

**A MAGYAR MEZŐGAZDASÁGI
MÚZEUM KÖZLEMÉNYEI**

1992-1994

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

**A MAGYAR
MEZŐGAZDASÁGI MÚZEUM
KÖZLEMÉNYEI
1992—1994**

BUDAPEST, 1994

Főszerkesztő
FEHÉR GYÖRGY

Szerkesztő
OROSZI SÁNDOR

ISSN 0521-4238

ISBN 963 7092 21 8

Készült A MAGYAR MEZŐGAZDASÁGI MÚZEUMÉRT ALAPÍTVÁNY
anyagi támogatásával

Magyar Mezőgazdasági Múzeum Könyvtár

Felelős kiadó: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum főigazgatója

Készült 500 példányban, 50 db különnyomattal

**A MAGYAR
MEZŐGAZDASÁGI MÚZEUM
KÖZLEMÉNYEI
1992—1994**

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

Lektorok

Ángyán József
Balassa Iván
Bartha Dénes
Bartosiewicz László
Bándi Gáborné
Bodó Imre
Csöre Pál
Fülöp Éva Mária
Füzes Miklós
Györgyi Erzsébet
Nagy Domokos Imre
Nagy Tamás
Papp Zoltán
Poór János
S. Lackovits Emőke
Solymos Rezső

TARTALOMJEGYZÉK

BARTOSIEWICZ LÁSZLÓ: Takács István (1954-1993)	7
PINTÉR JÁNOS: Emlékeim Wellmann Imréről	11
TAKÁCS ISTVÁN: Cumanian animal keeping at Szentkirály, a 15th-16th century site in Central Hungary	15
KNÉZY JUDIT: Falusi nők a mezőgazdaságban, falusi nők munkája (XVIII-XIX. század)	25
KURUCZ GYÖRGY: Magyarország és az angol-osztrák kereskedelmi kapcsolatok a XVIII. század közepén	39
CSOMA ZSIGMOND: Bäuerlicher und kleinadeliger Weintransport und Fuhrleute zwischen dem Vorraum der Ostalpen und dem ungarischen Transdanubien (Kontakte über die Ost-West Grenzen, 17.-bis Anfang des 20. Jh.-s)	59
BALASSA IVÁN: A futóhomok telkesítése	89
OROSZI SÁNDOR: Államerdészeti erdőtelepítések Szabadka város határában (1896-1918)	109
SZABÓ LÁSZLÓ PÉTER: Talajművelési módok és rendszerek fejlődése az aszály elleni védekezésben Magyarországon	125
CSOMA ZSIGMOND: A kóser bor Magyarországon (A kóserezési jog mint adóforrás és a zsidó hitközségek gazdasági önállóságának alapja)	145
TAKÁTS RÓZSA: Adatok a magyar selyemhernyó-tenyésztés történetéhez	163
MÁRTHA ZSUZSÁNNA: A gyöngytyúk eredete és adatok 1945 előtti hazai tartásáról	195
SZÖLLŐSY GÁBOR: Két kísérlet a magyar szürke szarvasmarha megmentésére	209
TAKÁCS IMRE: A magyar földművelésügyi igazgatás alsó- és középfokú szerveinek létrehozása és működése a dualizmus korában	217
HAMAR ANNA: A gazdatiszti elit és az érdekképviselő	235
FARKAS GYÖNGYI: Telepítések és a földbirtokviszonyok átalakulása Bácsbokodon (1945-1949)	253
CSOMA ZSIGMOND — KOVÁCS SÁNDOR: Die Jahrhunderte des Weinhandels in Ungarn	267
BÁNYAI JÓZSEF: Magyarország részvétele a lipcsei nemzetközi vadászati kiállításon	281
KNÉZY JUDIT: A századfordulón készült uradalmi fényképek a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban	305
FÖLDY NÉ VIRÁNY JUDIT: Lippóczy Norbert könyvgyűjteménye a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban	325

OROSZI SÁNDOR: Album a görgényi tutafozásról	341
KOVÁCS JUDIT: Kalászfogatok a Magyar Mezőgazdasági Múzeum gyűjteményében	355
DARVASNÉ MOLNÁR ANNA: Környezetkultúra, környezeti nevelés a múzeumpedagógiában	369

*11. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus, 1994., Milánó
(11th International Economic History Congress)*

FEHÉR GYÖRGY: Agricultural associations in Hungary in the late 19th century	385
FÜLÖP ÉVA MÁRIA: Changing forms of employment at the landed-property of Benedictine Monastery of Tihany (Hungary) after the liberations of serfs (1848-1949)	401
FÜLÖP ÉVA MÁRIA: German peasants settled in a feudal estates in Transdanubia (Hungary) in the middle of the 18th century. A case-study of Tata - Gesztes domain	409

Raoul H. Francé- emlékülés

W. NAGY ÁGOTA: Raoul H. Francé- emlékülés a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban	415
BÁLINT GYÖRGY: Raoul Francé, a tudós és ismeretterjesztő	421
GEORG SIEBENEICHER: Justus Liebig, Raoul Francé, Sir Albert Howard — drei Begründer biologischen Landbaues	425
STEFANOVITS PÁL: Raoul H. Francé kapcsolata a magyar talajtani szakemberekkel	433
MEZEI OTTÓNÉ: A talajélet ápolásának lehetősége Raoul Francé idejében és a mai Magyarországon	439
Sz. PRISZTER - Zs. BUNKE : Ungarische Pflanzenabbildungen im XVIII. und XX. Jahrhundert	443
Sz. PRISZTER - Z. KÁDÁR: Die naturwissenschaftliche Illustrationstätigkeit von Raoul Francé	447
CSABA HORVÁTH: Die Freunde von Raoul Francé in Ungarn	453
CSABA HORVÁTH - SZANISZLÓ PRISZTER: Bibliographie der Werke von Raoul H. Francé	459

TAKÁCS ISTVÁN

(1954—1993)

1993. március 14-én meghalt Takács István archeozoológus, a Magyar Mezőgazdasági Múzeum főigazgató-helyettese.

Takács István középiskolai tanulmányait a Debreceni Református Kollégiumban és a budapesti Árpád Gimnáziumban végezte. Archeozoológusi pályafutását az érettségi után, Matolcsi János asszisztensként kezdte a Magyar Mezőgazdasági Múzeum csonttárában 1972 szeptemberében. Az első esztendőik során szívós munkával sajátította el szakmánk gyakorlati fogásait a nemzetközileg elismert „Matolcsi Gyűjtemény” leltározása és rendszerezése során. Formális tanulmányait 1976-ban egy restaurátor tanfolyam elvégzésével folytatta. Sokoldalú elméleti és gyakorlati tudását több kiállítás tervezésében és kivitelezésében kamatoztatta. Ezek közül kiemelkedik a Múzeum lótenyésztés-történeti és a házasítás folyamatát bemutató állandó kiállítása.

A második világháború utáni második archeozoológus nemzedék több európai tagjához hasonlóan, mestere tanácsára István is halcsontok határozásával kezdett foglalkozni. Ezirányú tudományos kutatómunkáját már megalapozta az a mérnöki oklevél, amelyet időközben a Szarvasi Mezőgazdasági Főiskolán szerzett 1979-ben. Diplomamunkáját — új szakmai érdeklődése jegyében — a harcsa növekedéséről és fejlődéséről írta.

Matolcsi János kerek tíz esztendeje bekövetkezett halála után a Csonttár vezetése a nyilvánvalóan legrátermettebb jelöltre, Istvánra hárult. Ekkor már nagyobb ásatások csontanyagán is önállóan dolgozott. Munkásságának időrendi határait a római kor és késői középkor határozta meg.

Ichthyológiai szakirányulásának köszönhetően a nyolcvanas évek közepére elfoglalta méltó helyét a Nemzetközi Archeozoológiai Tanács halcsontokkal foglalkozó munkacsoportjában. A szervezet yorki (1987), stora kornői (1989) és schleswigi (1991) konferenciáin nagy sikerrel vett részt. Kemény munkával fejlesztett német és angol nyelvtudásának is köszönhetően immár egy szélesebb, nemzetközi kutatóközösség egyenrangú és közkedvelt tagjává vált.

István életének nagyobbik felét a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Csonttárának szentelte. Matolcsi János örökségét tudatosan vállalva mindenkor munkahelye érdekelt tartotta szem előtt. Több mint két évtized személyes és közéleti tapasztalataival tarsolyában vállalta el a Múzeum főigazgató-helyettesi munkakörét 1992 decemberében. Ebben a munkakörében egyik legközelebbi terve az volt, hogy a gazdag múzeumi gyűjtemények számítógépes nyilvántartásának kiépítését segítse. István több szervezetben tevékenykedett. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Baráti Körén kívül részt vett a Nép-vándorlaskor Fialat Kutatóinak Közösségében, az Archaeometriai Munkabizottságban,

továbbá a Régészeti Műszerközpont és Archaeo-Comp Egyesület szervezésében. Az Archaeo-Comp Egyesület alapító, és a Nemzetközi Archaeozoológiai Tanács levelező tagja volt. Tanított a kaposvári Agrártudományi Egyetemen és önálló tanfolyamokon. S egy régi vágya is teljesült: egy új asszisztens alkalmazásának köszönhetően közvetlen lehetőséget kapott az elkövetkező archeozoológus nemzedék betanítására.

Alapvetően közösségi alkatú emberként hosszú ideig tevékenykedett a Múzeum szak szervezeti bizottságában. Évtizednyi odaadó munkáját a minisztérium „Kiváló Munkáért” kitüntetéssel ismerte el.

Istvánt lelkiismeretességéért, segítőkészségéért, egyenes jelleméért mindenki szerette. Paradox módon, éppen ezek a tulajdonságai vezettek számos, gyakran ellentmondó helyzet elvállalásához, amelyeknek apránként halmozódó terhe meghaladta erejét. Sokan szerettük és tiszteltük, ő azonban magasra állította a mércét önmaga számára. Amint arra egyre gyakrabban célzott, a sokféle szerteágazó felelősség, konfliktus végzetesen felőrölte önbecsülését, ami végzetes következményekkel járt.

Halála nemcsak szeretteinek, barátainak magánügye. Az archeozoológusok szélesebb közössége energikus és elkötelezett szakembert veszített el akkor, amikor az érdektelenség, pénztelenség és „karcsúsítások” több világhírű intézményben is gyengítik a régészeti állattan helyzetét.

Bartosiewicz László

ISTVÁN TAKÁCS (1954-1993)

István Takács archaeozoológus, Deputy Director-in-Chief of the Hungarian Agricultural Museum died on March 14, 1993.

István Takács received his high school education in the Lutheran Collegium of Debrecen and the Árpád Secondary School in Budapest.

As a high school graduate, he was initiated into archaeozoology by the late János Matolcsi who hired him as an assistant in the Osteological Collections in 1972. He studied bone identification in practice by sorting and painstakingly inventorizing masses of animal bones in the renowned "Matolcsi Collection".

He pursued formal studies by participating in a restorers' course in 1976. He realized his skills and experience in the planning and execution of several major exhibitions. Of these, the museum's permanent exhibits on horse and the history of animal domestication are largely his work.

As with many of the second generation post-war archaeozoologists in Europe, he was advised by his mentor to study archaeoichthyology. His scientific research work in this field was already supported by an engineering degree in hydrology and fisheries management obtained following his studies at the Szarvas Agricultural College of the Debrecen Agricultural University between 1976 and 1979. His dissertation was devoted to the growth and development of catfish.

Following the death of János Matolcsi exactly one decade ago István Takács, as the obvious and most able candidate, became the curator of the osteological collection at the museum. By this time, he was also carrying out independent research on the faunal material from a number of archaeological sites. The chronological boundaries of his research were defined by the Roman Period and the late Middle Ages.

Eventually, his specialization in ichthyology opened up opportunities for broader international recognition within the ICAZ Fish Remains Working Group. His participation at group meetings in York (1987), Stora Kornö (1989) and Schleswig (1991) earned him many friends and well deserved professional exposure. It was at these conferences where his keen professional interest and ever improving language skills placed him on an equal footing with his fellow archaeozoologists.

István Takács devoted more than half of his life to the Osteological Collections of the Hungarian Agricultural Museum. He consciously took on the heritage of János Matolcsi and always acted in the best interests of his workplace.

With twenty years of invaluable hands-on experience at all stages of the museum hierarchy, he was appointed deputy director-in-chief there in December 1992. One of his chief ambitions was to take part in the computerization of the Museum's vast and manifold collections.

István Takács was active in several organizations. These included the circle of Friends of the Hungarian Agricultural Museum, the Association of Young Researchers of the Migration Period, the Archaeometric Working Committee of the Hungarian Academy of Sciences. He was a founding member of the Archaeo-Comp Association and a corresponding member of the International Council for Archaeozoology. He taught at the Agricultural University of Kaposvár and also gave smaller, occasional lectures. At the same time, one of his long time desires was also fulfilled: he now had the means to employ and train an assistant thus directly contributing to the education of a new generation of archaeozoologists. As a genuinely community oriented man, he was active in the Museum's trade union movement.

István Takács was a conscientious, helpful and straightforward person. In a paradoxical manner, these were the human qualities which involved him in numerous, often contradictory situations. He was left with no devices to alleviate the mounting pressure of accumulating conflicts. As he had often hinted recently, he could not keep up with the multitude of conflicting responsibilities. In spite of his popularity, the feeling of inadequacy had its fatal consequences.

His unexpected death, however, is not only a tragic private matter to his family, friends and closest colleagues. The broader community of archaeozoologists lost an energetic and dedicated expert at a time of fading appreciation, dwindling support and job cuts affecting our field in many otherwise outstanding institutions.

L. Bartosiewicz

EMLÉKEIM WELLMANN IMRÉRŐL

Pintér János

Tudtuk, hogy beteg, bíztunk benne, hogy szívós szervezete segít talpra állni, de nem így történt. Halálával a magyar agrártörténetírás egyik legjelesebb művelője távozott közülünk. Az azóta elhangzott, megjelent nekrológok ismertették életpályáját, érdemeit. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum főigazgatójának kérése: írjak Wellmann Imréről — hiszen több mint egy évtizedig dolgoztunk együtt —, elgondolkoztattott. Mit tudok még hozzátenni a szép kort megért tudósról kialakított pályaképhez? Talán kicsit többet az eddigi megemlékezéseknél, a múzeumban töltött 16 évről, mert érdemben csak ezt ismerem, no meg a saját — óhatatlanul szubjektív — benyomásaimat.

Amikor az 1960-as évek végén a Magyar Mezőgazdasági Múzeumba kerültem, mint frissen végzett történész-muzeológus, s mikor első főnököm, Für Lajos azt kérdezte, tudok-e néhány agrártörténetet mondani, akinek ismerem a munkáját is, kissé habozva feleltem, hogy igen. E néhány között szerepelt Wellmann Imre neve is, hiszen egyetemi tanulmányaim során a gödöllői Grassalkovich uradalomról írt monográfiájával már találkoztam, de azt túlzás lett volna mondani, hogy jól ismertem. Ez a munka akkor már három és fél évtizede megjelent, szerzőjét egy nagyon idős úrnak véltem, ha egyáltalán még életben van. Ezért lepődtem meg, amikor Für Lajos közölte: no, akkor most hozzá megyünk bemutatkozni, mert itt dolgozik a múzeumban, az agrártörténeti osztály vezetője.

Az 1960-as évek elejére jelentős változások következtek be a Magyar Mezőgazdasági Múzeum szakmai munkájában. A néhány éve megnyitott, százezreket vonzó kiállítások mellett, miközben az intézmény több népszerűsítő-ismeretterjesztő kiadvánnyal is jelentkezett, szükségessé vált a múzeum előtt álló feladatok újrafogalmazása. 1962-ben az intézmény fenntartója, a Földművelésügyi Minisztérium széleskörű szakmai tanácskozást hívott össze. A résztvevők szükségesnek tartották, hogy a múzeum addigi feladatkörét „fokozottabb tárgy- és anyaggyűjtéssel, valamint tudományos feldolgozó tevékenységgel és agrártörténeti kutatómunkával egészítse ki, s így a Földművelési Minisztérium agrártörténeti intézetévé váljék”. A konferencia határozatát hamarosanettek követték, így létrejött az agrártörténeti kutatómunkának szervezeti kereteket biztosító Agrártörténeti Osztály (az 1970-es évektől Főosztály), melynek élére dr. Wellmann Imre került, s nyugdíjba vonulásáig, 1978-ig irányította az osztály (később főosztály) munkáját.

Wellmann Imre 1963-ban az Agrártörténeti Szemlében fogalmazta meg az agrártörténeti osztály, illetve a kutatás teendőit. Két fő feladatot határozott meg: egyfelől

fel kell tární a mezőgazdaság fejlődési folyamatait, hogy ennek révén „a múzeum kiállításai a jelen képét és a jövő távlatait a múlttal összekapcsolva, a fejlődés vonalába megfelelően beállítva ábrázolhassák”. A másik fontos teendőnek azt tartotta, hogy a múzeum önálló agrártörténeti kutató- és feldolgozó munkát végezzen, mindezt úgy, hogy szorosán együttműködik más, az agrártörténeti kutatásokban résztvevő irányító szervezetekkel (mint például az MTA Agrártörténeti Bizottsága), és különböző intézményekkel (kutatóintézetek, agrár- és tudományegyetemi tanszékek). A kutatásoknak tematikailag mindenekelőtt a termelőerők és az agrotechnika változásaival kell foglalkozniuk, időben pedig a XVI. századtól 1945-ig terjedő időszakot kell felölelnie — írta Wellmann Imre. További teendőnek jelölte meg az agrártörténeti forrásanyag számbavételét és feltárását, és egy agrártörténeti dokumentációs bázis kiépítését.

Wellmann Imre szorgalmazta, hogy a kutatások eredményeit minél előbb publikálják. Része volt abban, hogy már 1962-ben megindult a múzeum évkönyve, a „Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei” címmel. Ugyancsak egyik életrehívója volt az egyre szélesedő kutatások anyagából kikerekedő önálló monografikus feldolgozásoknak, a „Mezőgazdaságtörténeti tanulmányok” elnevezésű sorozatnak. Ez utóbbinak egyik kötete Wellmann Imre munkája, mely „A parasztnép sorsa Pest megyében kétszáz évvel ezelőtt tulajdon vallomásainak tükrében” címmel jelent meg 1967-ben. A forráskiadvány a Mária Terézia rendeletére készült urbáriumok összeállítására előtti, a helyi agrártermelésre, földesúri szolgáltatásokra, jogviszonyokra kíváncsi kérdőpontokra adott Pest megyei válaszokat gyűjtötte össze és hozta nyilvánosságra. Külön értéke a tanulmánynak az átfogó gazdaság- és társadalomtörténeti bevezetés. E munkájának megjelenéséig a jobbágyság életéből fakadó, annak látásmódját tükröző források felhasználására — főként a feudalizmus időszakából — alig került sor. Pedig a hazai agrárfejlődés alakulását — ideértve annak gazdasági és társadalmi oldalát is — valójában a parasztság köréből származó források alapján ismerhetjük meg igazán. Mint Wellmann írta: „Az úrbérrendezés alkalmából jegyzőkönyvbe vett paraszti vallomások... bár az állam rendelkezése, s a vármegye embereinek közbejöttével rögződtek írásban, valójában forma szerint is népi eredetű kútfőink sorához csatlakoznak”.

Szerepe volt a már említett agrártörténeti dokumentációs bázis megteremtésében is, bár a különböző tervezeteket nem ő készítette. A hivatalosan Adattárnak nevezett, de valójában inkább agrártörténeti archívumnak tekinthető részleg anyagának gyűjtése az 1960-as évek derekától-végétől kapott nagy lendületet. Gazdasági iratok, oklevelek a XV. századtól napjainkig, archív fotók, mezőgazdasági vonatkozású térképek, állattenyésztési törzskönyvek, agrárműszaki dokumentáció, mezőgazdasági filmek, a magyar agrármúlt kiemelkedő egyéniségeinek személyi emlékműve és még számos egyéb, megőrzésre érdemes értékből alakult ki a tízegynéhány gyűjteményből álló Adattár. De Wellmann nemcsak a gyűjtést szorgalmazta, jelentős összegeket biztosítva erre a múzeum költségvetéséből, hanem kidolgozta azt az ETO-n alapuló, tematikus katalógizálási szakrendszert (később közismert nevén a „Wellmann-rendszert”), mely az archívumban való kutatás, eligazodás megkönnyítésére szolgált szerteágazó temati-

kus felépítésével. A későbbi évtizedek során tovább finomították a szakrendszert, de a gyűjteményekben való tájékozódáshoz ma is kitűnően használható.

Azt a célkitűzést, hogy a Magyar Mezőgazdasági Múzeum az agrártörténeti kutatómunka központja legyen, az MTA Agrártörténeti Bizottsága célhittel, és akadémiai alkalmazásban álló agrártörténészeknek a múzeumba történő helyezésével segítette. Az akadémiai kutatás munkáját az 1960-as évektől szintén Wellmann Imre irányította, melynek tevékenységéből kiemelkedik az 1715. és 1720., továbbá az 1828. évi országos összeírás anyagának éveken keresztül folyó rendszeres agrártörténeti regesztá készítés. Wellmann koordinálta és felügyelte a külső munkatársak által végzett "Urbaria et conscriptiones" elnevezésű levéltári forrásanyag agrártörténeti adatainak kijegyzését. Már elmúlt 60 éves, de fogékony volt az újra: az 1970-es években a múzeumban megkezdett számítógépes agrártörténeti forrásfeldolgozó munka egyik fő támogatója volt. A múzeumban töltött évei alatt, kutatásai elsősorban a magyarországi földművelési rendszerek alakulásával, a XVIII. századi magyar mezőgazdaság problémáinak, történetének teljes körű vizsgálatával foglalkozott. Számtalan cikke, tanulmánya jelent meg e témakörökből hazai és külföldi folyóiratokban, tanulmánykötetekben. A magyar agrártörténetírás elismerten jeles alakjának egyik kiemelkedő munkája, „A magyar mezőgazdaság a XVIII. században” már Wellmann-nak a múzeumból való távozása után jelent ugyan meg, de a tényleges alkotó munkát még az intézményben végezte.

Sokat tett Wellmann Imre a Magyar Mezőgazdasági Múzeum nemzetközi kapcsolatainak bővítése és a hazai agrárfejlődés történetének külföldön való megismertetése érdekében. Tevékeny részt vállalt az ICOM-on belül a Mezőgazdasági Múzeumok Nemzetközi Szervezetének (AIMA) létrehozásában, majd működtetésében, az egyes kongresszusok megszervezésében, mint titkár, majd később alelnök. Wellmann irányította az 1971. évi AIMA kongresszus munkáját, melyet a Magyar Mezőgazdasági Múzeum alapításának 75. évfordulóján rendeztek a Vajdahunyadvárban és a Magyar Tudományos Akadémián. E tanácskozáson 25 ország mintegy két és félszáz múzeumi szakembere vett részt, s nemcsak az ICOM, hanem az UNESCO és a FAO képviselői is jelen voltak. Az ICOM több évtizedes történetében ehhez hasonló nagyszabású összejövetel csak az ugyancsak budapesti, 1987. évi tanácskozás volt. A kongresszus előadásait — idegen nyelven — ugyancsak ő szerkesztette vaskos köteté.

Számos külföldi tanulmányúton, konferencián vett részt Ausztriától Franciaorszáig, Németországtól Svédorszáig. Mindenütt az összevetési lehetőségeket kereste a hazai és a külföldi agrárműlttel, illetve ismertette Magyarország agrártörténetét, fehér foltokat eltüntetve, vagy éppen téveszméket cáfolva. 1972-ben Kairóba utazott, hogy az ottani — magyar közreműködéssel az 1930-as években létrejött — mezőgazdasági múzeum korszerűsítéséhez adjon tanácsokat, amikor a nyílt utcán egy autó elgázolta. Súlyos sérüléseket szenvedett, de hónapokig tartó gyógyulása után töretlen munkakedvvel dolgozott.

Egyik meghatározó alakja volt a hazai rendezésű nemzetközi gazdaságtörténeti konferenciáknak, történész kongresszusoknak. Tudása révén ekkor már Magyarország legnagyobb történész szaktekintélyei közé tartozott, pedig nem titkolta ellenérzését azzal

a rendszerrel szemben, mely az 1940-es évek végén megfosztotta akadémiai tagságtól, s a Magyar Mezőgazdasági Múzeumba kerüléséig csak levéltári munkára adott számára lehetőséget. Ezt végül is nem bánta, hiszen ezek adták neki azt a hatalmas ismeretanyagot, amelyek publikálására az 1960-as évektől nyílt lehetősége.

Wellmann Imre szívélyes, de tartózkodó ember volt. Megpróbáltatásai, keserű élettapasztalatai következtében ezen nincs is csodálkozni való. Múzeumi munkatársai közül senkivel nem alakított ki közelebbi viszonyt. Igazából akkor volt elemében, ha szakmai kérdésekről, a mezőgazdaság, a jobbágyság-parasztság helyzetéről esett szó. Ilyenkor feloldódott hüvössége, élvezet volt hallgatni fejtegetéseit. E sorok írójával, mint kezdő segédmuzeológussal is szívesen beszélgetett, kíváncsi volt, hogy az egyetemről frissen kikerült bölcész mit tud Tessedikről, Pethéről, Nagyváthyról, hallott-e arról, hogy a XVIII. században nemcsak népnyúzó földesurak voltak, hanem racionálisan gazdálkodó birtokosok, és hogy a hazai mezőgazdaság történetében a robotra épülő földesúri gazdálkodás nem egy sommásan elítélni való folyamat. És a segédmuzeológus szégyenkezett, hogy keveset tud, keveset olvasott, a kutatásban, a források kezelésében és feldolgozásában jelentős hiányosságai vannak, és sajnálta, hogy korábban kevés Szabad György vagy Molnár József formátumú egyetemi oktató előadásain vagy szemináriumain vehetett részt. Szakmai, agrártörténeti kérdésekkel bárki bármikor megkereshette, szívesen fogadta az érdeklődést és segített is. Amikor az 1970-es évek derekán komolyan szóba került, hogy a mezőhegyesi ménesbirtok történetét Wellmann Imre, Für Lajos és e sorok írója egy nagyívű monográfiában dolgozza fel, sokat segített a szakmai koncepció kialakításában és a kutatások elindításában. Kemény tárgyalásokat folytatott a kiadóval, hogy szerzőtársaival megfelelő szerződéseket kössenek. Ma is sajnálom, hogy több évi kutatómunka után a monográfia nem jelent meg a kiadó hibájából.

Kis túlzással azt is mondhatnám, hogy Wellmann Imre puritán ember volt. Nem dohányzott, alkoholt csak elvétve, ünnepélyes alkalmak során láttam fogyasztani — gondolom illendőségből. Ma is előttem van a mínusz 25 fokos hidegben, hóban, esőben is hajadonfőtt járó szikár alakja. Nem ismertem munkabeosztását, de úgy gondolom, sokat dolgozott. A múzeumban gyakorta jóval munkaidő után is bennmaradt, hiszen 1969-től az intézmény főigazgató-helyettesi teendőit is ellátta. Nemesyszer találkoztam vele az esti zárásnál az Országos vagy a Pest Megyei Levéltárban. Kairói autóbalesete után itthon kezelték a Traumatológiai Intézetben. Műtétje után kevéssel, kérésére a múzeum egyik asztalosa egy olyan asztalkát készített neki, mely betegágyára helyezve íróasztalként szolgált. Itt írt tanulmányt, leveleket, szervezett konferenciát. 1978-ban ment nyugdíjba. A múzeumba nemigen járt vissza, viszont érdekelt, mi történik az intézményben. Az agrártörténeti tanácskozásokon rendre rákérdezett az ott folyó munkákra, melynek alakításában bő másfél évtizeden keresztül komoly, előrevivő és emlékezetes szerepe volt.

CUMANIAN ANIMAL KEEPING AT SZENTKIRÁLY, A 15TH- 16TH CENTURY SITE IN CENTRAL HUNGARY

István Takács

1. Introduction

Systematic archaeological excavations at the 16th century Cumanian settlement of Szentkirály (Bács-Kiskun county, Central Hungary) have been carried out since 1971 by A. PÁLÓCZI HORVÁTH of the Hungarian Agricultural Museum, Budapest. The habitations, economic areas and wells uncovered during these excavations contained quantities of various zoological finds.

2. Faunal analysis

The analysis of this large faunal assemblage is still in progress. The evaluation of material from House 4-4/a has been completed to date¹. This feature complex is located north of the Medieval crossroads in the center of the main (N^o3) excavated area (Figures 1 and 2). Its length exceeded 25 m, while the breadth varied between 5.1 and 5.3 m. This feature contained animal bones from the late 14th and 15th centuries. As is shown in Table 1, with the exception of one wild goose bone, its contents are composed of remains that all originate from domestic animals.

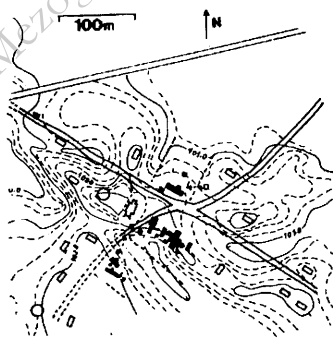

Figure 1.

The location of Houses 4-4/a in relation to the reconstructed Medieval crossroads and other excavated features on the site map of Szentkirály (outlines mark unexcavated features.) After PÁLÓCZI HORVÁTH 1992.

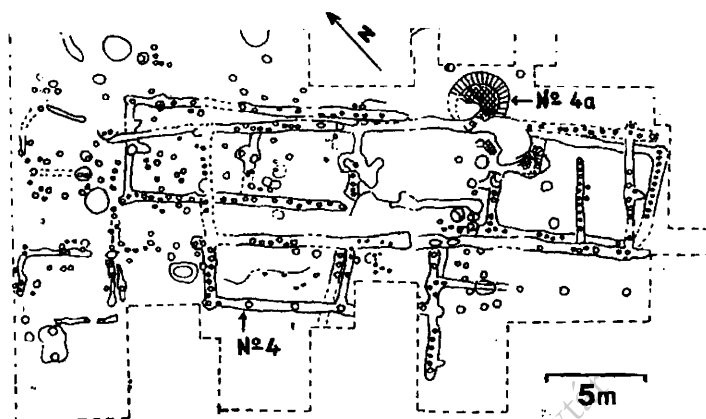

Figure 2.
The ground plan of feature complex house 4-4/a at Szentkirály. After PÁLÓCZI HORVÁTH 1991.

Table 1

Animal bones from House complex 4-4/a

Species	Fragments		Individuals	
	n	%	n	%
cattle	38	21.7	7	29.1
sheep	4	2.8	2	8.3
sheep or goat	4	2.8	2	8.3
horse	41	29.2	7	29.1
pig	41	29.2	4	16.6
dog	3	2.1	1	4.1
wild goose	1	0.7	1	4.1
non-identifiable	8	5.7	—	—
Total	140	100.0	24	100.0

Further animal bones currently under study, however, also yielded bones from donkey (*Equus asinus* L.), cat (*Felis catus dom.* L.), domestic hen (*Gallus domesticus* L.), domestic goose (*Anser domesticus* L.) and pigeon (*Columba* sp.) as well as fragments of hen and goose eggs. Non-domestic animals are represented by catfish (*Silurus glanis* L.), carp (*Cyprinus carpio* L.), bream (*Abramis brama* L.), a wild bird (*Aves* sp.) and hare (*Lepus europaeus* Pall.) bones.

With the exception of a few articulated skeletons, these bones belonged to the kitchen refuse left behind after the butchering and consumption of animals. Complete skeletons, in many cases, may be interpreted as ritual deposits (e. g. construction of offerings). Even a cattle skeleton has been recovered from a carefully plastered pit at Szentkirály. This, however, may have belonged to an animal killed by disease and entered in a special, sealed feature to prevent further infections. It is interesting that the horns were cut off in order to rescue the valuable sheath. The lack of skinning marks, however, indicates that the hide had not been removed from the carcass.

3. Animal keeping and economic history

Only a few bones could be subjected to a metric analysis due to the high fragmentation of this material. Measurements taken after von den Driesch² are summarized in Table 2.

Table 2

Bone measurements from House complex 4-4/a (mm)

	GL	Bp	Sb	Bd	Dp	SD	Dd
Cattle							
radius	—	20.5	—	—	13.0	7.0	—
metacarpus	201.8	61.4	34.0	66.3	39.0	23.0	33.8
tibia	317.8	—	29.6	54.6	—	21.0	40.2
Sheep							
humerus	—	—	—	32.1	—	—	26.3
metatarsus	—	21.8	11.7	—	21.2	10.0	—
Horse							
radius	—	—	—	85.0	—	—	52.3
radius	—	87.0	—	—	55.5	—	—
metacarpus	229.5	47.5	30.3	48.4	32.2	21.8	35.0
metacarpus	—	57.8	—	—	39.5	—	—
phalanx 1 (ant.)	83.7	60.2	39.0	51.4	37.6	21.9	26.7
phalanx 1 (post.)	88.2	55.7	35.0	48.0	38.7	20.5	26.2
Goose							
ulna	97.5	—	—	—	—	—	—

Among the remains of cattle (*Bos taurus* L.) bones of a small type of brachyceros character³ occurred. These animals measured 114.8 to 124.7 cm at their withers⁴. The fragmented material probably also contained bones from larger individuals.

The bones of sheep (*Ovis aries* L.) also derive from small animals.

Pig (*Sus scrofa* L.) remains belonged to a form of medium size with a long rostral region characteristic of primitive types. The possibility that pigs may have been castrated is clearly shown by the canine tooth of a subadult individual. While the length

of this tooth corresponds to that of boars, its cross-section is identical to that of sow canines.

Although some skulls and long bones of horse (*Equus caballus* L.) were recovered, these originate from subadult individuals thus making metric evaluation unreliable. It may be seen, however, that these horses belonged to the eastern type and were characterized by a withers height of approximately 140 cm⁵ and concave hooves.

The dog (*Canis familiaris* L.) remains originated from large and strong guard dogs with medium massive legs (as opposed to greyhounds or small hunting dogs). Similarly large dog bones are known from other coeval settlements⁶ and this type may correspond to the ancestor of the *Komondor*, a large Hungarian herding dog (Figure 3.). In fact, the name of this traditional Hungarian breed can be literally translated as 'Cumanian dog'⁷.

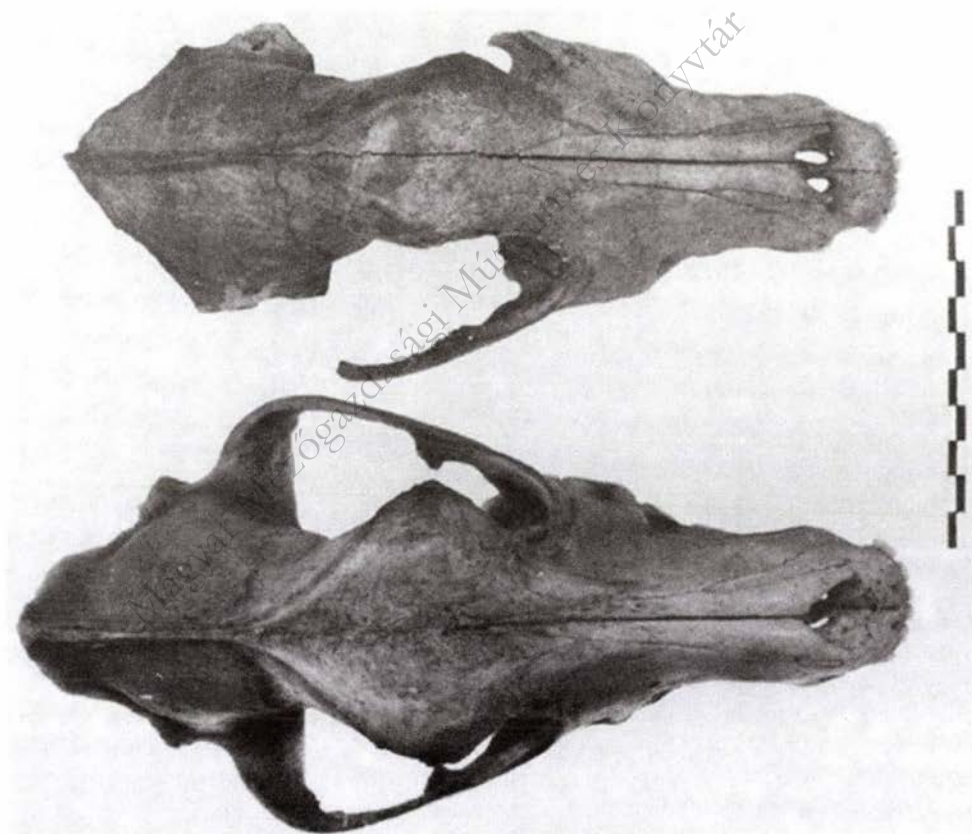

Figure 3.
Large dog skull found at Szentkirály (right) and modern Komondor skull from the reference material of the Hungarian Agricultural Museum

The great proportion of horse bones is remarkable in both the House complex 4-4/a as well as the rest of the village's kitchen refuse. This high contribution is shown equally well by the number of fragments and the estimated numbers of individuals⁸. Many of these horses were juveniles or subadults, which shows that not only old horses which could not have been used any other way, were slaughtered. Horse meat must have played a special role in the diet of this community of pastoral nomadic ancestry. Cattle and pig were usually slaughtered as adults, although bones of piglets and calves were found as well.

Domestic animal remains in the kitchen garbage clearly display marks of butchering and sometimes other forms of exploitation. Both skulls and the vertebral column were split lengthwise, although transversal cuts occur as well. Long bones were hacked in the middle of the diaphysis for purposes of marrow extraction. Such butchering marks widely occur on horse bones as well. Articulated skeletal parts, such as the thoracic vertebrae of a piglet with the ribs attached and the hind leg of a calf, probably belonged to cuts preserved e. g. by smoking. As a result, the ligaments kept the bones together even after defleshing. Burnt pig incisors and canine teeth indicative of singeing were brought to light as well⁹. Several small, heavily bleached bone splinters suggest that they were used in processing glue.

4. Horse cult, horse related beliefs

The special role of horse at Szentkirály was manifested in numerous phenomena related to both everyday life and ritual practices. Horse bones were used in making artifacts, most commonly skates¹⁰. Occasionally the proximal (first) phalanx was used as a toy or a cultic object¹¹. Deposits of several such phalanges came to light in various parts of the excavated area. Many of them were marked by incisions and various patterns.

Foal skulls found in the pit belonged to a magic rite known even today. These crania were hung on stakes around the village to keep evil forces at bay as is shown, for example, by typical fractures in the nasal area of horse skulls from Szentkirály¹². This custom is known from other Medieval sites as well¹³. Skulls of horses killed by blows inflicted on the forehead were often placed in stables to keep horse diseases away¹⁴ or in order to keep the animals in better general condition¹⁵. Horse skulls were also on display in vineyards and apiaries against the evil eye¹⁶. This custom is not a Hungarian speciality. Its ethnographic parallels are known from the eastern regions of the Caspian sea¹⁷. Such horse skulls also served as a protection against evil spells¹⁸.

5. Other zoological finds

Faunal remains brought to light from one of the village's completely recovered wells¹⁹ may be considered a zoological curiosity. This well had been buried by the inhabitants of the village. Its organic content was well preserved since the ground water

level did not sink. No damaging microorganisms could survive in the sulphurous environment.

This well contained bones from a number of small vertebrates which lived in the area including birds. In addition, remains of domesticates were also discovered. The partial reconstruction of Medieval fauna was greatly enhanced by the hundreds of insect remains found in this feature. The majority of these belonged to weevils (*Curculionidae*), while hard wing covers of a rhinoceros beetle (*Oryctes nasicornis* L.) are indicative of the Medieval existence of oak (*Quercus* sp.) forests in the area.

6. Conclusions

In summary, following its settlement, the previously nomadic people of Szentkirály utilized a multitude of farming methods. They developed a sedentary way of life and adopted a number of customs from neighboring Hungarian villages. This is clearly illustrated by the widespread keeping and exploitation of pigs at this site. Many rites, however, related to the cultic significance of the horse were retained in this community.

7. Notes

¹TAKÁCS, I. 1988-1989

²VON DEN DRIESCH, A. 1976

³BÖKÖNYI, S. 1974. p. 13.

⁴MATOLCSI, J. 1970. p. 93.; BARTOSIEWICZ, L. 1985. p. 76.

⁵VITT, V. O. 1952. p. 172.

⁶Although published without scales, the massive skull of such a large dog from Túrkeve — Móricz may be seen in Figure 148, BÖKÖNYI 1974. p. 332, and from Szentkirály itself in Photo 69, PÁLÓCZI HORVÁTH, A. 1989.

⁷PÁLÓCZI HORVÁTH, A. 1989. p. 114.

⁸BÖKÖNYI, S. 1970. p. 292.

⁹TAKÁCS, I. 1990.

¹⁰KASSAI, M. K. — TAKÁCS, I. 1985. p. 853. A runner made from a right horse radius is depicted in PÁLÓCZI HORVÁTH, A. 1989. p. 114, Figure 69.

¹¹PÁLÓCZI HORVÁTH, A. — TAKÁCS, I. 1983. p. 2. Such an incised phalanx was published as an "astragalus" by PÁLÓCZI HORVÁTH 1991. p. 255, Figure 21. Indeed, in addition to cattle astragali, horse phalanges are also shown as some sort of a bowling toy in "Children's games", a painting by Pieter Bruegel the older from around 1560. BROWN 1980. p. 6.

¹²Minor fractures on the oral end of nasal bones were identified on one of these skulls in PÁLÓCZI HORVÁTH, A. 1989. Photo 70. More drastic damage is shown on another skull published by TAKÁCS 1988-1989. p. 106, Figure 18.

¹³MÉRI, I. 1964. p. 111.

¹⁴PACALA, V. 1909. p. 112.

- 15 TÉGLÁS, I. 1913. p. 101.
 16 GARAY, A. 1911. p. 227. VAJKAI, A. 1940. p. 132.
 17 BÖKÖNYI, S. 1978. p. 92.
 18 ÚJVÁRY, Z. 1989. p. 15.
 19 TAKÁCS, I. 1988.

8. Literature

BARTOSIEWICZ, L. 1985.

The osteological study and archaeozoological reconstruction of cattle size (in Hungarian). Diss. Archives of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest.

BÖKÖNYI, S. 1970.

A new method for determination of the number of individuals in animal bone material. *American Journal of Archaeology* 74, pp. 291-292.

BÖKÖNYI, S. 1974.

History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe. Akadémiai Kiadó, Budapest.

BÖKÖNYI, S. 1978.

The analogy of a Hungarian custom from the Árpád Period: horse skulls on display in villages of the Middle East (in Hungarian). *Archeológiai Értesítő* 104, pp. 91-94.

BROWN, C. 1980.

Bruegel. Remek-djela u velikom formatu. Zagreb. p. 6.

DRIESCH, A. VON DEN 1976.

A guide to the measurement of animal bones from Archaeological sites. Peabody Museum Bulletin 1, Cambridge, Massachusetts.

GARAY, A. 1911.

Old Hungarian villages in Slavonia (in Hungarian). *Néprajzi Múzeum Értesítője*, Yearbook, Budapest.

KASSAI, M. K. — TAKÁCS, I. 1985.

What did the Cumanians eat? (in Hungarian). *Élet és Tudomány* 57, p. 853.

MATOLCSI, J. 1970.

Historische Erforschung der Körpergrösse des Rindes auf Grund von ungarischem Knochenmaterial. *Zeitschrift für Tierzüchtung und Züchtungsbiologie* 87/2, pp. 89-137.

MÉRI, I. 1964.

Ausgesteckte Pferdeschädel in árpádenzeitlichen ungarischen Dörfern (in Hungarian). *Archeológiai Értesítő* 91, pp. 111-115.

PACALA, V. 1909.

The Resinar courtyard and Alpine farming (in Hungarian). *Néprajzi Múzeum Értesítője*, Yearbook, Budapest.

PÁLÓCZI HORVÁTH, A. 1989.

Pechenegs, Cumanians, Iasians. Steppe peoples in Medieval Hungary. Corvina, Budapest.

- PÁLÓCZI HORVÁTH, A. 1991.
 Les structures d'un village hongrois médiéval (Szentkirály, 15e-16e siècles). In: Methoden und Perspektiven der Archäologie des Mittelalters, edited by J. Tauber, Tagungsberichte zum interdisziplinären Kolloquium vom 27.-30. September in Liestal (Schweiz). Archäologie und Museum, 002. Liestal, pp. 239-258.
- PÁLÓCZI HORVÁTH, A. 1992.
 Structures architectural et économique des manses du village medieval Szentkirály, Hongrie. Medieval Europe 1992. Pre-Printed Papers, Volume 8, Rural Settlement, York, 145-150.
- PÁLÓCZI HORVÁTH, A. — TAKÁCS, I. 1983.
 The people of Szentkirály. Excavations of a Medieval village in Lászlófalva (in Hungarian). Exhibition guide, Kecskemét.
- TAKÁCS, I. 1990.
 The evidence of pig singeing on the basis of subfossil bone finds. Sixth Conference of the International Council for Archaeozoology, Washington D. C.
- TAKÁCS, I. 1988.
 Collecting biological finds by water-sieving from the well of a medieval village. In Archaeometrical Research in Hungary, edited by M. Járó and L. Költő, National Centre of Museums, Budapest pp. 275-283.
- TAKÁCS, I. 1988-89.
 Zoological finds from the Medieval village of Szentkirály (in Hungarian). Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1988-1989, pp. 95-110.
- TAKÁCS, I. 1992.
 Cumanian animal keeping at a Late Medieval site in Central Hungary. Medieval Europe 1992. Pre-Printed Papers, Volume 8, Rural Settlement, York, 151-156.
- TÉGLÁS, I. 1913.
 Construction offering in Torda (in Hungarian). Néprajzi Múzeum Értésítője, Yearbook, Budapest.
- ÚJVÁRY, Z. 1989.
 Animal masks (in Hungarian). Studia Folkloristica et Ethnographica 24, pp. 13-19.
- VAJKAI, A. 1940.
 Cserszegtoma j (in Hungarian). Néprajzi Múzeum Értésítője, Yearbook, Budapest.
- VITT, V. O. 1952. Losadi paziriskich kurganov. Sovjetskaya Arkeologiya 16, pp. 163-205.

KUN ÁLLATTARTÁS SZENTKIRÁLYON, EGY KÖZÉP-MAGYARORSZÁGI KÉSŐ KÖZÉPKORI TELEPÜLÉSEN

A dolgozat a Szentkirályon folytatott régészeti ásatás állatsontanyagának eddigi elemzését tárgyalja. A maradványok zöme házi haszonállatokból származott, noha az iszapolatlan leletanyagban halcsontok is meghatározhatók voltak. A steppei nomád népek állattartására közismerten jellemző juh- és lócsontok mellett igen nagy a sertés számaránya, ami a megtelepedett életforma gyors átvételére utalhat. A sertések metsző- és szemfogain perzselésre utaló nyomok (elszíneződött, repedezett zománc) láthatók.

Egy nagytermetű kutya maradványai a komondor („kunok kutyája”) lehetséges őseire emlékeztetnek.

Külön fejezet foglalkozik a nagyszámú, részben fiatal egyedekből származó lócsont feltehetően kultikus eredetével. A település létezésékor a lóáldozat pogány szokása már évszázadok óta tiltott volt Magyarországon. Az egyik lókoponya kifüggesztésnek tulajdonítható roncsolásos is tüneteket mutat. E szokás is a Kárpát-medencébe megkésve érkezett kunok jóvoltából elevenedhetett fel. Néprajzi párhuzamai széles körben előfordulnak.

Egy kút anaerob környezetben megmaradt leletei a korabeli mikrofauna összetételébe nyújtanak bepillantást. Már az előzetes anyagválogatáskor feltűnt a különféle ormányosbogarak maradványainak nagy száma, és egy orsszárvbogár szárnyfedele, amely tölgyerdők közelségére utal ezen az alföldi lelőhelyen.

FALUSI NŐK A MEZŐGAZDASÁGBAN, FALUSI NŐK MUNKÁJA¹ (XVIII-XIX. század)

Knézy Judit

A mezőgazdaságban 1850 előtt tevékenykedő nők csoportjai

A török kiűzése utáni időszakban az új és részben idegen származású főnemesség létrejöttével, új életvitelével egyre inkább elszakadtak a régi nagyasszonyok² utódai a gazdálkodástól, nemcsak az abban való tevékeny részvételtől, de a háztartás irányításától is. Többnyire nem is magyarországi birtokaikon, hanem Bécsben, Pozsonyban vagy Pesten tartózkodtak az év nagyobb felében. Akadtak azonban köztük a régi felfogások közül is még néhányan, akik szívesen tartózkodtak otthon, és legalább a háztartásvitel dolgait, kerti munkákat, főzést-befőzést, tartalékolást szemmel tartották, hogy a divatáramlatoknak megfelelően a sütés-főzés-vendéglátás új európai normáinak megfelelőjenek, pl. az erdélyi, partiumi részeken vagy szórványosan másutt is.³

A köznemesek asszonyai — néhány igen jómódú ún. benepossessionatus nemest kivéve⁴ — nem teheték meg, hogy másra bizzák háztartásuk, de többnyire az egész gazdálkodásuk irányítását is. Férjük pereskedésekkel volt elfoglalva, vagy a vármegyei közigazgatásban tevékenykedett, és kevesebbet tartózkodott otthon, mint azt a gazdaság megkövetelte volna.⁵ Ezek a jobb módú köznemesi gazdaasszonyok példaként álltak a velük egy területen élő jobbágyasszonyok szemében pl. kerti munkájukkal,⁶ len- vagy kenderfeldolgozásukkal, hímzéseikkel, főzésükkel, ételeik tartósításával, termékeik értékesítésével. Ezeket a munkákat részben jobbágyaik és cselédek segítségével végezhették el, de maguk is részt vettek ezekben a feladatokban, és szemmel tartottak mindent a ház körül és a mezőn is. Nagyváthy János A magyar gazdaasszony című, 1820-ban megjelent könyvében ilyen gazdaasszonyt állított példának. Meghatározta mi mindent kell elvégezniök, megmunkáltatniok a szántóföldön, kertben, az állatok körül, a háztartásban, és miként célszerű ezt megszervezni, hogyan és hol kell a terményeket értékesíteni.⁷

A mezőgazdaságban tevékenykedő nők legnagyobb százalékát a jobbágyok és zselérek felesége és női hozzátartozói jelentették. (4., 5. ábra) Nagy számban akadtak olyan nők is, akik maguk irányították családfőként a jobbágytelek megművelését, vagy zsellérként önállóan teljesítették a házukért, házhelyükért végezendő gyalogrobotot és tartották el családjukat.⁸

4. Magyar parasztasszony a XV. században. Grafika. Repró Zolnay László: Kincses Magyarország c. könyvből. Bp. 1978. 278. p. Neg. sz. MMgMA VII.A. 184 301.

5. Magyar parasztasszony 1600-ból. Fametszet az OSZK-ban. (In: Magyarország a félhold árnyékában. Bp. 1988.8.p.) Neg. MMgMA VII.A. 202 646.

Már az első földesúri majorok szervezésénél, a XVI-XVII. században is alkalmaztak éves cselédnek vagy rövidebb időre szerződéses nőket: kulcsárnékat, majornékat, konyhalányokat, akik a tehenészetben, tejfeldolgozásban, de a kert munkájában is részt vettek.⁹ Egyes uradalomban az alkalmazottak 25%-a nő volt. Néhol szívesen foglalkoztattak özvegyeket gabonarostálásra, mint 1631-ben a sárospataki uradalomban 365 családból 37 asszonyt; egyesek pedig Tokaj vidékén borkimérésben dolgoztak.¹⁰ Még a XVIII. század folyamán is fontos szerepe volt olyan felfogadott kenyérsütő asszonyoknak, akik a szerződéses vagy napszamos aratókat vagy a több napon át robotolókat látták el kenyérrrel, vagy árulták ott az uraság borát, mint egy gyékényesi asszony 1770 körül tette.¹¹

A földnélküliek, más házában élők közül kerültek ki a napszamos kapások, aratók, szőlőmunkára vagy szárnyasok gondozására felvett nők. A jobbágyok háztartásában is voltak cselédasszonyok vagy szolgálólányok, akik mezei munkát is végeztek. A szerződéses, taksás vagy a majorsági zsellérek egy része szakosodott különféle kert munkára, a dohányosok,¹² komlótermelők és más kertészek női családtagjainak fontos szerep jutott ezekben a munkaigényes termelési ágakban. Nagyobb városok környékén kialakult kertészetek áruít részben a termelők, részben kereskedők, kofák árusították, azután házaltak is vele.¹³ Tejtermékekkel is bejártak a városokba a környék parasztasszonyai. De minden kisebb-nagyobb piacon, vásáron elmaradhatatlanok voltak a gyümölcs-, tej-, sajt-, zöldség-, hagyma-, káposztaárusok, gyógynövényesek, egyes vidékeken uborka-, paprika-, dinnyetermelők is megjelentek áruikkal.¹⁴ A nők adtak el kender-, lenfonalat, vásznat, fonott edényeket is. A XIX. század első felében több művész szívesen örökítette meg szép viseletben a különféle vidékek parasztasszonyait árusítás közben.¹⁵ (6. ábra) Richard Bright az 1810-es években a veszprémi vásáron többek között kenyérárus nőket is látott.¹⁶ A falusi iparosok jelentős része csak télen foglalkozott tanult mesterségével, tavasztól őszig családtagjaival együtt mezőgazdasági munkákat is végeztek, s arra törekedtek, hogy földet szerezzenek, így feleségüknek is kijutott a mezei és kert feladatokból.¹⁷

A női munkák mint a feudális szolgáltatások része

Az országos és földesúri összeírások az adózás, szolgáltatások megállapításakor ugyanúgy figyelembe vették a munkaképes nőket, mint a férfiakat. A munkák egy részénél nem tettek különbséget a női és férfi alkalmazott között, és azonos bért kaptak. A Dél-Dunántúl megyéiben egy 1773-ban kiadott napszambérjegyzék szerint „egy tethető gabona arató maga kenyeren 12 krajcárt” kapott, „gyöngébb, akár lány, akár férfi gabonaarató maga kenyeren 7 krajcárt” keresett, ugyanennyit adtak a „gyomlálónak, szőlőkötözőnek, venyigeszedőnek és szénagyújtónek”, ha élelemről maga gondoskodott, ha a gazda élelmezte, akkor 6 krajcárt. De a köztudottan nagyobb erőt kívánó, férfiakkal végeztetett kaszálásért 17 krajcár, kévekötözőnek 15 krajcár járt élelemadás nélkül.¹⁸ Ebben az időben az uradalmi alkalmazottak közül a nők aránytalanul kevesebbet kaptak, mint a férfiak.¹⁹

A jobbágszolgáltatások teljesítésében részt vettek a nők is, mint aratók, szénagyűjtők, szőlőmunkások vagy más gyalogmunkát teljesítők, ha a családfő őket küldte el a majorsági földekre. Az ő munkájuk eredményéből is fizették a tizedet, kilencedet (kukorica, káposzta, tök, néhol fehérrepa, len-, kenderfonal, baromfi, tojás, vaj), s az esetenként követelt ajándékokat (bab, mák, lencse, stb.). Néhol nem adtak fonalat, hanem szőttek helyette. Hiszen az alsó-, de részben a felsőruházat és a háztartási textiliák jó része len- vagy kendervászonból készült. Parasztságunknál a felsőruházat nagyobb részét is házivászonból varrták (4-6. ábra).

6. Kismartoni paraszttasszony és vándor hagymaárusnő. Repr.: Timlich Károly: Magyar- és Horvátországi Legnevezetesebb Öltözetek gyűjteménye. Bécs 1816. könyvből. Neg. MMgMA VII.A. 185 649.

Az urbáriumokban, szerződésekből vagy szóbeli megállapodásokban szereplő kötelezettségek felett is követeltek a földesurak már az 1720-30-as évektől kezdődően még robotot, s a kilencedet, tizedet egyre több terményre kiterjesztették (pl. dohány, mák, gyümölcs).²⁰ Az uradalmi tisztek nemcsak a robotot általában teljesítőket, hanem a családból más férfiakat, nőket is kihajtották mezei vagy szőlőhegyi munkákra „a gazdasági szükséglet szerint”.²¹ Sürgős tennivalók esetén robotra vagy napszámba kényszerítették a jobbágyok, zsellérek női hozzátartozóit, cselédeit, de saját majorbéli béreseik, pásztoraik asszonyait is.²² A jobbágypanaszok egy része erről is szólt. A nagykutasiak írták Zalában a XVIII. század közepén:²³ „még a rokkán ülő asszony, aki semmit sem bír, 19 napot szolgál az uraság szőlőjében”. Kemenden és másutt is Fesztetics a zsellérek és cselédek feleségeit is szolgálatra küldte aratás és kaszálás idején.

Marcaliban a Széchenyi-birtokon még a kenyérsütő asszonyokat, a jobbágyok cselédeit is kihajtották aratásba 1802 körül évről évre.²⁵ A Somogy megyei Bűrösön, Váradon és Magyarújfalun mindenféle majorbéli munkát is rákényszerített a földesúr az asszonyokra, és a kilencedben, tizedben adott fonalukat meg is szövötte velük.²⁶

A kevés létszámú, kis családokban élő jobbágyoknál és zselléreknel és részben az uradalmi alkalmazottaknál is jobban ki voltak téve a nők annak, hogy bármikor gyalogrobotba vagy napszámba küldik őket. A nagylétszámú, több generációt egyben tartó jobbágycsaládokban jobban megoszlottak a feladatok, és nem hárult annyi egy-egy személyre. A családfő, ha tehetné, maga határozta meg, hogy kit küld el a földesúri szolgáltatások teljesítésére, és kik végzik a saját gazdaságban a munkákat. Így lehetett, hogy ezekben a családokban a fiatal lányokat nem fogták be olyan hamar a mezei munkákra. Az asszonyok is jórészt a saját háztartásukban és telkük művelésében vettek részt. Ezért fájdalmasan érintette a jobbágyokat, ha saját gazdaságukból kivonták az uradalmi tisztek a szokásos szolgáltatásokon felül is a férfiakat és nőket. A jobbágypanaszokban a gazda képviselte a családtagjait, feleségét is, peres ügyekben is ő állt helyt értük.²⁷ De felesége és többi családtagjai is engedelmességgel tartoztak neki.²⁸ A parasztnők viselkedését is a családban elfoglalt helyük szerint határozták meg. Szerénynek kellett lenniük, a férfiak előtt hallgatniuk. Idegen férfival szóba nem állhattak.²⁹ Még a fejviseletüket is úgy alakították ki, pl. a Dunántúlon, Szlavóniában, Horvátországban, Felvidéken is, hogy a sok kendőtől az arcukat se lehetett látni. Akkor nyílt lehetősége egy nőnek önálló gazdálkodásra, ha özvegyként vagy más okból magára maradván (pl. katonának vitték el a férjét) kellett helytállnia családjáért, telkéért, házhelyéért, házáért. Ekkor mindenféle gazdasági munkához értenie kellett.

A nagycsaládokban a gazda feleségének volt még valamennyire önálló, szervező szerepe. Ő osztotta be a család ételmezésére szolgáló készleteket és szervezte meg a női munkákat. Rá maradt a háztartás legtöbb gondja, míg a többi nő a mezőn dolgozott és ő nevelte otthon a gyermekeket.³⁰ De a gazdával nem ellenkezhetett. A fiatalabb nők megszokták, hogy irányítják szinte minden lépésüket. Ez a nagycsaládi rendszer a XX. század elejéig fontos, de nem kizárólagos munka- és családszervezeti formája volt a telkes, féltelkes jobbágygazdáknak és utódainak hazánk számos vidékén.³¹

Női munkakörök a szántóföldi, kerti feladatokban, állattartásban, háziiparban

Európában és Magyarországon is hagyományos női feladatoknak a gyermeknevelést, háztartási munkák végzését, valamint a ruházat alapanyagához szükséges len- vagy kenderfonal előállítását tartották a középkor folyamán, de valamivel később is. Ezt különböző művészi ábrázolásokon, naptárak, tankönyvek illusztrációin is kifejezték.³² Még a királynőket is fonás közben, rokkán ábrázolták olykor, de a polgárasszonyokat is. A falusi közösségekben mindenféle más tennivaló is hárult az asszonyokra. Amíg sarlóval arattak, többnyire 4-5 nő vágta a gabonát és egy erős férfi kötötte kérébe.³³ A szőlőmunkák közül gyomlálás, kapálás, fattyazás, kötözés, venyigeszedés és szüretelés jutott inkább rájuk.³⁴ Egy-egy jobbágytelekhez fél- egy holdnyi konyhakert járult, zsellérek-

nek is jutott valamennyi a házhellyel, ebben is akadt bőven tennivalója a nőknek.³⁵ A szárnyas jószág ellátását, tehének fejését, tejfeldolgozást is többnyire ők végezték otthon. De segédkeztek a szénagyűjtésben (7. ábra), nyomtatásban, gereblyézték a tarlót, szántáskor vezették a lovat.³⁶ Távol dolgozó földművesnek, pásztornak anyja, felesége vagy leánya vitte a meleg ételt. Az eladólányok dolga volt a vízfordás a háztartáshoz, de a mezőn dolgozók számára is. A kukorica, burgonya meghonosodása először a konyhakertekben történt,³⁷ a nők kísérletezettek velük. Amikor e növények a szántóföldre kerültek ki,³⁸ bár kapálták a férfiak is, mégis többnyire a nők látták el a meg-növekedett kapálási szükségleteket a saját vagy bérelt földeken és részben az uradalmakban is. A répaféle szántóföldön történő termelése (fehérrépa a Dél-Dunántúlon már a XVIII. században is,³⁹ burgundi répa másutt is a XIX. században, cukorrépa a XIX. század második felétől), olajat adó növények művelése (repce, len, napraforgó, tök)⁴⁰ további terheket rótt a nőkre. A XIX. század folyamán úgy megnövekedtek feladataik, hogy meg kellett változtatni a háztartás szervezését is. Fontos kérdéssé vált, hogy ki főzzön a mezőn dolgozóknak és ki vigye ki az ételt, ki hordja az ivóvizet. A kert munkákban is felgyülemlett a tennivaló a piaci-vásári hálózat kiszélesedésével. Ha épp valamilyen termékre igény volt, ráálltak termelésére és eladására, mint a hagyma, paprika, uborka, káposzta, sőt rozsmaring,⁴¹ dohány, komló művelésére uradalmakba is elszegődtek. A Balatonfelvidéken sok asszony a gyümölcsoltással kereste kenyerét.⁴² Voltak vidékek, ahol gomba, szamóca és más erdei növények eladásával szereztek konyhapénzt.⁴³ A len- és kenderfonalkészítés őszi-téli munka. Sok nő erdőirtásra, facsemetezésre és más erdei munkákra is elszegődött férjével már XIX. század második felében.

7. Szénaforgatók a XIX. sz. végén. Hely nélkül. Erdélyi Mór felvétele. MMgMA VII.922. Neg. VII.A. 204 675.

A mezőgazdaságban tevékenykedő nők csoportjai 1850 után

1848-50 után a földművelésben is tevékenyen részt vevő köznemesi réteg átalakult. Kisebb része meggazdagodott és az arisztokrácia normái szerint élt. Többen a tönkrementek közül a városba költöztek, tisztviselői vagy más értelmiségi pályát választva elszakadtak a földtől. Jelentős részük elszegényedett, elparasztosodott. A köznemesi háztartásszervezés példaértéke megszűnt.⁴⁴ A felszabadított jobbágyok egy része szintén meggazdagodott, másik része tartotta korábbi színvonalát, sokan elszegényedtek, a parasztbirtok elaprózódott. A zsellérek többségére kedvezőtlenül hatott a jobbágyfelszabadítás, köreikből került ki a legtöbb földnélküli vagy csak néhány holdas.⁴⁵ Az uradalmakban a robot megszűnése miatt emelni kellett az éves szerződésű cselédek és a rövidebb időre alkalmazott bérmunkások számát.⁴⁶ De a gazdaparasztnak is több cselédet vettek fel. Különösen az Alföldön volt nagy embervásár,⁴⁷ ahol tanyákra kinnlakó vagy belső telkükön minden cselédnek, vagy kertésznek, libapásztornak stb. vettek fel nincstelen családok gyermekeit, házaspárokat is, kislányokat szárazdajkának is.

A gazdálkodás korszerűsödése, az egyre hatékonyabb művelési módok elterjedése, a munkatempó felgyorsulása növelte mind a férfi, mind a női munka iránti igényt, s az elszegényedett tömegek rendelkezésre is álltak. A keresetkiegészítést szolgálta korábban is,⁴⁸ de a XX. század első felében még nagyobb mértékben a részes munka a kukorica-, burgonya-, répa-földeken. Erre is a kevésföldűek szorultak rá. A szegényebb családokban a nőknek minden korábbinál többet kellett teljesíteniük a tavasztól őszig tartó időszakban. Kivételt ez alól a legmódosabb parasztcsaládok képeztek. Itt a nők csak saját földjeiken dolgoztak, esetleg napszámokkal, cselédek segítségével is. Így valamivel kevesebbet kellett dolgozniuk. A gazdaasszonynak pedig jóformán csak irányítania kellett a többieket.

A szegényebb családokban, ha volt otthon idős asszony, az főzött, vitte ki az ételt vagy gyermekekkel küldte ki a nyári dologidőben. Sok asszony maga volt csak, hajnalban főzött, kicsinyével vagy kicsinyével együtt cipelte ki az ételt s azután beállt dolgozni.⁴⁹ Ilyen családokban már a gyereklánynak, aki csak sámliról érte fel az asztalt, főznie kellett és ellátnia testvéreit, míg szülei a mezőn, szőlőben dolgoztak.

A kaszás aratás elterjedésének hatása és a XIX. századi változások

A kaszás aratás a XVI. századtól kezdte az Alföldön kiszorítani a sarlós aratást. De a sarló-kaszaváltás az aratásban hosszú folyamat volt.⁵⁰ A Kárpát-medencében a központi területeken csak a XIX. század első felében zárult le ez a változás. Például a dunántúli Festetics-birtokokon az 1803-1813 év között kelt aratószerződések mutatják ezt a váltást. (1803-ban még sarlóval, 1812-13-ban már vaglyagosan sarlóval vagy kaszával szegődtek el a bandák.⁵¹) Egyes peremvidékeken még a XIX. század végén is arattak sarlóval. Az átmenetnek számos lépcsőfoka lehetett. A délnyugat-dunántúli területekről a fiatalság kaszás aratásra szerződött el távoli uradalmakba. Míg ők távol voltak, otthon az idős asszonyok és emberek sarlóval vágták le saját gabonájukat.⁵² A sarlóval 5-6 fős csoport dolgozott együtt. Egy erős férfi kellett a kévék kötéséhez, a

többi rendszerint nő volt, vagy a kaszát még el nem bíró fiú. A kaszás aratás gyorsabb és hatékonyabb munkavégzést jelentett. Ennek fő szereplője a gabonát kaszával vágó erős férfi volt, marokszedője asszony, leány vagy fiúgyermek lehetett, ők gyűjtötték össze a markokat és fektették az előre elkészített kötélre. A markok összekötése már férfi feladata, majd közösen rakták keresztbe.⁵³ Akkortól a nők lényegesen kedvezőtlenebb helyzetbe kerültek a bérezésnél, mint a sarlós aratás esetében. A marokszedő a kaszás bérének sok helyen csak a negyedét kapta, kedvezőbb esetben a felét érte el.⁵⁴ Az asszonyok itteni hátrányos helyzete más munkák értékelésében is többé-kevésbé érvényesült. A kaszás, hogy a kereset a családban maradjon, igyekezett feleségét, lányát vagy kedvesét marokszedőnek választani, ketten képeztek egy aratópárt. Az aratópárok bandákat, aratócsoportokat alakítottak, melyek 20-26 párból is állhattak. Az uradalmakban többnyire 6-os egységekben dolgoztak (két kaszás, két marokszedő, egy kötélterítő, egy kötöző).⁵⁵ Az aratópárokból került ki a bandagazda, aki a szerződést kötötte a csoport helyett, és szervezte már az év elején a bandának a munkát. Ekkor rendszerint az ő felesége főzött az aratócsoportra, és nem az uradalom által felfogadott asszony. Az aratás a kisközségek és földnélküliek fontos kereseti forrása volt, és sokszor falujuktól távol kellett heteket, hónapokat eltölteniük.⁵⁶ Egyes vidékeken nemcsak gabonarészt kaptak a nők, hanem fejkendőt vagy kötényt is pl. a Közép-Tisza vidékén. A táplálkozásukhoz konvenciót adott a munkaadó: búzát, lisztet, hüvelyeset vagy kását, kevés szalonnát, húst (birka), pálinkát, ecetet, sót.⁵⁷ A cséplőgépek megjelenése újabb terheket rótt az asszonyokra; már nemcsak bekötniök kellett a kévüket, hanem a gépbetétel előtt újra kibontani. Eleinte jól fizették a gépen dolgozókat, úgyhogy a jobbmódú család tagjai is elmentek gép mellé.⁵⁸ Különösen kellemetlen volt a polyvás lyuknál álló nőnek a munkája a szálló porban egész nap. A kazalrakásnál is ott látjuk a századfordulón készült fényképeken az asszonyokat is.⁵⁹ Az aratásra vagy hónapszámos munkára elszegődő lányoknak több vidéken megengedték a szülei, hogy magukra költsék első fizetésüket. (8. ábra) Még évtizedek múlva is visszaemlékeztek arra, hogy milyen ruhát vettek. Másutt a tarlón először gereblyező leány munkába állása előtt két pár kékfestő ruházatot kapott két kendővel és két köténnyel, hogy ne kelljen a többiek előtt a szegénységével szégyenkeznie.⁶⁰

A férjhez menő lány egyik legfontosabb tulajdonságának az egészségét, munkabírását, jó mozgását tartották. Aratás, kapálás közben nézte ki magának sokszor a legény leendő párját, ha engedték neki. Fontos rang volt a XX. században az első kaszás marokszedőjének lenni. Az aratókoszorúhoz is ő válogatta össze a megfelelő gabonaszálakat, és ő adta át a gazdának (9. ábra). Szintén jó hírnek számított, ha valamelyik lányról azt mondták, hogy ő az első kapás. Úgy tartották, hogy húsvétkor, aki először hazaér a szentelt sonkával a templomból, az lesz az első kapás.⁶¹

Egyébként a nők csoportokban történő munkája a mezőn azzal járt, hogy igyekeztek minél csinosabban menni, hogy megdicsérjék falujuk viseletét. Ún. délutáni, köznap-i ünneplőben mentek, csinos konttyal az asszonyok, és kint öltöztek át munkaruhába, hazafelé menet ismét a rendesebbik ruházatot viselték.⁶²

8. Babszedő asszonyok, lányok a görögszállási pusztán, Szabolcs megye, 1940 körül. Pálvölgyi János felvétele.
Neg. MMgMA VII.A. 161 425.

9. Karádi aratókoszorúvivők, elől az első kaszás és marokszedője. 1828. Balatonfüredi filmfelvétel.
MMgMA VII.895. Repróneg. VII.A. 204 670.

JEGYZETEK

- ¹ A dolgozat a TV-Magiszter műsor 1993 első felében futó, a magyar nőkről szóló történeti igényű sorozatának egyik előadásához készült néprajzi összefoglalóm kiegészített, jegyzetelt változata. Ezt megelőzően két olyan konferencián vettem részt előadással, melyeknek témája a falusi nők hagyományörzése, munkája volt. (1980. Vinkovce, Jugoszlávia, Ethnographica Pannonica és 1987. ALMA, Budapest, Mezőgazdasági Múzeum).
- ² TAKÁTS S. 1914. pl.
- ³ NAGYVÁTHY J. 1820. 173. Hivatkozik nevezetes gazdaasszonyokra, tanácsadóira, többek között gróf Festetics Györgyné Sallér Judit útmutatásaira is.
- ⁴ PÁLMÁNY B. 1984. 37-59.
- ⁵ KANYAR J. 1967. 138.
- ⁶ CSOMA Zs. 1983. 17-33 ír a Káli-medence „nemzetes asszonyairól”, akik a Séd-patak mentén lévő káposztáskertjeiket öntözték rendszeresen. KNÉZY J. 1985. 630.
- ⁷ NAGYVÁTHY J. 1820. 237.
- ⁸ N. KISS I. 1987. 50-51. PÁLMÁNY B. 1987. 73-77.
- ⁹ MAGYAR E. 1987. 78-81. WELLMANN I. 1935. stb.
- ¹⁰ N. KISS I. 1987. 50-51. MAKKAI L. 1954. 170-4.
- ¹¹ OL. P 235. 137. sz. Gelsei Pethő — Festetics cs. iratai. Csurgói uradalom. Úriszéki iratok 118. p Míg aratóinak ételt vitt ez az asszony, az uraság hajdúja feltörte kamráját és ellopta pénzét.
- ¹² VARGA J. 1969. TAKÁCS L. 1964.
- ¹³ DANKÓ I. 1991. 660-9; 1992. 2 3-98.
- ¹⁴ Legjobb forrásai a vármegyék, uradalmak, szabad városok előjárósága által kiadott vásári helypénzjegyzékek. Közül ilyeneket pl. SZILI F. 1988.
- ¹⁵ PI.J.H.E.o. BIKKESY, 1826. PRÓNAY G. 1855. a Vasárnapi Újság stb.
- ¹⁶ BRIGHT, R. 1815. 85.
- ¹⁷ Először hazánk legtöbb vidékén szőlőföld vásárlására törekedtek. Tőlük nem követelt az uradalom robotot csak cenzust. A földesúri iratok megjegyezték róluk, hogy a mezei munkát nem szokták, ahhoz nem értenek. Pedig aratni, szőlőmunkára és máshova elszegődtek azok, akik nem tudtak iparukból megélni. Ld. KNÉZY J. 1991. 467-70. OL. U. et C E 156 Reg. consc. 1828 Marcali
- ¹⁸ SML IV.1.a. Közgyűlési jegyzőkönyvek 1773.I.380.
- ¹⁹ KANYAR J. 1967. idézi (SML IV.a.Kzgy.jkv 1781. I.k.106.p. „öregbéres 19 Ft...egyéb öregbéres 16 ft...kisbéres, aki kaszálni tud 14 ft, ostorosgyerek 9 ft ...gazdaasszonynak másként majorosnének 15 ft, konyhaszolgálónak 9 ft”. Kivételt képeztek a nagyobb háztartás élén álló szakácsnők.
- ²⁰ T.MÉREY K. 1965. 27. SZÁNTÓ I. 1951. 230-44.
- ²¹ T.MÉREY K. 1965. 18. írja a Hunyady család somogyi birtokairól, de így történt ez másutt is.
- ²² SML IV.1.b. Acta congregationalia 1750. Idézi KANYAR J. 1967. 110. „Minden cselédjével együtt” hajtották ki a jobbágyokat Bűrüs, Várad, Magyarújfaluban (Somogy m) Czindery báró hajdú.
- ²³ SZÁNTÓ I. 1951. 244.
- ²⁴ SZÁNTÓ I. 1951. 246.
- ²⁵ OL P 623 IV.k.3.sz.C (1741-1845) 219.cs. Opp. Marcali. Urbarialia oeconomica et dimensionalia
- ²⁶ SML IV.1.b. Acta congregationalia 1750.
- ²⁷ Pl. 1780-ban a csokonyai úriszéken kérte egy istvándi jobbágy a feleségén esett büntetés eltörlését bizonyítván annak jogtalanságát OL. P 623 X.k. 1.sz.4.cs.
- ²⁸ Ez azt is jelentette, hogy ki voltak szolgáltatva a családfőnek, aki verhetette, büntethette őket.

- 29 1813-ban Hosszúfaluban (Somogy m) történt tettenérés (idegen férfit talált a hazatérő férj éjszaka a feleségével a szobában) után a férjes asszonynak az elmarasztaláson túl még megtiltják, hogy szóljon ahhoz a férfihoz." Emlékezet könyv 1800-1856..." Hosszúfalusi ref. parókia iratai Lábodon a ref. lelkésznel.
- 30 KNÉZY J. 1975. 103-118. MORVAY J. 1956. 31-37. történeti adatok pl. VERESS É. 1958. 379-396.
- 31 BARABÁS J. 1972. FÉL E. 1944.
- 32 SZOLNOKY L. 1972. 12-13. 211.213.185.208.p.
- 33 BALASSA I. 1985.23. 1987.135-9. KATONA I. 1957. 32-3.
- 34 Ha lehetett a nőket saját szőlőjükben foglalkoztatta a családfő, de szegény családoknál rákényszerültek, hogy napszámba menjenek vagy gyalogrobotként pl. szőlőmunkára.
- 35 N. KISS I. 1987. 50.51.
- 36 Láthatók ilyen munkák közben a múlt század elején készült képzőművészeti alkotásokon a nők. Néhányat közül KRESZ M. 1956. II.
- 37 BALASSA I. 1960. KÓSA L. 1968.
- 38 Első adat szántóföldön történő művelésére 1745-ből van a német lakosú Komárom megyei Vértesköz-márról FÜLÖP É.M. 1985. 335-340.
- 39 PÁKAY Zs. 1978. 217-248.
- 40 BALOGH I. 1965. 349-428. SELMECZI K.A. 1975. 74-82. 1993.
- 41 CSOMA Zs. 1984. 17-33.33-40
- 42 KNÉZY J. 1985. 687-98.
- 43 KERECSENYI E. 1968. 36-81. 1970. 545-555.
- 44 KNÉZY J. 1988-89. 555-60.
- 45 FÜR L. 1965. 33-153.
- 46 Somogyban 1897-ben az állandó cselédek száma 15 255 volt, a kisbirtokos családfők számának ez egyharmada. A magyar korona országainak ... 1897. 100-8. Az 1850-es évek gondjairól a Magyar Gazda több száma írt.
- 47 KISS L. 1939. KATONA I. 1958.
- 48 GALGÓCZY K. 1855. 120. már az 1850-es évek elején ír erről a lehetőségről.
- 49 GÖNCZI F. 1937. egész fejezetet szentelt a mezőre vitt gyermek elhelyezésének, etetésének. KISS L. 1941. BALASSA I. 1983. 20.
- 50 TAKÁCS L. 1970. BALOGH I. 1957. TÁLASI I. 1957.
- 51 BALASSA I. 1987. 135-9. valamint OI. P 315. Festetics cs. Szerződések 99 cs.
- 52 KNÉZY J. 1984-85. 381.408.
- 53 BALASSA I. 1985. 23.
- 54 Mezőgazdasági munkabérek Magyarországon 1896. 95-7. 1901. 159
- 55 KATONA I. 1961. 534-562.
- 56 Számos gyűjtés történt e témára önkéntes munkatársak részéről szinte az egész ország területéről az Aratás c. kérdőívre és megtalálható az Étnológiai Adattárban.
- 57 BALASSA I. 1987. 136. GYÓRFFY L. 1961. 97.
- 58 Saját gyűjtéseim a belső-somogyi községekben pl. Csököly, Nagykorpád, Kutas, Kisbajom.
- 59 A Mezőgazdasági Múzeum Adattára az 1880-as évektől kezdve egészen az 1960-as évekig őriz számos ilyen felvételt Fotóarchívumában.
- 60 PAPP I. 1975. 18-56. Kőröshegyről és környékéről.
- 61 Saját gyűjtések a Dráva mentéről 1979-81.
- 62 Saját gyűjtések Belső-Somogy falvaiban 1964-81-ban.

IRODALOM

- BALASSA Iván 1960.: A magyar kukorica. Budapest
- BALASSA Iván 1983.: Die Lohnernte in Ungarn bis 1945. Agrártörténeti Szemle 1-26.
- BALASSA Iván 1985.: Aratómunkások Magyarországon (1848-1945). Budapest
- BALASSA Iván 1987.: Die Rolle der Frau bei der Lohnernte in Ungarn (1850-1950). Acta Museorum Agricultrae XX. Pragae 50-51.
- BALOGH István 1957.: A gabona betakarítása a XVI-XVII. században. Ethnographia LXVIII. 270-291.
- BALOGH István 1965.: Paraszti gazdálkodás és a termelési technikák. In: SZABÓ István (szerk.) A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (1848-1914) I. Budapest 349-428.
- BARABÁS Jenő 1972.: Die Grossfamilie in Ungarn. Ethnologia Europaea
- J.H.E. o BIKKÉSSY 1826.: A Magyar és Horvátországi legnevezetesebb öltözetek hazai gyűjteménye. Bécs
- BRIGHT, Richard 1815.: Travels from Vienna through Lower Hungary. Edinborough-London. Ford.: SZERECZ Imre 1970. Veszprém 77
- CSOMA Zsigmond 1983.: Káposztáskertek a Káli-medencében. Rozmaringos asszonyok Szentbékállán. In: Néprajzi gyűjtőúton a Káli-medencében. Szerk.: LACKOVITS Emőke. Veszprém 17-33,33-45.
- CSOMA Zsigmond 1990-91.: Kertészeti terményvásárok, mint a XIX. századi nagytáji munkamegosztás eredményei. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 381-408.
- DANKÓ Imre 1991.: A magyar vásárok néprajza. In: Magyar Néprajz III. Szerk.: DOMONKOS Ottó. Budapest 637-703.
- DANKÓ Imre 1992.: Régi vásáraink világa. Folklor és Ethnográfia 71. Debrecen
- FÉL Edit 1944.: A nagycsalád és jogszokásai a Komárom megyei Martoson. Érsekújvár.
- FÜLÖP Éva Mária 1985.: Burgonyatermesztés egy dunántúli német telepes faluban 1745-ben. Ethnographia XCVI. 336-340.
- FÜR Lajos 1965.: Jobbágyföld-parasztföld. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1914. Szerk.: SZABÓ István. 133-152. Budapest
- GALGÓCZY Károly 1855.: Magyarország, a szerb vajdaság, s a temesi bánóság mezőgazdasági statisztikája. Pest
- GÖNCZI Ferenc é.n. (1937): A somogyi gyermek. Csurgó.
- GYÓRFY Lajos 1961.: Marokverők, félrészesek. In: Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának 10. évfordulójára. Szerk.: DANKÓ Imre. Túrkeve
- KANYAR József, dr. 1967.: Harminc nemzedék vallomása Somogyról. Kaposvár 467.
- KATONA Imre 1958.: Vándormunkások toborzása a kapitalista Magyarországon. Ethnographia LXIX. 32-60.
- KATONA Imre 1961.: Munkaszervezeti formák és ideiglenes életközösségek idénymunkákon a kapitalizmus korában. Agrártörténeti Szemle 534-562.
- KERÉCSÉNYI Edit 1968.: Pogányszentpéter anyagi kultúrája. In: Fejezetek Pogányszentpéter történetéből. Somogyi Múzeum füzetek 12. Kaposvár 36-81.
- KERÉCSÉNYI Edit.: Kéregedények a Thuri György Múzeumban. Ethnographia LXXXI. 545-555.
- KISS István. N. 1987.: Die Rolle der Frau in der feudalen Agrargeschichte Ungarns. Acta Museorum Agricultrae XX. Pragae 50-51.
- KISS Lajos é.n. (1939): A szegény ember élete. Budapest 284.
- KISS Lajos é.n. (1941): A szegény asszony élete. Budapest 398.
- KNÉZY Judit 1975.: A táplálkozás szokásai Csököly, Gige, Kisbajom, Rinyakovácsi községekben. Somogyi Múzeumok Közleményei II. 209-227.

- KNÉZY Judit 1984-5.: A somogyi parasztság gazdálkodásának és táji csoportjainak változásai (1850-1914) Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 381-408.
- KNÉZY Judit 1985.: Változások a Káli-medence lakóinak táplálkozásában (1840-1960). Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 20. 627-698.
- KNÉZY Judit 1988-89.: Gazdasági változások és a somogyi parasztság táplálkozásának alakulása (1850-1890). Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 555-582.
- KNÉZY Judit 1991.: Történelmi-tárgyi néprajzi fejezetek Marcali és környéke népeletéből. In: Marcali története. I. Szerk.: KANYAR József Marcali 461-504.
- KÓSA László 1980.: A burgonya Magyarországon. Budapest 253.
- KRESZ Mária 1956.: Magyar parasztviselet 1790-1848. I. Budapest
- MAGYAR Eszter 1987.: The Allodialist or stewardess on the large estate in Hungary. Acta Museorum Agriculturae XX. Pragae 135-139.
- MAKKAI László 1954.: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. Budapest
- MÉREY Klára, T. 1965.: A somogyi parasztság útja a feudalizmusból a kapitalizmusba. Kaposvár 276.
- MEZŐGAZDASÁGI munkabérek Magyarországon 1896. 1901. A m.kir. földművelésügyi miniszter kiadványai. Budapest
- MORVAY Judit 1956.: Asszonyok a nagycsaládban. Mátraalji palóc asszonyok élete a múlt század második felében. Budapest 227.
- NAGYVÁTHY János. N. 1820. Magyar házi gazdaasszony. Pest 237.
- PÁKAY Zsolt 1978.: A veszprémi püspökség uradalmainak összeírása 1802-ből. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 13. 217-248.
- PÁLMÁNY Béla 1984.: A magyar nemesség átrétegződése a késői feudalizmus századaiban. In: A magyar polgári átalakulás kérdései. Budapest 37-59.
- PÁLMÁNY Béla 1987.: Peasant women's life in a village in upper Hungary (1730-1850). The case of Hollókő. Acta Museorum Agriculturae XX. Pragae. 73-77.
- PAPP Ilona 1975.: Nagymamám élete (Egy paraszti önéletrajz) Somogyi Honismereti Híradó 1. 18-56.
- PRÓNAY Gábor br. 1855.: Vázlatok Magyarhon népeletéből. Pest
- SELMECZI Kovács Attila 1975.: A repcetermelés alakulása a XIX. századi Magyarországon. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1973-73. 74-82.
- SELMECZI Kovács Attila 1993.: A magyarországi olajnövény-kultúra. Budapest
- SZÁNTÓ Imre 1951.: A majorsági gazdálkodás uralkodóvá válása, a parasztság magyarányú kisajátításának kezdetei. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez (1711-1790). Szerk.: SPIRA György. Budapest 221-293.
- SZILI Ferenc 1988.: Somogy megye kereskedelme a kései feudalizmus korában 1700-1848. Kaposvár
- SZOLNOKY Lajos 1972.: Alakuló munkaeszközök. Budapest
- TAKÁCS Lajos 1964.: A dohánytermesztés Magyarországon. Budapest
- TAKÁCS Lajos 1970.: A magyarországi rövidkaszák történetéhez. Ethnographia LX.
- TAKÁTS Sándor é.n. (1914.): Régi magyar asszonyok. Budapest
- TÁLASI István 1957.: A termelés és a nyelv kapcsolata aratóműveleteinkben. Ethnographia I.XVIII. 217-251.
- VARGA János 1969.: Jobbágyságszervezet a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556-1767. Budapest
- VERESS Éva 1958.: A jobbágycsalád szervezete a sárospataki uradalom falvaiban a XVII. század közepén. Történeti Szemle 379-429.
- WELLMANN Imre 1935.: A gödöllői Grassalkovich uradalom gazdálkodása különös tekintettel az 1770-1814. esztendőkre. Budapest

FRAUEN DER DÖRFER IN DER WIRTSCHAFT UND IHRE ARBEIT (XVIII-XIX Jahrhundert)

Der Artikel erörtert die folgenden Probleme: 1./ Wie sich das Schicksal der in der Agrarwirtschaft tätigen Frauen vom Anfang des XVIII. bis zur Mitte des XX. Jhs. gestaltete. 2./ Was für Arbeitskollektive entstanden unter den Frauen in der Agrarwirtschaft. 3./ Welche Arbeitsgebiete wurden ihnen zugeteilt. 4./ Was für Rollen und Ehren stand ihnen nach ihrer Arbeitsleistung zu. 5./ Wie wurden sie belohnt, wenn sie ausser ihrem Haushalt und ihrem Besitz arbeiteten.

Im XVIII. JH. bis zu den 1850-er Jahren hatten die wohlhabenden, geschickten, kleinadeligen Frauen durch ihre Arbeits- und Haushaltsorganisation, ihre anspruchsvolleren Küche, durch ihre Gartenarbeit, Milch- und Obstverarbeitung, Konservierung und Produktionsverwertung einen ansehnlichen Einfluss auf die Frauen der Leibeigenen.

Die Familienoberhäupter in den Haushalten der Leibeigenen organisierten die Arbeit derartig, dass die Frauen ausserhalb ihrer Grundstücke und Felder keine Arbeit verrichten mussten. Aber bei der Getreide- und dem Heusammeln hatten auch die Frauen Frohndienst zu leisten. Die Kleinhäusler, die besitzlosen Frauen und im allgemeinen die Witwen nahmen in grösserem Masse in den Arbeiten der Domäne (z.B. im Obst-, Kohl-, Küchen-, Weingarten, beim Rüben-Mais-Kartoffelhacken, so wie bei der Hanfarbeit, beim Stoppelfeldrechen usw.) teil. Bei der Ernte mit Sichel, bekam die alleinige, garbenbindende Person — ein Mann — höheren Lohn, als die mit der Sichel erntenden Frauen oder Knaben. Die Ernte mit Sensen (ab des XIX Jhss) änderte die Arbeitsorganisation. Die starken und erwachsenen Männer wurden die Mäher, sie erhielten den grössten Lohn, die Sammler und Garbenbinder waren Frauen und grössere Mädchen. Auch unter dem Gesinde (ob jährige oder Saisonarbeiter) verdienten die Frauen im allgemeinen weniger als die Männer.

Mit der Verbreitung der Hackpflanzen mussten die Frauen immer mehr auf den Ackerfelder arbeiten, deshalb hat sich auch ihre Haushaltorganisation geändert. Zur Jahrhundertswende nahmen die Frauen auch an der Arbeit bei der Ernte- und bei den Dreschmaschinen gemeinsam mit ihren Männern und Familienmitgliedern teil. Auch hier bekamen sie einen niedrigeren Lohn als die Männer.

MAGYARORSZÁG ÉS AZ ANGOL-OSZTRÁK KERESKEDELMI KAPCSOLATOK A XVIII. SZÁZAD KÖZEPÉN

Kurucz György

A XVIII. század első felének dinasztikus küzdelmei jelentős szerepet játszottak a Habsburg Birodalom és Nagy-Britannia közötti kereskedelmi kapcsolatok alakulásában. London számos kölcsonnt folyósított a Habsburgok számára, s ezek fedezetéül a birodalom bányáiból kitermelt érckészletek lekötése szolgált. Érthető módon a Magyar Királyság természeti kincsei mind jobban magukra vonták a londoni kormány figyelmét. Ez a figyelem azonban nem volt előzmények nélkül, hiszen a magyar nyerstermékek már korábban is eljutottak Angliába, az angol textilárúk pedig már a középkor folyamán keresettek voltak a távoli országban. A háborúk mindazonáltal kedvező alkalmat kínáltak ahhoz is, hogy a Bécsnek nyújtott kölcsönök fejében a szigetország megpróbáljon jelentős kereskedelmi és vámkedvezményekhez jutni a birodalom területén. Feltűnő viszont, hogy egy átfogó kereskedelmi egyezmény előkészítő tárgyalásait csak az osztrák örökösödési háború idején kezdték meg, 1743-ban. A tárgyalások több szakaszban, hosszabb-rövidebb megszakítással évekig elhúzódtak, mígnem Bécs tárgyalási pozícióinak gyengülése miatt eredménytelenül értek véget.

Az Egyesült Királyság nemzeti levéltárának német birodalmi iratosztályában, valamint a lincolni megyei levéltárban több olyan irat is fennmaradt, melyek adalékokkal szolgálnak a szigetország és a Habsburg Birodalmon belül a Magyar Királyság közötti kereskedelmi kapcsolatok vizsgálatához. Ezek a fogalmazványok, illetve a különböző feljegyzések feltétlenül segítenek megismerni a felek, mindenekelőtt London álláspontját, a vámkedvezmények problémáját, illetve azoknak az áruknak a körét, amelyek a tárgyalásokon szóba kerültek. Mindezek bevezetéseként azonban talán nem érdektelen a brit-magyar kereskedelmi kapcsolatok korábbi időszakait vizsgáló kutatások rövid áttekintése, netán kiegészítése sem.

Az 1740-es években folytatott tárgyalások menetének átfogó rekonstruálása azonban a későbbi kutatások feladata. Ennek ugyanis elengedhetetlen feltétele a Bécsben őrzött vonatkozó levéltári források feltárása.

I.

A korai középkori elbeszélő források többnyire egy-egy ország dinasztikus kapcsolatairól tesznek említést, ha földrajzilag távolosó területek érintkezéséről tudósítanak. A brit szigetek és a Magyar Királyság közötti kapcsolatokra vonatkozó legkorábbi feljegyzések szintén ilyen jellegűek.¹ Jóval nehezebb feladat viszont a kereskedelmi kapcsolatok kezdeti szakaszának rekonstruálása. Az oklevelek elszórt adatainak összegzéséhez ugyanis több történész-nemzedék adatfeltáró munkájára van szükség.

A múlt század végétől elsősorban TAKÁTS Sándor és KROPF Lajos közleményei világítottak rá az angol-magyar kereskedelmi kapcsolatok egy-egy jelentősebb mozzanatára. KROPF két kisebb írásában arra hívta fel a figyelmet a *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* lapjain, hogy a XIV-XV. század fordulóján a magyarországi nemesfémek, valamint a nyerstermékek közül a bőr keresett árucikk lehetett a szigetországban.² Míg KROPF éveket töltött anyaggyűjtéssel különféle brit levéltárakban, addig TAKÁTS Sándor a bécsi császár és királyi levéltárban (Haus-Hof-und Staatsarchiv) végzett kutatásaira támaszkodott TAKÁTS Sándor elsőként foglalkozott a magyar boroknak az angliai piacokon való megjelenésével. A rendelkezésére álló bécsi források alapján részletesen vizsgálta Zachariah SEDGEWICK kereskedelmi vállalkozásának magyar vonatkozásait. I. Lipót kereskedelem-politikáját ugyanis jelentősen befolyásolta a spanyol örökösödési háború okozta pénzhiány, s így a kincstár nem zárkózott el attól, hogy angol közvetítéssel budai és szekszárdi borokat vigyenek a csatornán túlra. A SEDGEWICKnek kiadott császári engedélyt még WENZEL Gusztáv publikálta a *Magyar Történelmi Tár* második kötetében,³ és TAKÁTS ennek nyomán vázolta fel a XVIII. század eleji angliai magyar borexport történetét, valamint SEDGEWICK kereskedelmi tevékenységének hátterét.⁴ (SEDGWICK egyébként eredetileg textilkereskedelemben volt érdekelt, s valószínűleg bécsi, illetve magyarországi tartózkodása idején kedvelte meg a magyar bort.)⁵

A spanyol örökösödési háború pénzügyi hátterét biztosítani kívánó bécsi udvar azonban a magyar réz és higany elzálogosításával fűzte szorosabbra gazdasági kapcsolatait Angliával, illetve másik szövetségeseivel, Hollandiával.⁶ A magyarországi és erdélyi bányakincseknek a szigetországba való szállítására azonban már korábbról is akadt példa. KŐSZEGHY Sándor közleménye szerint ugyanis BETHLEN Gábor fejedelem George és William KATE skót kereskedőkkel kötött szerződést az erdélyi higany- és viasztermelés bérbevételére 1624-ben. A szerződés három évre szólt, melynek időtartama alatt minden mázsa higany után 95 magyar forintot, a viasz mázsájáért pedig 62 forintot kellett fizetniük a fejedelmi kincstárba. A két kereskedő egyúttal vállalta, hogy teljesítik a fejedelem megrendeléseit, amennyiben BETHLEN Amsterdamból vagy Gdańskból kívánna árut hozatni.⁷

A Rákóczi szabadságharc leverését követően az angol részről megnyilvánuló gazdasági érdeklődést dokumentálja még Simon CLEMENTS kereskedelmi megbízott nyugat-dunántúli és horvátországi útjáról készített feljegyzése. KROPF Lajos a British Library kéziratárában őrzött iratot ismertette a *Történelmi Szemle* 1921-es évfolyamá-

ban.⁸ CLEMENTS vélekedése szerint a zágrábi bort Angliában is szívesen fogyasztották volna. A Pozsony környéki borokat könnyűnek találta, míg a soproni borokat rendkívül zamatosnak. Megjegyzi még, hogy a Fertő tó mellett igen drága a bor, 14-16 forintért adják akóját. (Elítélőleg ír a Zala megyei rétgazdálkodásról, mert ott télen szalmával etetik a marhát, a szénát pedig hagyják elrohadni, s a réteket gyakran felperzselik.)

A XVIII. század első felének angol-magyar kereskedelmi kapcsolatairól ismét csak TAKÁTS Sándor írt bővebben. Fő kiviteli cikkünk a bor volt, melynek Angliába történő továbbítására a Palm testvérek külön „bortársaságot” alapítottak. 1726-ban ez a társaság kapott engedélyt arra, hogy 1300 vödör bort és 25 hordó pálinkát szállítson a szigetországba.⁹ Ennek előzményeként, valószínűleg saját fogyasztásra, James GRAHAM, Montrose első hercege, 156 palack tokajit és 13 láda egyéb magyar bort vásárolt 1719-ben Hannoverben. Lord CADOGAN pedig 1720-ban mintegy 70 hordó magyar bort vitetett Londonba.¹⁰

A bor mellett a másik hagyományos kiviteli cikkünk, a gabona, csak a század második felében jutott el Angliába. Ennek oka főként abban rejlett, hogy a XVIII. század közepéig maga Anglia is gabonaexportáló ország volt. Természetesen a szállítási nehézségek és a gabona minősége is szerepet játszott abban, hogy csak az 1770-es években rakták ki az első szállítmányokat Londonban. Fiume és Trieszt jelentősége a közvetítő kereskedelemben csak a Károly út kiépülésével vette kezdetét, de ennek köszönhetően aztán egyre több magyar árut indítottak útnak az adriai kikötőkből.¹¹

Az Angliába történő magyarországi gabonaszállításokról először THALLÓCZY Lajos tett említést egyik művében.¹² THALLÓCZY udvari kancellári forrásokra hivatkozva említi, hogy 1772 és 1775 között a Birodalmi Gazdasági Tanács döntése értelmében, az örökös tartományokon kívül, Angliába is szállítottak magyar gabonát Fiumén és Trieszten keresztül. BELITZKY János, a magyar gabonakivitel történetéről írott könyvében helytartótanácsi forrásokra hivatkozik, amikor arról ír, hogy a francia háborúk idején, 1796 januárjában Anglia számára vásároltak gabonát Triesztben. A háborúra való tekintettel egyébként csak a szövetségesek számára történt nagyobb szállítás. Ennek tulajdonítható, hogy ugyanezen év áprilisában Sir Morton EDEN angol követnek engedélyezték, hogy további 100000 mérő búzát szerezzen be országa számára.¹³

Az 1930-as években fejlődésnek induló hazai anglistikai kutatások még további adalékokkal szolgáltak a korai angol-magyar kereskedelmi kapcsolatok történetéhez. A magyar ezüst elterjedése kapcsán a KROPF Lajos által is idézett "Libel of English Policy" című középkori angol költemény egy másik szakaszát elemezve RÓNA Éva ki-mutatta, hogy az angol gyapjúexport célállomásának számított Magyarország IV. Edvárd uralkodása idején.¹⁴

Magyarország természeti adottságai, mezőgazdasága és bortermeleése kapcsán szintén RÓNA Éva hívta fel a figyelmet olyan angol vagy skót útleírásokra, amelyek főként a XVI. század végének, illetve a XVII. század első évtizedeinek állapotát rögzítik. Peter HEYLYN több kiadást megért munkájában például azt írja, hogy Magyarországon a fű olyan magasra megnő, mint egy ember, s az ország el tudná látni egész Euró-

pát hússal, hiszen évente 80000 marhát hajtának Németországba.¹⁵ Hasonló dolgokat jegyzett fel néhány évtizeddel később Edward BROWNE, aki — több korábbi világföldrajzi leírás szerzőjével szemben — valóban járt Magyarországon. Szerinte évente 100000 marhát hajtottak külföldre. Elismeréssel szólt még a tokaji borról és a Duna-kanyarban termelt szőlőről.¹⁶ A tokaji bor első angliai népszerűsítője azonban nem BROWNE volt, hanem a Lazarus SCHWENDI kassai főkapitányt és a BEKES Gáspárt személyesen ismerő Sir Philip SIDNEY. A XVI. századi angol reneszánsz költő ugyan is többször teljesített diplomáciai küldetést a császári udvarban, s több elismeréssel írt a magyar vitézi énekekről és a tokaji borról.¹⁷

A szigetország és Magyarország közötti kereskedelmi forgalom legjelentősebb árujával, az angliai posztó magyarországi megjelenésével és elterjedésével azonban csak az utóbbi évtizedekben foglalkoztak behatóan, főleg SZÉKELY György és ENDREI Walter.¹⁸ SZÉKELY 1968-ban megjelent írásában oklevelek és főként középkori magyar városi számadáskönyvek adataira hivatkozva azt állapította meg, hogy a németalföldi posztó fajtái a XIII. század második felétől folyamatosan piacra kerültek Magyarországon. Az angol posztó jelenleg ismert első említése a XV. század elejére nyúlik vissza. Bártfa kimutatásai között 1426-ban jegyezték fel először az angol posztót (uno panno Anglecali), s 1439-ben fizetség részeként szerepelt. Buda város törvénykönyve 1436-ban említette, méghozzá az elsőrendű áruk sorában. Az angol (Englisch) és a londoni (lündisch) harmincadvámja végenként 1 aranyforint és 1 garas volt.¹⁹ A pozsonyi harmincadkönyv XV. század közepén készült kimutatásai szerint pedig angol árukat nemcsak külföldiek, hanem magyarországi kereskedők is forgalmaztak. Angol gyapjúra két tételben 8 aranyforint vámot róttak ki 1457-58-ban, míg angol textiltermékekre összesen 122,6 forintot.²⁰

Az angol posztófélék nagy mennyiségű magyarországi beáramlása a XVI. század közepétől figyelhető meg. A londis, lundis, failongis állandóan felbukkan a kimutatásokban, végrendeletekben vagy leltárakban. ENDREI Walter 1970-ben publikált közleményében a kersey, vagy karasia, a worsted vagy borséta, a baize, a boy, illetve paja, valamint a sája és a perpéta, illetve a rása hazai elterjedését és ismertségét vizsgálta.²¹

ENDREI 1974-ben közzétett tanulmányában az angol karasia társadalmi rangjelző szerepét hangsúlyozta. Emellett figyelemre méltóak a beszerzéssel kapcsolatos megállapításai is. A XVI. század közepén a harmincadjegyzékek, illetve a török vámelszámolások szerint ugyanis szinte kizárólag magyar kereskedők bonyolították le a textilimportot. A teljes importból pedig mintegy 22%-ot tett ki a karasia. Az angol posztó beszerzési forrása ekkor Antwerpen közvetítésével Nürnberg, valamint Bécs volt, de velenceiek szintén kereskedtek karasiával. A XVI. század második felében a londoni Hansa privilégium megszűnése után azonban angol kereskedők is útra keltek a kontinens belső területei felé, és ekkor már észak felől, Hamburg, illetve Gdańsk közvetítésével érkezett hozzánk az angol posztó. A Raguza felől érkező textilimportot ENDREI csekélyebb jelentőségűnek tartja. A XVI-XVII. század fordulójától viszont

minőségi romlás tapasztalható, amely a tizenöt éves háború bizonytalanságaival együtt — ENDREI szerint — erősen lecsökkentette a magyarországi karasia importot.²²

A fentiek kiegészítéseként szeretném megemlíteni, hogy egyértelmű adatok állnak rendelkezésre angol kereskedők magyarországi tevékenységéről a XVI. század végén. George LOWE ügynök a keresztény seregek táborából kísérte figyelmével a tizenöt éves háború egyes eseményeit, s 1594. december 18-án John QUARLES kereskedőhöz intézett levelében jelzi, hogy a törökök komolyan fenyegetik a bécsi kereskedelmet.²³ 1595. augusztus 27-én kelt levelében pedig külön is foglalkozik a magyar csapatok ruházatával.²⁴ A török háború keltette bizonytalanság azután más forrásokban is feltűnik.²⁵ Ennek ellenére figyelemre méltó, hogy Raguzai közvetítő szerepéhez még később is mennyire ragaszkodtak az angol kereskedők, s déli irányból, tehát hódoltsági területeken keresztül is igyekeztek eljuttatni áruikat Magyarországra. Erre utal egy Surrey-i valamint Hampshire-i kereskedők és posztógyárosok által 1637-ben írt beadvány, amiből kiderül, hogy már húsz éve kereskednek Raguzával. Ekkor több bála karasiájuk vesztegelt a kikötővárosban, ahonnan Belgrádon át Magyarország egyéb területeire kívánták továbbítani az árut.²⁶

A szigetországi kereskedők jelentős magyarországi tevékenységére, sőt tartós megtelepedésére utal egy másik forrás is. Mint már fentebb láthattuk, egyes skót kereskedők bányajövedelem kibérlésével is foglalkoztak. A skótok azonban, kedvező lengyelországi kapcsolataikat kihasználva, feltehetően erőszakos versenytársnak bizonyultak. Mi mással magyarázhatnánk különben az eperjesi kereskedők 1615-ből kelt céhszabályzatának a külföldiek, többek között a skótok árusító tevékenységét korlátozó rendelkezéseit. A céhszabályzat kivételként említi azonban azokat a megtelepedett skótokat, akik már a Magyar Korona fennhatósága alatt élnek.²⁷

Más adatok szintén a szigetországi termékek folyamatos jelenlétét bizonyítják a magyar piacokon. A kolozsvári harmincádnaplók tanúsága szerint pontosan ebben az időszakban, tehát a XVII. század első évtizedeiben, igen gyakran szerepel a tételek között a karasia vagy a fajlondis. 1616. november 18-án a karasiából például 50 véget számoltak el.²⁸ E meglehetősen nagy tétel valószínűleg az észak-magyarországi városok közvetítésével jutott el Erdélybe, bár az angol forrás alapján nem lehet figyelmen kívül hagyni az angol áruknak esetleg hódoltsági területeken át történő továbbítását a fejedelemség felé. Tény azonban, hogy például a pusztán BETHLEN Gábor fejedelem megbízásából angol árukat vásárló kereskedők, elsősorban észak-magyarországi vagy lengyel piacokon jutottak hozzá az angliai öntányérokhoz, asztali készletekhez, valamint a különböző mennyiségű karasiához és failondishoz.²⁹ Természetesnek tűnik tehát, ha egyes források arról tudósítanak, hogy a lőcsei jómódú polgárok a XVII. század közepén és végén angol és holland posztóból készült dolmányokat viseltek.³⁰ Szintén az angol textilárak folyamatos magyarországi jelenlétére utal Abaúj vármegye 1669. december 10-én kelt limitatívája. Eszerint az angliai dolmány árát, melyet tehát angol posztóból készítettek, 1 forint 40 dénárban határozták meg. Nadrágot angliai skarlát vagy gránát színű anyagból pedig 36 dénárért készíthettek a szabók.³¹

Egy kassai kereskedő szintén ez idő tájt kelt számlatételei közt tekintélyes mennyiségű angliai textilárut találhatunk. A "2 vég közlondist" 77 forint 40 dénárért, a "8 singh veres fajlondist" 34 forint 88 dénárért, az "1 3/4 singh kék fajlondis" posztót 7 forint 70 dénárért számolták el.³² APOR Péter *Metamorphosis Transylvaniae* című művében a XVII. század végi erdélyi viseletek kapcsán pedig így ír: „Abban az időben kétféle skarlátposztó volt, velencei skarlát, annak tizenhat forinton adták volt singit, csak úri emberek viseltek olyanból köntöst, az másik törökgránát volt, négyforintos volt singe, az olyan posztó többnyire kék, zöld, s meggy szín volt, ilyet viseltek főemberek, nemesemberek, az olyan tartós posztó volt, három-négy rendbeli dolmány, mente is elszakadott, addig az angliai posztóból, az míg ebből egy rendbeli. Volt sálya nevű posztó is, az is uraknak való volt, köznemeseknek volt az fajlandis, közönséges landis.”³³

Mindennél beszédesebb azonban a BÍRÓ Sámuel erdélyi harmincad főfelügyelő által készített kimutatás az 1701-es év áruforgalmáról. Eszerint a tizenkilenc féle különböző posztó és szövetsfélék közül mintegy két kimondottan angol fajtát vittek be értékesítés céljából. Az egyszerű angol megnevezéséből 180,5 véget és 166,5 singet. A „fajlondisból”, azaz a silányabb angol posztóból 98 véget és 96 singet. Arányát tekintve ez elég jelentős tételnek mondható, hiszen az ún. közönséges posztóból 366 véget vittek be összesen. Figyelemre méltó még az is, hogy az átvitt áruk között 14 vég és 244,5 sing ún. angol posztó, 14,5 vég fajlondis, valamint 382 vég „Landis” szerepelt.³⁴ Könnyen meglehet, hogy mindezen adatok a SEDGEWICK féle kereskedelmi vállalkozás egyes részleteit tükrözik.

A fentiek alapján tehát nem tűnik túlzottnak az a megállapítás, hogy a török háborúk keltette bizonytalanság ellenére Magyarország és Erdély a szigetországi textilárúk folyamatos felvevőpiacának tekinthető a XVII. században is. Közvetve ezt erősítik meg más angliai források. A jelenleg ismert adatok szerint ugyanis a legkorábbi, viszonylag átfogó londoni tervezet, amely Anglia és a Habsburg örökös tartományok, valamint Magyarország közötti kereskedelemmel foglalkozik, a XVII. század első harmadában keletkezett. A valószínűleg 1630-ban készült iratot az Egyesült Királyság nemzeti levéltárában, a Public Record Office I. Károly korabeli belföldi iratosztályában őrzik. Az érintett területek közötti áruforgalom lebonyolításának könnyítése mellett főként a hagyományosnak számító angliai textilárúk exportjának elősegítését célozza az összeállítás.³⁵ A Magyarország felől jövő import esetében a forrásokban a réz szerepel különös hangsúllyal, hiszen a magyar réz már jó ideje keresett áru volt a piacokon. Egy 1635 márciusában kelt másik javaslatban, melyben egy rézárukat előállító manufaktúra felállításáról olvashatunk, szintén a magyar réz fontosságára utal a névtelen szerző.³⁶ A magyarországi réz ezután, mint már fentebb láthattuk, nem egyszer szerepelt a Bécs és London közötti diplomáciai tárgyalások, illetve a különböző pénzügyi kölcsönszerződések lényeges elemeként.

A XVII. század második felétől ráadásul már törvényhozói, kormányzati szinten is foglalkoztak a Magyar Királyság felé irányuló kereskedelem ügyével. Az angol felsőházban 1671 tavaszán a külföldi árukról szóló törvénytervezet vitája során egyértelmű

utalás hangzott el arra nézve, hogy a velenceiek vámintézkedései komolyan fenyegethetik az angol textilárak Magyarországra és Németország keleti felébe történő szállítását.³⁷ Később a Rákóczi-szabadságharc keltette bizonytalanságot tükrözi a Kereskedelmi és Ültetvényes Bizottság 1707-ben kelt egyik irata, miszerint a harcok veszélyeztetik a Hamburgból Konstantinápoly felé irányuló áruszállítást. Ugyanitt utalás történik a magyarországi dohány kitenő minőségére, s arra, hogy George STEPNEY 1704. december 30-i beadványában az angol kereskedelmi érdekeket sértő bécsi intézkedések visszavonását kérte. A diplomata érvként használta az Angliába exportált budai borok vámmentességét.³⁸ Pár évvel később az említett bizottság a dohánykereskedelmet szabályozó törvény kapcsán angol kereskedőkre hivatkozva, 20 millió fontnyi mennyiségre becsülte Magyarország évi dohánytermelését.³⁹

Összességében tehát megállapítható, hogy az angol áruk különböző háborús időszakok ellenére folyamatosan jelen voltak Magyarországon, illetve Erdélyben. Egy idő után pedig már maga az angol törvényhozás, valamint a bécsi udvarban működő londoni diplomácia igyekezett érvényre juttatni az angol kereskedelmi érdekeket Magyarországon.

II.

A szigetország és a Habsburg Birodalom közötti kereskedelmi kapcsolatok bővítését és szabályozását egyértelműen meghatározták a XVIII. század első évtizedeinek háborúi és dinasztikus törekvései. A spanyol örökösödési háború és a „magyarországi bajok” lezárásához nyújtott segítség mellett, Anglia kész volt támogatni VI. Károly császárt egy esetleges újabb török háborúban. Ennek viszonzásaképpen a császár, vonakodva bár, de ígéretet tett a Nagy-Britannia trónjára került protestáns hannoveri dinasztia támogatására a trónkövetelő Stuart Jakabbal szemben. A császár továbbra is remélte, hogy bár a spanyol örökösödési háború végén le kellett mondania a spanyol trónról, mégis a tengeri hatalmak, Anglia és Hollandia segítségével előbb-utóbb sikerül spanyol területekhez jutnia. Ezt célozták volna többek között az 1716-os bécsi és londoni tárgyalások. Anglia azonban inkább hajlott arra, hogy közvetítsen a francia régens és a császári udvar között, s ezáltal elejét vegye egy, a spanyol örökösödési háború folytatását jelentő újabb Bourbon-Habsburg összecsapásnak. V. Fülöp spanyol király minisztere, ALBERONI mindamellet a fegyveres konfliktus kirobbanásáig feszítette a húrt. A spanyol Bourbon uralkodó nem engedte át Károlynak az őt megillető itáliai területeket, és csapatai megszállták Szardíniát is. Az európai békét nyugaton és Itáliában ismét egy elhúzódó háború veszélye fenyegette. A spanyol vereségek ellenére végül is csak angol és francia diplomáciai nyomással sikerült Bécs és Madrid viszonyát rendezni.⁴⁰

London és Bécs kapcsolata viszont az 1720-as években átmenetileg elhidegült, s ez tisztán gazdasági okokkal magyarázható. VI. Károly császár ugyanis igyekezett a kezén lévő németalföldi területek nyújtotta lehetőségeket kiaknázni, s készségesen támo-

gatta egy ostendei kereskedelmi társaság felállítását. A társaság komoly konkurrenciát jelentett Angliának és Hollandiának, s ezért annak megszüntetését követelték a császártól.⁴¹

Bécs azonban kitért ez elől, mi több, ekkor már a tengeri hatalmakra neheztelő V. Fülöp spanyol király támogatására is számíthatott. A spanyol uralkodó beengedte az Ostendei Kereskedelmi Társaság embereit a spanyol kikötőkbe, és széleskörű privilégiumokkal ruházta fel őket. A császár ennek fejében végleg lemondott a spanyol trónról és kilátásba helyezte, hogy lányai esetleg spanyol hercegekhez mennek feleségül. Az angolok természetesen hálátlansággal vádolták, s kijelentették, hogy nem fogják tűrni kereskedelmi érdekeik megsértését. A londoni kormányra erős nyomás nehezedett az angliai kereskedők részéről, hogy határozottabb eszközökkel lépjen fel védelmükben. A feszültséget végül is FLEURY francia miniszter közbenjárása, illetve SZAVOJAI Jenő herceg bécsi fellépése oldotta fel. Világossá tették Károly számára, hogy egy esetleges nyugat-európai konfliktus nem kecsegtet sikerrel, s így az uralkodó beleegyezett az ostendei társaság tevékenységének korlátozásába.

Ezt a lépést, amely tulajdonképpen a bécsi udvar gazdasági érdekeinek feladását jelentette, az magyarázza Károly részéről, hogy angol-holland segítségre számított lánya, Mária Terézia trónöröklési jogának elismertetésében. Bécsben az a józan belátás érvényesült, hogy a korábbi tapasztalatok alapján inkább bizhatnak egy Angliával kötött szerződésben, mint a Bourbonok és francia államférfiak ösztönzésében. Így 1730 közepén tárgyalások kezdődtek Károly és II. György brit uralkodó megbízottai között. Bécs garanciákat akart a női ág öröklésének biztosítására, míg London az Ostendei Kereskedelmi Társaság teljes felszámolását sürgette. Felmerült az is, hogy a császár biztosítsa György számára hannoveri birtokainak megtartását. 1731 márciusában azután szerződést kötöttek, amely mindkét fél számára kielégítőnek látszott. Bécs azonban továbbra is sérelmesnek érezte a szigetország magatartását, hiszen az önkorlátozás ellenére nem úgy tűnt, mintha Anglia ténylegesen felkarolná a császári udvar törekvéseit. Egyértelmű változás az 1730-as évek végén, Károly sikertelen második török háborúja után következett be. Londonban ekkor már úgy látták, hogy Franciaország és Spanyolország komolyan fenyegetik a brit kereskedelmi érdekeket a tengeren, s ezért hadat üzentek Spanyolországnak. Tanácsosnak látszott azonban szárazföldön is szövetségesekre szert tenni, s Károlyt egy Spanyolország elleni hadjáratához megnyerni. A császár azonban nem volt hajlandó erre.⁴²

A Károly halálával kitörő osztrák örökösödési háború ismét meghozta a két udvar szoros együttműködését. II. György király Mária Teréziát fegyverrel és pénzzel egyaránt támogatta. Bécs és London együttműködését azonban továbbra is beárnyékolták az eltérő kereskedelmi érdekekből származó ellentétek. Bécs merkantilista politikájával — más államokhoz hasonlóan — elsősorban az osztrák örökös tartományok iparát és kereskedelmét igyekezett fejleszteni az 1730-as évektől, s olyan intézkedéseket hozott, melyek gátolták az angol áruk behozatalát a birodalom területére. Az angol textilipari termékek importjának akadályozására London azzal válaszolt, hogy még inkább megemelte az Angliába érkező sziléziai vászonra kivetett behozatali vámot.⁴³

Ez érzékenyen érintette a császári udvart, mivel a sziléziai vászon számított a legjelentősebb osztrák ipari terméknek, melyet a szigetországba szállítottak. Az Ostendei Kereskedelmi Társaság működésének hiánya ráadásul már korábban jelentős bevételek elmaradását eredményezte. Ugyanakkor az angol kereskedők is panaszkodtak, hogy Bécs vámpolitikája lehetetlenné teszi számukra a kereskedést a Habsburg Birodalom országaival, többek között olyan hagyományos felvevőpiaccal, mint Magyarország.⁴⁴

Nyilvánvaló tehát, hogy a Bécs számára sok áldozattal járó dinasztikus érdekek védelme mellett a hasonló gazdasági elvek konfliktusa is rányomta bélyegét a felek kereskedelmi kapcsolataira. Nagy-Britanniában 1700 és 1801 között ugyanis az ipari, illetve késztermékekre kirótt behozatali vám részesedése az államkincstár bevételét tekintve 28%-ról 5%-ra csökkent! Nyersanyagok tekintetében a kirótt vám részesedése 45%-ról 56%-ra nőtt, míg az élelmiszeré 27%-ról 39%-ra. A brit kereskedelmi politika törekvéseit és sikerét egy másik adatsor azonban még szemléletesebben tükrözi. A XVIII. század első évtizedében az import értéke éves átlagban 4,8 millió fontot tett ki, az exporté 4,4 milliót, míg a közvetítő kereskedelem 1,7 millió font volt. Ötven évvel később, 1750 és 1760 között az import átlaga 8,3 millió font, az exporté 8,8 millió, míg a közvetítő kereskedelemből származó bevétel már 3,5 millió fontra rúgott. A teljes exportból a textilipari termékek részesedése mintegy 50%-ot tett ki az említett időszakban. Mindennél többet mond, hogy az Európába irányuló export értéke 6,3 millió fontot tett ki, tehát a teljes export jó 2/3-át. Ez szintén azt mutatja, hogy a szigetország kereskedelmi érdekei messzemenően érvényesültek a versenytársakkal szemben.⁴⁵ Egyébként a piacszerzésnek és a kereskedelmi előnyök biztosításának iskolapéldája volt az Anglia és Portugália között 1703-ban létrejött kereskedelmi szerződés. Ennek lényege az volt, hogy Portugália az angol textilipar felvevőpiacává vált, aminek fejében a portugál borokra kirótt behozatali vámot jelentős mértékben csökkentették a szigetországban. A portugál borok vámja így 33%-al kevesebb volt mint a francia vagy német boroké.⁴⁶

Az első tapogatózó tárgyalásokra 1739-ben került sor Bécs és London között, bár a felek a legkevesebb hajlandóságot mutatták az engedményekre. E tárgyalások ténylegesen komoly szakaszának tekinthetők az 1743 elejétől folytatott megbeszélések, amely egybeesik II. Györgynek azzal a kötelezettség vállalásával, hogy évente 300000 fontos kölcsönrel járul hozzá Mária Terézia csapatainak a fenntartásához. Az összeg fedezetéül, mint már erre korábban volt példa, a magyarországi rézbányákból származó érc szolgált.⁴⁷ Bécs számára tehát az osztrák örökösödési háború költségei miatt fontos lett volna az állami bevételek növelése, mindenekelőtt az örökös tartományok áruinak kivitele révén. A tárgyalásokon azonban valamiféle kompromisszum készséget is mutatni kellett, ezért Mária Terézia hajlandó volt hozzájárulni ahhoz, hogy Fiumében és Triesztben az angol kereskedők lerakatokat hozzanak létre. Ezt kimondottan azal a megjegyzéssel ajánlotta fel, hogy az angolok onnan elláthatják Magyarországot áruikkal. Az ekkor érvényes vámszabás szerint a trieszti kikötőben a pamut alapanyagú textíliákra 2 forint 52 krajcárt, selymekre 4 forint 52 krajcárt, a finom gyapjúszővetekre 2 forint 51 krajcárt, a durvább minőségűekre 51 krajcárt kellett fizetni

mázsánként (50 kg). Bécs azt is felajánlotta még, hogy amennyiben az angol árukat az említett két kikötőben rakják ki, csak a felét kell majd fizetniük Magyarországon, illetve az örökös tartományokban esedékes vámoknak.⁴⁸

Elgondolkodtató azonban az ajánlat háttere. Fiuméből és Triesztből az áruszállítás az ország belső részeibe nem kis nehézségekbe ütközött. A horvát hegyeken át csak tengelyen szállíthatták az árut, s míg a Szávát el nem érték, a költségek igen megnőhettek. A Száva folyásiránya viszont nyugat-délkelet, s ez csakis a balkáni kereskedelemnek kedvezett. További gondot jelentett, hogy inkább az ország középső, illetve északi részein voltak olyan települések, ahol biztosan értékesíteni lehetett az árut. A távolság miatt a délről észak felé irányuló forgalom tehát közel sem rendelkezett olyan lehetőségekkel, mint a Duna mentén a nyugat-keleti irányú. A királynő ezen ajánlata tehát inkább az angol áruk távoltartását szolgálta a magyarországi piacoktól, mintsem azok nagytömegű beáramlását. Az örökös tartományok textiláruit érthető módon ilyen „nagylelkű” ajánlattal így igyekezett megvédeni a versenyképebb angol árukkal szemben.

A Sir James PORTER vezette angol tárgyalóküldöttség azonban tisztában volt Magyarország szerepével és a piaci lehetőségekkel. Ezt számos jelentése, illetve a Sir Thomas ROBINSON követhet intézett levelei is tükrözik.⁴⁹ Egy korábbi, még 1740. november 30-i keltezésű levélben, melyet ROBINSONnal együtt intézett William STANHOPE miniszterhez, egyenesen a magyarországi rendek kedvező reakciójára számított a Bécs és London közötti kereskedelmi kapcsolatok bővülése esetén.⁵⁰ Az angol szándék, hogy a Habsburg Birodalmon belül külön vámterületént kezelt Magyarországon engedményeket érjenek el, mindenképpen pontos helyzetismeretről árulkodik. Az 1733 és 1752 között áruforgalom szerint ugyanis az ország egyáltalán nem vitt ki hazai készítésű iparcikkeket. A behozatalból a posztó és szövetfélék 21,12%-os részesedést mutatnak, a vászon és pamut alapanyagú textíliák 18,58%-ot, míg a vasáruk mindössze 5,8%-ot. A kivitelben a szarvasmarha 38,51%-al, a bor 16,16%-al szerepel az élen.⁵¹

Egyelőre nem állnak rendelkezésre részletes adatok arról, hogy a Magyarországra bevitt, és nem az örökös tartományokból származó textilárúk között milyen mennyiségre becsülhető a szigetországi textíliák részesedése. S bár óvatosan kell kezelni, mégis figyelemre méltó, hogy a Lincolnban őrzött Monson iratok szerint egyes angol kereskedők 1743-ban 9000 fontsterlingre becsülték a Bécsbe szállított legfinomabb minőségű angol gyapjúsövetek értékét. Ugyanilyen értéket vettek alapul Magyarországon és Csehország esetében. A közepes és durva minőségű angol gyapjúsövetből korábban 6-7000 fontsterling értékű árut adtak el Bécsben, s ugyanannyit Magyarországon, valamint Csehországban. 1726-tól viszont gyakorlatilag megszűnt ez az import. Londoni számítások szerint a század elejére évenként mintegy 56000 fontsterlingnyi angol áru talált gazdára Bécsben, s körülbelül négyszer annyi a birodalom egyéb területein.⁵²

Az angol kimutatások szerint a szigetország finom és közepes, illetve durva minőségű szövetáruira és posztóira ekkor egységesen 1 forint 30 krajcár behozatali vámost róttak ki rőfönként [1 1/4 yard = 114,30 cm]. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a Magyar Királyság határán valamelyik harmincadhelyen, egy újabb 5%-os értékvámval, azaz a

harmincaddal is megterhelték a nevezett árukat, jóllehet itt végenként, azaz 22 röfrefótták ki az illetéket, könnyen belátható, hogy a bécsi udvar milyen vámrendelkezésekkel tartotta távol az angol árukat. Megjegyzendő azonban, hogy angol részről érhetőnek tartották a közepes és durva minőségű osztrák, cseh és morva szövetek és posztók védelmét, mivel a hasonló kategóriájú Yorkshire-i textiltermékek minőségben felülmúlták azokat. Ebből az áruból lehetett egyébként a tömegfogyasztás miatt a legtöbb hasznot remélni. A hadsereg mellett a városi polgárság, a köznemesség, a módosabb parasztok is vásárolták. Angol számítás szerint az osztrák, cseh és morva közepes minőségű szövetek és posztók 2 shilling 7 penny és 4 shilling 10 penny között mozgó alacsony ára ellenére [átszámítva 22 és 42 garasra, azaz 66 krajcár és 1 forint 26 krajcárra becsülték], a yardonkénti [91,44 cm] 2 shilling 6 penny és 4 shilling közötti messze jobb minőségű Yorkshire-i termékek bejutását a magyar piacokra feltétlenül indokoltnak tartották. Szállítási költségek és vámilletékek mellett is úgy gondolták, hogy amennyiben kimondottan magyar viselethez szállítanának kék, zöld, és skarlát színű anyagokat, a yardonkénti 6-8 shillinges ár a jobb minőségű Yorkshire-i termékekkel még vonzó lehet a magyarországi vásárlók számára.⁵³

Ami az örökös tartományokba szállítandó egyéb textilipari termékeket illeti, az angolok mindenekelőtt a francia selyem és brokát teljes kitiltását kérték Bécestől. Minőségben így egyáltalán nem lett volna versenytársuk ezekből az áruból. A selymet az Angliában használatos mértékegység szerinti [hundredweight = 50,80 kg] 150 forintos vámról felére szerették volna csökkenteni. A selymárúkkal való kereskedést egyébként igen jó üzletnek tartották, s ebből évente 120-150000 fontot reméltek. A szalagokra és kalapokra korábban kirótt 30%-os behozatali értékvémet 8%-ra engedte le Mária Terézia.⁵⁴

A következő árucsoport, amelynek vizsgálata során az angol fél úgy vélte, hogy Magyarország fogyasztója lehet a szigetországi termékeknek, az egyes élelmiszerek, fűszerek, különböző gyarmatarúk köréből került ki. A cukorra kivetett bécsi vámbevételek értékét 1,5-2 millió forintra becsülték.⁵⁵ Ez az áru korábban Hamburg közvetítésével érte el a Habsburg Birodalom nyugati határait, s főleg francia eredetű volt. A magyar harmincadhelyeken átlagosan a behozott áruk 4,4%-át tette ki az 1740-es években.⁵⁶

Érdekes módon halat szintén be akartak hozni Magyarországra, elsősorban heringet, kihasználva, hogy Trieszt felől számukra kedvező, mintegy 14%-os vám terhelve volna az árut. A szárított tőkehal fogyasztása kapcsán pontos adatok említése nélkül Magyarország és Csehország felvevőképességét igen nagyra becsülték. Bécs és az osztrák tartományok évi fogyasztását egyébként 1500 tonnára tették. Az újfundlandi tőkehalra Bécs 8,3%-os értékvémet vetett volna ki. Trieszten át szállítva ez 12%-os nyereséget jelentett volna az egyébként 20%-os behozatali és fogyasztási illeték levonásához képest, amennyiben az angol hajók Hamburg helyett az adriai kikötőt választják. Rendkívül figyelemre méltó még, hogy a tejtermékek közül az írországi vaját gondolták eladható árunak Magyarországon. A hazai extenzív marhatartás kizárólag a külföldi exportot szolgálta, s ezért úgy gondolták az angol tárgyalófelek, hogy Magyarországon idővel keresett árucikké válhat a vaj.⁵⁷

A bors már korábban is az egyik legjelentősebb fűszer volt, és mázsánként 3 forint vámot róttak ki rá a magyar határon. Ez az áru főként Bécs közvetítésével jutott el Magyarországra. A bécsi vámkönyvek alapján a birodalom fővárosába évenként 18000 font értékű borsot szállítottak. Csehország esetében a fogyasztást ugyanilyen mértékűnek tartották, míg a Magyar Királyságét ezen összeg háromszorosának vették.

A dohánynal kapcsolatban az angol tárgyaló bizottság tagjai úgy vélték, hogy nem érdemes különösebb erőfeszítéseket tenniük, hiszen a dohány Magyarországról és Törökországból igen olcsón és könnyen beszerezhető a birodalom számára.⁵⁸ A tea fogyasztását egyelőre igen csekély mennyiségűnek vették, mind Csehországban, mind pedig Magyarországon. A bécsi kimutatások alapján a főváros fogyasztását a csempészárut leszámítva mintegy 2000 fontsterling értékre becsülték. Megjegyezték azonban, hogy nem szabad figyelmen kívül hagyni ezt az árut, hiszen fogyasztása napról napra népszerűbbé válik a városokban.⁵⁹

A fentiekkel azután le is zárható azoknak az áruféléknek a köre, melyeket Londonban eladhatónak tartottak Magyarországon. Felmerül viszont a kérdés, vajon a magyar külkereskedelemben ekkor szerepet játszó áruk közül mire tartottak volna igényt Angliában, illetve milyen magyar árukat kívánt Bécs egyáltalán a szigetországban értékesíteni, s így közvetve a Magyar Királyság kereskedelmi érdekeit is képviselni?

A válasz igen egyszerűnek tűnik, hiszen magyarországi ipari termékek híján legfeljebb a bor jöhetett szóba. A gabona ugyanis eleve kiesett a fő kivitelű cikkek közül, hiszen Anglia ekkor még bőven fedezte belső szükségleteit, sőt jelentős gabonaexportáló országgá volt. A szemes és földszagú magyarországi búza nem is vetélkedhetett a tisztább és jobb minőségű nyugat-európai búzával. A földrajzi adottságok miatt a marha szintén nem jöhetett szóba, hiszen nem feldolgozott formában, hanem lábon hajtották ki az országból. Maradt tehát a bor.

A borkivitel, illetve a Habsburg Birodalomból a szigetországba irányuló borexport vámilletékeinek tárgyalása kapcsán az angol megbízottak csakis magyar borokat vettek számításba, s nincs nyoma annak, hogy az örökös tartományok borait kívánták volna előnyben részesíteni. A választékot, az árat és a minőséget egyaránt elfogadhatónak találták. Érdekes módon elsősorban a magyarokat okolták azért, hogy korábban nem voltak képesek megszervezni a rendszeres szállításokat, bár elismerték, hogy Bécs exportkorlátozó rendelkezései is szerepet játszottak abban, hogy Magyarországról nem érkeztek rendszeresen borszállítmányok Londonba. Hamburg közvetítő szerepét szintén negatívan értékelték, hiszen így a magyar bort több határon is megvámolták, s ugyanannyi behozatali vámot róttak ki rá Angliában, mint a rajnai vagy francia borokra. A megoldást az adriai kikötők, elsősorban Trieszt szerepének növelésében látták. Elgondolásuk szerint a magyar borokat a Dunán szállították volna le Eszékig, majd egy rövidebb szakaszon tengelyen továbbították volna a Szávaig. A Szávan ismét hajóra rakták volna az árut, és felvontatták volna a folyón. Ezután Laibachon keresztül, ismét tengelyen szállítva, a bor megérkezett volna Triesztbe.

A bor esetében a királynő megbízottai a legkedvezőbb vámelbírálást követelték az angoloktól, azaz a portugál borokéval megegyező vámilleték megállapításához ragasz-

kodtak. Az angol fél azonban az 1703-ban kötött kereskedelmi szerződés alapján tartott attól, hogy amennyiben teljes mértékig helyt ad Bécs követelésének, úgy a viszonya Portugáliával megromlik. Ennek kockázatát nem merték vállalni, s ezért azt ajánlották, hogy a királynő fogadja el a spanyol borokéval egyező vámilleték kiszabását. II. György megbízottai közvetve még azt is jelezték, hogy a portugál borok vámjához képest némileg magasabb, de a spanyol borokénál kisebb behozatali vám megállapításától sem zárkoznak el. Ez konkrétan azt jelentette volna, hogy míg a portugál borokra 21 font 4 shilling behozatali vámot róttak ki tonnánként [1016,5 kg] a szigetország kikötőiben, addig a spanyol borokra 21 font 18 shillinget.⁶⁰ A különbség mindössze 14 shilling, s ha már további engedményt nem is adtak volna, így is komoly engedményhez és értékesítési lehetőséghez jutottak volna a magyar bortermelők.

A Bécs és London számára egyaránt előnyökkel járó kereskedelmi szerződés ügye azonban, ami még a magyarországi borexport bővülését is jelentette volna, végülis zátonyra futott. Az angol fél többször panaszkodott az osztrákok közömbösségére és szűkeblűségére, de mindennek hátterében valójában az örökösödési háború Mária Terézia számára kedvezőtlen fordulatai álltak. Szilézia 1745-re gyakorlatilag végképp elveszett, s így megszűnt a sziléziai vászon Nagy-Britanniába történő exportálásának a lehetősége is. Ezen áru nélkül viszont a szigetországgal folytatott kereskedelem egyértelműen a brit áruk dominanciáját eredményezte volna. Az összbirodalmi gazdasági érdekeket alapul véve érthető Bécs elzárkózása, bár magyar szempontból sajnálatos, hogy a jó minőségű angol áruk így nem jutottak el a magyarországi piacokra. A hazai borkivitel bővülésének elmaradása pedig szintén hátrányosnak tekinthető. Nemcsak a bevételek maradtak el, hanem az igényes piac valószínűleg meggátolta volna a minőség olyan mértékű romlását, mint az a század második felében bekövetkezett. A visszaéléseket, a borpancsolást a korabeli megyei feliratok is szóvá tették.⁶¹

Másrészt az is szerepet játszott Bécs elutasító magatartásában, hogy amennyiben tekintélyes kereskedelmi előnyöket biztosítanak Nagy-Britannia számára, úgy csökken a lehetősége a Franciaországgal való megegyezésnek.⁶² Brit részről végülis mindegy volt, hogy a királynő meg tudja-e tartani Sziléziát vagy sem, s ezért nem lettek volna hajlandók a háború meghosszabbítására. Mária Terézia diplomáciája ezt felismerve, már a jövőre kellett hogy gondoljon. Utóbb a KAUNITZ gróf által irányított osztrák külpolitika, amely a francia-osztrák közeledés révén vélte biztosítani a Habsburg Birodalmat a porosz törekvésekkel szemben, szintén megnehezítette egy Bécs és London közötti kereskedelmi egyezmény megkötését. Mária Terézia 1754-es vámrendelkezéseiben tehát, melyek révén gyakorlatilag kizárta a külföldi árukat Magyarországról, egy kényszerű befelé fordulás is szerepet játszott. Az örökös tartományok iparának védelme a külföldi árukkal szemben, s így az osztrák és cseh iparickek Magyarországon történő értékesítése, a bécsi külpolitika céljaival és lehetőségeivel egyaránt összefüggésbe hozható.

III.

Az említett 1754. évi vámtarifa-emelés következtében a Magyarországra bevitt külföldi árukra 3-400%-al magasabb vámot róttak ki, mint korábban.⁶³ Igen jellemző, hogy a Morva Kamara megbízásából 1755-ben Magyarországon és Erdélyben körúton lévő HAUGWITZ gróf és Ferdinand PROCOP morva gyáripari felügyelő, mindössze Nagyszebenben talált angol árut. Pozsonytól Temesvárig, Brassótól Eperjesig valamennyi jelentősebb kereskedelemmel rendelkező városban megfordultak, s egyedül erről az erdélyi városról jegyezték fel, hogy ott angliai eredetű textilipari terméket, fekete plüss árultak.⁶⁴

Ugyanakkor több adat van arra, hogy a magyarországi kiviteli cikkek közül, elsősorban a bort, később megpróbálták a szigetországban értékesíteni. 1783-ban egy nyugalmazott tiszt próbált tokaji borral kereskedni Londonban, de mint KAGENECK osztrák követ írta, az angolok inkább a francia és portugál borokat fogyasztják. Az ízlésüknek jobban megfelelne a budai vörösbor és a soproni fehér. A fiumei kormányzó egyik 1784-ben kelt jelentése szerint három budai polgár és néhány fiumei kereskedő részvénytársaságot alakított, hogy magyar borokat exportáljanak Angliába. A vállalkozás azonban tőkehiány miatt meghiúsult.⁶⁵ Az, hogy a magyar borok mégsem jutottak el a szigetországba, mégis inkább a kormányzat érdektelenségének róható fel. A magyar borokat ugyanis vám terhelte nemcsak az országhatáron, hanem a Habsburg Birodalom határainál is.⁶⁶ Pedig úgy tűnik, Angliában érdeklődtek a magyar bor, elsősorban a tokaji iránt. John DORMER kapitány 1774. április 18-i levelében egy hegyaljai kirándulásról számol be Sir Robert Murray KEITH bécsi angol követnek. Mint a levélből kiderül, útjának kimondott célja volt, hogy a TERSZTYÁNSZKI családtól tokaji bort vásároljon.⁶⁷ Öt évvel később DORMER, aki Mária Terézia egyik vértesszerejében szolgált, arról ír KEITHnek, hogy barátai Angliában folyton azzal ostromolják, hogy küldjön számukra tokaji bort.⁶⁸

Mindenképpen megállapítható, hogy 1754 után Magyarország gazdaságilag szinte teljesen el volt zárva a külföld elől. Igaz, hogy ezért maguk a rendek is felkelősek, hiszen már angol résztől is feltűnt, hogy mennyire elhanyagolják kereskedelmi érdekeik védelmét.⁶⁹ Szemléletbeli változást azután Lengyelország első felosztása hozott, amikor a dél-lengyelországi hagyományos piacok is veszélybe kerültek, miután olyan birodalmi területté váltak, ahol a hátrányos bécsi megkülönböztető vámpolitika érvényesült. Végeredményben tehát leszögezhetjük, hogy elsősorban az osztrák dinasztikus érdekek érvényre juttatása vetett gátat Magyarországra és a külföld, s ezen belül a szigetország közötti kereskedelem fellendülésének.

A fentiekből mindamellett kitűnik, hogy az angolok igen tudatosan igyekeztek kereskedelmi előnyökhöz jutni Magyarországon a XVIII. század közepén. Miután azonban a Habsburg Birodalom nem tudott olyan termékeket kínálni Nagy-Britanniában, amelyek megállták volna a helyüket, Mária Teréziának saját belföldi piacainak védelmére kellett gondolnia. Ennek következtében az összbirodalmi érdekek érvényesítése nemcsak azt jelentette, hogy Magyarországon nem kapott megfelelő támogatást a ha-

zai ipar, s a gyenge minőségű cseh, morva, osztrák áruk felvevőpiacává vált az ország, hanem a jobb minőségű angol áruk sem jutottak el a magyar vásárlókhöz. Magyarországra számára a további negatív következménnyel járt a kereskedelmi szerződés elmaradása, hogy az egyetlen szóba jöhető kiviteli cikk, a magyar bor sem jutott el a szigetországba. A hazai bortermelekek így alapvető értékesítési lehetőségétől estek el.

Meg kell jegyezni azonban azt is, hogy London számára ez idő tájt nem volt életbe vágó kérdés a piacszerzés Európában. Ekkor még Észak-Amerikát is birtokolták, s India meghódítása további gazdasági előnyöket kínált. Változás csak a XVIII. század végén következett be, amikor a francia háborúk nyomán nemcsak politikai és katonai téren, de gazdasági tekintetben is szükségesnek látszott Bécs és London együttműködése. Ez egybeesett azzal, hogy Nagy-Britannia fokozatosan nyerstermékek, gabona, és egyéb mezőgazdasági cikkek Európából történő behozatalára szorult.

JEGYZETEK

¹ NAGY, K. 1973. Lásd még a londoni PRO egyéb iratait: SP 52/27, SP 52/95. További adalékkal szolgál az oxfordi Bodleian Library kéziratos gyűjteménye: MS Ashm. 1116 f.12. A jelzett iratok regesztáit lásd: KURUCZ, Gy. 1992. 172., 585.

² KROPFL. 1898. 237., KROPFL. 1899/b. 50., KROPFL. 1899/a. 49-50.

³ WENZEL G. 1868. 214-215.

⁴ TAKÁTS S. 1897/b. 372-373. TAKÁTS S. 1899. 343-367., 391-412., 439-464.

⁵ TAKÁTS S. 1897. 305-309.

⁶ *A magyar réztermés az erdélyi higanyelzáróosztása Hollandiának.* 1897. 521-524., TAKÁTS S. 1903. 97-152., v.ö.: HECKENAST G. 1989. 119-120. A magyar higanyt egyébként a Kelet Indiai Társaság importálta Amsterdamból. v.ö.: BL. Add. 35545 f. 137.

⁷ KŐSZEGHY S. 1898. 46-48.

⁸ KROPFL. 1921. 118-142. Clements jelentésének egy példánya a londoni PRO-ban: SP 35/7 item 64.

⁹ TAKÁTS S. 1899. 403.

¹⁰ SRO, GD 220/6/1191/21/TAKÁTS S. 1899. 403.

¹¹ FEST A. 1916. 239-266., ECKHART F. 1922. 179-183., EMBER Gy. 1975. 796-896.

¹² THALIÓCZYI L. 1884. 95.

¹³ BELITZKY J. 1932. 97.

¹⁴ RÓNA É. 1935. 12-13.

¹⁵ RÓNA É. 1938. 47-51. RÓNA idézi: HEYLYN, P. 1621. Hasonló leírás található Abraham ORTELIUS kisebb földrajzi leírásában, melyet 1601-ben jelentettek meg angolul Londonban, s ennek 1602-es kiadása részletes kiegészítéseket tartalmaz Magyarország természeti gazdagságáról. HEYLYN valószínűleg ezt a kiadást másolta. Erdély gazdagságát emeli ki egy másik munka: MERCATOR. 1635.

¹⁶ SZAMOTA I. 1891. BROWN E. feljegyzéseit SZAMOTA franciából fordította. Az utazó eredeti kézirata a BL. kéziratgyűjteményében: Sloane 1911-13.

¹⁷ EB 1910-1911. 43., RÓNA É. 1936. 11-12.

¹⁸ SZÉKELY Gy. 1968. 1-31. ENDREI W. 1970. 288-299. ENDREI W. 1974. 785-806., SZÉKELY Gy. 1975. 765-792.

¹⁹ SZÉKELY Gy. 1968. 27. v.ö.: FEJÉRPATAKY L. 1885. 227., 437., MICHNAY E.-LICHNER P. 1845. 212-213.

- 20 KOVÁTSF. 1902. 52-53.
- 21 ENDREI W. 1970. Egy 1561-es angliai feljegyzés már említette, hogy a Hampshireben gyártott karasia iránt nagy a kereslet Magyarországon. PRO, SP 12/15 item 67.
- 22 ENDREI W. 1974. 793-798. A témával foglalkozó elemzések utalnak a Magyarországon előkerült angol posztó bélégeket először tárgyaló tanulmányra: HUSZÁRI.. 1961. 187-194.
- 23 PRO, SP 46/19 f. 125.
- 24 U.o. f. 144.
- 25 CALENDAR 1966. ENDREI W. több idézettel is illusztrálja az ügynökök által leírt magyarországi helyzetet. ENDREI W. 1974. 791-792., 794.
- 26 PRO, SP 16/377 item 42.
- 27 Az eperjesi kereskedők célszabályai. 1899. 134. "Was aber die Polacken und Schotten anlangt, so dieser Orten wohnthafft, und der Cron Ungarn unterworfen seind, werden allhier ausgenommen und excipirt."
- 28 PAP F. 1991. 244.
- 29 RADVÁNSZKY B. 1888. 14., 18., 24., 26., 79., 114., 143., 144., 145., 149., 150.
- 30 DEMKÓ K. 1897. 490.
- 31 ACSÁDYI. 1894. 93.
- 32 HRADOVAY L. 1918-19. 125.
- 33 APOR P. Idézi: BENYÓNÉ MOJZSISD. 1988. 275-376.
- 34 TAGÁNYIK. 1897. 384., 391.
- 35 PRO, SP/16180 item 92.
- 36 PRO, SP 16/284 item 79. Lásd még: SP 29/150 item 6/1. A magyar rézexport jelentőségére nézve lásd: GILERSZEWSKI, S. 1977. 535-543., RADY, M. 1985. 18-44.
- 37 IILRO, LP Box 15
- 38 IILRO, Main Papers, 19 November 1707.
- 39 IILRO, Main Papers, 5 June 1714. Fontos adalékokat tartalmaz: TAKÁTS S. 1902. 385-405.
- 40 PRIBRAM, A.F. 1951. 14-15.
- 41 Az osztrák kereskedelmi törekvések átfogó elemzését lásd: MAYER F.M. 1882.
- 42 PRIBRAM, A.F. 1951. 19-21.
- 43 A szigetország textiliparának védelmére hozott intézkedések politikai és gazdasági hátterének elemzését lásd: O'BRIEN, P.-GRIFFITHS, T.-HUNT, P. 1991. 395-423.
- 44 PRO, SP 80/158. Jelentés a Board of Trade számára, 1743. március 30.
- 45 O'BRIEN, P. 1988. 23. MITCHELL, B.R.-DEANE, P. 1962. 279-283., 285-289., 312.
- 46 A szerződés körülményeinek részletes elemzését lásd: FRANCIS, A.D. 1960. 103-124.
- 47 V.ö.: PRO, SP 80/158. Lásd a Sir Thomas ROBINSON bécsi követ és John CARTERET miniszter közti levélváltásokat, illetve Samuel SORÉ és Gerard van NECK, a kölcsönügylet bonyolításával megbízott személyek leveleit.
- 48 LAO, Mon 13/3/12.
- 49 PRO, SP 80/136 ff. 57, 170; SP 80/139; SP 80/158.
- 50 PRO, SP 80/143.
- 51 EMBER Gy. 1975. 829., 865-867.
- 52 LAO, Mon 13/3/12.
- 53 U.o.
- 54 U.o.
- 55 Korabeli angol számítások szerint ez évente 180-240000 fontsterlinget jelentett.
- 56 EMBER Gy. 1975. 866.
- 57 LAO, Mon 13/3/12.

- ⁵⁸ Egy 1786-os kimutatás szerint, az egyiptomi kikötőkben kirakott áruk közt megtalálható volt a magyar dohány is. PRO, FO 78/7 f. 281.
- ⁵⁹ LAO, Mon 13/3/12.
- ⁶⁰ Uo. Igen sokáig a portoival azonosították Portugáliát, míg Magyarországot a tokajjal. A porto népszerűségét tekintve, a magyar borok hasonlóan sikeresek lehettek volna Angliában. H. BALÁZS É. 1984. 9-16.
- ⁶¹ ECKHART F. 1922. 211.
- ⁶² PRIBRAM, A.F. 1907. 635-645.
- ⁶³ ECKHART F. 1922. 53.
- ⁶⁴ KARLOVSZKY E. 1897. 201-240.
- ⁶⁵ ECKHART F. 1958. 147-148. ECKHART kancelláriai forrásokra hivatkozik.
- ⁶⁶ ECKHART F. 1922. 205-208.
- ⁶⁷ BL, Add. 35507 f. 78.
- ⁶⁸ BL, Add. 35517 f. 58. John DORMER életéhez lásd: DNB 1937-38. 1153
- ⁶⁹ LAO, Mon 13/3/12.

IRODALOM

- Abraham Ortelius 1602. Abraham Ortelius his Epiome of the Theatre of the World.*
- ACSÁDY Ignác 1894. Régi árviszonyok. MGSz. Folyóirat. Budapest.
- APOR Péter 1988. *Metamorphosis Transylvaniae. In: Régi magyar öltözködés. Viseletek dokumentumok és források tükrében. Vál. BENYÓNÉ MOJZSIS Dóra.* Budapest.
- BELITZKY János 1932. A magyar gabonakivitel története 1860-ig. Budapest.
- Calendar 1966. Calendar of the Manuscripts of the Right Honourable Lord Sackville of Knole, Sevenoaks, Kent. 2. Letters relating to Lionel Cranfield's Business Overseas 1597-1612.* London.
- The Dictionary 1937-38. The Dictionary of National Biography. V.* Lexikon. London.
- DEMKÓ Kálmán 1897. Lőcse története. I. Jog-, mű- és művelődéstörténeti rész. Lőcse.
- ECKHART Ferenc 1922. A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. Budapest.
- ECKHART Ferenc 1958. A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780-1815. Budapest.
- EMBER Győző 1975. Magyarország külkereskedelmi áruforgalma a XVIII. század második harmadában. Sz. Folyóirat. Budapest.
- The Encyclopaedia Britannica 1910-1911. XXV.* Enciklopédia. Cambridge-New York.
- ENDREI Walter 1970. Középkori angol textilimportunk gyapjűszövevei. Sz. Folyóirat. Budapest.
- ENDREI Walter 1974. Az angol kárasia Magyarországon. Sz. Folyóirat. Budapest.
- Az eperjesi kereskedők 1899. Az eperjesi kereskedők céhszabályai.* MGSz. Folyóirat. Budapest.
- FEJÉRPATAKY László 1885. Magyarországi városok régi számadáskönyvei. Budapest.
- FEST Aladár 1916. Fiume Magyarországhoz való kapcsolásának előzményeiről és hatásairól. Sz. Folyóirat. Budapest.
- FRANCIS, A.D. 1960. John Methuen and the Anglo-Portuguese Treaties of 1703. HJ. Folyóirat. Cambridge.
- GIERSZEWSKI, Stanisław 1977. Részexport Magyarországról Gdanskba a 16. század első felében. Sz. Folyóirat. Budapest.
- H. BALÁZS ÉVA 1984. Porto és Tokaj. In: Mályusz Elemér Emlékkönyv. Szerk. H. Balázs Éva-Fügedi Erik-Maksay Ferenc. Budapest.
- HECKENAST Gusztáv 1989. Bányászat és ipar. In: Magyarország története 1686-1790. IV/1. Szerk. Ember Győző-Heckenast Gusztáv. Budapest.
- HEYLYN, Peter 1621. *Microcosmos or a Little Description of the World.* London.

- Historia Mundi 1635. Historia Mundi or Mercator's Atlas ...* London.
- HIRADOVAY László 1918–1919. Kereskedői számla Kassáról, 1674-ből. AÉ. Folyóirat. Budapest.
- HUSZÁRI Lajos 1961. Merchant Seals of the 16th and 17th Centuries. FA. Folyóirat. Budapest.
- KARLOVSZKY Endre 1897. Magyarország kereskedelmi viszonyai 1755-ben. MGSz. Folyóirat. Budapest.
- KŐSZÉGHY Sándor 1898. Skót bérlők kibérlék az erdélyi higanyt és viaszt 1624-ben. MGSz. Folyóirat. Budapest.
- KOVÁTS Ferenc 1902. Nyugatmagyarország áruforgalma a XV. században a pozsonyi harmincadkönyv alapján. Budapest.
- KROPF Lajos 1898. Magyar bőr Angliában a 14. század végén. MGSz. Folyóirat. Budapest.
- KROPF Lajos 1899/a. Magyar kereskedő angol fogságban 1388-ban. MGSz. Folyóirat. Budapest.
- KROPF Lajos 1899/b. Magyar ezüstművek Angliában 1436. MGSz. Folyóirat. Budapest.
- KROPF Lajos 1921. Clements Simon utazása hazánkban 1715-ben. TSz. Folyóirat. Budapest.
- KURUCZ György 1992. Guide to Documents and Manuscripts in Great Britain Relating to the Kingdom of Hungary from the Earliest Times to 1800. London.
- A magyar 1897. A magyar réztermelés a erdélyi higany elzálogostása Hollandiának.* MGSz. Folyóirat. Budapest.
- MAYER, F.M. 1882. Die Anfänge des Handels und der Industrie in Österreich und die Orientalische Compagnie. Innsbruck.
- MICHINAY Endre-LICHNER Pál 1845. Buda városának törvénykönyve 1244–1421-ből. Pozsony.
- MITCHELL, B.R.–DEANE, P. 1962. Abstract of British Historical Statistics. Cambridge.
- NAGY Kázmér 1973. Saint Margaret of Scotland and Hungary. Glasgow.
- O'BRIEN, Patrick 1988. The Political Economy of British Taxation. EHR. Folyóirat. Cambridge.
- O'BRIEN, Patrick–GRIFFITHS, T.–HUNT, Phillip 1991. Political Components of the Industrial Revolution: Parliament and the English Cotton Textile Industrie, 1660–1774. EHR. Folyóirat. Cambridge.
- PAP Ferenc 1991. Kolozsvár és a királyi Magyarország kereskedelmi kapcsolatai. A kolozsvári harmincadnaplók tanúsága, 1599–1637. TTsz. Folyóirat. Budapest.
- PRIBRAM, A.F. 1907. Österreichische Staatsverträge. England. I. 1526–1748. Innsbruck.
- PRIBRAM, A.F. 1951. Austria-Hungary and Great Britain 1908–1914. London–New York–Toronto.
- RADVÁNSZKY Béla 1888. Udvartartás és számadáskönyvek. Bethlen Gábor fejedelem udvartartása. I. Budapest.
- RADY, Martyn C. 1985. The Hungarian Copper Trade and Industry in the Later Middle Ages. *In: Trade & Transport in Russia and Eastern Europe. Szerk. McCauley, Martin–Screen, J.E.O.* London.
- RÓNA Éva 1935. Two Interesting References to Hungary in Early English Literature. Hungary in Fifteenth Century Political Poems. DR. Folyóirat. Budapest.
- RÓNA Éva 1936. Magyar vonatkozások a XVI–XVII. századi angol irodalomban. *In. AFT. I. Szerk. Yolland Arthur B.–Fest Sándor. Évkönyv.* Budapest.
- RÓNA Éva 1938. Early Travel-books and MSS. on Hungary 1450–1650. *In. AFT. III. Szerk. Yolland Arthur B.–Fest Sándor. Évkönyv.* Budapest.
- SZAMOTA István 1891. Browne Edvárd utazása. Budapest.
- SZÉKELY György 1968. A németalföldi és az angol posztó fajtáinak elterjedése a XIII–XVII. századi Közép-Európában. Sz. Folyóirat. Budapest.
- SZÉKELY György 1975. Posztófajták a német és nyugati szláv területekről a középkori Magyarországon. Sz. Folyóirat. Budapest.
- TAGÁNYI Károly 1897. Erdély áruforgalma 1701-ben. MGSz. Folyóirat. Budapest.
- TAKÁTS Sándor 1897/a. Sedgewick Zakariás angol-perzsa kereskedőtársaságának szabadlomslevele 1699-ből. MGSz. Folyóirat. Budapest.
- TAKÁTS Sándor 1897/b. Borkivitelünk Angliába. MGSz. Folyóirat. Budapest.

- TAKÁTS Sándor 1899. Külkereskedelmi mozgalmak hazánkban I. Lipót alatt. MGSz. Folyóirat. Budapest.
 TAKÁTS Sándor 1902. Az első dohánymonopólium bajai. MGSz. Folyóirat. Budapest.
 TAKÁTS Sándor 1903. Két világereskedelmi cikkünk a XVIII. században. MGSz. Folyóirat. Budapest.
 THALLÓCZY Lajos 1884. Oroszország és hazánk. Budapest.
 WENZEL Gusztáv 1868. Okmányi kalászat. MTT. II. Folyóirat. Pest.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

Add.	Additional
AÉ	Archeológiai Értesítő
AFT	Angol Filológiai Tanulmányok
Ashm.	Ashmolean
BL	British Library
DNB	The Dictionary of National Biography
DR	Danubian Review
EB	The Encyclopaedia Britannica
EHR	The Economic History Review
FA	Folia Archeologica
HJ	The Historical Journal
HLRO	House of Lords Record Office
LAO	Lincolnshire Archives Office
MS	Manuscript
MGSz	Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle
MTT	Magyar Történelmi Tár
PRO	Public Record Office
SP	State Papers
SRO	Scottish Record Office
Sz	Századok
TTSz	Történelmi Szemle
TSz	Történelmi Szemle

Hungary and the Anglo-Austrian Trade Relations in the Mid-18th Century

Historical sources relating to commercial links between Great Britain and Hungary go back to the 14th century. Hungarian merchants associated with the Hanseatic League were arrested in London according to documents held in the Public Record Office, or published in the Hansiches Urkundenbuch. Some other sources also reveal that Hungarian silverware and leather products had reached England by the turn of the fourteenth and fifteenth centuries. Similarly several entries show in the account books of the cities in the west and north of Hungary that English clothes were imported as early as the fifteenth century. The boom for selling English clothes came along with the Turkish wars in the 16th century. Hungarian soldiers defending the castles against the Turks were partly paid in kind, i.e. clothes, and most of it came from England. This is even corroborated by the fact that merchant seals dating from the Tudor period were found all over Hungary.

After the Turks had been driven out of Hungary, the Imperial Government of Vienna entered into several dynastic wars from the early 18th century onwards. The Austrians took loans on Hungarian copper in London, whereby the British Government became a chief financier of the Habsburgs. Hungarian wine was also sold in England in the early 18th century. However, by the 1740s the Viennese government had realised that the influx of British goods into Hungary would ruin the chances for the products of Austria, Bohemia and Moravia in their major market, so Austria began to set up barriers in order to hinder the exportation of foreign goods to Hungary. Duties were raised on imported foreign goods, so the British Government decided to begin talks on trade relations. Several concessions were made on both sides during the lengthy negotiations which began in 1743. English clothes were allowed to be imported into Hungary at a lower duty and the English were really interested in importing Hungarian wine. However, the Austrian Government refused to sign the commercial treaty. Maria Theresa lost Silesia to Prussia and this meant that she was deprived of selling Silesian linen cloth in Britain and this would actually have been one of the greatest benefits for Austria.

Hungary was adversely affected by the unsuccessful outcome of the negotiations, because she could not export wine to England. In addition, Maria Theresa's decree on import duties in 1754 sealed off the country from the outer world. Hungarians literally had to buy Austrian and Czech clothes of poor quality.

It seems apparent that the Austrian Government's tariff policy was influenced by foreign politics. The Austrians were willing to make some concessions as long as the dynastic interests of the House of Habsburg were supported by Britain. However, with London condoning Prussia's expansionism the Court of Vienna decided that in the interest of the Austrian and Czech industry they could not lift the import prohibitions nor lower the high import duties. For this reason, they even gave up the idea of signing a mutually favourable commercial treaty. Hungary inevitably lost the most. She was forced to be the market of Austrian industrial goods within the Habsburg Empire and could not even sell her only marketable commodity at the time in England.

BÄUERLICHER UND KLEINADELIGER WEINTRANSPORT UND FUHRLEUTE ZWISCHEN DEM VORRAUM DER OSTALPEN UND DEM UNGARISCHEN TRANSDANUBIEN (KONTAKTE ÜBER DIE OST-WEST GRENZEN, 17.-BIS ANFANG DES 20. JH.-S.)

Zsigmond Csoma

Mit dem bäuerlichen Binnenhandel, Aussenhandel — und der Transporttätigkeit in Ost — und Mitteleuropa hat man sich bisher nur wenig beschäftigt, obwohl seine Bedeutung für den bäuerlichen Haushalt über die Befriedigung des täglichen Nahrungsmittelbedarfs weit hinausgeht. Durch die häufigen bäuerlichen Transporte kamen sich grosse Gebiete und Landesteile näher. Bemerkenswert sind die bäuerlichen Transporte von Wein und Getreide, weil sie neben der zwangsmässigen Fronarbeit stattfanden. Die weiten Strecken, die diese bäuerlichen, ehemals kleinadeligen Fuhrmänner zu bewältigen hatten, zeugen von einer grossen Selbständigkeit und einem wachen Unternehmungsgeist dieser Personen schon im 17-20. Jh.-t.

Wir wissen sehr gut, dass wir z.B. die Spuren des nordostungarischen, tokaj-hegyaljaer Weinhandels (nahe den Ost-Karpaten und der Tatra) bis ins 15. Jahrhundert besser verfolgen können, als die von den Deutschen bewohnten Städte des ungarischen Oberlandes, die nicht nur den in ihren eigenen hegyaljaer Weingärten produzierten Wein nach den nördlichen Staaten lieferten, sondern auch regelmässig Wein kauften, ebenso wie die polnischen Weinhändler.

In der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts befassten sich so berühmte ungarische historische Familien mit Weinhandel, wie die Báthoris, Thurzós, Dobós und der Burgherr von Eger. Die Fürstenfamilien Rákóczi und Tököly handelten in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts auch mit Wein. Schon im Jahre 1617 entstand ausserhalb der ungarischen Landesgrenze, in Polen, eine ungarische Weinniederlassung. Dass sich der Adel in den Weinhandel einschaltete, erwies sich für ein erfolgreiches Unternehmen, denn infolge ihres Verkaufsrechts konnten sie grösseren Nutzen erzielen als andere. Der Umstand, dass sich der ungarische Adel mit Weinhandel befasste, verlieh dieser Tätigkeit einen höheren Rang. Nach der Niederlage des Freiheitskrieges von Rákóczi (1703-1711) wandte sich der ungarische Adel vom Weinhandel ab und hielt ihn nunmehr für unwürdig. Sie wollten nur möglichst grossen Nutzen von ihren Leibeigenen erpressen und den Wein den meistens fremden Händlern verkaufen: die Tätigkeit der Händler aber versuchten sie gleichzeitig zu unterbinden.

Ein Gesetz des Landtages verbot 1737 den in Ungarn verweilenden Griechen, Armeniern, Juden und Albanern den Weinhandel in Oberungarn. Die Polen und polnischen Juden durften aber weiter mit Wein handeln und auch Koscherwein herstellen, wenn sie von ihren Auftraggebern den entsprechenden Pass und die Vollmacht erhielten. Der polnische Adel selbst trieb im 16-17. Jahrhundert noch einen ausgedehnten Weinhandel, später aber zogen sie sich auch zurück. Unter den Polen finden wir auch Schotten, die im 16. Jahrhundert in Polen Schutz vor der Glaubensverfolgung fanden und regelmässig mit tokaj-hegyaljaer Wein handelten.

Ein spezieller Berufsweig von Fuhrleuten bildete sich heraus, die den Weintransport abwickelten. Sie waren zumeist Ungarn, Slowaken und Ruthänen in Nordost-Ungarn. Ganze Dörfer trieben diesen Beruf, sie transportierten den Wein meistens im Winter, wenn die Wege gefroren waren und der Wein vom vielen Schütteln nicht gären oder brechen konnte. Gewöhnlich machten sich 10-20 Fuhrwerke auf den Weg, denn so war es sicherer. Sie drangen bis tief in Russland und Polen ein, fuhren die Fässer sogar bis zur Dunajec, von wo sie auf Flössen an der Weichsel bis Dancka geschwemmt wurden. Den Heimweg legten sie nicht leer zurück, sie brachten meistens für dieselben Händler Tuchwaren, Pelze, Leinen und andere, in Oberungarn gesuchte Waren mit.

In der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts tauchten in Ungarn in der Gegend von Tokaj-Hegyálja Juden in immer grösserer Zahl auf. Sie kamen aus Böhmen und Mähren nach Nieder-Ungarn, aus Schlesien und Galizien nach Oberungarn und wurden Kleinhändler, Schankwirte oder Weinhändler. Sie siedelten sich mit Vorliebe in den Handelszentren an und in einem Jahrhundert erreichte ihre Zahl in Nordost-Ungarn 15-25% der Bevölkerung. Die aussergewöhnliche Anspruchslosigkeit und der grosse Fleiss half einzelnen Familien zu grossem Kapital, andere lebten in grosser Armut. Komitats- und Landesverordnungen verboten ihnen — ohne grossen Erfolg — alle Beziehungen mit dem Wein. Sie durften keine Trauben kaufen und machten es doch, sie durften Ausbruch nicht herstellen, und trotzdem versorgten sie damit beinahe ganz Polen.

Ein sehr wichtiger Beruf war in Ungarn auch der Faktor, d.h. der Vermittler zwischen den Weinhändlern und Weinwirten. In Westungarn wurde er "cenzár" genannt. Der Faktor, "cenzár" spielte seit dem 18. Jahrhundert im Weinhandel und Weinkauf eine grosse Rolle. Der Händler suchte zuerst den Faktor in der Siedlung auf und besprach mit ihm, welche Weinsorte er kaufen wollte. Dieser führte ihn dann dorthin, wo er diese Sorte kaufen konnte. Beim Handel durfte er nicht teilnehmen, aber nach jedem verkauften Fass oder Weinfliter bekam er Prozente oder eine bestimmte Summe, manchmal nicht nur vom Händler, sondern auch vom Weinwirt. Dieser Beruf blieb in Transdanubien — mit grösseren und kleineren Änderungen — bis zur ersten Hälfte des 20. Jh.-s erhalten.

Nach diesem kurzen Überblick sehen wir, wie sich der ehemalige Weintransport, besonders der von den bäuerlichen und kleinadeligen Schichten betrieben wurde, in unserem Forschungsgebiet, dem Vorraum der Ostalpen und dem ungarischen Transdanubien, entwickelte.

Im Leben der Gemeinden in der Talgegend von Kál und im Oberen Plattensee-Gebiet, auch im Komitat Somogy, Zala, Vas also im westlichen Teil des ungarischen Transdanubiens spielte der Weinvertrieb schon immer eine wichtige Rolle. Im 13-14. Jh. hatten sich zwischen dem Vorraum der Ostalpen und Transdanubien nach dem Binnenhandel die Möglichkeiten des Weintransportes ausgebildet. Die Fuhrleute von Körmen bekamen im Jahr 1244 Zollfreiheit, die Fuhrleute von Vasvár im Jahr 1279 im Komitat Vas und Zala, die Fuhrleute von Sárvár im Jahr 1328 in Tapolca, Karako, Kér und Cenk. Der Wein vom Oberen Plattensee-Gebiet wurde im Jahre 1645 von den bischöflichen Fuhrleuten von Veszprém nach Wien geliefert.²

Obwohl ein überwiegender Teil der hier angebauten guten Weine in der näheren Umgebung verkauft wurden, wurden die hiesigen Weine in weiten Gebieten des Landes bekannt und lockten immer neue Käufer an Nordufer des Plattensees. Der Weintransport, der in diesem Gebiet seinen Ausgangspunkt hatte, bildete einen Teil des Ost-West-Handels, der schon damals auf eine Tradition von mehreren Jahrhunderten zurückblicken konnte.

Von Transdanubien (westlich der Donau) gelangte im 18., und besonders im 19.Jh. der Wein über drei Verteilerwege zum Verbraucher.

1. Die grössten Weinmengen wurden von bäuerlichen Unternehmern und Gastwirten aus Westungarn und der Steiermark aufgekauft. Das in Westungarn ansässige deutsche Bauernvolkstum, die Hienzen vom Komitat Vas und die Poncihter aus der Umgebung von Sopron nahmen den Wein direkt auf dem Anbaugbiet ab und lieferten ihn von hier aus. Sie hielten die Kontakte mit den Weinbauern aufrecht. Für die abgenommenen Transporte zahlten sie sofort in Bargeld einen höheren Preis als die jüdischen Händler in Tapolca, Pápa. Die Bedeutung des Weinhandels dieser Art nahm nach 1921 ab.

Die einkaufenden Bauernhändler und Gastwirte wurden von den beruflich oder gelegentlich tätigen Zubringern zu den Weinbauern geführt. Dafür erhielten sie sowohl vom Gastwirt, als auch vom Weinbauern eine Vermittlungsgebühr. Die Bauernhändler

und Gastwirte kauften den Wein nach Kostprobe. Wenn der Wein nicht nach dem Ankauf abgeliefert wurde, so wurde die Ware versiegelt, um etwaiges Verpantschen oder Verfälschen des Weines zu vermeiden. Die Weinverfälschung und -Verzuckerung war für die Weinbauer in den Gemeinden der Talgegend von Kál bis zur Zeit des ersten Weltkrieges unbekannt.

Der Wein wurde von einem dafür spezialisierten Kreis von Rollfuhrläuten befördert, die den Transportauftrag jeweils von dem weinkaufenden Gastwirt erhielten. Die Einwohner dieser Gemeinden beteiligten sich nicht am Weintransport. Für den Weintransport kamen lange und robust gebaute Weinwagen mit Rungen zum Einsatz, die im Plattensec-Gebiet nicht gebräuchlich waren. In der Regel wurden ca. 1500 Liter Wein in 2 bis 3 Transportfässern geliefert. In den 30. Jahren hat man bereits Lastautos zur Belieferung der früheren westungarischen und burgenländischen Dörfer eingesetzt.

2. Jüdischen Weingrosshändler kauften Wein aus der Umgebung von Tapolca, Pápa, Körmend, Szombathely, Rohonc, Nagykanizsa. In den Städten konnten sie den Wein zu niedrigen Preisen kaufen. Diese Art des Weinhandels war in den Händen von wenigen Grosshändlerfamilien konzentriert. Da bei den Lieferungen an Gastwirte in Westungarn und in der Steiermark nach 1921 eine Abnahme zu verzeichnen war, konnten die hiesigen Händler eine bestimmende Rolle erhalten.

3. Der in der Umgebung angebaute Wein wurde auch in den hiesigen Weinschenken verkauft, dies war jedoch von geringerer Bedeutung.

* * *

Zum Ausbauen der bäuerlichen und kleindeligen Weinbeförderung waren günstige Bedingungen notwendig. Das ehemalige westliche Grenzgebiet königlichen Ungarns das an die Ost-Steiermark an den Lafnitz-Fluss, grenzte (kroatisch Luonica, ungarisch Lappincs), hatte diese Bedingungen. Dieses Gebiet — das heutige Burgenland bis 29.08.1921 westliches Gebiet des Komitates Eisenburg, konnte es seiner günstigen Lage, seinem Naturgegebenheiten und seinem historisch gewachsenen Handel verdanken, dass hier die bäuerlichen Transporte bis Anfang des 20 Jh. blühten.³

Die Fuhrleute beförderten im allgemeinen Obst, Holz (Bretter) nach Ungarn⁴ und wegen des grossen Salz mangels bis 1919 auch Salz. Ihre Zielpunkte waren immer die berühmten ungarischen Weinanbaugebiete⁵, meistens das nördliche Ufergebiet des Plattensees. Einzelne Fuhrmänner transportierten ihr Obst auch nach Szombathely (Steinamanger), Sárvár, Szekszárd, Székesfehérvár (Stulweissenburg), Nagykanizsa. Am Zielort angekommen, kauften sie begehrte Waren wie Wein oder Weizen, und transportierten diese in die Steiermark. Nach dem langen Weg wollten sie schnell ihren Wein verkaufen, deshalb suchten sie nur die oststeirischen Dörfer auf. Von der ehemaligen ungarischen Grenze beförderten sie in allgemeinen die Fracht nur eine Tagesreise weit, d.h. nach Bierbaum, Birkfeld, Burgau, Fürstenfeld, Geiselsdorf, Gleisdorf, Harberg, Kaindorf, Leitersdorf, Neudau, Pöllau, Sebersdorf, St. Magdalena,

Waltersdorf, Wörth. Die Länge des Weges in Ungarn betrug ungefähr 160-250 km. Im allgemeinen benützten sie die von Pest nach Graz führende Strasse.

Die wichtigsten Stationen des Weintransportweges waren von West nach Ost: Die Obere Wart, Stinatz-Stegersbach-St. Michael (Pusztaszentmihály, Sveti Mihalj-/Güssing/ Némétújvár, Novi Grad/-Strem/Strém-Pinkaminszent-Körmend-Vasvár-Oszkó-Baltavár-Zalabér-Türje-Mihályfa-Sümeg-Tapolca-Gyulakeszi-Köveskál-Örvényes-Balaton/Plattensee.

Die bäuerlichen Fuhrmänner nahmen ihren Weg von Wolfau und Allhau nach Norden. Die wichtigsten Stationen auf dieser Strecke waren: Oberwart/Felsőőr-Grosspetersdorf/Nagyszentmihály, Veliki Petrstof/-Szombathely-Sárvár-oder auch südlich nach Rum — Sümeg-Tapolca-Badacsony, Plattensee-Gebiet. Jene Fuhrmänner, die ihre Ladung in die Südoststeiermark weiterbeförderten, fuhren nach Körmend weiter in Richtung Rátót, Vasszentmihály und Fürstenfeld.

Im Winter nahm der Transport wegen des oft schlechten Wetters eine längere Zeit in Anspruch. Die Stinatzler zB. nahmen ihr Mittagessen am ersten Tag in Güssing ein. Die Nacht verbrachten sie schon in Pinkaminszent oder in Baltavár, die Nacht verbrachten sie in Türje oder Mihályfa oder schon in Sümeg. Zu Mittag des dritten Tages kamen sie in Tapolca an, und die Nacht verbrachten sie in Köveskál. Am Vormittag der vierten Tages waren sie schon in der Gemeinde des Weinkaufes.

Die Wein- oder Obst-, beziehungsweise Getreidebeförderung geschah bis Anfang des 20. Jh.-s fast nur mit Bauerwagen. Es gab verschiedene Wagentypen:

— *der Ungarwagen*, diesen Typus verwendete man selten, nur in Innentransdanubien war er zu sehen. Dieser Wagen hatte auf den Seiten Leitern ohne fixe Wagenleiste, Kipfn, deshalb klimperten sie und diesen Ton hörte man schon von ferne.

— *der kleine Wagen*, der kroatische Name war: *mala kola*. Dieser Wagen wurde nur für leichtere Transporte verwendet. (Mist, Futter, usw.). Er war den Weinwagen ähnlich, aber kürzer, leichter und nicht so stark.

— zur Beförderung von Wein, Obst und Weizen in grosse Entfernungen benutzte man den sogenannten *Weinwagen*. Es ist kein Zufall, dass die speziell für den Weintransport verwendeten Wagen, die von den örtlichen, in der Gegend des Plattenseegebietes gebräuchlichen Wagen abwichen, steirische Wagen genannt wurden. So zum Beispiel registrierte der Advokat György Hertelendy aus Sümeg am 15. Mai 1829 einen leichteren steirischen Wagen im Nachlass von Antal TÓTH. Mit solchen speziellen, schweren Weinwagen transportierten die westungarischen Bauerunternehmer und die steiermärkischen Klein-Weinhändler den Wein vom Plattensee und Weinbaugebieten in Transdanubien in der zweiten Hälfte des 19. Jh.-s. Sie kauften den Wein vor der Weinfiltration zum einen höheren Preis auf.⁶

Der kroatische Name hierfür lautet *vinsko kola*. Dieser Typ hatte lange fixe Wagenleisten, Kipfn. Auf diesen stärkeren Wagen waren an den Seiten mit Ketten Holzstangen angebunden. Der Name war *svebice*, Swem, Swebewagen. Die gegenüberstehenden Wagenleisten wurden von der Kette angebunden. Auf diese stützten sich die Fässer seitlich. Auf der Seite des Wagens gab es keine Leiter, nur ein 20-

25 cm breites und langes Seitenbrett, kroatisch *daske*. Auf diesem lag das Sitzbrett für den Fuhrmann. Über der Holzstange, *svebice* befand sich eine dünne Holzstange für die Plane. Diese dünne Stange hatte keinen kroatischen Namen. Von ihr wurden die Plane und das Heu gehalten.

Die Weinwagen basassen zwei Wagenbremsen. Hierfür existierte kein besonderer kroatischer Name. Man nannte sie *sleif*. Die "sleif" bremsten getrennt die grossen Hinterräder. Beim Bremsen musste man aus dem Wagen steigen und an den hinteren Rädern bremsen.⁷ Dies war in der Steiermark und in Ungarn häufig nötig. So war es zum Beispiel neben Baltavár, in der Nähe der Tscharda von Csehi, so steil, dass nur mit dem abgebremsten Wagen gefahren werden konnte. Besondere Schwierigkeiten bereitete der Transport im Winter. Auf dem eisigen Weg rutschte der abgebremste Wagen. Um dies zu verhindern, band man *Eisketten* auf die abgebremsten Räder. Auch für die Eisketten gab es keinen speziellen kroatischen Namen. Den Kettenknoten band man so auf das Rad, dass nach einer Radspeichenentfernung der Knoten den Boden berührte.

Mit einer anderen Kette wurde das Rad an den Wagen angebunden. Die Kettenknoten bremsten so den Wagen. Im Winter fuhren ein-zwei Fuhrmänner mit dem Schlitten. Auf dem Weinwagen befanden sich vorne und hinten je ein geflochtener Wagenkorb. Der kroatische Name hierfür ist *Koas*. In Stinatz z.B. wurden diese Körbe bis zur Jahrhundertwende von zwei kroatischen Männern hergestellt. In Wolfau war das Flechten unbekannt. Dafür haben in Kitzladen Leute geflochten.⁸

Der erste Wagenkorb war ungefähr um die Hälfte kleiner als der Hinterkorb. In den ersten Wagenkorb gab man das Stroh, dieses wärmte die Beine der Fuhrmänner. Es kam vor, dass sie unter ihre Füße heisse Ziegel legten.

Während des langen Weges bedeckten sie die Wagen mit der Plane, *ploja*, *plache*. Diese schützte das über die Fässer aufgestapelte Heu. Das Heu nahmen sie für die Pferde mit. Man musste Heu mitnehmen, da es in Innerungarn nur wenig gab. Die *ploja*, *plache* verwendete man bis vor den ersten Weltkrieg, danach benutzte man militärische Zeltplanen. Diese boten einen besseren Schutz vor dem Schnee im Winter und auch vor dem starken Sonnenschein im Sommer.

Der Weinwagen wurde von schweren Kaltblut-/Murinsel-/Pferden gezogen. Für weite Transporte liehen sie die Pferde nie aus, und borgten sie auch nicht her. Pferde verborgte man für lokale Wirtschaftsarbeiten. Die Zugtiere wurden durch das Kummel vor den Wagen gespannt. Der kroatische Name hierfür lautet *aum*. Die Kummelte kauften die Fuhrmänner in der Steiermark. Durch das Kummel zogen zwei Seile, *streunge* den Wagen. Die Pferde wurden im Winter mit Eishufeisen beschlagen, den sogenannten *ostroputko*.

Vor die Weinwagen spannte man immer zwei Pferde, sie konnten 1500 kg. oder ebensoviele Liter Wein ziehen. Im 19.Jh. beförderten die Fuhrmänner Obst und kauften dafür in Ungarn Weizen oder Wein. Ende des 19. Jh.-s mieteten manche Händler bei Bauern Kellerräumlichkeiten und richteten darin Lager ein. z.B. die Wolfauer und Allhauer vor allem in Szombathely, Sárvár, die Stinatzter in Sümeg, Tapolca. Das Obst

(in erster Linie Äpfel und Birnen) transportierten die bäuerlichen Fuhrmänner unbedeckt, in grossen Obstfässern, die — in der kroatischen Sprache sogenannten *jabukov ardov*. Die grossen Fässer bestanden aus Tannenholz. Zwei von diesen Obstfässern waren jeweils auf einem Wagen. Der eine Boden des Fasses wurde herausgeschlagen. So konnte es mit Äpfeln und Birnen gefüllt werden. Danach wurde der ausgeschlagene Boden des Fasses, *lakovnica*, wieder darauf gegeben und mit einer gebogenen Haselnussrute oder einer breiteren Weidenrute niedergedrückt und ringsum im inneren Fasskopf befestigt. Das Obstfass war grösser als das Weinfass, und die Obstfässer hatten immer Bandholz. Es war üblich, dass das Obst zusammen mit dem Fass verkauft wurde.⁹

Am Anfang des 20. Jhs. fuhren die Kaufleute aus dem Voralpengebiet schon mit den Bahn. Zu dieser Zeit beförderten die Fuhrmänner das Obst zum Bahnhof nach Oberwart. Der Kaufmann lieferte es auf Bestellung immer sicher auf den Markt. So konnte Obst aus der Steiermark nach Transdanubien und Pápa sowie nach Budapest gelangen. Allgemein beförderte man spätreifende Winteräpfelsorten, zum Beispiel die kroatischen *Guldnaret* (Goldreinette), *Misanske* (Steir. Winter-Maschansker) und *Sprjesnice*.

Auf dem Rückweg von Ungarn legte man grosse, ungefähr 500 Liter fassende Fässer hintereinander auf. Unter die Weinfässer, *vinski ardov*, kamen 2 Strohbindel (kroatisch *pajs*).

Diese schützten die Daubenhölzer. Ein Bündel war ungefähr 1 m lang und 20-25 cm breit. Zwischen die Fässer stellten die Weinfuhrmänner kreuzweise Stroh oder in Brett, damit die Fässer einander nicht beschädigen konnten. Wenn die bäuerlichen Weinfuhrmänner im Auftrag eines Kaufmannes fuhren und leere Weinfässer nach Ungarn brachten, wurden die Fässer nicht ausgewaschen. Im Sommer hätten die Fässer beim Transport plötzlich austrocknen und zusammenklappen können. Deshalb wuschen sie die Fässer dort aus, wo sie den Wein kauften. Die Fuhrmänner halfen gerne beim Fassenfüllen, weil sie dabei kostenlos trinken konnten. In allgemeinen wurde der Wein mit der Füllbrenke und mit dem Eimer eingefüllt, den *skaf*. In grossen Kellern verwendete man sie schon am Anfang des 20. Jhs. Seit der Jahrhundertwende begann man den Gummischlauch — dafür gibt es keinen kroatischen Namen — und den hahn, *cep* zu verwenden. Trotzdem war am Anfang des 20. Jhs. der Gummischlauch noch sehr wenig in Gebrauch. Überall gab es die Weinpumpe.

Im allgemeinen fuhren die Fuhrleute guten Qualitätswein, manchmal roten Wein, oder im Herbst auch Most. Diesen tranken die Damen. Interessant ist, dass die charakteristischen und berühmten Weinerzeugnisse des Plattenseesufers der Wermut und der Ausbruch (Spätlese) nie befördert wurden. Denn Branntwein transportierte man — nicht immer — in einem 50 Liter — Kleinfass, hinten auf dem Wagen. Wenn man Most oder nicht ganz stillen Wein beförderte, gab man auf das Spundloch des Fasses ein Holz — oder.

Blechrohr, *redlica na vino*, als Gartrichter. Später verwendete man schon durchgebohrte Holzpfropfen, deren kroatischer Name *pál* war.

Zwar konnten die Eisenreifen der Fässer nicht zerspringen, aber durch das Holpern konnte der Wein wieder zu gären beginnen. Deswegen fuhr man mit den vollen Fässern immer im Schrittempo. Mit den leeren Fässern verlief die Fahrt schneller. Es kam auch vor, dass unter der schweren Fracht das Rad des Weinwagens zerbrach. Die leeren und vollen Fässer wurden mit Hilfe der Fasstransportleiter auf den Wagen gewälzt. Der kroatische Name für diese Leiter war *sklanje*.

Dieses Gerät besteht aus zwei parallelen, kräftigen Balken, an deren Ende sich zwei Eisenhaken befinden. Musste man aber die Fässer in den Keller rollen, legte man eine Leiter an die Kellerstiege und unter Mithilfe von 4-6 Leuten liess man die Fässer an zwei Seilen langsam hinunter. Den Strick band man um zwei Eisenringe an der obersten Stufe. Im Keller lagen die Weinfässer auf den Unterlagsbalken, *guntori*. Das Fass wurde von der kleinen Fassschliesse, *penice* gestützt.

Üblicherweise fuhr man im Winter, in den arbeitsärmeren Monaten des Wirtschaftsjahres. Ein Weintransport dauerte 8-10 Tage, je nach den Wegverhältnissen. Die Fuhrmänner eilten am Sonntag nach Hause. Ende des 19. Jh.-s fuhren sie nicht an grossen Feiertagen (zu Weihnachten, zu Neujahr, zu Ostern).

Wenn sie unterwegs waren, dann blieben sie an diesen Tagen auch am Platz. In Gasthäusern mussten sie für diese Zeit zahlen. Seit Beginn des 20. Jh.-s. fuhren die Fuhrmänner auch im Sommer im Auftrag der Weinkaufmänner.

Die Wein befördernden Bauern nannte man *Fuhrmänner*. Sie fuhren immer in einer Gruppe, um einander zu helfen, denn sie waren aufeinander angewiesen. Mindestens zwei Wagen fuhren gemeinsam, aber im allgemeinen waren es 3, 4, 5, manchmal mehr als 10 Wagen, die zur selben Zeit die Reise antraten. Der Weintransport brachte immer einen guten Nebenverdienst, aber es bildete sich keine eigene Fuhrmannschaft heraus. Wenn der Bauer zum Beispiel mit dem Pflügen oder mit dem Düngen zu tun hatte, fuhr er nicht.

Die Fuhrmänner mussten einander bei grossen Steigungen helfen. Dabei spannte man immer vom hinteren Wagen die Pferde aus und spannte sie vor den ersten Wagen. An die Wagendeichsel band man mit einer Kette den sog. *bug* an. Dieser war ein starkes Holzgerät, zu diesem band man die zwei Ortscheiten, die *iga*. Die Pferde des hinteren Wagens spannte man hier ein. Das erste Pferdepaar wurde von seinem Besitzer am Zügel geführt.

Die Fuhrmänner schliefen in den Ställen der Gasthäuser. Sie bereiteten sich die Schlafplätze in einer Ecke. Auf das Stroh legten sie Säcke und die Pferdekotzen aus, auf denen sie dann schliefen. Unter ihre Köpfe legten sie das Pferdegeschirr. Im Winter trugen die bäuerlichen Weinfuhrmänner gefütterte Winterhosen und Tuchmäntel aus Lammfell, am Kopf Pelzmützen. Früh am Morgen fuhren sie weiter. Es gab keine bestimmte Reihenfolge, nur auf dem Rückweg fuhr der Wagen voran, auf welchem der Weinkaufmann sass. Für die Pferde musste man im Gasthaus Stallgeld zahlen. Dafür musste man nicht selbst den Stall ausputzen. Das Gasthaus brauchte nicht vorreserviert werden, weil immer ein freier Platz vorhanden war. Der Gastwirt war selbst Weinkäufer, deshalb war er daran interessiert, dass die Weinfuhrmänner bei ihm abstiegen.

Der Weinkaufmann schlief allein in einem gemieteten Zimmer des Gasthauses. Die bäuerlichen Fuhrmänner zahlten ihre Lebensmittel und Getränke immer selbst. Die morgendliche Abfahrt war sehr früh, im Sommer noch vor Anbruch des Tages, da mittags, wegen der grossen Hitze, eine längere Pause eingelegt werden musste. Auf den Wagen hingen Kerzenlampen. Besondere Schutzheilige oder Gebete hatten die Fuhrmänner nicht. Auf den ungefährlichen Strecken nahmen sie ihren Rosenkranz zur Hand und beteten. Die Fuhrmänner trugen eine kleine Axt bei sich, die nicht als Waffe gedacht war, sondern als ein allgemein gebrauchtes Werkzeug. Wenn man sich mit einem bekannten bäuerlichen Fuhrmann traf, wurde gerne gesprochen, man interessierte sich für Kauf und Verkaufsmöglichkeiten, und liess die Familien grüssen. Aus den vollen Fässern wurde schon auf dem Heimweg Wein verkauft. Es war das Beste, wenn man schon mit leeren Fässern zurück nach Westungarn kam. In den Gasthäusern konnten sie meist grosse Mengen verkaufen. Einzelne Fuhrmänner fuhren jedoch direkt über Fürstenfeld mit ihrem Wein in die Steiermark.

Für das Futter der Pferde sorgte der Fuhrmann. In Ungarn konnte man — wegen des anderen Wirtschaftssystems — kein Heu bekommen, deshalb musste dieses auf dem Wagen mitgebracht werden. Unterwegs, wenn man kurze Zeit stehen blieb, band man vor die Pferde auf die Wagendeichsel eine Kiste voll mit Futter. Wenn das Wetter schlecht war, bekamen die Pferde mehr Futter. Den Hafer kaufte man in Ungarn. Unterwegs erkundigten sich die Fuhrmänner, wo man Hafer kaufen konnte. Nach mehreren Fahrten kannten sie schon die Möglichkeiten zum Haferkauf. Der Hafer befand sich im ersten Wagenkorb in einem Hafersack, *vritce*.

Das Heu wurde zu 60x80x60 cm. Ballen, *pért sina*, zusammengebunden. Von diesen Ballen legte man 13-15 Stück auf den Wagen. Jeder einzelne war mit einem Roggenstrohseil gebunden. Diese Ballen befanden sich auf den Weinfässern. Von Stinatz z.B. legten STIPSITS GEORG und sein Sohn, RUDOLF, Weinkaufmänner, zu Beginn des XX. Jhs. pro Wagen 28 Ballen auf. Sie kauften im November 2-3 Jahre alte Fohlen in Kroatien und in Südungarn (Lendava, Murska Sobota, Szigetvár, Rédics, Varazdin, Zagreb). Mit diesen lieferten sie den Wein zwischen der Steiermark und dem Plattensee. Die Pferde verkauften sie im Frühling und begannen im April mit einer anderen Arbeit.¹⁰

Für den Winter — und Frühfrühlingstransport schnitten die Fuhrleute den Pferden ihren Schweif ab, oder banden ihn auf, Damit sie den Dreck nicht aufwirbeln konnten. Ein aufgebundener Pferdeschwanz war 30-35 cm lang. Dazu wurde der Schweif des Pferdes fest gedreht, eingeschlagen und mit einigen Schwanzhaaren gebunden.

Die Weinkaufmänner und Weinenzaren

Der Weinhandel als bäuerlicher Nebenberuf wurde in der Familie weitervererbt. z.B. am Anfang des XX. Jhs. lebten 4 Grossweinhändler in Stinatz: die Brüder STIPSITS und ZSIVKOVITS: STIPSITS GEORG, STIPSITS JOHANN, ZSIVKOVITS JOHANN, ZSIVKOVITS FRANZ. Die Tochter ZSIVKOVITS JOHANNs wurde später die Frau des Sohnes von STIPSITS GEORG, RUDOLF. Die älteste Weinkaufmannfamilie war nach der Familieüberlieferung die Familie STIPSITS. 1791 begann STIPSITS PETER in Hackerberg mit dem Weintransport. Er hatte zwei Söhne. Ein Knabe, ANDREAS, heiratete nach Stinatz. Dessen Söhne lebten um die Jahrhundertwende. JOHANN und GEORG, GEORGs Sohn, RUDOLF, auch RUDOLFs Sohn, GEORG wurde später Weinkaufmann. Bis heute handelt die Familie STIPSITS mit Wein, aber ohne Konkurrenz und allein in Stinatz.

Der Weinhandelsmann verhandelte mit allen bäuerlichen Fuhrmännern einzeln. Es gab keinen Vermittler zwischen den Fuhrmännern und dem Weinhandelsmann. Die Fuhrmänner übernahmen seit Ende des XIX. Jhs. den Transport auf Lohnbasis. Der Weinkaufmann zahlte nach den Litern des beförderten Weines. Vor dem ersten Weltkrieg war der Frachtlohn für einen Liter Wein eine Krone. Die Weinhandelsmänner, sog. *vinski trisci* (kroatisch), fuhren seit Anfang des XX. Jhs. mit der Bahn zum Kaufplatz. Zurück kamen sie immer mit dem Weinwagen. Die nächsten Bahnhöfe waren in Oberwart, in Burgau und in der Steiermark, in Waltersdorf. Wenn mit dem Zug transportiert wurde, musste man das Obst oder die leeren Fässer mit dem Pferdewagen zum Bahnhof bringen. Es kam auch vor, dass die Fuhrleute das Obst mit dem Wagen nach Transdanubien fuhren, aber die leeren Fässer mit der Bahn vorausschickten und die vollen auf den Wagen zurück brachten.

Am Ende des Jahres 1919 gab es eine Weintransport Konjunktur. Zum Beispiel war der Weinkaufmann STIPSITS RUDOLF aus Stinatz zwischen dem 1. Juli und dem 1. Dec. 1919 17-mal am oberen Gebiet des Plattensees, um Wein zu holen. Gelegentlich brachte er 10 Wagen mit insgesamt mit 140-150 Hl. Wein zurück. Dieser ausserordentliche Weintransport war deshalb möglich, weil wegen des Kohlenmangels die Weinkaufmänner nicht mit dem Zug befördern konnten. Zu diesem Zeitpunkt verordnete die Ungarische Räterepublik ein strenges Alkoholverbot. Dieses wurde im Juli ein wenig gemildert, aber nicht ganz aufgehoben. In grösseren Städten in Transdanubien erbat und bekam z.B. STIPSITS RUDOLF von den Direktoriumsstädten die Erlaubnis zum Weintransport. Ab 1. Aug. 1919 war eine andere Regierung in Ungarn, und der Weintransport und Weinverbrauch wurden wieder erlaubt. Die geringen Bestände und die grosse Weinkaufslust mussten die grossen Weintransporte begünstigen.

In Stinatz hatten, z.B. vor der grossen Feuerbrust von 1909, — ähnlich wie in ganz Westungarn (Südburgenland) — hatten nur die Weinkaufmänner Steinhäuser über den Kellern, weil sie wohlhabend waren. In den Kellern waren grosse 20 Hl Fässer. Unter dem Zimmer der Strassenfassade des Hauses befand sich der Keller. Dieser hatte zwei

kleine Lüftungsfenster zur Strasse. Am Ende des XIX. Jhs. wohnten in den benachbarten Gemeinden (In Hackerberg, in Pinkafeld 3, in Führstenfeld 2, in Oberwart 3-4, in Stegersbach 4) auch mehrere Weinkaufmänner. Sie erkannten und nutzten die konjunkturellen Möglichkeiten. Das bedeutete zugleich Konkurrenz und verdarb die Aussichten der Bauernfuhrmänner.

Das ausgebaute Netz der Weinzaren half den Weinhändlern im Oberen Plattenseegebiet, sich über den Kauf des Weines zu informieren. Zum Beispiel half dem Grazer Weinhändler ANTON MAGL der Weinzar JOSEF HOFFMANN beim Kauf von Wein auf dem Mindszentkálaler Weinberg, nördlich vom Plattensee. Sie lernten einander in Graz kenne, als HOFFMANN nach dem frühen Tod seines Vaters als Soldat einrücken musste. Der Weinzar und der steirische Weinhändler blieben miteinander in Briefkontakt, wie dies aus den Briefen an HOFFMANN vom 5. April 1891 und 28. Dezember 1895 hervorgeht, in denen Magl sich nach den zu verkaufenden Weinen der Gegend nördlich des Plattensees erkundigt.

"Lieber Herr Hoffmann Graz 5/4 891

Ich grüsse Sie bestens und zeige Ihnen an, dass ich Mittwoch Abends von hier nach Sümeg fahren werde, und ersuche Sie, mich am Donnerstag früh am Bahnhof in Sümeg zu erwarten. Ich habe gestern zur Übernahme den Weine dort 42 Gebinde aufgegeben und dürften dieselben auch bis dahin in Sümeg eintreffen.

Alles andere mündlich

Mit Gruss..."

"Lieber Herr Hoffmann!

Ihr geschätztes Schreiben v. 22/12. 895 habe ich dankend zur Kenntnis genommen und Ihr Bericht hat mich sehr gefreut. Was nun die Weine dort betrifft, so bin ich durch aus nicht abgeneigt Weine zu kaufen, aber sie sind mir halt doch etwas zu theuer und die grosse Tracht dazu wie komme ich da aus. Ich habe jetzt durch Jahrende meinen Bedarf durch untersteirische Weine gedeckt, wo ich billig kaufte u. die Tracht sehr billig ist. Ich habe noch Gebinde dort bei Ihnen. Wenn Sie nur von Ihren Weinen gute ...Waren aber vor der ... mir 1 Fass aber nicht theuer senden wollen, u.z. als Muster, damit ich weiss wie er ist, so können Sie mir ein Fass senden, das Geld werde ich Ihnen nach Erhalt der bezüglichen ... schon mitsenden. Aber ich bemerke noch, dass der Wein von Ihrer Weinfassung sein muss. Gefällt mir das Muster, so werden wir ein grösseres Geschäft machen. Haben Sie keine Sendung zwar...? Ich wünsche Ihnen dergleichen alles Gute und Beste zu den Feiertagen u. zum Neu-Jahr, der Lieben Gott schicke Ihnen Ihrer Familie Gesundheit und langes Leben. Mit besten Grüssen + Empfehlungen an Sie u/nd/ Ihre Frau Gemahlin... ich

Gruss von meinem Buchhalter welcher...in...bei uns in der Lehr war."

Aus den Namen der Weinfuhrleute und — händler ist PAUL SÁNDOR bzw. Óri Pál Sándor, wie sie ihn in der Gegend nördlich des Plattensees nannten, besonders zu erwähnen. Er stammte aus Oberwart, siedelte sich aber in Köveskál an, und als seine erste Frau starb, nahm er — wahrscheinlich auch aus geschäftlichen Gründen — eine

Witwe aus Köveskál zur Frau, die einen grossen Weingarten besass. In Oberwart kennt man auch heute noch seinen berühmten Weinkeller, auf dessen Kellertür sein Monogramm und die mit Eisen beschlagene Jahreszahl 1883 zu sehen ist. Seine Nachkommen, die im Káli-Becken lebten, verkauften 1930 seine Oberwarter Immobilien.

Historische Verbindungen des westungarischen Weintransportes

Handel in Richtung Ost-West und West-Ost

Ein vorbildlich wirtschaftender kalvinistischer Seelsorger aus einem Dorf in der Gegend nördlich des Plattensees berichtet 1880 darüber, dass der örtliche Wein von westungarischen Gasthausbesitzern und Weinhändlern aufgekauft wurde. Über Balatonfüred kann man im selben Jahr folgendes lesen: **„...die neuerlich hier zum Stammgast gewordenen steirischen Weinhändler“** haben den Wein gekauft. 1884 werden im Zusammenhang mit dem Weinverkauf und transport wiederum Steirer erwähnt, aber die Ungarn hielten die Weinmenge, die die Steirer auf ihren Wagen transportierten, für zu wenig.

Der Wein wurde nach der Gärung, in den Wintermonaten, wegtransportiert. Aus den handschriftlichen Aufzeichnungen ANDREAS BÁRÁNYs aus Kővágóórs vom 23. Jänner 1888 geht hervor, dass er seinen Wein einem deutschen Händler aus Stinatz verkauft hat. Stinatz war aber ein kroatisches Dorf, und der Irrtum in den Aufzeichnungen BÁRÁNYs kam wahrscheinlich durch das gebrochene Ungarisch, das westungarische Pferdegeschirr (Kummetgeschir) und den westungarischen Wagentyp (Wein-Schwebenwagen mit Kipfn) des kroatischen Händlers bzw. Fuhrmanns zustande.

Um die Mitte des XIX. Jhs. schrieb die *„Vasárnapi Újság“* (Sonntagszeitung), dass man in dem an Nationalitäten gewohnten Ungarn westlich von Oberwart (Felsőőr) niemand mehr Ungarisch sprechen hört. Eine Ausnahme bildeten nur die Zalaer, Eisenburger und Ödenburger Fuhrmänner, die hauptsächlich Getreide und Wein in die Steiermark beförderten.¹¹ ELEK FÉNYES hat auch in seiner Beschreibung des Komitates Eisenburg erwähnt, dass Wein und Galläpfel nach Steiermark und Österreich transportiert wurden.¹² Als Gegenwert für Wein und Getreide beförderten die Fuhrmänner verschiedene Eisenwaren, Industrieartikel, Obst und Holz zurück nach Ungarn.¹³ Das Holz war für das bäuerliche Bauen in Ungarn sehr wichtig. Der Wein hingegen war in der Steiermark immer eine gute und gesuchte Ware. Die Weinbeförderung wird auch von den Conscriptionen des XVIII. Jhs. widergespiegelt. Diese konjunkturelle Möglichkeit bestand auch für die neuangesiedelten Dörfer. Hier wurden wegen der späten Besiedlung erstmals um die Mitte des XVII. Jh.-s mehr Weingärten angelegt.¹⁴

Vom gesamten Warenverkehr in Ungarn betrug schon im XVI. Jh der Handel von Ost nach West 82%. Für diese Handelstätigkeit hat das überprüfte Gebiet den grössten Warenverkehr gezeigt.¹⁵ Die westungarischen Händler und Bauern konnten ihre Waren in der Steiermark zu den Jahresmessen (Fürstenfeld, Feldbach, Hartberg, Gleisdorf, Fehring, Leibnitz, Graz, Friedberg) verkaufen die Steirischen Händler in Ungarn Pinkafő (Pinkafeld). Szalónak (Stadtschlaining), Rohonc (Rechnitz), Vörösvár (Rotenturm), Kőszeg (Güns), Némétújvár (Güssing), Monyorókerék (Eberau), Szombat hely, Szentgotthárd (St. Gotthard), Körmend ebenso am Kirchweihfest in Gass (Pinkakertes), Maria Weinberg und St. Ulrich (Hosszúpereszteg).¹⁶ Ab der Mitte des XVI. Jhs. nahm der Wein unter den aus Ungarn ausgeführten Lebensmitteln den ersten Platz ein. Danach kamen Honig und Fisch. Der Wert des ausgeführten Weines war fast dreimal grösser als der Wert der eingeführten Güter.¹⁷

Neben dem Ost-West und West-Ost Aussenhandel hat sich in Ungarn auch ein Ost-West und West-Ost Innenhandel ausgebildet. Die Bauern des westlichen, hügeligen Grenzgebietes haben ihre Produktüberschüsse ins Binnenland befördert. FÉNYES schrieb, dass im ersten Drittel des XIX. Jhs. westliche Bezirke des Komitats Eisenburg viel Obst im Tausch für Getreide nach Transdanubien beförderten. Er berichtet auch, dass aus dem Komitat Sopron die Deutschen und die Kroaten Obst mitbringen, und aus dem von Ungarn bewohnten Tieflandgebiet Getreide zurücktransportieren.¹⁸

Im Habsburger Reich wurden damals insgesamt 41.548.800 Eimer Wein produziert, fast die Hälfte davon, 18.582.000 Eimer, in Ungarn. Kroatien und Slawonien lieferten 3.608.000 Eimer und die Steiermark 1.366.300 Eimer.¹⁹⁻²⁰

In der Mitte des XIX. Jhs. gab es in der Steiermark nur zwischen der Mur und der Drau und südlich der Drau, sowie in der Umgebung von Schönstein, Gonobitz, und Martburg einen wesentlichen Weinbau. In der Oststeiermark, an der ehemaligen ungarischen Grenze, in der Umgebung von Fürstenfeld, bestanden nur sehr wenig Weingärten. In den von den Bauernfuhrmännern aufgesuchten Siedlungen waren auch sehr wenige Weingärten. Deswegen hatte der Weinbau keine besondere Bedeutung.

Zur selben Zeit war in der Steiermark die Richtung des Weinhandels Nord-Süd.

So wurde das weinarme Gebiet in der Oststeiermark nicht berührt.²¹

Die Blattfallkrankheit (*Plasmopara viticola*) und Reblaus (*Viteus vitifolii*) haben grosse Weinflächen in der Steiermark vernichtet.²² Zudem begünstigten die Naturgegebenheiten der Steiermark die Ausdehnung des Weinbaus nicht. In der Obersteiermark gab es überhaupt keinen Weinbau, nur im Nordosten bis Hartberg wurde ein wenig Wein angebaut. In der Untersteiermark, in der Gegend von Marburg (Maribor), Cilli (Celje), Graz, Luttenberg (Ludbreg), Altenberg, Arnfels und Radkersburg baute man guten Wein. Dieser wurde in den Norden transportiert.²³

Die Zentren des Weinbaues von Kroatien, Slawonien und die Militärgrenze waren zwischen der Drau und der Save, wo im XIX. Jh. auf Grossgrundbesitzen Wein gebaut wurde.²⁴ Die bäuerliche Weinbeförderung war wegen der grossen Entfernung hier unmöglich. Die Reblaus hat auch in diesen Gebieten 1881 riesige Schäden verursacht, zum Beispiel im Warasdiner Bezirk betrug die Schädigung 60%.²⁵ Früher,

im XVII. Jh., war auch keine Weinbeförderung von der Murinsel bekannt, weil allodialer Wein der Gutsherrschaften von ZRINYI nur in geringer Menge vorhanden war. Statt der klassischen allodialen (Gutsherrschaften) Exportware (Wein und Getreide) waren hier Ochsen- und Holzexport bedeutend.²⁶

Die obigen Angaben zeigen uns, dass die Weinversorgung der Oststeiermark qualitativ und quantitativ nur aus dem Inneren Westungarns, aus Transdanubien, gesichert werden konnte, obwohl die Reblaus auch in Ungarn riesige Schäden bewirkte, (der Eisenburger Weinhandel hat durch die Reblaus seine frühere Bedeutung verloren). Am Ende des XIX. Jhs. wurden aber trotzdem jährlich 60.000-70.000 hl. Wein ausgeliefert.²⁷

Der Weinbau wird und wurde von Naturfaktoren entscheidend beeinflusst. Von diesem Gesichtspunkt verfügte Westungarn über günstige Gegebenheiten. Die westlichen Hügel begünstigten auch den Obstbau. Im XIX. Jh. wurde die Obstfläche aus verschiedenen Gründen vergrößert und die Gebiete des Weinbaus zurückgedrängt.²⁸ Trotzdem produzierten noch einzelne südburgenländische Dörfer guten qualitativen Wein. MÁTYÁS BÉL, der grosse Polyhistoriker und Landbeschreiber, hat schon in der ersten Hälfte des XVIII. Jhs. die Weinberge von Eisenberg (Vashegy) und das zur Güssinger Herrschaft gehörige Heiligenbrunn (Szentkút), Langeck im Burgenland (Hosszúszeg), Kukmirn (Kukmér), Stegersbach (Szentelek) als ausgezeichnete Weingebiete erwähnt. Die späteren Beschreibungen nannten die Güssinger und die sogenannte "tótsáji" — Umgebung St. Bibortz, Nikola — Gaaser (Kértés), Pinkafelder (Pinkafő), Oberdorfer (Órallás), Rábafüzeser, Szentgottharder, Heiligenkreuzer (Rábakeresztúr), Rechnitzer (Rohonc), Hodászere Weine.²⁹ In Eisenberg das zur Pinkafelder Gutsherrschaft der Battányis gehörte, wurde seit der Mitte des XVII. Jh.-s. Ausbruch angebaut.³⁰

Die bäuerliche Weinbeförderung wurde durch den verzögerten Ausbau des Eisenbahnnetzes begünstigt. Erst 1865 wurde das Ödenburger, Kanizsaer, 1872 das Raaber-Kisceller und das Stuhlweissenburger-Grazer Eisenbahnnetz ausgebaut.

Begünstigt wurde die bäuerliche Weinlieferung auch von dem Vordringen der Türken. Die christlich-türkische Grenze beschränkte den Grosshandel, und dieser wurde im XVI.-XVIII. Jhs. von der bäuerlichen Weinbeförderung ersetzt. So ist die Rolle der grenznahen Dörfer (besonders die der eisenburger und nordwestzalaerer Dörfer und Städte) bedeutend.³¹ In der ersten Hälfte des XVII. Jhs. gelangte die wirtschaftliche Konjunktur teilweise wegen der kriegerischen Ereignisse an einen Tiefpunkt. Trotz der allgemeinen preiserhöhungen stieg der Preis für Vieh nicht so plötzlich wie der für Getreide.³² Deshalb konnten die weinbefördernden Bauernfuhrmänner auch weiterhin gute Geschäfte machen. In der Mitte des XVI. Jhs. haben folgende westungarische (südburgenländische) Siedlungen am Grenzhandel teilgenommen.³³ Unterwart (Alsóór), Ollersdorf, Zahling (Új Körtvélyes), Dobersdorf (Dobrafalva), Henndorf (Ercsenye), Oberwart, Deutschkaltenbrunn (Némethidegkút), Jennersdorf (Gyanafalva), Heiligenkreuz, Gaas, Eltendorf (Ókörtvélyes), Königsdorf (Királyfalva), Limbach bei Güssing (Hárspatak), Eberau (Monyorókerék), Neustift, Neusiedl bei Güssing, Grosspetersdorf, Poppendorf (Patakfalva), Rauchwart (Rábort, Pinkafeld, Rudersdorf (Radafalva), Rech-

nitz, Moschendorf (Nagysároslak), Strem, Urbensdorf (Orbánfalu), Woppendorf (Várújfalu), Velte (Velike), Roterturm, Güssing, Stegersbach, Heiligenbrunn und Stadtschlaining.

Die Bauernwagen und das Weinmass zwischen dem Vorraum der Ostalpen und dem ungarischen Transdanubien

Von dem charakteristischen und wichtigen Gerät der bäuerlichen Weinlieferung, dem Transportwagen, sind sehr wenige Aufzeichnungen erhalten geblieben. Heute kann man keinen ehemaligen Weinwagen mehr sehen, weil sie nach 1921 langsam verschwunden sind. Die letzte ausführliche Beschreibung haben wir von KÁROLY GAÁL, der noch Ende der 50-er Jahre solche Wagen gesehen hat und aufzeichnen konnte.³⁴ (Die heute gebräuchlichen Wagen sind kürzer und leichter, sie können weniger Gewicht tragen als die ähnlich aussehenden älteren, schwereren und längeren Weinwagen!).

Im feudalen Ungarn sind die Zehensteuer, Bergsteuer und schon in den Gutsherrschaften eingeführte Ferntransporte (hosszúfuvar) der Bauern und Untertanen mit den Bauernwagen durchgeführt worden. Aber es bestanden Unterschiede zwischen den beschlagenen, schweren Knechtwagen des Gutes und den leichteren, wendigen Bauernwagen mit denen die Weine der Gutsherrschaften in grossen gutsherrschaftlichen Fässern transportiert wurden. Diese grossen Fässer hatten nicht genügend Platz auf dem Bauernwagen. In Westtransdanubien, im Somló-Gebiet, hat der Domänenverwalter am 15. Oktober 1809 um Fässer des Weinzchent zur Weglieferung vom Zentrum der Gutsherrschaft Pápa gebeten. Der Domänenverwalter bat um 12 Eimer-Fässer, weil grössere nicht Platz auf dem Bauern, — Untertanen — Wagen gehabt hätten.³⁵ Diese grösseren Fässer waren in Ungarn allgemein gebräuchlich. In meinem Forschungsgebiet, in Westungarn, (südliches Burgenland), wurden auch Bauernwagen mit 3 Fässern verwendet. Diese Fässerzahl und das Hohlmass der Fässer scheint in diesem Gebiet üblich gewesen zu sein. Diese Beharrlichkeit wirft eine Frage auf: welche Verbindung gab es zu dem früheren westungarischen Weinmass?

Im westlichen Grenzgebiet von Ungarn waren die österreichischen und steiermärkischen Weinmasse gebräuchlich, ihre Existenz kann man schon für das XIV.-XV. Jh. beweisen.³⁶ Um diese Zeit wurden in Ungarn der "Akó" oder die Urne in den amtlichen Schriftstücken als Weinmass genannt. Die Bauern kannten "Akó" als Begriff für ein Weinmass, welches grösser als der Kübel war, — deshalb haben sie den "Akó" mit dem Eimer identifiziert.³⁷ Die heute noch in den Kinderschuhen steckende ungarische Massgeschichtsforschung hat noch viele Schwierigkeiten. Wir kennen die alten lokalen Hohlmasse noch nicht genau. Deshalb lassen sich zum Beispiel aus "Akó" gebildete höhere Hohlmasse sehr schwer exakt bestimmen. In Westungarn (südliches Burgenland) und in der Steiermark verwendete man als Grosstransportmass das Fass, *Startin*, und auf dem Wagen drei Fässer. Der sogenannte *Dreiling*, *Fuder*, *Wagenschwer*. In der

Nähe der westungarischen (burgenländischen) Grenze, in Hartberg, war 1 Eimer zwischen 131-141 Liter, von diesem Eimer ergaben 4 eine Fassmenge (Startin = 524-564 Liter). In der Umgebung von Hartberg wurde der Startin zuerst als Handelsmass bekannt. Wahrscheinlich war dieses Mass nicht genau, denn HARALD PRICKLER nennt für Startin 541,37 Liter, Dreiling aber 1740 Liter³⁸ Diese Menge ist beinahe so gross, wie die in der bäuerlichen Erinnerung in meinem Lafnitzforschungsgebiet und West-Transdanubien. Dieses Gebiet liegt nahe bei Hartberg. Die Benennung Startin für das Weinmass war in Westungarn und auch an anderen Orten bekannt, nur wurden dort abweichende Mengen gemeldet. 1 Dreiling war 18, 20, 24 Eimer.³⁹ In Pressburg (Pozsony, Bratislava) war im XV. Jh. 1 Dreiling gleich 20 Eimer, ein Fuder 30 Eimer, anderswo in Nordwestungarn war ein Fass 7 Eimer, ein Fuder 10,5 Eimer.⁴⁰ Das westliche Grenzgebiet des Landes gehört zum Pressburger Hauptdreissigamt. Die Lieferung mit drei Fässern war altbekannt, weil zum Beispiel die Zollliste von Buda (Ofen) 1255 solche Weinladungen genannt hatte.⁴¹ Diese Ladungen waren nach SÁNDOR DOMA-NOVSZKY's Meinung allgemein bekannt.

In der nördlichen Steiermark verwendete man den 525 Liter Startin, und eine Ladung wurde mit 2-3 Startin gezählt. Der österreichische Dreiling entsprach im XVI. Jh. 24 niederösterreichischen Eimern (62,98) Liter, das heisst 1511, 52 Liter.⁴² Die Linzer Zollliste von 1523 nennt auch den Dreiling und Fuder als Weinmass des Grosshandels. 1 Dreiling war gleich 24 Eimer, das heisst 1344 Liter, 1 Fuder = 32 Eimer, das heisst 1792 Liter.⁴³ In den süddeutschen Gebieten war auch der Fuder bekannt, hier ergaben 6 Eimer einen Fuder. (Ein Eimer hatte hier also 300 Liter, 1 Fuder 1800 Liter.)⁴⁴

Die grossen Ladungen der Wagen richtete die Brücken und Strassen der deutschen Städte zugrunde. Deswegen wurde in Württemberg und Esslingen entschieden, dass die Randspur und das Höchstgewicht der Ladungen zu begrenzen und zu beschränken seien. Dieses Gewicht lag im Jahre 1660 bei 6,5-7 Eimern (1950-2100 Liter) pro Wagen. In der Steiermark erwuchs wahrscheinlich aus diesem Grund nach dem XVI. Jh. der Wert des Fuders 1889 auf 40 Liter.⁴⁵ Diese Menge ist fast um 400-600 Liter grösser, das heisst fast ein Startin (mit einem Fass) grösser als der westungarische (südburgenländische) Fuder. Im Westen wurden noch in Elsass-Lothringen, im mittelalterlichen Strassburg (Strasbourg) verschiedene Fässer gebraucht. Trotzdem war allgemein bekannt, dass 24 Ohm, das heisst 1 Fuder, ein grosses Fass genannt wurde. Dieses Hohlmass war 1104 Liter. (1 Ohm, oder amphora = 46,02 Liter) Der Fuder bedeutete hier auch Fass. Bei den Lieferungen wurden diese riesigen Fässer gebraucht, 30 Ohm (1380 Liter) grössere Fässer wurden auch hier nicht benötigt.⁴⁶

Bei der Untersuchung der steiermärkischen Weinmasse fiel R. BARAVALLE eine gewisse Ähnlichkeit zwischen der römischen Amphora (26,26 Liter) und dem XVII. Jh.-er Landember (26,26 Liter) und die 20 fache Menge zwischen Culleus und Startin (Fass) auf.⁴⁷ In Ungarn aber könnte man nur dann eine Kontinuität vermuten, wenn wir aus der Völkerwanderungszeit mehrere und zuverlässige Angaben über den Weinbau aufzeigen könnten. Von der Anwendung dieses Weinmasses auf grosse Weinmen-

gen zu schliessen, ist auch wegen der wenigen archäobotanischen Funde nicht möglich. Man kannte zwar die Weinrebe und den Weinbau, aber in der Völkerwanderungszeit konnten nicht so grosse Mengen Wein aus Transdanubien geliefert werden. Wahrscheinlich wurde in Transdanubien dieses Weintransportmass erst im Mittelalter übernommen.

Die deutschen Weinhändler haben auf diesem Weg verkehrt. Schon im XIII-XIV. Jh. kamen süddeutsche Weinhändler bis nach ungar.⁴⁸ Zwischen den ungarischen und den deutschen Händlern existierten auch später Verbindungen, die ungarischen Weinhändler brachten Wein nach Wien und von hier beförderten ihn die Deutschen weiter. Deshalb haben sich die Westeuropäischen Weinmasse in Westungarn verbreitet haben. Im allgemeinen ist feststellbar, dass die Masse immer dort verbreiteter sind, wohin die Lieferungen erfolgten.⁴⁹

Im Grenzhandel haben auf Grund der Dreissigszollausweise aus dem XVI. Jh fünf Gruppen teilgenommen:⁵⁰

1. Die Gruppe der Handwerker
2. Die Gruppe der kleinadeligen Lebensmittelhändler
3. Die Gruppe der Krämer (lateinisch mercatores, ungarisch kalmár genannt)
4. Die Gruppe der Bauernhändler
5. Die Gruppe der einfacheren Grenzgänger.

Im Spiegel der Dreissigszollbücher lässt sich die Gruppe der Bauernhändler als eine ständige und häufig liefernde Gruppe feststellen. HARALD PRICKLER vermutet, dass diese Bauernhändler sich als Fuhrwerker im Dienste und Sold von Nachbarn und auch im eigenen Interesse betätigten. Dies ist für die Untersuchung der historischen Wurzeln des bäuerlichen Weintransportes wichtig, weil diese Bauern als zu erste die Startine und Dreilinge-Menge befördert haben. Später konnte dieses Weinmass auch bei der eigenen Weinlieferung üblich werden. Dieses charakteristische Merkmal verblieb bis zum Anfang des XX. Jhs. in den bäuerlichen Weinlieferungen. Das heisst: 500 Liter in einem Fass, auf dem Wagen drei Fässer, und auf einem Wagen 1500 Liter an beförderter Weinmenge. Das Verbot der Ausfuhr des ungarischen Weines mit dem Schiff förderte die bäuerliche Weinbeförderung. Nach Österreich durfte man nur mit den teuren Wagen ausliefern (zum Beispiel die neue Zollregel von 1775.)

Die bäuerlichen Weinhändler verkehrten auf der traditionellen Handelsstrasse. Der Transportweg wurde von der familiären Überlieferung und dem Bewusstsein der Gemeinschaft ausgebildet. Die Linie Sárvár — Körmend — Fürstenfeld war eine wichtige Handelsstrasse zwischen Ost und West. Die an der Handelsstrasse liegenden Siedlungen waren immer wohlhabend.⁵¹

Zusammenfassung

Der Weintransport im Binenhandel hatte im XVII-XX. Jh. grosse Bedeutung im XVII-XX. Jahrhundert. In den arbeitsärmeren Monaten des Winters war er eine gute

Verdienstmöglichkeit für die unternehmenden Bauern und Kleinadeligen. Diese Arbeit war für die Landwirte und für die Pendelarbeiter günstig. Der Weintransport liess sich gut in die jährliche Arbeitsordnung einfügen. Mit dem geschickten Tier-Pferdehandel konnten die bäuerlichen Fuhrmänner den Nutzen der Beförderung am Ende des XIX. Jhs. steigern.

Die Weinbeförderung stellte eine überregionale wirtschaftliche Verbindung zwischen der Steiermark, Westungarn, dem Plattenseeobergebiet — und wegen des Tier-Pferdekaufes — auch mit Kroatien dar.

Gegen Ende des XIX. Jhs. wurden die Beförderungen durch die Bauern durch kapitalistische Unternehmer, in den Hintergrund gedrängt. Die traditionelle Form des bäuerlichen Weintransportes wurde von den Weingrosshändlern übernommen. Diese liessen den Wein gegen Lohn befördern. Zu dieser Zeit war nur mehr der Transport selbst die Aufgabe des bäuerlichen Fuhrmannes. Die Weingrosshändler liessen den Wein schon mit dem Zug befördern, in diesem Fall musste der Wein vom Fuhrmann nur bis zum Bahnhof gebracht werden.

Die bäuerlichen und kleinadeligen Fuhrmänner beförderten immer den Tischwein, Extra- oder Dessertwein jedoch nie. (Wermut und Ausbruch). Die ständigen Abnehmer der Wein waren die Gasthäuser in den auf dem Weg gelegenen Ortschaften sowie die Gemeinden in der Oststeiermark.

Die Beförderung der bäuerlichen Frachten im XIX. Jh. (Wein, Getreide, Obst) ist nicht neu, sondern Ergebnis einer langen Konjunkturphase.

Die Route der Weinbeförderung ist wahrscheinlich mittelalterlichen, Ursprungs in ihrer Bevorzugung spiegelt sich der ehemalige Handelsweg der Gutsherrschaften und die familiäre Überlieferung wider. Die Bedeutung dieser Beziehungen wird noch erhöht durch die Tatsache, dass wir sie, nachdem durch das Vorrücken der osmanischen Türken die zwischenstaatlichen Wirtschafts- und Handelsbeziehungen zerstört wurden, als Beziehungen der verschiedenen Völker untereinander betrachten können, wie sie sich zwischen Landschaften mit unterschiedlichem Klima entwickeln, wo der Produktionsüberschuss der einen Seite Mangelware für die andere ist. So kam es durch die Arbeitsteilung zwischen den Gebieten mit unterschiedlichem Klima zu einer Angleichung der wirtschaftlichen Gegebenheiten der in diesen Gebieten lebenden ungarischen, steirischen und kroatischen Volksgruppen. Durch diese wirtschaftlichen Beziehungen entstanden auch kulturelle Beziehungen zwischen diesen Völkern, die die Grundlage für das gegenseitige Kennenlernen und Verstehen von Bräuchen und Kultur der einzelnen Volksgruppen sind.

Die Weinbeförderung ist ein gutes Beispiel für die Vermittlung der Wirtschaftsgüter als bäuerliche Tätigkeit zwischen Ost und West in einem von vielen Nationalitäten bewohnten Gebiet, und für die friedliche Koexistenz der Nationalitäten im südlichen Burgenland (Kroaten, Deutschen, Magyaren) im wirtschaftlichen Leben. Diesen Gedanken hat schon BÉL MÁTYÁS (MATHIAS BÉL) in seiner handschriftlichen Arbeit aus dem XVIII. Jh. geäussert.⁵²

ANMERKUNGEN

¹ Als Herder-Stipendiat des Herder-Preisträgers IVÁN BALASSA verbrachte ich ein Jahr in Österreich. (Oktober 1980-Oktober 1981) Das Hauptmaterial meines Aufsatzes sammelte ich in Stinatz und dessen Umgebung dem ehemaligen Westungarn, im Rahmen einer Feldforschung des Instituts für Volkskunde in Wien, ein Seminar des O. Univ. Prof. KÁROLY GAÁL. Auf Vorschlag von Professor GAÁL habe ich mein Forschungsgebiet auch auf die anderen benachbarten Dörfern ausgedehnt. Meine Forschungen konnte ich später auch in der Steiermark auch während meiner SOROS (New-York) Stipendienzeit (1987), weiter verfolgen, und OTKA 810 ertiefen.

Zur historischen Beleuchtung des bäuerlichen Transportes verwendete ich das menschliche Gedächtnis und die Fachliteratur. Die Schwierigkeiten der Forschung waren dadurch gegeben, dass nach 1921 die Weinbeförderung aufgelassen wurde. So konnten sich nur mehr wenige Leute erinnern. Auch die burgenländische Mundart hat mir Schwierigkeiten bereitet. Mehrere Menschen haben sich im Zweiten Weltkrieg mit dem Schmuggel beschäftigt. Diese Erinnerung hat die Leute oft gehemmt. Ich beschäftige mich jetzt nicht mit dem Grenzschmuggel. Das ist ein anderes Thema, aber ich möchte bemerken, dass die Volkskunde des Schmuggels und die Geschichte des Schmuggels einen ähnlichen Umfang haben wie die des gesetzlichen Handels!

Hier möchte ich mich bedanken für die Angaben und Hinweise zu meiner Arbeit bei folgenden Personen gedanken: DR. KÁROLY GAÁL, Dr. OLAF BOCKHORN, DR. WOLFGANG GÜRTLER, DR. HARALD PRICKLER und meinem Freund DR. WERNER NACHBAGAUER — Retz, DR. THERESIA JACOBI — Marburg an der Lahn. Neben den heutigen Namensformen der Siedlungen des Südburgenlandes führe ich bei der ersten Erwähnung die ehemalige ungarische und kroatische Bezeichnung nach KARL SEMMELWEIS, 1954 an.

² N, KISSI. 1987. 251-261. BÁCASKAI V. 1965. 76. MÁLYUSZ E. 1953. 177. LICHTNECKERT A. 1990. 76.

³ CSOMA ZS. 1983. 183.

⁴ CSOMA ZS. 1989. 227-236.

⁵ CSOMA ZS. 1983. 183-207.

⁶ Falusi Gazda. 1863. I. 12. sz. 182., Borászati Lapok 1880. 1. sz. 8., 7. sz. 67-68., 13. sz. 119-120., 1884. 34. sz. 273., Gazdasági Lapok 1857. 46. sz. 614-615.

⁷ Struktur des Wagens und seine Bremse: K. GAÁL 1969. 8-9. Tafel, und O. BOCKHORN 1969. 411.

⁸ Mit der Arbeit des Korbflechtens beschäftige ich mich nicht. Davon ausführlich der obere Aufsatz. S. 366-368. In Westungarn haben die Kroaten auch die geflochtenen Geräte gemacht. Die Erinnerung davon lebt noch im Bewusstsein der Magyaren.

⁹ R. KOPF. 1969. 66., 83. Die Obstlieferung in den Fässern war auch im Grosshandel bekannt. A. JANSON. 1909. 223. und 104, 144 Bilder.

¹⁰ Vasárnapi Újság 1869. 397.

¹¹ FÉNYESE E. 1836. I. 352.

¹² E. DEÁK 1977. 204. Nördlich von Oberwart beschäftigte sich die Bevölkerung mit dem Grenzhandel nach Niederösterreich. J. HOMMA-H. PRICKLER. 1960. 163.

¹³ ZIMÁNYI V. 1962. 400.

¹⁴ ZIMÁNYI 1962. 333.

¹⁵ EMBER GY. 1971. 87.

¹⁶ H. PRICKLER 1973. 67-86., 1978. 59.

¹⁷ EMBER GY. 1971. 92-93.

¹⁸ FÉNYESE E. 1836. I. 254., 341.

¹⁹ A. REGNER. 1876. 424. Diese Angaben spiegeln den Zustand vor der Reblaus wieder. Die Ernteerträge von Kroatien und Slawonien waren trotz kleiner Fläche sehr war, z.B. 2,5 x höher als in der Steiermark. Dieser Unterschied entstand aus der anderen Anbautechnik und Erziehungsart, sogenannte Kopfschnittmethoden.

²⁰ W. KÖHLER 1858. 4.

- 21 Atlas zur Geschichte des steirischen Bauerntums. 1976. Landkarten: 29/II., 40/III-IV.
- 22 FR. LESKOSCHEK 1966. 214.
- 23 K.A. HELLENTHAL 1815. 139., FR. R. HEINTL 1821. 16., A. REGNER 1876. 429.
- 24 A. REGNER 1876. 433.
- 25 G.A. WICHODIL. 1901. 5.
- 26 N. KISSI 1971. 458.
- 27 BOROVSZKY S.-SZIKLAY J. 1898. 467.
- 28 Neben der früher ausgebildeten Obstgegend hat das Gebiet des Obstbaues weiter zugenommen. Zum Beispiel Oberwart: E. DEÁK 1977. 197., E. GYENGE-I. GYENGE 1977. 462. Oberschützen. Vasárnapi Újság 1859. 78.
- 29 BÉL M. 1977. VI. 450. Almanach für Weintrinker. 1811. 96. K.A. HELLENTHAL 1815. 144., FR. R. HEINTL 1821. 20. Vasárnapi Újság 1856. 422.
- 30 H. PRICKLER 1965. 91., 1977. 172.
- 31 H. PRICKLER 1978. 45., 46.
- 32 ZIMÁNYI V.-H. PRICKLER 1974. 100.
- 33 H. PRICKLER 1978.
- 34 GAÁL K. 1969. 81-84. und Tafel 8 und 9/3.
- 35 Staatsarchiv, Budapest. Familie Esterházy. Archiv der Familie von Pápa, Dominium Pápa, Briefe des Domänenverwalter von Devecser. 1809. X. 9. und X. 15., Zs. CSOMA 1979.
- 36 LEDERER E. 1923. 321. H. PRICKLER 1960. 128. H. PRICKLER 1985. 42-48., H. PRICKLER 1986. 74-106.
- 37 LEDERER E. 1923. 321.
- 38 H. PRICKLER 1960. 19., 69., 73., 129. R. BARAVALLE 1935. 94.
- 39 LEDERER E. 1923. 323., KOVÁTS F. 1900. 27.
- 40 KOVÁTS F. 1902. 192., 193.
- 41 DOMANOVSKY S. 1979. 112.
- 42 Die steiermärkischen Angaben R. BARAVALLE 1935. 81. Aber man kannte auch das 151 l, 52 Liter fassende Hohlmass, das mit 12 steiermärkischen Eimern dem Dreiling, gleichzusetzen war. W. MÜLLER 1966. 310., 311. Die niederösterreichische Angabe R. BARAVALLE 1935. 79-80.
- 43 FR. WEBER 1947. 113.
- 44 E. SALZMANN 1930. 74-75.
- 45 W. ENGELMANN 1911. 20., E. SALZMANN 1930. 137. In der Steiermark R. BARAVALLE. 1935. 80.
- 46 E. BENDER 1914. 52-53.
- 47 R. BARAVALLE 1935. 89.
- 48 W. ENGELMANN 1911. 24-25.
- 49 Der beym einkauf... 1766. 231.
- 50 H. PRICKLER 1978. 62-63.
- 51 ZIMÁNYI V. 1962. 73.
- 52 BÉL M. 1977. 122. Beim Schreiben der kroatischen Namen hebe ich die heutige deutsche Schreibweise und Form der Namen verwendet. Die ursprüngliche Form wäre: Stipsic und Zsifkovic, Grandic, Horvatic.

LITERATUR

- Almanach für Weintrinker. 1811. Leipzig.
- Atlas zur Geschichte des steirischen Bauerntums. 1976. Graz.

- R. BARAVALLE 1935. Zur Geschichte der steirischen Masse. Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark. 1935. 9-99., 1936. 53-159. Graz.
- BÁCSKAI V. 1965. Magyar mezővárosok a XV. században. Bp./Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 37.
- E. BENDER 1914. Weinhandel und Wirtsgewerbe im mittelalterlichen Strassburg. Beiträge zur Landes- und Volkskunde von Elsass-Lothringen und den angrenzenden Gebieten. Strassburg.
- 1766. Der beym Einkauf in- und ausländischer Weine klüglich verfabrende Deutsche Handelsmann und Hauswirth. Leipzig.
- BÉL M. 1977. Descriptio Comitatus Castri Ferri per Mathiam Belium. Tihanyi Tiborné, Szálka Irma, Bendefy László. Vas vármegye leírása. Béli Mátyás. Vasi Szemle 1977/3. (Beschreibung des Eisenburger Komitats.)
- O. BOCKHORN 1969. Transport- und Anbaugeräte. In: Wolfalu. Ref: K. GAÁL.
- I. Bog.(Red) 1971. Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450-1650. Die Ostmitteleuropäischen Volkswirtschaften in ihren Beziehungen zu Mitteleuropa. Wien-Köln.
- BOROVSKY S.-SZIKLAY J. 1898. Magyarország vármegyéi és városai. Vasvármegye.
- CSOMA ZS. 1979. A Somlói borvidék története. Egyetemi doktori disszertáció. (Geschichte des Somlauer Weingebietes. Dissertation zur Erlangung des Dokortitels. Budapest)
- CSOMA ZS. 1983. Nyugat-magyarországi terményfuvarosok. Adatok a dél-burgenlandi paraszti borkereskedelemhez és bormértékekhez. (Die bäuerlichen Fuhrleute in Westungarn.) In: Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. (Mitteilungen des Ungarischen Landwirtschaftsmuseums) Bd. 1981-1983. S. 183-207.
- CSOMA ZS. 1983/b Adatok a Kál-völgyi cseregyerek rendszerhez. (Cseregyerek és a borkereskedelem kapcsolata a 19. század végén-20. század elején.) Angaben zum Austauschkind-System im Kál-Becken. Der Zusammenhang zwischen den Tauschkindern und dem Weinhandel am Ende des 19. bis zum Anfang des 20. Jhs. In: Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei (Mitteilungen der Museen im Komitat Veszprém) Bd. 16. Veszprém S. 331-340.
- CSOMA ZS. 1983/c A hagyományos borértékesítés rendszere és felbomlása a Káli-medencében (19-20. század). Der traditionelle Weinhandel und sein Verschwinden im Kál-Becken (19-20. Jh.) In: Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei (Mitteilungen der Museen des Komitats Veszprém) Bd. 16. S. 331-341. Veszprém.
- CSOMA ZS. 1987 Die Vermittlung der Wirtschaftsgüter als bäuerliche Tätigkeit zwischen Ost und West in einem von vielen Nationalitäten bewohnten Gebiet am Beispiel des ehemaligen Westungarns (Südburgenland). In: Hessische Blätter für Volks- und Kulturforschung. Neue Folge 22. S. 287-291. Marburg an der Lahn.
- CSOMA ZS. 1988. Gazdasági-kulturális és családi kapcsolatrendszer Káli-medence és Stájerország, valamint az egykori Nyugat-Magyarország és Felső-Örség (Dél-Burgenland) között. (System wirtschaftlicher und kultureller Beziehungen zwischen dem Kaler-Becken und der Steiermark, sowie der Oberen Wart (Südburgenland) und Westungarn) In: Kapcsolatok rendszere a Káli-medence falvaiban. (System der Beziehungen in den Dörfern des Kaler-Tales vom 18 Jh. bis zum 20 Jh. Hg.) Szerk. Lackovics Emőke S. 133-165.
- CSOMA ZS. 1988/b Die Märkte in Oberwart, ihre Bedeutung für den Warenaustausch und den Warentransport. In: Märkte und Warenaustausch im pannonischen Raum. Székesfehérvár. Hg: László Lukács. S. 184-187.
- CSOMA ZS. 1989. Beschaffung von weichem Bauholz (Nadelholz) in Mittel-Transdanubien. (Angaben zur Tätigkeit der Holzfuhr- und Zimmerleute aus der Oberen Wart. In: Ideen, Objekte und Lebensformen. Gedenkschrift für Zsigmond Bátky. 1989. Székesfehérvár. Hg: László Lukács, Attila Paládi-Kovács, Béla Gunda. S. 227-236.
- CSOMA ZS. 1991. Etnikai és mentalitásbeli sajátosságok a dunántúli németek szőlő- és bortermelésében a XVII.-XX. században. (Gazdasági integráció egy művelődési ágon belül). Ethnische und Mentalitätseigenheiten im Weinbau der Deutschen Transdanubiens, XVII.-XX. Jahrhundert). In: A Duna menti népek hagyományos műveltsége. (Die Kultur der Völker an der Donau) Hg: Halász Péter. Budapest. S. 277-287.

- CSOMA ZS. 1992. Idegen nyelvet beszélő szolgáló- és cseregyerek a Kárpát-medence nyugati területén. (Knecht- und Tauschkinder in den westlichen Gebieten des Karpatenbeckens, die eine Fremdsprache lernen) In: Néprajzi Látóhatár 1992/1-2. S. 54-70.
- CSOMA ZS. 1992. Az őrvideki magyarság gazdasági és kulturális kapcsolatai Dunántúllal. (16.-20. sz. eleje) (Die Madjaren der Oberen Wart und ihre wirtschaftlichen und kulturellen Beziehungen mit Transdanubien) In: Savaria (Jahrbuch für die Museen im Komitat Vas) Szombathely 1992. 21/1. S. 9-20.
- CSOMA ZS. 1993. Uradalmi és jobbágy-paraszti szőlő-bortermelés Somlón (17-20. század közepéig). Terméltörténeti-történeti ökológiai tájmonográfia. (Rebe und Weinproduktion in den Gutsherrschaften und Bauernhöfen des Somloer-Weinbaugebietes. Debrecen. 1993. S. 260.
- CSOMA ZS. 1994 A felsőri bicskák és a dunántúli kusztorák. Adatok a nyugat-magyarországi népi fémműveséghez és az Alpok, valamint a Kárpát-medence gazdasági kapcsolataihoz. (Messerschmiede in Oberwart. Angaben zur volkstümlichen Metallkunst in Westungarn und zu den Wirtschaftsbeziehungen zum alpinen Bereich und zum Karpatenbecken) In: Ethnographia 1992/3-4. S. 219-239.
- E. DEÁK 1977. Wirtschaftshistorische und soziale Aspekte in der Neuzeit (1547-1848). In: Obere Wart. S. 183-251. Reg. L. TRIEBER.
- J. DOBROVICH 1963. Volk an der Grenze-Schicksal und Auftrag. Zur Geschichte der burgenländischen Kroaten. Eisenstadt.
- DOMANOVSZKY S. 1979. Gazdaság és társadalom a középkorban. (Wirtschaft und Gesellschaft im Mittelalter.) Budapest.
- EMBER GY. 1971. Ungarns Aussenhandel mit dem Westen um die Mitte des XVI. Jahrhunderts. In: Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450-1650. Red: I. BOG.
- W. ENGELMANN 1911. Der württembergische Weinhandel einst und heute. Stuttgart.
- 1869. Felső-Eőr (Vasmegeyben). Vasárnapi Újság. 1869. Pest.
- 1895. Felső-vasmegeyi képek. V. Felső-Lő. Vasárnapi Újság.
- FÉNYESE. 1836. Magyarországának s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotjastatisztikai és geográfiai tekintetekben. Pest.
- GAÁL K. 1969. Zum bäuerlichen Gerätebestand im 19. und 20. Jahrhundert. Wien.
- K. GAÁL (Red) 1969/b Wolfau. Bericht über die Feldforschung 1965/66. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland. Heft. 42. Eisenstadt.
- E. GYENGE-I. GYENGE 1977. Mosaiksteine zur Geschichte Oberwarts im 19. Jahrhundert. In: Obere Wart. 459-464.
- FR. R. HEINTL 1821. Der Weinbau des österreichischen Kaisertums. Wien.
- K.A. HELLENTHAL 1815. Hülfsbuch für Weinbesitzer und Weinhändler oder vollkommene Weinkellermeister. Pesth.
- J. K. HOMMA-H. PRICKLER 1960. Pinkafeld. Ein Gang durch seine Geschichte, Wirtschaft und Kultur. Pinkafeld.
- A. JANSON 1909. Der Grossebstbau. Berlin.
- N. KISS I. 1971. Die Rolle der Magnatengutswirtschaft im Grosshandel Ungarns im 17. Jahrhundert. In: Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450-1650.
- N. KISS I. 1987. Bortermelés és társadalmi viszonyok a muraközi uradalomban, 1670-1720. MMgMK. 1986-1987. 127-149.
- KOVÁTS F. 1900. Városi adózás a középkorban. Pozsony.
- KOVÁTSF. 1902. Nyugatmagyarország áruforgalma a XV. században. A pozsonyi harmincadkönyv alapján. Budapest.
- W. KÖHLER 1858. Anleitung zum Weinbau. Wien.
- R. KROPF 1969. Die Sozialstruktur. In: Wolfau. Red. K. GAÁL

- LEDERER E. 1923. Régi magyar űrmértékek. Századok LVII/7-10. sz. 305-327.
- FR. LESKOSCHEK 1966. Weinbau. In: Der steirische Bauer. 1966. Graz.
- LICHTNECKERT A. 1990. A balatonfüred-csopaki borvidék története. Veszprém. A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 7. Szerk. Madarász Lajos.
- MÁLYUSZE. 1953. A mezővárosi fejlődés. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Bp.
- W. MÜLLER 1966. Tragen und Fahren. In: Der steirische Bauer. — 1856. Németújvár. Vasárnapi Újság. 421-422.
- H. PRICKLER 1960. Geschichte der Herrschaft Bernstein. Eisenstadt.
- H. PRICKLER 1965. Burgenländer Ausbruch seit mehr als dreihundert Jahren? In: Burgenländische Heimatblätter 1965. 87-91.
- H. PRICKLER 1969. Festschrift 750 Jahre Weinbaugemeinde Lutzmansburg. Ein Beitrag zur mittelburgenländischen Weinbaugeschichte.
- H. PRICKLER 1977. Die "Obere Wart" in der Neuzeit. In: Obere Wart. Red. L. TRIEBER. 165-180.
- H. PRICKLER 1978. Die Rüdersdorfer Dreissigstregister vom 1538 bis 1555. Eine Quelle zur Geschichte des ungarisch-steirischen Grenzhandels im 16. Jahrhundert. Mitteilungen des Steiermärkischen Landesarchivs. Graz. 41-135.
- H. PRICKLER 1985. Régi mértékek Vas megyében. Levéltár. Sz. 1985/4. 42-48.
- H. PRICKLER 1986. Vas megye régi bortírmértékei az észak-nyugat-pannoniai mértékrendszer keretében. In: Vas Megyei Múzeum Ért. 1986. 74-106.
- A. REGNER 1876. Der Weinbau in seinem ganzen Umfange mit besonderer Berücksichtigung der Verhältnisse in Österreich-Ungarn und in Süddeutschland. Wien, Pest, Leipzig.
- E. SALZMANN 1930. Weinbau und Weinhandel in der Reichsstadt Esslingen bis zu deren Übergang an Württemberg 1802. Stuttgart.
- K. SEMMELWEIS 1954. Verzeichnis der burgenländischen Ortsnamen. Eisenstadt.
- L. TRIEBER (Red) 1977. Die Obere Wart. Oberwart.
- FR. WEBER 1947. Niederösterreichs Weinhandel im XVI. Jahrhundert. Wien. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades.
- G. A. WICHODIL 1901. Der Weinbau in Kroatien-Slawonien. Wien.
- ZIMÁNYI V. 1962. Der Bauernstand der Herrschaft Güssing im 16. und 17. Jahrhundert. Eisenstadt.
- ZIMÁNYI V.-H. PRICKLER 1974. Konjunktúra és depresszió a XVI-XVII. századi Magyarországon az ártörténet és a harmincadbevételek tanúságai alapján, kitévés a XVIII. századra. In: Agrártörténeti Szemle 1974/1-2. 80-201.

Az Alpok és a Dunántúl közötti paraszti, kismanesi borszállítás és a borfuvarosok. (Kelet-nyugati határkapcsolatok a XVII. századtól a XX. század elejéig)

Magyarországon a nemesi, földesúri borkereskedelem mellett, elsősorban a török hódoltság miatt a vállalkozó, paraszti-kismanesi borkereskedőkkel és kereskedelemmel is számolni kell, akik nemcsak a belkereskedelemben, hanem a kelet-nyugati irányú külkereskedelemben is részt vettek. A kereskedelmi utak, és a borszállítás gyakorlata, szokásai a XX. század elejéig fennmaradt, amíg Magyarország és Ausztria között a szigorú

állami határt meg nem húzták. A szerző burgenlandi terepgyűjtései és összehasonlító kutatásai révén mutatja be az egykori paraszt-kisnemesi borfuvarozást, a borfuvarosokat, a borközvetítő borcenzárok munkáját. Történeti adatokkal szemlélteti a borosszekerek és az egykori borszállítási mértéke valamint a hordóúrtartalom kapcsolatát, nyugatmagyarországi gyakorlatát és kapcsolatát az Alpok régiójával.

10. Stübich "Stiwi", ungarisch östöbi, (Fass) Transportgefäß für Mehl, — Getreidetransport, Freilichtmuseum Bad Tatzmannsdorf.

11. Kelnwagen, sog. "Mala kola" kroatisch, mit dem geflochtenen Wagenkorb. Stinatz.

12. Wagenkorb, Oberwart.

13. Zum ehemaligen Weinwagen sog. "Vinsko kola" kroatisch — „ähnlicher Schweben-Wagen, mit Kipfn. Stinatz.

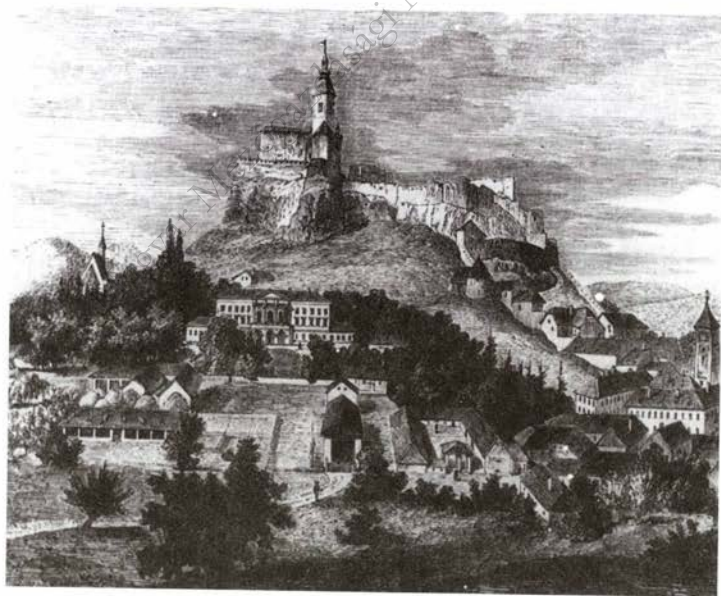
14. Bauernwagen mit Bremse, "Schleifprigl", Sleif, Stinatz

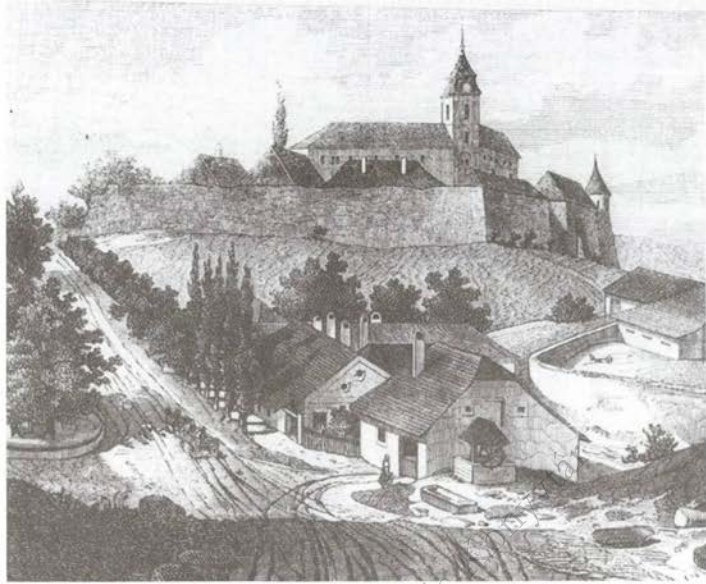
15. Bauernwagen mit Bremse, "Schleifprigl", Sleif, Stinatz.

16. Weinwagen bei Weinlese. Grosshöflein. Burgenändisches Landesmuseum, Eisenstadt, Fotosammlung: InwNr: 2955.

17/1. Güssing im Jahr 1856. (Vasárnapi Újság 1856. 421.)

17/2. Schlaining im Jahr 1859. (Vasárnapi Újság 1859. 89.)

18/1. Bad Tatzmannsdorf im Jahr 1859. (Vasárnapi Újság 1859. 64.)

18/2. Bernstein im Jahr 1859. (Vasárnapi Újság 1859. 41.)

Magyar Mezőgazdasági Múzeum

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

A FUTÓHOMOK TELKESÍTÉSE

Balassa Iván

A *telkesítés* a mai agrártörténész vagy gyakorlati gazda számára is nehezen érthető és szívesebben használták helyette a *melioráció* megjelölést, illetve annak magyar megfelelőjét: *talajjavítást*.¹ Ez azonban a *telkesítés*nek azt a fogalmát, amit a múlt század első felétől magába foglalt, nem teljes egészében fedí.²

A *telkesítés* minden valószínűség szerint nyelvújítási szó, de annak nyelvészeti feldolgozásába sem régebben, sem újabban nem került bele.³ Kétségtelenül a telek szavunkból képződött, melynek jelentései között találjuk 'földterület, jószág, birtok, trágyás legelőrész, megművelt föld'. Elsősorban a két utóbbi jelentés vezetett a *telkesítés*hez. A *telek* a *tel-* alapszóból jött létre, mint a *telik*, *tele*, *teljes*. A tőhöz a *-k* kicsinyítőképző járult, mint pl. a farkok, lélek, stb. szavak esetében.⁴

A *telkesítés*nek a homokkal való kapcsolódását többek között megtaláljuk a Duna-Tisza közén. 1842: „Kecskemét...1810-ben fogott... homokosainak *telkesítés*éhez...”⁵ 1860: „Homoktelkesítés”.⁶ 1861: „...fogjunk hozzá a homok búczkák *telkesítés*éhez...”⁷ 1864: „A *telkesítés* módja...”⁸ 1867: „B. Nyáry Gyula Szerény nézeteim 'A futóhomok *telkesítése*' című cikkre”.⁹ Hasonlóképpen megtaláljuk ezt a fogalmat és kifejezést a szakkönyvekben is. BALÁSHÁZY János jeles munkájában ilyen fejezetcímet találunk: „A 'repülő homok' *telkesítés*éről”. Különben a *telkesítés* fogalmába a homokon kívül a *vadföldek*, a *kösziklák* és *terméskövekkel tele földek*, a *víz* miatt használatlan földek, a *szikföldek*, az *erdős* és *bokros földek* mezőgazdasági termelésre fogását érti, vagyis lényegében mindazt, amit a *melioráció*, *talajjavítás* fogalma takar.¹⁰

A *telkesítés* későbbben sem csak a homokra (futóhomokra) vonatkozott, hanem ennél sokkal szélesebb fogalomnak számított csaknem egy évszázadon keresztül. 1866-ban így határozták meg: „A nagyon kötött vagy nagyon laza földeknek javítása; a futóhomoknak megkötése; a fel- vagy alvíznek lecsapolása; a vízöntöztetések; a földszintezések és térfokozások; a fáknek, bokroknak (mezei művelés tekintetéből) irtása stb. mind a *telkesítés* körébe tartozó fontos gazdasági műtételek.”¹¹

A 'talajjavítás' különböző eljárásainak összefoglaló elnevezése a 19. század végén, amikor a szakirodalomban még gyakran használták, és így találjuk a lexikonokban is: „Telkesítés (amelioratio), a talajjavításnak az a neme, mely által terméketlen területek termőképessé tételnek v. termőterületek termőképessége tartósan fokoztatik s biztosítottatik. A *telkesítés* sorába tehát mocsarak s lápok lecsapolása (1. *Láptelepítés*), folyók és patakok szabályozása, árvíz elleni védtöltések emelése, túlnedves területek alagsóvezése, öntözhető rétek berendezése, kövek eltávolítása, egyenetlen felületek rónázása, futóhomok megkötése, erdők irtása, kopár területek befásítása, hegyoldalak terraszírozása stb. tartozik”.¹²

A nem egészen másfél évtizeddel később Mezőgazdasági Lexikonban¹³ már címszóként nem szerepel ugyan, de ezt olvashatjuk: „*Talajjavítások — Telkesítés* —” és utána kisebb változtatással közli a fentebb felsorolt műveleteket. A szövegben azonban továbbra is a *telkesítés* kifejezést használja. Pl. „...a *telkesítésbe* fektetett tőkét olyanak tekintjük, mely magával a birtokkal összeolvadt...”. Egy félévszázaddal később az Új magyar lexikon¹⁴ *Talajjavítás melioráció* (lat.-ból) *amelioráció* címszó alatt mutatja be, de már az irtást nem említi és tágabb értelemben a vetésforgót, a talajjavító növények alkalmazását ide sorolja. Majd megjegyzi: „Korábban e műveleteket a hasonló értelmű *telkesítés* szóval foglalták össze”. A mai mezőgazdasági irodalomban már nem használatos.

A telkesít, telkesítés 'Urbarmachung, Urbarmachen' a nyelvtörténeti szótárakban¹⁵ nem található. Nem említi a TESz sem és nincs nyoma a különböző tájszótárakban¹⁶ (pl. MTSz., SzamSz., SzlavSz., stb.). Ennek ellenére, vagy éppen azért úgy vélem, hogy nyelvújítási szó lehet, de sajnos nem találtam a nyomát pl. FÁBIÁN Pál¹⁷ a reformkor gazdasági életének nyelvvel foglalkozó tanulmányában sem.

Mindenesetre sajnálni lehet, hogy ez a nyelvújítási, de eredetében nagy régiségre visszatekintő *telkesít, telkesítés* szavunk a történeti és mezőgazdasági szakirodalomból egyaránt eltűnt.

A homokról általában

A Kárpát-medencében, főleg annak középső részében, jelentős nagyságú homokterületeket találni, melyek nagy része a 18-19. században még terméketlen pusztaság, vagy legjobb esetben gyenge minőségű legelő. A legnevezetesebbek Somogyban, Tolnában, a Kis-Alföldön, a szabolecsi Nyírségben fordulnak elő. A legkiterjedtebb a Delibáti-homokpuszta (kb. 400 km²) és a Duna-Tisza-közének végtelen homoksivatagai. VEDRES István szerény számítása szerint 1808-ban „Szeged Városában, mintegy 10.000 Hold Sivány Homokság...” található, ami állandóan csak növekszik.¹⁸ 1865-ben már 29,478 hold terméketlen, s haszonvehetetlen.

Kecskemét környékén a török hódoltság alatt a futóhomok jelentős mértékben terjedt, hiszen ebben az időben a megmaradt lakosság elsősorban állattartásból élt. Mikor a város határát 1792-ben felmérték, azt 12 négyszög mérföldnek találták és abból 16-17% homokkal fedett, de alig telt el tizenhárom év, amikor már 50%-án borította homok. Kecskemét igyekszik a homok terjedését akadályozni, így szigorúan megbüntette azt a bugaci gazdát, aki akolnak hordta el a bokrokat és ezzel elősegítette, hogy a „homok méginkább folyjon”. Különösen tiltották a homok felszántását, mert a megbolygatott homokot a szél könnyen vitte tovább. Kecskemét sok igyekezete megfeneklett azon, hogy a kunok gazdálkodásába nem szólhatott bele.

1825-ben Kecskemét nagyarányú homokmegkötési munkába fogott, és a határt tíz szakaszra osztotta fel. 1810-1840 között a város lakosai között 4074 holdat erdőnek, 1600 holdat szőlőtelepítésre osztott ki. Azt tartották, hogy a fa, beleértve a gyümölcsfát

is, és a szőlő a legalkalmasabb a homok megkötésére, míg a szántóföldi hasznosításra csak később került sor.¹⁹

A futóhomokot a szél tovább viszi és mindig újabb és újabb területeket borít el. A mai országhatárainkon belül kb. 2,5 millió a homoktalaj és ebből 0,5 millió kh. a teljesen terméketlen.²⁰

A homokterületek termővé tétele és terjedésének megakadályozásának kérdése már II. Józsefet is foglalkoztatta, de az Országgyűlés ezt csak 1807-ben a 20. cikkelyben fogalmazta meg: „A futóhomok által okozatni szokott károk elhárításáról és az általa előntött területek termővé tételének módjáról”²¹ címen elsősorban a homok erdősítéséről rendelkezik, de érinti a legelők kérdését is. A későbbi törvények is főleg a fával történő megkötést szorgalmazzák.²² Leszögeznek, hogy „...ha a futóhomok elfolytása az érdekelt birtokosok megegyezésével nem eszközölhető, a közhatósági beavatkozásnak is helye van”.²³

Ezek a törvények próbálták ellensúlyozni azokat a hatalmas károkat, melyeket a futóhomok okozott, nemcsak a legelőket, szántóföldeket, hanem a településeket is veszélyeztetve. „Kis-Teleken 1789-dik Esztendőben a Tsongrádi utzában is Éjszak felől a 4 végső Házokat a Sívány Homok, ablakjaik magosságáig beborította; a Pesti utzában is Éjszak felé illy veszéllyel fenyegette...” a házakat.²⁴ 1824: „Köztapasztalásból Kijjós-pusztának Zsombókos kúti melléke síványos homoktól elborítottván, nehogy a jó legelő ezáltal elnyomatasson, jövő tavasszal a redemptus lakosok között felosztani és fákkal beültetni rendeltetik”.²⁵ De lássunk egy távolabbi példát is. „Heves megyében Ugh és Kürth határában 1762-ben alig volt 100 holdnyi homokság, — ’s néhány év előtt már 1000 holdra kiterjedett...”²⁶ A homok megfékezése nemcsak az új termőföld miatt vált egyre fontosabbá, hanem azért is, hogy megmentsék azokat a területeket, melyeken már valamilyen termelés folyt.

A homok szavunk az egész magyar nyelvterületen ismert és használt. Adataink 1055-ig nyúlnak vissza. Jelentése: 1. Sand; 2. homokos terület, homokdomb. Ótörök eredetű és a magyar ótörök érintkezés legkorábbi korszakából származik;²⁷ jelentette a legelő területeket is. Szinte minden török nyelvben megtalálható, de még a mongolból is ki lehet mutatni. Azzal is számolni lehet, hogy a szóvégi *-k* magyar képző (vö. fék, fészek stb.).²⁸

A homokkal együttélők annak különböző fajtáit más-más jelzővel illették. Érdemes ezek közül néhányat megemlíteni. Szegedről BÁLINT Sándor²⁹ ezeket sorolja fel: „A kietlen sívó homok, más néven sívány, síványhomok, homoksívány, síványság, futóhomok, föláradóhomok. Tréfásan ürgesívalkodó, lószaggató névvel is illetik. Egészen laza, művelésre alkalmas a poszhomok, pöszehomok, másnéven fosóhomok. Az aprószeműnek lüsztös a neve. A szeleshomok erősen ki van téve a szél hatásának. Színe szerint van szürkehomok, sárgahomok, vöröshomok, feketehomok.” A Kiskunságban a homok minőségét ilyen nevekkal különböztették meg: futóhomok, heveshomok, érc, szélhordta sívány, szakadthomok, csiligés.³⁰ Szankon és Móricgáton sívó-, sívány-, futó-, sárga-, barna-, feketehomokot különböztetnek meg és ezek mindegyikéhez külön-

böző termelési technika kapcsolódott.³¹ Ezenkívül tudunk még *arany-, falazó-, folyós-, barnahomokról* is.³²

A megkötésre elsősorban a *futó- és sívóhomok*, a *síványság* szorult, de ezek között is volt különbség, amit TÖMÖRKÉNY István így határozott meg: „A futó az, amely a szél fuvását szó gyanánt érti, s megy vele, merre csak a szél akarja. A sívó az, amelybe belesüpped az ember, s ha kocsival megy benne, ugyanazt láthatja, mintha vízben járna: a kerék hullám gyanánt hozza fel a homokot.”³³ PETŐFI Sándor írta a Kiskunságról: „Sárga homokdombok emelkednek, miket // Épít s dönt a szélvész.”

A megkötött homokon az erdősítést legnagyobb területen a nagybirtokon találjuk. Az előszállási (Fejér m) uradalomban, vagy a Koburg-Koháry pusztavacsi (Pest m) birtokán a fák százezreit, sőt millióit ültették el.³⁴ A szőlőtelepítést elsősorban a közép- és kisbirtokosok végezték, és ez a parasztpolgárosodás egy jelentős központját képezte főleg a „Háromváros” (Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd) határában, ahol a társadalmi osztályok és rétegek közelebb állottak egymáshoz.³⁵ Általában a legszegényebbeknek, a nincsteléneknek jutott az a feladat, hogy a futóhomokot megpróbálják szántófölddé változtatni.

„A homokkal való közelharcot a kisparasztság folytatta. A kun gazdáknak nem sok része volt ebben, sovány legelőül ismerték meg a homokot, nem pedig az ember gyötrelméül. Seholy annyi kis szerszámot és munkaalkalmatosságot nem láthat az ember, mint ezen a vidéken. Hegyes kis karók, ásók, széles és keskeny kapák, karaszolók és faápoló szerszámok, talicskák targoncák és húzós kis kocsik mind a közelharc fegyverei, melyeket kisemberek használnak a nagy elemmel szemben.”³⁶

A homokdombok elegyengetése

A futóhomokkal fedett területeken dombok, völgyek, mélyedések váltják egymást, melyek rendszerint a fő szélirány mentén helyezkednek el. Ezeket el kell egyengetni mielőtt a megkötés munkájához hozzá látnának és bele fát, szőlőt, gabonát vagy egyebet ültetnének.

Az elegyengetésre magát a szelet is felhasználták. Szankon (Bács m) ásóval megbontották a dombok tetejét és a felásott homokot a *Luca-* és a *böjtiszelek* lehordták a völgybe. Arra vigyáztak, hogy a szélirányban ne legyen vetés, mert azt vastagon betemette.³⁷ A szegedi határban is előfordult, hogy a „...nagy szélben lapáttal hányták fel a homokot, hogy vigye a völgybe”.³⁸

A *homoki ásó* könnyebb és keskenyebb annál, mint amit a kubikosok használnak. *Rugót* (kengyel) nem erősítenek rá, mert a *vállára* rátaposva könnyen be lehet nyomni a homokba. Az ásó vas feje a köpüvel együtt kb. 35 cm, melybe a munkás természetéhez alkalmazkodó kb. 110 cm hosszú, gondosan lecsiszolt, megmunkált nyelet erősítenek. Ha az éle megkopik, lereszelik, ha elreped, a kováccsal megerősítetik.

Az elegyengetés másik fontos szerszáma a *kapa*. Szeged környékén az enyhén trapéz alakú, szögletes formát használják. A múlt században a homokmunkára azt tartották a legmegfelelőbbnek, melynek bal felső sarkába a készítő 100-as számot ütöttek:

ezt nevezték *százaskapának*. Ezzel lazították fel a homokot, hogy könnyebben lehessen lapátolni, hányni az alacsonyabban fekvő területekre. A nyelet fa- vagy vasékkal erősítették a köpübe, ha ez a merőlegestől 40° nagyobbra tér el, akkor *nagyra áll*, ha kisebbre, akkor *kicsire áll*. Az élettelené vált kapát reszelték, kalapálták.

Előfordult, hogy olyan homokot kellett elegyengetni, melyen valamikor szőlőt termeltek vagy fa növekedett. A megmaradt gyökereket *csákánnyal* vágják ki. Ennek köpüje ovális alakú, ebbe kb. 80 cm hosszú nyelet erősítettek.

Ha nagyobb területről kell a homokot elszállítani, akkor előzőleg felszántották, és valamilyen emberi vagy állati erővel mozgatott szerszámmal szállították a távolabbi völgyekbe, mélyedésekbe. Ennek legegyszerűbb eszköze a *talicska*, melynek előfordulását a 16. század óta ismerjük. 1538:*Talyczka*; 1556:Carruce manuales wlgó *tarycka*.³⁹ A 19. század második felében alakult ki a *kubikos talicska*, melynek változatai a Dél-Ál-földön homokszállításra széles körben elterjedtek.⁴⁰ Ezt téli időben a legtöbb ember maga is el tudta készíteni, és csak a vasalását végeztették kováccsal. Ugyanezt a szerszámot használták a ház- és tanyakörüli munkára: trágya-, répa- vagy szeméthordásra.

A homokdombok elegyengetésének nehéz munkáját legalább részben igyekeztek az igavonó jószágra áthárítani. Ennek egyik legegyszerűbb szerszáma az a 2-3 méter hosszú deszka, melyet az előzőleg felszántott homokba akasztottak, és ökör vagy ló segítségével a közeli mélyedésbe vontatták a homokot.⁴¹ Ez inkább alkalmi szerszám, melynek megfelelőit más tájakon a rétek, legelők vakondtúrásait elegyengették el.⁴²

19. Hegyhúzó szarvára és keretére állítva. Szeged. Móra Ferenc Múzeum. Szeged

Szeged környékén a szél feltornyozta homokdombokat *homokszánkó* segítségével hordták el. Ennek elől felkunkorodó két talpa 15-20 cm átmérőjű hengeres akácfa. Ezeket vastag deszkával fogják össze; orrában egy keresztfa nemcsak erősíti a szerszámot, hanem arra is szolgál, hogy a *vontatógombot* bele erősítsék. Az erre akasztott kisefa segítségével többnyire egy ló húzza a szállítóeszközt. A két talp közötti bedeszkázott, kb. egy négyzetméter nagyságú területre állítják a bortárolására már alkalmatlan, 3-4 hektoliteres, kiütött végű *kancahordót*, melyet homokkal töltenek meg. A szán talpa nem merül el a laza homokban, ezért könnyebben oda tudják szállítani a homokot, ahol a mélyedéseket fel akarják tölteni. Itt a tele hordót kiborítják, majd újra felteszik a szánra és azt visszavontatják a munkahelyre. Az ilyen homokon vontatott szánt még az 1950-es években is használták. Még később is ezzel szállították a vizet az olyan szőlőkbe, ahol nem tudtak kutat ásni.⁴³

A szélhordta homokdombok elegyengetésének a Dél-Alföldön egyik jellegzetes eszköze a *hegyhúzó* (hegyhúzó). BÁLINT Sándor meghatározása szerint 'a homokbucka elegyengetésére szolgáló szerszám. Ritkábban *földgyalu* neve is hallható'.⁴⁴ Ez utóbbi nevét Kiskunhalason, Szankon, Móricgáton is használták.⁴⁵ A mezőgazdasági szakirodalomban *földgyalunak* nevezik. 1855: „Lényeges dolog a telkesítésnél a föld felületének kiegyengetése is. Jó szolgálatot tehet erre a célra az úgynevezett földgyalu...”⁴⁶ 1855: „Az eltergetés kézimunka helyett használtatik az ún. rétgyalu...”⁴⁷ Már maga az elnevezés is utal a kétféle szerszám összefüggésére.

A hegyhúzó legegyszerűbb formájú példányát Harkakötönyből (Bács-Kiskun m) ismerjük. Ez egy 150 cm hosszú szánkótalpszerű keretből áll, melynek elejére egy vontatógamót erősítenek. Hátsó részéhez (felén túl) 30-35°-os szögben vassal erősített deszkalapot csatolnak, melynek alsó megvasalt peremét akasztják bele a homokba. A szerszám irányítása két szarv segítségével történik, melyet hátsó feléhez erősítenek. Ezt az eszközt otthon is elkészítették vagy vándor barkácsoló állította össze, míg a vasalkatrészeket a kovács szerelté fel. Egyes változatait már vassal borították, az aljára csúsztatót szereltek, ami használatát megkönnyítette, a szerszám élettartamát megnövelte. A másik forma közelebb áll azokhoz, melyeket rétgyaluként tart számon a mezőgazdasági szakirodalom: ezek öblösre kiképzett feje viszonylag nagyobb mennyiségű homok elszállítását teszi lehetővé.

A formák továbbfejlődését jelentették azok a példányok, melyeket Mórahalomról, Harkakötönyből (Bács-Kiskun m) ismerünk századunk második feléből. „A teknőt alakították az újabb tapasztalatoknak megfelelően. Négy szögletes csúszófát készítettek alája, amelyből kettő a szarvak céljából meghosszabbított. A súrlódás további csökkentésére a csúszófák alját megvasalták. Erre azért van szükség, mert amikor a hegyhúzó megtelik homokkal a súly teljes egészében a teknőre tevődik át. A teknőnek felül 15 cm magas kerete van, hogy a homok ne szóródjon le róla. Elöl ekevashoz hasonló vastalpban végződik, amit szükség szerint megreszelnek”.⁴⁸ Erre általában másfél köbméter homok fért rá. A fenti leírások arról tanuskodnak, hogy a szerszám a gyakorlati igényeknek megfelelően tökéletesedett.

A hegyhúzó elé régebben egy-két-három pár ökröt, esetleg bivalyt fogtak, ahogy azt a talaj megkívánta. Az utóbbi évtizedekben a lóvontatás vált általánossá, leginkább egy párat fogtak elé, de megesett, hogy hármat egymás mellé. A négy ló csak ritkán fordult elő. Az ökröt és a lovat egyaránt vezették. Ezt asszonyokra vagy gyerekekre bíz-
ták. Nevük tréfásan: *ökör szem*. Az utóbbi évtizedekben az is megesett, hogy traktor után kapcsolták a hegyhúzót, de a szarvat továbbra is az ember fogta és irányította. Nem merítették 20-25 cm-nél mélyebbre a szerszám élét, mert ha megakadt, könnyen áthajlíthatta a szarvat fogó embert. A jószág által történő vontatást jobbnak tartották.⁴⁹

20. Bordákkal megerősített hegyhúzó. Szeged. Móra Ferenc Múzeum. Szeged

Mielőtt munkához láttak, mélyen felszántották az elhordandó területet, mert a hegyhúzó így könnyebben merült a laza talajba, mely néhány nap alatt kiszáradt és nem tapadt annyira. „A hegyhúzó egyszerűen működött. Elindult az iga, azaz a fogat, azon a területen, amelyet le kellett hordani. A hegyhúzó szarvánál álló ember körülbelül 10°-os szögben megemelte a szarvval mozgatható felső részét, ami aztán ékszerűen belehatolt a kiemelkedő, lehordandó homokbuckába, és a homok túródott rá. Amikor a homoknak a teknőre rakodása olyan mértékű volt, hogy hátul leszóródással fenyegett, akkor a szarvakat lenyomták, és így a teknő vízszintes helyzetbe került, vagyis megszűnt a telitődés. Elindultak a feltöltendő, mélyebb gödrös területre. A kiöntéskor a megrakott felületet a szarv segítségével először függőleges síkba emelték, majd hagyták, hogy teljesen átforduljon. Amint kiürült eredeti helyzetébe fordították, és elkezdődött előlről az egész munkafolyamat. Két-három talicska homokot tudott egyszerre a dombról a mélyebb helyre mozgatni anélkül, hogy sokkal nagyobb fáradságot és időt

követelő kéziszerszámokat, az ásót és kapát használták volna”.⁵⁰ Mindezt még ki lehet egészíteni CSONKA Mihály kiskunhalasi földműves szavaival: „Megjegyzendő, ezt legfeljebb közelre lehetett húzatni, 20-25 lépésre, mert úgysem sok fért rá a *högyhúzóra*, legföljebb pár talicskára való: és ha a puhája le lett húzva, megint felszántották a dombot. Mindig így folyt, míg le nem kopott a domb. Sokat kellett sűrögni-forogni oda-vissza. Mikor üresen húzták vissza a *högyhúzót*, egyszerűen felfordították, és a két szarván csúszott, mint a szánkó a havon. Mikor visszatértek a dombra, újra nekiakasztották, mint az ekét szokták”.⁵¹

A hegyhúzóhoz hasonló rét- és földgyalut a 19. század közepétől tudjuk kimutatni. Általában a szántóföldek dombosabb és gödrösebb részeinek kiegyenlítésére ajánlja a szakirodalom. Formája és használata lényegében megegyezik a paraszti használatú hegyhúzóval. „Ezen gyaluval rövid idő alatt, rendkívül sok földet lehet a mélyedésekbe összehordani, melynek további kiegyenlítését kézi munkások által kell eszközölni”. A kiváló szerszám mégsem terjed, sokan haszontalannak is mondják. Ennek az lehet az oka, hogy használat előtt az elhordandó földterületet nem szántják fel, enélkül pedig nem lehet hasznos munkát végezni.⁵²

A homokkal kapcsolatban történő használatáról csak az 1880-as évektől kezdve rendelkezünk adatokkal, míg általános elterjedésével csak a századforduló idején lehet, elsősorban Szeged-Kiskunhalas környékén számolni.⁵³ Ez utóbbi helyen 1885-ben dolgoztak ezzel a szerszámmal.⁵⁴ Szegeden feltűnése nagyjából összeesik a nagy árvíz után megindult földmunkákkal.

Európában Itáliában sokfelé használták, ezt bizonyítja Leonardo da VINCI (1452-1519) egy rajza, melyen a talajgyalut két ökör húzza. Ez nem lehetett egyedülálló jelenség, mert Augustino GALLO 1578-ban megjelent könyvének egy lapján is megtaláljuk ábrázolását. Talán innen terjedt a 18. században Angliába, Németországba, Skandináviába. Az utóbbi helyen elsősorban csatornák kivájására szolgált. Egyiptomban napjainkban is alkalmazott szerszám, mint arról az 1960-as évek végén alkalmam volt a helyszínen meggyőződni. Közép-európai elterjedése még korántsem tisztázott, de itt főleg rétgyaluként, és a szántóföld egyenetlenségeit tüntették el vele.⁵⁵

Nálunk erre a célra elsősorban a nagybirtokon alkalmazták. A homokdombok egyenlítésére történő használata csak a Duna-Tisza közén bizonyított, olyan területen, ahol az olasz földmunkások hatása a múlt század utolsó negyedében kimutatható. A homokhúzó (hegyhúzó) északolasz származása elképzelhető, de a Dél-Alföldön ismert jellegzetes formája a feladatnak megfelelően itt, és a 19. század utolsó negyedében alkalmazható ki.

Azokban a parasztgazdaságokban, melyek Szegeden és környékén fogattal rendelkeztek, a szekér (kocsi) is kitűnő segítséget jelentett a homokdombok völgybe történő szállítására. „Leszerelték a kocsi felső részét. Két, olykor három *pörgettyüt* illesztettek a helyére. A pörgettyű U-alakra formált, mintegy 6-6 cm vastagságú oszlopból készült. Az U-alak alsó, vízszintes részét az első pörgettyűnél kifúrták és nyakszöggel rögzítették. A hátulsó pörgettyűnél alul olyan kivágásokat készítettek, hogy segítségükkel a hátulsó tengelyre erősített *rakonca*, másként *cibak* szögeibe beilleszthető legyen. Az U-alak

két szárát a vízszintestől 70°-nyi szögben csapolással rögzítették. Az U-alak aljára két erős deszkát helyeztek. Oldaláról jobbról is, balról is egyet. Ha bírták a lovak, bizony jól megrakták a homokhordásra ily módon átalakított *homokhordó kocsi* alkalmi néven emlegetett kocsit. A deszkák olykor meghajoltak. Szükség szerint a kocsi közepén harmadik pörgettyűt alkalmaztak”.⁵⁶ Amikor a kiszemelt völgybe értek, akkor az oldaldeszkát egyszerűen kihúzták és a homok magától leömlött. A fenékdesszkát is megmozgatták s így az aljáról is kihullott a homok. A lerakodás, csekély emberi erő igénybevételével, gyorsan végbement.⁵⁷

A homok elszállításának másik jellegzetes szerszáma a *homokhordó bakity*,⁵⁸ mely valamikor a századforduló táján tűnhetett fel. Előképe az a kétkerekű, egy ló vontatta kordé (*kordés-digó*), amit a magyar kubikosok az 1879. évi szegedi árvíz után tanultak el az itt dolgozó olasz földmunkásoktól. Nem véletlen tehát, hogy elsősorban a Szeged környéki tanyákon, településeken találkozunk vele.⁵⁹

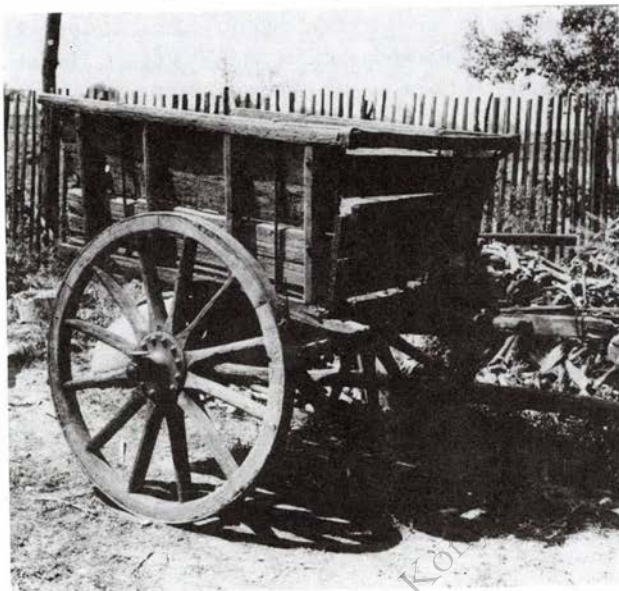
A *bakity* szó eredete nem tisztázott, az első szótározása 1957-ből származik,⁶⁰ további adatok sem az MTsz., sem az UMTsz. anyagában nem találhatók. A szó magyarázatát két irányba lehet keresni. Az egyik a *bakszekér* 'kétkerekű jármű', de ezt a magyar nyelvterület más vidékéről jegyezték fel.⁶¹ A *bak* 'kocsiülés', mely ennek a teherszállító eszköznek is fontos alkatrésze volt. Az *-ity* képző, mintha délszláv irányba mutatna.

A *bakity* „...kétkereű kocsi, voltaképpen kordé, amelynek a két kerék fölötti része csak egy nagyobb láda volt. A láda és az alatta lévő két kerék előtt kettős kocsirúd nyúlt ki egymástól akkora távolságra, hogy a ló éppen beleférjen. A bakittyal úgy álltak bele a kubikgödörbe, hogy alig kellett felfele dobni a homokot. Amikor megtelt, a ló elindult a kívánt helyre. Ott felhúzták a láda hátsó részét alkotó *sublert*, mozgatható deszkát, a homok pedig kiömlött. Ha szükség volt rá, a lovat is előreszólították 2-3 lépést, és így teljesen kiürült a bakity”.⁶²

A homokkal alaposan megrakott bakity kettős rúdja között húzó lóra nemcsak nagy teher nehezedett, hanem amikor a súly hátra csúszott, azt valósággal felemelte. Ezért sokan a bakity kettős rúdját leszerelték és elébe két kereket szereltek. „A bakity elé régebben az ökrös szekér elejét, utóbb az igáskocsi alvázának elülső részét kapcsolták úgy, hogy a bakity rúdja és a kocsi elülső alváza a *derékszöggel* kapcsolódik össze. Így a *homokhordó bakity* négykerekű járművé alakult, és ezzel a vonójószág számára biztonságosabbá vált.”⁶³

A bakityládáját a bognár a rendelésnek megfelelően alakította ki, de a faragáshoz értő tanyasi ember maga is elkészítette. A hossza 110-140 cm, szélessége 80-130 cm, magassága 45-60 cm között váltakozott. Egyszerre egy fél vagy teljes köbméter homokot is el tudtak vele szállítani.

A különböző homokhordó eszközökkel nem minden gazdaság rendelkezett. A bakityról és a hegyhúzóról is meg kell jegyeznünk, hogy nem volt minden tanyában. Csak a tehetősebbek rendelkeztek vele, és vagy munka ellenében adták kölcsön, vagy esetleg javításba kellett bescégiteni. Használatáért olykor gabonát is kértek.

21. Kétkerekű bakity. Szeged. Juhász Antal felv. Móra Ferenc Múzeum. Szeged

22. Négykerekűvé átalakított bakity. Szeged. Juhász Antal felv. Móra Ferenc Múzeum. Szeged

Szántóföld a homokon

Az egyengetett homoktalajt a szél még tovább is veszélyeztette, ezért meg kellett kötni. Ennek leggyakoribb módja, hogy erdőt telepítettek rá. A filoxéra megjelenése (1875) után a középhegységekben lévő történeti borvidékeket megsemmisítette. Csakhamar rájöttek arra, hogy a homokon a szőlő megmaradt, itt nem volt hatalma a filoxérának. Ezért egyre nagyobb mértékben telepítettek ide, a már korábban is meglévő szőlők mellé újakat. Ezzel nemcsak a talajt kötötték meg, hanem jelentős mértékű nyereségre is tehettek szert. A homok megkötésében a legjelentősebb szerepet az erdő és a szőlő játszotta.

23. Homokhordó szekér. Szeged. Juhász Antal felv. Móra Ferenc Múzeum. Szeged

Szántóföldnek a homokot úgy lehetett megtartani, ha kisebb vagy nagyobb területeket árokkal, sáncsal, bokrokkal vagy fasorral vettek körül. Különösen az ördögcérna (*Lycium barbarum*) ültetését ajánlották, a külföldi példák közül pedig főleg Poroszországot emlegették.⁶⁴ Ilyen jelentős beruházásokra csak a nagybirtokok vállalkozhattak, pedig a homokot a szegény emberek hódították meg, és azt már a múlt század közepén is jól érzékeltették. „Ha valamely városnak vagy helységnek van minél több 's nagyobb kiterjedésű futó-homoktérsege, mint ártalmas és kártékony birtoka osztassék fel a' föld nélkül szükölködő szegény pór népek között, kik is minden helyeken bőven találtnak, nem lévén nekik csak annyi biztos lakhelyük is, hová szegény fejüket lehajthatnák, kik jól tudom kész szívvel el fogják vállalni, csak hogy légyen annyi biztos lakhelyük, és szorgalmatosságuk után oly földjök, melyből mindennapi élelmüket meg-

szereshessék”.⁶⁵ Pillanatnyilag nem tudom felmérni, hogy vajon mennyi lehetett az így kiosztott vagy megvásárolt homokterület, ezt majd a részleltérítéseknek kell kiderítenniük.

A homok megkötésének gyakorolt módja, ha azt agyagos vagy más földdel fedték be, illetve keverték össze. Sok esetben a homok csak vékony rétegben fedte az alatta meghúzódó jó minőségű termőtalajt, ott mély, sokszor kétszeri szántással igyekeztek azt a felszínre hozni.⁶⁶ A nagybirtokon azt is megtették, hogy két-két ökörrrel, deszka oldalú talyigán hordták a homokra az agyagot, a jó termőföldet és azt féllábnyi vastagságra elterítik azon. A Duna-Tisza közén az is megesett, hogy a homokterületek nem messze estek a lápos vidékektől, akkor "...a' sivány homok javítására rendelt emberek a' tarjányos rétegből ássák ki a' zombikokat jó földestől, és azokat hordják a' sivány homokra...". A zombékot széttörik és egyenletesen elterítik... Így aztán a gazda nemcsak a „...nagy kiterjedésű haszonvehetetlen, sőt kártékony homokot fog ily módon jóvá és haszonvehetővé tenni, ezenkívül zombikos tarjányos földjét tiszta 's jó kaszálónak fogja csinálni, ugyan azon egy erővel, és költséggel”.⁶⁷

Az ilyen más földdel megjavított futóhomok eredetű szántókra nagyon kell vigyázni, különösen esőtlen, nagyon forró nyarak után. Ezért írja egy nagy gyakorlattal rendelkező gazda, hogy először csak legelőnek, kaszálónak használja: „...és szántófölddé csak akkor fordítom, midőn összekötő felszínre oly vastagságra szaporodott, hogy a' szántóvas többé nem éri el a homokot”. A Duna-Tisza közén is hasonló megállapításokkal találkozunk.⁶⁸

A futóhomok megkötésére legáltalánosabban a *szalmázást* alkalmazták. A szegedi határban a homokdombok oldalát beszalmázták, esetleg ott szénázták télen a juhokat, és azok beletaposták a szénát vagy szalmát, ezzel nemcsak megkötötték a homokot, hanem valamelyest trágyázták is. A legeltetést meg kellett szüntetni azokon a részeken, ahol a jövőben homokkötést akartak végezni. „Takarjuk be ezen részeket fenyő- vagy nyírfagallyakkal vékonyan, ha ez nem volna nád és zsúppal is pótolható s hogy a szél helyéből el ne vihesse szegezzük le a keresztbe rakott rudak vagy póznák végeit fakampókkal...”.⁶⁹

Szankon és Móricgáton (Bács m) a rozszetelés előtt vagy után szórták a szalmát a homokra. A buckák magasabb részeit vastagabban terítették, mert ezt a szelek inkább veszélyeztették, az alacsonyabb területeken, a völgyekben kevesebb is elegendő volt. A rozszetést könnyen kifújta a szél, ezért arra több szalmát szórtak és a birkákkal beletapostatták. A szalma nemcsak védte a földet, hanem bizonyos mértékben trágyázta is. A disznóólban és a birkaszínben homokot is terítettek, ezt időről időre kihordták a homokra, ami annak megkötését nagymértékben elősegítette.

A homokon elterített szalmát nemcsak a juhokkal tapostatták a talajba, hanem erre fogas hengert is alkalmaztak. Ennek egy különleges formája fejlődött ki tudomásom szerint a szegedi és a kiskunhalasi határban. A hengerbe szétszórtan kerek keményfaágakat ékeltek, melyek a szalmaszálakat valósággal belevarrták a homokba, úgyhogy a szél azt nem tudta megbontani. Ez a szerszám paraszti találmány lehetett, hiszen há-

zilag el tudták készíteni. Erre a műveletre a múlt század második felétől kezdve a *tűskés hengert* is használták, melyet teljesen vasból gyárakban készítettek.⁷⁰

24. Szalmával beszórt homokszántó. Szeged. Juhász Antal felv. Móra Ferenc Múzeum. Szeged

A többé-kevésbé előkészített homokba többen ajánlották első veteményként a dinnyét és a tököt. Ezek aljára porhanyós trágyás földet helyeztek, mely növekedését lehetővé tette. Ősszel az indáját nem szaggatták fel, mert a talajt ezzel is kötötték és trágyázták. A pohánka (*Polygonum fagopirum*) zabbal keverve ugyancsak elősegítette a homok megszilárdítását, különösen ha a vetés után jól megforgatták és meghengereztek. A nedves időjárásban dúsan tenyésző vetést levágták, de a gyökerét benne hagyják. Különleges eljárásnak látszik, amit BÁTKEY Károly ajánl: „...september hónap elején apró darabokra vagdalt *lyceum barbarum* és fűzfagallyakkal és ritkán rozs-búzával be kell vetni a szélfogó-gátak közt üresen levő homokot, 's miután be van vetve a homok a fenéritettekkel, annak utána meg kell szántani és boronálni, következő nyáron pedig midőn a rozs-búza megéri, nagyon célirányos lesz a rozs-búzát le nem aratni, hogy magvait el hullaítsák, melyek ott kikelvén jövőre nagyobb gypesedést eszközöljenek, vagy ha learattatik is, azt kell vele cselekedni, hogy aratáskor legalább is egy láb magasságú tallót kell hagyni...”⁷¹

Szankon és Móricgáton (Bács m) elsősorban *tarackkal* kötötték meg az elegyengedett homokot, és közben kukoricát is termeltek a homokon. Azután a *köles* következett. „Soha annyi kölest nem természetek a faluban, mint a felosztás utáni első évben. A köles jól bírta a darabos, tarackos földeket, elnyomta a gyomnövényeket, leszántott szalmája jól megtrágyázta a földet”.⁷² A birkaszínben, a disznóólban, de a szegényebbek még a ló alá is homokkal almoztak. Ezt évenként egyszer vagy kétszer hordták ki a homokra, amit az nemcsak megtermékenyített, hanem meg is kötött. Ha a gazdának nem volt elég trágyája, akkor *parlagoltatta* a földjét, vagyis vetetlenül hagyta. A rajta feltörő gatz leszántotta minden évben, majd néhány év múlva újra vetette rozssal egészen addig, míg a terméshozam erősen nem csökkent.

A múlt század első felében Szegeden egy 100 lánccal rendelkező gazdának általában hat ökre, három lova, 250 birkája, egy pár fejős tehene, néhány disznója és szilaj lova volt, 25 lánccal nem szántott többet, a többin kaszált télre való szénát, nyáron a jószágai a közös legelőre jártak. A szántóföldet rendszeresen szalmázta és nagyon ügyelt arra, hogy őszi gabonája Kisasszony nap (Szept. 8.) a földbe kerüljön, mert akkor hamar megerősödött, és a *Luca-szél* erejével már meg tudott birkózni. A 19. század közepétől kezdve az arány megváltozott 75 lánccal szántottak és csak 25-öt hagytak kaszálónak. Ez azonban nem tudta a szükséges jószágmennyiséget eltartani, ezekkel csak felületesen lehetett a szántást végezni. Mindehhez az 1860-as évek első felében rendkívüli szárazság járult, és ez a gazdaságok jelentős részének tönkremenéséhez vezetett. Ezért írta egy szegedi gazda: „Iparkodjunk meggyőzni népünket, hogy kevesebb, jól művelt földön legalább annyit, de biztosan arathat kevesebb költséggel, mint amennyit több, mint több hiányosan művelt földjétől vár...”⁷³

A fenti két példa azt bizonyítja, hogy a homok megkötése, szántófölddé változtatása egy különleges parlagoló rendszert alakított ki. Ennek során a szántó-kaszáló, a szükségesnek megfelelően, 3-9 évenként váltogatta egymást.

A múlt században a homok megkötését és termőfölddé való változtatását nagymértékben akadályozta, mint azt a Kertészgazda megállapította: „...az a baj, hogy a szorgalmatos Székelyi Gyula honfitársunk futóhomokját telkesítette, s ő ezen szorgalma jutalmául adó alá vettetett; míg szomszédjai, kik nem telkesítették futóhomokjukat, mit se fizetvén, Székelyi Gyulát kinevetik. Ezen kellene segíteni, hogy a szorgalom jutalmaztassék”.⁷⁴

Minden nehézség ellenére beteljesülőben van VEDRES István 1808-ban közölt kívánsága: „...Magyarországban, főképp az Alföldön a Sívány Homokságok, üdövel, mint valóságos Arany bányák olly jövedelmiek lehessenek”.⁷⁵

JEGYZETEK

A tanulmány OTKA támogatással készült.

¹BAKOS J. 1976. 531.

²SZÉKELYI Gy. 1863. II. 16.

³SZILY K. 1902. passim; FÁBIÁN P. 1955. passim.

⁴TESZ.

- 5 MG. 1842. 345.
- 6 MG. 1860. 279.
- 7 MG. 1861. 551.
- 8 FG. 1864. 41.
- 9 Keg. 1867. 231.
- 10 BALÁSHÁZY J. 1839. 2:40-55.
- 11 EGL. 1866. 110.
- 12 PALLAS 16/1897. 59.
- 13 Mezőgazdasági Lexikon 2/1911:1034.
- 14 Új Magyar Lexikon 6/1962:352.
- 15 OklSz.; NySz.
- 16 MTsz.; SzamSz., OrmSz., SzalvSz.
- 17 FÁBIÁN P. 1955. 165-226.
- 18 VEDRESI. 1825. 20.
- 19 MG. 1842. 343.; SZABÓ K. 1986. 337-339.
- 20 Új Magyar Lexikon 3/1962.307.
- 21 Magyar Törvénytár 1740-1835. 353. Budapest 1901.
- 22 Magyar Törvénytár 1844:X.tc.; 1879:XXXI. tc. az ún. 'erdőtörvény'.
- 23 PALLAS 7/1894. 695.
- 24 VEDRESI. 1825. passim.
- 25 TAKÁCSI. 1946. 260.
- 26 MG. 1842. 343.
- 27 TESz.
- 28 LIGETI L. 1986. 153-155.
- 29 BÁLINT S. 1976. 61-62.
- 30 TÁLASI I. 1936. 38.
- 31 JANÓ Á. 1982. 61-62.
- 32 Szeged, Jászberény MTsz., UMTsz.
- 33 BÁLINT S. 1976. 514-515.
- 34 KBM. 1:357
- 35 ERDEI F. (1937) passim; GESZTELYI NAGYL. (938), 6-19.
- 36 ERDEI F. (1937). 170.
- 37 JANÓ Á. 1982. 62-63.
- 38 JUHÁSZ A. 1968. 104.
- 39 OklSz.
- 40 KATONA I. 1963. 13-37.
- 41 NAGY D. 1956. 91.
- 42 Felsőőr (Vas m. Burgenland). IMRE S. 1941. 37.
- 43 BÖRCSÖK V. 1970. 108., BÁLINT S. 1976. 518.
- 44 SzegSz.
- 45 NMAÉ. 1956. 1-2. 95-96.
- 46 KBM. 5:228.
- 47 GALGÓCZI K. 1855. 1:11-12.
- 48 BÖRCSÖK V. 1970. 109.
- 49 NAGY D. 1956. 99.; BÁLINT S. 1976. 519.
- 50 BÁLINT S. 1976. 519.

- 51 CSONKA M. 1956. NMAÉ. 1-2. 95.
 52 SPRENGEL. K. 1865. 307.
 53 NAGY D. 1956. 94.
 54 NMAÉ. 1956. 96.
 55 SZABÓ M. 1972. 35-38.
 56 BÁLINT S. 1976. 515-516.
 57 BÖRCsök V. 1970. 107.
 58 SzegSz.; JUHÁSZ A. 1968. 99-108.; BÖRCsök V. 1970. 107-108.; BÁLINT S. 1976. 517.
 59 A kétkerekű járművekről 1. bővebben PALÁDI-KOVÁCSA. 1973. 18-22.
 60 SzegSz.
 61 MTsz.: UMTsz.
 62 BÁLINT S. 1976. 517.
 63 JUHÁSZ A. 1968. 105.
 64 Társalkodó 1840. 11.sz.
 65 BÁT KY K. 1842. 26.
 66 MG 1844. 133-134.
 67 BÁT KY K. 1842. 15.
 68 Társalkodó 1840. 98-99.
 69 SzeH. 1868. 18.sz.; FG. 1861. 142.
 70 JANÓ Á. 1982. 64-65.; BALASSA I. 1991. 111-114.
 71 BÁT KY K. 1842. 18.
 72 JANÓ Á. 1982. 65.
 73 SzegSz. 1868. 18-22.sz.
 74 Keg. 1867. 232.
 75 VEDRESI. 1825. 111.

RÖVIDÍTÉSEK

ASz.	Agrártörténeti Szemle.
EGL.	Erdészeti és Gazdasági Lapok.
FG.	Falusi Gazda.
KBM.	KORIZMICS László-BENKŐ Dániel-MORÓCZ István: Mezei gazdaság könyve 1-5. Pesten 1855-1858.
Keg.	Kertészgazda.
MG.	Magyar Gazda.
MTsz.	Magyar Tájszótár. Szerk.: SZINNYEY József. Budapest 1893-1901.
NKert.	A Nép Kertésze.
NMAÉ.	Néprajzi Múzeum Adattárának Értesítője.
NySz.	SZARVAS Gábor-SIMONYI Zsigmond: Magyar nyelvtörténeti Szótár 1-3. Budapest 1890-1893.
OkISz.	SZAMOTA István-ZOLNAI Gyula: Magyar oklevél-szótár. Budapest 1902-1906.
OrmSz.	Ormánysági szótár. KISS Géza hagyatékából szerk. KERESZTES Kálmán. Budapest 1952.
SzamSz.	CSÚRY Bálint: Szamosháti szótár 1-2. Budapest 1935-1936.
SzegSz.	BÁLINT Sándor: Szege di szótár 1-2. Budapest 1957.
SzeH.	Szege di Hírlap.
SzlavSz.	PI:NAVIN Olga: Szlavóniai (kórógyi) szótár. 1-3. 1968-1978. Újvidék, Budapest.
TESz.	A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 1-3. Főszerk.: BENKŐ Lóránd. Budapest 1967-1976.
UMTsz.	Új magyar tájszótár. 1-3. Főszerk.: B. LŐRINCZY Éva. Budapest 1979-1992.

IRODALOM

- BAKOS József 1976. Idegen szavak és kifejezések szótára. Budapest.
- BALÁSHÁZY János 1838-1839. A háztartás és mezei gazdaság tudománya. 1-2. Debrecen.
- BALASSA Iván 1991. A henger és használata. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 1990-1991. Budapest.
- BÁLINT Sándor 1976. A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. 1974/75. 2. Szerk.: TROGMAYER Ottó. Szeged.
- BÁTKY Károly 1842. Futóhomok megfogása és használása módjáról. Pest.
- BÖRCsök Vince 1971. A Szeged-vidéki szőlő telepítésének szerszám és eszközanyaga. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Szerk.: TROGMAYER Ottó. Szeged 1970-1971.
- CSONKA Mihály 1956. A höghúzó...NMAÉ.
- ERDEI Ferenc (1937). Futóhomok. A Duna-Tisza köz földje és népe. Budapest.
- ÉRKÖVY Adolf 1846. Homokkötés. Pestmegyei gazd. fiókegyesület VI. Buda.
- FÁBIÁN Pál 1955. A gazdasági élet nyelve. In: Nyelvünk a reformkorban. Szerk.: BÁRCZI Géza. Budapest.
- GALGÓCZI Károly 1855. Mezei gazda népszerű gyám- és vezérkönyve, a mostani viszonyokhoz alkalmazva...Pest.
- GESZTELYI NAGY László (1938). A homok hősei. Kecskemét.
- IMRE Samu 1941. A felsőöri földművelés. A Debreceni Református Kollégium Tanárképzőintézetének Dolgozatai 22. Szerk.: PÉTER Zoltán. Debrecen.
- JANÓ Ákos 1982. Fejezetek a szanki és mörícgáti gazdálkodás múltjából. A Kecskeméti Katona József Múzeum Közleményei 1. Szerk.: SZTRINKÓ István. Kecskemét.
- JUHÁSZ Antal 1968. A bakity (Adatok a homoki teherhordó eszközökről). A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Szerk.: BÁLINT Alajos. Szeged.
- KATONA Imre 1963. A kubikostaliccska és talicskámunka II. Ethnographia. 74:13-37.
- LIGETI Lajos 1986. A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Budapest. Mezőgazdasági Lexikon. 1-2. Budapest 1911.
- MOLNÁR Balázs 1956. A régi homoki gazdálkodás eszközei. NMAÉ.
- MOLNÁR Ferenc 1822. A folyó Homoknak eredetéről, veszedelmességéről és elfojtásáról. Tudományos Gyűjtemény. 10:79-101.
- NAGY Dezső 1956. A hegyhúzó. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Szerk.: BÁLINT Alajos. Szeged.
- NAGY Dezső 1971. Újabb (külföldi) adatok a hegyhúzó történetéhez. ASz. 13:72-76.
- NAGY László 1. GESZTELYI NAGY László
- PALÁDI-KOVÁCS Attila 1973. A magyar parasztság kerekcses járműveinek történeti és táji rendszerezéséhez. Néprajzi Közlemények 18.
- PALLAS Nagy Lexikona 1-18. 1893-1904. Budapest.
- PLOETZ Adolf 1. ÉRKÖVY Adolf
- SPRENGEL Károly 1865. A termőföld javításának különféle módjai. FG. II. 20-22. sz.
- SZABÓ Kálmán 1986. Válogatott írásai. A Kecskeméti Katona József Múzeum Közleménye 2. Szerk.: SZTRINKÓ István. Kecskemét.
- SZABÓ Mátyás 1972. Die Ziehschaukel in Skandinavien. Ethnologia Scandinavica. 15-41. I. und.
- SZÉKELYFI Gyula 1863. A futóhomok telkesítése. FG. 1863. II. 16.; Keg. 1867. 11. sz.
- SZILY Kálmán 1902. A magyar nyelvújítás szótára...Budapest.
- TAKÁCS István 1946. Kiskunmajsza gazdaságtörténete. In: Az Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve 1944-1945. Szeged.
- TÁLASI István 1936. A Kiskunság népi állattartása. Szeged.

TÓTH Ferenc 1966. A makói talicska. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Szerk.: BÁLINT Alajos. Szeged.
ÚJ MAGYAR LEXIKON 1-7. 1960-1972. Budapest.
VEDRES István 1825: A sivány homokság használhatása. Szeged.

Festigung des Sandes und seine Nutzbarmachung für die Landwirtschaft

Das heutige Gebiet Ungarns besteht aus nahe 2 Millionen ha Sandboden dessen etwa 20% für die Landwirtschaft ungeeignet ist. Schon seit dem Ende des 18. Jhs. befasste man sich mit dem Gedanken den Sandboden zu festigen. Ab 1807 bemühten sich verschiedene Gesetze diese Arbeit zu fördern.

Die früheste Art zur Nutzbarmachung war das Weiden, eine spätere Phase der Sandbodeinbindung war das Aufforsten und der Weinbau. Erst später kam es zur ackerbaulichen Benutzung. Die Aufforstung wurde vorwiegend von Grossgrundbesitzern vorgenommen, den Obst- und Weinbau hingegen, verrichteten die armen Kleinbauern. Ihnen stand es auch, zu die äusserst schwere Arbeit, den Boden in Ackerland zu umgestalten.

Infolge langer Jahre hatte der Wind Hügel von unterschiedlicher Höhe zustande gebracht. Diese mussten zuerst geebnet werden. Der Boden wurde durch Spaten gelockert damit der Wind im Winter und im Sommer den Sand in die Täler treibt. Wo das nicht genügte dort wurde der Sand mit einer einrädigen Karre hinuntergefahren. Leute die ein Pferd besaßen, verfertigten einen Sandschlitten auf den sie ein leeres Fass setzten, das dann mit Sand beladen wurde, den man so in die tiefer liegenden Strecken transportierte.

Der sogenannte "Sandzieher" war ein aus Norditalien stammendes Gerät dort schon seit dem 16. Jh. bekannt, das im Mittelmeerraum vielerorts gebraucht wurde (z.B. Ägypten). Es bestand aus einem kantigen mit zwei Pflugsterzen versehenem Brett. Bei uns wurde es wahrscheinlich durch italienische Erdarbeiter im 19. Jh. verbreitet, die man bei der Regulierung der Flüsse angestellt hatte. Zuerst wurde das höher liegende Gebiet beackert, dann wurde das oben erwähnte von ein oder zwei Pferden gezogene Gerät in die aufgelockerte Erde eingehängt, die man dann so talwärts hinunterzog. Wurde das Gerät voll, so kippte man es mit Hilfe der Pflugsterzen um und somit war es gelehrt.

Um den Sand ins Tal zu fördern wurde auch ein eigens zu diesem Zweck verfertigtes Fuhrwerk gebraucht, dessen zwei Seiten man abhob und somit stürzte die Ladung von selber hinaus. Eine spezielle Variante war des Letzteren, vorwiegend in der Gegend von Szeged gebraucht, deren vorderer Teil, wie der einer zweirädigen Karre, abgesehnt werden konnte. Somit war die Arbeit erleichtert.

Die planierte Erde konnte leicht vom Wind wieder fortgeweht werden, deshalb hatte man sie mit Stroh oder mit strohmischtem Dünger, eventuell lehmiger Erde zuge-

deckt, die man dann mit Schafen einstampfen liess. Ab der zweiten Hälfte des 19.Jhs. verwendete man auch Zahnwalzen.

Den so einigermaßen gefestigte Boden hatte man nur einmal geplügt. Er wurde mit Hirse und Heidekorn angebaut, später versuchte man auch Weizen und Roggen oder der beiden Mischung zu säen. Während der Mitte des 19.Jhs. blieben drei Viertel dieses Bodens un bebaut und nur ein Viertel als Acker verwendet. Das Unkraut der un bebauten Landfläche wurde eingeeckert. Später änderte sich die Proportion zu Gunsten des bebauten Landes.

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

ÁLLAMERDÉSZETI ERDŐTELEPÍTÉSEK SZABADKA VÁROS HATÁRÁBAN (1896-1918)

Oroszi Sándor

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum első, 1907-ben megnyíló erdészeti kiállításához a „futóhomoki talajnemek”-et Szabadka (ma: Subotica-Jugoszlávia) környékéről hozták.¹

A gyűjtemény a következő talajokat tartalmazta (korabeli elnevezés szerint):

- „1. Igen jó minőségű, teljesen begyepesedett fekete homok,
2. Igen jó minőségű, teljesen begyepesedett fekete-barna homok,
3. Jó minőségű, gyepesedett barna homok,
4. Gyöngye minőségű, vörös-barna homok (vasas),
5. Savanyú füvekkel begyepesedett, szikes, szürke homok,
6. Csiligés, márgaköves altalajon levő, szürkés, szárazabb homok,
7. Szegény, úgynevezett sívóhomok,
8. Televényszegény, heves, szikes, fehéres-szürke homok,
9. Meszes altalaj feletti szürke, száraz, sovány homok,
10. Varangyköves, csiligés, igen szegény homok, talajkő felett,
11. Sovány, meszeszürke homok. Altalaj 35-40 cm mélyről,
12. Sovány, meszesfehér folyóhomok. Altalaj 40-50 cm mélyről,
13. Szürke vályogagyag, gyepes, barna futóhomok alatt. Altalaj,
14. Fehér, homokos, keményen tapadó agyag (altalaj),
15. Kevésbé homokos, kékesszürke tapaszföld.”

A mintákat TEODOROVITS Ferenc, a királyhalmi (ma: ásosthalmi) erdőőri szakiskola igazgatója gyűjtött be, s a talajhoz növénygyűjtemény is csatlakozott. Már ekkor sejtették azt, amit KISS Ferenc megfigyelései később megerősítettek: a természetes (lágyszárú) növényzet jó útbaigazítást ad az illető terület talajviszonyairól, s így az oda telepíthető fajokról.

KISS Ferenc szakirodalmi munkássága révén ismerjük a Szeged és Szabadka térségében végzett homoki erdőtelepítések tudományos eredményeit,² sőt a Szeged környéki erdők, erdőtelepítések történetét is.³ Kevésbé ismerjük viszont a Szabadka város

határában ültetett erdők történetét. Jelen vizsgálatunkban elsősorban az 1896-tól 1918-ig terjedő időszakot, az államerdészeti kezelést tekintjük át, amikor Szabadka környékén nagyarányú, sikeres erdőtelepítések folytak

A város erdőbirtoka és kezelésének alakulása

Szabadka óriási, 166 077 kh-as (95 577 ha) határában az erdőterület — NAGY Gyula 1896. évi kimutatása szerint — 5,78%-ot foglalt el. Az erdőszültséget tekintve az alföldi városok közül Szabadkát csak Szatmárnémeti (24,90%), Kecskemét (11,26%) és Debrecen (10,00%) előzte meg.⁴ A számítások alapul vett 9603,7 kh (5526,9 ha) erdőterület az állami kezelés során mintegy 6500 ha-ra nőtt.

Az erdők törzskönyvének első felfektetésekor, 1885-ben Szabadka határában 9868 kh (5679 ha) erdőt találtak, amiből csak 397 kh (229 ha) volt magánbirtok.⁵ Ez a magánbirtokra vonatkozó érték 1896-ra sem változott.⁶ A városon kívül még az államasútnak volt jelentéktelen nagyságú erdőterülete.

Az erdőbirtok zömének tulajdonosa tehát kezdettől fogva a város volt. 1896-ig saját erdészeti közegével kezelte, majd állami kezelésbe adta. Legelőször a szegedi erdőgondnoksághoz került, majd a munkák tényleges megkezdésekor új, *önálló erdőgondnokságot* hoztak létre, a *szabadkai*.

Az 1898. évi XIX. tc. alapján kiépülő, az állami erdőkezelést ellátó erdőhivatali rendszerben Szegeden hoztak létre állami erdőhivatalt. Ennek két járási erdőgondnokságot rendeltek alá, a szegedit és a *szabadkai*. A továbbiakban 1918-ig a *szabadkai járási erdőgondnokság* kezelte a város erdőit.

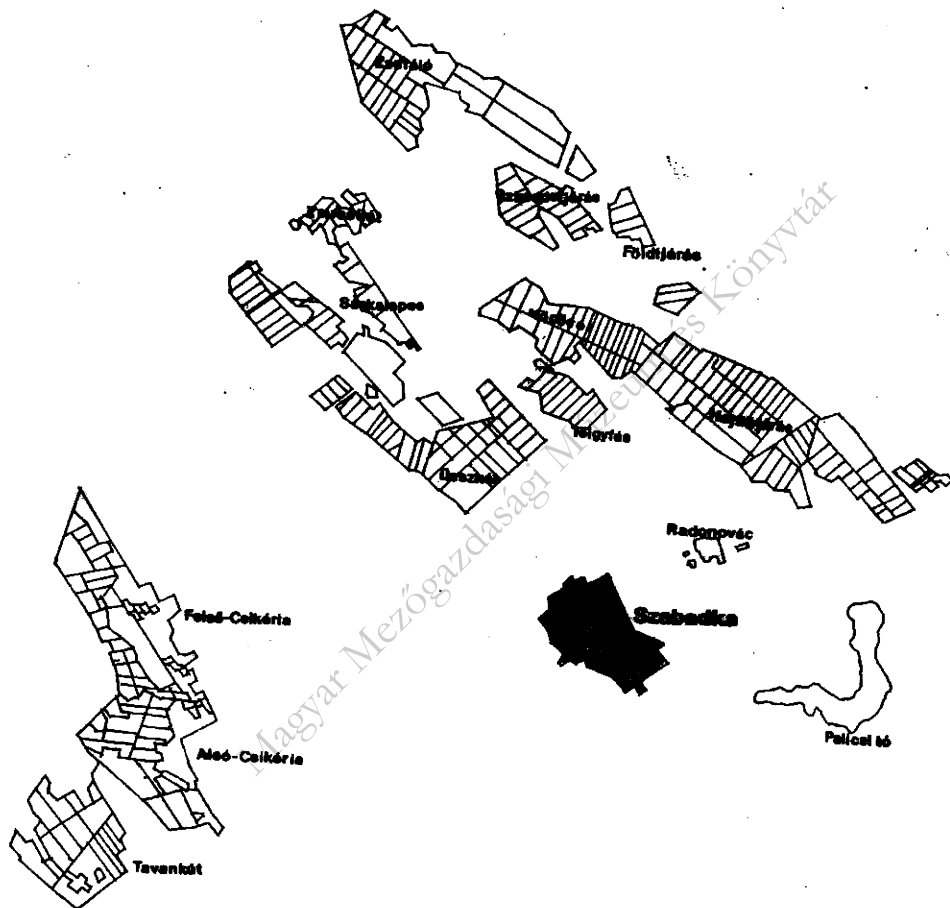
Az erdőbirtok fekvése, termőhelyi viszonyai, természetes növénytakarója

Szabadka a Duna-Tisza közének, nagyjából az északi szélesség 45° 48'-tól 46° 16'-ig, illetve a keleti hosszúság 37° 3'-tól 37° 33'-ig terjedő határu települése. A város erdőbirtokai zömében a településtől északra, kisebb részben pedig attól nyugatra terültek el. Az erdők főleg homokon, az északnyugat-délkeleti főirányt követő, 113-143 m tengerszint feletti magasságú buckákon álltak.

A talaj változatosságára a bevezetőben idézett sokféle szelvény utal, míg az éghajlati jellemzők a következők: Évi átlaghőmérséklet 10,3 °C, az évi átlagos csapadékmennyiség 615 mm.⁷

A vidék természetes növénytakarója az erdősztyepp. KISS Ferenc mutatott rá, hogy itt csak a fehér nyár és a kocsányos tölgy tekinthető őshonos fafajnak,⁸ illetve a buckák közötti, nedvesebb, vízállásos részeken a fűzfélék.

Az erdők elhelyezkedése Szabadka határában

Mai tudományos besorolásunk szerint az erdőssztyeppre nemcsak a természetes növénytakaró, hanem az *erdőssztyepp klíma* is utal. Ennek legjellemzőbb vonása a júliusi, 14 órákor mért reletív légnedvesség átlagos százaléka, amely ebben az övben 50% alatti. Ebbe tartozik az Alföld jelentős része, így Szabadka környéke is.

Erdőtelepítés, erdőművelés

A szabadkai erdőtelepítések kezdetei a homályos régmúltba nyúlnak vissza. A szájhagyomány szerint még a török időkben, a XVI-XVII. században a köröséri várostanya környékén török katonák tábora állt. A katonák lovaikat Boszniából hozott molyhos tölgyekkel abrakolták, a makkok egy része azonban a földre került, s fává csepereedett. KISS Ferenc mindenesetre hitelt adott ennek az erdőtelepítési emléknek, mert — századunk közepén is viruló — molyhos tölgyek valóban csak mesterséges úton kerülhettek az Alföld ezen részére.⁹

A tudatos erdőtelepítés azonban csak a török világ után, a XVIII. században kezdődhetett. Ezt különböző városi és országos határozatok ösztönözték. Közülük is kiemeljük az 1807. évi XX. és az 1844. évi X. törvénycikkeket, amelyek a futóhomok okozta károk elhárításáról, a homokterületek befásításáról intézkedtek. Szabadka határában a XVIII. században — az ország más településeihez hasonlóan — elsősorban *fűzfélékkel* fásítottak, később pedig általában *fekete nyárral*.¹⁰ A XIX. század első felének erdőültetését itt is az jellemezte, ami a Delibláti-homokpusztán végzett erdőtelepítéseket:¹¹ bizonyos területek *körülfásításával* igyekeztek a homok mozgását megállítani, a teljes terület befásítására még nem gondoltak.

Itt megjegyezzük, hogy az erdészeti tudományban az *erdősítés* az erdőfelújítást és az erdőtelepítést foglalja magába. Ha olyan területen létesítenek új erdőt, amely korábban más művelés alatt állott, akkor azt *erdőtelepítésnek*, ha pedig korábban is erdővel hasznosított területen ültetnek fát, azt *erdőfelújításnak* nevezzük. A Szabadka környékén végzett faültetések — bár ott korábban is lehettek erdők — elsősorban *erdőtelepítéseknek* tekinthetők.

Az akácfa ültetése PÁNCZER József városi erdőmester 1850-es években kezdett tevékenységéhez kapcsolható. Az ő erdőtelepítő munkáját KISS Ferenc is nagyon nagyra értékelte. PÁNCZER a szakszerűség mellett komoly számszerű eredményeket is felmutatott. A XIX. század közepén meglévő mintegy 5,5 ezer kh (kb. 3,2 ezer ha) erdőterületet a század végére 9,5 ezer kh-ra (5,4 ezer ha) gyarapította.¹²

Az erdősítések addigi menetében az 1879. XXXI. tc., az erdőtörvény teljesen új helyzetet teremtett. A törvény ugyanis előírta, hogy a kitermelt erdők helyén újat kell ültetni, illetve a futóhomokos kopárterületek befásítandók. A város által gyakorolt nagyarányú fakitermelés, továbbá a fekete nyáras erdők természetes kigyérülése, illetve a fával körülvett legelők erdőkként történő nyilvántartása következtében a városnak jelentős *erdősítési hátraléka* keletkezett. Ennek mértéke mintegy 3000 kh-at (kb. 1730

ha-t) tett ki, de a város évente csak 50-100 kh (29-58 ha) újraerdősítését tudta vállalni. Ilyen ütemben azonban nem sok remény volt arra, hogy az erdőtvényben megadott hatéves újraerdősítési időtartam alatt Szabadka pótolja felújítási lemaradását. (A hat év alatt el nem végzett erdőfelújítások adták az *erdősítési hátralékot*.) Igaz, közben az üzemtervet módosították, sőt a törvényben foglalt határidőket országosan is szorosnak tartották, de Szabadka erdőszítési feladatai továbbra is jelentősek maradtak.¹³ Minden biztonnyal ez is ösztönözte a városi előljáróságot arra, hogy 1896-ban erdeit állami kezelésbe adja. (Szegeden ez már 1886-ban megtörtént.) Az állami kezeléssel kezdődött az a nagyarányú erdőfelújítási és erdőtelepítési munka, amelyet országos érdeklődés kísért.

1896-ban 6025 hektár erdőbirtokot vettek állami kezelésbe, amelynek állománya így oszlott meg:

- 1033 ha keményfaerdő
- 2546 ha lágylomb- és tülevelű-faerdő
- 2052 ha tisztás
- 394 ha erdőhöz tartozó egyéb terület.

Az utolsó békeévig, 1913-ig az összes erdőterület 391 hektárral szaporodott, így 6416 ha lett:

- 4446 ha keményfaerdő
- 532 ha lágylomb- és tülevelű-faerdő
- 964 ha tisztás
- 474 ha erdőhöz tartozó egyéb terület.

A számszerű adatok sejtetik, hogy a tisztások jelentős részén, illetve a kigyérült, értéktelen nyárasok helyén, összesen 3413 hektáron új erdőt hoztak létre.¹⁴ A háborús években mindez még nőtt, így 1897 tavaszától 1918 tavaszáig Szabadka határában az államerdészeti szervek mintegy 4200 hektár új erdőt létesítettek. Évenkénti bontásban a következő értékekkel számoltak.¹⁵

Erdősítési adatok 1897-től 1918-ig

Év	Terület kh	(ha)	Erdősítési költség (K)
1897	186,39	(107,26)	(5964,48)
1898	286,57	(164,92)	(9170,24)
1899	265,93	(153,04)	(8509,76)
1900+	320,50	(184,45)	10256,00
1901	302,98	(174,36)	9695,36
1902	310,52	(178,70)	9936,64
1903	302,43	(174,04)	9677,76
1904	344,75	(198,40)	11032,00

1905	407,29	(234,39)	13033,28
1906	395,88	(227,82)	12668,16
1907+	518,43	(298,36)	16589,76
1908	122,70	(70,61)	3926,40
1909	532,34	(306,36)	17034,88
1910	816,70	(470,01)	26134,40
1911	446,43	(256,92)	14285,76
1912	414,57	(238,58)	13266,24
1913	384,55	(221,30)	12305,60
1914	286,50	(164,88)	9168,00
1915	212,90	(122,52)	6812,80
1916(tavaszi)	336,34	(193,56)	10762,88
1917(tavaszi)	170,80	(97,83)	5465,60
1918(tavaszi)	44,00	(25,32)	1408,00
Összesen:	7409,50	(4264,63)	237104,00

+ A végösszezből becsült érték.

A táblázatból kitűnik, hogy az erdősítés kat. holdanként 16 forintba, azaz 32 korona került. Ezt az összeget a város és az államerdezség által kötött szerződés tartalmazta, amely szerint 1897-től kezdődően 20 évig az erdezség ennyi pénzért elvégzi a munkát. A tényleges költségek (amelyek a csemete árát és az ültetés, ápolás díját tartalmazták) az 1890-es évek végén 11 frt 98 krajcárt tettek ki, így az államnak jelentős haszna volt rajta. Később ez a haszon természetesen csökkent, 20 év átlagában 31 K 17 fillérbe került. A szerződés lejártakor, 1916-ban KISS Ferenc mégis látta, hogy az államerdezség egyelőre ne emelje a holdankénti díjat. Tekintetbe vette ugyanis a város helyzetét, illetve az erdősítések folytatásának — háború okozta — nehézségeit. Kiemelte ugyanakkor, hogy az erdősítéseket a hosszú évek tapasztalatával megszerzett szaktudás alapján biztonsággal, nagy sikerrel hajtják végre.

Melyek voltak ennek a sikeres erdősítésnek a legfőbb állomásai?

A *csemetetermelésre* 1896-ban két csemetekertet, a földi- és a szkenderjárásit jelölték ki. Ezek összterülete mintegy 16 kh (9,2 ha) volt.¹⁶ A földijárási helyett máshol, a radanováci kerületben létesítettek csemetekertet. (Később több helyen is létrehoztak ideiglenes kerteket, mert az akáccsemeték — köztudottan nagy táplálékigényük következtében — a talajt hamar kiélték.) A két kertben évente mintegy 2,0-2,2 millió csemett neveltek, amelyeknek egy részét a szabadkai erdősítésekre használták, másik részét pedig kopárfásítást előmozdító állami ingyencsemete-akció rendelkezésére bocsátották. Egy évben, például 1898 tavaszán Szabadkán 352 ezer akác-, 23 ezer tölgy- és 50 ezer egyéb lombfacsemetét ültettek el mintegy 285-300 kh (kb. 164-173 ha) területen.¹⁷

A *fafajokat* vizsgálva azonnal kitűnik, hogy túlnyomóan akácot ültettek. A többször sarjztatott fekete nyárasok ekkorra már kiöregedtek, senki sem gondolt a visszahozatalukra. Az őshonos kocsányos tölgy ültetését pedig a lecsapolások nyomán bekövetkező általános talajvízszint-süllyedés tette csaknem lehetetlenné.

Az erdőfelújítások és erdőtelepítések főfafajává tehát az akác vált. Ezt ösztönözte a csemete viszonylag könnyű nevelhetősége, s fájának sokoldalú felhasználhatósága. Akácot a homoktalajok jelentős részére lehetett ültetni, ott jó növekedést mutatott. Ugyancsak fontos szempont volt még az is, hogy két-három alkalommal gyökérsarjakról jól újult, így a Szabadka környékén is általánosnak mondható sarjerdő üzemmodnak kiválóan megfelelt. Igaz, már ekkor látták, hogy az akác hosszabb távon rontja a talaját, sőt az akácpajzstetű fellépése erdővédelmi problémákat is felvetett, de a százforguló körüli időszakra mindenképpen az akácültetés a jellemző.

Az akácnak már nem megfelelő, gyenge termőhelyekre, például a buckatetőkre és egyéb száraz részekre KISS Ferenc a fekete- és erdeifenyő ültetését javasolta. A fenyők „élelmességében” bízva remélte a fák megtelepítését olyan helyeken is, ahol korábban fatenyészetre nem nagyon gondolhattak. Igaz, a feketefenyővel végzett erdősítést holdanként nem 32, hanem 40 K-ba került, de KISS Ferenc szerint ezt az akác-erdősítésnél mutatkozó nyereség fedezte. Így a fenyvesítésnek pénzügyi akadálya sem volt.

Az említett fafajokon kívül a mélyebben fekvő foltokban próbálkoztak amerikai dió és amerikai kóris, továbbá nyár- és fűzfélék, illetve nyír ültetésével. A szikes részekre neveltek tamariskát és bálványfát is.

A fafajmegválasztásra fokozatosan alkalmazni kezdték KISS Ferenc megfigyeléseit. KISS a szakirodalomban 1911-ben és 1913-ban közölte módszerét,¹⁸ amely szerint a légyszárú növényzet alapján egy adott területről eldönthető, hogy milyen talaj- és vízviszonyokkal rendelkezik, azaz oda melyik fafaj ültethető. Például a magyar csenkessel (*Festuca vaginata*) jellemzett területre feketefenyő, a kunkorgó árvalányhajjal (*Stipa capillata*) jelzettre pedig mind feketefenyő, mind akác ültethető.

Az *erdősítések* előtt két évig *mezőgazdasági előhasználatot* alkalmaztak. Az első évben kapásnövényeket ültettek (természetesen csak ott, ahol nem futóhomokkal volt dolguk). Ezzel a talaj levegőzését és a gyomok kipusztítását kívánták elérni. A második évben kalászoszt termeltek, ami után szántottak, majd ősszel ültettek. (Feketefenyő esetében KISS Ferenc a kora tavaszi, február végi, március elejei ültetést ajánlotta.) Az ültetést követően még két évig tartott a mezőgazdasági közteshasználat úgy, hogy a csemeték sorát évente kétszer megkapálták.

A talajjelőkészítéssel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy az 1879. évi erdőtörvény 5. §-a tiltotta a futóhomok álló (véd)erdőkben a tarvágást. Pedig a tuskóirtásos döntés, a tarvágás mindenképpen előfeltétele volt a helyes talajjelőkészítésnek. ILLÉS Nándor fellépésére, a deliblái és szegedi tapasztalataira hivatkozva azonban a törvény ezen rendelkezését ott, ahol ténylegesen biztosítottak látták a homoki erdők felújítását, nem alkalmazták.

Az ültetés. Általában háromszögalapú, fordított gúlára hasonlító gödörbe ültettek, a fenyőcsemetéket pedig hasítékba tették. Az ültetés hálózata előbb 1,5 x 1,5 m, századunkban pedig már 2 x 2 m volt. KISS Ferenc rámutatott ugyanis, hogy a megfelelő növőtér mind a lomb-, mind a fenyőcsemeték (itt 2 m-es sor- és 1,5 m-es tőtávot alkalmazott) esetében rendkívül fontos, fontosabb, mint az állomány korai záródása, illetve talajárnyalása.¹⁹

Az *ápolás* munkájához tartozott a csemeték visszavágása, illetve nyesése. Az akác tőre vágását KISS Ferenc a gombakárosítások miatt rosszallotta. Helyette magasabban, a gyökfőtől 50-60 cm-re próbálta meg a visszavágást. A fácskák nyesése nagyon fontos, 2-3 évente megismételendő munka volt.

Pótlásokra évenként eltérő mértékben volt szükség. Legnagyobb gondot a szárazság, esetenként pedig a cserebogárpajor károsítása okozta. Az 1898. évi nagy pótlási feladatokkal kapcsolatban KISS Ferenc KALLIVODA Andor beszámolóját értékelve megjegyezte: az „erdősítések gyenge eredménye részben a munkások s munkavezető erdőőrök gyakorlatlansága folytán elkövetett hibákra is vezethető vissza, nevezetesen a kisméretű ültetögödörökre s a kevésbé gondos ültetésre. ... Az itteni 43% pótlással szemben Szegeden csak 17%.”²⁰ Megjegyezzük, hogy a szegedi eredmények minden évben jobbak voltak (például a következő évben Szegeden ismét 17%-os, míg Szabadkán 26%-os²¹), tehát KISS Ferencnek feltehetően igaza volt: emberi tényezők is okozták a nagyobb pótlási feladatokat.

Nevelővágást az akácállomány 8-11. és 15. évében végeztek, általában mérsékelten nyúltak bele. A 15. év után mind a mag-, mind a sajeredetű akácokban csak egészségügyi vágást végeztek.

Erdővédelem, erdőrendészet

Az akácok nagyarányú telepítésének programját bizonyos erdővédelmi szempontok megkérdőjelezték. A múlt század végén tömegesen fellépett *akác-pajzstetű* (*Lecanium corni* Bché.) ugyanis jelentős károkat okozott az alföldi akácokban.²² Bár ezen rovarvilágba tartozó károsító életmódjáról elég keveset tudtak, de a megkezdett rendszeres megfigyelések mégis egyértelműen bizonyították: „Az akác-pajzstetű a fa pusztulását csak egyéb, a tenyészetre károsan ható tényezők közreműködésével segítheti elő.”²³ A megfelelő termőhelyre telepített akácok tehát ellenállóak, a további akácültetést ez nem akadályozhatta.

A fekete- és erdei fenyő csemetenevelést és erdősítést leginkább a *Lophodermium pinastri* Chev., az erdei fenyő tűhullásos betegsége károsította. KISS Ferenc a csemetekertekben történő védekezésre a 1,5-2%-os bordóílével való permetezést ajánlotta.²⁴

Egyéb, az erdőtelepítések jövőjét veszélyeztető betegségekről ekkor még nem tudtak. Az erdőket leginkább az *erdőrendészeti kihágások* károsították.

A legfontosabb ilyen kihágás az erdei legeltetés volt. Az 1870-es évek közepe óta alkalmazott következetes tilalom azonban átment a köztudatba, úgyhogy szándékos, a fákból is kárt okozó legeltetés viszonylag kevés fordult elő.

Az üzemterv a talajvédelem érdekében tiltotta a buzérgyökér (*Rubia tinctoria* L.), a sikárfű (*Andropogon ischaemum* L.), az élesmosófű (*Andropogon gryllus* (L. Trin.) és a szappangyökér (*Gypsophila paniculata* L.) szedését, ez azonban néha mégis előfordult.²⁵

Az erdei (alom)tüzek viszont gyakoriak voltak. Sokszor gyerekek gyújtogattak, de ezek a tüzek legtöbbször csak az alomtakaróban okoztak kárt.²⁶

Erdőhasználat, jövedelmezőségi viszonyok

Az állami kezelés behozatala előtt a város az erdőket házi kezelésben termelte ki. A legfontosabb cél a város és az általa segélyezett iskolák, egyházak stb. tűzifaszükségletének a biztosítása volt. A felesleget — miként az épület- és szerszámfa egy részét is — a lakosoknak adták el.²⁷

A város előljárósága az állami kezelés bevezetése utáni időkben is fenntartotta magának az értékesítést. Később, századunk első évtizedében ez úgy módosult, hogy a szerszámfát a városi faraktárból, szabott áron adták el, a tűzifára pedig az erdei rakodókon — az erdőgondnokság közreműködésével — árverést tartottak. Az árverést tűzifa esetében erdei ölenként (4 m^3), a rőzsét illetően pedig 250 kevés kazlanként tartották.²⁸

Az erdőből történő kiszállítás megkönnyítésére a taghatárokon nyiladékok voltak, s a vágásvonalak határait is kocsiközlekedésre alkalmas nyiladékokkal látták el.

A kitermelést 1897-től az erdőgondnokság is házilagosan végezte. Ez azt jelentette, hogy nem fakitermelési vállalkozónak adta el, hanem a saját maga által felfogadott munkásokkal végeztette el a (legtöbbször tuskóirtásos) döntést és felkészítést.

Kitermelésre került például 1898-ban 121,43 kh (69,88 ha) akácerdő, ahol a kat. holdankénti (vastag-)fatérfogat $37,81 \text{ m}^3$ -t ($65,71 \text{ m}^3/\text{ha}$) tett ki, s 108,28 forint (188,19 frt/ha) tőárat eredményezett. A nyárfaerdőből ugyanebben az évben 175,58 kh-at (101,05 ha) használtak ki. Itt a kat. holdankénti fatérfogat mindössze $18,7 \text{ m}^3$ ($32,50 \text{ m}^3/\text{ha}$) volt, s ennek a tőára 35,15 frt (61,09 frt/ha).²⁹

Az 1914-ben készített kimutatások szerint a fafajok szerinti tőárak a következőképpen alakultak:

— akác (általában 32 évesen került kitermelésre)	893 K/ha,
— kőris (43 éves korában termelték ki)	2168 K/ha,
— nyár (28-40 évesen került kitermelésre)	143 K/ha.

Láthatjuk, hogy mind a hektáronkénti fatérfogat, mind a fafajok értékesítési árai az akác mellett szóltak. Az 1914. évi számítások szerint az akácerdők Szabadkának

évenként 37 K/ha tiszta jövedelmet biztosítottak, ami jóval meghaladta például a legelőkből nyert évi 5,47 koronát.³⁰

A mellékhasználatok közül legjelentősebb a mezőgazdasági közteshasználat volt. A felújítások, illetve erdőtelepítések esetében említett, négy éven át tartó mezőgazdasági használatért az erdőgondnokság némi haszonbérhez jutott. Ez kat. holdanként mintegy 5 koronát (8,7 K/ha) jelentett.³¹

A korábban legfontosabb mellékhasználatnak számító legeltetést már 1875-ben jelentősen mérsékeltek, majd az 1879. évi erdőtörvény alapján meg is szüntették. A törvény 100. §-a ugyanis tiltotta a futóhomokon álló erdőkben a legeltetést, így a Szabadka erdőiről készült üzemtervekbe is ez került bele. A nem kimondottan futóhomokon álló erdőkben engedélyezett legeltetési lehetőséget is csak részben vették igénybe. 1898-ból tudjuk, például, hogy a hajdújárás erdőrészen a szabadkai földművesiskola által Mezőhegyesről hozott „magyar fajmarhatenyészeté”-nek engedték meg az erdei legeltetést.

A vadászati jogot a város adta bérbe két vadásztársulatnak, illetve két magánszemélynek.³²

Erdőrendezés

Az 1879. évi XXXI. tc. 17. §-a szerint szükséges rendszeres gazdasági üzemterv elkészíttetésére 1884-ben került sor, amit a miniszter 1885-ben hagyott jóvá. Az üzemterv sarjerdő üzemmodot írt elő, az erdőt tíz vágássorozatban, 30 éves vágásfordulóval kezelte. Az üzemterv tartalmazta az erdők által közrefogott tisztások jelentős részének a beerdősítését is.

A tíz évvel később készült üzemterv ugyan 13.642,68 kh-dal (7851,36 ha) számolt, de már 1894-ben döntés született arról, hogy 4142,35 kh-at (2383,92 ha) szőlőtelepítés céljaira átadnak. Így 1896-ban csak 10.469,62 kh (6025,27 ha) erdő, illetve erdősítendő terület üzemtervezése történt meg, bár a szőlőtelepítésre kijelölt erdők és tisztások felügyeletét is egyelőre az államerdész látta el. Az 1896-ban jóváhagyott üzemtervet 1898-ban mindenesetre hatályon kívül helyezték, s kisebb, 9500 kh-as (5467 ha) területre írták elő az új üzemterv elkészítésének kötelezettségét.

Az 1896-98. évi adatokra jellemző, hogy a nyárfélék az összterület 51%-át foglalták el. Ezen erdők állapota azonban elég gyengének mondható, hiszen a zömében már harmadik alkalommal sarjzatott állományokban a zárlat mindössze 0,2-0,3-at tett ki. A 22%-ot elfoglaló akácok 20-32 évesek voltak, tehát az 5-20 korfokozat teljesen hiányzott. Mutatta, hogy a város valóban az erdősítési elmaradások miatt is gondolt az állami kezelésre. Az üzemtervezett terület 27%-a pedig részben gyeses, részben futóhomokos tisztás volt.³⁴

A következő, 1904-ben jóváhagyott üzemterv szintén 30 éves vágásfordulóval és sarjerdő üzemmóddal számolt. Két üzemosztályt alakítottak ki, ahol a vágássorozatok

száma 8 volt. Ez az 1901-től 1910-ig érvényes üzemterv 9500,00 kh (5467,00 ha) erdőt, 627,86 kh (361,33 ha) egyéb és 5697 (32,79 ha) terméketlen, azaz összesen 10184,83 kh (5803,82 ha) területet tartalmazott. A különböző területcserékkel, el- és hozzácsatolásokkal ez az érték 11030,49 kh-ra (6348,05 ha) módosult, amiből 10343,62 kh (5952,75 ha) volt az erdő, 629,90 (362,51 ha) az egyéb és 66,97 kh (32,79 ha) a terméketlen terület.³⁵

Az évi növedéket 7048 m³-ben határozták meg, amely évente mintegy 75 kh (kb. 43 ha) akácos és 200-280 kh (115-161 ha) nyáras kihasználását tette lehetővé.³⁶

1910 után új üzemtervet nem léptettek életbe. KISS Ferenc ugyanis a következő véleményét fejtette ki. Abból kiindulva, hogy az akác növekedése, minősége a termőhely függvénye, az eltérő termőhelyeken különböző vágásforduló bevezetését javasolta. Így a termőhelyi jóság függvényében 5, 10, 15, 20, 30 éves vágásfordulót, míg a feketefenyő- és tölgy szálerdők esetében 50-80 éveset.³⁷ Ez az elképzelés azonban — ismereteink szerint — a gyakorlatban így nem valósult meg. Üzemtervezési oldalról ugyanis nagyon alapos termőhelyi feltárást és részletes hozamszabályozást kívánt volna. KISS Ferenc javaslata azonban a későbbiekben mégis beépült az erdőrendezési gyakorlatba, hiszen századunkban a termőhelytől függő véghasználati kor már általánossá vált.

Munkás- és szolgálati viszonyok

Amint már utaltunk rá, az erdőtelepítések mezőgazdasági közteshasználattal történtek. A város előljárósága nagyra értékelte, hogy az erdőgazdálkodás munka-, illetve kereseti lehetőséget nyújt a „legszegényebb néposztálynak”.³⁸ Az erdőgondnokság azonban nem mindig — főleg az állami kezelés kezdetén — volt megelégedve a környéken, általában tanyákon lakók munkájával. KALLIVODA Andor 1898-ban írta: „A lakosok kevésbé szorgalmasak, elég jóindulatúak, de a socialismus iránt nagy hajlammal viseltetnek, ez utóbbi körülménynek tudható be az is, hogy a mezőgazdasági közteshasználatra kiadott parcellák megmunkálásának elhanyagolásából — kivált a teljesen vagyontalanok — lelkiismereti kérdést nemigen csinálnak.”³⁹ A további évek erdősítései mégis azt mutatják, hogy mindig volt elegendő jelentkező a közteshasználatra, így a munkát ez nem akadályozta.

A fakitermelést és szállítást bér munkásokkal végeztették, míg az előhasználatot, nyesést részes munkásokkal.

Az állami kezelés előtt az erdők ügyeit a városi gazdatanácsos felügyelete alá tartozó erdőtiszt és az erdőőrök végezték. Az erdőőrök számára az 1879. évi erdőtörvény 37. §-a alapján előírták az erdőőri szakvizsga letételét.

Az állami kezelésbe vételkor 12 szakvizsgázott erdőőrt és egy erdőszolgát alkalmaztak. Az erdőőrök a következő kerületekben szolgáltak: hajdújárás, radanováci, köröséri, földijárás, zsdrálói, zsíroskúti, szkenderjárás, saskalaposi, deszkási, felső-csikériai, alsó-csikériai és tavankúti.⁴⁰

Szabadka város erdőit 1896-ban KISS Ferenc vette át, majd a megszervezett szabadkai erdőgazdálkodás vezetője KALLIVODA Andor lett. Ő Aranyosmarótról, illetve Nagyatádról került Szabadkára, tehát korábbi alföldi erdőtelepítési tapasztalatokkal nem rendelkezett. KISS Ferenc szakmai irányításával azonban 1914-ig, szabadkai szolgálatának végéig igazi alföldfásítási szakemberré vált. (1915-ben Besztercére nevezték ki erdőigazgatónak.) A háborús években hol KISS Ferenc egyedül, hol a Szabadkára rendelt, többnyire kevés tapasztalattal rendelkező fiatal emberek (TAKÁCS János, HARKÓ Lajos, SCHORSCHER János) látták el az erdőtiszti feladatokat.⁴¹ Az erdőtiszti létszám időnkénti szaporodása ugyan növelte az államerdészet kezelési költségeit, de KISS Ferenc 1916. évi, már idézett jelentésében ezt sem látta oknak az erdősítési díjtelek felemelésére.

Szabadka erdészeti oktatási, kutatási szerepe

A szabadkai erdők közvetlenül szolgálták az erdőőri szakoktatást, mivel az 1883-ban megnyílt királyhalmi (ásotthalmi) erdőőri szakiskola az erdők szomszédságában volt. Az erdőőri szakiskola látogatói nem mulasztották el a szegedi és szabadkai erdők megtekintését sem, így az itteni erdők nevezetesek voltak mind Magyarországon, mind külföldön.

Még az állami kezelés előtt, 1885-ben a selmeci akadémiai hallgatói tanulmányút keretében tanulmányozták PÁNCZER József erdősítéseit.⁴²

A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1899. évi, XXX. vándorgyűlését Szabadkán tartották. Ebből az alkalomból nemcsak a kirándulási célok között szereplő Palicsfürdőről, hanem a szabadkai erdőkről is készült egy rövid ismertető. Ezzel is felhívták a nem szakmai közvélemény figyelmét a város jelentékeny erdőbirtokára, s a város áldozatkészségére, mellyel „egy oly gazdasági tőkét teremt, mely annak idejére búsán meg fogja hozni szép kamatait.”⁴³

A Szabadka környékén végzett erdősítéseket bemutatták az Osztrák Birodalmi Erdészeti Egyesület 1911. évi magyarországi tanulmányútja során. A bejárás Palicsfürdőn kezdődött, majd megtekintették a szabadkai földművesiskolát, s onnan tettek egy túrát az erdőn keresztül Királyhalomra. A házigazda magyar szakemberek kiemelték, hogy a város erdői a sikeres államerdészeti kezelés egyik legszebb példáját jelentik.

A szabadkai erdők bemutatása szerepelt az Erdészeti Kísérleti Intézetek Nemzetközi Szövetsége (JUFRO) 1914. évi magyarországi programjában is. A kongresszus azonban elmaradt, pedig a magyar szakemberek, TEODOROVITS Ferenc, KISS Ferenc és KALLIVODA Andor már a vezetőfüzetet is elkészítették.⁴⁵

A szabadkai tapasztalatokat KISS Ferenc és KALLIVODA Andor révén az Alföld más részeinek erdősítésében is felhasználták. Az első világháború után ugyanis Magyarországon létkérdéssé vált az alföldfásítás, benne a homokterületek erdősítése. Így a korábban megszerzett tapasztalatok jelentősen felértékelődtek.

Az erdők további története

A Magyarország új határaitól is intézkedő trianoni békeszerződésben áll: (a határ) „a helyszínén megállapítandó vonal, amely Kunbajától délre halad, a szabadka-bácsalmási vasútvonalat Csikéria állomástól körülbelül 1500 m-re keletre, a szabadka-kiskunhalasi vasútvonalat Kelebia állomástól körülbelül 3 km-re délre átvágja” (1921. évi XXXIII. tc. 27. §). Ez azt jelentette, hogy Szabadka határának északi része, benne a településkezdeményekkel (Tomba, Kelebia, Csikéria) és az erdőkkel, Magyarországon maradt, míg a város és határának nagyobb része a létrehozott Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz került.

FÖLDVÁRY László kimutatása szerint 5315 kh (3059 ha) erdő maradt Szabadkán.⁴⁶ A Magyarországhoz került részen kialakuló Kelebia, Tomba és Csikéria községek határában lévő erdők jelentős részén a két világháború között a Tomba-Kelebiai Közvagyon Jóságigazgatóság gazdálkodott.⁴⁷

A Délvidék egy részének 1941-ben történő visszakerülésekor Szabadka erdői újra magyar államerdészeti kezelésbe kerültek. Az ott folyó munkák irányítására BAKKAY Lászlót rendelték ki. Ez az erdészeti szervezet azután 1944 őszén megszűnt.

Összefoglalás

Ha a szabadkai városi erdők telepítésének történetét a magyar erdőgazdálkodás általános fejlődése szempontjából vizsgáljuk, három jelentős tanulságra hívhatjuk fel a figyelmet.

Legelőször újra a homoki erdőtelepítések során szerzett *tudományos eredményeket* említhetjük meg. A talaj- és általános termőhelyi viszonyokat jelző lágyszárú növényzet jelentőségének felismerése és az ott sikerrel ültethető fafajok meghatározása ehhez a tájhoz kötődik.

Az *állami erdőkezelés sikeressége* Szabadkán egyértelmű. Az erdősítési hátralékokat kiküszöbölték, sőt az erdőterületet növelték. Az erdők értékét is emelték, hiszen kiritkult, jórészt értéktelen nyárasok helyett biztos jövedelmet nyújtó akácosokat (és részben fenyveseket) hoztak létre. Mindezt kedvező, az állam számára nyereséges pénzügyi lehetőségek között. S itt érkezünk el a harmadik tanuláshoz.

Ahhoz, hogy hosszabb távon és sikeresen lehessen az erdősítésekkel foglalkozni, Szabadka város áldozatkészségére is szükség volt. A város viszonylagos gazdagsága lehetővé tette, hogy az erdőtelepítésekre pénzt áldozzon abban a reményben, hogy az erdők később komoly jövedelmet hoznak. Ez a *gazdasági haszon* századunk elején már nyilvánvaló volt. Az erdők a homokterületek megművelésének egyik legkedvezőbb lehetőségét kínálták az ökológiai és a gazdasági megfontolások alapján is.

JEGYZETEK

- ¹MMgMA. IX. 1544. 14.
- ²Lásd pl. KISS F. 1913., 1915.
- ³Lásd KISS F. 1939., továbbá a Kiss Ferenc feldolgozásán alapuló későbbi műveket: KERKÁPOLY G. 1954. és FIBRÁS O. 1975.
- ⁴NAGY Gy. 1896. 5-7.
- ⁵BEDŐ A. 1885. II. 768-769.
- ⁶BEDŐ A. 1896. II. 686-687.
- ⁷FRANKL I. 1899. 39.
- ⁸KALLIVODA A.-KISS F.-TEODOROVITS F. 1914. 9.
- ⁹KISS F. 1939. 269.
- ¹⁰TAGÁNYIK. 1896. II. 883-886.
- ¹¹Lásd erről bővebben: OROSZIS. 1989. 447. és 452.
- ¹²IVÁNYII. 1892. 205-207., NAGY Gy. 1896. 16-25., KISS F. 1939. 504.
- ¹³Lásd az 1882., 1883. és 1884. évi erdőfelügyelői jelentéseket: OL. K.-168. 1188., 1189. és 1190. kötet.
- ¹⁴KALLIVODA A.-KISS F.-TEODOROVITS F. 1914. 30.
- ¹⁵OL. K-184. 1918-A/5-32. 110.
- ¹⁶Uo. a/14. 7970. kötet.
- ¹⁷Uo. 8172. kötet.
- ¹⁸KISS F. 1911., 1913.
- ¹⁹KISS F. 1911. 77.
- ²⁰OL. K-184. 8172. kötet.
- ²¹Uo. 1900-3/a-2268.
- ²²Lásd erről bővebben: ILLÉS N. 1896., VADAS J. 1911. 75-81.
- ²³KISS F. 1911. 1349.
- ²⁴KISS F. 1911. 1355-1356.
- ²⁵KISS F. 1911. 1347-1348.
- ²⁶OL. K-184. 8172. kötet.
- ²⁷IVÁNYII. 1892. 208-209.
- ²⁸KALLIVODA A. (1909). 428.
- ²⁹OL. K-184. 8172. kötet.
- ³⁰KALLIVODA A.-KISS F.-TEODOROVITS F. 1914. 30.
- ³¹Uo. 12.
- ³²OL. K-184. 8172. kötet.
- ³³IVÁNYII. 1892. 208-209., NAGY Gy. 1896. 26. Az üzemetervet bemutatták az 1890. évi bécsi kiállításon is. Lásd: Az 1890-iki...1890. 149.
- ³⁴OL. K-184. 7971. és 8172. kötet, továbbá KALLIVODA A. (1909). 427.
- ³⁵OL. K-184. 1933-2-46.023.
- ³⁶KALLIVODA A. (1909). 426., KISS F. 1911. 1337.
- ³⁷KISS F. 1911. 1337.
- ³⁸FRANKL I. 1899. 149.
- ³⁹OL. K-184. 8172. kötet.
- ⁴⁰Uo. 7971. kötet.
- ⁴¹Az erdőtisztai személyzet alakulásáról lásd az Erdészeti Zsebnaptár évenként megjelenő köteteknek szolgálati táblázatait.

- ⁴²KISS F. 1939. 504.
⁴³FRANKL I. 1899. 149.
⁴⁴KALLIVODA A. 1911. 56-61., Az osztrák... 1911. 1043-1048.
⁴⁵Lásd: KALLIVODA A.-KISS F.-TEODOROVITS F. 1914.
⁴⁶FÖLDVÁRY L. 1941. 9.
⁴⁷OL. K-184. 1931-1-70.410.

IRODALOM

- BEDŐ Albert 1885. *A magyar állam erdősegeinek gazdasági és kereskedelmi leírása I-III.* Budapest.
- BEDŐ Albert 1896. *A magyar állam erdősegeinek gazdasági és kereskedelmi leírása I-IV.* 2. kiadás. Budapest.
- Az 1890-iki ...1890. Az 1890-iki bécsi általános gazdasági és erdészeti kiállítás magyarországi részének kalauza. Budapest.
- FIRBÁS Oszkár 1975. *Szeged város erdőgazdálkodásának történetéből.* In: Az erdőgazdálkodás története Magyarországon. Szerk.: KOLOSSVÁRY Szabolcsné. Budapest.
- FÖLDVÁRY László 1941. *Délmagyarország erdőgazdasága.* Budapest. (Kny. Magyar Statisztikai Szemle 1941. 11. számából.)
- FRANKL István 1899. *Szabadka szabad királyi város ismertetése.* Szabadka.
- ILLÉS Nándor 1896. (HIVAS József, HORVÁTH Géza és VADAS Jenő közreműködésével) *Az ákác-paizste-tű kérdése Magyarországon.* Budapest.
- IVÁNYI István 1892. *Szabadka szabad királyi város története. II. Szabadka.*
- KALLIVODA Andor (1909). *Bács-Bodrog vármegye erdőgazdasága.* In: Bács-Bodrog vármegye II.k. Szerk.: BO-ROVSZKY Samu. Budapest.
- KALLIVODA Andor 1911. *Exkursionsbeschreibung für den 15. September (Forste der königlichen Freistadt Szabadka).* In: Exkursionsführer anlässlich der Studienreise des Österreichischen Reichsforstvereines nach Südungarn und der slavonischen Eichenwäldern. Budapest.
- KALLIVODA Andor-KISS Ferenc-TEODOROVITS Ferenc 1914. *A királyhalmi m.kir. erdőéri szakiskola és külső kísérleti állomás tanulmányi értejméne, valamint Szabadka és Szeged m.kir. városok erdőbirtokának leírása.* Selmecebánya.
- KERKÁPOLY Géza 1954. *A Szeged-kömyéki homokfásítás története és tanulságai.* Az Erdő. Folyóirat. Budapest.
- KISS Ferenc 1911. *Szabadka és Szeged m.kir. városok erdőbirtokának rövid leírása.* EL. Folyóirat. Selmecebánya-Budapest.
- KISS Ferenc 1913. *Az alföldi homokterületek erdőstésénél követendő újabb eljárások.* EL. Folyóirat. Selmecebánya-Budapest.
- KISS Ferenc 1915. *Szeged és kömyéke homokjának fás növényzetéről.* EL. Folyóirat. Selmecebánya-Budapest.
- KISS Ferenc 1939. *Szeged erdészete.* EL. Folyóirat. Selmecebánya-Budapest.
- NAGY Gyula 1896. *Szabadka m.kir. város erdészeti viszonyainak leírása és összehasonlítása más szab. kir. és törv. hat. joggal felruházott városok erdészeti viszonyaival.* Szabadka.
- OROSZI Sándor 1989. *Erdőstések a Deliblati-pusztán homokján.* MMMK. 1988-1989.
- Az osztrák... 1911. Az osztrák birodalmi erdészeti egyesület tanulmányútja. EL. Folyóirat. Selmecebánya-Budapest.
- TAGÁNYI Károly 1896. *Magyar erdészeti oklevéltár I-III.* Budapest.
- VADAS Jenő 1911. *Az ákácfa monográfiája különös tekintettel erdőgazdasági jelentőségére.* Budapest.

RÖVIDÍTÉSEK

EL.	= Erdészeti Lapok
MMgMA	= Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattára
MMMK	= A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei
OL.	= Magyar Országos Levéltár

Staatsforstliche Aufforstungen in der Gemarkung der königlichen Freistadt Szabadka (von 1896 bis 1918)

Szabadka (heute Subotica in Jugoslawien) übergab im Jahre 1896 ihre Wälder der staatlichen Verwaltung. Damals begann eine grosse Beforstungsaktion in der Gemarkung der Stadt.

Die ursprünglichen Holzarten des Szabadkaer Sandbodens waren die Silberpappel und die Stieleiche. So pflanzte man in den 18-19-ten Jahrhunderten Silber- und Pyramidalpappeln, Weiden und Eichen. Nach der Fluss- und Wasserregelungen veränderten sich die Wasserverhältnisse, so musste man mit Robinie und Schwarzkiefer aufforsten. Der sandige, trockene Boden entsprach am besten der Robinie. Der Niederwaldbetrieb mit 30 jährigen Umtrieb charakterisierte die Robinienwälder.

Während der 22 jährigen Dauer der staatlichen Verwaltung wurden teils aus Blößen, teils aus räumigen, wertlosen etwa 4000 Hektar neue Wälder geschaffen Pappelbeständen. Die Robinienbestände gaben der Stadt guten Ertrag, so war Szabadka mit der staatlichen Verwaltung zufrieden.

TALAJMŰVELÉSI MÓDOK ÉS RENDSZEREK FEJLŐDÉSE AZ ASZÁLY ELLENI VÉDEKEZÉSBEN MAGYARORSZÁGON

Szabó László Péter

I.

Hazánk gazdáinak sok generációs tapasztalatát tükrözi az a mondás, hogy „Az időjárás a gazda!”. Ezzel egyidős az a törekvés is, hogy a lehetőségek figyelembevételével függetlenítsék a termelést az időjárás viszontagságaitól. A XVIII. és XIX. század fordulójának „pallérozódo” növénytermesztése is foglalkozott a szárazság elleni küzdelemmel, közvetett formában, elsősorban a gyakorlati tapasztalatokra alapozva. Az igazi előrelépést a XIX. század utolsó harmadától számíthatjuk, ami egybeesett a belterjesedő mezőgazdaság gyors ütemű fejlődésével. Ez a fejlődés mindvégig magában hordozta a szárazság elleni védekezést, hol elsődleges célként megjelölve — különösen az aszályos éveket követően —, hol a felszín alatt, közvetett módon beépülve a növénytermesztés rendszerébe.

A fent említett folyamat elindításában igen nagy szerepet játszott az 1863. évi aszály, amelynek közvetlen gazdasági hatása katasztrófális volt: „tényleges kár, oda nem értve a marhában és munkacrőben beállott veszteséget, oda nem értve e szomorú évnék még a következő 1864-ki termelésre volt káros kihatását, teljes 126 millió frtra rúghattott”.¹ Annyi „pozitív” eredménye volt ennek az aszálynak, hogy a tudomány homlokterébe került, számos publikáció jelent meg, mely az *okokkal* és a védekezés lehetséges módszereivel foglalkozott.

A nagy szárazságokért alapvetően két tényezőt tettek felelőssé: a lecsapolásokat és az erdőirtást. A XIX. század első évtizedeiben megkezdődő vízsabályozás és lecsapolás egyrészt a nagy szabad vízfelületek csökkenésével járt, ami — egyes szerzők szerint — a légköri nedvességet, és ezáltal a csapadékot csökkentette, másrészt a szabályozás által megrövidített folyamammedrek gyorsabban és nagyobb mértékben vezették ki az országból a vizet.² Másik okként a kiterjedt erdőirtásokat nevezték meg,

arra a nézetre alapozva véleményüket, hogy a nagy erdőterületeknek makroklímát befolyásoló szerepük van, azaz növelik a csapadékot.³ Természetesen ezekkel a véleményekkel polemizáló, illetve csak részben egyetértő cikkek is megjelentek, melyek szerint az aszály okai az emberi tevékenységen és belátáson kívül esnek. Gyakori jelentkezésük a Kárpát-medence sajátosságaiból ered, tehát nem új és rendkívüli események, hanem már számtalanszor megtörténtek.⁴ Ez utóbbi nézet tudományos igényű igazolása 1925-ben született meg. RÉTHLY Antal mondta ki, „hogy Magyarországon mindenkor a szárazságok voltak a legnagyobb csapások és ma is főképp azok ellen kell küzdeni.”⁵ A vizsgált 947 év [930 — 1876] alatt 313 évben fordult elő elemi csapás, melyek megoszlása:

1. Éhínségek	107 évben	34.2%
2. Szárazságok	83 évben	26.8%
3. Nedves, hűvös évek	19 évben	6.1%
4. Szigorú, hideg telek	29 évben	9.2%
5. Árvizek	65 évben	21.1%
6. Tüzvészek	8 évben	2.6%
7. Egyéb időjárási csapások	18 évben	5.8%

(Egyes években több elemi csapás is előfordult, ezért a végösszeg több mint 100%).⁶

Bár az emberi beavatkozás által okozott klímaváltozás elmélete nem igazolódott egyértelműen, később még sokszor felbukkant a szakirodalomban, ám szükségesnek tartom a fenti két nézettel kapcsolatban megemlíteni még a következőket:

1. A továbbra is nagy ütemben folyó lecsapolások — 1879-1895 között 493 ezer kat. holdat (285 ezer ha) tettek ki⁷ — során a szántóföldi termelés számára felszabaduló termőföldek vízgazdálkodása sok esetben igen rossz volt, ami potencinálisan növelte az aszálykár lehetőségét.

2. Az Alföld aszályos területein meginduló erdőtelepítési és fásítási program kedvezően hatott a növénytermesztésre, elsősorban a szél erejének mérséklése, a párolgás csökkentése által. Ez természetesen nem a makro-, hanem a mikroklíma bizonyos változását, befolyásolását jelentette.

Az 1863. évi aszály az állami beavatkozások intézményrendszerét is megteremtette. Az adó mérséklése és elengedése, a vetőmagbehozatal és a tudományos intézetek alapítása nagy előrelépést jelentett az aszály elleni küzdelemben. Az 1870-ben megalakult magyarországi meteorológiai intézet életre hívását az 1863. évi aszályt követő viták szorgalmazták.⁸ Az aszálykár hatására meginduló növénytermesztési kutatások is állami támogatást és intézményesített háttérrel igényeltek és kaptak. A század utolsó évtizedeiben jöttek létre az állami növénykísérleti intézetek és állomások.⁹

II.

A szárazság és aszály okainak keresésével egyidőben a *védekezés módjai* is előtérbe kerültek. Szinte valamennyi korabeli szerző elsőnek említi a szárazság elleni védekezés legkézenfekvőbb, *közvetlen módját: az öntözést*. A századfordulóig öntözéssel elsősorban a rétek és a legelők, ill. a rizskultúrák öntözését értették. Rendszerét tekintve ismert volt a csörgedezettő, az elárasztó és áztató öntözés.¹⁰ Jelentőségét nem tagadó, de szkeptikus vélemények is elhangzottak az öntözéssel kapcsolatban. Megkérdőjelezték a technikai megvalósíthatóságot, a pénzügyi alapok meglétét, és azt, hogy megvalósítás esetén a jövedelem növekedése fedezné-e a felmerült költségeket.¹¹ (Ez utóbbi kérdés mind a mai napig nem veszítette érvényét.) Az öntözés, mint lehetséges megoldás ellen hatott, hogy a kor tudományos eredményei nyilvánvalóvá tették, hogy Magyarországon a kultúrnövények többségének vízszükségletét a csapadék mennyisége még aszályos években is fedezi.¹² A fő probléma azonban az, hogy a csapadék jelentős része nem a vegetációs időben hull, ill. a lehullott csapadék elfolyik, elpárolog és a növények számára elérhetlenné válik.¹³ Ennek ellenére az öntözés, mint az egyik lehetséges védekezési mód — a túlzott elvárásoktól ugyan megfosztva, de — a későbbiekben is fennmaradt.

Az öntözés mellett a *közvetett védekezés lehetőségei* is teret kaptak, különösen azután, hogy az öntözés költséges volta miatt nem várhatták tőle a probléma teljeskörű megoldását. SPORZON Pál szavaival élve: „ha nem építhetünk tornyot, állítsunk legalább haranglábat.”¹⁴

A természet legyőzése helyett az *alkalmazkodás* lett — ha kényszerből is — a legfőbb tényezője a XIX. század utolsó harmadában elindult fejlődésnek.

A magyar növénynemesítés kezdete is szorosan kapcsolódott az 1863. évi aszályhoz. A jobb *fajták* előállításakor lényeges szempont volt a növények *szárazságtűrése*. VÁRI-SZABÓ Sámuel ref. lelkész volt az első, aki 1863-ban egyedkiválasztáson alapuló növénynemesítéssel kísérletezett. MOKRY Sámuel gerendási birtokos 1864-ben kezdett búzanemesítéssel foglalkozni, ami már gyakorlati eredménnyel is járt.¹⁵

A szárazságot jobban tűrő növények terjedése is az alkalmazkodást segítette. Ez a folyamat már elválaszthatatlan a fejlődés más tényezőitől. Az „új” növények sok helyen a Young-féle norfolki négyes alapjain álló (kapás — tavaszi — takarmány — őszi) *vetésforgóba kerültek*. A nyomásos gazdálkodással szemben a vetésforgó — bizonyos fokú kötöttsége miatt — megkövetelte a magasabb színvonalú *termesztési technológiák* meglétét. A lucerna, bükkönyfélék és a répafélék területi növekedési aránya volt a legmagasabb. (A növekedés nem a többi szántóföldi kultúra rovására történt, hanem eleinte a művelésbe vett terület növekedésének, később az ugarterület csökkenésének következménye.)¹⁶ (1. táblázat¹⁷)

A szántóföld területi változása és a termékek terméseredményei

	1870 — 79-ig		1890 — 94-ig	
	terület ha	termés mill.q	terület ha	termés mill.q
Búza	2.259,456	15.80	3.107,343	40.00
Rozs	1.510,630	9.72	1.294,196	14.11
Árpa	930,886	6.81	1.039,111	12.68
Zab	1.057,089	5.93	991,892	9.92
Tengeri	1.683,122	14.45	2.050,812	28.90
Bükköny	38,749	0.28	86,793	0.92
Repcze	89,113	0.50	67,494	0.54
Dohány	56,410	0.45	41,086	0.52
Burgonya	398,904	9.66	445,496	25.45
Cukorrépa	22,169	3.17	75,886	13.27
Takarmányrépa	50,125	5.28	132,925	29.47
Lucerna, lóhere	142,428	3.63	298,336	11.21
Zabosbükköny	130,227	2.86	269,588	8.75

A fenti takarmánynövények terjedése a kedvező elővetemény-hatás mellett (N-gyűjtő pillangósok!) sokkal kedvezőbb takarmányozási lehetőséget biztosított az állattenyésztés számára, így közvetett úton az igazított állatok jobb kondíciója révén a talajművelésre is visszahatott. (A talajművelés mennyiségi és minőségi javításának egyik kiemelt pontja az *igaerő növekedése* volt. Még 1898-ban is csak mintegy 130 gözeke működött az ország területén, amely a szántóföldeknek csak töredékét művelhette meg.¹⁸) Az állatállomány fejlődése magával hozta a közép- és nagybirtokokon a trágyatelepek létesítését és a korszerű *trágyakezelést*, ami a tápanyag-utánpótlás javulása révén szintén a növénytermesztést szolgálta.¹⁹

A talajművelés fejlődésében nagy szerepet játszott az is, „*hogy ez idő alatt zajlott le a vasekék teljes győzelme, és a faekék az egészen szélső peremre, mezőgazdaságilag kevésbé jelentős területekre szorultak vissza.*”²⁰

Az 1. táblázatból kiolvasható az egyes termények termés mennyiségének nagyarányú növekedése. Ez azonban csak részben származott a *szántóterület növekedéséből*. Az előbbieken említett változások összessége a *termésátlagok növekedésében* is megmutatkozott. (2. táblázat²¹. A táblázat adataiból egyenletes fejlődésre lehet következtetni, de nem szabad megfeledkezni arról, hogy az átlagos fejlődés nem feltétlenül általános. Regionálisan a környezeti és közgazdasági feltételek és a gazdaságok méretei nagyon eltérőek voltak.)

Egy hektár átlagos termése Magyarországon Horvát-Szlavonországgal nélkül

Terménynem	Egység	Átlag 1870-79	Átlag 1880-89	Átlag 1890-94
Búza	Hektol	9.33	14.35	16.24
Rozs	Hektol	9.46	13.25	15.48
Árpa	Hektol	12.38	16.43	18.80
Zab	Hektol	12.72	19.29	22.69
Repcze	Hektol	8.51	9.26	11.35
Dohány	q	8.09	10.64	12.65
Szemes tengeri	Hektol	12.20	17.58	19.37
Cukorrépa	q	145.14	185.91	174.94
Burgonya	Hektol	45.19	89.17	83.71
Takarmányrépa	q	108.07	230.92	221.63
Magbükköny	Hektol	9.70	12.63	13.78
Lucerna, lóhere	q	25.51	36.18	37.57
Bükkönykeverék	q	21.97	28.48	32.41

III.

A szárazság elleni védekezés legtöbbet hangoztatott módszere a *talaj* „szorgalmasan és mélyen” történő *megmunkálása* volt. A szorgalmas jelző a talajnak kétszeri, sőt háromszori szántását jelentette, az „ahány szántás, annyi kenyér” elv alapján. A mélyebb művelést pedig már nemcsak a régi tapasztalat miatt ajánlották, hanem a tudományos eredmények is ez irányba mutattak. A talajismereti kutatások első eredményei a talaj és a növények *tápanyag-gazdálkodásával* kapcsolatosak: LIEBIG minimum-törvénye és ásványianyag-elmélete és a THAER nevével jelzett (de nem tőle származó) humuszteória. A minimumtörvény kiterjesztése (MAYER 1869, WOLLNY 1897, MITSCHERLICH 1909) és a két utóbbi elmélet igazolására, ill. cáfolására született kísérleti eredmények már a mezőgazdasági gyakorlatban is hasznosítható eredményeket hoztak (pl. műtrágyázás).²²

A talaj termékenységének kémiai szemlélete mellett, ha kisebb hangsúllyal is, a *talaj fizikai tulajdonságait* is vizsgálni kezdték (SCHÜBLER 1831). A különböző homok-, homag-²³ és agyagtalajok vízzel szembeni magatartásában megkülönböztették a víznyelő-, víztartó- és vízfelszívó-képességet. Felismerték a „hajcsövesség” (kapillaritás) talajban játszott szerepét a víz mozgásában. A fenti tudás birtokában tanácsolták a sekély feltalaj mélyítését, és a talaj víznyelő-, és vízgőzszívó-képességének fokozása érdekében, a földporhanyítást és a trágyázást.²⁴

Sokáig elfogadott volt az a nézet, hogy a mélyművelés elősegíti a gyökerek mélybe való hatolását is. A gyökerek kimosási vizsgálatai megcáfolták a fenti nézetet: a kultúrnövények gyökereikkel a művelési mélységnél lényegesen mélyebbre hatolnak a talajba.²⁵

A talaj mélyebb művelése — kisebb-nagyobb megszorításokkal — még évtizedekig általános irányelv maradt. Az őszi mélyszántást nedvességmegőrző tulajdonsága miatt szorgalmazták, a tavaszi szántást azonban, mivel az a talaj kiszáradását idézi elő, nem javasolták.²⁶

A szántás gyakoriságának megítélése is változott. A többszöri szántás elterjedése „felszínre hozta” hátrányait. Nem indokolt költségnövekedéssel járt, ami nem jelentkezett az eredményben, sőt a túlságosan bolygatott, „agyondolgozott” talaj már a növénytermesztésnek sem kedvezett. Különösen nagy hibákat lehetett elkövetni a rossz időben történő szántással. Jó minőségű szántást csak a talaj megfelelő nedvességi állapota mellett lehetett végezni, ezzel szemben a túl száraz talajt szinte lehetetlen volt szántani. Kínozta az állatokat, és az így felfeszegetett rögöket nagyon nehéz volt eldolgozni — ha lehetséges volt egyáltalán. A túl nedves talaj szántásának eredménye a nagy, összeálló hantok keletkezése volt. A fenti hibák főleg a vetőszántás alkalmával okoztak sok gondot.²⁷

Azokon a területeken, ahol nem volt adott a belterjes gazdálkodás többi feltétele (megfelelő állatállomány, takarmány- és iparinövény termesztés), ott a javulást az időben végzett munkától (őszi szántás a tavasziak alá) inkább lehetett várni, mint a mélyműveléstől. Az ugar nyújtotta előnyöket — a talajok tápanyagutánpótlása nélkül — csak mélyműveléssel nem lehetett pótolni.²⁸

A fentiekből következik a mélyművelés megítélésének sokfélsége. A századfordulóig mindenhol első helyen szerepelt, ugyanakkor ezzel egyidőben sok ellenvélemény is megfogalmazódott vele kapcsolatban. Figyelembe kell venni a következő tényeket:

1. A „mélyebb művelés” kifejezéshez nem lehet számokat rendelni, mert tartalma viszonylagos. A felszínes „föld karcolgatáshoz” képest a néhány centiméteres szántás is nagy előrelépést jelenthetett.

2. Voltak régiók, ahol a mélyművelés bevezetése — a többi hiányzó feltétel miatt — nem volt indokolt.²⁹

3. Ahol a feltételek megvoltak, ott az esetenként gyakori, de inkább a rossz időben (nem optimális talajállapot mellett) végzett mélyművelés éppen az ellenkező hatást váltotta ki, mint amit vártak tőle.

A tudományos kutatás eredményei szerint a kultúrnövények számára kedvező „talaj se tömődött, se porszerű struktúrájú ne legyen, hanem olyan, amelyben a kapilláris és nem kapilláris —, vagy röviden légüregek egymáshoz megfelelő arányban fordulnak elő, ez pedig a morzsálékos struktúrájú talajban lesz meg.”³⁰

A fenti optimális állapotot csak ekékkel elérni nem lehetett — bár a korszakban igen nagy differenciálódáson átesett ekéket formagazdagságuk szinte minden talajművelési eljárás végrehajtására alkalmassá tette. Egyre inkább szükségessé vált az ekék munkáját kiegészítő, ill. helyettesítő munkaeszközök alkalmazása.

IV.

A *henger* — az eke és a borona mellett — a legismertebb talajművelő eszköz volt. Elterjedésének kezdete nálunk a nagybirtokon a XIX. század elejére, a paraszti gazdaságokban a század utolsó harmadára tehető. Nem véletlen az egybeesése a mélyebben járó vasekék és a vetésforgós rendszer elterjedésével. A henger talajtömörítő munkáját a mélyebb szántás tette szükségessé. Alkalmazása a felszántott és még nem ülepedett, üreges talaj gyors kiszáradását gátolta meg, lehetővé tette az egyenletes vetést, és télen a felfagyás okozta károkat csökkentette.³¹ A rosszul sikerült, rögzös szántás el-munkálásában is nagy segítséget jelentett. Igaz, erre már nem a klasszikus hengert, hanem inkább tüskés hengert vagy különféle (Ahlborn-, Croskill- stb.) rögtörőt használtak. Amennyire hasznos tudott lenni, annyira komoly hibákat is követhettek el használatával. A nedves talaj hengerezése kiszárította és kérgessé tette a talajt. Ez utóbbi tulajdonsága és a hantos szántás helyrehozatalában betöltött szerepe vezetett olyan szélsőséges nézetek elterjedésére, hogy „a henger fölösleges, csak önámításra szolgáló és hanyag művelést palástoló eszköz, melyet minden gazdaságból ki kellene küszöbölni.”³² A hengerről alkotott vélemény, hogy „szükséges rossz”, természetesen nem a henger, hanem a helytelen alkalmazás következménye volt.

A *boronák* is nagy változáson mentek át. A nagymúltú tövisboronákból fejlődtek ki a különböző fogasok és porhanyító boronák. A boronák között jelent meg a tárcsa is, mely a későbbiekben nagy szerephez jutott, mint a szárazgazdálkodás egyik eszköze. Az első tárcsákat (a Randall-féle kerek borona, 1885.) (26. kép) még mint „különöséget” említik, és alkalmazásukról csak annyit írnak, hogy „a rögzöket átszeli és a szántás után rögaprítóként hat.”³³ A tárcsa sokoldalúsága a „Batávia” porhanyító kapcsán került szóba. Ez az acéltányérokából álló, önműködő tisztítóképzőeszköz kis vonóerőigénye révén a kemény föld fellazítására is alkalmas volt.³⁴ A tarlóhántás mellett a tavaszi talajművelésben is nagy hasznát lehetett venni. Különösen a „problematikus” sziktalajok esetén, ahol az ekés művelés jó minőségű elvégzése csak nagyon szűk időhatárok között volt lehetséges. Egyenletes munkamélysége — a vetőgépes vetés számára is alkalmas — jó minőségű magágy készítését tette lehetővé.³⁵

A tarló feltörésének előnyei — a talaj vízvisszatartó képességének növelése, a tarlón a növényi élet megszüntetése és a gyomok irtása — ismertek voltak, de akkoriban a tarlóhántásra használt hármaskéssel — a munkacsúcs miatt — nehezen lehetett elvégezni. A keresztek egy sorba állításával próbálták a tarlót minél előbb művelhető állapotba hozni.³⁶

A kellő időben történő tarlótörés végrehajtását a művelés mélysége is befolyásolta. A tarlószántás vagy tarlóhántás körüli vitában az előbbit támogató vélemények alapja az volt, hogy a gyommagvak mélyen aláforgatva a földben elkorhadnak, és így nincs szükség a csírázást elősegítő sekély művelésre.³⁷ A fentiekkel ellentétben a gyommagok hosszú éveikig képesek megtartani csírázókéességüket a föld alatt, ezért sokkal célszerűbb a tarlóhántás, ami elősegíti a csírázásukat, és így a terület megtisztítását a

gyomoktól. Az előbbieken kívül a tárcsázás sokkal kisebb vízveszteséggel jár nyáron, és a lényegesen kisebb vonóerőigény is mellette szól.³⁸

A tarlóhántásra nemcsak a tárcsát, hanem a *skarifikátort* vagy *rétfelújító boronát* is fel lehetett használni, mely elsősorban az „elromlott, terméketlen réteket van hivatva új életre és termőképességre hozni”. A 4-4 ökörrrel vontatott skarifikátorokkal naponta 8 magyar holdat (3,47 ha) lehetett megművelni. A tárcsához hasonlóan igen olcsó és gyors munkát végzett.³⁹

A talaj fordítás nélküli művelésére az előbbieken kívül a tulajdonképpeni porhanyító boronák (27. kép) továbbfejlesztésének tekinthető *porhanyítók* is alkalmasak voltak. Az alapvető eltérés abban mutatkozott meg, hogy az utóbbiak esetében a művelés mélységét nem a gép önsúlya és a talajellenállás határozta meg, hanem azt elsősorban egy vagy több kerékkel lehetett a kívánt mélységre beállítani.

E gépek előnyös tulajdonságai — az ekével szemben — a lényegesen kisebb vonóerőigény, a téli nedvesség megőrzése és a jó gyomirtóképesség voltak. Elsősorban a tavasziak vetés előtti talajművelésére voltak alkalmasak (természetesen ott, ahol volt őszi mélyszántás).⁴⁰ Ismert volt, hogy nyugaton (Belgium, Anglia) tarlóhántásra is használták, de nálunk nem javasolták, mert „a talaj kémiai működése porhanyítás után természetesen nem olyan érélyes, mint szántás után, miért is bizonyos esetekben, tarlótörésnél kerülendő”.⁴¹

Porhanyító vagy cultivator név alatt foglalták össze a csorozlyaekeket (az előbbiekekben már említett scarifikátor), a sorművelőket (a növényápolásban használt lókapák) és a tulajdonképpeni porhanyítókat. Ez utóbbiak között a művelés mélysége szerint megkülönböztették az extirpátort, grubberboronát és a grubbert.

Legelterjedtebb a hohenheimi Pabst-féle *extirpátor* volt. Fa-, később vasrámán helyezkedtek el a porhanyítást végző hosszúszerű túró vaskapák. Kötött talajon sajnos könnyen elgörbültek a kapák, ill. mélyebb munka esetén az egész keret könnyen szét-törtött. A gyenge szerkezet behatárolta a felhasználás lehetőségeit: csak felszíni munkára, magtakarásra volt alkalmas.⁴²

Az extirpátor munkáját egy jó vasfogas is hasonló minőségben el tudta végezni, de a *grubberboronát* már nem helyettesíthette. Az előbbieken leírt tulajdonságok és az akár 20 cm-es művelési mélysége miatt mondta róla GOTHARD Sándor, hogy „ezen földmegmunkálási-eszköz igazi kincs, melynek ... nem volna szabad bármely rendezett gazdaságban hiányozni”.⁴³

GOTHARD 1884 tavaszán a Vas megyei Gazdasági Egyesület közreműködésével összehasonlító kísérletet végzett három grubberboronával. Az ősszel megszántott területen a 15 cm mélyen járatott grubberboronák terület-teljesítményét és vonóerő-szükségletét mérték. A bírálat szempontjai voltak:

- a munka jósága
- az eszköz munkaképessége
- annak szerkezete, a kezelés könnyűsége
- a hozzá használt anyag minősége
- a gép ára és a pótlás költsége

Az Ashton-Meyer-féle porhanyító (28. kép) középkötött talajokon kitűnő munkát végezett, biztos járású és nagyon tartós volt. A Rainforth-féle porhanyító az előzőhöz hasonló volt, de a könnyebb kezelhetősége és a kisebb vonóerő igénye miatt (az előbbinek 277 kg az utóbbinak 226 kg) jobbnak bizonyult. A két gép területteljesítménye közel azonos volt: 0.84, ill. 0.81 kat. hold (0.48, ill. 0.47 ha) óránként. A J. & F. Howard-féle grubberborona (29. kép) az előzőeknél is könnyebben kezelhető és az óránkénti teljesítménye — 1.05 kat. hold (0.61 ha) — is nagyobb volt. Sajnos a terméseredményekre gyakorolt hatást nem vizsgálták. Az eddigiekből is kitűnt, hogy a lényegesen kedvezőbb vonóerőigény mellett képes helyettesíteni a szántást tavasszal, és minden olyan esetben, amikor szükség van a talaj lazítására, vagy porhanyítására, de a szántás még nem indokolt.⁴⁴

A mélyebben járó porhanyítókkal, a *grubberekkel* is igen jó eredményt lehetett elérni, de nagy energiaszükségletük és kis teljesítményük miatt csak igen indokolt esetben volt célszerű a használatuk. Az Echert Coleman gruberről (30. kép) mondta igen találóan egy angol szakember, „hogy e gép igen jó, munkája igen szép — de sajnos nincsenek elefántjaink hozzá.”⁴⁵

A grubber előnye az ekével szemben még akkor is megmutatkozott, ha a munkában nem is lehetett vele nyerni. 1892-ben CSERHÁTI Sándor felkérésére három különböző gazdaságban (a keszthelyi m. kir. gazd. tanintézet gazdasága, MAHN Frigyes Nagykajdon és ROVARA Frigyes Répcseszentgyörgyön) végeztek kísérletet oly módon, hogy az őszelel felszántott talajt három részre osztva 1/3-át újból megszántották, 1/3-át meggrubberolták és 1/3-át csak megboronálták. A k. holdra eső termésátlag (a növény zab volt) mind a három helyszínen a grubberolt területen volt a legnagyobb. Ez az eredmény a téli csapadék megőrzésének volt köszönhető, ami különösen száraz tavasz esetén lehetett fontos.⁴⁶

A fenti gépek előnyös tulajdonságaik ellenére is csak nagyon lassan terjedtek el a gyakorlatban. A sok — elsősorban gazdasági — tényező mellett kevésbé hangsúlyozott lélektani szempontok is szerepet játszottak. Nevezetesen sem a tárcsa, sem a kultivátor nem végzett olyan „szép” munkát, mint az eke. Amíg a talajművelés alatt szinte kizárólag az ekével történő szántást értették, addig a „jó” munka egyet jelentett a talaj fordításos művelésével. (Jellemző arra, hogy mennyire a talajművelés szinonimájaként kezelték a szántást az, hogy a porhanyítók munkáját is sokáig „szántásnak” nevezték). Természetesen a tárcsa és a kultivátor nem a szántást volt hivatva helyettesíteni, hanem a másfajta talajművelési eljárások, a műveletek másfajta összetételével kívánták elérni a kedvező talajállapotot. Különösen a tarlóhántás munkájáról volt nehéz elhitélni, hogy adott esetben az is „jó” munka lehet, ha a föld olyan, „mintha a disznók túrták volna fel”.

A század utolsó évtizedének második felétől az átlagtermések növekedési üteme lényegesen lelassult, ami még a XX. század első évtizedeiben is tovább tartott.⁴⁷ Ez a viszonylagos stagnálás sok összetevő eredménye, többek között külső okokra (a világpiacon a kereslet és a kínálat teljes megváltozása)⁴⁸ és belső okokra (a kor adott műszaki és tudományos színvonalán ez volt a reálisan elérhető eredmény) volt visszavezethető.

Az előbb említett megtorpanás és két újabb aszály (1897-ben és 1907-ben) miatt újra előtérbe kerültek az aszály és a szárazság okozta problémák. Emellett a magasabb színvonalon termelő növénytermesztést értelemszerűen érzékenyebben érintette a szárazság, mint az előző korok külterjes gazdálkodását.⁴⁹ Ezek voltak a közvetlen előzményei a Magyarországon megjelenő szárazgazdálkodási rendszereknek.

V.

Az első, Magyarországon nagy visszhangra talált *szárazgazdálkodási rendszer (dry-farming)* H.W. CAMPBELL amerikai tanár nevéhez fűződik. 1907-ben kiadott "Soil Culture Manual" c. könyvében foglalta össze tapasztalatait az észak-amerikai arid klímájú területek talajműveléséről.

A dry-farming művelés lényege, hogy a talajt a lehető legtöbb nedvesség felvételére és annak megőrzésére tegye képessé. Célját úgy éri el, hogy a szántás után a felatalt talajt nem hagyja üregesen, hanem mesterségesen üleptíti, morzsalékos állapotba hozza, és ezzel együtt összeköti az altalajjal. A talaj felszínét szintén porhanyósan tartja, hogy ez a laza takaró védjen a párolgás ellen. A kívánt állapotot a tárcsásborona és az altalajtömörítő alkalmazásával éri el.

A legigéretesebbnek — az igazán újdonságnak számító — *altalajtömörítőt* tartották. Többek között ettől, az egy tengelyre szerelt, de külön-külön forgó ékkel kiképzett, küllös kerekű munkagéptől várták az 50-250%-nyi terméstudbbltet.⁵⁰

Az első híradás a Köztelekben az altalajtömörítőről — még a teljes rendszer ismeretése nélkül — úgy számol be, mint ami az „altalajt tömöríti” (névének megfelelően), hogy ezzel megátolja a víznek a nem művelt részbe való leszivárgását.⁵¹

A későbbi ismertetések már helyesen értelmezik szerepét. K. RUFFY Pál így ír róla: „Az altalajtömörítő az eke mechanikai munkáját egészíti ki, követi az ekét, hogy általa a szántott réteg alsó része a barázda fenekére lenyomassék, továbbá, hogy a szántás alsó része tömörebb állapotba jusson.”⁵²

Használatának (nem mindig egyértelmű) előnyei⁵³ a tavaszi szántáskor⁵⁴, a trágya leszántása során⁵⁵ és a másodvetésű növények nyári talajelőkészítése esetén tüntek ki.⁵⁶ Ez utóbbi vizsgálat azonban már rámutatott arra, hogy nem is annyira a tömörítő, mint inkább a szántás előtt végzett tarlótárcsázás hozza a talajt kedvezőbb állapotba. A végső „ítéletet” az Országos m. k. Növénytermelési Kísérleti Állomás által 1909/10-és 1910/11-ben végzett kísérletek eredményei után mondták ki: a hazai mezőgazdaság szempontjából a tömörítőnek csak különleges esetekben lehet fontosságot tulajdonítani. Például elkésett vagy rossz talajmunka helyrehozására, ha a vetésig nem állna elő a kellő ülepedettség, ill. tavaszi szántás esetén, ha istállótrágyázást is végeznek.⁵⁷

A dry-farming hazánkban is eredményesen használható eleme a talaj felületének állandóan porhanyított állapotban tartása. Ezt a *tárcsásborona* alkalmazásával lehet a legolcsóbban és legjobban elérni (31. kép).⁵⁸

CAMPBELL könyvében leírja, hogy a tárcsásborona az ekét nem helyettesíti, de a talajok tavaszi megművelésére a legjobb eszköz és „melegen ajánlja, hogy a tárcsásbo-

rona halogatás nélkül tarlóbuktatás céljából nyomon kövesse az aratógépet.”⁵⁹ A tarló rögtöni feltörése, ill. a tárcsásborona használata nem volt újdonság, legfeljebb az addigi ismeretek megerősítése.⁶⁰

Amennyire nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket a tömörítő, annyira előnyös volt a tárcsásborona használata. A tarlókántáson kívül a tavaszi vetésű növények talaj-előkészítésekor még akkor is indokolt volt a használata, ha az elmaradt őszi szántást tavasszal kellett elvégezni. A fentiekén kívül vetőszántásra és a szalmás trágya bekeverésére is kitűnően lehetett alkalmazni.⁶¹ A tárcsásborona okozta hullámos talajfelszín egyengetésére a gép után akasztott különféle fogasok és talajegyengetők szolgáltak (pl. a Gregor-féle talajegyengető)⁶², míg a két tárcsatag között kimaradó porhanyítatlan részt rugóacélból készült foggal, vagy az erre erősített trapéz alakú kapával igyekeztek megszüntetni.⁶³ A hullámosság kiküszöbölésére (és az alaposabb munka miatt) készültek kettős tárcsák is, de lényegesen kisebb munkateljesítményük miatt a tárcsa egyik fontos, előnyös tulajdonságát veszítették el.⁶⁴

Az állandóan porhanyós talajfelszín fenntartásában az eke és a tárcsa után közvetlenül járatott *fogasnak* is nagy szerepe volt (az altalajtömörítő munkáját is részben a henger és a fogas együttes alkalmazásával látták helyettesíthetőnek). A fogas vízkonzerváló hatását a kísérleti eredmények is alátámasztották.⁶⁵

Az eltérő klimatikus viszonyok miatt a dry-farming rendszer mechanikus átvétele hazánkban nem volt lehetséges (csapadékos időjárás esetén káros).⁶⁶ Amerikában sem a száraz fekvésű legelőterületeknek a gabonatermelés szolgálatába állítása volt a cél — de a rendszer elvének és egyes elemeinek alkalmazása a mi viszonyaink között is előrelépést jelentett.⁶⁷

A dry-farming mozgalommal szinte egyidőben — részben annak hatására — hazai újítások is születtek. Ilyen volt a bányászati főhercegi uradalom felügyelőjének, BAROSS Lászlónak talajművelő rendszere. A lényege az volt, hogy mind a korán (büköny, borsó, repce), mind a nyár derekán betakarított növények után 15-20 cm mélyen megszántotta a tarlót, utána pedig a tárcsásborona többszöri járatásával tartotta vetésig gyommentesen és kellően porhanyósan a talajt. A későn lekerülő növények (cukorrépa, kukorica) után csak 7-8 cm mélyen járatott gőzeke-grubberrel munkálta meg az őszi bevetésre kerülő talajokat. A helyi viszonyok között sikeres gazdálkodásának feltétele a gőzekes művelés volt (3694 kat. hold — 2134 ha — szántóföldre két gőzeke-szerelvénye volt).⁶⁸

A szárazgazdálkodás szempontjából fontos eszközök között kell megemlíteni a Kőszegi-féle talajművelőgépet. A forgó ásókéssel működő önjáró talajmaró a talajt egyjáratásban — egyszerre több műveletet helyettesítve (szántás, tömörítés, fogasolás) — legtöbbször vetésre kész állapotba hozza úgy, hogy a földet a művelés mélységéig egyenletesen műveli meg. Az alkalmazhatóságát korlátozó tényezőket figyelembe véve (sem túl kötött, sem túl laza talajon nem dolgozott jól, és maga a gép sem volt tökéletes) és kellő időben használva a gép jó munkát végzett.⁶⁹ A művelt réteg alsó része és az altalaj közötti optimális kapcsolat és az üregmentes művelés miatt mondhatta róla IFJ. SPORZON Pál: „Ez a Campbell igaz teóriájának tökéletes megoldása.”⁷⁰

1919-ben GYÁRFÁS József ismertetett a Köztelekben egy különleges szárazgazdálkodási rendszert, a Jean-féle eke nélküli talajművelő eljárást. JEAN ezt már 10 év óta eredményesen használta Dél-Franciaországban, a Carcassonetől 6 km-re levő Bru nevű birtokán, meszes középkötött vályogtalajon.

Eljárásának lényegét az jelentette, hogy JEAN nem használt ekét, hanem az általa szerkesztett rugós porhanyítóval művelte nyáron az őszi gabonával bevetendő területet. Ennek a kultivátornak 13 foga volt, amelyek hármásával vagy négyesével több mozgatható keretre voltak egymástól 13 cm távolságra erősítve. A fogak kicserélhetők voltak, a művelés kezdetén — aratás után —, amíg a talaj kemény volt hegyesek, később szélesebb lúdtalpakkal lehetett a fogakat kicserélni. Az aratás és vetés közötti 3,5 hónap alatt 10-14 naponta (összesen 7-10 alkalommal) fokozatosan, egyre mélyebben porhanyította a talajt, míg vetésig el nem érte a 20 cm-es mélységet.⁷¹

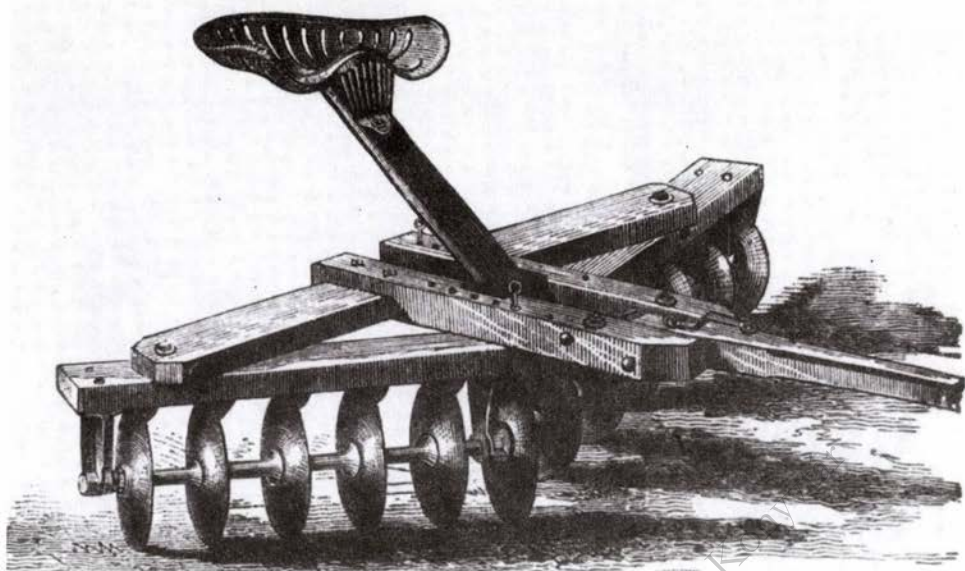
A szélsőséges körülmények között végzett egyoldalú gazdálkodás (szinte csak kalászoszt termelt) hazai alkalmazása több tényező miatt sem lett volna lehetséges. A gyomok elleni védekezés, a nagyobb tarlómaradványok aláforgatása, a szalmásabb istállótrágya aláhozatala, de legfőképpen az őszi mélyművelés nem nélkülözheti az ekét — írja GYÁRFÁS.⁷²

A forgatás nélküli talajművelésnek ott van létjogosultsága, ahol (vagy amikor) a forgatásos művelés több hátránnyal jár mint előnnyel, pl.: az alföldi szikes talajokon, tarlóművelésnél és kötött talajok mélyművelésénél előnyösebb a rugós (vagy merev) kultivátor használata mint az eké.⁷³

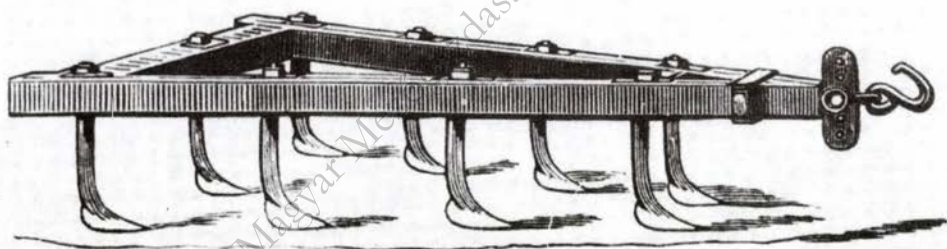
JEAN eredményeit műtrágya nélkül, ill. kevés istállótrágyával érte el. Talajának termőképességét azzal magyarázta, hogy a fenti talajművelés nagymértékben kedvez a talajbaktériumoknak és a talaj beéredettség létrejöttének.⁷⁴

A talajbaktériumok és a talajban élő egyéb alsórendű élőlények jelentőségének felismerése és a szántással elkövetett hibák (volt ahol rendszeresen 40 cm-nél is mélyebben szántottak) vezettek — GYÁRFÁS kifejezésével élve — az „ekeellenes mozgalomhoz”.⁷⁵ A FRANCÉ által „edaphon” gyűjtőnéven összefoglalt élőlények szerepének túlbecsülése, ill. félreértelmezése indított egyes, főként gyakorlati gazdákat a forgatásos művelés teljes elvetésére. Hasonló módon, mint ahogy a henger esetében, itt sem az eke volt a „hibás”, hanem az indokolatlanul vagy rosszul végzett munka. Az egyetlen sikeresen alkalmazott eke nélküli, Jean-féle talajművelési rendszer csak az ot-tani (brui), szélsőséges körülmények között eredményes, ezért általánosításra nem alkalmas.⁷⁶

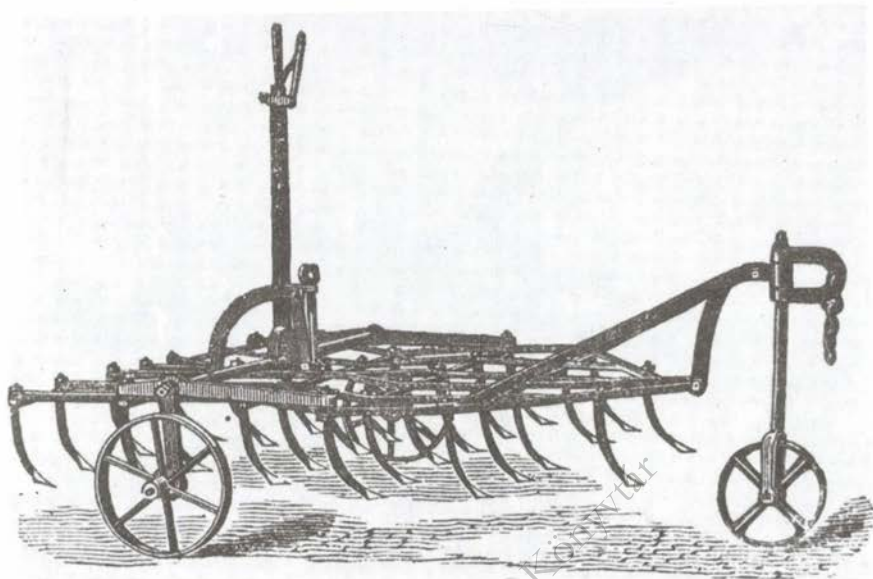
A 20-as évek közepére a kezdeti lelkesedésen túl, már gyakorlati ismeretek birtokában, lehetővé vált a szárazgazdálkodás gépeinek és a talajművelési rendszerek reális megítélése. Nagy szerepe volt ebben GYÁRFÁS Józsefnek, aki publikációiban és az 1922-ben kiadott (majd 1925-ben második kiadást is megért) „Sikeres gazdálkodás szárazságban” című könyvében értékelte a hazai gyakorlatban is alkalmazható elemeket, és amelyben azt írja: „nem recepteket kap itt a gazda a kezébe, hanem hall elveket, amelyek szerint ő neki magának kell a viszonyai között leghelyesebb száraz-gazdálkodási rendszert kidolgoznia.”⁷⁷

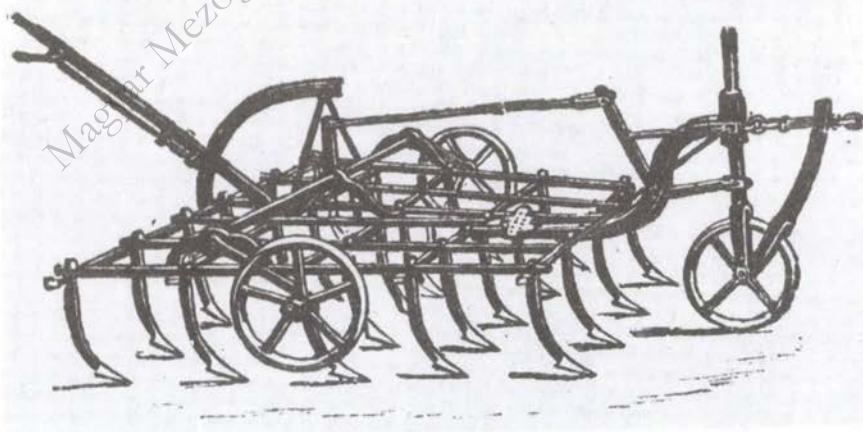
26. Randall-féle kerekes borona
Archív szám: 23 557, Film szám: 40 691

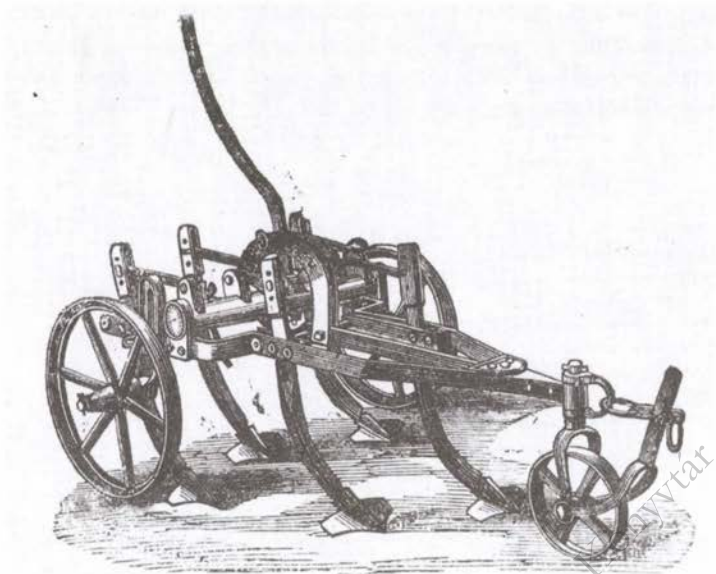
27. Porhanyító borona
Archív szám: 23 556, Film szám: 40 690

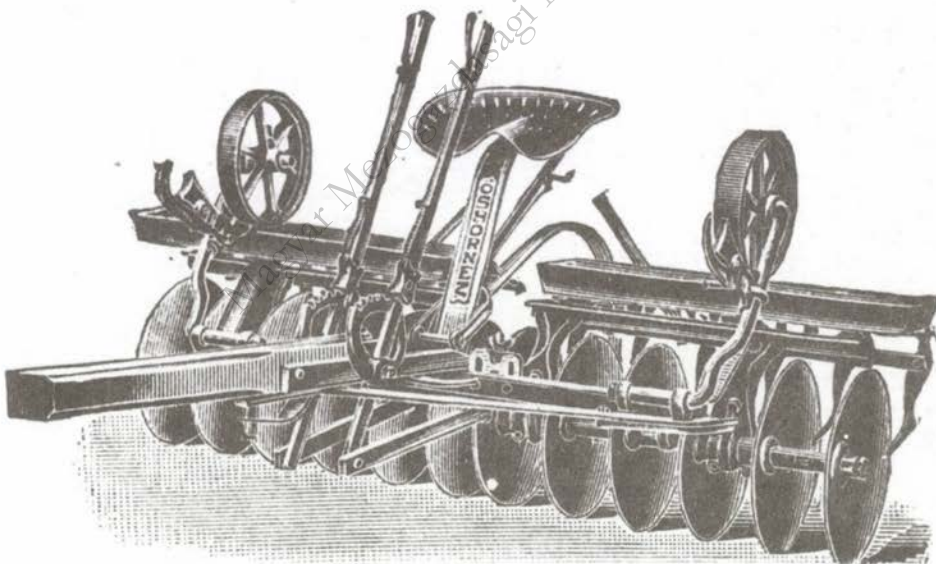
28. Ashton-féle grubberborona
Archív szám: 45 542, Film szám: 60 753

29. J. & F. Howard grubberboronája
Archív szám: 45 541, Film szám: 60 754

30. Echert Coleman grubber
Archív szám: 45 540, Film szám: 60 755

31. Tárcásborona munkában
Archív szám: 43 701, Film szám: 60 459

Ezek az elvek — a tárcsásborona és a kultivátor használata⁷⁸, a tarlótörés jelentősége⁷⁹, a fokozatos mélyítő művelés⁸⁰, talajelőkészítési rendszerek őszi és tavasziak alá⁸¹, a sziktalajok javítása⁸² stb. — jelentek meg és épültek be az évtized végén kiadott összefoglaló növénytermesztési munkákba.

RÖVIDÍTÉSEK

ASZ.	= Agrártörténeti Szemle
EL.	= Erdészeti Lapok
GL.	= Gazdasági Lapok
KK.	= Kísérletügyi Közlemények
KT.	= Köztelek
MMMF.	= Magyar Mezőgazdasági Múzeum Füzetei
MMMK.	= Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei
MSZ.	= Mezőgazdasági Szemle

JEGYZETEK

- ¹KONEK S. 1878. 181. p.
- ²ERDŐDI A. 1863. 437. p.
- ³KORIZMICS L. 1863. 429 p.; GALGÓCZY K. 1878. 374. p.
- ⁴HIDEGHÉTHY A. 1863. 405. p.
- ⁵RÉTHLY A. 1925. 9. p.; lásd még RÉTHLY A. 1962., RÉTHLY A. 1970.
- ⁶U.o. 12. p.
- ⁷MATLEKOVICS S. 1897. VI. 697. p.
- ⁸HIDEGHÉTHY A. 1863. 407. p.
- ⁹Lásd bővebben: FEHÉRGY. 1982.
- ¹⁰PENYIGEY D. 1948. 59. p.
- ¹¹SPORZON P. 1875. 3. p.
- ¹²HENSCH Á. 1885. 21. p.; GUNST P. 1984. 450. p.
- ¹³BALÁS Á. 1888. 45. p.
- ¹⁴SPORZON P. 1875. 22. p.
- ¹⁵FABRICIUS E. 1921. 16. p.
- ¹⁶SZUHAY M. 1971. 59. p.
- ¹⁷BALÁS Á. — HENSCH Á. 1896. 114. p.
- ¹⁸BARBARITS L. 1960. 24. p.
- ¹⁹MATLEKOVICS S. 1897. VI. 30. p.
- ²⁰BALASSAI. 1973. 439. p.
- ²¹MATLEKOVICS S. 1897. VI. 240/C p.
- ²²SIPOS G. 1972. 44. p.
- ²³A vályogtalajokra használt korabeli kifejezés, melyet a homok és az agyag szavak összevonásából képeztek, utalva ezzel a vályogtalajok köztes tulajdonságaira. Ld. bővebben: CSERHÁTI S. 1902.
- ²⁴SPORZON P. 1865. 63., 105. p.
- ²⁵GYÁRFÁS J. 1906. 181. p.
- ²⁶BALÁS Á. 1888. 383. p.; SPORZON P. 1875. 49. p.

- 27 HENSCH Á. 1885. 153. p.
- 28 CSERHÁTI S. 1891. 3. p.; CSERHÁTI S. 1907. 30. p.
- 29 A mélyművelés szükségességével kapcsolatos nézetkülönbségek csak részét képezték a kor két egymással szemben álló (belterjes ill. külterjes) gazdaság fejlesztési irányvonalának. Ld. KAUTZ GY. 1911. 527. p.
- 30 CSERHÁTI S. 1902. 65. p.
- 31 BALASSAI. 1990-91. 117. p.
- 32 HENSCH Á. 1885. 199. p.
- 33 U.o. 175. p.
- 34 SPORZON P. ifj. 1906. 1741. p.
- 35 SOLYMOS G. 1906. 1647. p.
- 36 KÁROLY R. 1897. 20. p.
- 37 T. 1906. 1825. p.
- 38 MT. 1906. 1867. p.
- 39 SZABÓ G. 1906. 969. p.
- 40 CSERHÁTI S. 1905. 228. p.
- 41 HENSCH Á. 1885. 178. p.
- 42 U.o. 200. p.
- 43 GOTHARD S. 1885. 20. p.
- 44 CSERHÁTI S. 1905. 229. p.
- 45 GOTHARD S. 1885. 84. p.
- 46 CSERHÁTI S. 1905. 230. p.
- 47 KERPELY K. 1916. 7. p.
- 48 Ld. bővebben: BALLA A. 1938., SÁNDOR P. 1958., KENÉZ B. 1917.
- 49 Tényleges éghajlati változás is történt, a XIX. és XX. század fordulóján ért véget az ún. „kis jégkorszak”. Ld. RÁCZ L. 1989. 118. p.
- 50 GYÁRFÁS J. 1909. 27. p.
- 51 SIGMONDE. 1908. 1646. p.
- 52 K. RUFFYP. 1908. 2624. p.; A "Subsoilpacker" félvezető magyar fordítása helyett Koppély Géza a magház-tömörítőt, Gyárfás József a feltalaj- v. barázdatömörítőt kifejezést ajánlotta, ennek ellenére a szakirodalom továbbra is az első variációnál maradt.
- 53 FLEISCHER GY. 1910. 83. p.
- 54 GRIEBSCH V. 1909. 884. p.
- 55 KERPELY K. 1916. 58. p.
- 56 KERPELY K. 1909. 2858. p.
- 57 SURÁNYI J. 1922. 345. p.
- 58 KERPELY K. 1909. 884. p.
- 59 CAMPBELL, H.W. 1909. 14. p.
- 60 JATTKA F. 1909. 103. p.
- 61 KERPELY K. 1910. 868. p.
- 62 BÁRÁNY F. 1910. 1125. p.
- 63 SZABÓ J. 1909. 64. p.
- 64 GYÁRFÁS J. 1925. 77. p.; A tárcsásborona elterjedéséhez nagyban hozzájárult a korabeli mezőgazdaság munkaerőhiánya. Ld. SZEMERE H. 1909. 219. p.
- 65 KERPELY K. 1910. 13. p.
- 66 KÁLDY SZÜCS J. 1910. 256. p.
- 67 SURÁNYI J. 1917. 1657. p.

- 68 BAROSS L. 1909. 2108. p.; 1910. 798. p.
 69 FECHTIG I. 1909. 1288. p.
 70 SPORZON P. ifj. 1910. 14. p.
 71 GYÁRFÁS J. 1919. 371. p.
 72 GYÁRFÁS J. 1920. 37. p.
 73 GYÁRFÁS J. 1920. 103. p.
 74 GYÁRFÁS J. 1919. 372. p.
 75 GYÁRFÁS J. 1925. 18., 39. p.
 76 GYÁRFÁS J. 1922. 38. p.; 1922. 1263. p.
 77 GYÁRFÁS J. 1925. 4. p.
 78 SPORZON P. ifj. 1928. 54. p.
 79 GYÁRFÁS J. 1928. 10. p.
 80 WESTSIK V. 1928. 69. p.
 81 BITTERA M. 1928. 106. p.
 82 SZENTANNAYS. 1928. 7. p.

IRODALOM

- BALASSA Iván 1973. Az eke és a szántás története Magyarországon. Budapest.
 BALASSA Iván 1990-91. A henger használata. MMMK. Budapest.
 BALÁCS Árpád 1888. Általános és különleges mezőgazdasági növénytermelés I. kötet. Magyar-Óvár.
 BALÁCS Árpád — HENSCH Árpád 1896. Földműveléstan (in: Magyarország földművelése 1896. Budapest.)
 BALI LA Antal 1938. A legújabb kor gazdaságtörténete. Budapest.
 BARBARITS Lajos 1960. A gőzeke szántás története. MMMF. Budapest.
 BAROSS László 1909. Tárcsásborona és szuperfoszfát. KT. Budapest.
 BAROSS László 1910. A tárcsásborona alkalmazhatóságáról. KT. Budapest.
 BÁRÁNY Ferencz 1910. A tárcsás talajporhanyító alkalmazhatóságáról. KT. Budapest.
 BITTERA Miklós 1928. Növénytermesztéstan I. rész. Budapest.
 CAMPBELL, H. W. 1909. Okszerű talajművelés. ford.: K. RUFFY Pál Budapest.
 CSERHÁTI Sándor 1891. A talajnak mélyművelése hazánkban. Magyar-Óvár.
 CSERHÁTI Sándor 1902. Talajismeret. Budapest.
 CSERHÁTI Sándor 1905. Általános és különleges növénytermelés. Győr.
 CSERHÁTI Sándor 1907. Az Alföld mezőgazdasági viszonyainak reformja. Budapest.
 ERDŐDI Adolf 1863. Az 1863. évi aszályosság a magyar Alföldön. EL. Selmecz.
 FABRICIUS Endre 1921. A magyar növénynevelés. Budapest.
 FECHTIG Imre 1909. Campbell módszere és a Kőszegi-féle talajmunkáló gép. KT. Budapest.
 FEHÉR György 1982. A mezőgazdasági kísérletügy kialakulása Magyarországon (1869-1914). Agrártörténeti Tanulmányok 11. Budapest.
 FLEISCHER Gyula 1910. Kísérletek Campbell nyomán. GL. Budapest.
 GALGÓCZY Károly 1878. Az alföldi aszályosság legvalószínűbb okai és hatásának mérséklése. Budapest.
 GOTTIARD Sándor 1885. Néhány cultivator ismertetése összehasonlító kísérletek alapján. Szombathely.
 GRIEBSCH Viktor 1909. Az altalajtömörítő munkában. KT. Budapest.
 GUNST Péter 1984. Az aszályok és a magyar állam. ASZ. Budapest.
 GYÁRFÁS József 1906. A mélyművelés befolyása a gyökérzetre. MSZ. Budapest.
 GYÁRFÁS József 1919. A Jean-féle, eke nélküli gazdálkodás ismertetése. KT. Budapest.

- GYÁRFÁS József 1919. A Jean-féle, eke nélküli gazdálkodás bírálata. KT. Budapest.
- GYÁRFÁS József 1920. A Jean-féle, eke nélküli talajművelőrendszer tanulságai. KT. Budapest.
- GYÁRFÁS József 1922. Az eke rehabilitálása. KT. Budapest.
- GYÁRFÁS József 1922. Dobjuk az ekét az ocska vashoz? KT. Budapest.
- GYÁRFÁS József 1925. Sikeres gazdálkodás szárazságban. Magyar dry-farming. Budapest.
- GYÁRFÁS József 1925. A szántó föld helyes művelése. Budapest.
- HENSCH Árpád 1885. Az okszerű talajművelés elmélete és gyakorlata. Budapest.
- HIDEGHÉTHY Antal 1863. A jelen évi inség okainak és óvszerének elemzése. EL. Selmecz.
- JATTKA Ferenc 1909. Állandó szárazság folytán módosult talajművelés. MSZ. Budapest.
- KAUTZ Gyula 1911. A nemzetgazdasági eszmék története Magyarországon. Budapest.
- KÁLDY SZÜCS János 1910. A Campbell teória gyakorlati értékéről különös tekintettel hazai viszonyainkra. GL. Budapest.
- KÁROLY Rezső 1897. A tarlószántás befolyása a termésre. MSZ. Budapest.
- KENÉZ Béla 1917. Nép és föld. Budapest.
- KERPELY Kálmán 1909. A "Campbell"-féle talajtömörítés. KT. Budapest.
- KERPELY Kálmán 1909. A Campbell-féle talajművelés. KT. Budapest.
- KERPELY Kálmán 1910. A Campbell-féle talajművelés gyakorlati eredményeiről. KT. Budapest.
- KERPELY Kálmán 1910. Az okszerű talajművelés szerepe a szárazság elleni küzdelemben. Budapest.
- KERPELY Kálmán 1916. Talajművelés (in: Többtermelés a mezőgazdaságban, szerk.: KOVÁCSY Béla) Budapest.
- KONEK Sándor 1878. Magyar Birodalom Statisztikai Kézikönyve, folytonos tekintettel Ausztriára. Budapest.
- KORIZMICS László 1863. Az 1863-ik évi aszályosság és ebből eredő inség okairól és óvszereiről. EL. Selmecz.
- MATLEKOVICS Sándor 1897. Magyarország Közgazdasági és Közművelődési állapota ezeréves fennállásakor I.-VI. Budapest.
- MT. 1906. Tarlószántás vagy tarlólántás? KT. Budapest.
- PENYIGEY Dénes 1948. Az öntözés története különös tekintettel Magyarország mezőgazdaságára. Debrecen.
- RÁCZ Lajos 1989. A középkor és a kora újkor éghajlattörténetéről. ASZ. Budapest.
- RÉTHLY Antal 1925. Magyarország elemi csapásai. KK. Budapest.
- RÉTHLY Antal 1962. Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig. Budapest.
- RÉTHLY Antal 1970. Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1700-1800-ig. Budapest.
- SÁNDOR Pál 1958. A XIX. század végi agrárválság Magyarországon. Budapest.
- SIGMOND Elek 1908. Hogyan védekeznek a szárazság ellen az amerikai gazdák? KT. Budapest.
- RUFFY K. Pál. 1908. A legkorszerűbb talajművelés. KT. Budapest.
- SIPOS Gábor 1972. Földművelés. Budapest.
- SOLYMOS Gusztáv 1906. Rögtörő mint tarlólántó — és egyebek. KT. Budapest.
- SPORZON Pál 1865. A termőföld. Buda.
- SPORZON Pál 1875. Mit tegyen a magyar gazda a szárazság ellen? Magyar-Óvár.
- SPORZON Pál ifj. 1906. A "Batávia" porhanyító. KT. Budapest.
- SPORZON Pál ifj. 1910. A Kőszegi-féle talajművelő gép és annak jelentősége. Budapest.
- SPORZON Pál ifj. 1928. A kisgazda mezőgazdasági gépei. Budapest.
- SURÁNYI János 1917. A dry-farming jelentősége a nemzetközi termelésben. KT. Budapest.
- SURÁNYI János 1922. Talajművelési kísérletek a Campbell-féle tömörítővel. KK. Budapest.
- SZABÓ Géza 1906. Tarlólántás skarifikátorral. KT. Budapest.
- SZABÓ János 1909. A tárcásborona és annak munkájáról. MSZ. Budapest.
- SZEMERE Huba 1909. Munkáskímélő és munkástakarékossági eszközök és berendezések. MSZ. Budapest.
- SZENTANNAY Sámuel 1928. A sziktalaj művelése és javítása. Debrecen.

SZUHAY Miklós 1971. A szántóföldi termelés fejlődése 1867-1914. ASZ. Budapest.
T. 1906. Mi előnyösebb a tarlószántás vagy tarlólántás? KT. Budapest.
WESTSIK Vilmos 1928. Okszerű növénytermelés. Budapest.

Entwicklung der Bodenbearbeitungsmethoden und Systeme in Ungarn im Kampf gegen Dürre

Die Dürre spielte eine entscheidende Rolle in der Entwicklung der Pflanzenproduktion in Ungarn. Forschung und Entwicklung erreichte besonders in den Jahren nach einer verheerenden Dürre grossen Aufschwung. Da die Ursachen der Dürre nicht beherrschbar sind und die Bewässerung des Ackerbodens für die Pflanzenproduktion keine günstige Lösung ist, so wurde die Akkomodation das beste Mittel der Abwehr. Zum Teil trachtete man die Pflanzen selbst den Bedingungen entsprechend anzupassen, andererseits bemühte man die Produktionstechnologien, nach den Ansprüchen der einzelnen Pflanzen, zu ändern. Am Ende des 19. Jhs. waren die Bodenbearbeitungsgeräte (Kultivator, Scheibe) auch in Ungarn bekannt, aber trotz ihrer günstigen Eigenschaften verbreiteten sie sich sehr langsam in der Praxis. Einen wesentlichen Durchbruch bedeuteten erst am Anfang des 20. Jhs. das Erscheinen der Bodenbearbeitungssysteme. Selbstverständlich bleibt die Übernahme kompletter Systeme ohne etwaiger Änderungen erfolglos. Die Geräte und Grundsätze hingegen, den einheimischen Verhältnissen angepasst, bilden zu unserer Gegenwart die Grundprinzipien der Bodenbearbeitung.

A KÓSER BOR MAGYARORSZÁGON*

(A kóserezési jog mint adóforrás és a zsidó hitközségek gazdasági önállóságának alapja)

Csoma Zsigmond

A kóser bort a vallásos zsidók itták. Északkelet-magyarországi borvidékeken meghatározó jelentősége volt a zsidó rituális bor készítésének és kereskedelmének. Tokaj-Hegyalja és ettől keletebbre a beregi borok forgalmában a kóser bort készítő és fuvarozó kereskedők szerepe döntő volt. Már ENTZ Ferenc szakíró is megállapította 1869-ben a munkácsi, Bereg megyei borokról, hogy: „...a zsidónak közbenjárása nélkül aligha lehet túladni a boron, miután csak kóser-bornak akad vevője.”¹

A magyarországi kóser borok készítésének kezdete homályba vész. 1429-ben a soproni polgárok bortizedjegyzékében KOPHEL zsidó neve szerepel 6 urnával, 1437-ből a pozsonyi zsidók tizedbora szerepel a történeti adatok sorában, majd 1453-, 1508- és 1568-ből zsidók által kereskedett — termelt borokról van tudomásunk.² Kimondottan kóser bor készítést, forgalmazást ezek az adatok még nem jelentenek, ha fel is tételezzük, hogy a dunántúli letelepedett zsidó közösségeknek kóser bort is kellett inniuk. Az első magyarországi hitközségről, Esztergomból már 1050-ből szólnak a történeti adatok.

Az első kóser bor készítéséről szóló híradást a kassai polgárok panaszos levelében olvashatjuk 1609-ben, amikor elpanaszolják, hogy Mádon a zsidók kóser bort szüreteltek. Már nemcsak a lengyelek, hanem a zsidók is Tokaj-Hegyaljára járnak szőlőtermést venni. A levél leírta a kóser bor készítés legfontosabb jellemzőit, vagyis mint írták: „Ők magok szedték, nyomták és töltötték az hordóba; minthogy Önagysága házában vannak, nem férhetünk hozzájuk.”³

BATTHYÁNY Ádám és Ferenc között a rohonci és a szalonaki zsidók adóinak megosztásánál is említést tesznek a kóser bor utáni adókról 1689-ben,⁴ ami mutatja, hogy az uradalmak már a kóser bor készítése, és a hitközségeken belüli forgalmazása után adót vetettek ki. Vagyis a vallásgyakorlást és ennek eszközét, pl. a kóser bor áruházt-gyasztlást engedélyezték, és az engedélyt megfizettették a feudális monopóliumokhoz hasonlóan. A 17. század végén a divíni uradalomhoz tartozó balassagyarmati zsidók az általuk lakott uradalmi házakért és a kóser bor készítéséért adóztak az uradalomnak.⁵

1705. nov. 9-én Kismartonból SÁNDOR Gáspár értesítette ESTERHÁZY Pál nádort, SCHLESINGER és POLLÁK Dávid zsidó kereskedők részéről történt ötven akó kóser bor vételéről⁶. Gyarapodó kóser bor adataink⁷ (1723 Lakompak, 1724 Sopron, 1726 Fóny, 1728 Nagymarton, Kabold, 1730 Regéc, 1731 Nagykároly, Regéc-Sárospatak, 1733 Sopron) a lélekszámban növekedő hitközségeket és a kóser bor utáni kereslet növekedését jelentik. Tokaj-Hegyalján a kóser bor akkor tűnt fel nagyobb mértékben, amikor az 1710-es évek második felében a szepesi kamara, amelynek hatáskörébe a Hegyalja is tartozott, kimondta, hogy a Sziléziából, Morvaországból, Lengyelországból bevándorolt zsidók adót tartoznak fizetni.⁸

A zsidók türelmi adója meg a kóser bor forgalmazása után szedett illeték a városoknak és a kamarának jelentős hasznot jelentett, és ez a 18. században rohamosan emelkedett. A török kiűzése után Felső-Magyarországon a növekedő zsidó bevándorlás révén az adóbevétel is nőtt, a szepesi kamara területén a kamarai zsidók adóját a 18. században bérbe adták. 1728-ig a zsidó adó és a kóser bor bérlője SALAMONOVICS Mihály homonnai zsidó bérlő volt, aki licitálással megújította bérletét 1731. április 30-ig. Az adóbehajtáshoz a hivatalos hatalmat is igénybe vette. A felső-magyarországi és a lengyel zsidók keservesen panaszkodtak zsarolásai miatt, sőt, a lengyel királynál is bejelentették, ugyanis minden hordó borból adót szedett, nemcsak a kóser borokból.⁹ A tiltakozásnak meg is lett az eredménye, új bérlő kezébe került a kóser borok adója. 1731. november 5-i királyi vélemény szerint nem a munkácsi zsidó DALIVICS licitálását fogadták el, mert a zsidókban úgymond „...egyben sem lehet megbízni.”¹⁰, hanem UHLEIN Dávid báróét. Ő a saját jövedelme növelése érdekében főleg lengyelországi borkereskedőket csalogatott Magyarországra, akivel a zsidók 1735-től kezdődően elégedettek is voltak. 1737-ben Zemplén vm. statutumokat terjesztett fel, amelyben a zsidó, görög, örmény kereskedőknek a borkereskedést megtiltotta, kivétel ez alól a lengyelországiak és a kóser borral kereskedők voltak. Majd 100 évig hivatkoznak is erre a rendeletre, amit III. Károly 1737. október 11-én hagyott jóvá.¹¹ Persze ezt a rendelkezést könnyen kijátszhatták, mert az a zsidó kereskedő, akinek tilos lett volna bort vásárolnia, kóser bort készíttethetett, majd mint kóser borral kereskedhetett, és ezt keresztyéneknek kocsmában bármikor kimérhette.

A 18. század végén Tokaj-Hegyalján sűrűsödtek a kóser bor készítését bizonyító leltári adatok.

Pl.: 1758: „néhai Mosko Izatsuri Sidó, egy hordo Koser bort szűrte”, 1760: „Kosser Bor-nak megszűréseinek alkalmatosságával”, 1777: „hal béltre...ha meg ették, Kósert isznak”, 1798: „Ellenben valamint a 'Sidónak ordináriumot, úgy a Szöllő birtokos keresztyéneknek asszúval is koseroztatni nem tiltatik”, 1798: „Aszszú-szöllővel Koscher Bort akár-mely 'Sidónak maga számára, vagy el-adásra tsinálni szabad nem lészen”, 1808: „Zsidóknak Asszú Szőlő Bort Csinálni légyen az Kóser vagy nem, szabad nem lészen”.^{11/a}

1791. október 7-én Zemplén vármegye gyűlése a borral kapcsolatban megszigorította a II. József korabeli liberális törvényeket. Megszigorította a zsidók borkereskedését, az aszúborok készítését pedig egyenesen megtiltotta nekik. De ugyanakkor a kóser

bor készítés engedélyét is korlátozták a kóser bor címén történt visszaélések, a törvény előírásainak kijátszása miatt. Az aszúszemek védelme érdekében megtiltották aszúszőlőből kóser bor készítését, csak a közönséges borokat kóserreztethették, illetve csak ilyen bort készíthettek.¹²

1800-ban, a 28142. sz. királyi parancs már a Tokaj-Hegyalján szőlővel rendelkező zsidóknak megengedte, hogy a borukhoz egy-egy puttony aszúszemet vehettek, de ezt csakis a maguk számára kóseroztathatták meg.¹³ Az aszúszemek iránti igény ezért nagy volt. A bodrogkeresztúri zsidókat is azzal vádolták meg, hogy a kóser boraikat nem aszúszőlőből, hanem mazsola, töppesztett szőlőből készítik.¹⁴

Az aszúszőlő ilyen jellegű hamisítása, illetve a nem aszúsodó évjáratokban aszúborok mesterséges pótlása nem zsidó hamisítási eljárás volt, hanem egész Tokaj-Hegyalján ismert gyakorlat, mint arról NAGYVÁTHY János több helyen is beszámolt.¹⁵ Azért, hogy kóser borok helyett jó minőségű szamorodnit (aszúszemekkel együtt szüretelt szőlő bora) vagy aszúborokat kóser borként nehogy kiszállítsanak, a szepesi kamara bevezette, hogy minden zsidó kereskedő köteles a kóser borként fuvarozott és kiszállításra engedélyt kapott borát megkóstolni. Aki nem kóser bort szállított úgymond, az úgysem tudja megkóstolni borát.¹⁶

A kóser bor készítése

A pápai uradalom prefektusa 1793 őszen panaszkodva írta jelentését gr. ESZTERHÁZY Károlynak, aki ekkor egri püspök is volt, hogy a pangó, rossz évben csak kóserbor-kereskedők járják a szőlőhegyeket. „.....a'Balaton mellett mindenek panaszkodnak: Hogy Keves Borok fog lenni, az igaz, magam is tapasztaltam: hogy csak a' hegyek a' llyában lesz bővebb a' szüret, a' hegyek oldalaiban, s Tetején igen Kevés a' Szőlő fürt, az is többnyire rohat az allyával együtt, még nem igen láttam Bor vevőket odale; mégis ött forinton adgyák akóját, nevezetessen, pedig Rohonczy Pál veszprémi Püspökség Prefektussa ött forinton adta el a' Badacsonyi Termését a' Zsidokk Kaser Bornak.”¹⁷ A zsidó kereskedők az egész termést még tőkén vásárolták fel, majd saját maguk dolgoztatták ki. Az 1609-es kassai, korábban már említett adat nagyon szépen adta meg a kimunkálás, a kóser bor készítésének menetét, vagyis a zsidók szőlőszüretét, a kitaposást és a must hordóba töltését.

NAGYVÁTHY János, aki a hegyaljai borkészítést jól ismerte, apró adattal gazdagítja a kóser borok készítésének titkát, mikor arról ír, hogy a taposással és a gondos szüreteléssel kevesebb sav oldódott ki a kóser boroknál:

„Még az olyan Bor is jobb és fejérb a' melly a' Kádakra töretlen töltött gerizdek-ből minden moszolás nélkül tsak megnyomatva szivárog. Miért? mert a' csutkának fojtós levével nintsen elegyedve, és megfestve. A' Sidók Kóserje ezért jobb.”¹⁸ A taposással ugyanis nem tudták a bogyóhéjat, a magot, fürtkocsányt olyan erővel préselni, mint a szőlőprés használatánál, így a különböző sav, csersavanyagot nem oldhatták ki belőlük.

A *Gazdasági Lapok* 1852-ben a kóser bor készítését a zsidó taposókkal, illetve munkájukkal azonosította: „A zsidó megköszerezeti a bort, vagyis zsidó taposóval szüreti el.”¹⁹ Ezzel is hangsúlyozva azt, hogy a keresztény nem nyúlhatott hozzá, csak zsidó taposhatta ki a szőlőbogyót. A beregi borok készítésének leírásakor, 1869-ben ENTZ Ferencék említették is, hogy a bort kósernek tartásák, megkívánták, hogy a kóserozó a szőlőt szüretkor átvegye, azt zsidóval kitiportassa. A borkészítés és kezelés valamennyi feladatát zsidóval végeztesse el.²⁰

A kóser borok készítése éppen ezért kevésbé ismert a magyarországi nem zsidó valóság előtt, a pincében folyó titokzatosnak tűnő munkák pedig egyenesen misztifikálták a kóser bor készítését. A misztifikációt csak növelte, hogy keresztény szőlősgazda — még akkor sem, ha az ő termését vásárolta meg a zsidó borkereskedő — nem mehetett le saját pincéjébe addig, amíg ott az alapos kitisztítás után a bort el nem szűrték. A titokzatoságot növelte a másság észlelése is, hogy szokatlan öltözetű, viselkedésű, nem keresztény lépett a pincébe, ott pedig az izraelita vallási törvényeknek megfelelően rendezkedett és rendelkezett.

A Káli-medence kiváló fekvésű szőlőiben és pincéiben is készítettek zsidók kóser bort. Így Szentbékállán, Kővágóórsön, Monoszlón, Köveskállán. Nemcsak szőlőt vásároltak fel szüret után, hanem saját tulajdonú, a helybeliek által mindig a nevében is megkülönböztetett ún. *zsidó szőlőket*, kis szőlőbirtokokat vettek 1867 után, amelyeket gondosan megmunkáltattak a helybeli napszámosokkal, munkát vállaló munkás vagy munkáltató vincellérekkel. Nagyobb részt nem is éltek a zsidó szőlőtulajdonosok ezen a vidéken a falvakban, csak a birtokuk volt a község határában. Hasonló volt a helyzet Somló-hegyen is. Itt főleg a pápai zsidóságnak voltak szőlei, akiket a helyiek a kóserségük, mély vallásosságuk miatt itt *szentes zsidóknak* is neveztek.^{20/a} A somlói katolikus és kisebb részben evangélikus szőlősgazdák is csak annyit tudtak a kóser borról, mint amit láttak, hogy a szőlőtermést megvéve zsidókkal tapostatták ki a szőlőt harisnyában. A pincébe ők sem mehettek be, a csöbörben a pincéhez hozott szőlőt a zsidók átvették. A mustot kitaposás után azonnal elszállították. A nem zsidó vallású szőlő-, bortermelők sejtették, hogy a kóserítés megtartása miatt volt a szigorú felügyelet, és a tiszta, pontos munka a pincéiknél.²¹

Tokajban adatközlőim emlékeztek arra, hogy 1936-ban a tokaji *Fehér Kő* borházban BINÉT Jenő borházában is készítettek kóserbort. Engedélye volt a hitközségtől kóserítésra. *Félmetszésben* harisnyás zsidók taposták a szőlőt, amit már szüret előtt megvásároltak erre a célra. A kitaposott mustot külön kóser pinceágban, kóser hordókban tárolták és érlelték. Ezt nem lehetett összekeverni a többi borral. LIPPAI Jenőné Tokajban látta a második világháború előtti években, amikor a keresztény pincemunkásoknak vacsorát vitt, hogy a különálló kóser pinceágnak a sarkán zsidók a kóser bornak valót taposták ki. A keresztény munkásokat a pincéből felhívta, megvacsoráztatta, míg a zsidók nagyon vigyáztak a kézmosással, lábmosással, hogy semmi fertőző anyagot a kóser pincébe be ne vigyenek, és kovászolt kenyérmorzsza be ne kerülhessen oda. Tokajban LÁZÁR Miklós képviselő, a „Reggel” c. lap tulajdonos-főszerkesztője is készítetett kóserbort. Ő szervezte meg a két világháború között a tokaji szüreti napokat,

amire Pestről és az ország más részéből is „filléres” vonatok a neve: „Filléres gyors”, érkeztek Tokajba. Az állomáson fűvőszenekear fogadta ünnepélyesen az utasokat. Ilyen alkalmakra még a tekintélyes és nagy Windischgrätz pincét is kinyitották.

Tokajban a kóser bor készítésénél a keresztények is ott lehettek, ha a rabbi is ott volt, és nem érintették meg a mustot, így nem *tréflizték* el a bort. A tisztaság volt a lényeg. A kóser boroshordókat annyira tisztán tartották, mint a húsvéti edényeket. Kóserkészítő nagygazdák voltak Tokajban még ALTMANék, KLEIN Lipót likörgyáros és jégverem tulajdonos, akiknek kóser bor készítésre a hitközségtől megváltott engedélyük volt.

Beregszászon GERZL Anzig zsidó nagygazda pincéjében külön pinceágban tartotta a kóser bort, amit zsidó kereskedőknek adtak el kóser borként. Olyan jelentős, tökeerős gazdasága volt, hogy a saját termelésű gyümölcsének kóser pálinkáját is maga palackozta. A kóser pincéjébe ennyivalót, kenyeret tilos volt levinni, csak szappanos kézmosás után lehetett belépni, mert különben *tréfli* lett a kóser bor. A helyi zsidó nagygazdák is készítettek eladási célra kóser bort, így pl. FRIED György, aki fehér és vörös kóser bort is érlelt pincéjében.

A kóser borok készítésére felhozott példák és kutatási eredmények is azt támasztják alá, hogy Északkelet-Magyarország területén, a hasszid közösségek lakta területeken a kóser bor készítése elterjedtebb volt, és a tisztaság, a kóserítés megkövetelése is sokkal szigorúbb volt, az ország más területéhez viszonyítva.

A zsidó borkereskedők — akik többségében kóser bort készítettek és vásároltak fel — éberren ügyeltek arra, hogy disznózsírral még véletlen érintkezésbe se kerülhessen a kóser bor. Mindig új hordóba szűrték a mustot, és a bort is új hordóban érlelték a kóser pinceágban. Erre az éberségre nagy szükségük is volt, mert Északkelet-Magyarországon is élt a szokása a szalonnával, disznóhússal történő hordókezelésnek, borjavításnak. Ezeket a zsidó vallási törvényeknek tilalmas állati termékeket a legáltalánosabb és legismertebb archaikus borstabilizációt biztosító, erjedést gátló szerként használták fel. A hordókba lógatták bele vagy a dongákat kenték be velük. Somlón és Dunántúlon máshol is az emléke még él a recens gyűjtési anyagban, de a módját és célját ma már nem ismerik. A füstölt szalonnát, disznó húsdarabot ugyanis antioxidánsként használták fel, amelyek megakadályozták az erjesztő mikrobák elszaporodását. A szalonna és a disznóhús felhasználása azonban — a rituális korlátok miatt — a zsidó borkereskedők vásárlásait teljes mértékben akadályozta, veszélyeztette. A tokaj-hegyaljai borvásárlásoknál ezért bukkant elő már a 17. századtól a szalonna bármínekmű használatának tilalma. A 18. század első harmadában készült tokaj-hegyaljai, nem kóser bort készítő borászati receptekben és borkezelést ismertető kéziratban is még többször szerepelt a szalonna felhasználása. Részben hamuval pépessé gyúrták az akonalyuk és dugó bekenésére, részben az akonalyuk szalonnabőrrel történő letakarására használták a bor ízének és színének megtartásáért. A megzavarodott vagy az erjedéstől mentesített, édesen eltartott mustba az ecetesedés megelőzésére sós szalonnát lógattak vagy azt zacskóban eresztették a hordóba. Részben a bor felett lógatták, részben a borba lógatták ezt bele. A szalonnát és sós disznóhúst a bornyúlósság és ecetesedés

ellen MÁTYUS István is ajánlotta 1792-ben. DERCZENI J. 1796-ban már a Rajna menti gyakorlatra hivatkozott, ahol a forrani kezdő borba nyers húst vetettek. NAGY-VÁTHY János is ismerte, talán saját tapasztalatából, a hegyaljai nyers szalonna lógatását, de ő az ürmösnek szánt must erjedésének meggátlására tartotta hasznosnak. Máshol a kádárok munkájaként a hordók forró sós vízzel történő kimosását és a hordódongák szalonnával való erős megkenését írta le. Dunántúlon még 1861-ben is a dohos hordók és a doh illatú borok kezelése egyik módjaként szalonna belógatását javasolta a *Dunántúli Társadalmi Közlöny* c. újság. A *Falusi Gazda* is a bor erjedésekor, forrásakor a hordóba, zacskóban belógatott szalonnát javasolta a bor cukrozás nélküli édességének megtartására.

Mindenesetre úgy tűnik a fentebb csokorba fogott adatok tükrében, hogy a mustborerjedés meggátlására vagy csökkentésére, egy országosan használt és ismert archaikus módszerről van szó, amely az erjesztő mikrobák tevékenységét gátolta, illetve csökkentette. Az egykor általános gyakorlatot a borászati ismeretek fejlődése, illetve a kénezés általánossá válása a 20. században lassan már a feledés homályába szorította. Ezek után érthető az a csácsbozsóki vélemény, miszerint kígyót, békát nem tettek a hordóba.²²

A zsidó vallás talán egyik leglényegesebb eleme a tanítás és a tanulás mellett az étkezési törvényeknek a *kasrusz*nak, a kóser háztartás szabályainak megtartása. Agrártörténeti-agráretnográfiai dolgozatomban azt vizsgálom, hogy a kóser élelmiszerek készítése és forgalmazása a szokásból hogyan vált rendeletes szabályozottá, mit jelentett a hitközségek autonómiájában, és a magyarországi nem zsidó társadalom nemesi kiváltságokkal rendelkező tagjai hogyan fogadták mindezt.

Mind a néprajzi, mind a történeti adatok sokasága jelzi, hogy a kóser borok, húsok és ételalapanyagok (liszt stb.) készítése és forgalmazása milyen fontos adót, valamint készpénzbevételi forrást jelentett mind az államnak, mind a feudális tulajdonjog birtokosának, mind a hitközségnek.²³ Mint adóforrás ez tulajdonjogilag arra a feudális monopóliumra vezethető vissza, hogy a letelepedett zsidó személyek és közösségek a letelepülésükhöz és a vallás gyakorlásához tolerancia adót vagy külön szerződésben rögzített pénzösszeget fizettek. Annak a területnek a tulajdonosának fizettek, ahová letelepedhettek, és ahol tíz férfi meglétével a vallási közösséget, a hitközséget kialakíthatták. Az adót bárkinek is fizették a 18.-19. században, mégis értékében ezek azonosak voltak, még akkor is, ha megjelenési formájukban különbségek is adódtak. Az adót ugyanis a zsidó vallás gyakorlásáért fizették a feudális monopólium hordozójának, a városi polgárok tanácsának, illetve elöljáróságának, vagy a földesúr képében a földesúri-uradalmi adminisztrációnak, vagy éppen a községi nemesi közösségeknek.

A feudális jogban, majd a polgári jogrendszerben például a bor — mint kocsmátartási jog, és a hús — mint mészárszék tartás iparüzési, kereskedelmi engedélyhez kötött — adózás alá eső tevékenység volt. A fenti tevékenységeket nem zsidó vallású tulajdonosok és bérlők is végezték. A kocsmamészárszék tartás jogával rendelkezőtől azonban meg kellett váltani meghatározott időszakra a kimerési-tartási jogot. Mind a bor, mind a húsmérés rendkívül szigorúan ellenőrzött adófizetési tárgy volt, a borke-

reskedelem és a borárulás pedig még különlegesebben, érzékenyebben őrzött monopóliumnak számított.

A kóser hús előállítása (rituális vágás) és a kóser bor készítése, árusítása azonban nem tartozott a szabadipar körébe, hanem az izraelita hitközségek kizárólagos, önkormányzati joga volt. A kóser hús és bor után külön forgalmi adót már nem kellett fizetni. A kóser ételalapanyagok készítését a hagyomány és a vallási törvények szabták meg. A kóser ételek készítésének, árulásának jogát a 19. század végétől már kormányrendeletek is szabályozták.

Mindezekért a kóser bor és kóser hús készítés és forgalmazás kétszeresen is szigorú és gyanakvóan, kritikus szemmel figyelt tevékenység volt a korábbi századokban. A monopoljogaira büszke és a kiváltságait védő magyar nem zsidó társadalom — különösen a nemesi-feudális előnyeit féltő társadalmi rétegek — figyelték éles szemmel, természetesen saját gazdasági érdekeiket szem előtt tartva, a másnak tartott és össztársadalmilag is megkülönböztetett zsidók bor és húsmérését. A zsidó kisbérlok — akik a magyar belkereskedelmi életben meghatározó szerepet töltöttek be — egyre vagyonosodtak, ezért egyre irigyebben figyelte a nemzsidó társadalom közössége üzleti sikereiket. Ezt fokozta még a falusi kocsmá, vagy mészárszék bérleti díjának kifizetése után a nem zsidók által készített bor és hús forgalmazása. A zsidó kocsmárosok és hentesek izraelita vallásúak részére külön helyiségekben kóser borokat és kóser húsokat (élelmszereket) is árusítottak. Az árusítás joga a hitközségeket illette meg, valamint a hitközségek engedélyt adhattak a kóser ételek árusítására, forgalmazására. Vác mezőváros tanácsa 1861-ben egy per kapcsán említette is a hitközség autonómiáját, mint egy akkoriban már mindennapos gyakorlatot, amikor így fogalmazott: „...a kóserhússali élés vallási szabályokban foglaltatván, annak kiállítása és mérése mint szorosan vallásukhoz tartozó tény feletti intézkedést maga az izraelita kultus község — más vallásúak befo-lyása nélkül gyakorolja...”²⁴

A kóserezés lényege a vallásilag előírt, szigorú rituális tisztaság betartása volt mind az előkészítés, mind a feldolgozás során. Kóser húst és kóser bort nem zsidó vallású ember is fogyaszthatott, de a vallásos zsidó háztartásban — a kóser háztartásban — csakis kóser húst és kóser bort lehetett felhasználni. A mélyen vallásos zsidó közösségekben, különösen az északkelet-magyarországi hasszid zsidó közösségekben a kóser ételek elkészítése, a kóser háztartás vezetése a rendkívül szegényes körülmények között is általános érvényűnek számított. A kóser háztartásvezetés egyben a zsidósághoz, illetve az izraelita valláshoz való töretlen ragaszkodást is jelenti, a hagyomány, a bele-velődés, a szokás hatalma mellett.

Mindezekért, vagyis a vallási előírások, az étkezési törvények megtartása érdekében igen fontos szerepe volt a zsidó hitközségekben a kóser borok és húsook forgalmazói-nak, előállítóinak és a kóser állapotot hitelesítő, ellenőrző, igazoló, a kóserezés jogával felruházott személyeknek.

A hitközségek adó formájában váltották meg a kóser bor és a kóser hús forgalmazásának jogát. A hitközség üzleti érzékkel kiadhatta időszaki bérlok részére jó pénzen. Ez a jövedelem a hitközség tiszta nyeresége volt, a ráfordított — nem mindig elenyé-

szó — költséget leszámítva. Ebből a nyereséges összegből alkalmazta a hitközség a valási és polgári rendre; fegyelemre felvigyázókat (rabbi, kántor, sakter, dáján, mezsgiak, zsidó bíró és esküdtek stb.) és a hitközség valamennyi alkalmazottját. De ebből az összegből fedeztek minden kiadást, szemlét, posta-utazási költséget, de az épületek, temetők, fürdők, metszőházak fenn- és karbantartási költségeit is.

Tokaj-Hegyalján szokás volt még a gabella, pecsétilleték fizetése is, a lepecsételt kóser borok palackjai vagy hordói után. Ez az összeg szintén, a kóser bort tanusító és igazoló hitközségi személy, a rabbi révén a hitközség vagyonát növelte. De a hitközséget erősítette anyagilag az a pár krajcár is, amit a kóser baromfivágásért a házhoz jövő vagy a községi metszőházban fizettek a sakternek az állatot vágató gazdák, illetve asszonyok a rituális vágásért.

Ezek a bevételek biztosították a hitközségek valódi autonómiáját, viszonylagos függetlenségét. Ezek a bevételek segítették elő azt is, hogy vallásában-kultúrájában gondozott és megtartó erejűek voltak a magyarországi zsidó hitközségek. Ez a jellegük az emancipáció utáni nagy népmozgásban, a 20. század eleji társadalmi ellenállásban és a diszkriminatív zsidó törvények után feloldódott és csökkent. A korábban bevált és mindennapos kisebb-nagyobb gazdálkodói tevékenység ellenére a hitközség vallási-kulturális jellege maradt szinte csak meg. A holocaust a Soah megsemmisített, széjjelzilált hitközségi szervezetek, a csökkenő kóser háztartások száma, az ilyen gazdasági tevékenységet mennyiségében és összértékében is csökkentette.

A zsidó hitközségek gazdálkodása a korábbi évszázadokban természetes igényként fogalmazta meg a vállalkozói-kereskedői-bérlői tulajdonságok kialakítását és ezeknek az adottságoknak a kifinomodását. Pl. az Óbudai Hitközség iratai között találtunk egy jó példát erre. 1797. nov. 1-jétől 1798. október végéig havi 200 forintért, évi 2400 forintért az óbudai hitközség bérbe adta a bortaksa szerződését.²⁵ 1799. szeptember 3-tól már egy olyan szerződés maradt fenn, amely szerint a hitközség a kóser bortaksát bérbe adta KLEIN Albert és HIRSCH Beer védett zsidóknak, mint bérlőknek. A nyilvánosan meghirdetett bérleti tárgyalás jogát, licitálás útján nyerték el, versenytárgyaláson, a zsinagógában, ahol a nyilvános licitálást megrendezték. Így 1799. szeptember 1-jétől 1800 augusztus végéig 1550 forint bérleti díjért kapták meg a vállalkozók a kóser bor taksát. A bérlők a házi fogyasztásra szánt kóser bor után 12 krajcárt, míg az eladásra szánt után akónként 18 krajcárt szedtek bortaksaként.²⁶ A befektethető tőkével rendelkező zsidó kisvállalkozó már akkor kipróbálhatta erejét és tehetségét, amikor a nemesi, megcsontosodott feudális-rendi társadalom még kevés lehetőséget adott a vállalkozásokra, a pénzforgatásra. Márpedig a zsidó hitközségek a földtulajdon szerzésének lehetőségéből kiszorítva így a kereskedelmi-vállalkozói szellem iskolái és gyakorlati példái lettek!

A kóser borokkal való kereskedést, illetve a keresztényeknek történő kóser bor eladást rendkívül szigorúan tiltotta is a rendi társadalom joga. 1731. január 1-jén írta KÁROLYI Sándor a nagykarolyi zsidókkal kötött szerződésében, szigorúan meghagyta, hogy: „...aki húsok magok szükségétül marad, keresztényeknek is adhattyák, ellenben az kóser borban, ha csak egy ízének Keresztény számára való el adássában

tapasztaltatnak, eöt száz forinttal bünhödgyenek.²⁷ KÁROLYInak ez a szigorú rendelete két dolgot tükröz. Először is zsidók kóser bort, ugyanúgy mint kóser húst, titokban, nagy nyereséggel adtak el nem-zsidóknak. A kóserrel ugyanis az élvezeti értéke a bornak nem csökkent. Sőt a helyes és tiszta borkezeléssel még nöhetett is az, mert nem romlott olyan könnyen meg. A kóser bor kívánatos borital lehetett — amikor a borkezelések terén a paraszt termelőknél nagy hiányosságok merültek fel —, ezért a nemzsidók is előszeretettel fogyaszthatták a kóser borokat. Másodsor pedig a földesúr itt saját monopol helyzetét védte, amikor a saját majorsági és a dézsmás vagy hegyvamos szőlők termését, illetve boruk kimérését a földesúri kocsmában jó pénzen biztosítani akarta. Ugyanis ha a zsidók az esetleg jobb, élvezhetőbb és olcsóbb kóser bort titokban keresztényeknek eladták, akkor a földesúrnak abban a pillanatban kára, mégpedig tetemes kára születhetett. Ezért inti — valószínű nem véletlenül, tanulva korábbi esetekből — a földesúr a nagykarolyi zsidó közösséget, hogy vissza ne merészeljenek élni a kóser bor árusítás engedélyével, szerződésével. A földesúrnak az éberségre szüksége is volt, mert ebben az évben (1731) a szepesi kamara összeírattatta a zsidókat. Az összeírás szerint a zsidók majd' mind kocsmabérlők és borkereskedők voltak. Előfordult, hogy valakinek öt kocsmája is volt.²⁸ A bérbe vevők, de maguk a hitközségek is próbálkoztak üzletszerűen vezetni és megkaparintani ilyen feudális jogokat. 1799. május 8-án a budai udvari kamara elrendelte, hogy az óbudai zsidók részére a kóser bor behozatali tilalmat és árusításának az alapszerződés szerinti szinten való korlátozását továbbra is érvényesnek tekinti. Nyomatékosan felhívta a kamara az óbudai hitközségek figyelmét, hogy csak a kamara területéhez tartozó községekből hozhattak be bort, amelyet viszont továbbra is csak maguk között árusíthattak, keresztényeknek nem, mert ez hátrányt jelentene a kamara szerint a keresztény községnek. Persze ez alatt a kamarát, mint a borértékesítés feudális jogával rendelkező intézményt kell értenünk és nem holmiféle keresztényi jótéteményi missziót! Nem is kellett sokat várni, majd' egy hónappal később, 1799. június 18-án az óbudai hitközség a kamara feljebbvalójához, a királyhoz folyamodott, nyíltan kérve, hogy kóser bort ne csak a koronauradalom területéről, hanem más helyről is behozhassanak, és azt a keresztényeknek is árusíthassák. Ezért hajlandó a behozott bor minden pintje után 10 krajcárt az uradalom pénztárába befizetni. A sürgős és elszánt kérést bizonyítja, hogy újabb hónap múlva, július 15-én ismét kéri, hogy idegen területekről kóser bort hozhassanak be.²⁹

A kóser bor árusítás a későbbiekben is jövedelmező bevételi forrás lehetett, amit a mezőváros földesura a zsidó közösségek számára továbbra is bérbe adott. A szerződések gyakran az izmosodó, erősödő vidéki hitközségeket is jelezték, mert bennük a bormérés jogának bérbeadása mellett a rabbi lakás és telek, a zsidó iskola és telek, a zsidó temető, a sakterlakás (metszőház) kialakítására is szerződnek, mint pl. gr. FESTETICS László a keszthelyi zsidókkal kötött, 1828 és 1831 között érvényes szerződésében áll.³⁰

"Contractus"

"Melly Szerént egy részről Mlgos Gróf Tolnai Festetics László Úr Ó Nagyságának Keszthelyi Uradalmi Tisztsege másrészt pedig Izsák Lázár Báren Sogorok Deutsch Markus és Stern Mayer Keszthelyi Zsidóság meghatalmazottjainak a Kosa bor árulás Rabin, és Iskola fundus, Temető hely, Szabad Stangli állítás Sachter lakás és Zsidó Zsellérség eránt a' T. Directionak jóváhagyásáig a következő egyességet tette:

1. Meg engedtetik a' keszthelyi Zsidóságnak az

Uradalom részéről:

a/ Kasa Bor Árulása 59 f. Con: pénz.

b/ Rabin és Iskola fundus 6 f. Con: pénz.

c/ Temetőhely 5 f. Con: pénz.

d/ Stagli Szabad Állítása 5 f. Con: pénz öszvessen 75 f az az Hetvenöt forint Con-
venciók pénzben meg is a' Keszthelyi Zsidó Zsellérség 18 f Sachter lakás 70 f. össze-
sen 88 f: az az nyoltzvan nyoltz forint vl. fizetendő Árendáért a 24a Apr. 828 Usgue
24am Apr 831 az az három egymás utáni következő esztendőkbén.

2. Tartoznak az Árendás Zsidók a' három Árendának is esztendő végével a' fent meg
jegyzet Árendált jussok további bírásáért ismét Az Uradalomhoz folyamodni, kinek
Szabadságában fog állani Azokat nékiek Contractus Szerént újra meg engedni, vagy
Őket attól el tiltani.

3. Olyan kereskedést nem Szabad Üzni az Árendás Zsidóknak, melly az Uradalomnak
káros lehetne.

4. A' meg ígért Árendának elengedéséért nem Szabad a' Mlgos Urasághoz folyamod-
ni.

5. Ezen Contractust kötelesek ugy tekinteni a' meg hatalmazott Zsidók mint valóság-
gos adós Levelet mellyet ha a' Szükség ugy kíváná a' Mlgos Uraság ellenek a' Ns
Vrmgyén intabuláltathat is.

6. A fentebbi pontok értelem Szerint az exárendált jussokért 73 f. ezüst és 88 f. az
Árendát esztendőnként fizetni tartozván az árendás Zsidók kötelesek az egész Summá-
nak egy negyed részét most mindjárt Cautioképpen le tenni, a többi rendes Árendát
pedig időről időre fertályonként előre az Uradalmi Cassába bérfizetni.

7. Mi is alulírt meghatalmazottai ezen Keszthelyi Zsidó Communitásnak az ezen Cont-
ractusba foglalt feltételeket jól meg értvén, azoknak Szentül leendő meg tartatására
magunkat és Successorinkat Solidan anyira le kötelezzük, hogy ha Contractualis köte-
lességeinknek eleget nem tennénk, tellyes hatalma legyen a' T. Uradalomnak az enge-
dett Jussoktul bennünket eltiltani és rajtunk az Árendát ingó és ingatlan javainkból
Szabad választása szerént, tsupa önnön hatalmából betsü vagy Licitáció utján Személy-
lyünk le tartóztatásával is meg venni.

Mellynek nagyobb erejére is valóságára nézve ezen Contractus mind a' két részről
meg erősítve két egyenlő példázatban kiadatunk.

Keszthely április 24. 1828."

A rendek által megalkotott ipar és kereskedelem törvényei a polgári szabadság törvényes biztosítékai voltak az 1939–40. évi országgyűlésen.

Ezeket azonban a hitelviszonyok fejletlenségének felszámolása nélkül fejleszteni nem lehetett. Ezek a törvények még a rendi társadalom keretei között alakítottak ki egy külön jogot a kereskedőkre. Az 1840. évi törvények között a kereskedőkről (1840: XVI.tc.) és a gyárakról szóló (1840: XVII.tc.) törvények voltak a kereskedelmi szabadság megalapozói. A kereskedői testületek és alkuszok jogviszonyait (1840: XIX.tc.), a fuvarozást (1840: XXI.tc.) és a csődtörvényt (1840: XXII.tc.) már megalkotásuk pillanatában ösvénynek tekintették a polgári viszonyok felé vezető úton. Ezekkel a törvényekkel a reformkori zsidók már legálisan élve jobban sáfárcodtak, amihez hozzájárulhatott az, hogy a hitközség zárt világában és védelmében már hosszú évtizedekkel korábban, éppen a kóser termékek forgalmazása révén is nagy gyakorlatra tettek szert.

A kóser borok készítését az a jelenség is elősegítette, amit már BALÁSHÁZY János gazdasági szakíró is észrevett, hogy a bor kóseresése nemcsak saját rituális felhasználásra, hanem általános forgalmazásra, fogyasztásra is történt.³¹ Ezzel ő nemcsak sejtette, hanem ki is mondta azt a több évszázados gyakorlatot, miszerint a zsidó borkereskedők kóser bort általános forgalomba is hoztak. Ez pedig azt jelentette, hogy a jó minőségű borokat felvásárolhatták az északkelet-magyarországi borvidékeken, és kihasználva a kóser bor kereskedelmi adókedvezményét, nagy nyereségekkel adták el. A szőlészeti-borászati szakmai körutat tevő, és az ország borvidékeinek problémáit feltáró szakemberek ENTZ Ferenc vezetésével úgy értékelték, hogy a több évszázados, szokásos értékesítési kapcsolattal rendelkező szőlőterületek nagy változás előtt állnak az 1867. évi XVII.tc. által társadalmilag egyenrangúvá emelt zsidóság révén. Így fogalmazták ezt meg: „Ámde hála a felvilágosultság szellemének! A zsidók emancipációja már bevégzett tény; s' valamint a zsidók országszerte emancipáltattak, úgy fognak a haladás vívmányai eredményeiként a beregi borosgazdák is emancipáltatni a kóserozó zsidók nyomasztó bilincseiből.”³² A magyar borteremelő társadalom elé pedig követendő példaként állították, hogy: „.....több oldalú képzettség és fáradhatatlan munkásság kívánatik meg, mely egyedül azt követeli tőlünk, hogy a magas lóról leszállva és félrelökve a sarkantyús csizma nehezítő feszességét, simulékony fürgeséggel és tapintattal fogjunk magunk is a kereskedés kisimított terén, ha borainkból pénzt akarunk csinálni.”³³

A korábbi kóserítási, vallási szabályokat a dualizmus kori Magyarországon állami rendeletbe foglalták össze. Ebben az időben ugyanis mindinkább előtérbe léptek a rendeletek. A Magyar Zsidó Szemle 1888. évi. 8. számában tette közzé a szeptember 18-án hozott „Rendelet a kóser hús árusítása tárgyában” című rendeleti szöveget.³⁴

A rendelet teljes mértékben azonosul a korábban felhozott történeti példával, így kimondja, hogy a hitközség kizárólagos joga az árusítás, vagy pedig az általa feljogosított személyé. A hitközség autonóm jogkörébe tartozik, hogy önállóan intézkedik a kóser húsnak a tagok részére történő biztosításában. Aki nem volt kóserhúsmérési joggal felruházva, az nem hirdethette magát és tevékenységét, sőt megtévesztő héberbetűs

tablát sem helyezhetett el. A rendelet szigorú rendőri büntetést helyezett kilátásba, ha feljogosítás nélkül bárki az izraelita vallásnak megfelelően vágná le az állatot vagy a hitközség tudta nélkül sakteri képesítést szerezne. A rendőrségi büntetés mértékét a városi-községi szegényalapra, az iparhatósági büntetőpénz ellenértékét a községi-ipari, kereskedelmi célra fordíthatták 1888-ban, amikor még hét évet kellett arra várni, hogy az izraelita vallás államilag is elismert, bevett felekezet legyen!

A II. világháború előtti diszkriminatív zsidó törvények között a rituális vágást megtiltó törvény, a s'chitó-tilalom érzékenyen süjtotta a kóser háztartást fenntartó családok százezreit és a hitközségeket. A Zsidó Újság 1938. május 6-i számában az ortodox izraelita központi iroda a magyarországi ortodoxiához fordult. A kellő ellenőrzés nélkül szállított idegen hús — írta az ortodox iroda — a kóser háztartások fenntartását veszélyezteti, megkárosítja a hitközségeket is, azaz *költségvetési egyensúlyát veszélyezteti.*³⁵

JEGYZETEK

* Előadás formájában elhangzott a tokaji judaisztikai napon 1993. augusztus 5-én, és a kőserzési jogról mint adóforrásról a kecskeméti „Zsidó Kulturális Napok” c. tudományos konferencián 1993. november 15-én

¹ ENTZ F. — MÁLNAYI. — TÓTHI. 1869. 43., Tokaj-Hegyaljára vö: BALASSA I. 1991.

² Magyar-Zsidó Oklevéltár V/1-2.

³ Magyar-Zsidó Oklevéltár VIII. 242.

⁴ OL. P. 1322. 175. cso. p. 142. Ez az 1689-es adatom pillanatnyilag a legkorábbi a kóser „kossa” szó használatára. Vö: BALASSA I. 1975. 304., még 1727-es adatot hozott fel.

⁵ Magyar-Zsidó Oklevéltár V/1. 510.

⁶ Magyar-Zsidó Oklevéltár V/2. 70.

⁷ Magyar-Zsidó Oklevéltár VI. és VII. kötete alapján

⁸ BALASSA I. 1991. 527.

⁹ TAKÁTS S. 1902. 478-480.

¹⁰ TAKÁTS S. 1902. 479.

¹¹ BALASSA I. 1991. 585.

^{11/a} Az 1758-as adat: SÁL. (Sátoraljaújhelyi Állami Levéltár) Polg. perek. 32. cs. Loc. 16. N°. 7, az

1760-as adat: SÁL. Polg. perek. 32. Loc. 16. N°. 7, az

1777-es adat: BESSENYEI Gy. Magyar Néző. 21., az

1798-as adat: SÁL. Zemplén vm. jegyzőkönyvei. Nr. 962. Nyomtatvány., az

1808-as adat: SÁL. Zemplén vm. jegyzőkönyvei Nr. 522. A fentebbi 11/a jegyzet adatait és baráti tanácsait BALASSA Ivánnak köszönöm.

¹² BALASSA I. 1991. 586-588.

¹³ BALASSA I. 1991. 592.

¹⁴ BALASSA I. 1991. 610.

¹⁵ CSOMA Zs. 1979.

¹⁶ KOMORÓCZY Gy. 1944. 97.

- ¹⁷OL. P. 1216. ESTERHÁZY cs. Pápai uradalom levéltára, Prefektusi levélmásolati könyv, Capsa 51. N°. 5. pp. 201/b — 202
- ¹⁸NAGYVÁTHY J. 1821. 224-225.
- ¹⁹Gazdasági Lapok 1852. 1209.
- ²⁰ENTZ F. — MÁLNAYI. — TÓTHI. 1869. 43.
- ^{20/a}Vö: HUDI J. 1994. 39-59.
- ²¹CSOMA Zs. 1986. 227., CSOMA Zs. 1993. 169.
- ²²KOMORÓCZY Gy. 1944. 19-20-21., 329., VARGA J. 1960. 135., 137., 140., MÁTYUSI. 1792. 296., DERCZENI DERCZENI J. 1796. 48., NAGYVÁTHY J. 1821. 231., 257., Dunántúli Közlöny 1861. 116., Falusi Gazda 1867. 105., Göcseji Múzeum (Zalaegerszeg) NÉ. A. K. 4/1. SZENTMIHÁLYI Imre gyűjtése 1951.
- ²³Vö: TAKÁTSS. 1902. 478-480., BALASSA I. 1991. A rohonci zsidók borjú, bárány és kecskevághási engedélyére fizetés után, de a földesúri mézszárszékéből is vásárlási kötelezettségére, 1681. április 16.: OL. P. 1322. 175. cs. 141. p. A rohonci és a szalonaki zsidók adójának, közte a kóser bor utáni adó testvérek közti (Batthyány Ádám és Ferenc között) megosztása 1689 január 1.: OL. P. 1322. 175. cs. p. 142. A körmendi izraelita közösséggel szerződés a rabbi lakásból átalakított kis kóser mézszárszék és kóser bort áruló vendéglő kialakítására 1837-ben: OL. P. 1322. 177. cs. p. 234. a-b., szerződés a körmendi uradalom és a körmendi izraelita közösség között a kóser mézszárszék, lakás és vendéglő, valamint kóser bor árusításra 1858-ban. OL. P. 1322.
- ²⁴Pest Megyei Levéltár Váci Osztálya, Vác mezőváros tanácsának törvénykezési jegyzőkönyve 1861. 1061. In: ILON Gábor 1987. 93.
- ²⁵Zsidó Múzeum Archívuma, Óbudai Hitközségi Iratok, 98.
- ²⁶Zsidó Múzeum Archívuma, Óbudai Hitközségi Iratok, XV. doboz. 221.
- ²⁷Magyar-Zsidó Oklevéltár. VIII. p. 425.
- ²⁸TAKÁTSS. 1902. 479.
- ²⁹Zsidó Múzeum Archívuma, Óbudai Hitközségi Iratok, XIV. doboz. 171.
- ³⁰Balaton Múzeum, Keszthely, Történeti-Néprajzi Adattára. F. 57. 1629.
- ³¹BALÁSHÁZY J. 1856. 7.
- ³²ENTZ F. — MÁLNAYI. — TÓTHI. 1869. 44.
- ³³uo: 45.
- ³⁴Magyar Zsidó Szemle. 1888. 513-514.
- ³⁵Zsidó Újság 1938. május 6. 2.

IRODALOM

- BALASSA I. 1975. A tokaj-hegyaljai borfélések terminológiája. Magyar Nyelv. 71/299-308.
- BALASSA I. 1991. Tokaj-Hegyalja szőleje és bora. (Történeti-néprajzi tanulmány). Tokaj.
- BALÁSHÁZY J. 1856. A pincegazdászatról és borkereskedésről. Pest.
- CSOMA Zs. 1979. Adatok Nagyváthy János munkásságához és életéhez. IN: Borsodi Történelmi Évkönyv 6.: 105-106. Szerk.: Dobrossy I. Miskolc.
- CSOMA Zs. 1986. Nászéjszakák bora: a Somlai. Budapest.
- CSOMA Zs. 1993. Uradalmi és jobbágy-paraszti szőlő-, bortermelés Somlón (17-20. század közepéig) (Termelés-történeti-történeti-ökológiai tájmonográfia). Debrecen.
- CSOMA Zs. — LÓWY L. 1994. Kóser vágás és a kóser borok a nemzsidó vallású magyar parasztság tudatában. (In: ... és hol a vidék zsidósága?... Történeti és néprajzi tanulmányok a falusi, mezővárosi zsidók és nemzsidók együttéléséről. Szerk.: Deáky Zita-Csoma Zsigmond-Vörös Éva. B. 1994. 95-131. Centrál-Európa Alapítványi Könyvek 2. Sorozatszerkesztő: Csoma Zsigmond)
- DERCZENI D. J. 1796. A tokaji bornak természetéről, szűréséről, és forrásáról. Kassa.

- ENTZ F. — MÁLNAYI. — TÓTHI. 1869. Magyarország Borászata. Pest.
- HUDI J. 1994. A pápai zsidó község és önkormányzata 1748–1848. In: ...és hol a vidék zsidósága?... Történeti és néprajzi tanulmányok a falusi, mezővárosi zsidók és nemzsidók együttéléséről. Szerk.: Deáky Zita–Csoma Zsigmond–Vörös Éva. Bp. 1994. 39–59. Centrál-Európa Alapítványi Könyvek 2. Sorozatszerkesztő: Csoma Zsigmond
- ILON G. 1987. Adatok Vác zsidóságának életmódjához a 19. század közepéről. In: Studia Comitensia 18. Szerk.: IKVAI Nándor
- KOMORÓCZY Gy. 1944. Borkivitelünk észak felé. (Fejezet a magyar kereskedelem történetéből) Kassa.
- MÁTYUSI. 1792. Ó és Új Diaetetica. V. Pozsony.
- NAGYVÁTHY J. 1821. Magyar practicus természető. Pest.
- TAKÁTSS. 1902. A zsidóadó és a kóser bor. MGT SZ. (Magyar Gazdaságtörténeti Szemle) 478–480.
- VARGA J. 1960. Borkezelés a XVIII. században. In: Történeti Szemle. 130–141.

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

32. Valószínűleg szigorúan csak kóser bort fogyasztó batyuzó zsidó a 19. sz. közepén.
In: Magyarország Képekben 1868. 293.

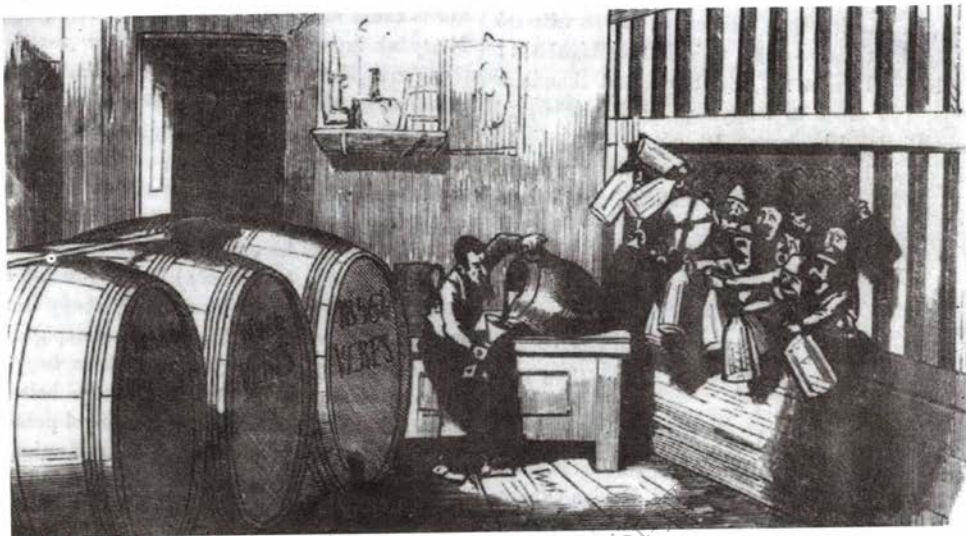
1689 I. 1. Anno 1689. Die 1. Januarii

Rohonc, és Szalonaki felől minden felől adójokból való
szűrés, és a Batyuzókhoz való Batyuzók, Adom, Felső Vencelnek
Felső Batyuzók, Felső Vencel, és Nagyfalva községe.

1. Az Országos és helyi adóikról, minden az adókat
hasznosító, és a községeknek, és a Batyuzók
2. Az adókat, és a Batyuzók, és a Batyuzók, és a Batyuzók,
3. Az adókat, és a Batyuzók, és a Batyuzók, és a Batyuzók,
4. Az adókat, és a Batyuzók, és a Batyuzók, és a Batyuzók,
5. Az adókat, és a Batyuzók, és a Batyuzók, és a Batyuzók,
6. Az adókat, és a Batyuzók, és a Batyuzók, és a Batyuzók.

Felső Batyuzók, Adom,
Felső Batyuzók, Felső Vencel,
(L. 1.)

33. Batthyány Ádám és Ferenc 1689. január 1-jén egymás közt megosztja a rohongi és a szalonaki zsidók adóját,
közte a kóser borok forgalmazási engedélye után járó jövedelmét. OL. P. 1322. 175. cso. 142. p.

34. Zsidó kocsmáros bérlő a 19. sz. közepén. In: Hazánk s' a Külföld. 1866. 704.

35. Zsidó kocsmáros pandúrral. 19. sz. közepe

Der Kasherwein in Ungarn

(Das Recht auf die Bereitung von kosheren Lebensmitteln als Steuerquelle und Grund der wirtschaftlichen Selbständigkeit der jüdischen Gemeinden im 18. und 19. Jahrhundert)

Das älteste beweisbare Datum über Kasherwein stammt aus dem Jahre 1609, aber auch frühere Angaben sind möglich in Verbindung mit dem Leben der Juden in Ungarn im Mittelalter. Bei der Bereitung des Kasherweins sind die Reinheit und die religiösen Vorschriften am wichtigsten, so wurden die Weintrauben von jüdischen Arbeitern unter jüdischer Religionsaufsicht unter den reinsten Umständen ausgetreten, gereift und im Keller gelagert. Wegen des Verbots durch die Glaubensgesetze galt die Verwendung von Schweinefleisch und Speck bei der Bereitung des Kasherweins als die schwerste Schuld und als ein Faktor, der das Weintrinken verbot. Sowohl das Schweinefleisch, als auch der Speck waren in Ungarn als Zutaten eines archaischen, antioxydierenden, gärungshemmenden Fass- und Weinbehandlungsverfahrens allgemein bekannt und gebräuchlich. Der Kasherwein war auch eine der wichtigsten Steuerquellen, die die Autonomie der Gemeinden in grossem Masse förderte. Kasherwein wurde auch von nicht jüdischen Personen getrunken, was — besonders im Falle des Weins — ermöglichte, dass man sich vor der Härte der feudalen Monopolen drücken konnte. Ausserdem brachte es den Gemeinden, als auch den Weinhändlern, die das Recht auf den Verkauf von Kasherwein mieteten, einen schönen Nutzen auf Kosten der adeligen Niessbraucher des feudalen Ungarns. Deswegen war der Verkauf des Kasherweins an nicht jüdische Personen verboten. Der Verfasser dieses Buchs beweist mit geschichtlichen Beispielen, dass die Gemeinden, bzw. die von den Gemeinden ermächtigten Personen ausschliessliches Recht auf den Verkauf von Kosherspeisen hatten. Die autonome Kompetenz ermöglichte den Gemeinden, bei der Sicherung des Kasherweins für ihre Mitglieder selbständige Massnahmen treffen zu können. Diejenigen, die kein Recht auf den Ausschank des Kasherweins hatten, durften für sich und ihre Tätigkeit keine Reklame machen, sie durften sogar keine Tafel mit hebräischen Buchstaben als Irreführung aushängen.

Unter den vor dem zweiten Weltkrieg gegen die Juden gebrachten diskriminierenden Gesetzen traf das Gesetz, das die rituelle Abschachtung der Tiere verbot — das sogenannte "s' chító"-Verbot — Hunderttausende von kosheren Haushalten und die Glaubensgemeinden sehr empfindlich.

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

ADATOK A MAGYAR SELYEMHERNYÓ-TENYÉSZTÉS TÖRTÉNETÉHEZ

Takáts Rózsa

A selyemhernyó-tenyésztés¹ kínai eredetű, több ezer éves állattenyésztési ágazat. Ismeretes, hogy a selyem már a honfoglaló magyarság előkelőinek körében kedvelt és keresett textilium volt. Az uralkodói és egyházi pompa részeként később is jelentős szerepet játszott, majd a reneszánszsal, az itáliai kapcsolatok révén még szélesebb körben használt fényűzési cikké vált.² A 18. század elején a kiváltságosak öltözetén kívül a polgárság körében is elég elterjedt ruházati alapanyagának számított.³ Az már kevésbé tudott, hogy e drága nyersanyag előállítására, a selyemhernyó-tenyésztésre is régi, csaknem 300 éves múltra tekinthet vissza Magyarországon. E tradicionális állattenyésztési ágazat napjainkra hazánkban — a környező országoktól eltérően — csupán történeti jelentőségét őrizhette meg. A takarmánybázist jelentő epreseket, az országos elosztó és begyűjtő hálózatot felszámolták. A tenyésztés végleges megszűnésével kiváló tulajdonságokkal rendelkező magyar selyemhernyó fajták tűntek el. A közelmúltban több helyen kísérletet tettek a magyar selyemtenyésztés újraindítására.

A téma gazdag irodalma árnyalt képet rajzol e mezőgazdasági ágazat 1880 és 1945 közötti történetéről. Az ezen kívül eső korszakok — pl. a magyarországi tenyésztés 1945 utáni helyzete — már kevésbé feltártak. A dolgozat a 18. századi fénykor rövid áttekintése után, a selyemhernyó-tenyésztés múlt századi fejlődésének egy-egy jellemző metszetét mutatja be, az ekkor megindult kiállítások tükrében. Ezek a körülmények — bár közvetlen párhuzam természetesen nem vonható —, némileg hasonlítanak a mai újjászervezés kezdeti időszakához.

A magyar selyemtenyésztés múlt század közepi korszakát olyan személyiségek neve fémjelzi, akik a történelemformáló politikai és gazdasági eseményekben is kimagasló szerepet vállaltak. SZÉCHENYI István, KOSSUTH Lajos, WESSELÉNYI Miklós, BEZERÉDJ István hívták fel a figyelmet erre a mellékjövendelmét biztosító forrásra, melynek megfelelő alapot nyújthat az ország 4/5-én jól természetes eperfakultúra. Tevékenységük eredményeként a selyemgubó termelés az 1840-es években csúcspontot ért el Magyarországon (1842-ben 479 tonna).⁴ Ezt követően zuhanásszerű hanyatlás következett be hazánkban éppúgy, mint az egész kontinensen. Oka az 1851 körül Francia- és Olaszországban fellépő veszedelmes hernyóbetegség, a Nosematosis (szemcsekór) volt, mely 1857-ig egész Európában elterjedt, és létében fenyegette a tenyésztést. A védekezési módszer (rekeszpetéztetés, mikroszkópos vizsgálat) francia felfedezésé-

vel⁵, majd a szekszárdi székhelyű Országos Selyemtenyésztési Felügyelőség 1879-es felállításával a század végén hazánkban is újra felívelő fejlődés következett be. 1905-ben Magyarország az 1915 tonnás gubótermésével a harmadik helyre került Európában olyan klasszikus selyemtermelő országok mögött, mint Olaszország és Franciaország.⁶

Az I. világháborút követő területelszűkülések a törzstenyésztő vidékeket is érintették: az eperfaállomány a korábbi 1/4-ére apadt, s a fonodák 65%-a, a beváltó állományok 18%-a maradt meg csupán. A fejlesztő intézkedések 1930-ban ismét kimagasló sikerhez, 772 tonnás terméseredményhez vezettek. Később a magyarországi termelés már nem tudta megközelíteni ezt a szintet.⁷ A II. világháború is súlyos veszteségeket okozott az eperfaállományban, azonban 1947-ben a tenyésztési időnyben nevelt hernyók gubótermése már 173 560 kg-ot tett ki.⁸

1948-tól, az újonnan alakult Selyemhernyó Tenyésztő Nemzeti Vállalat, majd 1950-től a Selyemgubó Termeltető Szövetkezeti Vállalat 12 kirendeltségén⁹ keresztül látta el a közvetlen irányítást. 1955-ben — a korábbi évekhez hasonlóan — 232 tonna selyemgubó volt a termés, melyet értékesítésig három raktárban tároltak (Békéscsaba, Győr, Tolna). A szekszárdi Selyemtermelési Kísérleti Intézet végezte a selyempete központi előállítását és a tudományos vizsgálatokat. A felettes hatóság a Selyemipari Igazgatóság volt, a legfelsőbb irányítás pedig a Könnyűipari Minisztérium feladatkörébe tartozott.¹⁰ A Népgazdasági Tanács 164/1952. sz. rendelete az eperfák fokozottabb ültetését írta elő. Az epreskerteket az állami tartalékingatlanokból e célra rendelkezésre bocsátott területeken létesítették, melyek 1956 végén 1264 kh (727,432 ha), 1960-ban 2000 kh (1151 ha), 1964-ben pedig már közel 3000 kh-at (1726,5 ha) tettek ki.¹¹ Az eperfák faiskolai szaporítását, nevelését az erdőgazdaságok végezték.¹²

1956-ban — szervezeti átrendezés után — négy körzetben 329 tonna selyemgubót termeltek. Megalakult a Herbária Országos Gyógynövény és Selyemgubó Forgalmi Szövetkezeti Központ, melynek Selyemtermelési Osztálya vette át az irányítást és szervezést. A beváltást a földművesszövetkezetek végezték az ország 90 helységében. A legnagyobb beváltóhelyek Tolna, Debrecen, Baja, Békéscsaba, Dombóvár voltak.¹³ 1960-ban az ország településeinek kb. 1/3-ában végzett tenyésztés eredménye 267 tonna gubó volt.¹⁴

1960-63 között mintegy ezer községben létesült 1-5 holdas epreskert. Ezeket, a közutak átépítése során kivágott útmenti eperfák pótlására ültetett kerteket, a tsz-ek területéhez csatolták. A bevált régebbi eperfafajták mellett új — főleg kínai és szovjet — nagylevelű, nemesített fajták is megjelentek. Ezek többsége 1965-ben vált lombosítottává.¹⁵

A Könnyűipari Minisztérium és a Mezőgazdasági és Élelmiszeripari Minisztérium IV-0707/1969. számú, a Herbáriának szóló közös átirata 1969 őszén pontot tett a tenyésztés végére. Igaz, 1969-ben az addig átvett gubókat még exportálták.¹⁶ JESZENSZKY Árpád 1972-es közlése szerint két megye kivételével az addig eltelt időszak alatt felszámolták az epreskerteket is. A gyümölcsszállító főbb közutak eperfaínak fokozatos kivágását pedig nemzetközi növény-egészségügyi előírás ajánlotta az amerikai

fehér medvelepke (helytelenül: szövőlepke, *Hyphantria cunea*) elleni küzdelem jegyében.¹⁷ A Tolnai Selyemgyár pár évig még import nyersanyaggal dolgozott, majd leálítottotta a természetes selyem gyártását. 1977-ben a „hősi múlt” őrzésére a gyárban emlékszoba létesült a magyar selyemipar gépeiből.¹⁸ A szomszédos és közeli államokban viszont (Ukrajna, Üzbegisztán, volt Jugoszlávia területe, Románia, Bulgária, Görögország, Olaszország, stb.) ezután is — máig — intenzív selyemtenyésztéssel, korszerű eperfakultúrával és feldolgozó iparral találkozhatunk.

1990 tavaszán újraindultak a selyemhernyó-tenyésztési próbálkozások Magyarországon. A Kisállattenyésztési Kutató Intézet lelkes munkacsoportja 1991 júliusában ingyenesen osztott ki külföldi selyemlepkéktől származó petét 50 (főként Zala megyei) vállalkozónak. 35 oldalas tájékoztatójuk útmutatást adott az új tenyésztőknek.¹⁹ A bolgár kapcsolattal induló kísérlet a kezdeti lépéseken túljutva, értékesítési nehézségek miatt állt le. Egyéb selyemtenyésztési vállalkozásokról is hallhatunk az ország különböző vidékein (Budapest-Érd, Erdőhát, Hevesvezekény, Szekszárd, Szolnok, Várpalota), s ezek arról tanúskodtak, hogy ma is jelentős az érdeklődés e tenyésztési ág iránt.²⁰

A másik központ, ahol jelenleg is folyik az újjászervezés, a Debreceni Agrártudományi Egyetem Hódmezővásárhelyi Főiskolai Kara. Itt 1992, majd 1993 őszén — külföldi szakemberek bevonásával — selyemhernyó-tenyésztési konferenciát tartottak. A klimatikus viszonyoknak leginkább megfelelő fajták tesztelését, a szaporításhoz elengedhetetlen mikrobiológiai vizsgálatokat végzik. A tervezett tenyésztő hálózat koordinálásán, a szakmai tanácsadáson túl, innen látják el a vállalkozókat egészséges tenyészanyaggal (kikelt kis lárvákkal), hibrid eperfacserjékkel. A megtermelt gubók osztályozás utáni beváltását is itt biztosítják. A selyem gombolyítását, fonását Lugoson (Lugoj, R.), szövőipari feldolgozását — szintén román együttműködéssel — Bukarestben végzik.²¹

A természetes anyagok keresletének világszerte észlelhető ugrásszerű növekedése, a magyar gazdaság átszerveződése (az ún. „farmergazdaságok” és kisgazdaságok létrejötte, a munkanélküliség stb.), nem utolsó sorban a még mindig meglévő kedvező tenyésztési adottságok (alkalmas klíma, fennmaradt és megfiatalítható epreskertek, korábbi tenyésztők és szakértők tapasztalatai) mind olyan tényezők, melyek ezt az indulást támogatják.

A *Bombyx mori* és a *Morus alba*

„A Selyem-eresztő bogár a Hernyóknak néminemű faja. ...illik is ennek a Bogárnak nagy szorgalmatos munkáján csudálkoznunk, hogy az ő feltött fonalát miképen szövi meg... mégpedig úgy, hogy az ő selymének száalai minden öszvecsepüzödés nélkül mindig megmaradnak”.²² MISKOLCZI Gáspár 1690-91-ben írta e sorokat Egy Jeles Vadkert c. művében. A hagyomány szerint ekkor már több éve a Baranya megyei Pélérdén egy olasz selyemszövő családból származó betelepült, PASSARDI János Péter „virágzó gubótenyésztést” folytatott.²³ Ez volt a selyemhernyó-tenyésztés — bár vitatott — első megjelenése Magyarországon.²⁴ APÁCZAI CSERE János Magyar Encyc-

lopaediájában (1653) a természet három országából az „oktalan állatok” körébe, s itt is a „földszínén élők” sorába iktatja a „selyem-bogarat”, az egér és a hangya után, a patkány és a vakond elé.²⁵

A *Bombyx mori* L.²⁶ a Selyemlepkék családjának legismertebb faja. Nevének jelentése: „az eperfa selyemlepkéje”. Ma már több száz fajtája van.²⁷ Legrégibb háziállataink között tartjuk számon, talán még inkább háziállat-jellegű, mint a méh, mert a selyemhernyót csak az ember képes továbbtenyészteni, magára hagyva életképtelen.²⁸ A selyemhernyó fajelnevezésében a „mori” az eperfára utal (*Morus*), mint kizárólagos táplálékára. (A *Bombyx mori* életciklusairól lásd a mellékelt 36. képet!)²⁹

A fejlődési periódusok időtartamai fajtától és tartási körülményektől függően módosulhatnak vagy mesterségesen befolyásolhatók, de végeredményben nem sokban térnek el a 18. század végi leírástól: „A selyembogárnak az élete minden változásaival, a tojástól fogva haláláig nem tart tovább 8 vagy 9 heteknél. ... Minekutána öthetesekek színükben szép fejérek, sárga és kékellő csíkokkal ki vannak czifrázva, a farkukon egy kis vörös szarvok vagyon³⁰ ... Ekkor 4 vagy 5 nap alatt felettébb sokat és mohón esznek, s ez a bő táplálás náluk tiszta selyemmé válik, mert ezután mindjárt befonják a bugába magokat. ... A kimászás után mindjárt öszvekelnek. A nőstény valamely sötét vagy fekete posztóra, melyet avvégre a falra aggatnak, mintegy 300 vagy 400 tojást rak. Erre egy-két nap múlva mind a ketten meghalnak, ahéján, hogy ettek volna valamit.”³¹

A gubóban — többféle eljárású fojtással — megölik a bábót, hogy megakadályozzák a lepke kikelését és az így folyamatosan megmaradt szálát gombolyítják le, s fonják össze, a még mindig csak alapanyagot jelentő nyersselyemmé (grège).

Az eperfa (*Morus*)³² nemzetségnek 12 faja él az északi félgömb melegebb vagy szubtrópusi tájain, ebből Magyarországon 3 faj egyedei találhatók meg: *Morus alba* L. (fehér), *Morus nigra* L. (savanyú), *Morus rubra* L. (vörös).

Az iráni eredetű savanyú eperfa a Földközi-tenger környékén már az ókorban elterjedt volt. Az itáliai selyemtenyésztés kora középkori szakaszában ez szolgált takarmányozási alapul. A kifejezetten selyemhernyó-tenyésztési céllal Kisázsiaiból behozott dél-kínai, észak-indiai eredetű *Morus alba* a 15. században jelent meg először az Itáliai-félszigeten.

A fekete vagy savanyú eperfát Magyarországon már a 15. század elején termesztették savanykás gyümölcseért (pálinka, szörp nyeréséért). E gyümölcsfa kedvelt voltára utal, hogy LIPPAY János „Posoni Kert” c. művében (1662-1667) több oldalt szentelt a „szederj-fa” nevelési, szaporítási módozatainak, s termésének, levelének, gyökerének gyógyhatását is kifejtette.³³ A fehér eperfa a selyemtenyésztés kezdeti lépéseivel egyidőben, a 17-18. század fordulóján került hazánkba. A történelmi Magyarország területén a 12 °C évi középhőmérsékletű területek voltak a legalkalmasabbak termesztésére, egyébként még a 9, sőt a 8 °C évi középhőmérséklet mellett is.³⁴ Ma már takarmányozási célra kifejezetten a fehér eperfa cserjeformájú hibrid fajtáit termesztik.

Történeti előzmények³⁵

Baranya megyei — már említett — első megjelenése után a tenyésztés súlypontja az 1716-18-ban visszafoglalt, s *Temesi Bánságnak* nevezett területre tevődött át. A mocsaras pusztasággá vált vidék újratelepítése a spontán bevándorláson kívül 1718-tól több ütemben folyt. Főként a német ajkú népesség növelésére irányult, de magyarok, románok, szerbek, szlovákok, örmények is kértek betelepítési engedélyt. Szervezett akciók során kerültek 1722-ben és 1730 körül Temesvár, Versece, Becskerek, Fehértemplom, Detta, Mercyfalva, Giroda, Gyarmath környékére olasz és spanyol családok, akiket az uralkodói tervek szerint a selyemgyártás, a posztó- és papírgyárak kiszolgálása érdekében, részint pedig az ipari növények (rizs, repce, kender) és a kerti kultúra művelésére hoztak be.³⁶ Gr. MERCY Claudius Florimund katonai kormányzó indította meg a fenti településeken kívül még Csákova, Pancsova, Guttenbrunn környékén a nagyobb mennyiségű külföldön vásárolt eperfacemete ültetését. Védelmükre elrendelte, hogy az eperfák megcsonkítóit és pusztítóit halálbüntetés fogja sújtani.³⁷ Az 1730 körül érkező olasz családokkal együtt jött Mantuából ROSSI Kelemen abbé, aki — egyházi működése mellett — Seidencultur-Director-ként 1736-ban 143 000 db eperfát ültetett el csak Temesvár közelében. 1771-ig tartó selyemfelügyelősége idején³⁸ ingyen osztott ki selyempetét és eperfacemetéit, s a tenyésztés érdekében a tartományt több ízben betakarta.³⁹ Az ő felügyelősége alatt létesült — a már korábban Nagybecskereken felállított fonodán kívül⁴⁰ — Temesvárott újabb fonoda, sőt szövöde is. Ez Temesvár Gyárkülvárosi részében állt „ellátva minden készlettel, s helyiséggel a selyembogarak tenyésztésére, a selyem legombolyítására, fonására és szövésére, szövőszékekkel, úgy sima mint beszövött és nehéz selyemkermék gyártására”.⁴¹

Az 1737-39-es török háború és a természeti csapások sorozata (pestis, földrengés) pusztításai után a selyemtenyésztés 1740-től indult újra. 1751 októberétől MÁRIA TERÉZIA, a kifejezetten katonai állomáshelyek kivételével, kamarai igazgatás alá helyezte a Bánságot. A kamarakormányzóság több tenyésztést segítő rendszabályt léptetett életbe.⁴² A helyreállított temesvárián kívül Versece, majd Fehértemplomban újabb selyemfonodát állítottak fel. 1772-ben a Mária Terézia korabeli második nagy telepítési akció „benépesítési fútasítása” 90. pontjában elrendeli, hogy „minden gazda háza előtt ... legalább 20 jegenyec vagy eperfát, ezen kívül — hogy a telepeseket a selyemtenyésztésre szoktassák — különösen kertjébe 12 eperfát ültetni, azok tenyésztéséről gondoskodni tartozik”.⁴³

A másik jelentős tenyésztő vidék *Bácska* volt. 1763-tól ide is indult újabb szervezett telepítés. A dunai hajókon Apatinba érkezőkkel egyidőben jött a sziléziai MO-DERSFELD Ferenc József, kit az uralkodó bízott meg a bácskai kamarai jószágokon a selyemtenyésztés és a festőnövények termelésének meghonosításával. 1764-ben Apatin környékén 7000 darab fehér eperfacemetéit ültetett és eperfamagokat vetett el. Már korábban KRUSPÉR Pál adminisztrátor jelentette, hogy „a bácskai uradalom egész területén, de különösen a dunamenti részekben nagy mennyiségben található eperfa (*Morus nigra*). A szerb házak majd' mindegyikénél látott 2-3 eperfát, sőt Szonta környékén (az) a mezőn és a szigeteken vadon is nőtt”. A zombori adminisztrátori épület

udvarán lévő „piros és fekete eperfákkal” elég eredményes próbatenyésztést végzett. Az itteni fagyok sok kárt tettek a MODERSFELD által ültetvényezett epresben, így az első tenyésztési év (1765) gubótermése 6000 db volt, amelyből csupán 26 és fél lat (469,5 g) selymet gombolyítottak le, két szerződötetett olasz asszony segítségével. Későbbi években jobb eredményeket értek el, (1768: 16 mázsa, 1769: 22 mázsa), de végül KEMPELEN Farkas kamarai tanácsos intézkedésére 1769 nyarán az apatini selyemtermelést beszüntették,⁴⁴ holott ekkor már közel 20.000 eperfa (*Morus alba*) állt ezen a vidéken. A költséges adminisztráció, a hozzáértés hiánya és a Bécsben fizetett alacsony beváltási árak tették ráfizetésessé ezen, a csaknem legjobb tenyésztő területen a termelést.⁴⁵ Később azonban itt is újra virágzásnak indult.

Nagybirtokosok selyemtenyésztést meghonosító próbálkozására is vannak nyomok. KÁROLYI Sándor surányi (1731), az ESZTERHÁZYak cseklészi (1759), a BATTYÁNY család körmendi (1782) birtokán ültettek eperfákat, ill. bíztak meg olaszokat, hogy „selymet csinállyanak”.⁴⁶

1765-ben uralkodói rendelet adta feladatul a kincstári uradalmak, a sz. kir. városok és vármegyék számára az eperfák szaporítását, s erről évenként „táblás kimutatás” benyújtását. Az első jelentéseket 1768-ból találjuk.⁴⁷ SOLLENGHI Károlyt, az egyik első gyakorlati szakkönyv⁴⁸ (lásd 38. képet!) íróját is a királynő hívta 1763-ban Magyarországra, és tette meg az Eszéken létrehozott központban selyemtenyésztési főfelügyelőnek. Iskola is működött itt, a vármegyék pedig kötelesek voltak két-két, több nyelvet ismerő fiatalembert a kétéves tanfolyamra ideküldeni. A Temesi Bánságban már ekkor felmerült 10 fonóiskola és ugyanennyi gombolyító felállításának terve.⁴⁹

A horvát határőrvidéken és Szlavóniában vezetett a legnagyobb eredményre a selyemtenyésztés meghonosítása. Szlavónia 1765-ben már 168 font⁵⁰ nyersselymet termelt, mely mennyiség a következő években rohamosan emelkedett. A nyert selymet a prágai és a kremsi gyárakba szállították. Eszék 1769-ben már 3000 ft-ot keresett a selyemtermeléssel, a Bánságban pedig évente 4 mázsán is felül termeltek gubót, melyet Bécsbe szállítottak. *Baranyában* 1769-ben csaknem 7 mázsa gubót váltottak be. 1771-ben Magyarországon kilenc megyében és négy város területén összesen 27.794 darab kétévesnél idősebb eperfa állt, melyek lombjával 15.492 font (8,675 t) gubót termeltek.⁵¹

1773-ban jött létre a selyemtenyésztés legelső országosnak mondható hálózata. A Helytartótanács hat gubóbeváltó állomást létesített (Buda, Pest, Szeged, Kanizsa, Győr, Zágráb székhelyekkel), majd egy évvel később ezek számát nyolcra szaporította (Apatin, Ráckeve).

Felsőoktatási szinten 1777-től, az egyetem újonnan létesült önálló agrártudományi tanszékén MITTERPACHER Lajos, jezsuita monostori apát tanította a selyemtenyésztést, a mezőgazdaságtan részeként. Önállóan is jelent meg erről műve („A’ Szederjfa és Selyem Bogár nevelésről való Oktatás” — 1804-1805.), mely — még 8 különböző nyelvű kiadást megérve — alapvető tankönyv lett egészen az 1830-as évekig (lásd 39. képet!).

A selymet különböző szinten feldolgozó céhes mesterségek (takács, gombkötő és paszományos, harisnyakötő stb.) képviselői, valamint a szervezetlen ipart űzők (pl. festők) között kevesen foglalkoztak kifejezetten csak selyemmel.

1771-1774-ig a Helytartótanács felszólítására készített megyei és városi kimutatók az alábbi képet adták a selyemparról. Pozsony városában egy takácsmester foglalkozott selyemszövésessel, „genuai, francia, holland és hamburgi bársonyt állított elő háromféle minőségben”. A jelentés szerint rendelés esetén képes volt egyéb szövETFéleségek készítésére is: „croidor, croissé, tafota, flór, crisé, tertionel, atlasz”. A másik, a Zsolna melletti Teplicen működő privilegizált gyár volt, mely főként vásznat és félgyapjuszövetet állított elő, de félselyem szövetet is tudott termelni, „aminő a gratel és a gingang”. Ezekon kívül nagyobb számú kézműves (gombkötő, paszományos) dolgozott elsősorban Győr, Moson, Nógrád, Nyitra, Pest, Pozsony, Sopron, Szepes, Trencsén, Vas, Zala és Zólyom megyékben. Szalagkészítéssel Pest városában két iparos foglalkozott.⁵²

A selyemszövés gyáripari formája NAGY István megfogalmazása szerint „hazai talajba ültetett külföldi növény volt”, ugyanis a kedvező adottságok miatt a magyarországi működési terület felé orientálódó, már virágzó bécsi és osztrák selyemipar teremtette meg. A Pesten műhelyt alapító VALERO testvérek (Antal és Tamás) idősebbike is Bécsben üzemeltetett 1760-tól egy fátyolgyárat.⁵³ 1776-ban indult első pesti vállalkozásukat kibővítendő, 1783-ban a Terézvárosban 10 ezer öölnyi homokos területet szereztek, és egy manufaktúra építését kezdték meg. 1200 gyümölcs és eperfát is ültettek.⁵⁴ Az üzem 1787-ben 104 széken flórt szőtt, 22 szövőszéken pedig bársonyt és más selyemszövetet. 1777-től dolgozott Óbudán BEYWINCKLER József selyemszövő mester. Fia, ifj. BEYWINCKLER József Pesten létesített újabb üzemet 1781-ben.⁵⁵ 1787-ben már 15 szövőszéke működött.⁵⁶ E családdal együtt települt Óbudára HÖPFINGER Jakab bécsi selyem- és brokátkészítő mester, az ő műhelye 1781-ben 16 szövőszéket működtetett. Az 1784-86. évi iparstatisztikai felvétel Pesten 7, Pozsonyban 2 selyemszövő és bársonykészítő üzemet említ. Ezek közül 5 nem haladta meg a kis takácsműhely keretét, de 3 pesti és 1 pozsonyi jelentősebb kiterjedésű volt.⁵⁷

FACHINI Pál — SOLLENGHI révén még 1764-ben érkezett — olasz selyemszakember berendezési tervei szerint egy hatszintes kincstári selyemfonoda építését kezdték meg 1781-ben Óbudán. Ez, a kor legfejlettebb technikai színvonalán kialakított létesítmény azonban — részben tervezési hibák, részben megfelelő hajtóerő hiánya miatt — rövid ideig (1785-1789) üzemelt. A másik, ma is látható, ovális alakú gombolyító épületet, a II. József által 1783-ban Magyarországra hívott MAZZUCATO Ágoston irányításával építették. Itt 1786-ban kezdték meg a gombolyítást.⁵⁸ Az uralkodó rendelete szerint a szegény szülők gyermekeit is foglalkoztatniuk kellett.⁵⁹ Iskola is volt a gyárban; 3 évfolyamán a selyemtenyésztést, fonást és szövést tanították. 1786-tól a Helytartótanács a „Mazzucato-féle új selyemgombolyító eljárás” elsajátítására gyakorlott fonólányokat küldetett ide.⁶⁰

A selyemgubót a magyar kamara váltotta be, s a legombolyított, cernázatlan nyerselymet közvetlenül átadta a vele szerződött bécsi kereskedőknek; a magyar selyemszö-

vők külföldről vásárolták vissza azt.⁶¹ 1788-tól szabadult fel a gubók kereskedelmi forgalma, 1818-1827 között pedig a „selyembeváltást...ismét egészen a királyi kincstár vette át”.⁶²

TESSEDIK Sámuel⁶³ 1780-ban alapította — nemében a világon első — alapfokú mezőgazdasági „gyakorlati intézetét” Szarvason. Az intézet indulása után hamarosan létesítettek eperfaiskolát, s a selyemtenyésztést 1785-ben kezdték el BLASKOVITS József gyakornok (később selyemtenyésztési felügyelő és békéscsabai „selyemgyáros”) irányításával.⁶⁴ TESSEDIK Önéletírásában összefoglalóan így ír a selyemtenyésztő tevékenységről: „...hat tavaszon át 11 mázsa selymet termesztettem és dolgoztattam fel kis iskolás lányokkal”.⁶⁵

1784-ben az országot 10 selyemtenyésztési kerületre osztották, s a jelentősebb tenyésztő vidékek vármegyéit kötelezték — amennyiben az még nem történt meg — a selyeminspektori intézmény felállítására. Ennek eredményeképpen 52 felügyelő, 16 gyakornok és 25 eperfa kertész működött.⁶⁶

Így II. JÓZSEF „buzgalmától gyámolítottván” az 1780-as évek közepéig tetőpontot ért el a 18. századi gubótermelés. „A három határszéli ezred Tótországban termesztett 1786-ban 35.204 font (19.714 kg) selymet galétákban ... a bányai katonai határszéleken pedig tenyésztetett ...1785-ben 6.952 font (3881 kg). ... Hasonló volt a siker más helyt is: Kecskemét tenyésztett ... 1783-ban 1266 font (709 kg) selymet, Tolnából... kikerült 273 font (153 kg), Bácsból 1352 font (757 kg), Verőce megyéből 935 font (524 kg), Szerémből, mely ezen tenyésztésre kiváltképp alkalmas 1019 font (571 kg) selyem. ... Ezen évben (1783) összesen 124 [b.] mázsa (6,944 t) selyem küldetett egyedül Magyarországból a budai gombolyítóba”.⁶⁷ A legeredményesebb évben, 1785-ben pedig 131 [b.] mázsa (7,336 t) gombolyított selyem volt a termés.⁶⁸

A németesítő, centralizációs császári politikával szembeni megyei ellenállás kiterjedt az uralkodó által szorgalmazott selyemhernyó-tenyésztés ügyére is. II. JÓZSEF halála után több helyen az állami tisztviselőként, de a vármegye terhére tartott felügyelőket elbocsátották. Az 1790. évi LXVII.tc. által kiküldött 9 bizottság közül a negyedik (kereskedelmi, harmincadí és közgazdasági), 37 törvényjavaslata között kidolgozta a selyemtenyésztés előmozdításáról szólót is.⁶⁹ 1794-től kezdte meg munkálkodását a „Közigazgatási Kamarai Vegyes Bizottság” (Politico-camerális mixta Commissio). Az 1796-ig ide beérkezett véleményes jelentések, valamint MAZZUCATO Ágoston és SAPPL János (SOLLENGHI utóda) emlékiratainak eredményeképpen a századfordulón több helytartótanácsi rendelet született, s ezekkel fokozatosan elérték a hálózat újbóli kiépülését, a termelés fokozatos emelkedését. 1802-re közel 343 tonnára nőtt az ország gubótermése.⁷⁰

Az 1800-as évek elején a báró PRÓNAY család Pest megyei birtokán, Tóalmáson selyemtenyésztési tanintézet működött. Vezetője SCHEDIUS Lajos János, a pesti egyetem esztétika és nyelvészet tanára volt.⁷¹

1802-ben, 1807-ben és 1822-ben a Helytartótanács részletes szabályozást adott ki a selyemtenyésztés „emelésé” érdekében. Az alkalmas klímájú megyékben „szeder és

selyemügyi” bizottságok alakultak. 1811-ben a budai központi selyemtenyésztési bizottság élén JÓZSEF NÁDOR állt.⁷²

Már a század elején érdekes fajtakísérleteket folytattak. 1808-ban a bánsági, majd 1811-ben a magyar határőrezred kerületében megkísérelték a selyemhernyók szabad ég alatti tenyésztését.⁷³ 1827-ben DE LA PORTA grófnő főfelügyelősége idején ismét „50 ezer hernyót neveltek a szabadban, s ezek közül 10 ezer június 15-ig magát a fákon már befonta”.⁷⁴ Bár a kísérletet sikeresnek minősítették, a végső következtetés szerint ez a módszer az éghajlat miatt nem célravezető.

1930-ban gr. SZÉCHENYI István Hitel c. művében még így sommázhatta a múltat: „A szederfa-ültetésről, selyembogár-tenyésztésről József Császár idejétől fogva maig mennyi parancsolat jött ment, mennyit írtak felőle..., 's ugyan mi sikere lőn ezen, Magyarország(!) nézve olly nevezetes kincstárnak? melly ha ügygel, 's ésszel vitetnék, gyapjúbeli jövedelminket felülhaladhatná — bátran mondhatni: Semmi..., 'ugyan miért? mert nem volt igazi felülvizyázat, nem volt józan utánlátás — 's ma sincs...”⁷⁵ A gróf 1826-ban győződött meg arról, hogy „a selyemtenyésztést Magyarországon korántsem hátrálják (!) azon felületes okok, mellyek által magamat elijeszteni hagyám”.⁷⁶ WESSELÉNYIvel tett nyugati tanulmányútja során aprólékosan megszemlélte a dél-franciaországi tenyésztést és gyártást. Hazaérkezése után szederfakertet állított fel Cenkén, Sopron vármegyei jóságán. 1840-ben „16.096 szál szederfa, 8064 #öl bokor, 's 3685 folyó öl gyepü” volt az állomány birtokán.⁷⁷ 1840-ben jelent meg Selyemről c. munkája. Ez a mű adta kiinduló eszméit a Sopron-Vasi Szeder Egyletnek, mely 1841. július 26-án tartott közgyűlésén fogadta el alapszabályát. Elnöke SZÉCHENYI, jegyzője CHERNEL Lajos, igazgatója — 15 éves svájci tenyésztési múlttal — HENKING Henrik lett.⁷⁸ Ezzel párhuzamosan BEZERÉDJ István Tolna megyei földbirtokos kezdeményezésére 1841. május 13-án megalakult a „Tolnai Szeder-Selyem Egylet” is.⁷⁹ BEZERÉDJ az 1830-as években kezdett el Hidján selyemtenyésztéssel foglalkozni, s itt, valamint Jegenyés-pusztai birtokán nagykiterjedésű epreskerteket létesített. 1838-ban a Hidja-pusztá határába telepített lakosok (a későbbi Szedres) ezek fájáról szedheték a lombot, s ennek fejében a gubó 1/3-át tartoztak beadni az uradalomnak.⁸⁰ Br. WESSELÉNYI Miklós is lelkes híve volt a selyemtermelésnek, zsibói birtokán szintén nagy epreskertet hozott létre.

Korábban, már 1836-ban Kecskeméten Selyemtenyésztő Társaság alakult, 1837-ben a Mohácsi Casinó adott helyet egy itteni Selyemtenyésztési Egyletnek, egy évre rá pedig Pécssett keletkezett hasonló szervezet. 1843-ban készült megalakulni a Pozsony-Győr-Mosoni Szederegylet, s próbálkozások indultak Esztergomban is egy „selyemtenyésztő minta intézet” felállítására. 1845-ben jött létre SZÉCHENYI egyesületének vetélytársa, a Soproni Selyemtenyésztő Társaság. 1845 júliusában említik a Fejér vármegyében alakult Szeder-Egyletet, melynek elnöke ZICHY Jenő volt. Fülöpszálláson a tenyésztés érdekében 1846-ban kezdtek szervezni társulatot. 1845-ben az erdélyi Erzsébetvárosban is alakulóban volt egy selyemtermelő egylet. Azon túl, hogy alapszabályát egy év múlva jóváhagyták, további sorsáról nem tudunk.⁸¹ Ugyancsak Erdélyben már 1840-ben megalakult 18 fővel a Kolozsvári „Selyem-Gyár Rész-

vénytársaság”, mely a honi selyemtenyésztés termését volt hivatva feldolgozni (gom-bolyítani), de „selyemhernyó-tojások” értékesítését is végezte. 1847-ben a Kolozsvári Selyem- és Szederfa-Tenyésztési Egyesület vezetőjéül ajánlkozott MORVAY Joachim, a Tolnai Selyemegylet erdélyi származású igazgatója.⁸²

A fenti társaságokban, egyesületekben lezajló eszmecserék, a gyakorlati tapasztalatokból leszűrt vélemények és szakmai tájékoztatások ellenére sok téves nézet és módszer élt a selyemhernyó nevelésben. Szakkönyvek sora helytelenítette azokat a technikai fogásokat, melyek (még Kínából elindulva) hagyományozódtak. Sok helyütt kísérletezések sorozata volt a tenyésztés, így nagy volt a kockázat is. Az eltérő módszerek a különböző nézeteket ismertető szakírók írásaiban nyomon követhetők.

NAGYVÁTHY János előző századi, Budán és Perlakon gyakorlatban végzett tenyésztésének (1820-ban posztumusz publikált) eredménye szerint, bár a fehér gyümölcsű eperfa levelével tartják a selyemhernyót, „de én megvallom, hogy a fekete szederfa levelétől még nagyobbaknak, töltöttebbeknek és fejérbeknek találtam a galétákat”. Több fajta együttes tartására utal, hogy szerinte „a jó tojásnak esmértető jelei ezek: a/ feketés, de fényes, b/ zöldes, c/ veresses, d/ barna tarka. Ha pedig az ember körmével megfakasztja, az roppanik”. Ezek gubóvariánsai: „A tiszta fejérek a legbetesebbek, utána a szalmasárgák; ezek után az aransárgák; a zöldesek legalábbvalóknak tartatnak.”⁸³

A Magyar Gazda hasábjain olvashatunk a különböző — főként Olaszországból behozott — eperfafajtákról. MÉSZÁROS Lázár többféle egyidejű tartását, s mivel „a hazai [vad] szederfák növése lassú, leveleik kicsinyek...”, az oltott eperfa mellett a moretti-félét de leginkább a multicaulis (philippini) fajtát ajánlja. Az ezzel táplált hernyók „minden fajtabelinél finomabb selymet adnak”.⁸⁴ SZÉKELY Károly szerint legjobb „a fehér, nemes levelű...már tökéletesen honosult szederfa”, mivel a kínai vagy moretti-féle nálunk nem oly tartós, a morus multicaulis pedig „éghajlatunkat ki nem állja”.⁸⁵ (A HOFFMANSTHAL cég 5-10 évvel korábban épp ez utóbbiból hozatott be ezres tételben kiosztásra csemetéket).⁸⁶

Az első iparmű-kiállítások 1842-1846(-1847)

A vázolt 18. századi előzmények után a selyemtenyésztés fejlesztése a 19. század első harmadában a magyar reformmozgalom nemzeti ipart teremtő tevékenységének egyik fő célpontjává válhatott. A tenyésztés ügyét a Magyar Gazdasági Egyesület mellett jelentőségében egyenrangúan gondozta az Iparegyesület. Utóbbi a magyar selyem „divatba hozásával” is fontos szerepet vállalt. A két egyesület működésének jelentős fórumai voltak a kiállítások.

Az első modern értelemben vett — zsűrit, katalógust, méltányló jutalmakat megalapító — nemzeti kiállítást Franciaországban rendezték meg, 1798. szeptember 18-tól a párizsi Marsmezőn. Érdekes megemlíteni, hogy erre az impulzust épp a selyemipar központjának, Lyon városának ipari hanyatlása adta.⁸⁷

Magyarországon az első bécsi birodalmi kiállítások után megsokasodó országos és területi bemutatók az infrastruktúra általános fejletlensége miatt aránytalanul nagy jelentőséget nyertek. Fórumot biztosítottak a termelők és a kereskedelem találkozásának, és módot adtak a mezőgazdaság és ipar „diagnózisának” felállítására.

A magyar selyemhernyó-tenyésztés első jelentősebb országos bemutatkozása — a már említett bécsi kiállítások⁸⁸ után — a Redout (Vigadó) épületében 1842. augusztus 25-től szeptember 21-ig megrendezett I. Iparmű-kiállítás volt. „A’ magyar iparegyesület a’ létesülés nehézségeiből kibontakozva...”⁸⁹ 1842. június 4-én határozta el, KOSSUTH javaslatára, egy tárlat rendezését. Így az előkészítésre alig több, mint két hónap állt rendelkezésre. A megnyitó után is egyre gyarapodva, végül 213 kiállító 298 tárgyát tudták bemutatni, s ez épp a gyors előkészítés miatt nem reprezentálta az ország teljes ipari skáláját, de azt a célt így is jól szolgálta, hogy új „...iparágak meghonosítására is ingert adjon...”⁹⁰

A Vigadó épületében a fémipar, a sztearin- és olajgyártás, a cukorgyártás, üveg- és papíripár mellett a textilipar több ága az emeleti négy teremben, a magyar gépgyártás termékei pedig a földszinten kaptak helyet. A selyemtenyésztést a Pest, Tolna, Baranya megyék és a Határőrvidék területéről jött, a selyem feldolgozását (gombolyítás, fonás, szövés) pedig az ugyancsak határőrvidéki, továbbá az ország szívében lévő (pesti és pozsonyi) cégek reprezentálták, összesen 15-en. (Lásd mellékelt 40. képet!)⁹¹

A pesti megyeháza nagytermében december 26-án, a városatyák és Pest-Buda előkelő közönsége előtt ünnepélyesen kiosztott arany, ezüst és bronz emlékpénzek közül⁹² — melyeket Karl RADNITZKY bécsi éremművész készített — többet a selyemipar területén működők nyertek el. Az ünnepélyt a déli órákban a kiváló szónok, BEZERÉDJ István rekesztette be, a hazai ipar termékei pártolására szólítva fel a „hon asszonyait”.⁹³

KOSSUTH „Jelentése” a kiállításról 20 ezer penges példányban 1842 decemberében jelent meg. Bővebben ismertette a selyemipart is, és kiemelte — később többek által szemére vetett soraiban⁹⁴ — a HOFFMANN és fiai céget, mint a magyarországi selyemipar és -tenyésztés fellendítésében vitathatatlanul nagy érdemeket szerzett tényezőt. „Számítsuk ama sommák ezreit — írta róluk —, miket ... önköltségükön készített és nyomtatott 16 ezer könyvnek kiadására, ezeknek és annyi bogártojások, szeder-magvak ingyen kiosztására fordítottak, az itteni nép oktatása, a külföldi gépek és találmányok kikapasztására és honosítása végett kiadtak”.⁹⁵

Már 1798 és 1818 között ez a cég végezte a kincstár számára a gubóbevéltást. Vele és a GOLDSTEIN L.G. bécsi nagykereskedő házzal 1827-ben kötöttek újabb szerződést 10 évre, majd 1837-ben és 1842-ben ismét 5-5 évre. A szekszárdi, óbudai, verseci, lugosi és fehértemplomi kincstári selyemgombolyítókat, s az eszéki fonóépületet bérbe vevő vállalat beváltási ára a mindenkori „mailandi árszabás”-hoz igazodott, így az 1826-os 20 krajcárral szemben 1841-ben (három fő- és két alkategória szerint) átlagosan 34 krajcárt fizettek.⁹⁶ Az átvevők — érdeküknek megfelelően — az osztályozáskor igen szigorúan jártak el.⁹⁷ A megyék — a sűrűn beérkező panaszok hatására — ellenőröket küldtek az átvételhez. Arad, Tolna, Békés és a bausági megyék pedig

maguk is gondoskodtak felvásárlásról.⁹⁸ A bérlő cég ipari rekonstrukciót is hajtott végre az „erősen leromlott” épületekben: a katlanok számát 10-ről 40-re emelte; a régiek helyett Olaszországból újat hozatott; 20 ezer pft-ért⁹⁹ egy „gőzművet” szerzett be; a gombolyítást finomította; olasz munkásokat szerződtetett; az eredményes tenyésztőknek pedig jutalmakat osztott ki. 1841-ben az országban 70 magántulajdonú és a HOFFMANN-ház (bérelt és saját) 31 fonodája (és gombolyítója) összességében 4000 embert foglalkoztatott.¹⁰⁰ „A magyar selyem színre és fényre nézve az olaszhoz hasonlónak, sőt tisztaság tekintetében eleibe tétetett. Végre már a magyar selymet a külföldiek is annyira keresik, hogy jelenleg Londonba, Lyonba, Majlandba (Milánó) és Bécsbe is történnek eladások” — írta a kor statisztikusa, FÉNYES Elek. Felhívta a figyelmet a fonó- és beváltóházak területileg egyenlőtlen eloszlására (Versecen 10, Fehértemplomban 5 fonoda is működött egy időben).¹⁰¹ Ez „a természetők kárára csak házaló kereskedelmet szül”.¹⁰²

KOSSUTH külön kiemelte KOCH Péter Antal pesti bársony- és szövetyáros termékeit, aki a dunai gőzhajók bútorain is használt vörös bársony- és halcsontszövetivel nagy feltűnést keltett. Az egészen új alapítású, de már nagy Óbudai Hajógyár meglepő módon nyersselyemmel jelentkezett.¹⁰³ Erre a kincstárral kötött szerződés kötelezte, miután a gyár a közeli gombolyító épületet annak berendezésével és a környező epreskerttel együtt 4000 pft-ért megvette.¹⁰⁴

A már előző év végétől szervezett, 1843. augusztus 21-én megnyíló újabb kiállítás 244 szereplője között a selyemipart immár 30-an képviselték. Többen az előző tárlaton is szerepeltek, de itt mutatkozott be először: VALERO Antal pesti gyára; a Bihar-i Selyemtenyésztő Egyesület; s a selyemtenyésztők sorába lépő Zemplén vármegye, a Kazsuból származó első példányokkal. Ekkor lépett a nagy nyilvánosság elé BEZERÉDJ hídjai tenyészete is, s dícsérő oklevelet nyert. A bíráló bizottság indoklása szerint: „...sárga selymeinek finomsága 15 sőt 14 denier-nyi volt, s így egy sőt két szemerrel is felülmulta azon 16 denier-nyi mértéket, melynél a finomságot az üzleti szokás már annyira megelégteli, hogy ezt a legfinomabb minőség határanak állítaná fel.”¹⁰⁵ Hidján 1843-tól folyt gombolyítás, a „fonóintézetet” azonban csak 1854-ben állították fel. (Későbbi adatok szerint a vállalkozás az 1850-es években termelt a legnagyobb eredményességgel: évente 10 tonna gubót dolgozott fel).¹⁰⁶

Az 1845. évi — nevében is Védegyeleti — kiállítás, e mozgalom eredményességének mércéje volt. Így a két évvel korábbinál szűkebb körre korlátozódott, a 140 kiállító közül most 11-en képviselték a selyemipart.¹⁰⁷ VALERO Antal, mint a Védegyelet által pártolt iparág egyik jelese, „habos sávós szöveteket, reverenda kelméket, bársonyokat, öv- és boglárkendőket, szalagokat, bútorkelméket” mutatott be.¹⁰⁸ Az új vállalatok számát a Hetilap 1845. júliusában 95-re becsülte, ezek közül 56 a textiliparban létesült (11 selyemszövetet, 14 posztót, 25 gyapjú- és félselyemkelméket gyártott, 6 színnyomó üzem volt).¹⁰⁹

Az újabb, módszeresen előkészített kiállításnak (1846. augusztus 11. és szeptember 13. között), a Nemzeti Múzeum adott otthont, mivel a Redout épülete már szűknek bizonyult. Szabályzata ajánlotta, hogy „a már tökéletesen kész iparművekhez, úgy mu-

tatványok a nyersanyagból, melyből készültek, valamint magok a művek is kikészítésük különböző fokain oda mellékeltesenek.”¹¹⁰ A beküldőknek tárgyaikhoz az árakat is csatolniuk kellett. Tizenegy teremben az 516 kiállító közül 49-en a selyemgyártást képviselték. Az ország 18 megyéjéből, a Határörvidékről és Fiuméből küldtek egyének, testületek és fonógyárak nyersselymet, ill. selyemfonalat a megmunkálás különböző fázisaiban. A magasabb szintű feldolgozás (szövet-, szalag-, kalapgyártás, festés) kizárólag Pestre és Pozsonyba összpontosult. A csatlakozó sorsjáték első, 4000 pft-os nyereménye „egy hölgyi alvószoba” teljes berendezéséből állt, melyen „a bútorok és ágymenyezet kelméje a legnehezebb lampasz selyemszövet... Valero Antal úrnak nagyszerű és országosan elismert selyemgyárából került ki”.¹¹¹ Ezt az első teremben állították ki, a 6. termet pedig teljesen a selyemiparnak szentelték, de a szövetekből jutott még a 7. terem falaira is. A 11. teremben tették közszemlére a VALERO gyár egyik munkásának, TÓTH Andrásnak bársonyszövészék-mintáját, a 14. teremben pedig az érdeklődők felfedezhették a Pesti József Hengermalom „erősz (sic!) műhelye és vasöntője” által gyártott selyemkelme-szárító gépet.¹¹² A kiállítás egyik „főszereplője” a VALERO gyár volt. A „selyemtermet” félig betöltötte nagy mennyiségű, választékos szöveteivel. Bársonyok, bútorszövetek, finom kreppfátylak, foulardkendők, lampasz-szövetek, mellénykelmék, nyakkendők, zászlókelmék gazdag anyaga mutatta a gyár sokoldalúságát.¹¹³

A selyemtenyésztés — TESSEDIK nyomán — több helyen bekerült az alsófokú képzés tananyagai közé. Az 1845-ben — KARAP Sándor és sógora, DIÓSZEGI Sámuel, valamint GÖNCZI Pál által svájci mintára — berendezett zeleméri árva-nevelőintézet (mely az 1849-es orosz dúlás következtében szűnt meg), szintén megismertette növendékeit e szakma fogásaival, és az itt gombolyított „pártalan” selymük látható volt a kiállításon.¹¹⁴

Az évezredes múlttal rendelkező, magyar területen pedig a népi viseletben is hagyományos selyemhímzés „műremekei” tették színesebbé a kiállításokat. A képhímzéses technikák (tájképek, „olvasópole” és „tengelice madár” ábrázolása, Szent Erzsébet, Sokrates selyemmel „festett” arcképe) mellett 1846-ban szerepelt V. FERDINÁND Valero gyárból kikerült selyemképe. A szövött és nyomott selyemképek, az ún. textilis emléktárgyak divatja Franciaországból terjedt el. Az első ilyen szövések a 18. századi emlékabroszok. Az üdvözlőkártyákhoz hasonló változat a 19. században vált általánossá.¹¹⁵ Az Iparegyesület még két kisebb, szakjellegű kiállítást is rendezett (1846: rajzkiállítás iparostanoncok tervrajzaiból, 1847: 27 mesterinas munkáiból). Párhuzamosan vidéken is megkezdődött a regionális iparmű-kiállítások sorozata (Nagyszében: 1843, 1844, 1847; Kolozsvár, Kassa, Eperjes, Győr: 1846; Sopron: 1847).

A másik szakmai irányító testület, a Magyar Gazdasági Egyesület keletkezése és kezdeti működése gr. SZÉCHENYI István nevével és eszméivel forrott össze. Az egyesület selyemtenyésztés terén végzett ismeretterjesztő és kiállításrendező tevékenysége e korban szintén jelentős volt, súlypontja mégis az 1850 utáni időre esik. Úgy tűnik, hogy a negyvenes években ez az „ügykör” (a tenyésztést sem kivéve) egyenrangúan az Iparegyesülethez is tartozott.¹¹⁶

A SELYEMHERNYŐ

életciklusai

monovoltin /évi egy nemzedékű/

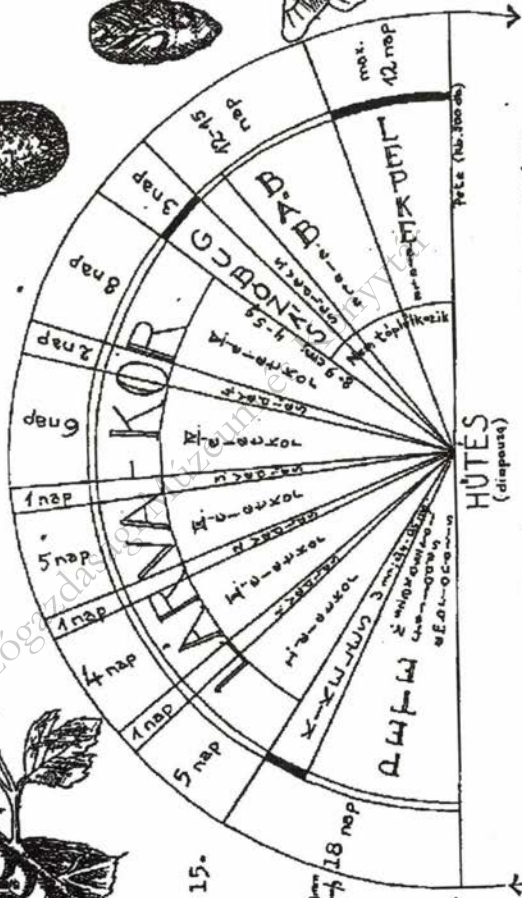
Gubó rézmási:
- selyempetű
- selyemkór
- bomláslelt
- selyem (60-80%)
- hártya

Selyemszál mértéke:
Hossz: 300-1200 m
Vastagság: 0,018-0,022 mm
előtér szál

bab

lepké

július vége

/kb./május 15.

/kb./ápr. 28.

péte

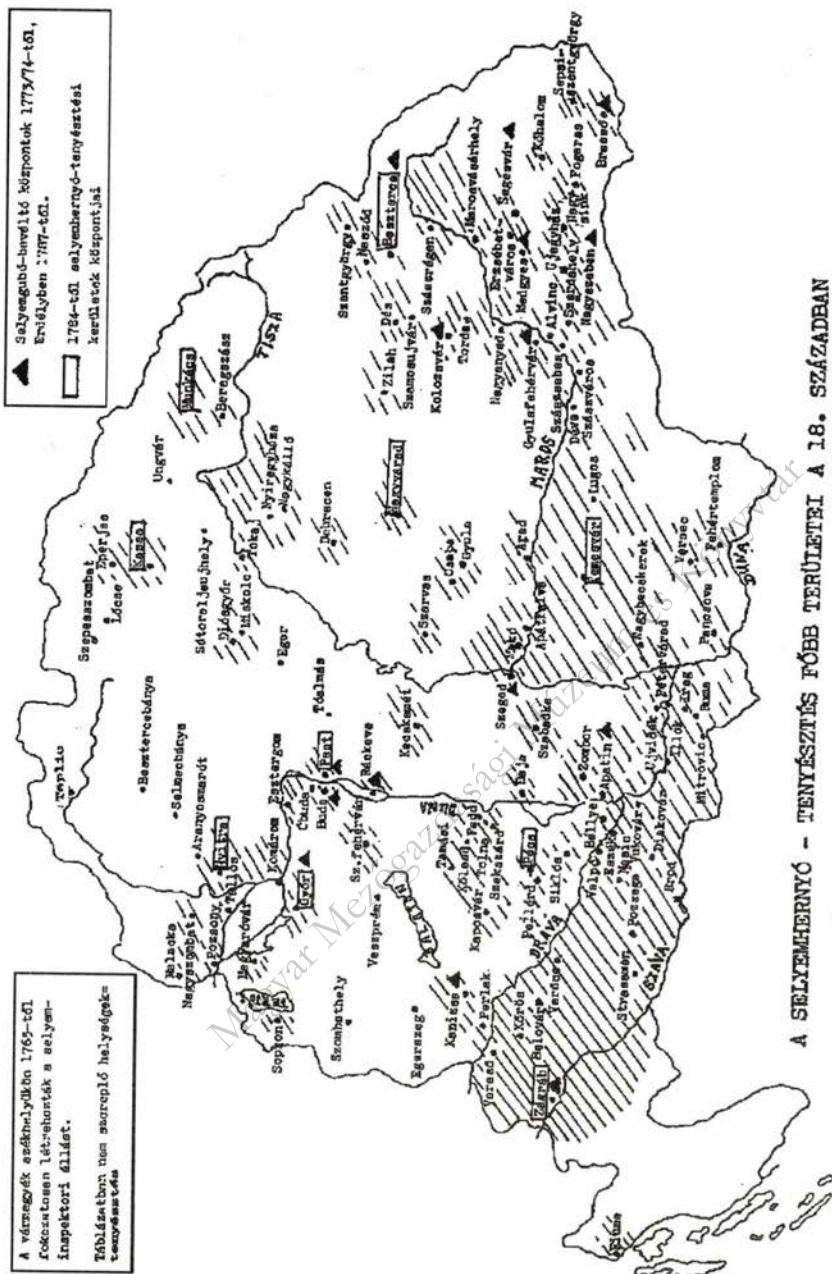
*1 1 uncia péte (30g) → 35000 hernyó
→ 12000g levél > 80 kg gubó < 7 kg nyersselyem

*2 1 gramm péte = 1200-1400 hernyó < 35-40 kg levél → 1,5-3,0 kg gubó
Melyégy: 3,5 m²

Torrás: * Encycloped. Quillet, Paris 1958. * labortornó antotok: dr. Tapp Z. (É.T. 1993)

/Országos Bionom. Társaság/

36. A selyemhernyó életciklusai

A SELYEMHERNYÓ - TENYÉSZTÉS FŐBB TERÜLETEI A 18. SZÁZADBAN

37. A selyemhernyó-tenyésztés főbb területei a 18. századi Magyarországon (térkép-vázlat + jelkulcstáblázat)

Név	Mai név	O - gubóbeváltás; G - szabályítás; X - fonás; # - eszű- vész; ■ - lakóka
Apatin	Apatin, J.	G 1765-1763; X 178.?
Belovár	Bjelovar, R.	X. # 1777-1800
Benzterce	Biatryja, R.	O 1766.
Brassó	Bragov, R.	X 1774 k.-
Buda	Budapest	# 1789-1793
Casba	Bévéscsaba	# 1785-; 1793-1812
Epején	Prédov, Sl.	# 1775 k.-
Essék	Oslyek, H.	O, G, X. ■ 1785-; X - 1781-; 1785-
Fad		G 1779-; 1786-
Bethárcplom	Bala Cakva, J.	G, X 1751 k.- 1788, 1795.
Kiúms	Rijeka, H.	# 1777 k.-
Győr		G 1780-1789
Gyulafehérvár	Alba Iulia, R.	X. # ■ 1787-
Kasza	Košice, Sl.	O 1784-
Kecskemét		G 1777 k.-
Kőbánya	Križevoi, H.	G 1785-1793
Malacka	Malacky, Sl.	# 17.?
Mihale	7 /Sl. 7/	X. # 1773-1775 7
Munkács	Mukoscevo, O.	O 1780 k.-
Nagybecskerek	Zrenjanin, J.	X 1730 k.-
Nagyvárad	Sibiu, R.	G, X. ■ 1787-
Nagyvázsony	Trnava, Sl.	# 1766-1770 k.
Nagyvárad	Oradea, R.	O 1784-; # 1790 k.
Nyitra	Nitra, Sl.	O 1760 k. X 1704-
Óbuda	Budapest	O 1770 k.-; # 1777- 1787; # 1777-; G. ■ 1766-; X. ■ 1785 - 1789; # 1790-1

Név	Mai név	O - gubóbeváltás; G - szabályítás; X - fonás; # - eszű- vész; ■ - lakóka
Fancsova	Pančevo, J.	G, X 1773 k.-
Pécs		O 1780 k. X, # 1810-
Deilárd		G, X. # 1700 k.-
Pérlak	P-e-log, H.	■ 1790 k.
Pest	Budapest	X. # ■ 1776- + 7# 1781-1782 k. s. s. v.; # 1788-; # 1795-
Pozsega	Slavonska Požega, H.	X 1780 k.
Pozsony	Bratislava, Sl.	# 1772-76; # 177d- 1790; # 1785-; # 1795
Ráckeva		G, X 1773-; # 1778-
Segervár	Sighicars, R.	X, # ■ 1787-
Strasman	Srpskeman, H.	X. # 1780 k.
Szarvas		■ 1781-; G 1785-
Százvátos	Orfátia, R.	■ X 1787 k.
Székesszombat	Poprad, Sl.	X. # 1780 k.
Székeshárd		G 1779-; X 1768.
Tallós	Tomášikovo, Sl.	X 1785-
Temesvár	Timișoara, R.	G, X. # 1733-1773; # 1784
Teplíc	Trenčianske Teplic- ce, Sl.	# 1767-1774
Tóalmás		■ 1800 k.
Óváciák	Novi Sad, J.	X 1768-
Várad	Vazadin, H.	X. # 1765, 1786
Vasác	Vršac, J.	X 1785 k.; 1773- 1781
Vukovár	Vukovar, H.	X 1783 k.

1885

MAGYAR SELYEM-RUHA,

AZ AZ:

MAGYAR, ÉS HOZZÁ-TARTOZANDÓ
ORSZÁGOKNAK

A SELYEM-EREZTŐ.

BOGÁRAKBÓL

KÖVETKEZENDŐ KÜLÖS

HASZNOK, ÉS GYARÁPÍTÁSOK,

IRATTATOTT.

SOLLENGHI KÁROLY

MAGYAR, HORVÁTH, ÉS SCLÁVONIA ORSZÁGOKBAN
A SELYEM MUNKÁSAÉNAK ELSŐ TÁRSZÁRI,
S-KIRÁLYI GONDVISELŐJE ÁLTAL.

4993

POSONYBAN,
NYOMDASZERES JÁNOS MIHALY,
BETŰVEL, 1770.

ELŐLJÁRÓ BESZÉD.

*M*egjertves, és szomorú emlékezetre méltó dolog, hogy Magyar, és borsá-
kopszoltatott Országokban, a melyek tudniillik más-
gok borsas, és kellemetes fűtő-veteményekben, és
mindenféle terményekben úgy monaródn az egész Eu-
ropai Tartományokat felhűtő-borsajít, a selyem
szerszterő, és annak ki-munkálásától (amiből a
famiföld Olofja Országából, a kinek legnagyobb
kinise a selyem, midr régen borsasos példát vebel-
ték vobna) az Haza-fiai mind eddig éppen semmi
gondviseléssel nem éltek, és illyeten gondviséletlen-

1871

C 1385

38. Az első magyar nyelvű oktató könyvek egyike (Sollenghi:Új-módi magyar selyemruha, Pozsony, 1770.)

M/129

A' SZEDERJFA, ÉS SELYEM BOGÁR
NEVELÉSÉRŐL VALÓ

O K T A T Á S

FALUSI OSKOLÁKNAK
SZÁMOKRA.

I. §.

A falusi népnek, leg könnyebb, és leg-
háznosabb foglalatossági között egyik a
selyem szaporítás: mert ezt, a testnek
minden erőltetése nélkül, Gyenge szemé-
lyek; sőt a gyermekek is űzhetik, kevés-
becet alatt, és épen olyan időben, mely-
ben semmi egyéb mezei munka elő nem
for.

M/129

A' SZEDERJFA

ÉS

SELYEM BOGÁR

NEVELÉSÉRŐL VALÓ,

O K T A T Á S,

MELLYET ÍRT

A' FALUSI OSKOLÁKNAK

SZÁMOKRA

MITTERPACHER LAJOS

A P Á T U R.

NÉMETBŐL MACYARRA FORDÍTOTTA

S P É C Z A N T A L

A' FELSÉGES KIR. MAGY. HELYTARTÓ TANÁTS
PROFECOLLUMÁNÁK TISZTJE.

B U D Á N,
A' KIRÁLYI UNIVESITÁSNAK BETÖVEL.

I 8 0 5.

39. A 18-19. század egyik alapvető tenyésztési tankönyve
(Mitterpacher L.: A' szederjfa és selyem bogár... Buda, 1805.)

Az 1842/46-i pesti Iparmű-kiállítások
selyemipari kiállítói

Tenyésztők 1.

Név	Székely	Kiáll. tárgy	Év	Kiállít.
Baptista /Sachtl /József család	Pest-városliget /Pest-Pilis-Solt m./	sárga selyem	1842	Érons érden-pénz
Bárczy Jánosné, Percsuttai Andri- ens	Kézau /Kempelen m./	Sárga és fehér selyem /1. példány/	1843	
Bartók Lajos /Károly, uradalni ügyész	Győr, Sikkó /Beregsza m./	nyerselyem, kóc, kirtolt selymek, hulladékból sodrott selyem	1846	
Bartók Lajos /Károly, uradalni ügyész	Győr, Sikkó /Beregsza m./	1. évi selympéldány	1842	
Dr. Batthyány Ja- nos selyemésze	Kézvár /Vas m./	Gubók, gomolyi- catt fehér és sárga selyem	1846	nagy szűt érden-pénz
Bosseréj István	Hidya /Tolna m./	sárga selyem	1843	Dicsőró oklevél
Bisari Selyem- gyártó Egylet	Váradi-Olaszi /Ménar m./	Sárga selyem	1846	Dicsőró oklevél
Duna öböljárói Társaság	Óbuda /Pest-Pilis-Solt m./	Sárga és fehér selyem	1842	
Goldbácsi se- lyemgyártó Egylet	Eggy /Beves m./	Sárga selyem	1846	
Gyura Karolina	Tolna m.	Sárga selyem	1843	
Kovács, Punt- tier Teréz	Pest-Kőbánya /Pest-Pilis-Solt m./	nyerselyem	1846	

Tenyésztők 2.

Név	Székely	Kiáll. tárgy	Év	Kiállít.
Sárga és fehér szilveszter- kintészet	Zalaegerszeg /Sabolcs m./	Sárga és fehér selyem, fekete- lyttas, fekete- /páttalan, sans marigale/	1846	Érons érden-pénz
Kis Pál, nem- szilveszter- kintészet	Ménar /Tolna m./	Sárga és fehér selyem	1843	
Kis Pál, nem- szilveszter- kintészet	Pest /Pest-Pilis-Solt m./	Sárga és fehér selyem	1843	
Kis Pál, nem- szilveszter- kintészet	Pest /Pest-Pilis-Solt m./	Sodrott és so- datlan selyem	1843	
Kis Pál, nem- szilveszter- kintészet	Sopron /Sopron m./	Gubók, sárga és fehér selyem	1846	Kis érden-pénz
Kis Pál, nem- szilveszter- kintészet	Tolna /Tolna m./	Sárga és fehér selyem	1842	
Kis Pál, nem- szilveszter- kintészet	Tolna /Tolna m./	Sárga selyem	1843	
Kis Pál, nem- szilveszter- kintészet	Tolna /Tolna m./	Sárga és fehér selyem	1846	Dicsőró oklevél
Kis Pál, nem- szilveszter- kintészet	Verecske /Vas m./	nyerselyem	1846	
Kis Pál, nem- szilveszter- kintészet	Verecske /Vas m./	Sárga és fehér selyem	1843	
Kis Pál, nem- szilveszter- kintészet	Verecske /Vas m./	Sárga és fehér selyem	1846	

Feldolgozók 1.

Név	Székely	Kiáll. tárgy	Év	Kiállít.
Borsos /Borsos /Borsos	Borsos /Kisvárd m./	nyerselyem	1846	Érons érden-pénz
Borsos /Borsos /Borsos	Borsos /Kisvárd m./	Sárga és fehér selyem	1846	Kis arany érden-pénz

Feldolgozók 2.

Név	Székhely	Kiáll. tárgy	Év	Kitünt.
Csalagovits Bol- dizsár /fodgyár/	Eszék /Verőce m./	Sárga és fehér selyem	1846	
Cseh Antal /nyerselyemgy./	Novoszello /Bács-Bodrog m./	Sárga és fehér selyem	1846	Kis ezüst érem- pénn
Freyer /Troyer/ Mária, Ademicóné /fodgyár/	Pünye /Magyar Tenger- part/	Sárga és fehér selyem	1842	
Fries és Zeppe- sauer /szövetgyár/	Pest /Pest-Pilis-Solt m./	Lampász kelnek, egyházi ruha, pap-ültőny, szövetek, stb.	1846	Nagy ezüst érem- pénn
Georgovits és társas /nyersse- lyemgyár/	Vinkovca /Határőrvidék/	Sárga selyem	1846	Nagy ezüst érem- pénn
Gorretics Pál /fodgyár/	Eszék /Verőce m./	Sárga selyem	1846	
Grausgruber J. /fodgyár/	Eszék /Verőce m./	4-8 szíles selyem	1846	
Hatal Stojano- vits /fodgy./	Havanna /Határőrvidék/	3-6 szíles selyem	1846	
Helm Leopold /nyerselyemgy./	Versec /Temes m./	Sárga és fehér selyem	1846	Dicsé- rő oklevél
Herczog Éva /gyöngyzerész ösv./ /fodgyár/	Versec /Temes m./	Sárga és fehér selyem	1842	Méltány- ló elis- merés
		Sárga és fehér selyem	1846	Kis arany érem- pénn
Raymond János orvosnász /fo- dgyár/	Mohács /Bazsnya m./	Sárga és fehér selyem	1842	
		Sárga és fehér selyem	1843	
Hogl és König selyemintézet	Temesvár /Temes m./	Sárga és fehér selyem	1846	

Feldolgozók 3.

Név	Székhely	Kiáll. tárgy	Év	Kitünt.
Ruffman és fia /fodgyár/	Eszék /Verőce m./; Nitroviča, Gradiška /Határőrvidék/	Nyers, motol- lált és cör- mésott selyem	1842	Arany emlék- pénn
		Sodrott selyem osztályzat	1843	Arany- érem
		Selyemfonal	1846	Nagy arany érem- pénn
Rummel József /szövetgyár/	Szenice /Nyitra m./	Atlasz-, plüss-, selyemszövetek, szekkenők	1846	Dicsé- rő oklevél
Ivanovits Fe- renc /nyersse- lyemgyár/	Eszék /Verőce m./	4 szíles sárga selyem	1846	Kis ezüst érem- pénn
Kaufmann A. /fo- dgy. beváltás/	Apatin /Bács-Bodrog m./	Sárga és fehér selyem	1846	
Koch Péter /szövetgyár/	Pest /Pest-Pilis-Solt m./	Selyemkellme	1842	Bronz emlék- pénn
		Fansz bársony, sál, kalapnak való felhár- sony, bársony szövetek mintá	1843	
		Bársony- és selyemkellmék, lőszór szövet	1846	
Lobe Károly /nyerselyemgy./	Pozsega /Pozsega m./	Sárga és fehér selyem	1846	Dicsé- rő oklevél
Lorenz Alajos /fodgyár/	Fehértóplon /Határőrvidék/	Sárga és fehér selyem	1842	Bronz emlék- pénn
		Sárga és fehér selyem	1843	
		3-5 szíles sár- ga és fehér se- lyem	1846	Kis arany érem- pénn

Feldolgozók 4.

Név	Székely	Kiáll. tárgy	Év	Kitünt.
Mannok István /nyerselyengy./	Nitrovice /Határórvidek/	Sárga és fehér selyem, ikres selyem	1846	Kis ezüst érem- pénz
Parulovits Simon /fonógyár/	Fehértemplom /Határórvidek/	Sárga és fehér selyem	1843	Bronz- érem
		Sárga és fehér selyem	1846	Bronz érem- pénz
Petrovits Pál /nyerselyengy./	Vukovár /Szerém m./	Sárga selyem	1846	Nagy ezüst érem- pénz
Pots Ferenc /fonógyár/	Pancsova /Határórvidek/	Sárga és fehér selyem	1842	Ezüst emlék- pénz
		Sárga és fehér selyem	1843	
		3-7 szálás fehér és sárga selyem denerek szecint osztá- lyozva	1846	Nagy arany érem- pénz
Politzer Leopold /szövetgyár/	Pest /Pest-Filis-Solt m./	Bársony és se- lyem szövetek, kendők ruhák, stb.	1846	Kis ezüst érem- pénz
Potsa /Potsta/ tenlverek, kereskedők /fonógyár/	Karánszabán /Határórvidek/	Sárga selyem	1842	Méltány- 15 alim- nerés
		1-6 szálás sárga és fehér selyem	1846	
Radulovits test- vérek /fonogy./	Fehértemplom /Határórvidek/	Sárga és fehér selyem	1842	Dicsőítő oklevél
		Sárga és fehér selyem	1843	
		Nyersselyem	1846	Kis arany érem- pénz

Feldolgozók 5.

Név	Székely	Kiáll. tárgy	Év	Kitünt.
Scotti Frdrich vízépítő mérn. /fonógyár/	Pétervárad /Határórvidek/	Hulladékhó- font selyem és ebből szőtt kecsyű	1843	
Epirta György /nyerselyengy./	Zimony /Határórvidek/	3-5 szálás se- lyem	1846	Bronz érem- pénz
Singer M.H. /szövetgyár/	Pozsony /Pozsony m./	Selyemszövet	1843	
Steinmayer Far- has /s.teny + fonás/	Szent-Anna /Arad m./	3-4 szálás sárga és fehér selyem	1846	
Valera Antal /nagykereskedő/	Pest /Pest-Filis-Solt m./	Selyem és bár- sonykolna osz- tályzat	1843	Arany- érem
		Selyemszövetek és ruhák	1846	Nagy arany érem- pénz
Viskovsky József /fonógyár/	Apatin /Bács-Bodrog m./	4 szálás selyem /sárga/	1846	
Wagner és Goeth /szövetgyár/	Pest /Pest-Filis-Solt m./	Bársony- és se- lyemszövet	1846	Kis ezüst érem- pénz

Festők

Név	Székely	Kiáll. tárgy	Év	Kitünt.
Goebel Mihály	Pest	Festett selyem	1842	
Martinelli A.F.	Pest	Festett selyem- mutatványok	1846	Bronz érem- pénz
Rupp Vilmos	Pest	Festett selyem	1843	
Nassermann Jónás kőfívesítő	Buda	Selyem szeli- kendők, kávé- kendők, karton- ok	1846	

Kalapos

Név	Székhely	Kiáll. tárgy	Év	Kitünt.
Garnier András	Pest	Selyem és nemez kalapok	1846	
Garvay Antal	Pozsony	Selyem és nemez kalapok	1846	
Hajós Sándor	Buda	Selyem és nemez kalapok	1842	Dicsőró oklevél
		Selyem és nemez kalapok	1846	
Karczag testvérek /gyár/	Soroksár	Nemez és selyemkalapok, nyara nemez és selyemkélme, vég nélküli selyem vattakélme	1842	Bronz emlékpénz
Lovass István	Buda	Selyem és nemez kalapok	1846	
Poppa Jakab	Pozsony	Selyem és nemez kalapok	1846	
Vacha Ignác	Buda	Selyemkalap, nemescsizma	1846	

Szalag

Doránszky János Pülp	Pozsony	Selyemszalag osztályzat	1843	Exhibícióméda
		Selyemszalagok	1846	Nagy ezüst érdempénz

Gép

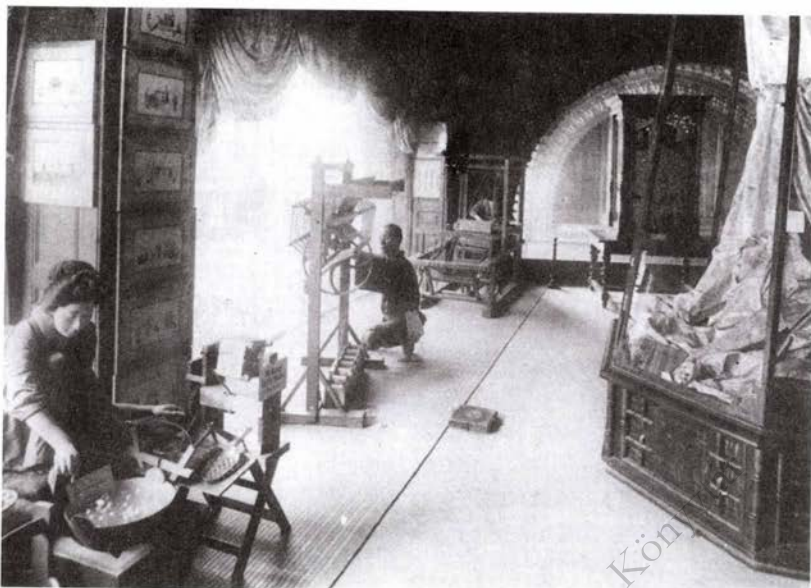
Pesti József Hegermalom "erős mőhelye" és vasöntődjé	Pest	Selyemkélme szárító gép	1846	
--	------	-------------------------	------	--

Miniaterv

Név	Székhely	Kiáll. tárgy	Év	Kitünt.
Tóth András /Vallero gyári minta/	Pest	Bárcsony szövésék minta	1846	

Hímzések

Név	Székhely	Kiáll. tárgy	Év	Kitünt.
Csáfordi Tóth Teréz /leánynevelő int. igazgatója/	Pest /Ferenciek tere 466./	"Színesebb hímzések"	1846	Dicsőró oklevél
Dworschak Amália /Tóth asszonyasság leányintézetét. nőv./	Pest	"Selyembe, hajba hímzett tájkép"	1843	
Göller Alojzia /Tóth asszonyasság leányintézetét. nőv./	Pest	"Selyembe hímzett tengelic"	1843	
Eibenschütz Matild /leánynevelő int. igazgatója/	Pest	István főherceg mellképe selyemmel varrva	1846	Dicsőró oklevél
Kovács Erzsébet	Pest	Bárcsonnyal, gyönggyel hímzett kép	1846	
Krajtsovich Jánosné keresztelő	Pest	"Selyembe hímzett tengelic"	1842	Méltányló elismerés
Krajtsovich Lujza	Pest	"Sokrates selyembe hímzett képe"	1843	
Kratz Antónia /Tóth asszonyasság leányintézetét. nőv./	Pest	"Erzsébet selyembe hímzett képe"	1843	
Sisa Teréz	Pest	"Selyembe hímzett képek"	1843	
Szontagh Antónia	Pest	"Selyembe hímzett olvasópólc"	1843	
Weiss Alojzia	Pest	"Selyembe hímzett tájkép"	1843	

41. A M. kir. Mezőgazdasági Múzeum selyem-tenyésztési kiállításának japán terme/1. (Erdélyi foto — 1902.)

42. A M. kir. Mezőgazdasági Múzeum selyem-tenyésztési kiállításának japán terme/2. (Erdélyi foto — 1902.)

A selyemtenyésztés és a Magyar Mezőgazdasági Múzeum

Végül nem hagyhatjuk említetlenül azt aényt, hogy az 1897. szeptember 12-én megnyíló M. Kir. Mezőgazdasági Múzeum osztályai között az egyik legnagyobb alapterületű a selyemhernyó-tenyésztést bemutató teremegyüttes volt. A kiállítást BEZERÉDJ Pál, az állattenyésztési ág országos hatáskörű miniszteri meghatalmazottja rendezte. Több tucatnyi sajátkezű levele, melyet a múzeum adattára őriz, szoros kapcsolattartásról tanúskodik. Különösen SAÁROSSY-KAPELLER Ferenc igazgatóval került baráti viszonyba, akivel a selyemtenyésztésen kívüli egyetlen szenvedélyét, a vadászatot űzte a gemenci Dunaerdőben.¹¹⁷ A múzeumi kiállítások felújítása után, 1907-ben, később 1934-ben is, a látogatók nagy gyűjteményt ismerhettek meg. A selyemtenyésztési terem — melyet a tanulmány végén képek szemléltetnek — a múzeum egyik leglátványosabb kiállítása volt (lásd 41-42. képeket!). E történeti jelentőségű gyűjtemény nagy része áldozatul esett a háborús pusztításnak. 1953-ban állandó kiállításaként a méhészettel együtt még szerepelt a selyemhernyó-tenyésztés is. Az 1960-as években az anyag zömét selejtezték és elajándékozták.¹¹⁸ Így napjainkban csupán könyvtári és adattári dokumentumok, továbbá a fényképtárban található felvételek őrzik e nagy múltú ágazat történetét. A selyemtenyésztés tárgyi gyűjteményét a múzeum most induló gyarapítással törekszik megalapozni.

Összegezés

A magyar manufaktúraipar születésekor, a vas-, üveg-, bőr-, papír- és élelmiszeripar mellett a textilipar szakemberei is bábáskodtak. Ha ezek, a 18. század elején és második felében induló vállalkozások a 19. századra — a kortárs közgazdászok által „gyarmatinak”¹¹⁹ minősített HABSBURG gazdaságpolitika következtében — kevés kivétellel el is sorvadtak, a selyemipar területén a VALERO család 1776-ban alapított „gyára” mégis bírta a versenyt több mint egy emberöltőn át. Az iparág jelentőségét aláhúzza az a tény, hogy nyugaton csaknem száz évvel korábban „a fonóipari találmányok hatására a selyemfilatórium lett a gyárépület példaképe”, s így az akkor korszerű épületszerkezetre sokáig ez szolgált mintaként a többi ágban is.¹²⁰

A 18. században meghatározóvá váló HABSBURG merkantilizmus, majd a század harmadik harmadától jelentkező fiziokrata elvek (és az osztrák, cseh burzsoázia befolyása) az örökös tartományok iparának fejlesztését részesítették előnyben. Magyar vonatkozásban csak olyan iparágak létesítését türték, melyek az elsődlegesen szorgalmazott nyersanyagtermeléshez kapcsolódtak. Ilyenek voltak a kincstári birtokokon induló mezőgazdasági kísérletek (festőnövények, gyapot, kender) termését félkészárúvá feldolgozó műhelyek. Ide sorolható a selyemtenyésztés és -fonás is, melynek meghonosítása — korábbi nyugat-európai mintára — e térségben is az uralkodók kiemelt támogatását élvezte.

A nemzeti ipar megteremtésére való törekvés, a nyugati tanulmányutak tapasztalatai (angol textilipar, francia selyem), a divat (ókori ruhákat utánzó empire, majd biedermeier) diktálta kereslet, a gazdaságpolitika által már korábban nyitva hagyott műkö-

dési terület (gombolyítás, fonás) együttesen azt eredményezték, hogy az 1830-as évek végére a selyemhernyó-tenyésztés kilendülhetett addigi holtpontról. Sőt az uralkodó által sürgetett kényszerfeladatból nemzeti ügyévé vált. A hazafiúi tettként értékelt, erkölcsileg (de jutalmakkal anyagilag is) méltányolt, a kiállítások reklámerejével támogatott tenyésztői és ipari-vállalkozói tevékenység felélénkülése vezetett a dolgozatban vázolt teljesítményekhez, melyek elérték a korabeli nyugati ipar színvonalát.

JEGYZETEK

- ¹ A dolgozatban a selyemhernyó-tenyésztés szó szinonimájaként — a múlt században általánosan elfogadott — „selyemtenyésztés” kifejezést is használok.
- ² CSERNYÁNSZKY M. 1941. 205. p.
- ³ ENDREI W. 1969. 12. p.
- ⁴ KOSSUTH L. 1842. 31. p. — 856.072 font (mai értékre átszámítva).
- ⁵ Felfedezője Louis Pasteur. (Études sur la maladie des vers à soie, Paris, 1870-71.)
- ⁶ SEBESTYÉN E. 1957.
- ⁷ U.o. 31. p.
- ⁸ JESZENSZKY Á. 1972. 16. p.
- ⁹ A kirendeltségek székhelyei: Baja, Békéscsaba, Budapest, Debrecen, Győr, Kaposvár, Miskolc, Nyíregyháza, Pécs, Szolnok, Tolna, Zalaegerszeg voltak.
- ¹⁰ SZIGETI et al. (1953). 28-29. p.
- ¹¹ JESZENSZKY Á. 1972. 17. p.
- ¹² SZIGETI et al. (1953) 30. p.
- ¹³ Szövetkezet, 1964. július 20. sz.; Szabad Föld 1961. okt. 1. sz.
- ¹⁴ ASZTALOSI. 1968. Az állattenyésztés területi megoszlása Magyarországon. 215. p.
- ¹⁵ JESZENSZKY Á. 1972.
- ¹⁶ U.o.
- ¹⁷ Ennek ugyanis a zöld juhar mellett az eperfa a legkedveltebb tápnövénye.
- ¹⁸ Veszprémi Napló 1977. jan. 28. sz.
- ¹⁹ Kistermelők Lapja 1991. 6. sz. (Dr. Szalay László irányításával indult a kísérlet).
- ²⁰ Kistermelők Lapja 1990/2. és 7. sz.; 1991/4., 10. és 11. sz. továbbá Dr. Szalay László közlése.
- ²¹ Itt mondok köszönetet dr. Papp Zoltánnak, a DATE Hódmezővásárhelyi Állattenyésztési Főiskolai Kara docensének, az általa nyújtott értékes információkért. Ő volt a kísérlet elindítója, spár fős csoport élén — más irányú munkái mellett — máig is annak fáradhatatlan „motorja”. Tájékoztatása szerint az 1992-es tenyésztési időnyben Csongrád, Bács-Kiskun, Békés megyékbe adtak ki lárvákat. A főiskolának és a Bikali Állami Gazdaságnak egyaránt új telepítésű, 2 ha-os epresültetvénye van.
- ²² MISKOLCZI G. 1702. 448-450. p.
- ²³ SCHOBER J. 1926. 15. p.
- ²⁴ ILLÉSY J. 1898. adatai szerint valójában az 1701. május 27-én kelt királyi diploma adományozta Baranya megye két faluját: Aranyost és Pellérdet, a Bécsben már előző század végén nagyszabású selyemkeme üzletet fenntartó kereskedőnek, a császári udvar 7000 ft-os adóssága fejében. A reformkori folyóiratok cikkírói egy milánói újság (Gazetta di Milano, 1837.330. sz.) forráshivatkozás nélküli adatát vették át később, s így terjedt el a kezdet 1680 körüli időpontja.
- ²⁵ HANÁK J. 1849. Az állattan története és irodalma Mo-on. 19. p. és APÁCZAI CSERE J. 1653. 211. p.

- 26 A *Bombyx mori* L. a rovarok osztályának Lepkék (Lepidoptera) rendjébe, ennek b/ alrendjébe: Akasztótüskések (Frenatae), ezen belül a Selyemlepkék (Bombycidae) családjába tartozik.
- 27 MEZŐGAZDASÁGI Lexikon. Bp. 1982. 470. p.
- 28 SEBESTYÉN E. 1957. 12. p.
- 29 Az ábra forrásai: Dictionnaire: encyclopédique Quillet 1958. 5084. p. és PAPP Z. 1993. In: Élet és Tudomány 1071-1074. p.
- 30 Az itt olvasható morfológiai jellemzők fajta függvényei.
- 31 SÁNDORI I. 1789. Sokféle V. darab (Folyóirat). In: CSIFFÁRY T. 1993. 162. p.
- 32 Az eperfa (*Morus*) nemzetsége a zárwatermők törzsének kétszikűek osztálya 4. ágazatába, az Úrticales sorozat eperfafélék (*Moraceae*) család Moroideae alcsaládjába tartozik. (Soó: Fejlődéstörténeti növényrendszertan. 1963.)
- 33 LIPPAY J. 1667. 158-162. p.
- 34 JESZENSZKY Á. 1972. 13. p.
- 35 A mellékelt térkép az alábbi művek felhasználásával készült: FENTI I. 1930.; MÉREI Gy. 1951.; HORVÁTH M. 1841.; ILLÉSY J. 1897.; K. KARLOVSZKY E. 1895.; ENDREI W. 1969. — továbbá egyes adatokat az irodalomjegyzékben megadott egyéb munkákból vettem.
- 36 SZENTKLÁRAY J. 1909. 251. p.
- 37 Uo. 334. p.
- 38 1768 és 1770 között a Bánság területére is kiterjedő ellenőrző, főfelügyelői hatáskört kapott Sollenghi, tekintettel a szlavóniai tenyésztési sikereire. (ENDREI W. 1969. 207. p.) Jelentősége miatt valójában ő tekinthető a magyar selyemhernyó-tenyésztés „atyjának”.
- 39 SZENTKLÁRAY J. 1909. 334. p.
- 40 FENTI István közlése, meg nem nevezett források alapján.
- 41 Első készítményeit a helyi székese gyház kapta, a második szövetet a császár nejének, Krisztinának ajándékozták (BÖHMI. 1867. 25. p.)
- 42 Serangeli H. I. kapitány pl. 4 éves szerződés alapján évi 2300 Guldent vett fel a kamarai pénztártól, hogy Itáliából tenyésztésben és feldolgozásban jártas embereket hozzon. Ezt a fehér eperfák szaporításán kívül 28 selyemfeldolgozásban foglalkoztatott személy (ideértve 12 szegény árva leánykát) fenntartására kellett fordítania. Megbízását 1755 júniusában Domenico Gazella „selyemgyáros” vette át. (Mária Terézia 1755. május 16-án kelt rendelete. — Kiállítási célra utánnomva 1896. Szegszárd, Báter ny. — M. Mg. M. III. Iratgyűjt. 8196/3. lelt. sz.)
- 43 BÖHMI. 1867. 104. p.
- 44 PLEIDDEL A. 1929-30. 393-414. és 499. p.
- 45 ECKHART F. 1922. 32. p.
- 46 ENDREI W. 1969. 37. p. — A Magyar Hírdondó tudósít. 1780-82. évfolyamaiban, hogy „Bethlen Miklós grófné esztendőnként 60, 70, 80 font selymet is már beveszen”, Nagyalmás nevű váránál pedig „alléja” készül eperfákból. Fehérgyarmaton nagykállai Kállai Erzsébet asszony saját selyméből takácsával „májlánci és kávé alá való készkenőket” szövetett. (In: CSIFFÁRY T. 1993. 163. p.)
- 47 ILLÉSY J. 1897.; FENTI I. 1930.
- 48 SOLLENGHI K.: Új-módi magyar selyemruha ... Nyomt. Alsó Szlavónia, 1769. 62. p. — Az első magyar nyelvű selyemtenyésztési mű 1754-ben jelent meg Szebenben névtelenül, melyet ismeretlen szerző 1752-es művéből fordítottak: „A selyemeresztésnek módja, az az: elégséges leírása annak, miképen kellessék eperj-fákat és selyem-eresztő bogarakat szaporítani, ezekre gondot-viselni, a selymet jól kikészíteni és haszonra fordítani” (Ford. Sárdi Sámuel). 96. p. Ez több tudománytalan, babonás elemet tartalmaz. (ENDREI W. 1969. 136. p.)
- 49 ENDREI W. 1969. 206. p.
- 50 1 bécsi font = 0,56 kg
- 51 ECKHART F. 1922. 31, 32. p.

⁵²K. KARLOVSZKY E. 1896. Magyar gyár ... 1-5., 22, 24, 27-31. p.

⁵³NAGYI. 1961. 300. p.

⁵⁴Valeróék üzemében a későbbiek folyamán „az eperfa ültetéstől a szövésig a technológia minden ágára tanították a gyermekeket”. (ENDREI W. 1969. 140. p.) Beywinckler és Höpfinger óbudai selyemszövők 1780-ban a kamarához benyújtott kérelmükben említik, hogy letelepedésük óta 5229 eperfát ültettek. Lehner Tóbiás feltehetően 1782-ben induló pesti szövet-„gyára” mellé szintén állított fel selyemtenyészdét. — (KÓSA J. 1939. 157., 175. p.)

⁵⁵NAGYI. 1961. 301-302. p.

⁵⁶MÉREI Gy. 1951. 94. p.

⁵⁷MÉREI Gy. 1951. 94. p. és NAGYI. 1961. 316-320. p.

⁵⁸NAGYI. 1961. 316. p.

⁵⁹HORVÁTHI M. 1841. 216. p. Az árva gyermekek selyemiparban való foglalkoztatása végighúzódik annak egész történetén. E réteg — kiszolgáltatottsága, rászorultsága folytán — olesó és biztos munkaerőt jelentett a hosszú betanítási időt és lassan elsajátítható szakértelmet és rutint igénylő selyemfeldolgozási munkában. Az árvák eltartásához bizonyos időszakokban a gyárosok kincstári vagy megyei dotációt is kaptak, bért ellenben hosszú évekig nem kellett fizetniük. (ENDREI W. 1969. 31, 100-101. p.; KÓSA J. 1939. 157. p.)

⁶⁰FENTI. 1930. 18. p.; ENDREI W. 1969.

⁶¹MÉREI Gy. 1951. 21., 94., 98. pp.

⁶²FÉNYESE. 1843. 929. p.

⁶³Életrajzái és működését lásd TÓTH L. 1976. és PENYIGÉY D. 1980. Szintén folyt selyemtenyészés „Mazzo Catt módszerei alapján” a Nákó Kristóf által 1802-ben Nagyszentmiklóson létrehozott szakiskolában, ugyanis ez Tessedik tervei alapján kezdte meg működését. (TÓTH L. 1976. 293-294. p.)

⁶⁴TÓTH L. 1976. 252. p.

⁶⁵TESSEDIK S. (1873). 26. p.

⁶⁶FENTI. 1930. 18. p.

Az 1770-es évek elejétől selyemtenyészési gyakoronként is dolgozott Lakics János (selyemszövő mester) és Poppin József a ráckevei kincstári uradalomban, hatáskörüket 1773-tól az óbudai uradalomra is kiterjesztették (KÓSA J. 1939. 128. 130. p.) A felügyelők közül többen tenyészési útmutatót is kiadtak: pl. Gallarati János erdélyi igazgató 1785-ben (tevékenységét részletesen ismerteti K. KARLOVSZKY E. 1895.); Stolz János, a pesti kerület felügyelője 1786-ban; Bödeci Bödlös Ferenc baranyai inspektor 1789. 1806-ban; Bielik Mihály nyitrai felügyelő 1799-ben. Blaskovits József, a legtermékenyebb selyemtenyészési szakíró Arad, Békés, Temes és Torontál megyékben működött, alapvető munkája 1793-ban jelent meg. (E korai írók munkáit lásd MAGYAR Mezőgazdasági Szakirodalom Könyvszete I. k. Kiad. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Bp. 1934.)

Ismeretes még ezidőből Hayer János, aki 1787 körül Fejér vármegye selyeminspektora volt (SZERÉNYI I. 1973. 81. p.), Erdélyi János 1777-ben Győr-Moson-Pozsony vármegye selyemtenyészési felügyelője, Dorffner József 1791-től Győr város önálló selyemfelügyelője volt. (NÉMETHI A. 1901. 5. p) 1784-től Lakner László Pest és Buda városok selyeminspektora. (KÓSA J. 1939.) Balsamy József perlaki selyemtermelési felügyelő adott módszertani segítséget a századfordulón a keszthelyi Georgikon tenyésztd munkájához. (SÜLE S. 1967. 186. p.)

⁶⁷HORVÁTHI M. 1841. 210. p.

⁶⁸ENDREI W. 1969. 207. p.

⁶⁹Magyar Törvénytár [CJH.] 1740-1835. 205., 211. p.; HORVÁTHI M. 1841. 268. p.

⁷⁰SZABÓ Gy. (1957). 12. p.

⁷¹Schedius Lajos János (1768-1847) bölcséleti, jogi doktor. — 1802-ben Pesten jelent meg műve: Vollständiger Unterricht über die vortheilhafteste und leichteste Art des Seidenbaues für das Königreich Ungarn. 1810-ben Bécsbe hívták a hazai selyemtenyészés ügyében tanácskozársra. (FENTI. 1930. 20-23. p.)

⁷²FÉNYESE. 1842. 186. p.

- 73 „...A hernyók nagyobb része elveszett részint mostoha időjárás,...részint madarak, kivált gólyák és verebek által megemésztetvén.” HORVÁTH M. 1841. 296. p.
- 74 FÉNYESE. 1842. I. k. 187-188. p.
- 75 SZÉCHENYI I. 1830. 373. p.
- 76 SZÉCHENYI I. 1840. II. p.
- 77 Uo.
- 78 A SOPRON-Vasi Szeder Egylet ... In: Magyar Gazda 1841. 820-821. p.
- 79 SZ. BÁNYAI I. 1981. 56. p.
- 80 FENTI. 1930. 59. p. és SZ. BÁNYAI I. 1981. 55. p.
- 81 OL. P. 1073. 23. cs. 63. t.: — Simonyi János, a Kecskeméti Selyemtenyészési Társaság igazgatójának 1844. ápr. 24-én kelt levele az Iparegyesülethez.; MOHÁCSI Casinói Selyemtenyésző Egyesületnek rendszabályai, 1837. In: Ismertető. 1837. okt. 8. sz.; PÉCSI selyemtenyésző egyesület rendszabályai Buda, 1838. 4. p.; OL. P. 1073. 23. cs. 64. t.: — Birkés Endre esztergomi püspöki kiadónak, a tervezett társulat szervezőjének 1843. dec. 22-én az Iparegyesülethez írt levele.; Csanády Ferenc 1845. júl. 27-i levele Gr. Zichy Jenőhöz; A KUN-FÜLÖP-SZÁLLÁSI selyemtenyésző egyesület. In: Hetilap, 1846. 52. sz.; K. KARLOVSZKY E. 1895. 179. p.
- 82 BUNTA M. 1961. 81-85. 87. p.
- 83 NAGYVÁTHY J. 1820. 202-210. p.
- 84 Magyar Gazda 1842. 1238-1241. p.
- 85 Magyar Gazda 1842. 310-311. p.
- 86 KOSSUTH L. 1842. 29. p.
- 87 GELLÉRI M. 1885. 26. p.
- 88 Az első bécsi birodalmi általános iparműkiállítás 1835-ben volt a Burg termeiben. Itt csupán 8 magyar szerepelt. A második iparműkiállításon (Bécs, 1839. máj.) már 14 magyar vett részt. Az 1845-ös bécsi kiállítás 37 magyar kiállítója közül 19-en kitüntetést kaptak. (A selyemkiállítók közül: — Arany: Hoffmann és fiai; — Ezüst: Radulovits testvérek és Lorenz Alajos, Fehértemplom; Herczog Éva és Petz Ferenc, Pancsova; — Bronz: Ivanovits Ferenc, Eszék; Bruder Rudolf, Bécs és Pozsony; — Méltányló elismerésben részesült: Schmid Antal és Blaschutty Antal, Bogsán.) SZALKAY — NÉMET 1847. 276. p.
- 89 KOSSUTH L. 1843. 5. p.
- 90 Uo.
- 91 A táblázat az alábbi források felhasználásával készült: JEGYZÉK az első magyar, 1842.; TÁRGYJEGYZÉK a második, 1843.; TÁRGYJEGYZÉK az 1846.; KOSSUTH L. 1843.; GELLÉRI M. 1885. és a Hetilap-ban közzétett díjazások.
- 92 Kiosztásra került 5 arany, 15 ezüst, 29 bronz emlékpénz, valamint 31 dícsérő oklevél és 36 méltányló elismerés. Néhányat a Nemzeti Múzeum éremtára őriz, egy az Iparművészeti Múzeum birtokában van. (NYÁRÁDI G. 1962. 144. p.)
- 93 GELLÉRI M. 1885. 103. p. — Szekszárdon 1842-ben Dóry Gábor, Perczel Mór és más reformpárti nemesek ünnepélyesen megfogadták, hogy a következő hat évben maguk és mindazok számára, kiket ők ruháznak csak hazai gyárakban készült szöveteket vásárolnak. In: Pesti Hírlap 1842. szeptember 1.
- 94 A Széchenyi érdekkörébe tartozó Henking Henrik is nehezményezte, hogy a többi magyar vállalkozást említellenül hagyta Kossuth.
- 95 GELLÉRI M. 1912. 10-11. p.
- 96 FÉNYESE. 1843. Miért emelkedett a selyemtenyészés...? In: Magyar Gazda, 1843. július 23-i szám.; OL. P. 1073. 23. cs. 63-64. tétel: A Hoffmann és fiai cég jelentései 1842-1845.
- 97 Szeged városa 1838-ban észrevételezi, hogy míg 1821. és 1822. évben — kincstári beváltás mellett — a szegedi selyemnek csupán kilencede ill. ötöde volt másodosztályú, addig 1829-ben és 1830-ban „egy font sem ve-

vődött be első osztályba”. (Szeged város Tanácsának jelentése a Helytartótanács 7077/1836. sz. rendeletére. 1838. jan. 24. — M. Mg. M. III. 8015. lelt. sz. — Szeged város ajándéka 1901.)

Az Iparegyesület igazgató választmányának vizsgálódása szerint 1837-ben Hoffmannék csak ott fizettek tete-mesebb mennyiségű első osztályú gubóarat, ahol konkurencia volt a felvásárlásban. (Pl. Eszéken, Apatinban, Fehértemplomban, Karánsebesen és Pancsován.) In: Hetilap, 1846. 208. p.

⁹⁸FENTI. 1930. 29. p.

⁹⁹1 pft (pengőforint) = 60 krajcár; 1 pft = 2,5 vft (váltóforint).

¹⁰⁰FÉNYESE. 1843. Miért emelkedett...?

¹⁰¹FENTI. 1930. 32. p.

¹⁰²FÉNYESE. 1843. Miért emelkedett...?

¹⁰³NYÁRÁDI G. 1962. 141., 150. p.

¹⁰⁴OL. P. 1073. 23. csomó 64. tétel: 1847. évi tárgyalások az „Óbudai Selyemház” Iparegyesület által tervezett felállításáról, a gombolyító épületének megvásárlásáról.

¹⁰⁵Az 1844. augusztus 25-én lezajlott díjkiosztáson 9 arany, 29 ezüst-, 41 bronzérem, 47 oklevél és 33 méltányló elismerés jutalmazta a kiemelkedőket. NYÁRÁDI G. 1962. 162. p.; FENTI. 1930. 36-37. p.;

KOSSUTH L. 1843. 22-25. p. szerint — A nyers, nem sodrott (unfilirt) selyemnél a finomságot aszerint számítják, hogy hány gubószálát egyesítik a gombolyításnál. A sodrott selyem (filirte Seide) finomságát denier-ben mérik. Ekkor a 40 denieres volt a legdurvább és a 12 denieres a legfinomabb. — Denier (röv. den) régi súlymérték kb. 0,05 g. Eredetileg kb. 450 m fonal 0,05 g-okban kifezett súlya volt. (Műszaki lexikon: 1984.)

¹⁰⁶Az 1885. évi Budapesti (Mudrony) 1885: II. rész. Kiállítók IV. csop. 367. tétel.

¹⁰⁷GELLÉRI M. 1885. 126. p. — E kiállításra csak azok „lőnek meghíva, kik az utolsó egy év, azaz a védeglelti mozgalom keletkezte... óta léptenek műiparunk újabb tényezői közé”. A későbbi kiállításokon nem szerepeltek: Bauch Ferenc selyemtakács Pesten; Seyffert Máté selyemtakács Pozsonyban; Wagner Károly gyárnok Pesten; Weinlich Ferenc gyárnok Pozsonyban. Duránszky pozsonyi selyemgyáros azért szerepelhetett, mert ekkor bővítette ki üzemét selyemkelmék készítésére is, Valero pedig „tetemesen megnagyobbítva üzletét” egészen új termékkálát tudott bemutatni. (In: Hetilap 1845. 1117-1118. hasáb.)

¹⁰⁸SZAKÁCS M. 1958. 16. p.

¹⁰⁹MÉREI Gy. 1980. 401-402. p.

¹¹⁰GELLÉRI M. 1885. 116-118. p.

¹¹¹Uo. 122. p.

¹¹²TÁRGYJEGYZÉK az 1846. 41. p.

¹¹³SZAKÁCS M. 1958. 20. p. — A kiállított tárgyak közül napjainkig fennmaradt egy-két darab: — V. Ferdinánd fehér atlaszselyemre készült mellképe Bíborczfalvy Székely Lajos ezüstmetszete alapján (BTM., Iparművészeti Múz. — 2 variáns); — Selyemkép Klauzál Gáborról; — a BTM tulajdonában két ruha maradt fenn: egy barnás színárnyalatú mintás és egy világosszürke moiré. Néhányat őriz az Iparművészeti Múzeum is.

¹¹⁴Zeleméren a tenyésztést a Bauvais-féle rendszer alkalmazásával végezték, a motollálást pedig a „bécsi Quala gépeivel”. Ezek egy részét az általuk kidolgozott „nötelen” gombolyításra állították át. Ennek lényege, hogy nem két szál sodródik egymásba, hanem egy szál sodorja magát. Előnye, hogy a „legelejtesebb gubókat sem kivéve, sokkal tisztább, köctől mentebb selymet lehet előállítani”. 1846-ban az olaszországi selyem cernázásánál 4-5% volt a hulladék, a zeleméri motollálási modor mellett 1-2%. (OL. P. 1073. 23. cs. 64. tétel: Gönczi és Karap levele az Iparegyesülethez. 1847. jan. 16-17.)

¹¹⁵CSERNYÁNSZKY M. 1941. 207. p.

¹¹⁶1847-ben Török János az MGE titkára, Csanády Ferencnek (az Iparegyesület jegyzőjének) küldte meg „illetékességből” a Helytartótanács selyemtenyésztési vonatkozású iratkötegét. III. a grazi stájerországi mezőgazdák közgyűlésére is az Iparegyesülettől kért bemutatandó mintadarabokat. 1847 áprilisától az Iparegyesület kebelén belül Selyemügyi Bizottmány alakult és tartott kb. kéthetenként ülést. (OL. P. 1073. 23. cs. 63-64. t.)

- 117 FENTI 1930. 143. p. — A múzeum 1904–1910 közötti igazgatója mint „a magyar nép jóltevője” szerepel — Széchenyi Pál, Darányi Ignác, Máday Izidor és többek sorában — a felügyelőség által kiadott és a tenyésztők-höz ingyen eljuttatott 1903-1904. évi naptárban. (SELYEMTENYÉSZTŐK naptára 1903: 31. p.)
- 118 M. Mg. M. Képzőművészeti és fotóanyag központi leltárkönyve 737, 758/1962., 451, 452/1965. selejtezi-
si jkv. ikt. sz. A 758/1962. sz. jkv. tanúsága szerint a benne foglalt anyagot a Balassagyarmati Szakiskolának aján-
dékolta a múzeum.
- 119 E kérdés árnyaltabb kifejtését lásd többek között ENDREI W. 1969. és KOSÁRY D. 1990.
- 120 ENDREI W. 1974. 52. és 54. p.

IRODALOM

- APÁCZAI CSERE János 1653. Magyar Encyclopaedia. Utrecht.
- BOILÉ János 1882. Rövid útmutatás a selyemhernyó okszerű tenyésztésére. Bp.
- BÖHMLÉNÁRT 1867. Dél-Magyarország vagy az ún. Bánság külön történelme. I-II. k. Pest.
- BUNTA Magdolna 1961. Az erdélyi selyemtermelés történetéhez a XIX. sz. első felében. In: Stud. Univ. Babeş-Bolyai Series IV. fasc. I.-Historia.
- CSERNYÁNSZKY Mária 1941. A Valero-család a régi Pest művészetében. In: Tanulmányok Budapest Múltjából. IX. 194-213. p.
- CSIFFÁRY Tamás 1993. Tüzes sárkányok, repülő barátok és egyéb furcsaságok. Bp.
- DICIONNAIRE Encyclopédique Quillet. 1958. Dir. Raoul Mortier. Libr.: Aristod Quillet, Paris. Scott-Z. vol.
- ECKHART Ferenc 1922. A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. Bp.
- ENDREI Walter 1974. A textilipar története. Bp.
- ENDREI Walter 1969. Magyarországi textilmanufaktúrák a 18. században. Bp.
- Az 1885. évi Budapesti Országos Ált. Kiáll. Katalógusa, Szerk. Mudrony S., I-II. rész, Bp.
- FENT István 1930. A magyar selyemtenyésztés 250 éves múltjából. Bp.
- FÉNYES Elek 1842. Magyarország statisztikája I-III. k. 1842-43. Pest.
- FÉNYES Elek 1843. Miért emelkedett a selyemtenyésztés? ... In: Magyar Gazda 1843. július 23.
- GELLÉRI Mór 1885. A kiállítások története, fejlődése és jövődöbéli rendszeresítése. Bp.
- GELLÉRI Mór 1912. 70 év a magyar ipar történetéből 1842-1912. Bp.
- HORVÁTH Mihály 1841. Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a 3 utolsó század alatt. Buda.
- ILLÉSY János 1897. A selyemtenyésztés állapota Magyarországon 1771-ben. In: Magyar Gazdaságtörténelmi Szle. IV. évf. 321-330. p.
- ILLÉSY János 1898. Passardi János, az első selyemtenyésztő hazánkban. In: Magyar Gazdaságtörténelmi Szle. V. évf. 1-10. p.
- JEGYZÉK az első magyar (1842) iparegyesületi kiállításra beküldött tárgyakról... Landerer und Heckenast, Pest, 1842.
- JESZENSZKY Árpád 1972. Az eperfa Bp. (Magyarország kultúrlőrája VII. k. 11. füz.)
- K. KARLOVSZKY Endre 1895. A selyemtermelés története Erdélyben 1848-ig. In: Magyar Gazdaságtörténelmi Szle. II. évf. 159-179. p.
- K. KARLOVSZKY Endre 1896. Magyar gyár- és kézműipar 1771-74-ben. In: Magyar Gazdaságtörténelmi Szle. III. évf. 1. p. -
- KÓSA János 1939. A budapesti selyemipar kialakulása. In: Bécsi Magyar Történelmi Intézet Évkönyve IX.
- KOSÁRY D. 1990. Újjáépítés és polgárosodás 1711-1867. Bp. (Magyarok Európában)
- KOSSUTH Lajos 1843. Jelentés az első magyar iparműkiállításról — 1842. Pest.
- LIPPAY János 1667. Posoni Kert I-III. Nagyszombat. [Facsimile].

- LUKÁCSY Sándor 1857. Selyem- és eperfatenyésztés. Pest.
- MAGYAR Agrártörténeti Életrajzok I-III. k. M. Mezőgazdasági Múzeum. Bp. 1987-1989.
- MAGYARORSZÁG selyemtenyésztése és selyemsodró ipara. 1880-1910. M. kir. Mezőgazdasági Múzeum — F. M. Orsz. Selyemteny. Felügy.
- MÉREI Gyula 1951. Magyar iparfejlődés 1790-1848. Bp.
- MÉREI Gyula 1980. Magyarország gazdasága 1790-1848. In: Magyarország története 10 kötetben. 5/1. k. Bp. 213-424. p.
- MÉSZÁROS Z. — VOJNITS A. 1972. Lepkék, pillék, pillangók. Bp.
- MISKOLCZI Gáspár 1702. Egy Jeles Vadkert. Lőcse. (Magyar Hírmondó) [Facsimile].
- NAGY István 1961. A manufaktúra-ipar kialakulása Pest-Budán. In: Tanulmányok Budapest Múltjából. XIV. Bp. 285-342. p.
- NAGYVÁTHY János 1820. Magyar Házi Gazdasszony. Pest. 13. szakasz 202-210 p.
- NÉMETH A. 1901. Selyemtenyésztési mozgalmak Győrött 1771-1891. In: Magyar Gazdaságtörténelmi Szle. Bp. 1. p. -
- NYÁRÁDY Gábor 1962. Az első magyar iparműkiállítás. Bp.
- PAPP Zoltán 1993. A selyemhernyó „öt élete”. In: Élet és Tudomány 34. sz. 1071-1074. p.
- PAPP Zoltán 1993. A selyemhernyók betegségei — Nosemosis. In: Kistermelők Lapja 1993/6.
- PENYIGEY Dénes 1980. Tessedik Sámuel (Agrártört. Tanulm. 9.) Bp.
- PLEIDELL Ambrus 1929-30. A magyar kincstár apatini telepei Mária Terézia korában. In: Századok 1929-30. Bp.
- SCHOBBER József 1926. A selyem és feldolgozása Bp.
- SEBESTYÉN Endre 1957. A selyemhernyó tenyésztése. Bp.
- SELYEMTENYÉSZTŐK naptára, 1903-1904. tenyésztési évre. Ingyenesen kiosztja a tenyésztők körében F. M. Orsz. Selyemteny. Felügy. Szekszárd.
- SÜLE Sándor 1967. A keszthelyi Georgikon 1797-1848. Bp.
- SZ. BÁNYAI Irén 1981. Az Országos Selyemtenyésztési Felügyelőség tevékenységének főbb jellemzői Bezerédj Pál irányítása alatt. In: Textilipari Múzeumi Évkönyve 4. — Kiad. a Textilipari Kutató Intézet, 53-93. p.
- SZABÓ Gyula (1957). Selyemgubó-termelés hazai és nemzetközi vonatkozásban. Kézirat. M. Mg. M. Adattár — Kéziratgyűjtemény. IV. 764. lelt. sz.
- SZAKÁCS Margit 1958. A Valero-gyár. Bp.
- SZALKAI-NÉMETH 1847. Iparcziimtár. Pest.
- SZÉCHENYI István 1830. Hitel. In: Gr. Széchenyi István Hitel a Taglalattal és a Hitellel foglalkozó kisebb iratok. Szerk.: Ifj. Iványi-Grünwald Béla, Bp. 1930. M. Tört. Társ. (Magyarország újabbkori történetének forrásai)
- SZÉCHENYI István 1840. A selyemről. Pest. [Facsimile].
- SZENTKLÁRAY J. 1909. Mercy kormányzata a Temesi Bánságban. Bp. — Kiny. MTA. Értekezések a tört. tud. köréből XXII. k. 4. sz.
- SZERÉNYI Imre 1973. Kísérlet a megyei igazgatás átalakítására II. József korában. In: Fejér Megyei Történeti Évkönyv 7. Székesfehérvár. 73-90. p.
- SZIGETI et al. (1953). Selyemhernyótenyésztők kézikönyve; Selyemtermelés technológiája Kiad. Selyemgubó-termeltető V. Bp. É.n.
- TÁRGYJEGYZÉK a második (1843) magyar iparmű-kiállításához. ... Pest.
- TÁRGYJEGYZÉK az 1846. évi iparmű-kiállításához. ... Pest.
- TESSEDIK Sámuel (1873). Önéletírása. Ford. és kiad. Zsilinszky Mihály. [Facsimile].
- TÓTH Lajos 1976. Tessedik Sámuel 1742-1820. Bp.

Données sur l'histoire de la sériciculture hongroise

La sériciculture en Hongrie a déjà un passé de 300 ans. Sa période la plus florissante était la première décennie de notre siècle. A cette époque la Hongrie était le troisième pays européen dans le domaine de l'élevage des vers à soie. Après sa cessation totale en 1969, on essaie, de nos jours, de faire revivre cette culture..

Cet article décrit brièvement les premiers faits après la naissance, au 18e siècle, de la sériciculture hongroise qui, dès les années 1780, conduisait à des résultats remarquables. Suivant le modèle de l'Europe occidentale, la soierie en Hongrie était sous la protection des souverains. On considère Károly Sollenghi appelé à Hongrie par la reine Marie Thérèse environ en 1760, comme "le père" de la sériciculture hongroise, qui exerçait une grande influence sur toutes les régions de l'élevage des vers à soie au cours de son activité, tant par ses livres instructifs que par son école, fondée près de la filature de la ville Eszék (aujourd'hui Osijek). La carte schématique ci-incluse montre ces régions d'Hongrie pendant le 18ème siècle.

Antal et Tamás Valero étaient les plus importants représentants de l'industrie de manufacture de soie à partir de l'année 1776.

C'était la seule fabrique de textiles de Pest, qui avait pu subsister pendant plus de 60 ans, malgré la politique économique des Habsbourg qui consistait à réduire l'industrie hongroise à la production de matières premières et de produits semi-fabriqués.

Dans les années suivant 1830 un des plus importants objectifs de la noblesse libérale était d'encourager l'industrie nationale, au moyen d'organiser des expositions, fonder des sociétés industrielles et économiques (Magyar Iparegyesület, Iparvédegyelet, Magyar Gazdasági Egyesület). L'activité de la Société Industrielle Hongroise (Magyar Iparegyesület) a amené à une montée en flèche dans l'élevage des vers à soie et dans l'industrie textiles, ce qui se reflétait aux plus grandes expositions de Pest des années 1842, 1843, 1846. L'article fait connaître tous les participants qui exposaient leurs produits de soie.

Autrefois une des expositions les plus fameuses et les plus spectaculaires au Musée d'Agriculture Hongrois était celle de la sériciculture, installée par le responsable ministériel de l'élevage des vers à soie, Pál Bezerédj. Les photos ci-inclues représentent "Le salon japonais" de l'exposition mentionnée ci-dessus.

A GYÖNGYTYÚK EREDETE ÉS ADATOK 1945 ELŐTTI HAZAI TARTÁSÁRÓL

Mártha Zsuzsánna

A vad gyöngytyúk Afrikában, Madagaszkáron és Dél-Amerikában él. Számos alfaja ismert, ezek nagyságban, formában, színben különböznek egymástól.¹ Van keselyűfejű gyöngytyúk is, amely Afrika bozótos sztyeppéin és félsivatagjain őshonos, olykor nagy csapatokban kóborol, napokig bírja a szomjazást.

A gyöngytyúkot a Földközi-tenger mellékén élt valamelyik földművelő nép Kr. e. 1000 körül házasíthatta. Domesztikáltsága a többi tyúknál ma is alacsonyabb fokú.² Görögországban, ahová SZOPHOKLÉSZ szerint Észak-Afrikából került, ARISZTOTELÉSZ idejében, akitől elnevezése (Meleagris) származik, háziszárnyasként már ismerték.³ Minthogy drága volt, Izisz istennőnek csak a gazdagok áldozhatták, a szegények helyette ludat áldoztak.⁴ A Római Birodalomba a Karthago körül dult pun háborúk idején hozták, de Görögországból is átkerülhetett oda. Ábrázolása római fürdők mozaikjain és egy pompéji freskón szerepel. MARCUS TERENCEIUS VARRO szerint a gyöngytyúk főként az inyencek asztalára került,⁵ a rómaiak nagy lakomáinak leírásában a gyöngytyúkról is olvashatunk, PETRONIUS írja: „csiklandozza az ínyt az Afrikából szerzett gyöngytyúk, a Colchis-adta fácán, mert nem köznapiak”.⁶

A római birodalom hanyatlásával a gyöngytyúk eltűnt Európából. 1500 körül portugálok hozták vissza. Rövid idővel azután, hogy KOLUMBUSZ Kristóf újra felfedezte Amerikát, portugál hajósok Guineából vitték az Újvilágba, angol neve guinea-fowl. Házasítása tehát térben és időben egymástól távol történhetett. A házasított gyöngytyúk nagyobb, súlyosabb, mint a vadon élő őse.

Magyar elnevezése német mintára (Perlhuhn) alkotott tükörszó. 1750 előtt a német név még nem bukkant fel, tehát lehet, hogy a magyar nyelven először 1780-ban előforduló szó a némettől függetlenül, vele azonos szemlélet alapján keletkezett.⁷ Szakirodalmunkban a gyöngytyúkkal azonos értelmű a gyöngyös elnevezés, amelyet a tájszótár gyűjtése idején Csongrádon és Gyulán jegyeztek fel.⁸ Egykor "pharao-tyúk"-nak is nevezték, ami feltehetően az olasz kifejezésből (faraona) került szakirodalmunkba.⁹

A Magyarországon legelterjedtebb kékesszürke vagy közönséges gyöngytyúk alakja más, mint a többi tyúkféléké. Széles háta domborúan hajlott, rövid farka lefelé görbült. Nyakán sörteszerű fonalas tollak láthatók. Fején szarusisakot visel, amelyet a nép csákónak nevez.¹⁰ Csőre csontszínű, feje felül piros, alul egy-egy kékes-fehéres színben játszó piros szakállebenyt visel. A nyak és a törzs felső részén tollazata pettyek nélküli kékesszürke, tömött tollzatának többi része gyöngyszerű pettyekkel díszített

szürke. Szárnya rövid és kerekded. Színváltozatai közül legszebb a fehér, ennek tolla a tenyészidő alatt olyan fényes, mintha ezüst lenne, a fehér gyöngypettyek ekkor szinte ragyognak.

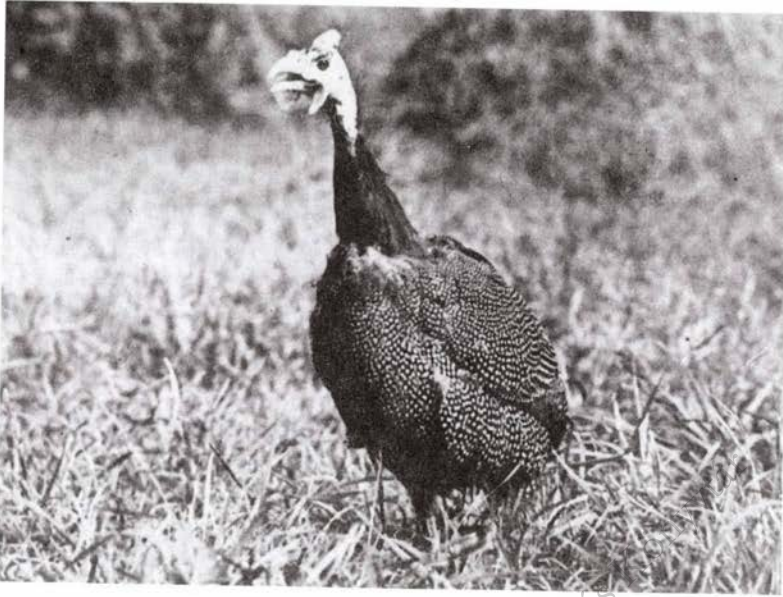
A gyöngytyúkok törzsekben élnek, a kakashoz 4-5 tojó szokott csatlakozni. A törzs tagjai összetartanak, nem vegyülnek más törzsük közé, a kakasok gyakran viaskodnak egymással. A gyöngytyúkok *tartása-tenyésztése ott jövedelmező, ahol sok a bokor, cserje, illetve gyümölcsösben, leginkább ilyen helyeken találják meg rovartáplálékukat*, amelynek keresésekor csapatokba verődnek össze, de a költés idejére párokra oszlanak, a talajon fészkelnek.

A gyöngytyúk *igénytelen* baromfi, nem kívánja az ólat, legszívesebben fán alszik, csak az olvadó hólé és a nedvesség iránt érzékeny, ilyenkor ólban kell tartani. Zárt udvaron alig lehetett sikeresen tenyészteni. KULIFFAY-BENICZKY Irma „A tollasok világa” című könyvében olvasható, hogy ha baromfiudvarban tartják a gyöngytyúkot, a kerítés legyen legalább 12-13 láb magas, mert különben kirepül.¹¹ Ahol a szabad mozgás lehetséges volt számára — főként a tanyavilágban — eredménnyel tenyésztették.

A tojó április második felében kezdi a tojásrakást, eleinte több napi kihagyással. Amint a lucerna, a rozs akkora, hogy a gyöngytyúk buvóhelyet találhat benne, az udvarból lehetőleg kiszöknek, és a vetésben tojnak; zárt udvarban csakhamar felhagynak a tojásrakással. Minden törzsnek megvan a maga fészkelőhelye, amely mellett a tojás lerakásáig a kakas őrködik. A tenyésztőnek gyakran vesződséges a fészkelőhelyek megtalálása. A tojásrakás szeptember végéig tart. Az évi 100-130 tojás kicsiny, de viszonylag súlyos és lekerekítettebb, mint a többi tyúkféléké. Sárgásbarna színű héja vastag, a tojás sárgája nagy, fehérjeje sűrűbb, mint az egyéb tyúktojásé. A gyöngytyúk tojása nem apad, nem romlik hamar, s nem volt kereskedelmi cikk.

A gyöngytyúk rendszerint nem kotlik és nem megbízható csibenevelő, tojásait többnyire közönséges tyúkkal vagy pulykával keltették ki, tyúk alá 21-25, pulyka alá 31-35 tojást tettek. A keltetés rendszerint 26 napig tart. Amint a csibék a tojás héját felpattantották, gyorsan kibujnak belőle. Első eledelük a keményre főtt, felaprított tojás búzadarával vagy finomra reszelt szárított kenyérhéjjal keverve, néhány nap múlva kukoricadara, köles, turo és zöld vagdalék (saláta, csalán, gyenge lucerna) keveréke. A gyöngytyúkcсібék gyorsan fejlődnek és tollasodnak. A tyúk vagy pulyka kotlóhoz ragaszkodnak, még 3-4 hónapos korukban sem tágítanak mellőle. Fejükön a szarusisak 5-6 hetes korukra nő ki. Valamennyi baromfi között a gyöngyös az első az ébredésben és utolsó a lenyugvásban.¹² A legszorgalmasabb rovar- és gyommagirtó baromfi, a táplálékkeresés közben nagy területet bebarangol, a mezőgazdaságnak nagy hasznot hajt.

Amilyen érzékenyek a fiatal gyöngytyúk, olyan egészségesek, edettek felnőtt korukban. Éjjelre felgallyaznak a szérú eperfáira, és ha a hideg időjárás ólba kényszeríti őket, ott is a legmagasabb ülőhelyeket választják. *A fertőző baromfibetegségekkel szemben sokkal ellenállóbbak, mint a többi háziszárnyas.* Gyöngytyúkon állítólag még nem észleltek tuberkulózist és baromfitífuszt, nem szokta őket ellepni az óvontag és a tyúktetű, közöttük nem lehet meszeslábat látni.¹³

43. Tukácsoló gyöngytyúk (Szárnyas barátaink)

44. Gyöngytyúkpár (Dürigen B. 1923. Tafel 19.)

Érdekes kérdésköre az állattenyésztéstannak a fajhibridek keletkezése. Szakirodalmi beszámolók a baromfiféleségek közötti *fajhibridekről* is szólnak.¹⁴ A „Gazdasági Lapok” 1857. évi évfolyamában olvasható, hogy az azévi általános gazdasági kiállításon hazai kakas és gyöngytyúk keresztezéséből származó két — akkori kifejezéssel élve — korcs is látható volt. A „Gallus” nevű 1876-tól 1888-ig megjelent baromfitenyésztési folyóirat 1877. évi júniusi számában írt egy gyöngytyúk tojó és egy közönséges kakas sikeres horvátországi keresztezéséről. Ugyanabban az évfolyamban RODICZKY Jenő a bécsi nemzetközi baromfikiállításról beszámolva megemlítette, hogy ott ebből a fajkeresztezésből származó utód is látható volt.¹⁵ A „Baromfitenyésztők Lapja” 1915. évi évfolyamában gyöngytyúk és páva keresztezéséről jelent meg hír. Eszerint a pármal egyetem állattenyésztési intézetében egy pávakakas és két gyöngytyúk tojó után fajhibridek jöttek a világra.¹⁶

A múltban nem kevés helyi, országos és nemzetközi baromfikiállítást rendeztek Magyarországon, amelyeken a gyöngytyúk is szerepelt. Az 1885. évi budapesti nemzetközi baromfikiállításon 8 törzsben 24 gyöngytyúk volt látható. (Ugyanakkor 20 törzsben 24 pulykát mutattak be.) Gyöngytyúkokkal ezen a kiállításon az állatkert is szerepelt, amely versenyen kívül állított ki, mert igazgatója a zsűrinek tagja volt.¹⁷ 1892 szeptemberében az Országos Baromfitenyésztési Egyesület Budapesten a Bellevue helyiségeiben nemzetközi baromfikiállítást mutatott be. Gyöngytyúkokat itt mindössze öt ketrecben állítottak ki, valószínűleg azért nem többet, mert általában udvardísznek tenyésztették azokat, közöttük a fehérek voltak feltűnőek.¹⁸ Az 1896. október 14-től 22-ig tartott millenniumi baromfikiállítással zárult az ezredévi állatkiállítások sorozata, ezt a baromfikiállítást maga DARÁNYI Ignác földművelésügyi miniszter nyitotta meg. Azon egyebek között 22 törzsben 45 pulykát és 5 törzsben gyöngytyúkokból 12 példányt mutattak be. Kiállítási nagy érmet két magyar tenyésztő és a bosnyák állami baromfitenyésztő telep kapott.¹⁹

A gyöngytyúkokat kukoricával meghízalva, nem vágják le, hanem megfojtják, így nem véreznek ki, húruk vadasabb ízű lesz. Sokan, ha választhatnak fácán- és gyöngytyúkpecsenye között, a gyöngytyúk mellett döntenek. Kiválóságának ellenére a magyar szakácsművészet régi nagyjai közül JÓZSEF nádor szakácsmesterének, CZIFRAY Istvánnak 1841-ben hatodik kiadásban megjelent „nemzeti szakácskönyv”-ében mégsem szerepel recept a gyöngytyúkpecsenye elkészítéséhez. Könyvének évi ételkalendáriumában viszont megemlíti mint decemberi étket.²⁰ ORDÓDY NÉ MAILÁTH Gizella szóvá tette, hogy az előkelő éttermek étlapjain mindenféle szárnyas olvasható, de gyöngytyúkpecsenye ajánlása rajtuk nem található. A központi vásárcsarnok árjegyzéseiről szintén hiányzik következetesen a gyöngyös.²¹

A két világháború között MAGYAR Eleknek „*Az ínyesmester szakácskönyve*” a gyöngytyúknak két különleges elkészítési módját ismerteti, ezek: gyöngytyúk citrommártással és gyöngytyúk à la Capitol. Szerinte a gyöngytyúk fő attrakciója hófehér, nedvdús mellehúsa, ízéről nem sokan ismerik fel, hogy nem fácánt esznek, amelynek mellehúsa ugyancsak rendkívül ízletes, de combjában szinte elesontosodtak az izmok.²² Az újabb szakácskönyvek is nagy elismeréssel írnak a gyöngytyúkpecsenyeről annak

ellenére, hogy számos háziasszony idegenkedik tőle, mert húsa nyersen sötétszürke, de sütés után fehér lesz.²³ Azonos súlyú csirke és gyöngytyúk hújának és csontjainak súlyarányát összehasonlítva, a gyöngytyúk kerül az első helyre.²⁴

Egy Münchenben kiadott, utóbb magyarul is megjelent szakácskönyv szerint a gyöngytyúk hújának kitünő ízét még fokozza a babérlevél, a hagyma, a kakukkfű és a száraz fehérbor; különlegesen ízletes a gyöngytyúk húsa boros savanyú káposztával és fehér szőlővel. Kiváló étel a gyöngytyúkleves cukkinivel elkészítve, valamint a töltött gyöngytyúk és gyöngytyúk leneseipürével.²⁵

A *gyöngytyúktenyésztés hazai irodalma* MITTERPACHERNEK 1799-ben Budán megjelent "Compendium historiae naturalis" című művével kezdődött. Ebben ő az általa „görtyúk”-nak nevezett gyöngytyúk tulajdonságait ismertette, leírja, hogy a tollazata fehér pettyekkel van telehintve, hangja kellemetlen.²⁶ Az 1816-ban megjelent "Elementa rei rusticae" című könyve második részében szintén a gyöngytyúkot ismertette, mint forrásaira COLUMELLÁRA és PALLASRA hivatkozik.²⁷ FÖLDI János az 1801-ben kiadott „Természeti história” című művében már magyar nyelven szól a gyöngytyúkról. Azt írja róla, hogy hazája Afrika, de szépségéért, a fácánéra emlékeztető ízű húzáért és a tojásaiért sok országban tartják.²⁸ A BERTUCH-féle 1807-ben megjelent magyar-latin-német-francia nyelvű „Természethistóriai képeskönyv” a gyöngytyúk ábráját is közli; az ismertető szöveg szerint Afrikában és Dél-Amerikában falkákban vadon él. Tollai kékesszürkék, fehérrel pettyezetettek, a fején szarunemű táréja van..²⁹

A XIX. század elejének oly kitünő hazai mezőgazdasági szakírói, mint NAGY-VÁTHY János és PETHE Ferenc nem ismertetik könyveikben a gyöngytyúkot. LÁNGHY István ellenben, aki magyar nyelven elsőként írt a baromfitenyésztésről könyvet, 1831-ben, ha röviden is, már szól a gyöngytyúkról. FÖLDIHEZ hasonlóan azt írja, hogy szépségéért és a fácánéhoz hasonló ízű húzáért tartják, tenyésztése a többi tyúkéval megegyezik, de kappanozni még nem próbálták.³⁰

FÉNYES Elek statisztikus az 1830-as években, amikor a gyöngytyúk hazai meghonosodásának kezdetén voltunk, feljegyezi, hogy Zólyom és Máramaros vármegyékben gyöngytyúkot is tenyésztettek, Csongrád vármegyében pedig „vannak ... az udvarokon, de főképen a' tanyákon számtalan tyúkok, lúdak, kacsák, pulykák, galambok, néhol gyöngytyúkok és pávák”³¹

A „Mezei gazdaság könyve” című, angolról magyarra fordított és a hazai viszonyokhoz alkalmazott 1855. évi kiadvány szerint kevesen tenyésztik a gyöngytyúkot, mivel felnevelése nagyobb gondot igényel, a baromfiudvarban nyugtalanítja a többi szárnyast és érzékeny a téli hidegre.³² A Vallás- és Közoktatási Minisztérium megbízásából készült „Gazdasági táblák” 1875-ben megjelent XXVI. és XXVII. száma a baromfitenyésztésről színes ábrákat is tartalmaz, a gyöngytyúkot ellenben nem említi.

A "Gallus" nevű folyóirat rendszeresen közölte a budapesti állatkertben megtekinthető baromfifajok és fajták tojásainak árát, így pl. 1877. évi áprilisi és 1883. évi februári számában azt, hogy a gyöngytyúktojás ára 10 krajcár, ugyanakkor a kokin fajta tyúké mindkét időpontban 40 krajcár volt.

Neves későbbi baromfitenyésztési szakíróink: GRUBICZY, HREBLAY, TORMAY, WINKLER, BÁLDY, CSUKÁS és mások 1945 előtt megjelent kézikönyveikben a gyöngytyúkkal szintén foglalkoznak, mindig kiemelve a mezőgazdaságban a rovarkártevők és a gyommagvak irtásával végzett növényvédő tevékenységét is.³³

Magyarországon az állami baromfitenyésztési politika szerény előzmények után azal kezdődött, hogy 1897-ben Gödöllőn baromfitenyésztési mintatelepet és szakmunkásnőket képző iskolát létesítettek; akkoriban baromfinemesítési és mesterséges keltetési akció is indult, továbbá megkezdődött a gyakran nagy veszteségeket okozó fertőző baromfibetegségek elleni intézményes küzdelem. Ezekből az akciókból azonban kimaradt a gyöngytyúktenyésztés, aminek oka lehetett, hogy a baromfitenyésztők széles népi táborra a gyöngytyúkok felnevelésének, sikeres tartásának követelményeit nem ismerte eléggé.³⁴ A két világháború közé eső időben hivatalos programba vették a parlagi tyúk javítását, nemesítését, de kevés történt a többi baromfifaj és semmi sem a gyöngytyúk állományainak javítása végett. Holott akkoriban a Földművelésügyi Minisztérium rádiós gazdasági előadásai sorozatában elhangzott, hogy aki hozzáértéssel űzi tenyésztését, az tudja, hogy valamennyi baromfi közül ez hozza a legtöbb hasznot.³⁵ Jóval későbbi németországi számítások szintén ezt igazolták. Ezek szerint a gyöngytyúk eladási ára elősúlykilogrammonként a peccenyepulykájának másfélszerese és a peccenyecsirkéének 2,5-szerese volt az 1970-es években.³⁶

A hazai gyöngytyúktenyésztőknek különösen az első világháború előtti számáról nincsen sok adatunk. Ami fellelhető, az sem a népi tenyésztőkről szól. Az 1912-ben megjelent „Mezőgazdasági kalauz” szerint a benne megadott 239 jelentős baromfitenyésztő gazdaság közül mindössze nyolc van olyan, amelyben gyöngytyúkot is tenyésztettek. Ezek helységei: Mezőhegyes (Csanád vm.), Kétútköz (Heves vm.), Tyej (Hunyad vm.), Gyoma (Békés vm.), Magyarorbó (Kolozs vm.), Alsósímánd (Arad vm.), Tancs (Kolozs vm.) és Szolnok.³⁷ A két világháború közé eső korszak hazai gyöngytyúktenyésztőinek számát szintén kevés forrás közli. Az „Országos fajbaromfi-, galamb-, nyúl-, kanári- és nemesszörmeállat tenyésztők cím- és naptára” 1931. évfolyamában több mint 2000 cím szerepel, de ezek közül csak 13-ról írja a naptár, hogy gyöngytyúktenyésztéssel is foglalkoznak. Ezeknek a tenyészeteknek helységei: Atkár (Heves vm.), Balatonfőka-jár (Veszprém vm.), Csala (Veszprém vm.), Győr, Felcsut (Fejér vm.) Kóny (Győr vm.), Kunszentmártón (Békés vm.), Orosháza (Békés vm.), Peszéradacs (Pest vm.), Sárszentmihály (Fejér vm.), Soroksár (Pest vm.), Tolcsva (Zemplén vm.) és Vác (Pest vm.). E kiadvány szerint a gödöllői baromfitenyésztési szakiskola akkor gyöngytyúktenyésztéssel nem foglalkozott, ellenben az orosházi felső mezőgazdasági iskola tangazdaságában gyöngytyúkot is tartottak.³⁸

Fontos forrás a két világháború közötti időszak agrárviszonyainak tanulmányozásához az 1936-1937. években megjelent „Országos mezőgazdasági címtár”, amely az öt kerületi mezőgazdasági kamara területének agrárviszonyait ismerteti. E kiadvány megnevezte a mezőgazdasági termelés különféle ágazataiban jelentős községet, városokat és név szerint a 100 kat. holdnál nem kisebb gazdaságokat. Jellegetesen gyöngytyúktenyésztő község a közölt adatok szerint nem volt az országban, sőt az egyéb

baromfiféleségeken kívül gyöngytyúkot is tartó nagyobb gazdaság sem volt sok: a duna-tiszaközi kamara kerületében 42, az alsódunántúliában 25, a felsódunántúliában 35, a tiszajobbpartiában 19 és a tiszántúliában 51.³⁹ A Duna-Tiszaközi Mezőgazdasági Kamara a gyöngytyúktenyésztés népszerűsítésére gyöngyösvásárokat is rendezett, ezeken kistenyésztők ingyen vagy kedvezményes áron kaptak szép példányokat.⁴⁰

A baromfitenyésztés nemzetgazdasági jelentőségére a külkereskedelmi statisztika adatai hívták fel a figyelmet, bár egyes szócikkek már szintén foglalkoztak vele. Az 1903. évi évfolyamában a „Gyakorlati Mezőgazda” közli, hogy a gyöngytyúkot mint vad madarat különösen Berlin és Lipese piacain sokan keresik.⁴¹ WINKLER pedig 1910-ben megjelent könyvében arról ír, hogy Franciaországban, Belgiumban és Olaszországban a gyöngytyúk és tojása rendkívüli mértékben keresett cikk; ezekben az országokban különösen januártól kezdve, amikor a vadászati évad befejeződik, fácán és fogoly helyett vásárolják. Belgiumban annyira keresték a gyöngytyúkot, hogy bár a baromfiküldemények beviteli vámja 100 kg-ig 30 frank volt, vámentesen lehetett azt importálni.⁴² Ennek ellenére a magyar külforgalmi statisztikában a gyöngytyúk 1933-ig csak a pulykával együtt szerepelt; exportjának külön adatai csak a II. világháború előtti öt évről állanak rendelkezésünkre, holott kivitelünkben a kisebb volumenű ágazatok is fontosak lehettek. A gyöngytyúkot pedig mindenkor bármely mennyiségben jó áron vihettük volna ki, ha elég lett volna belőle. Közgazdasági szakíróink és az állami baromfitenyésztési politika azonban erre alig figyeltek fel.

A 2000/1933. M.E. sz. kormányrendelet külkereskedelmi hivatal felállításáról intézkedett, amelynek a feladatkörébe mind a mezőgazdasági, mind az ipari kivitel előmozdítása tartozott, ezzel is védekezve a gazdasági világválság káros hatásai ellen. Ugyanakkor a korabeli szerzők többsége nem szólt a gyöngytyúkról, mint külföldön jól értékesíthető árurol. RADNÓTI István „A magyar mezőgazdaság világmárkái” című könyvében sem említi a gyöngytyúkot, de még a külkereskedelmi hivatal ellenőrzésével összeállított „Ungarischer Export-Katalog 1935” című kiadványban megadott 34 baromfikiviteli cég által kínált árucikkek felsorolásában sem szerepelt a gyöngytyúk.⁴³ A gyöngytyúk 1945 előtti csekély hazai megbecsülése véleményünk szerint a következőkre vezethető vissza: tenyésztőinek kis száma, a hivatalos statisztikákból és a külkereskedelmi kiadványokból többnyire kihagyása, a szakirodalomban legfeljebb vázlatos ismertetése. Ugyanakkor egyes szakírók és tenyésztők a gyöngytyúk hasznára, megbecsülésére igyekeztek a figyelmet felhívni.

1936. március 23-án BEKE László az Országos Magyar Gazdasági Egyesületben „A világpiacon igényei és mezőgazdasági terményeink” című előadásában javasolta *gyöngytyúkkivitelünk* lényeges emelését, mert — mint mondotta — ezt a cikket Angliában és Amerikában főként a fácán vadászatának tilalma idején szívesen fogyasztják. Angliában az 1 kg-osnál kisebb súlyú leölt gyöngytyúk 1/2 kg-jáért 7,5, az 1 kg-on felüliekéért pedig 1/2 kg-onként 10,5 pennyt is fizettek, ami 25-35 fillér többletet jelent a termelői ár kg-jánál. Szerinte kívánatos lenne olyan rendelet kibocsátása, hogy gyöngytyúkot december előtt ne lehessen piacra vinni; ezzel védenénk tenyésztőinek érdekét, és az állam bevételét is fokoznók.⁴⁴

Az 1933-tól 1938-ig exportált, leölt pulyka és gyöngytyúk mennyisége együtt 317 734 q volt, ebből a gyöngytyúkra az együttes kivitel 19,4%-a, 61 761 q jutott. A vizsgált hat év alatt a gyöngytyúk részesedési aránya 9,7 és 25,0% között váltakozott. (Az 1882-1932. évekről a pulyka- és a gyöngytyúkkivitel együttes mennyisége áll csak rendelkezésünkre, ebben a gyöngytyúknak 20% körüli részesedése valószínű.) Az ezekben az években összesen kivitt 61 761 q leölt gyöngytyúkból 58 955 q, vagyis több mint 90% Nagy-Britanniába került; leölt gyöngytyúkot tőlünk importáló országok voltak még Ausztria, Németország, Olaszország és Svájc; 1934-ben az USA-ba 547 q, 1938-ban Németalföldre 14 q és 1938-ban Svédországba 2 q leölt gyöngytyúkot vittünk ki. Élő gyöngytyúkból alig volt exportunk, 1933-tól 1938-ig mindössze 113 q, ebből Olaszország részesedése 107 q, Ausztriáé pedig 6 q volt.⁴⁵

Volt olyan elképzelés, hogy a vadászható apróvad-féleségek bővítése végett érdemes lenne az elvadulásra hajlamos gyöngytyúkot a természetes életterébe, a szabadba bokros, ligetes területekre visszahelyezni. 1954 nyarán Mosonmagyaróváron az Agrártudományi Egyetem kísérleti telepén megtörtént, hogy néhány törzsük a kifutóból elrepült és bevette magát a Kis-Duna ártéri erdeibe, majd télen a nagy hideg miatt az elsőköttelnek mintegy fele visszatért a magyaróvári kifutójába.⁴⁶ Ma már azonban tilos vadászható fajjá tenni, mert a gyöngytyúk „faunaidegen” elemnek számít.

Volt mezőgazdasági és élelmiszerügyi miniszterünk az 1970-es évek második felében a Német Szövetségi Köztársaságban járva tárgyalt az ottani élelmiszer-, mezőgazdasági és erdészeti miniszterrel, Josef ERTL-lel. A német miniszter képletesen mint „kaviár”-jainkról szolt a téli szalamiról, a vadhúsról, a mézről, valamint a kertészeti termékekről, és ajánlotta, Magyarország nagyobb arányban legyen a Közös Piac „kaviár”-szállítója, hogy elkerülhessük a diszkriminatív magatartásából származó hátrányokat.⁴⁷ Bár piaci lehetőségei eléggé behatároltak, mégis fel lehetne tenni a kérdést, hogy a libamáj mellett nem lehetne-e a nálunk olcsóbban előállítható gyöngytyúkunk is kellően reklámozva magyar „kaviár”?

JEGYZETEK

¹ Az állatrendszertan szerint a gyöngytyúk (*Numida meleagris*) a gerincesek (Vertebrata) törzsébe, a madarak (Aves) osztályába, a tyúkalakúak (Galliformes) rendjébe, a fácánfélék (Phasianidae) családjába tartozik.

² MATOLCSI J. 1975. 209.

³ Egy ókori görög monda szerint MELEAGROS kalidóniai király tragikus halálakor zokogó lúgain ARTEMIS istennő megkönyörülve, gyöngytyúkokká változtatta őket; könnyecseppjeikből lettek a gyöngytyúkok tollazatán a gyöngyök (Ókori lexikon. 1904.).

⁴ MILHOFFER S. 1904. 27.

⁵ VARRO M. T. 1971. 411.

⁶ PETRONIUS T. 1963. 113.

⁷ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 1967.

⁸ Új magyar tájszótár. 1988.

⁹ KULIFFAY-BENICZKY I. 1875. 40.

- 10 RODICZKY J. 1902. 83.
- 11 KULIFFAY-BENICZKY I. 1875.
- 12 PÁLYIS. 1932. 158.
- 13 PÁLYIS. 1932. 159.
- 14 MÁRTHA Zs. 1979. — PACSI. 1962.
- 15 RODICZKY J. 1877.
- 16 A páva ... 1915. 85-86.
- 17 A budapesti 1885. évi ...
- 18 SZ. Z. 1892.
- 19 Országos fajbaromfi-kiállítás. 1896.
- 20 CZIFRAY I. 1840. 599.
- 21 ORDÓDYNÉ MAILÁTH G. 1898.
- 22 Az ínyesmester ... É. n.
- 23 F. NAGY A. 1979.
- 24 Az elvégzett kutatások szerint a kifejlett gyöngyösök vékony és finom csontozata folytán kedvező az ehető részek aránya (PACSI. 1961.). — F. NAGY A. 1979.
- 25 Szárnyasok. 1991.
- 26 Későbbi agráríróink sem hallgatták el a gyöngytyűk kellemetlen rikácsolását. RODICZKY J. szerint egy vizilovat is idegessé tehetne. ORDÓDYNÉ MAILÁTH G. szerint riasztó hangjuknak oka a félelem, mert hamar észreveszik a közeledő ragadozót, ilyenkor kezdenek rikácsolni. A kakas nem lármás, csak a tojó. Faluhelyen nem egy udvarban patkányok ellen tartották. Rikácsolásukat a nép néhol „tukácsolás”-nak is mondja (J. HORVÁTH L. — KATTINGER G. 1964. 155.).
- 27 MITTERPACHER L. 1816. 260.
- 28 FÖLDI J. 1801. 185.
- 29 BERTUCH F. J. 1807. XXXVII.
- 30 LÁNGHY I. 1831. 64-65.
- 31 FÉNYESE. 1837. 656., 1839. 157., 182.
- 32 Mezei gazdaság ... 1855.
- 33 Ezzel szemben a gyöngytyűktenyésztés nem sokra becsülésére utal, hogy kiadtak olyan tankönyveket, amelyekben a gyöngytyűket nem külön, hanem a többi tyúkkal együtt ismertetik (SNAZEI. F. — WAGNER J. — PALÓCZ E. 1930. 38.). Jellemző továbbá, hogy a Vallás- és Közoktatástügyi Minisztérium által a polgári fiúiskolák IV. osztálya számára engedélyezett „Mezőgazdasági ismeretek” című tankönyv meg sem említi a gyöngytyűket (MÓCZÁR M. — TÖRÖK I. 1928.).
- 34 Az 1902-ig baromfinemesítési akció részére tenyészállatokat eladó 235 tenyésztő között egyetlen gyöngytyűktartó sem volt (RODICZKY J. 1902. 105-110.).
- 35 PÁLYIS. 1932.
- 36 A gyöngytyűk hízlalása ... 1974. 443.
- Az utóbbi időben a hazai gyöngytyűállomány emelkedőben volt. Az 1973. évi általános mezőgazdasági összeírás keretében történt felvétel szerint ezévi március 31-én 160 884 gyöngytyűk volt az országban. 1986. december 31-én pedig 503 200-at számoltak össze.
- 37 Mezőgazdasági kalauz. 1912.
- 38 Országos fajbaromfi-, ... 1931.
- 39 Országos mezőgazdasági címtár. 1936-1937.
- 40 GESZTELYI NAGY L. 1942. 95.
- 41 Gyöngytyűktenyésztés. 1903. 384.
- 42 WINKLER J. 1910.

- 43 Ezzel szemben az 1970-ben megjelent „100 éves a magyar baromfiipar” című sorozat fényképmellékletén a kiskunhalasi baromfifeldolgozó gyár leölt gyöngytyúkokat tároló raktárhelyisége látható (Baromfiipar, 1970. 215.).
- 44 BEKEL. 1936.
- 45 Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 85., 95., 98., 101., 106. és 109. kötet.
- 46 DRAHOS L. 1972.
- 47 ROMÁNY P. 1992.

IRODALOM

- BÁLDY Bálint 1958.: Házimadarak. In: Magyarország állatvilága. Fauna Hungariae. Madarak. Aves. Szerk.: SZÉKESY Vilmos. Budapest.
- Baromfiállomány. 1972. Budapest.
- BEKE László 1936.: A világpiac igényei és mezőgazdasági terméneink. Budapest.
- BERTUCH F. J. 1807.: Természethistóriai képeskönyv. Béts.
- BISZKUP Ferenc 1959.: Megbecsülendő gyöngyöseink. Élet és Tudomány. Folyóirat. Budapest.
- BOETTICHER von, Hans 1954.: Die Perlhühner. Wittenberg.
- A budapesti 1885. évi nemzetközi baromfi-kiállítás katalógusa. 1885. Budapest.
- CSUKÁS Zoltán 1935.: A gazdasági baromfiak tenyésztése. Budapest.
- CZIFRAY István' 1840.: szakács mester' magyar nemzeti szakácskönyve, magyar gazda asszonyok szükségéhez alkalmazva. Pest.
- DRAHOS László 1972.: Baromfiból — vadmadár? Természet Világa. Folyóirat. Budapest.
- DÜRIGEN, Bruno 1923.: Die Geflügelzucht. Berlin.
- ÉBER Ernő 1961.: A magyar állattenyésztés fejlődése. Budapest.
- Ezredéves országos kiállítás Budapesten. Baromfi-kiállítás 1896. október 14-től 22-éig. Kiállítók jegyzéke.
- FÉNYES Elek 1837.: Magyar Országának 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben. Pest.
- FÖLDI János 1801.: Természeti história. Pozson.
- GESZTELYI Nagy László 1942. Küzdelmek és eredmények. Beszámoló a Duna-Tiszaközi Mezőgazdasági Kamara 20 esztendő munkájáról. Kecskemét.
- GRUBICZY Géza 1895.: A baromfitenyésztés. Budapest.
- A gyöngytyúk hizlalása ... 1974. Baromfiipar. Folyóirat. Budapest.
- Gyöngytyúktenyésztés. 1903. Gyakorlati Mezőgazdaság. Folyóirat. Budapest.
- Hivatalos jelentés a budapesti 1885-ki országos általános kiállításról. 1885. Szerk.: KELETI Károly. Budapest.
- Hogy tehetjük jövedelmezővé a gyöngytyúktenyésztést. 1915. Baromfitenyésztők Lapja. Folyóirat. Budapest.
- J. HORVÁTH László — KATTINGER Gusztáv 1964.: Vidám rajzos baromfitenyésztés. Budapest.
- HREBLAY Emil 1912.: A gyöngytyúktenyésztés jövedelmezősége. Köztelek. Folyóirat. Budapest.
- Az ínyesmester szakácskönyve. É. n. Budapest.
- Keresztezés közönséges tyúk és gyöngytyúk között. 1877. Gallus. Folyóirat. Budapest.
- KOCSONDI NÉMETH Lajos 1938.: A baromfitartás üzemi szerepe és jövedelmezősége a kisgazdaságokban. Budapest.
- KULIFFAY-BENICZKY Irma 1875.: A tollasok világa. Budapest.
- L. R. 1877.: A gyöngytyúk. Gallus. Folyóirat. Budapest.
- LÁNGHY István 1831.: Az Értelmes, Gyakorlott és Gondos jó Gazda-Asszony Orvos. Pest.
- LOVASSY Sándor 1927.: Magyarország gerinces állatai és gazdasági vonatkozásai. Budapest.

Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 85., 95., 98., 101., 106. és 109. kötet. Budapest.

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 1967. Budapest.

Magyarország állatállománya 1986. december 31-én. 1987. Budapest.

MAHLER Károly 1908.: A gyöngytyúk. Köztelek. Folyóirat. Budapest.

MÁRTHA Zsuzsánna 1979.: Fajhibridek a baromfiak között. Baromfitenyésztés és Feldolgozás. Folyóirat. Budapest.

MATOLCSI János 1975. A háziállatok eredete. Budapest.

Mezei gazdaság könyve. Stephens Henry "The book of the farm" című munkája nyomán a hazai körülményekhez alkalmazva kiadják KORIZMICS László, BENKŐ Dániel, MORÓCZ István 1855. Pest.

MILHOFFER Sándor 1904.: A régi Görögország mezőgazdasága. Kunszentmiklós.

MILHOFFER Sándor 1904.: A régi Róma baromfitenyésztése. Kassa.

MITTERPACHER Ludovicus 1799.: Compendium historiae naturalis. Buda.

MITTERPACHER Ludovicus 1816. Elementa rei rusticae in usum academiarum Regni Hungariae. Buda.

MÓCZÁR Miklós — TÖRÖK Imre 1928. Mezőgazdasági ismeretek. H. n.

MOLNÁR Nándor 1963.: A magyar háziszárnyasok neveinek történetéből. Budapest.

F. NAGY Angéla 1979.: A gyöngytyúk. Nők Lapja. Folyóirat. Budapest.

Ókori lexikon 1904. Szerk. PETZ Vilmos. Budapest.

ORDÓDYNÉ MAILÁTHI Gizella 1898.: Csevegés a gyöngytyúkokról. Gazdasági Lapok, Országos fajbaromfi-, galamb-, nyúl-, kanári- és nemesszörmeállat tenyésztők cím- és naptára. 1931. Győr.

Országos fajbaromfi-kiállítás (1896. október 14-22.). 1896. Baromfiak. Folyóirat. Budapest.

Országos mezőgazdasági címtár. 1936-1937. Kaposvár.

PACS István 1962.: Fajhibridek előállításának lehetősége a baromfitenyésztésben. Baromfiipar. Folyóirat. Budapest.

PACS István 1964.: A gyöngytyúk tenyésztése. Budapest.

PACS István 1961.: Tyúk, pulyka, gyöngyös, kacska és lúd értékelése vágási termékeik alapján. Baromfiipar. Folyóirat. Budapest.

PÁLYI Sándor 1932.: A gyöngytyúk tenyésztése. Budapest.

A páva és a gyöngytyúk ... 1915. Baromfitenyésztők Lapja. Folyóirat. Budapest.

RODICZKY Jenő 1877.: A bécsi nemzetközi baromfikiállításról. Gallus. Folyóirat. Budapest.

RODICZKY Jenő 1902.: Körültekintés a baromfitenyésztés összes ágain. Budapest.

ROMÁNY Pál 1992.: Fordított zöld forradalom — vagy „kaviárszállítás”? Társadalmi Szemle. Folyóirat. Budapest.

SCHANDL József 1941.: A kiscsiga állattartása. Budapest.

SNAZEL Ferenc — WAGNER János — PALÓCZ Endre É. n.: Mezőgazdasági és ipari ismeretek. Budapest.

SZ. Z. 1892.: A budapesti nemzetközi baromfikiállítás. Baromfiak. Folyóirat. Budapest.

Szárnyas barátaim. 1989. Bratislava.

Szárnyasok. 1991. H. n.

Százéves a magyar baromfiipar. 1970. Baromfiipar. Folyóirat. Budapest.

Terjed a gyöngytyúktenyésztés. 1977. Baromfitenyésztés és feldolgozás. Folyóirat. Budapest.

Új magyar tájszótár. 1988. Budapest.

WERTH, Emil 1954.: Grabstock, Hacke und Pflug. Ludwigsburg.

WINKLER János 1910.: Baromfihízlalás és értékesítés. Budapest.

Herkunft der Perlhühnes und Angaben über seine Haltung in Ungarn von 1945

Fachforschungen bezeugen die afrikanische Herkunft des Perlhühnes. Es erscheint in der Antike so in Griechenland, wie im Römerreich; nach dem Sturz des letzteren verschwindet es aus Europa um dann später wieder eingeführt zu werden. Die Studie befasst sich desweiteren mit dem Äusseren des unterschiedlich gefärbten Perlhühnes, mit seiner Lebensweise, seiner Anspruchlosigkeit, und dass es mit anderem Hausgeflügel verglichen für Krankheiten weniger inkliniert. Wir erfahren aus ihr Angaben von der einst rentablen Haltung und Züchtung des Perlhühnes in Ungarn. Es wird erwähnt, dass das ausgezeichnete Fleisch des Perlhühnes einen ähnlichen Geschmack wie das Fasanenfleisch hat. Bei extensiver Haltung kann es von beträchtlichem Nutzen für die Landwirtschaft sein bezüglich der Vertilgung von Insekten und Unkrautkörnern.

Vernachlässigung der Perlhühnzucht in Ungarn vor 1945 hatte mehrere Ursachen: es gab wenig Züchter und weil der Landesbestand so niedrig war, befasste sich die öffentliche Statistik mit seinem Bestand nicht abesondert von den anderen Hühnerarten. Die selbe Ursache steht im Hintergrund jener Tatsache, dass an den Internationalen- und Landesausstellungen für Geflügelzucht die Perlhühner nicht in einer ihrer Bedeutung gemässen Zahl beachtet wurden. Das gilt auch für unseren ungenügenden Perlhühnexport, obwohl mehrere Wirtschaftsexperten in der Fachliteratur sich für die Bedeutung des Perlhühnes in Ernährungs- und Wirtschaftsfragen aussprachen. Trotzdem war in unserer Exportstatistik vor 1933 das Perlhuhn zahlengemäss und nach Ernährungswert mit den Fasanenexport zusammen erörtert. Abgesonderte Exportangaben stehen uns erst während der sechs Jahre vor dem Ausbruch des II. Weltkrieges zu Verfügung. Wahrscheinlich kann man das dem Mangel des Erkenntnisses zuschreiben, dass nämlich auch Wirtschaftszweige von minderem Volumen eine Bedeutung im Exporthandel haben können. Der Perlhühnbraten war auch vor dem I. Weltkrieg vorwiegend in Italien, Frankreich und Belgien beliebt. Jedoch in der Zwischenkriegszeit wurde das Perlhuhn in England, nach der Jagdsaison um Fasane und Rebhühner zu ersetzen, gerne angekauft.

Geschlachtete Perlhühner konnte man jederzeit für guten Preis exportieren nur gab es deren zu wenig. Rentabilität einer zukünftigen Züchtung wäre durch die Exportmöglichkeiten gesichert, der aber in der Vergangenheit weder unsere Viehzuchtpolitik noch die volkswirtschaftlichen Publizisten genügend Aufmerksamkeit widmeten. Jedoch propagierte das Landwirtschaftsministerium während der Jahre zwischen den zwei Weltkriegen in seiner Serie "Wirtschaftliche Rundfunkvorträge" auch die Züchtung des Perlhühnes. Der Vortragende bemerkte, wo die Bedingungen für eine erfolgreiche Züchtung vorhanden sind, dort ist diese Geflügelart am rentabelsten. Aus dem Schematismus der Landwirtschaftlichen Kammern der fünf Distrikte erfahren wir auf welchen Gütern über 100 Katastraljoch man sich mit der Züchtung von Perlhühnern befasste diesbezügliche Angaben wurden jedoch auf kleineren Gütern nicht registriert.

Nach einem interessanten Vorschlag wäre die Züchtung des halbwegs wildem Perlhuhnes auch aus der Sicht des Fremdenverkehrs zweckmässig. Ein Teil des Bestandes sollte in seinen ursprünglichen Lebensraum, in die freie Natur der Auwälder zurückversetzt werden. Das Angebot des für die Jagd geeigneten Kleinwildes könnte somit vermehrt werden. Der grössere Teil des Bestandes sollte aber auch weiterhin im Interesse des Exportes, gemäss der herkömmlichen Art gezüchtet werden. Die vorliegende agrarhistorische Studie beabsichtigt auf den erheblichen Nutzen der aus einer zunehmenden Züchtung des Perlhuhnes zu erwarten ist, aufmerksam zu machen und gleichzeitig veröffentlicht sie Angaben die bisher noch nicht publiziert wurden.

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

KÉT KÍSÉRLET A MAGYAR SZÜRKE SZARVASMARHA MEGMENTÉSÉRE*

Szóllósy Gábor

A magyar szürke szarvasmarha fajta alapvető típusjegyeit mutató régészeti csontleletek a XIV-XV. századtól ismeretesek.¹ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy innen kellene számítanunk a fajta történetének kezdetét. Azt azonban jelenti, hogy a gazdasági környezet változásainak hatására már a szervezett tenyésztői munka megindulása előtt folyamatosan formálódott a fajta; alkalmazkodott a követelményekhez. A XV. századtól hirtelen fellendülő szarvasmarh-külkereskedelem, továbbá az akkori hízlalási (legelön hízlalás) és szállítási (lábon hajtás) módszerek is elősegítették a ma ismert jellemző tulajdonságok kialakulását. Az 1700-as évek első felétől az osztrák vámpolitika lehetetlenné tette az addig jövedelmező vágómarha-kereskedelmet, így a magyar szürke fajta fejlődése is új irányt vett. Mai külsejét, testalkatának erőtermelő jellegét is a közgazdasági környezet közvetett szelektációs hatása alakította ki a XVIII-XIX. század folyamán.

A XIX. század második feléig (főleg az uradalmakban) általános volt a nyomásos gazdálkodásra alapozott külterjes gabonatermesztés. Ebben a gazdálkodási formában a szarvasmarha-tenyésztés két fő célt szolgált: egyfelől az igásökör-nevelést, másfelől a gabona-melléktermékek hasznosítását. Ennek a kettős célnak a magyar szürke fajta tökéletesen megfelelt. A tehén- és növendék (tinó) gulya olyan területeket hasznosított, amelyekből más módon nem lehetett volna jövedelmet húzni. Ezek részben olyan feltétlen legelők voltak, amelyeket a gazdálkodás akkori szintjén nem volt érdemes szántóföldi művelésbe vonni, részben a nyomásos gazdálkodás ugarterületei, amelyek a pihentetés ideje alatt is hasznot hajtottak, a gulya trágyatermelése pedig növelte a talaj termőerejét. A beteleltetett állatállomány a pénzürt nem értékesíthető melléktermékeket (pelyva, törek, szalma) átalakította trágyává, ilyen módon teremtve meg a gazdálkodásba való visszaforgatás lehetőségét.²

*A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Barátainak Köre Hódmezővásárhelyi Csoportjának 1993. március 9-ei rendezvényén elhangzott előadás szövege.

Ebben az időszakban az állati termékek jövedelmezősége alacsony volt. A tej és tejtermékek értékesítése előtt két komoly akadály állt: a tartósítás és a szállítás megoldatlansága. Ennek következtében csak a felvevő piacok közvetlen közelében lehetett tejtermelésre gondolni. Ez magyarázza, hogy a magyar szürke fajtában még a XX. század elején is csak szórványos törekvések voltak a tejtermelés fokozására. Az ebből adódó hátrányt a fajta soha nem tudta ledolgozni. A későbbi időkben több kísérlet is folyt a tejtermelés növelése érdekében, de még a legeredményesebbeknek sem volt jelentős hatása a fajta sorsának alakulására. A hústermelés fokozását eleinte a már említett vámpolitika gátolta, később pedig a tőkehiány nem tette lehetővé az effajta munkaigényes ágazat fejlődését.³

A magyar szürke fajta háttérbe szorulásához nagy mértékben hozzájárult az 1848. évi IX. törvénycikk nyomán 1855-ben megkezdett tagosítás, amelynek eredményeként megindult a legelőterületek csökkenése. A XIX. század végén az olcsó tengerentúli gabona megjelenése következtében a csökkenő gabonaárak egyre több helyen kikényszerítették a nyomásos rendszerről a vetésváltásra való áttérést. Az ugarterületek megszűnésével megszűnt azok legeltetésének lehetősége, a gabonatermelés csökkenésével pedig tovább szűkült a takarmánybázis (melléktermék).

A városok fejlődése, a nagy felvevő piacok kialakulása, a szállítási (vasút) és tartósítási (főlözőgép, 1875) lehetőségek javulása következtében a szarvasmarha-tenyésztésben fokozatosan a tej- és hústermelés vált meghatározóvá. Azok a gazdák, akik át akartak állni tej- vagy hústermelésre, könnyen hozzájuthattak a már régóta erre a célra tenyésztett nyugati fajtákhoz. A magyar szürke igásökök iránt megnyilvánuló kereslet viszont, a fajta kiváló igás tulajdonságai miatt, csak lassan csökkent. E két tényezőt úgy foglalhatjuk össze, hogy a közgazdasági környezet konzerválta a fajta korszerűtlen tulajdonságait. Nem kényszerítette ki idejében a magyar szürke fajtában a tej- és hústermelő képesség fejlesztését. Így a fajta olyan kiszolgáltatott helyzetbe került, hogy az igásökök iránti igény csökkenése a fajta rohamos visszazorulásának veszélyét hordozta. Egy-egy válságos időszak (Erdély elvesztése, az első világháborút követő infláció vagy az 1929-33. évi gazdasági válság) az intenzív fejlődés megakasztásával, a traktortól az igásökörhöz való visszatéréssel, rövid időre lelassította a fajta hanyatlását, de a folyamat nem fordult vissza. A magyar szürke fajta megmentése csak úgy volt — és maradt napjainkig — elképzelhető, hogy valami módon, akár csak részlegesen is, megóvják a gazdasági környezet kedvezőtlen hatásaitól.

E próbálkozások közül az 1945 előtti két legfontosabbat szeretném ismertetni.

Az első, több szempontból is igen tanulságos kísérlet az Erdélyi Jellegű Magyarfajta Szarvasmarhát Tenyésztők Egyesületéhez köthető. Az egyesület 1911-ben alakult, de tagjai — SPERKER Ferenc, báró JÓSIKA Gábor, SZÁSZ Ferenc és mások — egyénként már korábban is meglepően jó eredményeket értek el a magyar szürke fajta tej- és hústermelő képességének javítása terén.⁴

Az egyesület célja a fajtában rejlő potenciális termelőképeségek felszínre hozása, ezáltal egy minden irányba alakítható hármás hasznosítású típus létrehozása volt. Emellett fokozott hangsúlyt kapott a kiváló igás tulajdonságok változatlan megőrzése és a

szervezet elfinomodásának megállása. Tulajdonképpen a fajta legjobb értelemben vett modernizálására tettek kísérletet.

E cél megvalósítását nagymértékben elősegítették Erdély sajátos földrajzi és gazdasági adottságai. A legelők lényegesen közelebb estek a falvakhoz, mint az Alföldön, jobb minőségűek és bővebb hozamúak voltak, így nyáron is biztosítottak annyi takarmányt, hogy a tehének korlátozott mértékű fejésére lehetőség nyílt. A belterjes tejgazdaságra való berendezkedéshez viszont hiányoztak a tej szállítási és értékesítési feltételei. Ennélfogva a tejtermelés csak a tinónevelés költségeit csökkentette.⁵

Az egyesület céljának megvalósításában az egyik legfontosabb tényező a takarmányozás megreformálása volt. A magyar szürke fajtát, közismert igénytelenségénél fogva, mindig és mindenütt szűkösen takarmányozták. Csupán a mennyiségben és minőségben megfelelő takarmányozás is jelentősen növelni tudta a fajta termelési mutatóit az addig ismert értékekhez képest. Ezt az egyesület tagjainak eredményei egyértelműen bizonyították. A tenyésztésre szánt növendékek egy évvel korábban váltak tenyészéretté, a tinókat pedig egy évvel korábban lehetett járomba szoktatni. A szükséges többlet takarmányt — ez is forradalmi újításnak számít — vetett vagy feljavított havasi legelőkről biztosították, így nem kellett területet elvonni az árunövényektől.

A teheneket fejték is, és a tejtermelés is szelekciós szemponttá lett. Tejtermelésben a fajtáról addig elképzelhetetlen eredményeket értek el. JÓSIKA báró kolozskarai tehenészetében például 2500 liter volt az átlagos laktációs termelés.⁶

Az intenzívebb takarmányozás következtében várható elfinomodást edző felneveléssel, a tenyészállatok kíméletlen használatával és következetes, szigorú szelekcióval igyekeztek megakadályozni. Az egyesület alelnöke, SPERKER Ferenc például 377 kat. holdas (222.4 ha) birtokán egyáltalán nem tartott ökröt. Minden igásmunkát törzstehenei végeztek. Még az előrehaladott vemhes állatok sem kaptak ez alól felmentést, így nemegyszer előfordult, hogy a borjú a barázda szélén jött a világra. Hogy a fejés miatt istállózott tehének az istállózás következtében ne puhuljanak el, már a századfordulón bevezették a kötetlen tartást, amihez naponta kiadós mozgás járt.⁷

Alapos szakmai vita után kidolgozták a „javított magyar-erdélyi szarvasmarha” fajtastandardját⁸ és megkezdték a tenyészállatok törzskönyvi ellenőrzését is.

Bár az egyesület célkitűzései között szerepelt a jól bevált új módszerek terjesztése, a „javított erdélyi-magyar marha” mégis néhány zseniális tenyésztő egyéni csúcsteljesítménye maradt. Tenyészállataik sok és jelentős elismerést arattak a századelő kiállításain, de módszereik nem tudtak elterjedni. A sikertelenségben kétségkívül jelentős része volt az első világháború kitörésének, hiszen így az egyesület csak három évig működhetett. Az sem elhanyagolható tényező azonban, hogy az egyesület alapítói a saját felkészültségi szintjükhez mérték a célokat és módszereket. Az ilyen módon történő fajtanemesítés ritka nagy hozzáértést, gondosságot, tenyésztési fegyelmet, következetességet és a fajta iránti fanatikus elkötelezettséget kíván, ez pedig nem volt (és ma sincs) meg minden átlagos gazdában.

Az első világháború utáni Magyarországon e tenyésztői módszerek alkalmazását alapvetően megakadályozták az Alföld természeti adottságai és gazdasági viszonyai. Azokon a külterjes gazdálkodású vidékeken, ahol a magyar szürke marha nagy tömegben megmaradt a köztenyésztésben, a növendékori bőséges táplálás feltételei távolról sem voltak adottak. Tovább rontotta a fajta korszerűsítésének esélyeit, hogy a gazdasági környezet ismét az ígásökornevelésnek kedvezett. Erdély elvesztése miatt csökkent a kínálat, a háborút követő infláció és gazdasági visszaesés az extenzív termelés felé tolta el a gazdálkodást, ami az ígásökor keresletet fokozta. A háború előtt a hízott ökör volt drágább 20-30%-kal a jármosökörnél, a háború után megfordult az arány. A pengő kibocsátása, a gazdaság stabilizálódása következtében a traktor kezdte visszaszorítani az ökör használatát, de ez is csak az 1929-33-as gazdasági válságig tartott. Bár az ekkor készült gazdaságossági számítások többsége a traktor munkáját találta gazdaságosabbnak, az ebből származó előnyt csak a tőkeerős, nagy gazdaságok tudták kihasználni a válság éveiben. Mivel a traktorok munkájának szinte minden költsége készpénzkiadást jelentett, a kisebb gazdaságok visszatértek az ígásökörhöz, ahol az „üzemanyagot” és a munkabér egy részét a gazdaság a termésből természetben tudta fedezni.⁹

Ez a viszonylag rövid idő alatt lejátszódó két nagy változás hívta fel a gazdálkodók és a földművelésügyi kormányzat figyelmét a magyar szürke fajta kiszolgáltatott helyzetére és megőrzésének fontosságára.

A továbbiak pontos megértéséhez itt egy kis kitérőt kell tennünk. Az 1920-as években elindult egy átrendeződési folyamat a nagybirtoknak és a kisüzemeknek a tenyésztésben betöltött szerepében, amely a gazdasági válság végére véglegessé vált. A nagyüzemek a tagosítás folytán elesetek az olcsó legelőn való állattartás lehetőségétől, így a tinónevelés költségérzékeny lett. A klasszikus nagyüzemi módszer, a heverő gulyában való tehéntartás és a gulyabeli tinónevelés a beállított ökröt terhelő magas tehéntartási és felnevelési költségek miatt gazdaságtalanná vált. A kisgazdaságok részint a tehén igázásának és fejésének költségesökkentő hatása révén, részint a „kézben” felnevelt tinónak egy évvel korábbi befogása révén kb. 10%-kal olcsóbban tudtak ígásökröt előállítani. A csak igázásra használható állatot megfelelően kihasználni viszont csak a 2-300 holdnál (118-177 ha) nagyobb birtokon volt lehetséges. A háború után a nagybirtokosok legnagyobb része már nem maga nevelte a birtokán használt ígásökröket, hanem vásárolta — főleg kisgazdaságoktól. Ez még azokra az uradalmakra is érvényes, akik nem számolták fel magyar gulyájukat, ők ugyanis a bikaborjakat igyekeztek minél nagyobb számban tenyészállatként értékesíteni.¹⁰

A fent vázolt munkamegosztás azonban csak olyan extenzív területeken lehetett tartós, ahol a kisgazdaságok csak házi szükségletre termeltek tejet. A tejet eladásra termelő kisgazdaságokban az ígázott és fejt magyar szürke tehén óhatatlanul a hármas hasznosítású nyugati fajták konkurrenciájával kerül szembe. Minél fontosabb értékmérő tulajdonság a tejtermelés, a magyar szürke fajta annál kevésbé állja ezt a versenyt. Így a magyar szürke fajtában a tejtermelés fokozására irányuló tenyésztői munka a fajta nemesítését célzó szándék ellenére a tarka marha felé irányítja a kisgazdákat.

Ezt, a magyar szürke fajta számára életbe vágóan fontos összefüggést a 30-as években egyedül PIACSEK András ismerte fel, és hangsúlyozta hagyományos gulyabeli tartás fontosságát.¹¹

A fenti ellentmondást volt hivatott áthidalni az 1930-as évek elejétől a „népies törzstenyészetek”, közhasználatú nevén „ötvenes gulyák” intézménye. Egy-egy ilyen gulyába ötven, kisgazdától összegyűjtött tehén és egy bika tartozott.

A klasszikus heverő gulyabeli tehéntartáshoz való visszatérés volt az a pont a fajta történetében, amikor a reálisan gondolkodó tenyésztők kénytelenek voltak belátni, hogy a fajta „tenyésztési kereteit csupán a belföldi ököranycsüszükségletnek kielégíthetése szabja meg”,¹² Indultak ugyan még néhányszor tejtermelési kísérletek a magyar szürke fajtával,¹³ de ezek nem voltak befolyással sorsának alakulására. Az ötvenes gulyák rendszere — bár a fajta megőrzését, sőt javítását szolgálta — visszavezetett a heverő gulya gazdaságossági problémáihoz. A tinónevelést nemcsak a fejés és a tehén igazása révén elérhető nyereség elmaradása drágította, hanem a legelőbérlet és a pásztorbér is. Így azok a kisgazdák, akik ötvenes gulyába járatták a teheneiket, rá is voltak utalva a Földművelésügyi Minisztérium által 1935 és 1942 között a törzskönyvezett tehének után folyósított tenyésztési segélyre. (1942 után csak az elit tehének után járt segély).¹⁴

A magyar szürke fajtával kapcsolatos tenyésztésszervezési és törzskönyvezési feladatokat az 1931 tavaszán alakult Magyarmarha Tenyésztők Országos Egyesülete látta el. Ez a szervezet kezdte meg a fajta országos törzskönyvezését és szervezte az ötvenes gulyák felállítását.

Az 1935. évi közgyűlésről szóló beszámoló már 3500 törzskönyvezett tehénről és 18 ötvenes gulyáról ad hírt, 1940-re ezek a számok 6332-re, illetve 80-ra emelkedtek. 1941-ben 90, 1942-ben pedig már 131 ötvenes gulyáról szól a híradás. Ha figyelembe vesszük, hogy ötvenes gulyák csak az ország területének egy részén működtek, ez a növekedés rohamosnak mondható.

Az ötvenes gulyákba csak törzskönyvezett, szép, hibátlan küllemű tehének kerülhettek. A Hortobágyon¹⁵ a cifragulyából válogatták ki az arra alkalmas egyedeket. 1938-ban a cifragulya fel is oszlott, és 4 ötvenes gulya maradt belőle Macskatelken. Az ötvenes gulyák teheneit szarvasütéssel jelölték meg. Az elit törzstehenek a szarvszám elé egy "E" betűt kaptak. A borjak fülébe a gulyások beletetoválták az anyja szarvszámát. A tetoválásról nyilvántartást kellett vezetniük, amely tartalmazta a borjú apját is. A fedeztetési időny április 20-tól (vagy május 1-jétől) szeptember 1-jéig tartott. Amikor a bikákat elvitték a gulyából, az egy telken járó ötveneseket (2-4 gulya) összeverték egy gulyába. Az ötvenes beosztás tehát kizárólag azt a célt szolgálta, hogy a borjak származása pontosan ellenőrizhető legyen. A bikák (60 db) Debrecen város bikái voltak. A fedeztetési időnyen kívül Várostantyán jártak, bikagulyában. A Hortobágyon az ötvenes gulyáknál a kiverés április 5-én volt, szorulás Erzsébet napkor (november 19). Ezekkel a határnapokkal kötötték a gulyások szerződését. Ha egyik-másik tehénért Erzsébet napkor nem jött el a gazdája, a gulyás „a szíjjelvert gulya maradékját” hazahajtott, oda kellett mennie a gazdának a tehénért. A hortobágyi ötvenes gulyákban kiegészítő takarmányt csak a bikák kaptak alkalmilag. (Az adatközlő szerint egy biká-

nak sok volt az 50 tehén, noha a nagy gulyákban is 50 tehenet számítottak egy bikára.) Minden telken volt egy szénáskert; ha „nem vót mező” (kieggett a legelő) esténként a szénáskertbe hajtották az azon a telken járó ötvenes gulyák bikáit szénára.

A Hortobágyon 1944-ig voltak ötvenes gulyák.

Ha összehasonlítjuk az Erdélyi Jelleű Magyarfajta Szarvasmarhát Tenyésztők Egyesületének és a Magyarmarha Tenyésztők Országos Egyesületének tevékenységét, azt állapíthatjuk meg, hogy mindkét szervezet a fajta hármás hasznosításúvá való alakítását tűzte ki célul, de a kiváló igás tulajdonságok megőrzésére különös hangsúlyt fektettek. A tejtermelés fokozására irányuló kísérletek jelentős eredményeket hoztak ugyan a fajta addigi tejelési mutatóihoz képest, de nem tudták tejelő irányba elmozdítani a fajtát, sőt tejelő vonalakat sem tudtak kitenyészteni. Az igásökor viszonylag biztos piaca meggátolta a hústermelési — hízékonysági tulajdonságok fejlesztését. A bikaborjakból vagy ökröt, vagy tenyészbikát neveltek. Ennek következtében a célként megfogalmazott hármás hasznosítás elérése helyett a szervezetek tevékenysége a gyakorlatban egy jól tejelő igásmarha kitenyésztésére irányult. Az ötvenes gulyák felállításának fő célja a származásellenőrzés és a törzskönyvezés feltételeinek biztosítása volt, valamint annak a lehetőségnek a megteremtése, hogy a legértékesebb kispaszta tehenekhez valóban jó, értékes bikákat lehessen beosztani. E célkitűzés és a konzervatív tartási mód már majdnem modern értelemben vett fajtamegőrzésnek tekinthető.

A második világháború után a mezőgazdaság „szocialista átszervezése” következtében néhány év alatt szinte teljesen megszűnt az igásökor használata, így a magyar szürke marha végleg elveszítette létalapját. Az 50-es években a kosztromai fajtával végzett keresztezési és tejtermelési kísérlet után az 1960-as évek elején a magyar szürke tenyésztés mélypontra zuhant. Azóta állami támogatással és hosszú évek szívós munkájával sikerült a végveszélybe jutott fajtát megmenteni, fenntartását a lehetőségekhez képest megnyugtatóan biztosítani, és a kipusztulás közvetlen veszélyét elhárítani.

JEGYZETEK

¹MATOLCSI J. 1980. 67. p.

BARTOSIEWICZ L. 1993. 54. p.

²REICHENBACH B. 1925. 167. p.

³ÉBER E. 1961. 207. p.

⁴SZÓLLÓSY G. 1980. 20. p.

SZÓLLÓSY G. 1989. 239. p.

⁵REICHENBACH B. 1932. 174. p.

⁶SPERKER F. 1911. 19. p.

⁷SZÓLLÓSY G. 1989. 239. p.

⁸SZÁSZ F.—HREBLAY E.—SPERKER F. 1910.

⁹BENKE GY. 1932. 110. p.

¹⁰PAZÁR G. 1925. 792. p.

ZSOLNAY E. 1929. 40. p., 88. p.

¹¹PIACSEK A. 1933. 277. p.

¹²PIACSEK A. 1939. 7. p.

¹³KECSKÉS S. 1991. 173. p.

¹⁴54.287/1934. FM sz. rendelet

242.222/1942. FM sz. rendelet

¹⁵A hortobágyi ötvenes gulyákra vonatkozó adatok Kiss János gulyás (született 1924-ben Nagyhegyesen) szövegi közlései. Hortobágy — Máta 1989. VI. 14.

IRODALOM

BARTOSIEWICZ László 1993. A magyar szürke marha története.

Természet Világa 1993. 54–58. p.

BENKE Gyula 1932. A magyar marha szerepe a Tiszántúl köztenyésztésében.

Állattenyésztők Lapja 1932. 110. p.

ÉBER Ernő 1961. A magyar állattenyésztés fejlődése. Budapest

KECSKÉS Sándor 1991. A magyar állattenyésztő szervezetek története 1928–1948. Herceghalom

MATOLCSI János 1980. A fajta kialakulása in: Bodó I.—Gecse Lászlóné—Matolcsi J.—Németh M.: A magyar szürke szarvasmarha fajta. Kézirat.

PAZÁR Géza 1925. A magyar marha szerepe az alföldi köztenyésztésben. Köztelek 1925. 792. p.

PIACSEK András 1933. A magyar marha megmentéséért. Állattenyésztők Lapja 1933. 277. p.

PIACSEK András 1939. Az „ötvenes magyar törzsgulyák” jelentősége.

Magyar Állattenyésztés 1939. 7. p.

REICHENBACH Béla 1925. Magyar vagy nyugati fajta marhát tartson-e az alföldi kisgazda. Állattenyésztők Lapja 1925. 167. p.

REICHENBACH Béla 1932. A mezőgazdasági üzem berendezése és szervezése. Budapest.

SPERKER Ferenc 1911. A húsdrágaság és a magyar szarvasmarha. Kolozsvár.

SZÁSZ Ferenc—HREBLAY Emil—SPERKER Ferenc 1910. A magyar-erdélyi fajta szarvasmarha standardja. Budapest.

SZŐLLŐSY Gábor 1980. Rokontenyésztés a Hortobágyi Á. G. magyar szürke gulyájában. Szakdolgozat. Kézirat.

SZŐLLŐSY Gábor 1989. Sperker Ferenc (1857–1923). In: Magyar Agrártörténelmi Életrajok III. Szerk.: Für Lajos — Pintér János. Budapest.

ZSOLNAY Endre 1929. A magyar marha tenyésztése nagyüzemekben I., II., III. Állattenyésztők Lapja 1929. 40., 88. p.

Two attempts to save the Hungarian Grey horned cattle

The paper outlines the history of the Hungarian Grey horned cattle from the emergence of the variety until the middle of the 19th century. It gives a detailed analysis of the role played by this variety in agriculture of the era and the economic effects having significantly contributed to developing and maintaining characteristic features of

the Hungarian Grey cattle, then to its falling into the background around the turn of the century.

Stockbreeders wanted to prevent the Hungarian Grey cattle from the extinction in view of its valuable characteristics (sound constitution, resistance to diseases, excellent usability for draught, high concentration milk). From among these efforts, the paper gives account of the two most important ones before 1945.

The first one took place in the first decades of the 20th century within the framework of the Association of Breeders of the Transylvanian Type Hungarian Cattle. The essence of the method is that hidden capabilities of a variety can be brought to the surface by intensive feeding of the animal at young age. Using this method, members of the Association attained results in milk and meat production which significantly surpassed former production parameters of the Hungarian Grey cattle, while preserving excellent draught characteristics and sound constitution of the variety. Extensive spreading of the method was hindered partly by the fact that it required its appliers to have an extremely high-level expertise, partly by the outbreak of World War I and political situation after the war.

The second attempt to save the variety was directed by the National Association of Breeders of Hungarian Cattle, in the 1930s-40s. It was based on the perception that in the field of milk and meat production Hungarian Grey cattle had a handicap that could not be made up, so the variety had to be preserved first of all as draught cattle. The traditional method of keeping cows in herds was therefore revived. From among the smallholders cows those with best performance and stature were arranged into herds of fifty. One bull belonged to each of these herds, so the pedigree of the calves could be reliably controlled. The author describes details concerning the practice of herds of fifty, relying on data gathered by himself on the Hortobágy plain.

A MAGYAR FÖLDMŰVELÉSÜGYI IGAZGATÁS ALSÓ- ÉS KÖZÉPFOKÚ SZERVEINEK LÉTREHOZÁSA ÉS MŰKÖDÉSE A DUALIZMUS KORÁBAN

Takács Imre

A dualizmus kori magyar közép- és alsófokú közigazgatás teendőinek ellátása a törvényhatóságok és a községek hatás- és feladatkörébe tartozott, amennyiben az nem tartozott állami igazgatási szervhez. A földművelésügyi közigazgatás intézése csak ott lért el az általános közigazgatásétól, ahol ez a cél megvalósításához szükségesnek mutatkozott. Ezért annak korszerű kiépülését a dualizmus kori általános magyar közigazgatás szervezete és működése fejlődésének ismertetésével kezdjük.

A földművelésügyi közigazgatást nem lehet az általános közigazgatás intézményrendszeréből mintegy kiszakítva, külön hatóságok által intézett igazgatási ágként tekinteni, mint kell a pénzügyi közigazgatást. Csak felsőfokon a miniszter személyében volt a földművelésügyi közigazgatásnak külön hatósága, közép- és alsófokon viszont ugyanazok az önkormányzati hatóságok, szervek jártak el annak ügyeiben is, amelyek az általános közigazgatásban intézkedtek, határoztak. Szervezeti értelemben nem lehet szó az általánostól különböző dualizmus kori közép- és alsófokú földművelésügyi közigazgatásról, hanem csak a közigazgatási jognak földművelésügyi jellegű olyan komplexumáról, amely bizonyos különlegességeket mutatott, mert a földművelésügyi jogszabályok végrehajtása során a jogi megállapításoknak szakszerű követelményekhez kellett alkalmazkodniuk.

Az 1867. évi osztrák-magyar kiegyezéssel helyreállt az abszolút uralom által megszüntetett, majd 1860-1861. évi rövid idejű feléledése után ismét felfüggesztett vármegyrendszer.¹ Minthogy az 1848. évi országgyűlés a törvényhatóságok új jogállását csak fő vonásokban szabályozta (az 1848:XVI. tc.-kel a vármegyékét, az 1848:XXIII. tc.-kel a városokét),² az 1867 utáni korszakra hárult a feladat, hogy közigazgatásunkat a polgári államberendezkedésnek megfelelően korszerűsítse. A hagyományos vármegyei autonómiának a parlamenti kormányzattal való összeegyeztetése azonban nem bizonyult könnyen megoldhatónak.³

Közigazgatásunk szükséges átszervezése a kiegyezés utáni politikai-hatalmi viszonyok között kellő előkészítés nélkül kezdődött, hiszen az abszolutizmus centralizált közigazgatását nem tekintették követendő példának. A bírói hatalom gyakorlásáról szóló 1869:IV. tc.-kel a közigazgatástól elválasztották az igazságszolgáltatást, ami a nyugat-európai mintájú alkotmányos államrendezésnek egyik fő követelménye volt, és emelte a bíraskodás színvonalát. I. fokon ezután a királyi járásbíróság járt el mint polgári és büntetőbíróság. Ezzel a kihágási bíraskodás és a kisebb magánjogi peres ügyekben eljáró községi bíraskodás kivételével kivonták az igazságszolgáltatást a közigazgatási szervezet hatásköréből. 1848-ban megszűnt a törvényhatóságok országgyűlési követkületésének és a követek utasításának joga is, a vármegye tehát a törvényhozásnak nem volt többé tényezője. Ki kellett alakítani az új vármegyét, amelynek a területén fekvő községek három típusa: a rendezett tanácsú városok, a nagy- és a kisközségek fölötti közvetlen igazgatási és politikai felügyelet gyakorlása maradt a fő feladata.⁴ A helyi közigazgatási teendőket a nagy- és kisközségek saját szerveikkel hatósági jogkör nélkül látták el.⁵

A köztörvényhatóságok rendezéséről szóló 1870:XLII. tc., a dualizmus korának első törvényhatósági törvénye egységes közigazgatási területbeosztást honosított meg az országban.⁶ Elismerte a falusi községek közjogi jogállását,⁷ és a vármegyékével azonos közjogi szintre emelte a nagyobb szabad királyi városokat mint önálló törvényhatóságokat. Nem szüntette meg azonban az egyes törvényhatóságok területének nagysága, lakosságuk száma és adózóképesége tekintetében a közöttük történetileg kialakult aránytalanságokat.⁸

A népképviselői parlamentnek felelős miniszteriális kormányzati rendszer és a törvényhatósági önkormányzat összeegyeztetésére először szintén az 1870:XLII. tc.-kel történt kísérlet. Ez a törvény meghagyta a törvényhatósági autonómia fő ismérveit: az önálló szabályalkotási és önálló háztartási jogot. Belügyekben a törvényhatóságok továbbra is intézkedhettek, határozhattak és határozataikat a saját tisztviselőikkel hajthatták végre, továbbá megállapíthatták az általuk ellátott közigazgatás költségeit, és gondoskodhattak ezek fedezéséről.

Az önkormányzati jog letéteményese, a törvényhatósági bizottság közgyűlése (a helyi kisparlament) volt. Arról, amit az állami főhatalom nem vont a maga hatáskörébe, a törvényhatóságok szabályrendeleteket (statutumokat) alkothattak, ezek irányadóak voltak minden érintett jogviszonyra, de nem kerülhettek ellentétbe a törvényekkel, a kormány- és a miniszteri rendeletekkel, és nem sérthették a községek önkormányzati jogait.⁹ A szabályrendeletek kétféleké voltak: olyanok, amelyeknek alkotását magasabb jogszabály kötelezővé tett és olyanok, amelyeknek alkotása nem volt kötelező. A kormány (miniszter) csak olyan szabályrendelet alkotására utasíthatta a törvényhatóságot, amelyet ez megalkotni volt köteles. A szabályrendeletnek bemutatási záradékkal történő ellátása előtt nemcsak jogszerűségét, hanem célszerűségét is vizsgálták, s a tárgya szerint illetékes miniszter a szabályrendelet kiegészítését, esetleg új szabályrendelet készítését kívánhatta.¹⁰ A szabályrendeletek hatályba léptetésének feltétele volt szabályszerű kihirdetésük. Konkrét ügyekben is határozhattak, intézkedhettek a

törvényhatóságok, de a főispán és a törvényhatósági tisztii főügyész a sérelmes határozatok, intézkedések ellen köteles volt a kormánytól jogorvoslatot kérni.¹¹ A vármegyéknek kevés kivétellel nem volt vagyonuk, kiadásait az évente megajánlott (később állandósított) államsegélyből fedezték. Csak az állami egyenes adók (a föld-, ház-, jövedelem- és kereseti adó) után vehettek ki csekély pótdadót.¹² A városi törvényhatóságok ellenben saját ingó és ingatlan vagyonuk, hasznát hajtó jogosítványaik jövedelméből rendszerint számottevő bevétellel rendelkeztek.

Az 1870:XLII. tc. alkotása kompromisszum eredménye volt a vármegyei önkormányzatot fenntartani kívánó municipalizmus és a kormány hatalmát növelni célzó centralizmus között. Az utóbbi irányzat érvényesülése a közigazgatási feladatok intézésének egy részét a dualizmus első éveitől kezdődően fokozatosan kivonta a törvényhatósági hatáskörből és új állami szervekre ruházta rá, amelyek fölött a kormány nem főhatósági ellenőrzést gyakorolt csupán, hanem közvetlenül neki voltak alárendelve.

Az 1870. évi törvény a törvényhatósági teendők között megkülönböztette az állami közigazgatás közvetítését és az önkormányzati feladatok ellátását, bár e kettő közötti határ a törvényből nem tűnt ki, továbbá a politikai jogok gyakorlását. Igazgatási szempontból az önkormányzati közigazgatás az országos viszonylatban rendelkező jogszabályok végrehajtását célszerűen a helyi viszonyokhoz alkalmazhatta, végrehajtásuk így rugalmasabb lett. A törvényhatóságok politikai jogainak gyakorlása azt jelentette, hogy országos érdekű kérdésekkel is foglalkozhattak, azokat megvitathatták, a rájuk vonatkozó megállapításokat egymással közölhették, a törvénytelennek vagy sérelmesnek tartott kormányrendeletek ellen felirati joggal élhettek, sőt az országgyűlés által meg nem szavazott adók beszédését és meg nem ajánlott ujonok kiállítását megtagadhatták. Állásfoglalásukat kérvény alakjában az országgyűlés képviselőházához vagy főrendiházához közvetlenül felterjeszthették. Ilyen messzemenő politikai autonómia Közép-Európában akkoriban egyedülálló volt.

A dualizmus idején, és utóbb is 1944-ig, a törvényhatóság az állami végrehajtó hatalom oszlopos tényezője maradt akár országos, akár helyi feladatok intézésével történt területén az állam- és az egyéb közcélok megvalósítása, hiszen az országos és a helyi feladatok között minőségi különbség nincsen, hanem csak fokozati és mennyiségi. Mindamellet — mint már említettük — az 1870:XLII. tc. is centralista szellemű volt, 1848-hoz képest korlátozta a törvényhatóságok önállóságát, nehogy mint a közigazgatás általános középfokú hatóságai a központi akarat érvényesülését a végrehajtás során fékezhesék. A polgári kornak mindvégig jellemző vonása volt a kormányoknak a törvényhatósági hatáskör szűkítésére irányuló szándéka, a vármegyék fölötti gyámkodás növelése.¹³

Az autonóm közigazgatási hatóságok és az állami igazgatási intézmények, szervek működésének célszerű összehangolására irányuló törekvés minden törvényhatóságban új testületi hatóság, a közigazgatási bizottság létesítésére vezetett (1876:VI. tc.). E egyes összetételű bizottság a kormányt képviselő főispán elnökön kívül 10 közszolgálatban álló tisztviselőből és a törvényhatósági bizottság közgyűlése által titkos szavazással 2-2 év tartamára választott 10 laikus tagból, összesen 21 tagból állt.¹⁴ A 10 választott

laikus tag fele minden év végén kicserélődött. A hivatalból való tagok közül 5 közép-fokú állami intézménynek volt a vezetője: a kir. ügyész, az adófelügyelő (utóbb helyette a pénzügyigazgató), az államépítészeti hivatal főnöke, a tanfelügyelő, a posta és távirdai igazgató, 5 pedig törvényhatósági főtisztviselő: az alispán,¹⁵ illetve a törvényhatósági joggal felruházott város polgármestere, a vármegyei, illetve a törvényhatósági joggal felruházott város főjegyzője, a tisztí főügyész, a tisztí főorvos és az árvaszéki elnök. A helyi közigazgatás számai a közigazgatási bizottságban futottak össze, amelynek létesítésével is nagyobb lett a kormány befolyása a helyi ügyek közigazgatási intézésére, hiszen a főispán elnök sürgős esetben a közigazgatási bizottság nevében egyedül is eljárhatott.

A közigazgatási bizottság államérdekből felügyelt arra, hogy pontosan lássák el a helyi közigazgatás teendőit, és az ellenőrzés keretében fegyelmi úton felelősségre vonhatta a közigazgatási ágak intézőit. Határozatai a bíróságok kivételével a törvényhatóság területén működő valamennyi állami és önkormányzati hatóságra, intézményre és szervre kötelezőek voltak. A törvényhatósági bizottság közgyűlésének esetleges törvényellenes határozatai ellen panasszal fordulhatott az illetékes miniszterhez és javaslatot tehetett szabályrendelet alkotására. Havonta legalább egy teljes ülést tartott, konkrét szakügyekben a megfelelő albizottságaiban intézkedett. Adott esetekben a közigazgatási bizottság határozatai a kormánynál, a közigazgatási bíróságnál, illetve a törvényhatósági bizottság közgyűlésénél megfellebbezhetőek voltak. Az a szervezési mód, hogy a közigazgatási bizottság közszolgálatban álló tagjai a főispán elnök szavazatával többségben voltak, mindenkor érvényre juttathatta a felsőbb akaratot. A földművelési ügyeket 1882 után a közigazgatási előadó, 1913 óta a gazdasági felügyelőség vezetője képviselte a közigazgatási bizottságban.

Az 1870:XLII. tc. közjogunkba osztrák mintára bevezette a virilizmus intézményét. A törvény a kapitalista polgárság szerepét a közigazgatásban azzal kívánta erősíteni, hogy a földbirtokosok mellé felsorakoztatta a vagyonos polgárokat. Kimondta, hogy a vármegyei és a városi törvényhatósági bizottságok tagjai felerészben a törvényhatóság területén legtöbb állami egyenes adót fizetők (a virilisták) legyenek, és csak a tagsági helyek másik fele tölthető be választással. Ezzel az 1870:XLII. tc. a vagyont közjogi kiváltsággal honorálva, tulajdonképpen ellentétbe került az egyik legfontosabb 1848-as vívmánnyal, az állampolgári jogegyenlőséggel. A virilizmus igazgatásszervezési módszerét azután az 1871:XVIII. tc. a községi közéletben is érvényesítette. A vagyonnak a helyi közigazgatásban így szinte meghatározó szerep jutott.

1880 november havában a belügyminiszter az ország különböző vidékeiről több főispánt, alispánt, vármegyei főjegyzőt és az önkormányzati közigazgatás terén korábban működött országgyűlési képviselőt értekezletre hívott össze, hogy a közigazgatás korszerű reformjára vonatkozó véleményüket megismerje. Az ankéton két lényeges terv fogalmazódott meg. Egyik annak felismerése után, hogy a közigazgatás ellátásához nem elég a józan ész, mert a közügyek modern hatósági intézése is szakma, amely sokféle ismeretet feltételez, szükségesnek tartotta a közigazgatásban az intézkedő fogalmazókari tisztviselők képezésének emelését, amit azután az 1883:I. tc. megvalósított, de

egyelőre csak elvben, mert a gyakorlati közigazgatási vizsga bevezetése még évtizedekig váratott magára. A másik terv a törvényhatósági pénzkézelés körüli lazaságok ellen kívánt intézkedni.

Szembetűnően növekedett a közigazgatás központosítása az 1870:XLII. tc. javított kiadásával, a második törvényhatósági törvényként ismert 1886:XXI. tc. alkotásával, amely a főispáni hatalom újabb jelentős kiterjesztése által már-már a közigazgatás átlamosítását jelentette. Egyebekben viszont ez a második törvényhatósági törvény érintetlenül hagyva az 1870:XLII. tc. számos rendelkezését, csak a gyakorlatban mutatkozott hiányait pótolta, és kihagyta vagy átalakította az egyéb újabb törvényekkel ellenkező rendelkezéseit. Ugyanakkor mindkét községi törvény (1871:XVIII. tc. és 1886:XXII. tc.) a vármegyéknek a községek fölött messzemenő ellenőrzési jogot adott.¹⁶ A második törvényhatósági törvény növelte a központi hatalmat úgy is, hogy a főispán a miniszter felhívására a törvényhatóság első tisztviselőjéhez és általa valamennyi törvényhatósági és községi közegehez rendelkezéseket bocsáthatott ki és tőlük jelentéseket kívánhatott. Ezután a törvényhatóság alkalmazottai közül a főispán nevezte ki a tiszti főorvost, a járási orvosokat, a számvevőit, a pénztári személyzetet és az állatorvosokat.¹⁷ A törvényhatóság esetleges passzív ellenállásának legyőzése végett a kormány kivételes hatalommal is felruházhatta a főispánt, amellyel ő az alispán, illetve a törvényhatósági joggal felruházott város polgármestere helyett közvetlenül rendelkezhetett a törvényhatósági tisztviselőkkel.¹⁸

A szoros kormányellenőrzést a miniszterek parlamenti felelősségével indokolták, amelyekkel a törvényhatóságok régi széles körű közjogi jogosítványai alig lettek volna összeegyeztethetők. Ez ideig a főispáni hatalom lényegében csak a törvényhatóság passzív ellenállásába ütköző kormány- és miniszteri rendeletek végrehajtásáig terjedt, ezután az a honvédséggel, a csendőrséggel és a határőrséggel való rendelkezés jogán kívül minden más közigazgatási viszonylatra is kiterjedt, ami alkalmas volt az állami befolyásnak és akaratnak a törvényhatóságokban való fokozott érvényesítésére.¹⁹ A politikai és a szervezéstechnikai értelmű centralizálás abból a megfontolásból kívánta a központi hatalom erősítését, hogy az önkormányzati hatóságok mindenkor a kormány politikájával egyezően dolgozzanak, s adott esetben a kormány a közigazgatás állapotáért az országgyűlés által felelősségre vonható legyen.

A miniszteriális államkormányzat és a vármegyék olykori szembenállásának ellenére a törvényhatóság megmaradt a közigazgatás általános középfokú hatóságának. Területén a földművelésügyi közigazgatási jogszabályok és miniszteri utasítások végrehajtása, a községekben azoknak foganatosíttatása szintén feladata volt. Ez a feladatkör elsősorban a vármegye decentralizált I. fokú közigazgatási hatóságánál, a járási főszolgabírónál jelentkezett, aki közvetlen felügyeleti hatósága volt a nagy- és a kisközségeknek, amelyek nem rendelkeztek hatósági jogkörrel.²⁰ A legtöbb helyi közigazgatási ügy így nem a községben volt eldönthető, hanem a főszolgabíró hatáskörébe tartozott.

A kiegyezés után a Monarchia bonyolult nemzetiségi, társadalmi és politikai viszonyainak ellenére nyugodtabb évtizedek következtek. Ezek légkörében az ipar, a keres-

kedelem és a bankrendszer kiépítésére kedvező feltételek teremtődtek, ami tőkeszegény mezőgazdaságunk kapitalista fejlődésére is előnyösen hatott. A termelőerők korszerű fejlődése egyre több életviszony szabályozását igényelte, s a gazdasági-társadalmi viszonyok modernizálódása, a gyors változások folytán a közigazgatás feladatköre sokrétűbbé vált. A földbirtoklás főbb feudális maradványainak felszámolása, a termelés technikai fejlesztése, a közbiztonság megszilárdítása, a közegészségügy s a közoktatás kiépítése és az emelkedő állami szükségletek fedezésére újabb bevételi források feltárása szükségessé tette a közigazgatás szervezeti továbbépítését különösen azért, mert nemcsak hatalommal megvalósítható szakfeladatokról volt szó, hanem szükséges lett a jogszerűségnek a célszerűséggel való kiegészítése, hogy a jogszabályban kimondott követelmény a végrehajtás során megvalósuljon. Emiatt a dualizmus kori Magyarország kormányai a nyugat-európai fejlődéshez hasonlóan egyre inkább kiterjesztették hatalmukat a helyi önkormányzatok fölött. Ezek gazdasági megnyilvánulásait is rendszerint miniszteri jóváhagyáshoz kötötték, mialatt a hagyományokhoz kötődő közhangulat, a kormányellenőrzéstől féltve a helyi hatalmat, a vármegyei autonómia minél teljesebb épségéhez kívánt ragaszkodni.²¹

A vármegyék közigazgatási hatáskörét csökkentő további törvényhozási intézkedések is voltak: az 1876:XV. tc.-kel a királyi adófelügyelőségek megszervezése, az 1877:XXIV. tc.-kel a vármegyei mérnöki állások megszüntetése és az államépítészeti hivatalok létesítése, az 1881:III. tc. alapján a vármegyei pandurok karhatalmi alakulatát felváltó állami csendőrség megszervezése. A vármegyék jogait a költségvetéssel is korlátozták. Az 1883: XV. tc. kimondta, hogy a vármegyék kötelesek költségvetésüket jóváhagyás végett a belügyminiszterhez felterjeszteni, akinek jogában állt elrendelni abba bizonyos tételeknek beállítását, esetleg új költségvetés készítését. Különösen csökkentette a vármegyék gazdálkodási jogkörét az 1889:XXVIII. tc.-kel a pénzügyigazgatás átszervezése, továbbá az 1902:III. tc.-kel a megyei vagyonkezelés önállóságának gyakorlatilag teljes megszüntetése.

Ismételten utalunk arra, hogy a gazdasági fejlődés során sokasodó feladatok ellátására rendszerint úgy történt a közigazgatás szervezeti továbbépítése, hogy a minisztériumtól közvetlenül függő újabb igazgatási szerveket, intézményeket hoztak létre, miáltal az önkormányzatok addigi hatáskörének egy-egy része megint az államhoz került át. Ez az irányzat jellemző volt a földművelésügyi közigazgatásra is. A központi kormányzat az életnek egyre több területét vonta közvetlen funkcionális befolyása (irányítása, ellenőrzése) alá.

A miniszteriális központi kormányzat és a vármegyerendszer szembenállásából (a polgári és a feudális-nemesi szemlélet kettősségéből) keletkezett problémák oka gyakran nem is a múlthoz képest meggyöngült vármegyék olykor csak feltételezett passzív ellenállására, hanem szervezőképességük elégtelenségére volt visszavezethető.²² A dualista korszakban így létrejött a korszerű szervezetének ellenére sem mindig olajozottan működő közigazgatási apparátus, amelynek kialakításakor általában nem sokat törődtek azzal, hogy az új állami intézmények, szakigazgatási szervek azonos területi beosztásban és egymással összhangban működjenek.

Pozitív előjelű jogalkotásként kell viszont értékelnünk a közigazgatási eljárás egyszerűsítéséről szóló 1901:XX. tc.-et. E törvény nagyrészt felszámolta az avult közigazgatási eljárásokat, az ésszerűtlen előírásokat, a bonyolult ügymeneteket, és egységesítette a kihágási ügyekben eljáró fórumrendszert. Rendelkezései az adó- és illetékügyeket kivéve, kiterjedtek az összes közigazgatási ügyekre, tehát a földművelésügyi közigazgatásiakra is. További fő célja a közigazgatásban alkalmazható jogorvoslati módok egymástól való szabatos megkülönböztetése és a közigazgatási intézkedések megjelölésére használandó terminológia pontos megállapítása volt. Előírta a törvény, hogy a közigazgatási hatóságok ezeket az elnevezéseket következetesen használják.

Az 1901:XX. tc. a közigazgatási jogorvoslati fellebbevitelnek háromféle fajtát különböztette meg: a fellebbezést, a felülvizsgálati kérelmet és a felfolyamodást. Ezekhez csatlakozott mint rendkívüli jogorvoslati lehetőség az újrafelvétel. Megmaradt továbbá az, hogy az 1896:XXVI. tc. szerint meghatározott ügyfeleségekben panasszal a közigazgatási bírósághoz lehetett fordulni.

A közigazgatási hatóságok konkrét akarathyilvánításának megjelölésére a törvény a határozat (intézkedés) kifejezést használta, az ügydöntő vagy ennek mellőzését kimondó határozatot pedig, amellyel az eljáró hatóság egy ügyet a maga részéről végérvényesen befejezte, véghatározatnak nevezte. Az I. fokú hatóságnak azt a ténykedését, amellyel a meg nem engedett vagy elkésett fellebbezést, illetve felülvizsgálati kérelmet hivatalból visszautasította vagy az igazolási kérelem fölött határozott, végzésnek mondta. A törvény azzal, hogy a fellebbevitel tekintetében ésszerű korlátokat állított fel, növelte a II. fokú hatóságok felelősségét.

Közigazgatási ügyekben sem a III. fokú határozat (intézkedés) ellen, sem az I. fokúval érdemben egybehangzó II. fokú határozat ellen fellebbezésnek nem volt helye. Kevés kivétellel viszont az I. fokú határozat ellen és az I. fokúval érdemben egybe nem hangzó II. fokú határozat ellen mindig lehetett fellebbezni. Az I. fokúval érdemben egybehangzó II. fokú határozat ellen pedig az illetékes miniszterhez felülvizsgálati kérelem volt intézhető azon az alapon, hogy az eljáró hatóság nem volt illetékes vagy határozata, eljárása jogszabályt sértett. A fellebbezés kiterjedhetett a ténykérdés és a jogkérdés tisztázására, a felülvizsgálati kérelem pedig csak jogsérelem orvoslására volt igénybe vehető. III. fokú határozat ellen felülvizsgálati kérelemmel sem élhettek a felek. Mind a fellebbezésnek, mind a felülvizsgálati kérelemnek csak véghatározat ellen és csak az érdekelt fél részéről volt helye. Érdekelten jogi személyt is kellett érteni.

A fellebbezést és a felülvizsgálati kérelmet az I. fokon eljáró hatóságnál lehetett benyújtani. A meg nem engedett vagy elkésett jogorvoslati kérelemnek hivatalból végzéssel történt visszautasítása ellen felfolyamodásnak volt helye, amelyről a II. fokú hatóság végérvényesen döntött. Minden olyan határozatban, amely fellebbevitellel megtámadható volt, az eljáró hatóság köteles volt megjelölni, hogy a jogorvoslati kérelem melyik hatóságnál terjeszthető elő. A fellebbezést, a felülvizsgálati kérelmet és a felfolyamodást bármely fokú intézkedés, végzés esetében a kihirdetést vagy a kézbesítést követő naptól számított 15 nap alatt szóban vagy írásban lehetett előterjeszteni. A szóbeli jogorvoslati kérelmet a hatóság jegyzőkönyvbe foglalta, ezt a fél előtt fel kellett olvasni,

vele aláírni és azoknak, akik magyarul nem vagy nem eléggé értettek, anyanyelvükön meg kellett magyarázni. Ha a jogorvoslati kérelmet nem az illetékes hatóságnál terjesztették elő, a felet útbaigazítani, és ha a kérelem postán érkezett, hivatalból azt az illetékes hatósághoz továbbítani, és a felet erről értesíteni kellett. A fellebbezésnek a végrehajtásra rendszerint felfüggesztő hatása volt. Aki a fellebbezést, illetve a felülvizsgálati kérelmet elháríthatatlan akadály miatt kellő időben nem terjeszthette elő vagy a hatóság idézésére meg nem jelenhetett, igazolási kérelemmel élhetett, amelyet szintén az I. fokon eljáró hatóságnál lehetett előterjeszteni.

Közigazgatási vitás ügyekben rendkívüli jogorvoslatként újrafelvétel akkor volt kérhető, ha a fél az ügy jogerős eldöntése után a kérdés érdemére döntő olyan bizonyíték birtokába jutott, amelyet a főeljárás során önhibáján kívül nem használhatott. Az újrafelvételi kérelmet a főeljárás folyamán hozott jogerős határozat kihirdetésétől vagy kézbesítésétől számított egy éven belül írásban annál a hatóságnál lehetett előterjeszteni, amely a főügyben a jogerős határozatot hozta. Újrafelvételi kérelemnek ugyanabban az ügyben csak egyszer volt helye, az újrafelvétel engedélyezése esetén az új eljárás annál a hatóságnál kezdődött, amely a főügyben az I. fokú, határozatot hozta.

A vármegyéknek, a törvényhatósági joggal felruházott városoknak és a községeknek addigi szabályrendeleteiket az 1901:XX. tc. rendelkezése értelmében a közigazgatási eljárás egyszerűsítése szempontjából át kellett vizsgálniuk és esetleg át kellett alakítaniuk. E törvény a főispánnak és a törvényhatósági tiszti főügyésznek fellebbezési és felterjesztési jogát nem érintette.

A rendőri (kihágási) büntetőbíráskodást a földművelésügyi ügyekben is a következő hatóságok gyakorolták: I. fokon a nagy- és a kisközségekben a főszolgabíró, a törvényhatósági joggal felruházott és a rendezett tanácsú városokban a rendőrkapitány vagy a városi tanács által megbízott tisztviselő, Budapesten az államrendőrség kerületi kapitánya, illetve a kerületi előljáró; II. fokon a nagy- és a kisközségekben, valamint a rendezett tanácsú városokban az alispán, törvényhatósági joggal felruházott városokban a tanács; Budapesten az államrendőrség főkapitánya, illetve a fővárosi tanács által kijelölt tisztviselő; III. fokon az illetékes miniszter. A feljelentés mezőrendőri és erdei kihágási ügyekben, ha a kár értéke a 40 koronát meg nem haladta, falun a községi bírónál is megtehető volt. Ilyen esetekben nagyközségekben a bíró az előljáróság egy tagjával és a jegyzővel, kisközségekben a bíró az előljáróság két tagjával ítél. Ha az így hozott ítéletben a fél nem nyugodott meg, az eljárás a főszolgabírónál újra volt kezdetű.

A magyar közigazgatásban átfogóan először az 1901:XX. tc. szabályozta a hatósági cselekmények sorrendjét is meghatározó eljárási jogot, és mutatott kötelező utat az addig eléggé rendszertelen, olykor eseti jogalkalmazás helyett az egységes közigazgatási jogalkalmazásnak. Ennek hiánya e törvény hatálybalépéséig az eljáró törvényhatósági és a községi tisztviselőknek széleskörű diszkrecionális jogot biztosítva, esetleges önkényeskedésük számára is kaput nyitott, mert nem volt a polgári perrendtartáshoz hasonló előírása annak, hogy milyen bizonyító eszközök veendő igénybe a közigazgatási döntés alapjául szolgáló tényállás megállapításához, hogyan kell a tanukat meghall-

gatni, mit kell a közigazgatási határozat érdemi részének feltétlenül tartalmaznia, hogyan kell azt indokolni, milyen határidő alatt kell a döntést meghozni, és miképpen kell a bizonyítási eljárást tartalmazó jegyzőkönyvet vezetni. A közigazgatási eljárás új rendje perrendszerű formákat vezetett be a közigazgatás egész menetébe. Az 1901:XX. tc. hatálybalépése után 1903. január 1-jei hatállyal a 124 000/1902. BM sz. rendelettel új vármegyei (125 000/1902. BM sz.), községi (126 000/1902. BM sz.) és közigazgatási bizottsági 127 000/1902. BM sz.) ügyviteli szabályzatot adtak ki. Ezek Horvát- és Szlavonország kivételével mindenütt egységes iratminták, iktatás stb. használatát írták elő, ami adminisztratív szempontból újabb lépést jelentett a centralizmus felé.

Megnehezítette az agrárpolitikai célok realizálását, hogy — mint említettük — a földművelésügyi szakigazgatási szerveknek, elenyésző kivételtől eltekintve, nem volt döntési, határozathozatali, intézkedési joguk. Nem hozhattak létre, nem változtathattak, nem szüntethettek meg jogviszonyokat. Az állampolgárokra kötelező magatartást I. és II. fokon csak a jogszabályokat végrehajtó-rendelkező önkormányzati hatóságok állapíthattak meg, adott esetekben a földművelésügyi miniszter által irányított és ellenőrzött állami szakigazgatási szervek közreműködésével. Az ügydöntő autonóm közigazgatási hatóságoknak és a hasonló felhatalmazás nélküli állami földművelésügyi szakigazgatási szerveknek ez a viszonya a gyakorlatban odavezetett, hogy a földművelésügyi törvényeket, kormány- és miniszteri rendeleteket alsó- és középfokon olykor csak formálisan vagy hiányosan hajtották végre. Pedig az 1867 utáni évtizedekben az általános közigazgatási hatóságoknak egyre több, megfelelő szakértelmet igénylő mezőgazdasági ügyben is határozniuk, intézkedniük kellett.

Hogy a miniszter a földművelésügyi törvények, rendeletek végrehajtásában nem mindig 100%-osan támaszkodhatott az autonóm közigazgatási hatóságokra, arra is vezetett, hogy felsőfokon nem vált szét következétesen a kormányzati tevékenység — amely az állam irányító, szervező, vezető hatalomnyilvánítását jelenti — és a konkrét közigazgatási ügyintézés. Számos egyszerűbb igazgatási tevékenységet is magához vont a miniszter, holott ellátásuk nem volt főhatósági feladat, mint pl. a gazdálkodás egyes ágait segítő anyagi támogatás operatív intézése.

Nehezítette az agrárpolitikai célok realizálását az a körülmény is, hogy az 1867-1918. években országos viszonylatban még nem épült ki eléggé a Földművelésügyi Minisztérium külső szakszolgálat, pedig a földművelésügyi közigazgatásnak a termelőkkel sokoldalú, rendszeres és eleven kapcsolatot kellett volna tartania. 1890-ben a miniszter felhívta a vármegyéket, hogy gazdatanácsot alakítsanak, ezek küldötteiből kívánta az országos gazdatanácsot létrehozni. A megyei gazdatanácsok azonban nem jöttek létre, felsőbb intézkedésre csak az Országos Gazdatanács valósult meg.²³ Amikor 1898-ban a kerületi állattenyésztési felügyelőket kinevezték, egy-egy felügyelőnek rosszul értelmezett takarékoságból 10-11 megyéni kerületben kellett dolgoznia, munkája tehát csak alacsony határfokú lehetett. Az állattenyésztési felügyelői szolgálatot 1912-ben gazdasági felügyelőivé szervezték át, de csak a megyeszékhelyek kaptak gazdasági felügyelőt. Így a közigazgatási járásokban hiányzott a földművelésügyi kormányzat állandó képviselője, a termelés színhelyén, a falvakban pedig az 1867-1918. években a

földművelésügyi miniszternek nem volt saját végrehajtó közege.²⁴ Ha valamely szakigazgatási feladat ügyében a közigazgatás alapszervében, a községben kellett eljárni, a miniszter ezt csak a községi előljárással, illetve az igazgatási feladatok helyi intézőjével, a munkával túlterhelt „közigazgatási mindenessel”, a községi jegyzővel (körjegyzővel) végeztethette el, akire más miniszterek, a vármegye, a különféle szakigazgatási ágak középfokú hatóságai (a pénzügyigazgatóság, az adófelügyelőség és mások) a nagy- és a kisközségek fölött igazgatási felügyeletet gyakorló járási főszolgabíró tudta nélkül is egyre több feladat elvégzését hátrították. Egyéni ügyintézésre a községi jegyzőnek nem is volt felhatalmazása; főként jelentéseket, kimutatásokat gyártott. A kormány, más állami hatóságok és a vármegye intézkedéseit, jogerős határozatait a község nem tehetette vita tárgyává, azokat köteles volt feltétlenül végrehajtani.²⁵ A községi (kör-) jegyzőnek kevés lehetősége és ideje maradt a helyi mezőgazdasági ügyek mérlegelő intézésére. A mezőgazdasági szakkérdések részleteiben többnyire járatlan főszolgabíró pedig nem mindig észlelte a községi földeken folytatott gazdálkodás hiányosságait, a közbirtokosságok, a legelőtársulatok vagyonkezelésének fogyatékososságait, és nem mindig ismerte fel a községi előljáráásoknak a helyi növénytermesztés, állattenyésztés elmaradottsága körüli mulasztásait sem.²⁶ Holott egyebek között a jó minőségű apaállatokról való gondoskodás, az állatvásárok rendezése, a fertőző állatbetegségek megelőzése, a községi közlegelők kezelése, legeltetési szabályrendelet alkotása, közvágóhid létesítése, a birtokhatárjelek felállítása, mezőőrök alkalmazása stb. községi feladat volt. Alig lehetett találkozni a közlegelők célszerű kihasználásával, elhanyagolták a gyomok kötelező irtását, a falvakban pontatlanul írták össze a tenyészállatokat azért is, hogy el ne rendeljék a megfelelő számú községi apaállat beszerzését és tartását. Nem egy faluban kifogásolható volt az 1888. évi állategészségügyi törvény szigorú rendelkezéseinek végrehajtása, a községi faiskolák karbantartása stb. A földművelésügyi miniszter ellenőriztethette ugyan a jogszabályoknak és saját utasításainak helyi végrehajtását, erről jelentést kívánhatott, de a gyakorlatban ez nem volt rendszeres.

Befejezésül szólnunk kell a hiányzó külön földművelésügyi közép- és alsófokú közigazgatási hatóságokat mintegy pótló tárcakirendeltségekről. Ezek gazdasági és szociális igazgatási feladatokat is ellátó sajátos kormányzervek voltak. Amint ismeretes, a földművelésügyi miniszterek az egyszerű termeléspolitikai akcióikhoz, mint pl. jó minőségű vetőmag kiosztásához vagy tenyészállatoknak népi továbbtenyésztésre való kihelyezéséhez többnyire a községi előljáráások vagy a gazdasági egyesületek közreműködését vették igénybe, amikor azonban hatósági intézkedés volt részükről szükséges, rá voltak utalva az autonóm közigazgatás segítségére, de annak megszemélyesítői nem rendelkeztek mezőgazdasági szakismeretekkel, és érzékük sem nagyon volt a korszerű mezőgazdasági termelés növekvő követelményeinek felismerésére. Midőn tehát 1897-ben sur került az Északkeleti-Kárpátokban mostoha természeti, elmaradott gazdasági és kulturális viszonyok között élő rutén nép helyzetének állami javítására, DARÁNYI Ignác földművelésügyi miniszter kísérletképpen Bereg vármegye szolyvai járásában gazdasági segélyakciót indított és annak lebonyolítására Szolyva (később Munkács) székhellyel hegyvidéki tárcakirendeltséget hozott létre. Ennek élére minisz-

teri megbizottat állított, akinek támogatására a helyi viszonyokat ismerő véleményezősi bizottság alakult.

A kirendeltség földet bérelt, és annak szántóföldi részét kisbérletekben továbbadta rutén parasztoknak vagy haszonbérbe adta kárpátaljai községeknek, amelyek azután a havasi területeket bárcás legeltetés útján hasznosították. A kirendeltség mintagazdaságokat létesített, népies gazdasági előadásokat rendezett, gazdaköröket szervezett, és alsóvereckei telepén rutén ifjakat havasi legelőgazdákká, vajmesterekké képeztetett ki. Kárpátalja népének gazdálkodását jó minőségű vetőmagvak kiosztásával, tenyészállatok kedvezményes kihelyezésével, valamint rét- és legelőjavításokkal jelentékenyen emelte. Gondot fordított a szarvasmarha-, sertés-, juh- és lótenyésztés fejlesztésére. Szép eredménnyel jártak a hegyvidéki kirendeltségnek a háziipar és a gyümölcsfaültetés előmozdítására, a vadon termő gyógynövények gyűjtésére vonatkozó intézkedései, de a munkaközvetítést is feladatkörébe vonta. Hasznos szerepet tölthettek be Kárpátalján a kis helyi hitelszövetkezetek és a szövetkezeti áruraktárak. Ezek a rutén népet a szövetkezeti önszegélyre nevelték. Sor került utak építésére, patakszabályozásra, intézményes jogvédelemre és az ínségesek karitatív segélyezésére is.

Mínthogy Bereg vármegye munkácsi, felvidéki, valamint latorcai járásaiban és a környező hegyvidéki területeken hasonlóan elmaradott állapotok voltak, 1899-ben a miniszter az akciót oda, továbbá Ung vármegye egész területére, majd 1900-ban Máramaros vármegye hegyvidéki területeire is kiterjesztette.

Hasonló céllal a minisztérium 1902-ben Marosvásárhely székhellyel 10 vármegye területére kiterjedő illetékességgel székelyföldi (később erdélyrészinek nevezett) kirendeltséget is állított fel, mert a megművelhető föld elégtelensége, a kevés munkaalkalom miatt a szapora székely nép megélhetése a századforduló idejére annyira romlott, hogy a székelyek tömegesen kivándoroltak Amerikába és Romániába. Ezután 1903-ban és 1904-ben Zemplén, Ugocsa és Sáros vármegyék, úgyszintén Szepes és Szatmár vármegyék hegyvidékeit szintén bekapcsolták a népsegítő akcióba, majd 1908-ban a Földművelésügyi Minisztérium Zsolna székhellyel felvidéki kirendeltséget is létesített Árva, Bars, Gömör és Kishont, Liptó, Trencsén, Turóc és Zólyom vármegyék területére.

Idővel bővült a kirendeltségeknek feladatköre, átalakult működésüknek eredeti népsegítő jellege és a földművelésügyi kormányprogramnak a helyi viszonyokhoz alkalmazott gyorsabb és eredményesebb végrehajtására intézkedési joggal felruházott szakhatóságokká lettek. Az a körülmény, hogy működésük mindenütt bevált, végül arra készítette a földművelésügyi kormányzatot, hogy ne csak az ország szegényebb vidékein állítson fel tárcakirendeltségeket. 1913-ban a miniszter az erdélyrészi kirendeltséget kettéválasztotta; meghagyta ott a székelyek lakta négy vármegyét, és hozzáadta Brassó és Kis-Küküllő vármegyék területét, valamint a Kolozsvár székhellyel szervezett új kirendeltséghez csatolta Alsó-Fehér, Hunyad, Kolozs, Szolnok-Doboka és Torda-Aranyos vármegyék területét. További két kirendeltséget is létesített a minisztérium: az egyiket Temesvár székhellyel Krassó-Szörény és Temes vármegyék, a másikat Nagyvárad székhellyel Arad, Bihar és Szilágy vármegyék területére kiterjedő illetékességgel, 1914-ben pedig megszüntette a temesvári tárcakirendeltséget, ennek területét a kolozs-

várihoz csatolta, és Eperjes székhellyel még egy tárcakirendeltséget állított fel Sáros, Szepes, Zemplén, Gömör és Kishont vármegyék területére, azokat addigi hovatartozásukból kiemelve.

Az egyes kirendeltségek működése között annyiban mutatkozott különbség, amennyiben a vidék eltérő gazdasági fejlettsége és lakosságának kultúrfoka azt megokolta. Az azonos népsegítő cél elérésére más-más eszközöket és eljárást alkalmaztak. A földművelésügyi kormányzat elgondolása az volt, hogy fokozatosan az ország egész területén kiépíti a kirendeltségeket, de az 1914-1918. évi világháborús helyzetben újab-bak létesítése elmaradt.

A földművelésügyi közigazgatás fontos szervezeti reformjaként értékeljük, hogy a miniszter 1913-ban a tárcájához tartozó külső hivatalokat és szakközegeket — az oktatási intézetek, az állami mezőgazdasági birtokok, az országos lótenyésztési ügyek, az erdészeti, a vízügyi igazgatási szervek, a kincstári fürdők és nyaralótelepek, valamint az állami vagyon kezelésére rendelt hivatalok és közegek kivételével — az állomáshe-lyük szerint földrajzilag illetékes tárcakirendeltség közvetlen hatósága (felügyelete, ellenőrzése) alá helyezte (4670/1913. FM). Azontúl a tárca külső szakigazgatási szervei a sürgősség eseteit kivéve, midőn közvetlenül a minisztertől kaptak utasítást, jelen-téseiket a kirendeltség útján terjesztették fel hozzá és a kirendeltség közvetítette hoz-zájuk a miniszter utasításait.

A szerény kezdet után a valamelyik földművelésügyi tárcakirendeltséghez tartozó vármegyék száma 1914-re 31-re emelkedett. 1918 végén azután területüknek ellensé-ges megszállása, majd Trianonban Magyarországtól történt elszakítása következtében e kirendeltségek megszűntek.

JEGYZETEK

¹ Az abszolút uralom megszüntette a vármegyerendszert, és Buda, Pozsony, Sopron, Nagyvárad, Kassa székhellyel öt közigazgatási kerületre osztotta be az ország területét. Horvát–Szlavonország Fiumével együtt, úgyszin-tén Erdély külön koronaország lett. Délen fenntartották a Határőrvidéket, és külön szabályozták a Szerb Vajda-ság jogállását.

² A törvényhatóság olyan közjogi testület volt, amelyet meghatározott területnek elvben egész lakossága (hivata-losan „közönsége”) a közigazgatási feladatok önkormányzati intézésére alkotott. Területén nemcsak a helyi-, ha-nem az országos érdekű közigazgatási teendőket is ellátta. Kétféle típusát különböztették meg: a vármegyét és a törvényhatósági joggal felruházott várost. Önkormányzatának letéteményese a törvényhatósági bizottság köz-gyűlése volt. A kormánnyal közvetlenül levelezett.

³ Megtörtént, hogy Heves vármegye törvényhatósági bizottságának közgyűlése a megyei tisztviselőknek meg-hagyta: csak megyei engedéllyel hajtsák végre a kormány rendeleteit.

⁴ A kisközségek a helyi igazgatási teendőket nem tudták a saját erejükből teljesíteni, emiatt más községekkel kör-jegyzőségekbe szerveződtek, míg a nagyközségek az igazgatási teendőket saját erejükből teljesítették, a rende-zett tanácsú városok nem a járási főszolgabíró, hanem közvetlenül a vármegye központi hatósága alá rendelten in-tézték belügyeiket.

⁵ A községek önkormányzati szerve a képviselőtestület, operatív szerv az előjáróság volt, amely végrehajtotta a felsőbb rendelkezéseket, és fogamatosította a képviselőtestület határozatait, intézkedéseit. Különbség volt azok között a községi teendők között, amelyeket önállóan vagy csak megyei jóváhagyással végeztek.

⁶ 1867-ben Magyarország a társországok nélkül 49 magyar és 8 erdélyi vármegyéből, 5 székely székéből, 1 magyar és 2 székely vidékből, 5 magyar kerületből, köztük a tiszai koronai kerületből, valamint a „Királyföld”-ből (ez 9 szász szék és 2 szász vidék összefoglaló elnevezése volt) állt a városokon kívül. Mindezekben többnyire más-más volt a közigazgatás szervezete és szerveinek hatásköre.

A köztörvényhatóságok rendezéséről szóló 1870:XLII. törvénycikk az 5 székely széket, az 5 magyar kerület közül a Jász-Kun, Hajdú, Nagykikinda kerületet és a 16 szepesi város kerületét a vármegyékkel azonos szervezetű és hatáskörű törvényhatóságokká nyilvánította, a tiszai koronai kerület pedig beolvadt Bács-Bodrog vármegyébe. Ugyancsak törvényhatóságokká nyilvánította az 1870:XLII. tc. az egy magyar és a két székely vidéket (Kővár, Fogaras és Naszód vidékét), a nagyobb szabad királyi városokat és 20 más várost. Az 1876:XX. tc. azután 47 kisebb várost megfosztott addigi törvényhatósági jogállásától, de amelyik közülük szabad királyi város volt, ezt a címét megtarthatta. Az ország erdélyi részeinek, továbbá a volt Kraszna, Közép-Szolnok, Zaránd vármegyék és a volt Kővár vidékének jogfejlődése utóbb újabb szabályozást is tett szükségessé (1880:XLV. és 1892:XXIV. tc.-ek).

⁷ A községek közigazgatási és háztartási szervezetét az abszolút korszak 1855. április 24-én kelt császári paténse állapította meg. A kiegyezés után az 1871:XVIII. és az 1886:XXII. tc. foglalkozott a községi közigazgatás rendezésével.

⁸ 1910-ben 63 vármegye, 25 törvényhatósági joggal felruházott város, 110 rendezett tanácsú város, 2122 nagyközség és 10 304 kisközség volt az ország területén.

⁹ Önkormányzati hatáskörükben nemcsak a törvényhatóságok, hanem a községek is alkothattak szabályrendeletet. A nagy- és kisközségi szabályrendelet azonban kihágási büntetőszankciót nem tartalmazhatott.

¹⁰ Az 1907:LX. tc. a törvényhatósági bizottsági tagok legalább 50%-ának panaszjogot biztosított a Közigazgatási Bírósághoz, ha arról volt szó, hogy adott esetben volt-e joga a miniszternek a kötelezően alkotott szabályrendeletben módosítást, átalakítást kívánni, illetve a szabályrendelet felfüggésével intézkedni.

¹¹ Az 1867-es kiegyezés után az egyik első közjogi intézkedés a főispáni kormányfelügyelet kiterjesztése volt a városokra, amelyek addig a főispán felügyeleti jogkörén kívül estek.

¹² Az 1879:XXXVII., 1888:VII., 1889:I. tc.-ekben meghatározott célokra kivethető pótdadók kivül a vármegyék az 1883:XV. tc. értelmében „közigazgatási, közgazdasági, közművelődési, jótékonsági célra” 3%-ot meg nem haladó pótdadót vehettek ki. Ez a belügyminiszter és a pénzügyminiszter engedélyével 5%-ig volt emelhető. További emelés csak törvényhozási felhatalmazás esetén volt lehetséges. A pótdadót az adóhivatalok az állami adóval együtt szedték be, várható összegét havonta előlegezték a törvényhatóságoknak.

¹³ Mind az 1891:XXXIII., mind az 1912:LVIII. tc.-kel csak a vármegyei közigazgatást akarták államosítani, nem kívánták a törvényhatósági joggal felruházott városokét is, amelyek területükön I. és II. fokon látták el a közigazgatási teendőket.

¹⁴ A belügyminiszter előterjesztésére a király által kinevezett főispán felügyelt arra, hogy a törvényhatóság szervei a kormány rendeleteit vonakodás nélkül hajtsák végre, jogában állt a törvényhatóság ügyvitelére bármikor betekinteni. A vétkes vagy hanyag tisztviselők ellen fegyelmi eljárást indíthatott, őket másokkal helyettesíthette.

¹⁵ Az alispán a vármegye első tisztviselője, a megyei tisztikar főnöke volt. Őt a törvényhatósági bizottság közgyűlése választotta meg. Vezette a megyei közigazgatást, intézkedett minden olyan ügyben, amelyhez nem volt szükséges a törvényhatósági bizottság határozata, és nem tartozott valamely állami hatósághoz. Ő hajtatta végre a minisztereknek a vármegyéhez intézett rendelkezéseit és a vármegyei közgyűlés határozatait. A költségvetés keretein belül utalványozási joga volt, állandó helyettese a vármegyei főjegyző.

¹⁶ A vármegye felügyeleti jogkörében a jóváhagyásra szoruló ügyeken kívül akkor avatkozhatott a község belügyeibe, ha az a vármegye közbenjárását igényelte, illetve a közigazgatás vagy a közbiztonság érdeke azt megkövetelte.

¹⁷ A főispáni kinevezés alá nem eső tisztviselőket a törvényhatósági bizottság közgyűlése választotta meg hat-hat évre.

¹⁸ A főispán azonban sem a meg nem szavazott adók behajtását, sem a meg nem ajánlott újoncok kiállítását kívánó kormányrendeletek végrehajtására kivételes hatalommal nem volt felruházható.

¹⁹ A törvényhatóságok fölötti kormányfelügyelet eredetileg csak a jogorvoslati kérelemmel megtámadott közigazgatási határozat, intézkedés hatályon kívül helyezésére vonatkozott, utóbb azok megváltoztathatására is kiterjesztették nemcsak a jogi, hanem a célszerűségi megítélés szempontjából is.

²⁰ Mivel számos község feküdt a vármegye földrajzi területén, célszerűnek bizonyult annak kisebb közigazgatási egységekre, járásokra osztása. Ezek élén a vármegye külszolgálati hatósága, a főszolgabíró állt. A nagy- és a kisközségek közvetlenül neki voltak alárendelve, a községek magasabb típusa, a rendezett tanácsú városok azonban kívül álltak a járási köteléken. A főszolgabíró hatáskörét törvény nem rögzítette, a gyakorlatban az széles körű volt. Utasításait az alispántól kapta. A járás területén minden intézkedést — akár a központi kormányzat, akár a vármegye kezdeményezte — ő foganatosította a községekkel. Beleszólása volt a megerősítést kívánó községi ügyek intézésébe.

²¹ SJK F. 1968.

²² HALÁSZI. 1914. 139. p.

²³ Az Országos Gazdatanács szakvéleményadása gazdaságok berendezésére, üzemtervek készítésére, vetésforgók beállítására vagy módosítására, eladó, bérbe adó birtokok értékbecslésére, hasznonbérszerződések tervezetének készítésére, a gazdasági számvitel berendezésére, a számadások felülvizsgálására, új állattenyésztési üzemágak bevezetésére, állatfajták megválasztására, állatbeszerzési forrásokra, tejgazdaságok berendezésére, takarmányozási kérdésekre és hasonlókra vonatkozott.

²⁴ Közvetlen szervezeti kapcsolat csak a mezőgazdaság fejlesztéséről szóló 1942:XVI. tc. végrehajtása során a községi gazdasági előljárói szolgálat rendszeresítésével jött létre a községek és a földművelésügyi szakigazgatás között.

²⁵ A törvények, a kormány- és a miniszteri rendeletek, valamint a vármegyei szabályrendeletek végrehajtásáért nagy- és kisközségekben a bíró és a jegyző együtt, rendezett tanácsú városokban a polgármester volt elsősorban felelős.

²⁶ PÓKAY D. 1900. 1379. p.

IRODALOM

ALSÓ László 1925. A községjegyző jogállása. Budapest.

BALOGH Artur 1914. A közigazgatás államosítása. I-II. A. Folyóirat. Budapest.

BEDŐ Albert 1882. Az erdészeti ügyek közigazgatási kezelése hazánkban. Budapest.

BONCZA Miklós 1914. A közigazgatási bizottság a reformban. MK. Folyóirat. Budapest.

CONCHA Győző 1884. A közigazgatási enquete. MI. Folyóirat. Budapest.

CSIZMADIA Andor 1968. A közigazgatási bizottság a polgári államszervezetben. In: Jogtörténeti tanulmányok II. Szerk.: CSIZMADIA Andor. Budapest.

CSIZMADIA Andor 1976. A magyar közigazgatási fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig. Budapest.

DAMBROVSZKY Imre 1922. Szabályrendeleti jog. Budapest.

EGYED István 1929. Vármegyei önkormányzat. Budapest.

EREKY István 1942. A modern magyar közigazgatás kialakulása. Pécs.

FACIUS, Wilhelm 1959. Wirtschaft und Staat. (Die Entwicklung der staatlichen Wirtschaftsverwaltung in Deutschland vom 17. Jahrhundert bis 1945.) Boppard am Rhein.

FEST Imre 1872. A Földmivélés-, Ipar- és Kereskedelemügyi m. kir. Ministeriumnak öt évi működése 1867-1872-ig. Pest.

FOLTÉNYI Róbert 1918. A háborús gazdasági szervezetek (központok) működése révén megnyilvánuló állami beavatkozás hatása. MTSZ. Folyóirat. Budapest.

A földmivélésügyi igazgatás egyszerűsítése. 1904. K. Folyóirat. Budapest.

GRATZ Gusztáv 1934. A dualizmus kora. I-II. Budapest.

HALÁSZ Imre 1914. A közigazgatási eszmék fejlődése Magyarországon. NY. Folyóirat. Budapest.

HAMPEL Antal (szerk.) 1913. Magyar földmivélésügyi igazgatás. Budapest.

HORVÁTH Boldizsár 1886. A törvényhatóságok rendezéséről. BSZ. Folyóirat. Budapest.

IMLING Konrád 1902. Az 1901:XX. törvénycikk a közigazgatás egyszerűsítéséről az életbeléptetési és végrehajtási rendelettel. Budapest.

JAKAB Elek 1872. Magyarország törvényhozási és közkormányzati erdőügyi intézkedéseinek történeti áttekintése. EL. Folyóirat. Budapest.

KANYÁRI 1892. Törvényeink végrehajtása és a gazdasági egyesületek. K. Folyóirat. Budapest.

KAZY József 1904: Az északkeleti hegyvidéki nép gazdasági helyzetének javítására irányuló állami segítségnyújtás hat évi működésének ismertetése. Budapest.

KMETY Károly 1911. A magyar közigazgatási és pénzügyi jog kézikönyve. I-II. Budapest.

KOVÁCSY Sándor — KVASSAY Jenő 1886. A vízjogi törvény, a tiszai törvény és az ezekre vonatkozó rendeletek. Budapest.

KRENEDITS Ferenc 1898. A m. kir. állattenyésztési kerületi felügyelői intézmény. K. Folyóirat. Budapest.

LADIK Gusztáv 1909. A földmivélésügyi igazgatás körére vonatkozó törvények rendelkezéseinek áttekintése. Budapest.

LADIK Gusztáv 1933. Közigazgatásunk fejlődése 1867 óta. Budapest.

LAKATOS Ernő 1942. A magyar politikai vezetőrétég 1848-1918. Budapest.

LEKKY István 1899. A mezőgazdaságról és mezőrendőrségről szóló 1894:XII. törvénycikkre vonatkozó elvi jelentőségű határozatok, döntvények és magyarázó rendeletek gyűjteménye. Budapest.

LÓNYAI Ferenc 1913. Szőlészeti és borászati közigazgatás. Budapest.

LOVÁSZ János 1941. A magyar állam költségvetései és zárszámadásai 1867-től pengőben. KT. Folyóirat. Budapest.

MÁDAY Izidor 1904. A földmivélési költségvetés. K. Folyóirat. Budapest.

MARTIN Viktor 1965. Az önkormányzat a dualizmus magyar államéletében és gyakorlatában. JK. Folyóirat. Budapest.

MÁTÉ Gábor 1969. A bírói hatalom gyakorlásáról szóló 1869:IV. tc. létrejötte és jelentősége a dualizmus jogrendszerében. GJ. Folyóirat. Budapest.

MEZNERICS Iván — TORDAY Lajos 1937. A magyar közigazgatási szervei 1867-1937. Budapest.

MOCSÁRY Lajos 1890. Az állami közigazgatás. Budapest.

NÉMETH József 1901. A magyar községi gazdasági igazgatás. Budapest.

PÓKAY Dezső 1900. Mezőgazdasági közigazgatásunk. K. Folyóirat. Budapest.

PÖLÖSKÉI Ferenc 1987. A dualista Magyarország államrendszere és továbbélése. Budapest.

RÉDEI József 1914. A közigazgatási reform. HSZ. Folyóirat. Budapest.

REGNER, Alfred 1877. Handbuch der landwirtschaftlichen Gesetze Oesterreichs. Wien.

RÉNYI József 1896. A helyi önkormányzat és a föllette gyakorolt állami felügyelet elve és jogrendszere, különös tekintettel a kormányhatósági felügyeletre. Budapest.

- ROMBAY Dezső 1891. Az állami közigazgatás és a mezőgazdaság. GL. Folyóirat. Budapest.
- SAÁROSSY-KAPPELLER Ferenc 1883. Az erdőtvény (1879. évi XXXI. tc.) magyarázata. Budapest.
- SARLÓS Béla 1976. Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében. Budapest.
- SCHÖNWALD Pál 1969. A magyarországi 1918–1919-es polgári demokratikus forradalom állam- és jogtörténeti kérdései. Budapest.
- SIK Ferenc 1968. A vármegyei önkormányzat a dualizmus idején. In: Jogtörténeti tanulmányok. II. A dualizmus korának állam- és jogtörténeti kérdései. Szerk.: CSIZMADIA Andor. Budapest.
- STEINECKER Ferenc 1932. A gazdasági felügyelet beillesztése a közigazgatásba. In: Fejezetek a közjog és a közigazgatási jog köréből. Szerk.: MÁRTONFFY Károly. Budapest.
- SZOKOLAY István 1891. Centralizáció és önkormányzat. Budapest.
- SZ. Z. (SZILASSY Zoltán) 1912. A vármegyék mezőgazdasági közigazgatása. K. Folyóirat. Budapest.
- TAKÁCS Imre 1970. A földművelésügyi közigazgatás az önálló Földművelésügyi Minisztérium megszervezésétől az első világháborúig (1889–1914) In: A földművelésügyi szakigazgatás története. 1867–1948. Szerk.: PATÁKY Ernő. Budapest.
- TAKÁCS Imre 1975. A magyar állategészségügyi rendszet kialakulása és fejlődése 1918-ig. In: MMMK. 1973–1974. Szerk.: TAKÁCS Imre. Évkönyv. Budapest.
- TAKÁCS Imre 1983. Földművelésügyi közigazgatásunk és az érdekképviseletek kapcsolatai a tanácsigazgatás létrejöttéig. In: MMMK. 1981–1983. Szerk.: FÜR Lajos. Évkönyv. Budapest.
- TÓVÖLGYI Titusz 1886. A Földművelésügyi Minisztérium elkülönítéséről. Debrecen.
- TRUMMER Árpád — LÁSZLÓFFY Woldemár 1940. A kultúrmezői intézmény hat évtizede (1879–1939). Budapest.
- TUSNÁDI ÉLTHES Gyula 1935. A rendőri és jövedéki büntetőjog. Az ezeréves magyar kihágási jog története és mai állása. Budapest.
- VÁSÁRHELYI Zoltán 1901. A hegyközségek közigazgatása. Budapest.
- VICZIÁN István 1912. A magyar közigazgatási eljárás alapvonalai. Budapest.
- VÖRÖS Ernő — IENGYEL József 1936. A közigazgatási bírósági törvény magyarázata. I–II. Budapest.
- WEIS István 1914. A falusi községek közigazgatása. Budapest.

RÖVIDÍTÉSEK

A. =	Athenaeum
BSZ. =	Budapesti Szemle
EL. =	Erdészeti Lapok
GJ. =	Gazdaság és Jogtudomány
GL. =	Gazdasági Lapok
HSZ. =	Huszedik Század
JK. =	Jogtudományi Közlöny
KT. =	Közigazgatástudomány
K. =	Köztelek
MI. =	Magyar Igazságügy
MK. =	Magyar Közigazgatás
MMMK. =	Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei
MTSZ. =	Magyar Társadalomtudományi Szemle
NY. =	Nyugat

Entstehung und Entwicklung der primären und sekundären landwirtschaftlichen Verwaltung in Ungarn während der Zeit des Dualismus

Der Autor befasst sich auf Grund der einschlägigen Rechtsnormen mit der Entstehung der zeitgemässen primären und sekundären landwirtschaftlichen Verwaltung in Ungarn in den Jahren 1867-1918. Er weist darauf hin, dass Ungarn ausschliesslich in der Person des Landwirtschaftsministers eine Agrarverwaltungsbehörde höchster Instanz besass. Die primären und sekundären landwirtschaftlichen Verwaltungsgesetze und Verordnungen wurden von den autonomen Komitatsmunizipien bzw. von den städtischen Munizipien durchgeführt. Organisatorisch betrachtet gab es für die Verwaltung Agrarangelegenheiten keine separaten Verwaltungsämter primärer und sekundärer Stufe wie z.B. in der finanziellen Verwaltung. Die unter die Zuständigkeit des Landwirtschaftsministeriums gehörenden Fachorganisationen und Fachausschüsse hatten keine behördliche Befugnis. Ihre Rolle war den allgemeinen örtlichen Behörden in landwirtschaftlichen Verwaltungsfragen fachgemäss beizustehen.

Die Gesetzgebung von 1848 regulierte nur im allgemeinen die neue Rechtsstellung der Munizipalbehörden. Sie wurde erst nach dem österreichisch-ungarischen Ausgleich, nach 1867 modernisiert. Der erste Schritt erfolgte in 1869 mit dem Gesetzartikel IV in dem man Justiz und Administration von einander trennte. Mit dem ersten Munizipalgesetz des Jahres 1870 im Artikel XLII brachte man einheitliche, neue Verwaltungseinheiten der verschiedenen Regionen zustande. Dieses Gesetz war ein Kompromiss zwischen den autonomen Komitaten und dem Zentralismus der jeweiligen Regierungen. Gemäss des Gesetzes aus dem Jahr 1876 Artikel VI brachte man einen teils aus Staats-, teils aus Munizipalbeamten bestehenden Verwaltungsausschuss von 21 Mitgliedern unter der Führung des Obergespanns zustande. Sein Wirkungskreis bezog sich auf die Aufsicht der örtlich genau durchgeführten Regeln und Anordnungen der Obrigkeit. Die Beschlüsse dieses Ausschusses waren mit Ausnahme der Gerichtshöfe für alle staatlichen und Munizipalbehörden der gehörigen Region verbindlich.

Die Studie befasst sich auch mit dem Verhältnis zwischen der Regierung und der autonomen Munizipalverwaltung, die für Durchführung der landwirtschaftlichen Rechtsnormen zuständig war.

Das zweite Munizipalgesetz aus dem Jahr 1886 Artikel XXI bevorzugte wesentlich die Zentralisierung der Verwaltung. Zwischen 1867 und 1944 trachtete die jeweilige Regierung einen womöglich grossen Einfluss auf das Komitatsmunizipium (oder Stadtmunizipium), das für die Durchführung der Verordnungen verantwortlich war, auszuüben. Der Obergespan eines Komitats wurde immer, gemäss eines Antrages des Innenministers, vom Staatsoberhaupt ernannt. Diese Tendenz trug dazu bei, das einige in den Bereich der autonomen Verwaltung gehörenden Aufgaben verstaatlicht wur-

den und dass durch die Entwicklung erforderten Verwaltungsämter für neue Fach- und Berufszweige schon automatisch staatlich verwaltet wurden.

Trotz der oben erwähnten Tatsachen haben die Komitate als sekundäre Verwaltungsämter von ihrer Wichtigkeit nichts eingebüsst. Die Gesetze aus 1871 Artikel XVIII und aus 1886: Artikel XXII sicherten für das Komitatsmunizipium ein weitgehendes Recht zur Kontrolle in den Gemeinden auf dem Gebiet des Komitates. Der politische und organisatorische Zentralismus war deshalb von Wichtigkeit um die Kooperation mit der Politik der Regierung zu sichern und somit konnte gegebenenfalls die Regierung vom Parlament für die Lage der Verwaltung verantwortlich gemacht werden. Das zwischen 1867 und 1918 entstandene ungarische Verwaltungssystem, die landwirtschaftliche Verwaltung miteinbegriffen, wenn auch mit einigen Neuerungen, entsprach den Forderungen, was sein Bestehen bis 1945 beweist.

Weiterhin gab es dem Landwirtschaftlichen Ministerium unmittelbar untergeordnete spezielle Kreisstellen. Sie bestanden von 1897 bis 1914. Ihre Aufgabe war nebst der primären und sekundären Verwaltung, von der Natur aus und auch wirtschaftlich notdürftigen Gegenden, sozial und wirtschaftlich zu unterstützen. Die erste derartig Kreisstelle wurde in Munkács in der heutigen Karpaten-Ukraine gegründet die dann Boden pachtete um dessen für den Ackerbau günstigen Teil an ruthenische Bauern als kleine Pachtungen weiterzugeben. Die Almen hingegen wurden durch ihre Vermittlung für die Viehhaltung von den Gemeinden gepachtet. Die Kreisstelle organisierte Mustergüter, gemeinnützige wirtschaftliche Vorträge und Bauervereine. Sie verteilte Saatgut von entsprechender Qualität, sorgte für Zuchtvieh und auch durch Amelioration von Weiden und Wiesen stand sie der Bevölkerung dieser Karpatengegend bei. Die Förderung des Hausgewerbes, der Obstbaumpflanzung, des Kräutersammelns und die Arbeitsvermittlung gehörte auch in ihren Bereich. Die kleinen örtlichen Kreditgenossenschaften, die genossenschaftlichen Warenlager, der Strassenbau, die Regelung der Bergbäche, Fragen des Rechtsschutzes und karitative Hilfe schlossen sich ebenfalls diesem Bereich an. Mit ähnlichen Zielsetzungen arbeiteten die übrigen landwirtschaftlichen Kreisstellen dieser Zeitspanne mit Berücksichtigung der örtlichen Wirtschafts- und Naturverhältnissen und der jeweiligen Entwicklungsstufe der Bevölkerung. Die Okkupation der Gebiete, wo diese Kreisstellen tätig waren, späterhin der Friedensvertrag von Trianon der diese Regionen von Ungarn trennte machte dem Wirken und Schaffen dieser landwirtschaftlichen dem Fachministerium unterstellten Kreisstellen ein Ende.

A GAZDATISZTI ELIT ÉS AZ ÉRDEKKÉPVISELET

Hamar Anna

1. A gazdatiszti hármasság

Az 1920-as évek elejére a nagybirtok struktúrájában bekövetkezett változások, az egyetemi végzettségű mezőgazdák megjelenése, a telített munkaerőpiac hatására újra fel erősödtek a századforduló gazdatiszti törekvései; a *kötelező gazdatiszti nyugdíj* jogi szentesítése és az 1900. évi gazdatiszti törvény¹ revíziója. Új törekvésként jelentkezett azonban az érdekvédelmet megvalósító kamara jogi elfogadtatása. A „gazdatiszti hármasságot” az 1924-ben megtartott V. Országos Gazdatiszti Nagygyűlésen fejtették ki részletesebben.²

A nagygyűlésen megfogalmazott javaslatban az 1000 kh vagy 10 000 aranykorona kataszteri tiszta jövedelem feletti birtokokra kívánták kimondatni az *okleveles gazdász kötelező foglalkoztatottságát*. Az 1900. évi törvénnyel szemben a foglalkoztatottsági kötelezettséget minden birtokra kiterjesztették volna, függetlenül annak jogi státuszától.

A hozzászólásokból és a későbbi reflexiókból láthatóvá vált, hogy a gazdatisztek a foglalkoztatási kötelezettség meghatározásánál sokkal jobban ragaszkodtak a területi kvótához, mint a gazdálkodás belterjességét/hatékonyágát jelző tiszta jövedelemhez.³ A javaslat célja egyértelműen minél több gazdász állás biztosítása volt megfelelő jogi garanciával. A válsággal küszködő nagyüzemnél — a gazdatisztek szempontjából — biztosabb kritériumnak számított a terület, mint a tiszta jövedelem.

A gazdatiszti javaslat másik sarkalatos pontja a *gazdatiszti érdekképviselet* gondolata volt. Az érdekképviseletet a gazdatiszti elit többsége — ekkor még — az Országos Mezőgazdasági Kamara (OMK) keretei között létrehozandó önálló gazdatiszti kúriában látta megvalósíthatónak. Az önálló gazdatiszti kamara létrehozását csak kevesen támogatták.

Az 1900. évi kvalifikációs törvény éppúgy kapcsolódott az elhelyezkedési lehetőségek biztosításához, mint a húszas évek javaslatai. Míg a múlt század végén az elbocsátások okozta bizonytalanság, a sok szakképzetlen gazdatiszt foglalkoztatása, az okleveles gazdászok legitimációs célja húzódtott meg a törekvések mögött, addig a húszas években döntőrészt a munkaerőpiac telítettsége. A növekvő munkanélküliség ellenére a gazdatiszti elit minden alkalmat megragadott, hogy az okleveles gazdászokat munkalehetőséghez juttassa, de ehhez eszközként mindig az állami beavatkozás különböző formáit akarta felhasználni (szövetkezeti mozgalom, telepítések, gazdatitkárok).

2. A húszas évek és a Schandl-féle tervezet: a gazdatiszti törvény revíziója⁴

A növekvő egzisztenciális bizonytalanság, a kormányzatra nehezedő nyomás hatására 1926-ban a miniszter megbízta SCHANDL államtitkárt a törvénytervezet kidolgoztatásával. A törvényelőkészítési munkák során egyértelművé vált, hogy az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) — a nagybirtok nehéz helyzetére, valamint a magánjog megsértésére hivatkozva — nem támogatta a gazdatiszti javaslatokat. Az OMK elvben nem zárkózott el, de állást foglalni csak a tervezet megismerése után volt hajlandó.⁵

A SCHANDL-féle tervezetből hiányzott az érdekképviselő kérdés. E mögött feltételezhetően az OMGE merev ellenállása húzódott meg, mert az OMGE egyértelműen tudtára adta az Egyesületnek, hogy a mezőgazdasági érdekképviselőbe nem akarta a gazdatiszti kart bevonni, és még a relatív önállósággal rendelkező kúriát sem támogatta (önálló gazdatiszti kúria). Az OMK is elvetette az érdekképviselőt. Ezek a tények arra utalnak, hogy az eredeti tervezetben legalább az önálló kúria mint érdekképviselői testület bennfoglaltatott, s csak a véleményezések hatására vették ki.⁶

A SCHANDL-féle tervezet sokkal inkább a földbirtokosok, semmint a gazdatisztek érdekeit védte. Rendkívül finoman tagolta a nagybirtok gazdatiszti és gazdaságkezelői foglalkoztatási kötelezettségét, de ez a forma nagyobb védelmet nyújtott a munkaadóknak, mint az okleveles gazdatiszt munkavállalóknak.

A tervezet megkülönböztette a gazdatiszt és a gazdaságkezelő fogalmakat. Gazdatisztnak tekintett mindenkit, aki okleveles gazda, és „másnak a gazdaságában a gazdasági igazgatás, kezelés vagy ellenőrzés rendszerinti tennivalóinak fizetésért való ellátására szerződik.” A gazdaságkezelő ugyanazokat a feladatokat látja el, mint a gazdatiszt, csak nem rendelkezett főiskolai vagy az 1906. évig működő gazdasági tanintézeti (az akadémiák jogelődjei) oklevéllel.

A törvénytervezet csak két esetben írta elő okleveles gazdaságkezelő foglalkoztatási kötelezettségét.⁷

1. azok a gazdaságok, amelyek kataszteri tiszta jövedelme legalább 50 000 korona, 1939-től [sic!] minden 25 000 aranykorona kataszteri tiszta jövedelem után legalább egy gazdatisztet kötelesek alkalmazni;

2. azokban a gazdaságokban, amelyek kataszteri tiszta jövedelme 10 000 és 50 000 korona közé esik és területük meghaladja az 1000 kh-t, 1939-től legalább egy gazdatisztet kell alkalmazni;

3. állami gazdaságokban csak okleveles gazdaságkezelőket lehet alkalmazni.

Minden más esetben csak a gazdaságkezelő kötelező foglalkoztatottságát írták elő. Nem köteles gazdatisztet foglalkoztatni az a tulajdonos vagy bérlő, aki rendelkezett oklevéllel és ő irányította a gazdaságot, vagy családtagja okleveles gazda és a saját tulajdonú gazdaság irányítását látta el.

A törvény látszólag magában foglalta a gazdatiszti követelést (1000 kh és 10 000 korona kataszteri tiszta jövedelem), ha a törvénytervezet nem tartalmazott volna korlátozókat. „Valamely gazdaság kataszteri tiszta jövedelme alatt — ezen törvény rendelkezései

szempontjából — az illető gazdasághoz tartozó erdőterületek és azon szőlő- és kertterületek kat. tiszta jövedelmének levonásával kiszámított kat. tiszta jövedelmet kell érteni, amely területen lévő szőlőgazdaságok magyar kir. felsőbb szőlő- és borgazdasági tanfolyamot végzett gazdatiszt, vagy m. kir. szőlészeti és borászati szakiskolát végzett szőlőkezelő, illetve, amely területen lévő kertészetek, kertész igazgatása, kezelése vagy ellenőrzése alatt állanak.

Valamely gazdaság területének ezen törvény rendelkezései szempontjából való kiszámításánál, az előző bekezdés rendelkezése megfelelő alkalmazást nyer.”⁸

Ez a megszorítás jelentős mértékben csökkentette a törvényben rögzített lehetőségeket. A már meglévő erdőtvényt és az 1929-ben életbe lépő (tehát 1926-ban még csak előkészítő szakaszban lévő) szőlőgazdasági törvényt felhasználva, a gazdatiszti szakmai tevékenységet csak a szántóföldi és legelőterületekre, illetve az állattenyésztésre szűkítették le. A tudáson alapuló monopolhelyzet minél nagyobb területű kiterjesztését korlátozták más — már kialakult vagy kialakulóban lévő — foglalkozási csoportok hasonló törekvései. A nagybirtok területének fele szántó volt, így a specializált tudással rendelkező, nem gazdász oklevelesek érdekeinek érvényesítése nem veszélyeztette a gazdászok helyzetét.

Az erdő, de különösen az intenzív kertészeti kultúrák tiszta jövedelmének levonása az összes tiszta jövedelemből egyértelműen azt a célt szolgálta, hogy a nagybirtok okleveles gazdatiszt kötelezettségének terhet csökkentsék.

A két tervezet szerint kötelezően foglalkoztatott gazdatisztek minimális száma.⁹

Tervezetek	1000-kh	10000-50000 a.k. és 1000 kh	50000- a.k.	Összesen
SCHANDL-féle		752	352	1104
Egyesületi	961	752	83	1796

Az egyetlen megbízható forrás, amely a tényleges foglalkoztatásról rendelkezésünkre áll, 1935-ben készült, de tudjuk, hogy a gazdatiszti létszám nem változott jelentősen a húszas évek elejétől. 1935-ben a kötelező nyugdíjtörvény megalapozásához készített hivatalos statisztika szerint a mezőgazdasági üzemekben 1667 okleveles gazdatiszt dolgozott.¹⁰ A két tervezet között a vártnál kisebb a különbség (692), igaz, csak a foglalkoztatottak számának alsó határát határozták meg. Ezek az adatok arra engednek következtetni, hogy az Egyesület tervezete a meglévő foglalkoztatási viszonyokat akarta legalizálni, és jogilag nem merte a tulajdonosokat új foglalkoztatási kényszerrel terhelni.¹¹

A tudáson alapuló monopolhelyzet jogi garanciákkal történő kialakítása a századforduló kísérletéhez hasonlóan megbukott, a tulajdonosi csoport ismét erősebbnek bizonyult. A tulajdonosokat tömörítő egyesületek ellenállása mögött a magángazdaságba való beavatkozás elvének az elvetése húzódott meg.

A tervezet revízióval foglalkozó fejezete a gazdatiszti törekvéseket nem erősítette meg, és a rövidtávú munkaerőprobléma megoldását sem vállalta fel, mert a foglalkozta-

tottsági kötelezettség bevezetését csak több mint 10 évvel későbbi időpontban határozta meg. Ezt a kudarcot talán ellensúlyozhatta volna az általános és kötelező gazdatiszti nyugdíj törvénybe foglalása, ha a tervezet a parlament elé került volna.

A tervezet parlament elé történő terjesztése húzódott, hiába sürgette azt az Egyesület. 1928-ban az Egyesület küldöttségével közölték, hogy a gazdatiszti törvénytervezetet addig nem terjesztik a parlament elé, míg a mezőgazdasági munkások aggkori és rokkantsági biztosításáról szóló törvényt el nem fogadják. Azután is attól függ a törvénytervezet beterjesztése, marad-e elegendő pénze a kormánzatnak a gazdatiszti törvény végrehajtásához.¹²

A miniszter és az államtitkár közlése egyértelművé tette, hogy az elitet tömörítő Egyesület nem tudta keresztülvinni a gazdatiszti kar általa megfogalmazott érdekeit. Hiába hivatkoztak a 4000 állásnélküli gazdászra és állapították meg, „... Darányi óta az államhatalom semmit sem tett a gazdatisztek érdekében, s a gazdasági cselédek biztosítását is előbbre valónak tartja, mint a gazdatisztekét.”¹³ A kudarc teljes volt. Szembekerültek az OMGE-val, az Országos Mezőgazdasági Kamarával és a mezőgazdasági kormánnyal is.

3. Kamarai törekvések és az elit megosztottsága

Az 1924-es javaslatban — a századforduló követeléseire viszonyítva — a legfeltűnőbb változás az érdekképviselet önkormányzati elvének megjelenése volt. Az „érdekképviseleti szövet” mind a munkavállaló, mind a munkaadó felé olyan jogokkal ruházta fel, melyek félreérthetetlenül a kamarára jellemzőek. A kamarakényszer nem jelent mást, mint a szakemberek feletti ellenőrzés jogát, legalábbis ebben a formában. Jól működő rendszerben ez természetesen védelmet jelent a munkavállaló, és garanciát a munkaadó részére. A munkaadó részére biztosítandó kamarai garanciát takarta az a követelés, amely csak olyan tisztet enged kezelővé kinevezni, aki a kamara által elismert gazdaságban minimum 2 évet dolgozott.

A javaslatból csak sejthető, hogy az érdekképviseletet az önálló gazdatiszti kamara keretében szerették volna megoldani, mert a kuriális képviselet nem biztosíthatja azokat a jogokat, amelyekre igényt tartottak. Az önálló gazdatiszti kamara mellett szóló érv a mérnöki rendtartás jogi szabályozása, amelyet a parlament 1923-ban fogadott el. A mérnöki kamarák hivatkoztak mindig az önálló kamara híveire, hangsúlyozva, hogy a mérnöki kamara tagjai között is jelen voltak a köz- és a magánalkalmazottak éppúgy, mint a szabadfoglalkozásúak. A mérnöki kamara valóban tömörítette a szabadfoglalkozásúak mellett az alkalmazottakat is, de a kamarakényszer csak a szabadfoglalkozásúakra mondta ki, azaz csak e csoport feletti fegyelmi jogkörrel biztosította a kamarának, mint önkormányzati szervnek. Nem véletlenül hangzott el a törvény indoklásában, hogy „a magántisztviselő mérnököket illetően a helyzet annyiban más, ... a törvényjavaslat most szóban lévő intézkedése a legmesszebbmenőkig honorálta az ily magánvállalatoknak azt a kívánóságát, hogy alkalmazott mérnökeik e minőségükben kifejtett munkásságuk címén ne tar-

tozzanak a kamara tagjai lenni.”¹⁴ A kamara másik fontos feladata a kamara tagjainak az érdekképviselése, amit a kamara minden tagjára kiterjesztett.

Mi az oka annak, hogy a mintaértékű mérnöki kamara törvényi kereteit ismerve, mégis fegyelmi jogkörrel rendelkező kamarát akartak, márpedig a gazdatisztek vagy állami, vagy magánalkalmazottak voltak és felettük a fegyelmi jogkört mindig is a munkáltatók látták el? Hasonló törekvés már a századforduló gazdatiszti elitjénél is megfigyelhető volt, amikor a minősítési törvényben a főszámvevő és jószágkormányzó/felügyelő állásokat is akadémiai oklevélhez akarták kötni. E két állás a „bizalmi állások” közé tartozott (a főszámvevő a mai főkönyvelőnek felelt meg, a jószágkormányzó/felügyelő a mai igazgató beosztásnak. Az előbbi gazdasági kulcspozícióban volt, az utóbbi hatalmi pozícióban volt, a döntések joga az övé, ő képviselte/helyettesítette a tulajdonost.)

Már a húszas évek közepén körvonalazódott két — törekvéseiben eltérő — csoport az érdekképviselati eliten belül. Az óvatosabb, a munkaadók felé engedékenyebb csoportba elsősorban az Egyesület igazgatóválasztmányának tisztségviselői (elnök, alelnökök, titkárok) tartoztak, de ez a mentalitás jellemezte általában az igazgatóválasztmányt. A vezetőség a mezőgazdasági kamarán belül kívánta megvalósítani az önálló kúriát. A mezőgazdasági kamara szervezeti felépítése és működése nem tette lehetővé a foglalkozási csoport érdekképviselését. A kúriális képviselő mind a kormányzattal, mind az OMGE-vel (amely a munkaadókat tömörítette) könnyebben elfogadható, keresztülvitelére nagyobb volt az esély. A nagy szervezetekhez való óvatosabb, engedékenyebb kapcsolatot érthetővé teszi az a tény, hogy az Egyesület rendkívül erősen kötődött az OMGE-hez a múlt század kilencvenes éveitől. Az igazgatóválasztmány több tagja egyben az OMGE választmányi tagja is volt. Pl. SZÉKÁCS Elemér az Egyesület elnöke, az OMGE alelnöke; FABRICZIUS Endre az Egyesület alelnöke; az OMGE titkára, a GEOSZ igazgatója, LEGÁNY Ödön, FÖRSTER Lajos és még kilencen, akik az Egyesület igazgatóválasztmányában meghatározó szerepet vittek. Ez a csoport képviselte a mérsékelt, konzervatív irányt.¹⁵

A javaslatok készítői — nevüket nem ismerjük — radikálisabb célokat tűztek ki. A javaslatok ismertetése utáni vitában kimondták, amit a javaslat csak sugallt: „...önálló, hatósági jogkörrel bíró országos gazdatiszti kamara felállítása szükséges, a földművelésügyi miniszterrel együttműködve, annak felügyelete alatt.”¹⁶ Az önálló gazdatiszti kúria létrehozására tett javaslatot az Országos Mezőgazdasági Kamara az OMGE-hez hasonlóan elutasította, ami a gazdatiszti eliten belül a hatalmi harc felerősödéséhez vezetett.¹⁷

A húszas évek második felétől megerősödött az önálló gazdatiszti kamara híveit tömörítő csoport, aminek magját elsősorban a dunántúli nagybirtokok főtisztjei és a kerületi kamarák szakértelmiségeinek egy része alkotta. Törekvésük erősségére utalt, hogy 2 évvel az OMK elutasító válasza előtt a dunántúli gazdatisztek gyűlést szerveztek, ahol az önálló gazdatiszti kamara mellett döntöttek.¹⁸

A két csoport között jelentős különbségek voltak. A mérsékelt képviselői (köztük többen elismert kutatók) a századforduló gazdatiszti elitjének körébe tartoztak, annak erkölcsi támogatását is élvezték.

A mérsékelték jelen voltak a nagy szervezetek országos vezetésében, és befolyásukat ott érvényesítették, míg a „radikálisok” a vidéki egyesületekkel (kerületi kamarák, gazdasági egyesületek) tartottak fent erős kapcsolatot, és ezekre támaszkodva próbálták befolyásolni az országos döntéseket. A mérsékelték nem álltak munkakapcsolatban a történelmi arisztokráciával, míg a radikálisok jelentős csoportja a történelmi arisztokrácia birtokain dolgozott.

A különbségek arra utalnak, hogy a radikálisok a gazdatiszti elit második sorából kerültek ki. Ezzel természetesen lehet értelmezni az Egyesületen belüli hatalmi törekvéseket, de semmiképp az érdekképviselési követeléseiket, amennyiben nem feltételezzük rólok, hogy a megfogalmazott célokat kizárólag a hatalmi pozíció megszerzésére szolgáló eszköznek tekintették. Közelebb járunk az igazsághoz, ha ambivalens jellegű gondolkodásuk gyökereit a gazdatiszti csoport sajátos helyzetében keressük. A gazdászok képtelenek voltak a nagybirtoktól és annak vonzáskörétől elszakadni, ebben természetesen közrejátszott az a tény is, hogy többségük birtokos családból származott. Így társadalmi közösséget éreztek a birtokosokkal, elfogadva az oly sokat hangoztatott patriarchális jellegű kapcsolat fontosságát. Természetesen a kapcsolat erőssége évtizedek alatt jelentősen gyengült, és felerősödött a munkaadó és a munkavállaló tárgyszerű viszonya, amire egyre több utalás található. Ez az oka, hogy nem léptek szövetségre egyetlen magánalkalmazottakat tömörítő egyesülettel sem, és azok együttműködési ajánlatait visszautasították.¹⁹ Munkájuk során jelentős döntési jogkörrel, azaz önállósággal rendelkeztek. A tulajdonos ritkán avatkozott be a gazdasági döntésekbe. Így jött létre az a kettőség, hogy a gazdatisztek sajátjuknak érezték az általuk irányított gazdaságot, amiért ők voltak a felelősek. Nemcsak a tulajdonos, hanem saját maguk előtt is. A tényleges döntési-hatalmi jogkör elmosa a mindennapi gyakorlatban az alkalmazotti viszonyból adódó kötöttségeket.

Az érdekképviselési elit a harmincas évekre nehéz helyzetbe került. A felvállalt céljait nem tudta elérni, az Egyesületen belül egyre nyíltabbá váltak az ellentétek. A belső hatalmi harcok elmérgesedését megakadályozta, hogy több új egyesület alakult, amelyek fő célkitűzése volt a gazdatiszti érdekvédelem felvállalása. Bázisuk nem volt és — legalábbis a Gazdatisztek Lapja szerint — rövid időn belül abbahagyták működésüket, de létrejöttük mégis megkérdőjelezte azt a közkedvelt állítást, hogy a gazdatiszti kar érdekeinek az Egyesület a kizárólagos képviselője. A különböző újdonsült egyesületek elsősorban a munkanélküli gazdászok érdekképviselését akarták felvállalni.²⁰ Nemcsak azért támadták az Egyesületet, mert nem ért el eredményt, hanem a nagy mezőgazdasági érdekszervezetekkel való szoros összefonódásáért is, amit az érdekképviselési elit igencsak sérelmesnek talált. „...a szervezkedő egyesek részéről nyilvánított az a kijelentés, hogy az OMGE protektorátusa alatt működő Egyesületben sohasem lesznek a gazdatiszti követelések kivihetők.”²¹

Bármennyire is védekezett az Egyesület a kívülről jövő támadásokkal szemben, és a kudarc után a régi vezetés a bizalmi szavazásból megerősítve került is ki, egyértelművé vált, hogy a gazdatiszti érdekeket nem lehetett a gazdatiszti kartól elszigetelt elit ügyének tekinteni. Az eliten belül már a húszas években megfigyelhető különbségek a harmincas

években felerősödtek. A mérsékeltebb szárny továbbra is az OMGE-vel való együttműködésre, a kormánypárti képviselők támogatására kívánt építeni. Megpróbálták — bár nem sok sikerrel — elfogadtatni álláspontjukat az OMGE-val. FABRICZIUS Endre, az Egyesület alelnöke, az OMGE titkára hangoztatta, „...egy erős gazdatiszti kar létevédeke a nagybirtoknak és a kötött birtoknak, egyik feltételezi a másikat. Ha az egyik meginog, akkor vége a másiknak.”²² Nem sok sikerrel járt az a felhívás sem, hogy a gazdatisztek azon képviselők választását támogassák, akik aláírt nyilatkozatban vállalják a gazdatiszti kívánságok parlamenti képviseletét.²³

Az a mozgástér és eszköztár, amit a mérsékelt csoport megengedhetőknek és elfogadhatónak tartott, szemlátomást nem működött. Ennek megfelelően a „hármasság kívánságából” csak a nyugdíj kérdésének következetes végigvitelét javasolták az igazgatóválasztmányban. És talán ez volt az a pont, amikor a vezető szerepükre kimondták a halálos ítéletet.²⁴

A radikálisok először azt kérdőjelezték meg, képviselheti-e egy kicsi elit csoport emberek érdekeit úgy, hogy ezen emberekre nem támaszkodik. Addig nem lehet érdekképviseletről beszélni, míg nincsenek megszervezve a gazdatisztek, nincs kiépítve az érdekképviselet szervezete. Első lépésben a gazdatiszti körök hálózatát kell létrehozni, és ezekre támaszkodva kell és lehet az érdekképviseleti munkát továbbítani. A különálló gazdatiszti egyesületeket (az újakat és az elszórtan létező Gazdatiszti Köröket) egyesíteni kell az Országos Egyesülettel. A gazdatisztek nem ismerik fel érdekeiket, ezért a szervezésre sokkal nagyobb hangsúlyt kell fektetni, mint eddig. Támadták a vezetőség erőtlen fellépését az egyre növekvő munkanélküliség miatt is (A vezetőség csak 75 állást jelentett be, holott 1500 munkanélkülről tudtak). A mérsékelték az eddigi kudarc okát nem a szervezetség hiányában, hanem a gazdatiszti kar szalmazöld mentalitásában látták.²⁵ Az elit belső harcából fokozatosan a radikálisok kerültek ki győztesen, bár a vezető szerep látszólag még a mérsékelt csoporté maradt. A gazdatiszti körök szervezése felgyorsult és az elkövetkező időben megnőtt a befolyásuk az Egyesületen belül. A gazdatiszti körök területi elhelyezkedése a dunántúli nagybirtok főtisztjeinek egyre erősödő szerveződésére utalt.²⁶

Nyomásuknak a mérsékelt szárny nem tudott ellenállni. Az 1932-ben megtartott országos nagygyűlésen elfogadták az önálló, hatósági jogkörrel felruházott gazdatiszti kamara követelését, és megbízták a vezetőséget a tervezet elkészítésével.²⁷

4. Az 1932-es törvénytervezet és az elit harca

A földművelésügyi miniszterhez felterjesztett törvénytervezet alapjaiban különbözött a korábban megfogalmazódó követelésektől. Az Egyesület tervezete a „gazdatisztek jogviszonyáról, a Gazdatiszti Kamaráról és a Gazdatisztek Nyugdíjintézetéről megalkotandó törvényjavaslatához” másként határozta meg a gazdatiszti fogalmát, mint az 1900. évi gazdatiszti törvény. A törvény a gazdatisztet olyan foglalkozási csoportnak tekintette,

amely tagjai megfelelő felsőbb végzettséggel rendelkeztek. Az intézményesített tudás feltétele volt a foglalkozási csoportba kerülésnek — az más kérdés, hogy ez a valóságban mennyire valósult meg. A tervezetben már az Országos Gazdatiszti Kamara tagságához kötötték a gazdatiszt fogalmat. A kamarának tagjai lehettek azok is, akik nem rendelkeznek főiskolai, akadémiai vagy egyetemi oklevéllel, de a törvény életbe lépésekor tényleges gazdatiszti munkát láttak el. A kamarába ugyan beengedett nem okleveles gazdászokat is — de hosszabb távon az oklevelesek piaci helyzetének monopolizálását biztosítja. A tervezetben megtalálható a csoporthoz tartozás ellenőrzésére szolgáló kamarai kényszer kimondása: „Aki az Országos Gazdatiszti Kamarának nem tagja ..., a magyar állam területén gazdatiszti állást nem tölthet be és gazdatiszti foglalkozást nem gyakorolhat.”²⁸

A kamaratervezet nem elégedett meg a kamarakényszer kimondásával, jogot formált arra is, hogy megállapítsa mely munkakörök igényelnek felsőbb mezőgazdasági szaktudást, és ellenőrizze, hogy a munkaköröket kamarai tagok foglalták-e el.²⁹

A gazdatiszt alkalmazásának kötelezettségét az 1000 kat. holdnál nagyobb területű birtokokra mondta ki, ha kataszteri tisztajövedelme elérte vagy meghaladta a 10000 aranykoronát. A kötelezettségnél már nem a birtokok, hanem az üzem területével számolt. Ez lehetetlenné tette a birtokos vagy a bérlő számára, hogy a különálló birtokai miatt az alkalmazási kötelezettség alól kibújhasson.³⁰ A tervezet nem elégedett meg a gazdatiszti tevékenység hagyományos — a nagyüzemhez kapcsolódó — értelmezésével. Az okleveles gazdászok számára bővíteni akarván a zárt munkaerőpiacot, gazdatiszti foglalkozásnak tekintette még „az állami, megyei, járási és községi közigazgatásnál, a pénzügyi igazgatásnál és egyéb közhivataloknál ... a mezőgazdasági hivatalos érdekképviseleteknél a kényszertársulásj vagy magántársulási gazdavédelmi szervezeteknél (Gazdasági Kamarák, Gazdasági Egyesületek), agrárszövetkezeteknél, a mezőgazdasági szakoktatásnál és mezőgazdasági kísérletügynél, ... biztosító társaságoknál, intézeteknél, bankoknál, takarékpénztáraknál, ármentesítő és vízszabályozási társaságoknál... az összes bíróságoknál ... mezőgazdasági szakértők, zárgondnokok és birtokfelügyelők”³¹ mezőgazdasági szakképzettséget igénylő állásokat és tisztségeket is. Nem véletlenül fogalmazta meg a tervezetről készített jelentésében a minisztériumi tisztviselő, hogy a törvénytervezet a foglalkoztatottsági körök drasztikus bővítésével a gazdászok szociális helyzetén akar javítani, és ennek összes költségét a gazdaságra, illetve az államra hárítja.³² A kamara fegyelmi jogköre („a kamara tagjai felett ... a fegyelmi hatóságot gyakorolja”)³³ nyílt beleavatkozást jelentett a munkaadó-alkalmazott viszonyba, amit sem a magántulajdonosok sem az állam nem fogadhatott el.

Az OMGE átirat szerint a kamara nemcsak az agrártársadalom szétforgácsolódásához vezetne, hanem megszüntetné a „mindkét fél részéről kívánatos patriarkális viszonyt”, ami jellemezte a gazdatiszt és birtokos kapcsolatát.³⁴ Az OMGE és az OMK csak azzal a feltétellel volt hajlandó tárgyalni a tervezetről, ha a kamarát és azzal összefüggő összes megállapítást figyelmen kívül hagyták, mert a gazdatisztek munkája a magángazdaságok üzletszerű tevékenységéhez kapcsolódott, amely felett jogkörrel a tulajdonos rendelkezett.³⁵ A két meghatározó szervezet (OMGE és OMK) túlságosan merev-

nek ítélte a gazdatiszt és munkaadója közötti viszony szabályozását (szerződés, felmondási idő, végkielégítés kérdése).

1933-ban „puccszerűen kibuktatták” az Egyesület régi vezetőségét, ami egyben nyílt kihívást is jelentett az OMGE-nek. Elég hamar világossá vált, hogy az új vezetés elsősorban a politikát tartotta fő érdekérvényesítő eszköznek. Nyitva maradt azonban a kérdés, elég erős lesz-e ez az eszköz arra, hogy a törvényvédelmezési joggal rendelkező nagyszervezeteket befolyásolhassák. Képes-e az új vezetés elszakadni a földbirtokosok befolyásától, a foglalkozási csoport érdekeit képviselni és keresztül tudja-e vinni a revízió, az önálló kamara és a nyugdíj kérdéseit, aminek tervezete már KÁLLAY Miklós földművelésügyi miniszternél volt.

A radikálisok elsőként a Nemzeti Egység Párt elnökénél tettek bemutatkozó látogatást, hogy a párt támogatását elnyerjék. A párt agrárblokkja biztosította az Egyesületet támogatásáról. De ez önmagában kevés volt. Egyre több jel figyelmeztette a vezetőséget, hogy radikalizmusát sem a kormányzat, sem a nagyszervezetek nem nézik jó szemmel. KÁLLAY Miklós földművelésügyi miniszter felsőházban tartott beszédében ezt meg is fogalmazta. „Már foglalkoztam volna is a dologgal [a benyújtott tervvel — H.A.], de a gazdatisztek régi vezetőségével kezdtem meg a tárgyalásokat, a régi vezetőséget azonban puccszerűen kibuktatták, így tehát bizonyos tekintetben óvatosan kezelem a kérdést és nem veszem fel addig újból a tárgyalásokat, amíg nem látom, hogy az új vezetés is ugyanazzal a higgadsággal, nyugodtsággal, komolysággal foglalkozik a gazdatisztek kérdésével, mint amelynek alapján egyedül hajlandó vagyok tárgyalni erről a kérdéstről.”³⁶

A vezetés számára az egyik legnagyobb problémát az OMGE-hez fűződő viszony kérdése jelentette. Úgy gondolták — hasonlóan a mérsékeltekhez —, hogy meg kell győzni a földbirtokosokat, hogy a gazdatiszti követelések nem a földbirtokosok ellen irányulnak. Ezért választottak nagybirtokost az Egyesület élére — báró VAY Miklóst —, munkaprogramjukban szerepelt „a földbirtokos osztály és az országgyűlési képviselők bevonása az Egyesületbe.”³⁷

Ez önmagában nem volt elegendő, mert az OMGE a tervezet egyetlen pontját sem támogatta, és az OMK sem fogadta el az önálló gazdatiszti kamara tervét.³⁸ BAYERN János, az Egyesület alelnöke, a radikálisok vezető egyénisége sem tudta befolyásolni az OMK-t, pedig a levéltári anyagokból tudjuk, hogy a kerületi kamarák többsége elfogadta és támogatta az önálló kamara gondolatát. „...a gazdatiszti kar mindig támogatta a földbirtokosok érdekeit. A gazdatiszti kamara beolvasztva az Országos Kamarába nem más, mint a földbirtokos érdekek 100%-os képviselője. A gazdatisztek az önálló gazdatiszti kamarát akarják, ami a gazdatiszti osztály érdekeit képviseli.”³⁹

Az önálló kamaráért vívott harc siketek párbeszédére emlékeztet. Az Egyesület a gazdatisztek jószándékát bizonygatta, az OMGE pedig hangoztatta, hogy a kamara működése beavatkozás lenne a magánbirtok működésébe, és az sérti a magánjogot. A kamarához fűzött reményeket KÁLLAY Miklós hamar szertefozlatta. A miniszterelnök — GÖMBÖS Gyula — a nagy korporációs rendszerű érdekképviselők híve, így nincs reális esély arra, hogy a minisztertanács az önálló gazdatiszti kamara tervezetét elfogadja. Javasol-

ták, hogy az Egyesület próbáljon megegyezni a tulajdonosokkal, mert az gyorsítaná a tervezet végleges formájának kialakítását és a parlament elé kerülését.⁴⁰

Ennek ellenére az Egyesület makacsul ragaszkodott a kamarához, bár tudta, hogy annak nincs reális esélye. Az OMGE és a GEOSZ befolyását mindenütt érvényesíteni tudta. Az OMGE a „leghatározottabban ellenezte” az önálló kamarát, ugyanakkor elfogadhatónak tartotta a mezőgazdasági kamarán belül az önálló gazdatiszti kúriát, de „...semmivel sem több hatáskörrel, mint amilyennel a többi kúria bír.”⁴¹

A radikálisok többször utaltak arra, hogy az OMGE álláspontja nem egyezik meg a vidéki földbirtokosok véleményével. Az Egyesület aláírási akciót indított, amelynek célja a földbirtokosok írásban rögzített támogatását megnyerni a gazdatiszti hármasság kivánságának, és ezt fegyverként használni a törvényalkotásban. 1935-ben egy és negyed millió kh tulajdonosa és bérlője írta alá a támogató nyilatkozatot.⁴²

Támogatott igény	terület nagyság (kh)	birtokos/bérlő (fő)
kamara, revízió és kötelező nyugdíj:	1 111 054	159
revízió és a kötelező nyugdíj:	18 140	9
kötelező nyugdíj:	121 339	4

1 250 000 kh tulajdonosainak támogatását tudta az Egyesület a háta mögött. E támogatás erejét azonban erősen gyengítette az a tény, hogy a földterületek közel felét (492 286 kh) kötött testületi birtokok adták, 295 900 kh egyházi, 167 290 kh közbirtokossági és 29 096 kh pedig egyéb testületek birtokai voltak. Az aláíró közbirtokossági területek tulajdonosainak jelentős részére az új törvény (és a régi sem) nem vonatkozna, mert a városok területeiket kishasznóbérletekbe adták ki (pl. Kecskemét 94 242 kh-ja vagy Debrecen 51 353 kh-ja). Az OMGE döntéshozatalában ezek a testületek jelentős befolyással nem rendelkeztek, és döntéshozatalkor szavazataik száma és hatása jelentéktelen volt.

Az OMGE ellenakciót indított, hogy az aláírók vonják vissza támogatásukat. A két szervezet között elkezdődött a harc, aminek fő eszköze körlevelek kibocsátása, és saját igazának, illetve fontosságának hangsúlyozása volt. Az OMGE tisztában volt saját hatalmi pozíciójával: „A gazdatiszti kérdéseket *helyesen és szerencsésen csak az OMGE-val együtt lehet megoldani* [kiemelés tőlem — H.A.], ezért a gazdatiszti karnak fontos érdekei fűződnek ahhoz, hogy az OMGE-val fennálló szoros kapcsolatát mégjobban megerősítse azzal a gazdatiszti célkitűzések érvényesülését egyesületünk keretein belül előmozdítsa.”⁴³ Az Egyesület úgy vélte, a földbirtokosok érdeke, „ha nem csak hogy nem akadékoskodnak az önálló gazdatiszti kamara megvalósításában, sőt saját jól felfogott érdekükben is bennünket hathatósan támogatnak.”⁴⁴ A két egyesület harcából látszólag a gazdatisztek kerültek ki győztesen. Látszólag, mert az OMGE nem engedett sem a kamara, sem a revízió kérdésében.

Az OMGE és az Egyesület harca teljesen meddő, és sokkal inkább presztízs jellegű volt, mögötte tényleges erőt az Egyesület nem tudott felmutatni.

A gazdatiszti elit radikális szárnya sem tudott elérni kézzel fogható eredményeket. Hiába próbálta a gazdatiszti törvény revízióját a fokozódó munkanélküliség csökkentésére felhasználni, az egyeztető bizottság ülésén az OMGE képviselője kijelentette, nem a jogviszony újra szabályozásának a feladata a gazdatiszti munkanélküliség megoldása.⁴⁵

5. A gazdatiszti törekvések eredményei és kudarcai

Az önálló gazdatiszti kamara és a revízió erőltetése egyben azt is jelentette, hogy a nyugdíjkérdés háttérbe került. A törvény körüli viták elhúzódása nem várt következményekkel járt. Több nagybirtok, ahol évtizedek óta működött házi nyugdíjpénztár, a készülő kötelező nyugdíjtörvényre hivatkozva megvonta a gazdatisztek nyugdíját. Sok gazdatiszt, aki addig fizette az önkéntes biztosítást, lemondta a fizetést, bízván a törvény gyors megszületésében.⁴⁶

A nyugdíjtörvény előkészületi munkáinak elhúzódása miatt az Egyesület vezetőségére egyre erősebb nyomás nehezedett. Az OMGE már 1934-ben a földművelésügyi miniszterhez küldött feliratában kérte a gazdatiszti nyugdíj olyan rendezését, amely külön megterhelést nem jelent a földbirtokos osztálynak.⁴⁷ 1936-ban az elit kénytelen volt tudomásul venni, hogy a hármaskövéről a nyugdíjtörvényt tudja egyedül keresztülvinni, de azt sem az eredeti elképzelés szerint.

Az 1936:XXXVI. tc. a gazdatisztek rokkantsági, öregségi és haláleseti kötelező biztosításáról alacsonyabb biztosítási díjat szabott meg, mint az eredeti tervezet (az eredeti tervezet szerint a gazdatisztek nyugdíja magasabb lett volna, mint a közalkalmazottaké), de tagadhatatlan tény, hogy az elért eredmény így is jelentős sikernek számított.

A mezőgazdasági kormányzatra és a gazdasági szervezetekre gyakorolt állandó nyomás eredményeként 1937-ben megszületett a mezőgazdasági érdekképviseleti törvény revíziója. Az erőviszonyokat jól tükrözte, hogy az Egyesület nem vélelmezte a tervezetet, ez a kormányzat és a nagy szervezetek belső ügye maradt. A kúria tervezetével a radikalizálódó gazdatiszti elitet választás elé állították. Amennyiben elfogadják a kúriát, úgy a gazdatisztek, mint foglalkozási csoport is tagja lehet a kamarának, mert kerületi és országos szinten képviselteti magát az érdekképviseleti szervezetben. A Mezőgazdasági Kamara célja és működése is alapjaiban különbözik a foglalkozási csoportok kamarájától, de a mezőgazdasági kamara nem mondhat le a gazdászok szakértelméről.

Amennyiben nem támogatja a gazdatiszti kúriát, úgy tovább kell vívnia a reménytelen harcot az önálló gazdatiszti kamaráért. Ha az elsőt választja, akkor van esélye arra, hogy a várható belső harcokból győztesen kerüljön ki, ha a másodikat, akkor abba belebukhat.

A törvénytervezetet már elfogadta a parlament, a miniszter kiadta a végrehajtási utasítást is, amikor az Egyesületen belül még mindig nem dőlt el a kamarai kérdés körüli harc. A vezető csoportnak még a törvény elfogadtatása előtt ugyan voltak erőtlen kísérle-

tei az önálló kamara létrehozására, de sem az OMGE, sem a kormányzat erre nem volt hajlandó.⁴⁸

A vezetésen belül egy kis csoport kitartott az önálló gazdatiszti kamara mellett, hangoztatva, hogy a kúria elfogadásával lehetetlenné válik az önálló kamara keresztülvitele. A kúria nem képviselheti a gazdatiszti érdekeket sem, mert a Kamara működési szabályzata nem ad önálló döntési jogot a kúria belső működésében sem, abba a Kamara vezetése beleszólhat (pl. kuriális gyűlések napirendi pontjait előre le kell adni és engedélyeztetni kell). Ellentmondásos helyzetet teremt az is, hogy a Kamarában a gazdatiszti tagja saját foglalkozási és a földbirtokos kúriájának is, ahol a munkaadó érdekeit kell képviselnie.

A kuriális képviselet ellen fellépők egyetlen elfogadható eszköznek a kamarai választások megtagadását tartották. A vezetés nagyobb csoportja elfogadta a kamarai kúriát, de hangoztatták ez nem jelenti az önálló gazdatiszti kamaráról való lemondást.⁴⁹

A kuriális képviselet elfogadása megerősítette a gazdatiszti elitet. A miniszter körrendeletben javasolta az állami birtokok tisztikarának belépését a kúriába.⁵⁰ Taglétszáma a 3000 főt meghaladta, mert felvállalta a nem oklevelesek érdekvédelmét is (a kamarai törvény revíziója nem különböztet meg okleveles és nem okleveles gazdatisztet).

A gazdatiszti elit törekvéseit erősen motiváló munkanélküliség a harmincas évek végére megszűnt. A munkaerőpiaci pozíció javulását nem a gazdatiszti elit törekvései, hanem tőlük független folyamatok idézték elő.

DARÁNYI Kálmán miniszterelnöksége alatt újra felerősödött az állam modernizációs törekvése. A meghirdetett — és részben végrehajtott — célok; a telepítés, a hitbizományi reform, a tagosítás, a szövetkezeti hálózat kiépítése, a mezőgazdasági tömegoktatás kiszélesítése megnövelte a mezőgazdasági szakemberek iránti keresletet.

Az új agrárpolitikai törekvésekben a válságba került nagybirtok nemzetgazdasági jelentősége fokozatosan háttérbe szorult, és a kisüzemi gazdaságok kerültek előtérbe. A kisüzemek termelésének és értékesítésének szervezésére mind többen a dán vagy a holland típusú szövetkezeteket látták elfogadhatónak. E célok elérésének elengedhetetlen feltétele volt megfelelő tudással rendelkező szakemberek részvétele a szövetkezetek szervezésében és működésében. A gazdatiszti csoport szeretett volna a szövetkezetek irányító szakemberévé válni. Törekvéseit a munkanélküliség motiválta. A mezőgazdasági reformer gondolkodásúak nem tartották alkalmasnak a gazdatiszteteket a szövetkezeti szakértelmiség feladatainak ellátására. „...a nagybirtok tőkeerejében rejlő nagyvonalúságot, gondolkodásuk a szociális nyomor és az anyagi tehetetlenség bizonyosfokú mentességét viseli magán ... főként a nagy- és középbirtokosokból rekrutálódik”.⁵¹ Az ellenzők szerint csak az választott a gazdatiszték közül más pályát (tanár, gazdasági felügyelő), aki nem tudott a nagybirtokon elhelyezkedni. Ezekben az állásokban sem tudtak nagyon sokszor az elvben kitűzött feladatnak megfelelni, mert nem volt szociális érzékenységük és a nagyüzemi szakismereteket nem tudták megfelelő módon adaptálni.

A válságba jutott, de még működő szerkezet termelte ki azt a gazdatiszti kart, amely az új, még csak szándékokban létező szerkezetre nem tudott reagálni. Ebben igazuk volt a gazdatiszti kart támadóknak, de nem lehet elfeledkezni arról, hogy a reformtörekvések

mögött végig az állami beavatkozás különböző formái húzódtak meg — így a szövetkezetesítésnél is.

A fokozódó állami ellenőrzés kiterjesztésének hatására megnőtt az állami felügyelői kar létszáma. Ezt csak felerősítette a háború alatti közellátás erős centralizálása, valamint a visszacsatolt területek szakigazgatásának kiépítése. A harmincas évek második felétől nemcsak a különböző állami beosztásban dolgozó gazdászok iránti kereslet növekedett, hanem a magánbirtokok is egyre nehezebben jutottak hozzá alacsony beosztású, kezdő gazdászokhoz (gyakornok, ellenőr, segédtsízt).

Összefoglalás

A „gazdatiszti hármasság” lekerült az Egyesület napirendjéről és a háború, majd a bekövetkező változások miatt többé nem is foglalkoztak vele. A gazdászok érdekvédelmi törekvései a nyugdíj kivételével megbuktak. Sem a foglalkoztatottsági kötelezettséget, azaz az oklevelesek számára zárt piac bővítését nem tudták elérni, sem az országos kamara elfogadtatását. A kamara, mint a foglalkozási csoport önkormányzati szerve az értelmiség professzionálizációjában viszonylag későn jelenik meg és elsődleges funkciója, hogy a csoporthoz tartozást ellenőrizze és a csoport tagjai fölött a fegyelmi jogkört gyakorolja. A kamara célja, hogy azt a piacot, ahol a szabadfoglalkozású értelmiség mozog ne csak befolyásolja, hanem ellenőrizze is. Ezt a funkcióját azonban csak a szabadfoglalkozású értelmiségnél töltheti be, sem a magán- sem az állami alkalmazottaknál nem. A kamara önkormányzati szervének másik jelentős feladata az értelmiségi csoport és az állam közötti közvetítő tevékenység. Az érdekvédelemnek ezt a formáját már nemcsak a szabadfoglalkozásúakra, hanem az alkalmazottakra is kiterjeszheti.⁵²

Az okleveles gazdászok közül csak azok tömörülhettek volna kamarába, akik nem alkalmazottak, tehát az önálló gazdálkodók. Ez a csoport tudását nem közvetlenül értékesítette, szakértelme a termelésnek csak egy eleme volt. Nem az értelmiséghez tartozott, hanem a tulajdonosi csoporthoz. Ennek megfelelően érdekvédelmét sem az értelmiség szervezésében kereste, hanem a tulajdonosok különböző egyesületeiben (Gazdasági Egyesület, szövetkezeti formák).

A gazdatiszti kamara létrehozása iránti igény nem a gazdászcsoporthoz belső fejlődéséből következett, hanem a piac nagyfokú telítettségéből, a növekvő mértékű munkanélküliségből. Ugyanez mondható el a minősítési törvény revíziójának követelésére is. Természetesen ez önmagában nem magyarázza meg, miért gondolta a gazdatiszti elit, hogy a munkaadókkal szemben keresztül tudja vinni a kamarai kérdést vagy a törvényrevíziót. Emögött az elit és a munkaadók ellentmondásos gondolkodása, és a két csoport sajátos egymáshoz való viszonya húzódik meg.

Mind a birtokosok, mind a gazdatisztek gondolkodásában a másik csoporthoz fűződő viszonyában sajátos módon keveredtek a munkaadó és munkavállaló racionális és irracionális elemei. A munkaadók (a birtokosok) alkalmazottjaiktól elvárták, hogy szaktudásu-

kat felhasználva a rájuk bízott javakkal minél jobban sáfárkodjanak, minél jövedelmezőbb legyen az üzem termelése. Alkalmazottaik munkáját aszerint ítélték meg, hogy mekkora nyereséget képesek előállítani. Nem véletlenül hangzott el az egyik vitában, hogy a birtokosoknál is teret hódított a külföldről behozott merkantil-kalmár szemlélet, és a földet csak jó üzletnek tekintik, a gazdatisztet pedig már nem családtagként kezelik, hanem idegen alkalmazottként.⁵³ A birtokosok a munkaadó és munkavállaló kapcsolatban a lojalitást és a bizalmat kérik számon alkalmazottjaiktól, ha a gazdatisztek helyzetüket jogi garanciákkal szeretnék körülbástyázni.

A gazdatisztek gazdasági tevékenysége racionális jellegű, az üzemi eredmények az ő munkájukat minősítették. A nagybirtok belső szerkezetében végbement differenciálódás egyben differenciálta a munkavállaló gazdászok helyzetét is. Munkavállalóként egyre kevesebb védelmet adott a nagybirtokon működő igazgatásszervezet. A nagybirtokok szerkezetében jelentős eltolódás ment végbe az 1-2000 kh holdas birtokkategória irányába, míg az arisztokrácia latifundiumai — ahol a birtokigazgatás szervezete kiépült és ténylegesen működött — szétforgácsolódtak. A kisebb területű birtokokon az igazgatásszervezet nem alakult ki olyan mélységben, mint a latifundiumokon, mert gazdaságtalan lenne működtetése. A kisebb birtokokon dolgozó gazdatisztek nem a hierarchiában felettük álló tisztól függték — mert hierarchiáról nem is beszélhetünk — hanem közvetlenül a birtokostól. Ez a tény már önmagában arra sarkallt, hogy a munkavállaló jogait ne a birtokostól tegye függővé. A gazdatiszti törekvéseket csak felerősítette a munkavállalók piacán jelentkező telítettség, ami a foglalkozási csoport piaci esélyeit jelentős mértékben csökkentette, a munkavállaló alkupozícióját rontotta.

A különböző helyzetű gazdatiszti csoportok érdekvédelmét felvállaló gazdatiszti elit vagy nem gyakorló gazdatisztként dolgozott, vagy a hanyatló latifundium igazgatásszervezetének felső szintjén helyezkedett el (jóságkormányzó vagy más főtiszt). Az elit gazdasági tevékenysége ugyan racionális volt, de a birtokoshoz való viszonyában a patriarchális jegye is jelen voltak. A gazdatisztek elvárták a birtokostól, hogy úgy segítsen a munkavállalón, hogy gazdasági érdekei elé helyezze a tiszték egzisztenciális biztonságát. A gazdatiszti elitnek elsődleges célja nem a munkavállaló jogi garanciákkal alátámasztott védelme volt a munkaadóval szemben, hanem a nagyszámú munkanélküli diplomás alkalmaztatása, még akkor is, ha ez a munkaadó számára gazdaságtalan. Ennek legpregnánssabb példája az OMGE-val folytatott egyeztető tárgyalás volt, ahol a gazdatiszti küldöttség „kéri, hogy a főiskolát végzett fiatalság kenyérhez juthasson. A gazdatisztek támogatói a nagybirtoknak és ezért oly áthidaló mód nyújtását kéri, hogy a gazdasági akadémiát végzett fiatalok elhelyezkedhessenek.”⁵⁴ A kérés visszautasításra talált és a sors fintoraként SOMSSICH László, az OMGE elnöke fogalmazta meg a gazdatiszti elit kudarcának okát. A gazdatiszti elit mozgalma az állástalan okleveles gazdatisztek érdekét szolgálja, és „nem tekintenek a jövőbe”, mert nem foglalkoznak az állásban lévő tiszték helyzetével.⁵⁵ SOMSSICHnak igaza volt. Az elit csak arra koncentrált, hogy az oklevelesek számára fontos zárt munkaerőpiacot kiterjessze. Ha nem erőlteti a birtokos számára gazdaságtalan és elfogadhatatlan alkalmaztatási kényszert, akkor a birtokosok tárgyaltak volna az elittel.

Az átiratokból egyértelműen kiderül, hogy a munkaadók számára csak a már alkalmazásban álló tisztek helyzete, valamint a nyugdíj rendezése volt az elfogadható tárgyalási alap. A gazdatiszti elit azt sem tudta elérni, amit elérhetett volna. Törekvései közül egyedül a kötelező nyugdíj törvényes rendezése valósult meg, ami inkább a mezőgazdasági kormányzat szándékának, semmint a gazdatiszti elit harcának volt köszönhető.

A két világháború közötti gazdatiszti elit törekvéseinek kudarca arra utal, hogy a húszas évek első felében kialakuló új elit — félreállítva a századforduló elitjéhez kapcsolódó csoportot — a harmincas évek végére perifériára került.

JEGYZETEK

¹ A birtokos és gazdatiszt közötti jogviszony... (1900:XXVII. tc.) A törvény kimondta, hogy gazdatiszti címet csak okleveles gazdatiszt viselhet, állami birtokon csak okleveles gazdatiszteket alkalmazhatnak és kötelezővé tette a 3000 ar. forintnál több évi földadót fizető testületi, kötött birtokok részére az okleveles gazdatiszt alkalmazását.

² GL. 1924. július. 3-6. p.

³ A kaposvári (Alsódunántúli) Mezőgazdasági Kamara javaslata szerint „A törvénytervezetből hagyattassék ki a 10000 ar. kor. tisztajövedelem és csak az 1000 kh legyen”.

GL. 1924. július-december. 5. p.

⁴ Törvényjavaslat a birtokos és a gazdatiszt valamint gazdaságkezelő közötti jogviszonyok szabályozása tárgyában (SCHANDL-féle tervezet). Továbbiakban: Törvényjavaslat.

OL K-184-1937-63-5092.

⁵ GL. 1925. január-február. 3. p.

⁶ GL. 1927. március-április. 2. p.

⁷ Törvényjavaslat.

OL K-184-1937-63-5092 1-2. lap.

⁸ Törvényjavaslat.

OL K-184-1937-63-5092 36. lap.

⁹ A számításokat az 1925. évi Gazdacímár alapján készítettem.

¹⁰ A gazdatisztek nyugdíjbiztosítására vonatkozó statisztikai adatok — összesítés

OL K-184-1935-41-64198

¹¹ OMBI (Országos Mezőgazdasági Biztosító Intézet) 1939. évi jelentése.

GL. 1940. január 3. p.

¹² A miniszter által említett törvénytervezetből csak 10 év múlva lett törvény (1938:XII. tc. A gazdasági munkavállalók kötelező öregségi biztosításáról).

GL. 1928. június-november. 6. p.

¹³ FABER György ügyvezető igazgató előadása a Wesselényi Reform Klubban.

GL. 1930. április. 6. p.

¹⁴ 1923:XVII. tc.: A mérnöki rendtartásról.

1923. évi törvények. Bp. 1924. 131. p.

¹⁵ A mérsékelték legismertebb személyisége FABRICZIUS Endre volt, akinek csak legfontosabb címeit, beosztásait és rangjait ismertetem: Tótlipcsei FABRICZIUS Endre okl. gazda, m.kir.gazd. főtanácsos, az OMGÉ h. igaz-

gatója, tagja az Országos Mezőgazdasági Kamarának, a Mezőgazdasági Kísérletügyi Tanácsnak, a Dohánytermelők Orsz. Egyesülete választmányának, és még 26 más szervezetben töltött be tisztséget.

MGEOE évi jelentése az 1941. évi munkásságáról. Bp. 1942. 16-17. p.

¹⁶GL. 1924. március-június. 6. p.

¹⁷GL. 1927. június-október. 3. p.

¹⁸A radikálisok vezérégyénisége BAYERN János okl. gazda, m.kir.gazd. főtanácsos, püspöki uradalom jószág-kormányzója, a Váci Egyházmegyei Takarékpénztár RT. ig. elnöke, a Duna-Tiszaközi Mezőgazdasági Kamara alelnöke, és még 19 testület tagja volt.

AMGEOE évi jelentése az 1941. évi munkásságáról. Bp. 1942. 20. p.

¹⁹A századfordulón a magánalkalmazottak egyesületeivel „szocialista jellegük” miatt nem szövetkeztek. A harmincas évek elején a 13 szervezetet magába foglaló Magánalkalmazottak Nemzeti Blokkjába nem léptek be.

GL. 1931. június-december. 5. p.

²⁰A következő érdekvédelmi szervezetek alakultak a két világháború között: Gazdatisztek és Gazdasági Szakértők Országos Egyesülete; Okleveles Mezőgazdák Országos Egyesülete; Magyar Okleveles Gazdatisztek Egyesülete. Az egyesületeknek nem sikerült a nyomára akadni a levéltárakban, feltételezhető, hogy tisztavirág-életűek voltak.

²¹GL. 1931. szeptember-december. 2. p.

²²GL. 1932. április. 2. p.

²³GL. 1931. június. 3. p.

²⁴GL. 1931. január-március. 3. p.

²⁵GL. 1930. január-március. 3. p.

²⁶A harmincas évek fordulójára már működött a Fejér- és Tolnamegyei, a Gyórvármegyei, a Vasvármegyei, a Veszprémvármegyei, a Hatvanvidéki Gazdatiszti Kör.

²⁷GL. 1933. január-április. 1. p.

²⁸OL K-184-1937-63-50742. 42. lap.

²⁹OL K-184-1937-63-50742. 23. lap.

³⁰OL K-184-1937-63-50742. 2-3. lap.

³¹OL K-184-1937-63-50742. 2-3. lap.

³²Jelentés

OL K-184-1937-63-50742. 1-2. lap.

³³MGEOE Törvénytervezete.

OL K-184-1937-63-50742. 23. lap.

³⁴Az OMGE véleményezése az MGEOE törvénytervezetéről. Kelt 1934. május 22.

OL K-184-1937-63-50742. 4. lap.

³⁵Jegyzőkönyv az OMGE igazgatóválasztmányának üléséről.

OL K-184-1937-63-50742. 2. lap

³⁶KÁLLAY Miklós földművelésügyi miniszter beszéde a felsőházban.

GL. 1933. május-július. 6. p.

³⁷GL. 1934. január-február. 2. p.

³⁸OMK átirata.

OL K-184-1937-63-50742.

OMGE átirata.

OL K-184-1937-63-50742. 10. lap.

³⁹BAYER János az MGEOE alelnökének az OMK közgyűlésén tartott beszéde. 1934. VI. 17.

GL. 1934. augusztus. 6. p.

- 40 GL. 1934. január-április. 1-2. p.
41 OMGE átirat a földművelésügyi miniszterhez.
OL K-184-1937-63-57042. 4. lap.
42 GL. 1936. március. 3-4. p.
43 GL. 1935. július. 3. p.
44 BAYERN János Gazdásznapon tartott beszéde.
GL. 1936. január. 5. p.
45 A gazdatiszti törvénytervezet egyeztető bizottság ülése.
GL. 1935. szeptember-november. 10. p.
46 GL. 1935. november. 6. p.
47 OMGE felirat a földművelésügyi miniszterhez.
OL K-184-1934-2743.
48 GL. 1936. december. 4. p.
49 GL. 1938. június. 11. p.
50 GL. 1938. december. 4. p.
51 SOPRONI E. 1938. IV. sz. 145-152. p.
52 SIEGRIST H. 1988. 11-51. p.
53 GL. 1936. március. 5. p.
54 Jegyzőkönyv.
OL K-184-1937-63-50742. 7. lap.
55 Jegyzőkönyv.
OL K-184-1937-63-50742. 10. lap.

IRODALOM

- SOPRONI Elek 1938. A mezőgazdasági felsőoktatás problémái. MGSZ.
SIEGRIST, Hannes 1988. Die bürgerliche Berufe. Göttingen.

RÖVIDÍTÉSEK

- GEOSZ: Gazdasági Egyesületek Országos Szövetsége
GL: Gazdatisztek Lapja
MGEOE: Magyar Gazdatisztek és Erdőtisztek Országos Egyesülete
MGSZ: Magyar Gazdák Szemléje
MK: Mezőgazdasági Kamara
OL: Országos Levéltár
OMBI: Országos Mezőgazdasági Biztosító Intézet
OMGE: Országos Magyar Gazdasági Egyesület
OMK: Országos Mezőgazdasági Kamara

DIE AGRARAKADEMIKER-ELITE UND DAS INTERESSEVERTRETEN

Die Abhandlung befasst sich mit dem Drang und den Kämpfen der Agrarakademiker-Elite in der Period der 20-30-en Jahre in Ungarn. Den Positionen der Agrarakademiker auf dem Arbeitsmarkt wurden nicht nur durch die schlimmen wirtschaftlichen Verhältnisse bedroht, sondern durch die Menge der aus Siebenbürgen geflüchteten Akademiker und die zunehmende Zahl der Intellektuellen, die Universitätsbildung gehabt haben. Die massgebliche Gruppe der Elite wollte die Interessen der Agrarakademiker in der grossen korporativen landwirtschaftlichen Organisation (OMK), vertreten. Die Mitglieder dieser Gruppe haben verschiedene wichtige Positione in den grossen wirtschaftlichen Organisationen (OMGE, GEOSZ) gehabt und in Forschungsinstituten oder in der Fachverwaltung gearbeitet. Die Mitglieder der radikalen Gruppe der Elite haben in der Verwaltungsorganisation der Latifundien gearbeitet, wo sie wichtige Positione gehabt haben. Diese Gruppe versuchte die Professionalisierungstrategie der freien Berufe zu folgen und sie hätten das Kammervertreten verwirklicht mögen. Die meisten der Agrarakademiker waren aber staatliche oder Privatsangestellte. In der Abhandlung sind die verschiedenen Vorstellungen dieser Gruppen, ihre Kämpfe gegeneinander und für ihre Ziele und die Ursachen ihrer Niederlage dargestellt und analysiert.

TELEPÍTÉSEK ÉS A FÖLDBIRTOKVISZONYOK ÁTALAKULÁSA BÁCSBOKODON (1945-1949)

Farkas Gyöngyi

Dolgozatomban egy észak-bácskai község, Bácsbokod példáján az 1945 és 1949 között lezajlott telepítések és a magyarországi német nemzetiséget sújtó büntető-korlátozó rendelkezések gazdasági, társadalmi hatását mutatom be. Mivel legmarkánsabban a földbirtokviszonyok átalakulása tükrözi a lezajlott változásokat, ezért az elemzés középpontjába a föld birtoklásának kérdését állítottam.

Célom annak a feltevésnek az igazolása, mely szerint a hazai németiség ellen irányuló intézkedések háttérben nemcsak a kormánynak azt a törekvését kell keresnünk, hogy a földkérdést a német lakosság rovására oldja meg, hanem annak a birtokkorlátozó, a paraszti gazdaságok visszaszorítására törekvő politikának a nyomait is, amely majd az ötvenes években teljesedett ki.

Az 1941. évi népszámlálás¹ adatai szerint Bácsbokod 4262 lakosából 2148 volt magyar, 1531 német, 576 bunyevác és 7 egyéb anyanyelvű. A község társadalmát a mezőgazdaságból élő lakosság túlsúlya (71%) jellemezte, habár az átlagosnál nagyobb volt az iparosok és kereskedők aránya. Az agrárnépesség egy jelentős része, akik között kiemelkedő helyet foglaltak el a német gazdák, birtokán árutermeléssel foglalkozott és életmódjában, ételteleiben polgári mintákat követett.

*Földbirtokviszonyok Bácsbokodon 1935-ben. A földbirtokok száma és területe.*²

Birt.nagyság	1kh>	1-5	5-50	50-100	100<	Összes
Száma	515	460	449	35	9	1468
Területe (kh)	195	1153	6136	2308	1316	11108

A község területén nagybirtok nem volt, 100. kat. holdnál nagyobb földön is csak 9 birtokos gazdálkodott. A legkisebb és a legnagyobb birtokkategóriák beszámítása nélkül az átlagos birtoknagyság 10,2 kat. hold volt, ami — ha figyelembe vesszük a bácskai földek igen jó minőségét (a bokodi szántók átlagos kataszteri tiszta jövedelme 16.19 aranykorona³) — tisztességes megélhetést biztosított a lakosság jelentős részének.

A helyi társadalomban tekintélyes helyet foglaltak el a német nemzetiségű gazdák. A községi képviselőtestületben és az előljáróság tagjai között a népességen belüli arányuknál jóval nagyobb súllyal voltak jelen. Szorgalmuknak és puritán életvitelüknek köszönhetően a község legvagyonosabb, legnagyobb birtokkal rendelkező lakosai voltak. Az 1935. évi összeírás ugyan nem teszi lehetővé a földbirtokmegoszlás nemzetiségi szempontból történő vizsgálatát, de sokatmondó az a tény, hogy a 100 kat. holdnál nagyobb területtel rendelkező 9 birtokos közül, akiket az összeírás név szerint felsorol, 7 német nemzetiségű volt.

A község lakosságát etnikai eredetű ellentétek nem osztották meg, csak egyes kiélezett történelmi helyzetekben (az 1918. évi szerb, az 1944. évi német és az 1945. évi orosz megszállás idején) vált konfliktusteremtő tényezővé a nemzetiségi hovatartozás kérdése.

A lakosság 35.9%-át kitevő német a jküak kicsivel több mint a fele, 857 fő vallotta magát az 1941. évi népszámlálás alkalmával német nemzetiségűnek, ami az 1945 utáni értelmezések szerint a magyarság elárulását, a hitleri Németország iránti elkötelezettséget jelentette. Összehasonlítva a környékbeli községek hasonló adataival, Bácsbokodon a német nemzetiséget vállalóknak a község német lakosságán belüli aránya a legalacsonyabbak között volt. A Volksbund helyi szervezete 1939-ben alakult meg. Tagjainak számáról nincsenek adataink (mint látni fogjuk, az 1945 utáni felelősségre vonások sem alapultak hiteles forrásokon). Az SS-be beléptettek többségét kényszerrel sorozták be 1944 őszén. Egy községi jelentés szerint az „... SS-sorozást a németiség nem szívesen vette, mert majdnem csak azokat sorozták, akik a Volksbundnak tagjai nem voltak, egyesek a bevonulás elől megszöktek.”⁴

1945 januárjában a szovjet hatóságok Volksbund-tagság címén a község területéről elhurcoltak és kényszermunkára a Szovjetunióba szállítottak több német nemzetiségű lakost, akiknek egy része (a források 29 személyről szólnak⁵) nem volt tagja a Volksbundnak, és semmiféle fasiszta tevékenységet nem folytatott.

A földreform végrehajtásáról szóló 600/1945. ME. sz. rendelet⁶ tette először törvényesen lehetővé a német ajkú lakossággal szembeni hátrányos megkülönböztetést. Amíg a rendelet a földbirtok elkobzásával a nyilas, a nemzeti szocialista és egyéb fasiszta pártoknak, egyesületeknek, politikai mozgalmaknak csak a vezetőit, addig a magyarországi németekből szervezett Volksbundnak minden tagját büntette, tekintet nélkül arra, hogy ténylegesen milyen szerepet tölthettek be a szervezetben. A rendelet a hazaárulók, a háborús és népellenes bűnösök közé sorolta — és szintén vagyoneklobzással büntette —

azokat, akik önként jelentkeztek német fasiszta katonai vagy rendfenntartó alakulatokba (pl. SS), továbbá akik korábban magyarosított nevüket német hangzásúra változtatták vissza. A földbirtokkal együtt elkobozták a rajta lévő épületeket, a megművelésre szolgáló összes eszközt és az élő és holt gazdasági felszerelést. Méltányos esetben meghagyhattak a család számára egy lakóházat és 600 négyszögölnél nem nagyobb telket.

A rendelet végrehajtását, az elkobzásra vagy megváltásra kerülő földbirtokok és a földigénylők összeírását helyi szinten a községi földigénylő bizottság végezte és a megyei földbirtokrendező tanács hagyta jóvá. Bácsbokodon 1945. március 30-án alakult meg a földigénylő bizottság, és még aznap megkezdte működését. Mivel a községben nem volt sem nagybirtok, sem pedig megváltás fejében igénybe vehető 200 kat. hold feletti parasztgazdaság, a jogosultak földigényét egyedül a Volksbund-tagoktól vagy más címen elkobzott földekből lehetett kielégíteni. A földigénylőket képviselő bizottságnak így a rendelkezések szigorú érvényre juttatása állt érdekében.

A Volksbund-tagságot hitelesen bizonyító dokumentumok azonban alig álltak rendelkezésre: „...a volt Volksbund-tagok [kilétét] pontosan megállapítani nem lehet, mert a tagok névjegyzékét a vezetők vagy magukkal vitték, vagy megsemmisítették, így semmi adat nem áll rendelkezésünkre, amelyből a Bund-tagok megállapíthatók lennének...”⁷ — jelentette a községi főjegyző 1945. április 2-án a járási főszolgabírónak.

A vagyoneklobzásra ítélték névsorát ezért az ún. „lakossági adatszolgáltatók” tanúvallomásai alapján állították össze, ami még akkor is tág teret engedett a téves döntéseknek, ha a tanúk igyekeztek tárgyilagosak lenni. Gyakori volt azonban, hogy személyes ellentét, bosszú vagy a kiszemelt értékesebb ingatlanok megszerzésére való törekvés hamis adatok közlésére készítette a tanúskodókat. Az objektív értékelést pedig már eleve megkérdőjelezte az a tény, hogy azok döntöttek az elkobzások kérdésében, akik a földigénylők érdekeit képviselték.

Így nem meglepő, hogy a Volksbund-tagság bizonyítékeként fogadta el a bizottság például azt, hogy a vizsgált személy 1944-ben lovat kapott a németektől, vagy férjét Volksbund-zászló mellett temették el. Elég volt egy Volksbund-gyűlésen készült fénykép, amely az illetőt a hallgatóság között örökítette meg, illetve ismert Volksbund-vezetők társaságában ábrázolta, vagy csupán annyi, hogy a német bevonulás napján kocsmájában „magyarellenes propagandát” fejtett ki.⁸

1945. április 2-án Szigetvárról érkezett a községi főjegyzőhöz az a levél, amelyben az egyik községi lakos hozzátartozója érdeklődött a földelkobzásokról:

„...Sok hírt hallottam Bácskából, többek között olyat, amely engem is érintene. Ugyanis azt mondják, hogy a földreform az olyanokat is sújtja, akinek német hangzású neve van, akár volt bundista, akár nem. Nem tudom mennyiben lehet ez igaz? Az én apám magyar ember volt, nem volt bundista és nem is volt semmiféle német politikai pártban. Ezt az egész falu bizonyítja. Sőt ő volt a faluban a Kisgazdapárt szervezője. Mi nem mentünk német sorozásra sem.

Ha igazság lesz, akkor tőlünk nem veszik el a vagyonunkat azért, mert csak németes nevünk van...”⁹

A családtagok megítélésénél azt az elvet követték, hogy mivel „férj és feleség ... közösségben állnak, nyilvánvalóan politikai nézeteik is azonosak. Ugyanez áll a házközösségben élő fel- és lemenő rokonokra is.”¹⁰ Tehát, ha valaki felkerült az elkobzás alapjául szolgáló Volksbund-listára, akkor házastársának, illetve a vele közös háztartásban élő hozzátartozóinak a vagyonát is elkobozták.

A Bács-Bodrog Megyei Földbirtokrendező Tanács, elfogadván a „helyi viszonyokat ismerő” községi földigénylő bizottság betervezését, 1945. május 15-i határozatában 132 bácsbokodi lakostól, kizárólag Volksbund-tagoknak tartott személyektől, 1502 kat. hold (871 hektár) szántót és 82 lakóházat kobzott el.¹¹ Más, 1949-ből származó források szerint a 600/1945. ME. sz. rendelet alapján elkobzott összes földterület ennél nagyobb, 1663 kat. hold (965 hektár) volt.¹² Az eltérés valószínűleg abból adódik, hogy a rendeletre hivatkozva később is történtek vagyoneklobzások. A határozat ellen 12 lakos nyújtott be fellebbezést, közülük azt a 6 panaszost mentesítették, akik magyar nemzetiségű tanúkkal igazolták, hogy nem voltak tagjai a szervezetnek.¹³

199 földigénylő közül 162 részesült juttatásban; összesen 1.199 kat. hold földet kaptak, családonként 7.4 kat. holdat. A juttatottak között 10 béres, 17 mezei munkás és 135 nincstelen volt.¹⁴ Jelentős részük helyi lakos lehetett, de valószínűleg már ekkor kaptak földet belső telepesek és a szerbek által megszállt Délvidékről menekülők is.

1946. december 15-ig 63 családot telepítettek be a községbe; közülük 23 Julián-telepes (székely család), 19 délvidéki volt és 40 család érkezett Bácsbokod környékéről.¹⁵ Az adatok itt is ellentmondóak. Az előbb említett 1949-es forrás a juttatottak között csak 10 belső telepest és 32 menekült családot említ.¹⁶ A menekülők egy része valószínűleg továbbköltözött, és arra is vannak adataink, hogy belső telepest zártak ki a juttatásból, mivel földjét nem művelte, és a neki juttatott lóval együtt elhagyta a községet.¹⁷

A vagyonuk és házuk elkobzásával létalapjukat veszített német családok további sorsáról nem volt megnyugtató központi elképzelés. Bár a fasiszta német nemzetiségű lakosoknak Németországba történő kitelepítése már ekkor szerepelt egyes pártok tervei között, a „megoldásnak” ez a módja még nem képezte a hivatalos politika részét. Az egyetlen eszköz, amit a német nemzetiségű személyek felelősségre vonásakor az 1945. február 27-én kiadott kormányrendelet alapján alkalmaztak, az internálás volt.¹⁸ Az érintett családok közül Bácsbokodról is többet internáltak, gyűjtőtáborokba szállították,¹⁹ a községben maradókat pedig, már az erre lehetőséget adó rendelet megjelenése előtt, összeköltöztették, vagy más, vagyoneklobzásra nem ítélt német családoknál helyezték el.

A múltbeli politikai magatartás felülvizsgálatát az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. július 1-jén megjelent 3820/1945. ME. sz. rendelete²⁰ kiterjesztette a Volksbund-tagokon túl mindazokra a 16 éven felüli személyekre is, akik az 1941. évi népszámlálás alkalmával német nemzetiségűnek vallották magukat.

A rendelet az érintett lakosságot „nemzethűség” szempontjából 5 csoportba sorolta. Az első csoportba a hitlerista szervezetek vezetői és az SS-hez önként csatlakozók, a másodikba a fasiszta szervezetek tagjai tartoztak. Mindkét csoport tagjait sújtották a földreformról szóló jogszabályokban meghatározott korlátozó rendelkezések, a fasiszta szervezetek vezetőit ezen felül „rendőrhatósági őrizetbe” kellett venni, vagyis internálni kellett. Az internáltak és — ha a bizottság határozata ez alól őket fel nem mentette — családtagjaik fejenként 200 kg ingóságot vihettek magukkal a Népgondozó Hivatal által kijelölt helyre. Egyéb ingó és ingatlan vagyonuk zár alá került, kivéve a visszahagyott élelmiszerkészletet és gazdasági felszerelést, amelyet a Népgondozó Hivatal rendelkezése szerint a telepesek kaptak meg.

A második csoportba tartozókat lakóhelyükön vagy a Népgondozó Hivatal által kijelölt áttelepítési helyen munkaszolgálati kötelezettség is terhelte. Össze lehetett őket költöztetni, és élelmiszerkészletüket, a családjuk részére három hónapra szükséges mennyiségen túl, kötelesek voltak a telepesek részére átengedni.

A hitlerista szervezetek célkitűzéseit támogatók, akiket a rendelet a harmadik csoportba sorolt, kötelesek voltak „az országos telepítési akció rendelkezésére állni”. Ez azt jelentette, hogy a Népgondozó Hivatal ingatlancserére kötelezhette őket, ingatlanjaikat az ország más területén fekvő ingatlanokra cserélhette ki. Kötelesek voltak ezenkívül befogadni a hitlerista mozgalmak vezetőinek családtagjait s e mozgalmak tagjait, továbbá élelmiszerkészletüket a fent említett mértékben a telepesek részére átadni.

Mindazokat, akik nem voltak semmiféle kapcsolatban hitlerista szervezetekkel, de „nemzethűségükről és demokratikus érzelmükről nem tettek tanúságot” a negyedik csoportba sorolták. Szükség esetén szintén kötelezhetőek voltak arra, hogy az összeköltözésre ítélteteket házukba befogadják.

Igaz, hogy a rendelet a fasiszta tevékenységet tartotta a büntethetőség fő kritériumának, de a vizsgálat hatálya alá tartozók körét nemzetiségi alapon állapította meg, és egyedül az aktív antifasiszta és németellenes magatartást tanúsítókat, az ötödik csoport tagjait vonta ki a korlátozó rendszabályok alól.

A felülvizsgálat lefolytatására a bajai járás területén két bizottságot hoztak létre. Bácsbokodon a II. sz. bizottság 1945 októberében kezdte meg működését.²¹ Az érdekeltek nem kaptak külön idézést. A vizsgálat idejét és az aznap igazolandó személyek névsorát a község házában függesztették ki, és az eljárást az érdekeltek távollétében is megtartották. Az igazolandók bizonyítékokat és tanúkat is hozhattak magukkal.

Az „igazoltatások” eredményéről nincsenek pontos adataink. Annyit tudunk, hogy 1945. december 29-én és 1946. január 19-én 76 „volksbundista” munkaszolgálatra történő bevonulásáról tett említést a községi előljáróság.²² Közülük 48 személy nem volt rajta az 1945 tavaszán a földosztás céljaira készített listán, tehát legalább ennyiről állapították meg újonnan, hogy a Volksbund tagjai voltak. A később készült kitelepítési listákon is találunk hivatkozásokat arra, hogy a bizottság az áttelepülésre kijelöltek melyik csoportba sorolta. A Volksbund vezetőinek és tagjainak azonosításához most sem álltak rendelkezésre hiteles források. Az ezek hiányában hozott korábbi döntések gyakori megalapo-

zatlanságát mutatja az a tény, hogy több esetben soroltak a 4. csoportba olyanokat, akiket előzőleg mint Volksbund-tagokat tartottak számon és földbirtokaikat elkobozták.²³

1945. december 29-én jelent meg a magyar kormánynak a magyarországi német lakosság Németországba való kitelepítéséről szóló 12.330/1945. ME. sz. rendelete.²⁴ E szerint köteles volt áttelepülni az a magyar állampolgár, aki az 1941. évi népszámlálás alkalmával „német nemzetiségűnek vagy anyanyelvűnek vallotta magát, vagy aki magyarosított nevét német hangzásúra változtatta vissza, továbbá az, aki a Volksbundnak, vagy valamely fegyveres német alakulatnak (SS) tagja volt.”

A fasiszmus bűneiért az egész magyarországi német kisebbség kollektív felelősségre vonása, amelyen a rendelet csak a kivételek révén enyhített, nem tükrözte teljesen sem a magyar kormánynak, sem pedig a koalíciós pártoknak a „sváb-kérdés” megoldásáról alkotott elképzeléseit. Korábbi hivatalos állásfoglalásaikban ugyanis, pártonként eltérő radikalizmussal, csak a fasiszta német lakosság megbüntetését (akár kitelepítésüket) tartották szükségesnek.²⁵ Az anyanyelvi és nemzetiségi alapon történő kitelepítést az önállóságában korlátozott magyar kormány a Szövetséges Ellenőrző Bizottság nyomására határozta el. A győztes nagyhatalmakat képviselő SZEB azzal, hogy közel 450.000 német kitelepítésére utasította a magyar kormányt, lényegében a csehszlovák kormány kérésének tett eleget, amely az így „megüresedett” helyekre a szlovákiai magyar nemzetiségű lakosságot kívánta áttelepíteni.²⁶

Az 1941. évi népszámlálás adatai szerint Magyarországon 447.057-en német anyanyelvű lakos volt és 300.419-en vallották magukat német nemzetiségűnek. A rendelet alkotói a hazai németiség differenciáltabb megítélését, és ezzel egy részük kitelepítés alóli mentesítését két területen tudták csak érvényesíteni. A rendelet hatálya alól kivonták a nemzetiségi szempontból vegyes házasságban élőket és egyes hozzátartozóikat, a demokratikus pártok, ill. bizonyos szakszervezetek régi tagjait és azokat, a népszámláláson magukat bár német anyanyelvűnek, de magyar nemzetiségűnek vallott személyeket, akik igazolni tudták, hogy a „magyarsághoz való nemzethű” magatartásukért üldöztetést szenvedtek. Az utóbbi szempont alapján azonban csak a kitelepítésre kötelezettek 10%-át lehetett mentesíteni. Ezt a lehetőséget használták fel egyes pártok, a falvakban (Bácsbokodon is) elsősorban a Kisgazdapárt, hogy tömegesen adjanak ki olyan tartalmú igazolásokat, mintha tulajdonosuk már évek óta a párt tagja lett volna.

Az áttelepülésre kötelezettek minden ingó és ingatlan vagyonát elkobozták, a kitelepítés időpontjáig azonban a volt tulajdonos használatában kellett hagyni, aki a zár alá vett készletekből (élelmiszer, takarmány, tüzelő stb.) csak háztartási és gazdasági szükségletnek megfelelő mennyiséget használhatott fel. E tilalmak megszegése büntettnek számított, melyet tíz évig terjedő fegyházzal büntethettek.

Bács-Bodrog vármegye területén a német nemzetiségű lakosság kitelepítésének előkészítése 1946. május 15-én Bácsalmáson kezdődött el. Az érintett községeket az ún. Átte-

lepítési Oszlop mozgó csoportjai (vagyonösszeíró, mentesítő, gazdasági, vagonírozó, ingó-összeszedő) járták végig, és a helyi közigazgatási szervek bevonásával végezték a kitelepítési listára felvett németek vagyonának leltározását, a mentesítési kérelmek elbírálását, az ingóságok összeszedését és végül az elszállítást. Tevékenységüket az ún. Karhatalmi Oszlop „segítette”. Az egyes csoportok egy-egy községben csak rövid ideig, általában 2-3 napig tartózkodtak, ami nem tette lehetővé a körültekintő, alapos munkát.²⁷

A Kitelepítési Oszlop, amit Bácsbokodon kitelepítési bizottságnak, illetve kitelepítési „piszokság”-nak hívtak, 1946. június 11-én érkezett a községbe²⁸, és a hónap végére be is fejezte az előkészítési munkálatokat. Nincsenek pontos adataink arról, hogy hány személyt vettek fel a kitelepítési listára, és nem ismerjük a mentesítettek számát sem. Bácsbokodon a kiskorúakkal együtt kb. 1.500-an tartozhattak a rendelet hatálya alá. Az 1941. évi népszámláláson ugyanis 1.531 személy vallotta magát német anyanyelvűnek, közülük 857-en német nemzetiségűnek is. Az áttelepülésre kijelölt személyek vagyonát zárolták, lakóhelyüket pedig csak a községi rendőrhatalóság engedélyével hagyhatták el. Elszállításukra azonban a kitelepítések akadozása miatt csak a következő év augusztus 23-án került sor.²⁹

A kitelepítés több mint egy évvel történő elhalasztása állandósította az áttelepülésre kijelölt lakosság csak ideiglenesen tervezett jogfosztott, bizonytalan helyzetét. Mozgásszabadságuk és a vagyonukkal való szabad rendelkezés korlátozása komoly termelési gondokat idézett elő, éppen abban az időszakban, amikor a mezőgazdasági termelés még nem jutott túl a háború okozta válságon.

A helyzetet csak súlyosbította, hogy a községi földigénylő bizottság, a rendelet előírásaival ellenkező módon, a leltárakban szereplő állatok egy részét azonnal „átvette” a németektől és kiosztotta.³⁰ 1946. november 2-án 27 áttelepülésre kijelölt bácsbokodi lakos (közülük többnek a földjét már 1945-ben a földreform céljaira elkobozták) azzal a kéréssel fordult az Országos Magyar Földbirtokrendező Tanácshoz, hogy a községi földosztó bizottság által jogtalanul, idő előtt elkobzott jószágait, igavonó állataikat és gazdasági szerszámaikat visszakaphassák:

„Földjeink azóta vagy gazdátlanul állnak vagy csak nagyjából vannak megmunkálva, hiszen az igénylők nagy része csak azért igényelt földet, hogy jószágához és terméshez jusson. Mi pedig kénytelenek vagyunk ezt tétlenül és tehetetlenül nézni, [hiszen]... nincs mivel dolgoznunk, pedig mi dolgozni akarunk, ha mindjárt a kitelepítés napjáig is.”³¹

A jogfosztó, korlátozó rendszabályok megszegése, kijátszása gyakran az egyedül lehetséges túlélési stratégia volt. Az érintettek továbbra is művelték elkobzott, de ki nem osztott földjük egy részét, visszaköltöztek még üresen álló lakóházaikba. Az is előfordult, hogy a régi tulajdonos a telepessel együtt használta elkobzott kovácsműhelyét.³² Minden bizonnyal a helyi lakosság együttérző, segítő hozzáállása kellett ahhoz, hogy ezek a „törvénytelen akciók” egy ideig rejtve maradhassanak.

1947 áprilisában Nemesnádudvarról kitelepítésre kijelölt németeket költöztettek Bácsbokodra, itteni német lakosok házaiba, hogy a meginduló csehszlovák-magyar lakosságcsere során érkező felvidéki magyarok számára helyet biztosítsanak.³³

1947. augusztus 23-án került sor az áttelepülésre kijelölt németek egy részének elszállítására Németország szovjetek által megszállt zónájába. „A falu körül volt zárva, minden úton rendőrök voltak, a faluból nem lehetett kimenni... Teherautóval megjelentek az utcában, beszóltak az egyik házba, hogy csomagolni, utána beszóltak a másik házba, meg a harmadikba... Kapott egy fél órát vagy egy negyed órát az illető, hogy összecsomagoljon egy batyuba, és máris vitték az állomásra...”³⁴ — számol be az akkori eseményekről egy szemtanú.

A helyi lakosok elmondása szerint a községházán ki volt ugyan függesztve a kitelepítendőek neve, de hogy ki kerül bele az első csoportba, arról az érintettek nem kaptak külön értesítést. A Belügyminisztérium Népgondozó Osztályának 1947. szeptember 9-i névjegyzéke szerint Bácsbokodról 202 személyt telepítettek ki, orvosi javaslatra visszatartottak 20 személyt, hatvanan pedig a kitelepítés elől megszöktek.³⁵

A névjegyzék a kitelepítettek neve, életkora és lakóhelye mellett feltüntette azt is, hogy miért kerültek fel az érintettek a listára. Mint láttuk, a kitelepítéshez elég indok volt, ha valaki az 1941. évi népszámláláson magyar nemzetiségűnek, de német anyanyelvűnek vallotta magát. Ennél szigorúbb megítélés alá estek azok, akik nemcsak német anyanyelvűnek, hanem német nemzetiségűnek is tartották magukat. A legsúlyosabb indoknak mégis az számított, ha valaki fasiszta politikai vagy katonai szervezet tagja volt. A Bácsbokodról 1947. augusztus 23-án kitelepített 202 személy közül csupán 45-en voltak a Volksbund tagjai, akik egyben német nemzetiségűnek vallották magukat az 1941-es népszámlálás alkalmával. 42 személy nem volt tagja semmiféle fasiszta szervezetnek, de német nemzetiségűnek tartotta magát. 115-en pedig kizárólag német anyanyelvűk miatt lettek áttelepítve.

A kitelepítésre kerülők kiválasztásában a döntéshozókat láthatóan nem az irányította, hogy a kényszerű helyzet jogtalanságát legalább viszonylag igazságos döntéseikkel enyhítsék; túlnyomó részben olyan lakosokat telepítettek ki, akiknek politikai múltjában nem volt semmi számonkérhető. Az ún. „anyanyelvi alapon” kitelepítettek száma azért is ilyen nagy, mivel általában nem különálló személyeket, hanem teljes családokat jelöltek ki áttelepülésre, és a családtagok közül nem volt mindenki Volksbund-tag. Ennek a gyakorlatnak a hátterében elsősorban nem „emberiességi” szempontokat kell keresnünk. Az alapvető cél az volt, hogy a lakóházakban, ahol többnyire a család három generációja élt együtt, ne maradjon senki, és rögtön ki lehessen utalni a telepeseknek.

Ha családonként vizsgáljuk a névjegyzéket (az egy helyen lakókat egy családnak tekintjük), akkor „kedvezőbb” képet kapunk, de az alaphelyzetten ez sem változtat. A 60 család közül csak 27 család valamelyik tagjának, többnyire a családfőnek a neve mellett szerepel a „Volksbund-tag volt” megjegyzés, 28 családot pedig teljesen anyanyelvi alapon telepítettek ki. A helybeli lakosok szerint az áttelepített családok kiválasztásában a hátrahagyott, szétosztható vagyon nagysága volt a döntő szempont: „Akinek volt valami, azt kitelepítették.”³⁶ „...Volt, akinek adtak mentesítést, de a nagygazdáknak nem adtak. Mert köllött a föld... A kitelepítés után egy hétre már hozták a felvidékieket.”³⁷

A kitelepített németek után kb. 1.350 kat. hold (783 hektár) földterület maradt hátra, aminek kiosztásáról a Betelepítő Bizottság döntött 1947 szeptemberében.

Kb. 610. kat. holdat (354 hektárt) juttattak 150 helybeli és telepes lakosnak, akik közül több mint 60-an már 1945-ben is részesültek földjuttatásban. 248 kat. hold (144 hektár) földet kaptak a Felvidékről áttelepített magyarok és kb. 500 kat. holdat (290 hektárt) kishaszonbérletbe adtak ki.

A csehszlovák-magyar lakosságcsere-egyezmény végrehajtása során 1947-ben 25 felvidéki család (98 fő) érkezett a községbe. A 98 személyből 33 volt földműves, 2 fűszerkereskedő, 1 tanító, 3 tisztviselő, 2 nyugdíjas, a többi asszony és gyermek.³⁸ A nekik juttatható földterület nagysága a 15 kat. holdat nem haladhatta meg, hiába rendelkeztek Csehszlovákiában ennél nagyobb földbirtokkal. A volt parasztbirtokosok maximálisan 15 kat. holdat, a földnélküliek pedig a telepítés helye szerinti átlagos megyei juttatásnak megfelelő nagyságú mezőgazdasági ingatlant kaphattak.³⁹ A 25 Bácsbokodra letelepített család közül heten kaptak 15 kat. hold szántót és még 1-2 kat. hold szőlőterületet.

A Felvidékről áttelepítetteknek 19 községi lakóházat és 2 tanyát, helybelieknek és telepeseknek 40 házat és 9 tanyát juttattak. Juttatásban részesült még a földművelésszövetkezet, az ipartestület, 2 házat kapott a község és egyet a telepfelügyelő. Összesen 75 lakóépületet osztottak ki.

Az elszállított 202 személy csak egy része volt a kitelepítési rendelet értelmében áttelepülésre kötelezetteknek. A többiek sorsa továbbra is bizonytalan maradt. 1947. október 28-án újabb rendelet jelent meg a magyarországi német lakosság kitelepítéséről,⁴⁰ amely leszűkítette az áttelepülésre kötelezettek körét, viszont az így mentesülő lakosság rovására szigorú vagyoni korlátozásokat rendelt el.

A rendelet annyiban módosította az 1945. évi, hogy nem kellett kitelepíteni azokat, akik az 1941. évi népszámláláson német anyanyelvűnek, de magyar nemzetiségűnek vallották magukat. Felmentették továbbá azokat az ipari-, bánya- és mezőgazdasági munkásokat, akiknek 1946. április 1. előtt is ez volt a főfoglalkozásuk, ha nem voltak a Volksbund vezető tagjai, nem léptek be önként az SS-be és magyarosított nevüket nem változtatták vissza német hangzásúra. Mezőgazdasági munkásnak csak azt lehetett tekinteni, akinek földtulajdona a 3 kat. h.-t, vagy annak kataszteri tiszta jövedelme a 36 aranykoronát nem haladta meg. Mentésítették a községben „nélkülözhetetlen” kisiparosokat is, amennyiben német nemzetiségük miatt lettek volna kitelepítve.

A rendelet alapján a kitelepülésre kötelezettek és a különböző címen felmentettek névjegyzékét a belügyminisztérium által kiküldött 3 tagú bizottság állította össze. Bácsbokodon 1.016 személy ügyét vizsgálták meg, tehát valószínűleg ennyien lehettek rajta az 1946 nyarán készített kitelepítési listán. A névjegyzékek szerint 334 személy tartozott a kitelepítendőkhöz, akik közül 262 főt (az 1947 szeptemberi névjegyzék még csak 202 nevet említ!) már a rendelet megjelenése előtt kitelepítettek. 116 személyt mentesítettek azon az alapon, hogy a népszámláláskor német anyanyelvűnek, de magyar nemzetiségű-

nek vallották magukat. 556 személyt mentettek fel mint mezőgazdasági munkást és nélkülözhetetlen kisiparost, 8-an pedig azon a címen mentesültek, hogy bár német nemzeti-ségűnek vallották magukat, de kitelepítés alá nem eső személy hozzátartozói voltak.⁴¹

Az áttelepülésre kötelezett személyek elszállításáról (a ténylegesen kitelepítettek számáról és a kitelepítés idejéről) nincsenek pontos levéltári forrásaink. Annyi állapítható meg másodlagos források és a helyi lakosok elmondása alapján, hogy 1948 őszén került sor a második csoport kitelepítésére, akiket szintén Németország keleti zónájába vittek.

A kitelepítésre kötelezett személyek minden ingó és ingatlan vagyona tehermentesen a magyar államra szállt, kivéve a Németországba magukkal vihető ingóságokat. A kitelepítés alól kivont állampolgároknak ugyan nem kellett elhagyniuk szülőföldjüket, de vagyonuk tekintélyes részét szintén elkobozták. A rendelet szerint ugyanis legfeljebb 10 kat. hold földet és egy lakóházat lehetett tulajdonukban meghagyni, vagy ha ezeket már telepítési célokra felhasználták, csereingatlanként visszajuttatni. Ingóságaik egy részét (ló, szarvasmarha, állati és gépi erővel hajtott munkaeszközök, berendezések és gépek) csak a gazdálkodáshoz szükséges mértékben tarthatták meg. Az ipari-, bánya- és mezőgazdasági munkások és a „nélkülözhetetlen” kisiparosok megítélése annyiban különbözött a fentiek-től, hogy az erőgépek kivételével (melyekből csak a tulajdonukban meghagyott ingatlan megműveléséhez szükségeseket hagyták meg) összes ingóságukat, valamint a fenti mértékben földbirtokot és egy lakóházat nemcsak tulajdonukban lehetett, hanem kellett hagyni, illetve juttatni. Azokra a személyekre, akiket már Németországba áttelepítettek, nem vonatkozott a rendelet, kártalanítást nem kaphattak.⁴²

Az elkobzott vagyontárgyak állami tulajdonba kerültek és az Országos Földbirtokrendező Alap rendelkezett velük. A Csehszlovákiából áttelepített lakosság letelepítésére, valamint belső telepítés céljaira és helyi igénylők kielégítésére lehetett felhasználni. Az arányokat az Áttelepítési Kormánybiztonssággal egyetértőleg az Országos Földhivatal állapította meg. A fel nem használt ingóságokat értékesíteni is lehetett.

Bácsbokodon több mint 2.000 kat. hold (1.160 hektár) földterület került újra elkobzásra. Ebből a községben 1948. december 1-én letelepített újabb 51 felvidéki család 400 kat. holdat (232 hektárt) kapott.⁴³ Az elkobzott és a kiosztott földterületekre vonatkozó összefoglaló adatok szerint további juttatások is voltak, ezek nagyságáról azonban nincsenek pontos adataink.

Összegezve Bácsbokod demográfiai- és földbirtokviszonyaiban a telepítések hatására 1945 és 1949 között lezajlott változásokat a következő eredményeket kapjuk.

A község német ajkú lakosságából biztosan kitelepítettek 262 és valószínűleg még további 72 főt. A magyar-csehszlovák lakosságcsere-egyezmény végrehajtása során 76 felvidéki magyar család került a községbe, és további 62 család érkezett a Tiszántúlról, illetve menekült ide a Délvidékről.⁴⁴ A számok nem egy hosszabb időre állandósult helyzetet, hanem 1949 nyarának a helyzetképet mutatják. A betelepülők egy része később továbbköltözött, a kitelepítettek közül pedig néhányan titokban visszatértek. 1949 őszén egy rö-

vid ideig az illegálisan Magyarországon tartózkodó kitelepítettek lehetőséget kaptak helyzetük legalizálására, és visszakaphatták magyar állampolgárságukat. Azokat, akik korábban vagy később próbáltak meg visszatérni, szigorúan kiutasították az országból.

Bács-Bodrog vármegyéből összesen, a megyében végrehajtott telepítéseket kutató Tóth Ágnes szerint, 1945 és 1949 között legkevesebb 11.786 személyt és még 1.260 családot telepítettek ki. A kitelepítettek helyére pedig 3.075 tisztántúli és szlovákiai magyar család került.⁴⁵

Bácsbokodon a német lakosságtól elkoboztak összesen 5.301 kat. hold (3.075 hektár) földet, ami a mezőgazdasági művelés alatt álló összes terület 4,7,7%-át tette ki.⁴⁶ A földreformról szóló 600/1945. ME. sz. rendelet alapján 1.663 kat. holdat (965 hektárt), a kitelepítésről szóló 12.330/1945. ME. sz. és a 12.200/1947. ME. sz. kormányrendeletek (az ún. „svábrendeletek”) alapján pedig 3.638 kat. holdat (2.130 hektárt). Az utóbbiból a mentesítettek visszakaptak 366 kat. hold (213 hektár) területet, így az összes állami tulajdonba került terület 4.935 kat. hold (2.882 hektár) volt.

Ebből kiosztottak 3.374 kat. holdat (1957 hektárt); 14 holdat (8 hektárt) közületeknek, 2.290 kat. holdat (1.228 hektárt) 350 helybeli családnak, 80 holdat (46 hektárt) belső telepéseknek, 270 holdat (157 hektárt) menekülteknek és 720 holdat (418 hektárt) a Felvidékről áttelepített családoknak. A ki nem osztott, ún. tartalékterületek nagysága 1.561 kat. hold (905 hektár) volt. A kisebb tagokban szétszórtan fekvő területek összevonásával 1949. június 25-én állami gazdaságot hoztak létre a községnek a Baja-Mátéháza-pusztával határos részén, hogy az ott kialakított másik állami gazdasággal összefüggő területet alkosson.⁴⁷ Az igénybe vett területen fekvő birtokok tulajdonosait, ill. azokat a juttatottakat, akik a földosztás során itt kaptak földet, a község más területein lévő csereingatlanokkal kárpótolták.⁴⁸

1949-ben a földbirtokkal rendelkezők birtoknagyság szerinti megoszlását a következő táblázat mutatja.

*A földbirtokviszonyok az 1949. évi népszámlálás alapján*⁴⁹

Birt. nagyság (kat. hold)	1 >	1-5	5-10	10-15	15-20	20-25	25-35	35-50	50-100	100 <	Összes
A birtokosok száma	106	411	387	127	42	19	20	7	5	—	1124

A táblázat adatait az 1935. évi felméréssel összehasonlítva rögtön feltűnik a földbirtokkal rendelkezők számának jelentős csökkenése (-344 fő, — 23%). Ez egyértelműen azt mutatja, hogy a földelkobzások következtében a birtokuktól megfosztott gazdálkodók száma jóval nagyobb volt, mint a földosztás során földhöz juttatott újgazdáké. A gazdasággal rendelkezőknek a népesség belüli aránya 1935-ben 34,4%⁵⁰, 1949-ben már csak 23,7% volt.

A földosztás eredményeként közel 80%-kal volt kevesebb az 1 kat. hold alatti, és 10%-kal az 1-5 kat. hold közötti földdel rendelkező birtokosok száma. 85%-kal kevesebb gazda tulajdonában volt 50 és 100 kat. hold közötti birtok. Ebben a birtokcsoportba, mint láttuk, 1945 előtt elsősorban német gazdák tartoztak.

Több mint kétszerezésre, 225%-kal nőtt viszont az 5 és 50 kat. hold közötti birtokkategóriába tartozók száma. Ennél árnyaltabb összehasonlítást az 1935. évi összeírás nem tesz lehetővé, de az 1949. évi népszámlálás részletesebb felmérése alapján valószínűsíthető, hogy ez a növekedés az 5-10 kat. holddal rendelkező birtokosok számát gyarapította. Ezt támasztják alá a földosztás mértékére vonatkozó ismereteink is. A domináns birtoknagyság az 1 és 10 kat. hold közötti gazdaság lett 1949-re, a gazdák 71%-a volt kisbirtokos.

A paraszti gazdaságok számának és nagyságának csökkenését, a kisüzemi termelés területének visszaszorítását szemlélve, bizonyítva látjuk a dolgozat bevezetőjében megfogalmazott feltevésünket, amely a változások hátterében egy többé-kevésbé tudatos birtokkorlátozó politika jelenlétét sejtette.

1949-re, a ki- és betelepítések befejezésével úgy tűnt, hogy lezárult a község lakosságának nemzetiségi összetételét és vagyoni viszonyait erőszakkal átalakító időszak, pedig a radikális változások, az 50-es évek földbirtokpolitikájának hatására, csak ezután következtek.

JEGYZETEK

¹ 1949. évi népszámlálás. Demográfiai és foglalkozási adatok, Bp., 1979.

² Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben I. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint. Bp., 1936. 146-147. l.

³ Bács-Kiskun Megyei Levéltár (továbbiakban BKML.), Bácsbokod község iratai (továbbiakban XXII. 305.) 3291/1949.

⁴ BKML. XXII. 305. 2254/1947.

⁵ BKML. XXII. 305. 13/1945.

⁶ Magyar Közlöny, 1945. márc. 18.

⁷ BKML. XXII. 305. 190/1945.

⁸ BKML. Bács-Bodrog vármegyei Földhivatal iratai (továbbiakban XXIV. 201.) 6218/1947.

⁹ BKML. XXII. 305. 207/1945.

¹⁰ BKML. XXIV. 201. 5018/1949.

¹¹ BKML. XXII. 305. 1570/1945.

¹² BKML. XXII. 305. 1546/1949. 1949. április 10-i adatok.

¹³ BKML. XXII. 305. 247/1945.

¹⁴ BKML. XXIV. 201. 5018/1949.

¹⁵ BKML. XXII. 305. 2205/1946.

¹⁶ BKML. XXII. 305. 1546/1949.

¹⁷ BKML. XXII. 305. 1040/1947.

¹⁸ Balogh Sándor: A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945-1947. Bp. 1982. 88. old.

- 19 Szekszárd környékén volt az egyik legnagyobb gyűjtőtábor.
- 20 Magyar Közlöny, 1945. július 1., 65. sz.
- 21 BKML. XXII. 305. 1268/1945.
- 22 BKML. XXII. 305. 1937/1945.
- 23 BKML. XXII. 305. 1464/1946.
- 24 Magyar Közlöny, 1945. december 29., 211. sz.
- 25 A koalíciós pártok állásfoglalásáról bővebben lásd Balogh Sándor említett munkáját.
- 26 Balogh Sándor: Id. mű. 88. old.
- 27 Tóth Ágnes: Telepítések Csonka Bács-Bodrog vármegyében 1945-1948. Kecskemét, 1989. 46-47. old.
- 28 Tóth Ágnes: Id. mű. 56. old.
- 29 1946 június végétől novemberig ugyanis gyakorlatilag szünetelt a kitelepítés. Az ősz folyamán még indultak szerelvények az amerikai megszállási övezetbe, de az ide történő kitelepítések decemberben lényegében befejeződtek. A szovjet megszállási övezetbe viszont csak 1947 tavaszán kezdődtek meg a kiszállítások.
- 30 BKML. XXII. 305. 2156/1946.
- 31 BKML. XXII. 305. 1341/1946.
- 32 BKML. XXII. 305. 960/1947.
- 33 BKML. XXII. 305. 112/1947.
- 34 Gróf Mátyás visszaemlékezése.
- 35 BKML. XXII. 305. 2478/1947.
- 36 Régeisz Péter, helyi lakos visszaemlékezése.
- 37 Schweipert Ádám, helyi lakos visszaemlékezése.
- 38 BKML. XXIV. 201. 7176/1949.
- 39 5.300/1947. ME. sz. rendelet. Magyar Közlöny 95. sz., 1947. április 27.
- 40 12.200/1947. Korm. sz. rendelet. Magyar Közlöny, 1947. október 28., 245. sz.
- 41 BKML. XXII. 305. 1546/1949.
- 42 22.900/1948. F. M. sz. rendelet a 12.200/1947. Korm. sz. rendelet vagyoni jogi rendelkezéseinek végrehajtásáról. Magyar Közlöny, 1948. február 11., 34. sz.
- 43 BKML. XXII. 305. 914/1949.
- 44 BKML. XXII. 305. 3291/1949.
- 45 Tóth Ágnes: Id. mű. 72. l.
- 46 Az 1947/48-as gazdálajstrom adatai szerint a község mezőgazdasági művelés alatt álló területe 11.108 kat. hold volt. BKML. XXII. 305. 2940/1948.
- 47 BKML. XXII. 305. 3291/1949.
- 48 BKML. XXII. 305. 1546/1949.
- 49 1949. évi népszámlálás. Foglalkozási adatok. Bp., 1950.
- 50 Az 1941. évi népesség (4262 fő) alapján.

Wie sich die Ansiedlungen und die Besitzverhältnisse in Bácsbokod gestaltet haben (1945-1949)

Die Abhandlung befasst sich — immer an das Beispiel des Dorfes Bácsbokod in der nördlichen Bácska haltend — mit der wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Auswirkung der Ansiedlungen und den Beschränkungen und Strafverfahren mit denen die in Ungarn ansässige deutsche Minderheit getroffen wurde.

Die ungarische Regierung trachtete nach dem Weltkrieg die Bodenfrage auf Kosten der deutschen Minderheit zu lösen. Bei der Bodenverteilung von 1945 wurden der Bodenbesitz nur von den Mitgliedern des Volksbundes konfisziert. Die Aussiedlung aber und die mit ihr zusammenhängende partielle oder vollständige Vermögenskonfiskation betraf aber die ganze deutsche Minderheit von Ungarn.

Im Hintergrund der Vermögenskonfiskation darf aber nicht bloß eine national gefärbte Bodenpolitik gesucht werden. Vom Ende der 40-er Jahre kann man schon die Absicht jener Politik beobachten, die erst in den 50-er Jahren völlig zur Geltung kam: nämlich die Besitzbeschränkung und die Zurückdrängung der bäuerlichen Wirtschaft.

Nach den Angaben der Volkszählung von 1941 war 36% der 4262 Einwohnern von Bácsbokod deutscher Muttersprache. Die deutschen Bauern waren die wohlhabendsten Einwohner des Dorfes, die gleichzeitig die grössten Bodenbesitze innehatten.

Aus dem Dorfe während des Sommers von 1947 und des Frühjahrs von 1948 wurden etwa 260-340 deutsche Insassen in die östliche Zone Deutschlands ausgesiedelt.

Zufolge der Bodenreform und der Aussiedlung wurde von der deutschen Bevölkerung insgesamt 5.301 Katastraljoch Boden konfisziert. Das betraf 47,7% des gesamten landwirtschaftlich bebauten Bodens.

Nur etwa 60% dieser Fläche wurde für die Bodenreform und die neuen Ansiedlungen in Anspruch genommen. Nebst den örtlichen Anspruchstellern erhielt auch die von jenseits der Tiefebene oder aus dem Süden geflüchtete Bevölkerung bzw. jene Ungarn, die zufolge des tschechoslovakisch-ungarischen Bevölkerungsaustausches hier angesiedelt wurden Bodenstücke.

Aus dem unverteilt gebliebenen sogenannten Reserveboden wurde dann in 1949 ein staatliches Gut geschaffen.

Zufolge der Bodenkonfiskation und der Bodenverteilung hat sich bis auf 1949 die Bodenbesitzstruktur von Bácsbokod gänzlich verändert. Die Zahl und Grösse der bäuerlichen Wirtschaften verringerte sich wesentlich und mit der Errichtung des staatlichen Gutes wurde die kleinbetriebliche Produktion auf engeres Gebiet zurückgedrängt.

DIE JAHRHUNDERTE DES WEINHANDELS IN UNGARN

(Bilder einer geschichtlich-ethnographischen Ausstellung anlässlich
des 3. Budapester Internationalen Weinfestivals)

Zsigmond Csoma — Sándor Kovács

Weinhandel im Karpatenbecken bis zum Ende des Mittelalters

Zur Zeit der Römer war das Gerstenbier das beliebteste Getränk in Pannonien. Das hatte seine Ursache darin, dass, der Weinbau damals noch nicht auf dem Niveau war, das er in den folgenden Jahrhunderten — gerade als Ergebnis der Zielbewußtheit der römischen Politik — erreichte. Bis zum Anfang des 2. Jahrhunderts konnte die örtliche Nachfrage durch den heimischen Weinbau nicht befriedigt werden, deshalb musste man Wein in die Provinzen entlang der Donau importieren. Die Weinhändler transportierten den Wein in Schläuchen und Fässern, auf Wagen oder auf Schiffen für Stadtgemeinschaften, Militärlager und Krankenhäuser. Der Firnewein wurde möglicherweise auf dem Schiffboden, in geschlossenen, mit den Spitzen in den Sand gestochenen Amphoren transportiert. Grosse Mengen von Wein wurden in sogenannten "doliurns" (bis zum Flaschenhals in die Erde versenkten, grossen irdenen Gefässen) gereift und gespeichert.

In den Geschäften der Bürgerstädte wurde der Wein im selben Raum verkauft wie das Öl. Das Innere der ausgebrannten Tongefässe wurde eingewachst, während die Aussenseite angepicht wurde. Den starken Weinen haben die Händler Wasser zugesetzt; dem Most haben sie Kienharz und Gips beigemischt, um die Dauer zu steigern. Sie haben den Wein auch mit verschiedenen Gewürzen aromatisiert, um ihn schmackhafter zu machen.

Die Weinhändler standen an der Spitze der gesellschaftlichen Hierarchie. Wenn sie an großen Festessen teilnahmen, rühmten sie sich ihres durch den Weinhandel angesammelten Vermögens. Im Mittelalter wurde die wirtschaftliche und rituelle Rolle des Weines auch im christlichen Ungarn aufgewertet. Der Weinbau wurde zu einem der Gründe der Entwicklung des Warenhandels zwischen Dorf und Stadt. Die Nachfrage nach Wein und der Weinüberschuß wurden zu Bewegkräften eines großangelegten Handels. Einige Städte durften ihre Weine zollfrei in die österreichischen Länder transportieren, so zum Beispiel Sopron ab dem Jahr 1297, Kőszeg ab dem Jahr 1341 und Ruszt ab dem Jahr 1479. Ungarische Weingebenden wurden bereits im Mittelalter von süddeutschen Weinhändlern aufgesucht. Die Weine von Sopron, Pozsony (Bratislava), Kőszeg und Syrmien (Südungarn) waren weit und breit berühmt. Durch die Vorrück-

kung der Osmanen im 16. Jahrhundert und die Verbesserung der Weinbehandlung nahm auch der Weinhandel der nordostungarischen Städte in der Gegend von Tokaj-Hegyalja einen Aufschwung. Als "extraneus" (nicht örtliche Grundbesitzer) haben die Bürger von Lőcse (Levoca), Bártfa, Eperjes (Presov), Kassa (Kosice), Miskolc, sowie die Städte selbst Weingüter in den 13-16. Jahrhunderten in Tokaj-Hegyalja gekauft und lebhaften Weinhandel mit Polen betrieben. Nachdem sich die Händler von den Weinbauern losgetrennt und ihre selbständigen Lager und Kellerabteilungen ausgestattet hatten, erreichten sie hohen Gewinn unabhängig von dem schwankenden Ertrag der Ernte.

/Bilder 45-46./

Weinhandel in Ungarn, als es in drei Teile gespalten war

Obwohl die mohammedanische Religion den Alkoholkonsum verbot, wurde der Weinbau auf den Gebieten unter Türkenherrschaft — mit Rücksicht auf die Möglichkeit einer großartigen Steuerquelle — doch genehmigt. Auf den Donaufähren wurden große Mengen von Wein von einem Ufer an das andere geschifft. Die Fechsung der herrlichen Weingärten wurde in offenen Bottichen gegoren, und das an die Rotweine des Balkans erinnernde Getränk wurde an Ort und Stelle verzehrt. Die wertvolleren Weine wurden in Gruben unter der Erde verborgen und gereift. Das nachts durch die Fenster der sogenannten "Kerzenhäuser" durchschimmernde Licht verriet, daß dort Männer bei einer Flasche Wein saßen. Die Weine der Komitate Somogy und Baranya wurden unter dem Namen "türkischer Wein" in andere Städte von Transdanubien transportiert.

Die Konjunkturlage der Weinhandelsstädte und ihrer Weinhändler wurde im königlichen Ungarn — in dem Teil Ungarns, der in den 16-17. Jahrhunderten unter Habsburg-Herrschaft geblieben war, d.h. in West- und Nordungarn — durch den bedeutenden Weinkonsum und die Verpflegung der christlichen Heere gesichert. Im 17. Jahrhundert befanden sich bereits zwei ungarische Weinhandelsniederlassungen in Südpolen, in Dukla und Jászóló, auf dem Weg von Hegyalja, Kassa (Kosice) und Eperjes (Presov) nach Galizien. Von der Größe des Weinexports, von der Ausfuhr von mehreren Tausenden Hektoliter Wein zeugen die Journale der einmaligen Dreißigtzollstellen. Zwischen den Teilen Ungarns unter Türken- bzw. Habsburg-Herrschaft wurde die vorherige Rolle des staatlichen-zwischenstaatlichen Weinhandels von Händlern, sowie von grenzüberschreitenden Bauern und Fuhrunternehmern übernommen.

Der Wein war auch in Siebenbürgen ein beliebtes Getränk, wo es anstelle des Wassers der unreinen Brunnen getrunken wurde. Zur Ergänzung der eigenen siebenbürgischen Weine hat man Weine aus der Moldau durch die Pässe der Südkarpaten eingeführt. Die hohe Nachfrage nach Wein wurde von den sächsischen Weinhändlern in Siebenbürgen befriedigt. Das Zentrum des durch Siebenbürgen abgewickelten ungarisch-russischen Warenhandels war die Stadt von Jasi.

/Bilder 47-48./

Ungarische Qualitätsweine von Ost bis West

Im Laufe der Jahrhunderte seit König Matthias hat sich in den Handelsbeziehungen zwischen Rußland und Ungarn die Tradition entwickelt, dass im Rahmen eines Tauschhandels ungarische Weine für russische Pelze — vor allem durch die Vermittlung von Polen — nach Osten geliefert wurden. Auf dem Tisch der russischen Adligen wurden die ungarischen Weine überwiegend, später auch allein herrschend. Die Nachfrage nach dem Tokajer wurde im Handel während der Herrschaft von Peter I. bedeutend, und diese Entwicklung wurde durch die zum Fürsten Ferenc Rákóczi II. bestehenden politischen Beziehungen besonders gut gefördert. Dank der Tätigkeit der zaristischen Weinkaufskommission, die die ungarischen Weine aufkaufte, hat sich diese Handelsbeziehung (während der Herrschaft von Peter I., Katharina I. und Peter II.) zwischen den Jahren 1733 und 1798 voll entfaltet. Aber nach vielen Nörgeleien und Mißtrauen hat Zar Paul I. die sonst ergebnisvolle Arbeit der Kommission als überflüssig beurteilt, und am 23. Januar 1798 hat er die Kommission auch aufgelöst und zurückberufen. Im Export nach Rußland hatten die unvergleichlich teureren Ausbruchweine einen weit höheren Anteil als im Export nach Polen. Die russische Weinkaufskommission hat durchschnittlich 37.500—60.000 Liter Wein pro Jahr nach Rußland geliefert.

Die ungarischen Pioniere der Wirtschaftslehre haben selbst am Anfang des 19. Jahrhunderts umsonst vorgeschlagen, daß die Weinbeziehungen zu Rußland belebt werden sollten...

Der Wiener Kaiserhof hat in den 16-17. Jahrhunderten den Wein größtenteils aus den klassischen nordungarischen Weingegenden bezogen. Aus den Kellern von Sopron, Szentgyörgy und Pozsony (Bratislava) hat man sich den Wein unter dem Namen "Vina Aulica" angeschafft, aber ab dem Jahre 1570 kaufte man auch Tokajer regelmäßig. Die Transportgebühr machte 10-16 Prozent des Kaufpreises des Weins aus. An die Stelle der ungeeigneten Fuhrfrone ("Langer Fron") der Fronbauern traten die Fuhrunternehmer. Die Habsburg-Kaiser verboten die Einfuhr der ungarischen Weine nach Österreich, oder sie erschwerten sie mindestens außerordentlich. Wein durfte aus Ungarn nur mit Wagen transportiert werden, was zur Verkümmernng des ungarischen Weinhandels führte. Inzwischen überschwemmten die österreichischen Weine von schwacher Qualität Ungarn.

/Bilder 49-52./

Weinhandel in der ungarischen Volkswirtschaft am Anfang des 19. Jh.-s

Der wegen der Wirtschaftspolitik der Habsburger verkümmerte ungarische Weinhandel war außerstande, den Weinvorrat von immer größeren Mengen abzusetzen. Es kam dazu, daß die immer größeren Weinmengen, die aus dem auf immer größeren Gebieten gebauten Wein erzielt wurden, in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts schwer zu verkaufen waren. Der inländische Weinhandel wurde durch die Feudalprivilegien und Vorschriften der Städte und Gutswirtschaften vom Grundrecht behindert und geregelt. Die örtlichen Weine wurden in der Weinschenke des Dorfes oder des Grundherrn ausgeschenkt. Beim Ausschank genossen die herrschaftlichen Weine den

Vortritt gegenüber den Weinen der Bauern. Die letzteren durften ihre Weine nur vom Tag des Hl. Michael bis zu Weihnachten oder vom Tag des Hl. Georg verkaufen, wenn der Preis der Weine nach der Weinlese niedrig war. Wegen der Stockung des Weinhandels haben die Grundherren immer den Ausschank ihrer eigenen Weine in den Weinschenken forciert.

Die kapital- und lebenskräftige Weinhändlersschicht wurde in steigendem Masse von unternehmerischen Bauern ersetzt, die sich auf dem Weg der bauernbürgerlichen Entwicklung und Bereicherung befanden, Handel trieben und für die der Stadthalterrat auch ein erfolgreiches, mehrmals erschienenes, volkstümliches Fachwerk ausgab.

Die Bauernfuhrmänner transportierten 3 Stück 500 Liter-Fässer pro Fuhre, was am westungarischen Zoll als ein Zollsatz gerechnet wurde. Eine Fuhre bedeutete eine Einheitsmenge von etwa 15 Hektoliter und wurde Dreiling, Fuder oder Wagenschwer genannt. In Nordostungarn war das Gönzer Holzfaß (151,2 Liter) das meistverbreitete Transportfaß, während der Ausbruchwein in "átalag" (75,6 Liter) befördert wurde. Der verkaufte Wein galt damals immer zusammen mit dem Faß, deshalb spielte das Gewerbe der Böttcher, Fassbinder eine sehr wichtige Rolle.

/Bilder 53-54/

"Die Gesellschaft" des Weinhandels

Anfang und Mitte des 19. Jahrhunderts lag der Weinhandel in Ungarn danieder — nach wie vor fehlte eine kapitalkräftige Weinhandelschicht. Die verschiedenen Nationalitäten waren in diesem Berufszweig in bedeutenden Maße vertreten. Ab dem Ende des 18. Jahrhunderts wurde die Rolle der früheren armenischen, serbischen und griechischen Kolonien und Weinhändlerfamilien von deutschen, jüdischen Weinhändlerfamilien und Dynastien übernommen. Die Weingroßhändlerfamilien Jalics, Adler, Selbstherr, Wolf und Lessner verschafften sich allgemeinen Ruhm überall im Lande. Die Aufkäufe der Weinhändler wurden von Vermittlern und Faktoren ("cenzár") unterstützt, die die örtlichen Weine und Weinbauern gut kannten. Für die Vermittlung der Weine bekamen sie eine Provision von sowohl dem Verkäufer, als auch dem Käufer. Sie waren Landwirte, deren Fachwissen in hohem Ansehen stand; ihre positive Beurteilung über die Weine des Verkäufers trug dazu bei, daß sich die Weinbauern jährlich einmal stattliche Bareinnahme verschaffen konnten. Die Vermittler der einzelnen Weingebenden waren auch wohlhabend, und die Verkäufer bewarben sich oft um ihre Gunst.

Zur Abwicklung des Weinverkaufs in den Weinschenken stellten die Gemeinschaften, die Weinbau trieben (Dörfer, Städte, Berggemeinden) Weinrichter an. Diese haben den Weinverkauf sowohl organisatorisch (Weinschenk und seine Angestellten), als auch qualitäts- und mengenmäßig (Ausschank, Weinsorte, Prüfung durch die Sinnorgane) kontrolliert und zusammengestimmt.

Die Weinfuhrmänner waren Unternehmer, die die Weine als Lohnarbeit mit Hilfe ihrer eigenen Wagen an den Bestimmungsort beförderten. Ihre Fahrt dauerte mehrere Tage und war nicht ohne Gefahr. Die Gruppe der Fuhrmänner, die sich für die Tran-

sportierung von Wein spezialisierten, galt als eine gesonderte Berufsschicht in den Weingegenden.

/Bilder 55-56/

Nationaler Zusammenschuß nach der Katastrophe, die von der Phyloxera verursacht wurde

Die Phylloxera verursachte auch in den Weingegenden Ungarns riesige Schäden. Sowohl die Weinbauern, als auch die, die vom Weinhandel lebten, kamen an den Bettelstab. Die Wiederaufrichtung dieses Anbauzweigs bedurfte der günstigen Wirtschaftspolitik der Österreich-Ungarischen Monarchie, sowie eines wahren nationalen Zusammenhaltens. Das Ergebnis zeigte sich bereits an der Weinausstellung des Millenniums im Jahre 1896. Der Weinhandel hatte seinen ursprünglichen Rang zurückgewonnen. Beim Abschluss des Trianonvertrags kamen einige frühere weinkaufende Gegenden auf die andere Seite der Grenze, was die Lage des inländischen Weinhandels wieder zurückwarf.

Das 20. Jahrhundert stellte dem ungarischen Weinhandel weitere Herausforderungen... (Weltwirtschaftskrise, Zweiter Weltkrieg, homogenisierende Großbetriebe, einseitiger, anspruchsloser Weinmarkt im Osten, Einengung des Qualitätsweinmarktes im Westen...)

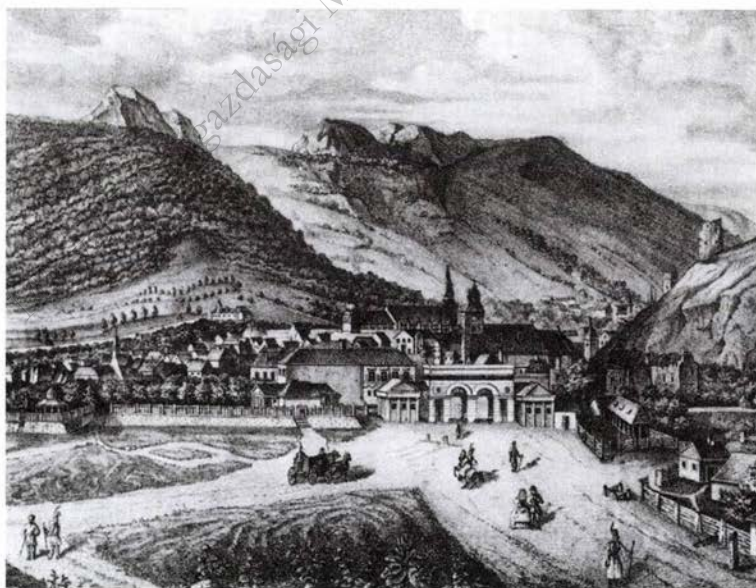
/Bilder 57-58/

A BORKERESKEDELEM ÉVSZÁZADAI MAGYARORSZÁGON (A III. Budapesti Nemzetközi Borfesztivál történeti-néprajzi kiállításának képeiből)

A Magyar Szőlő- és Borkultúra Alapítvány, a Corvinum-Gastrovin KFT.-vel közösen harmadik ízben rendezte meg a Budapesti Nemzetközi Borfesztivált. A Fesztivál állandó történeti kiállítását a budapesti Centrál-Európa Alapítvány és Csoma Zsigmond készíti. A történeti-néprajzi kiállítás felölelte a Kárpát-medence borkereskedelmének történetét, így a borkereskedelmet az ókortól a középkor végéig, a három részre szakított Magyarországon. A kiállítás külön mutatta be a minőségi magyar borok útját keletről nyugatig, a borfelvásárlás és értékesítés egykori lehetőségeit a Habsburg császári udvar és az orosz cári borvásárló bizottság tevékenységét. A borkereskedelem XIX. sz. elején betöltött szerepére, és a borkereskedelem sajátos társadalmára is számos dokumentumot és képet láthatott 1994 szeptemberének elején a budapesti Vörösmarty téren, a Borfesztiválon megforduló tömeg. A magyarországi borkereskedelmet mind ez ideig először bemutató kiállítás a filoxéra pusztítása utáni nemzeti összefogás képeit is felvillantotta.

45. Sächsen in Siebenbürgen, Lenker des örtlichen Weinhandels. In: Magyarország Képekben 1867. II. 1868. I. 263.

46. Brassó (Kronstadt, Brasov) — sächsisch-ungarische Stadt in Siebenbürgen, Zentrum des Weinhandels von Moldavien und Siebenbürgen. In: Képes Öjság 1861. 194.

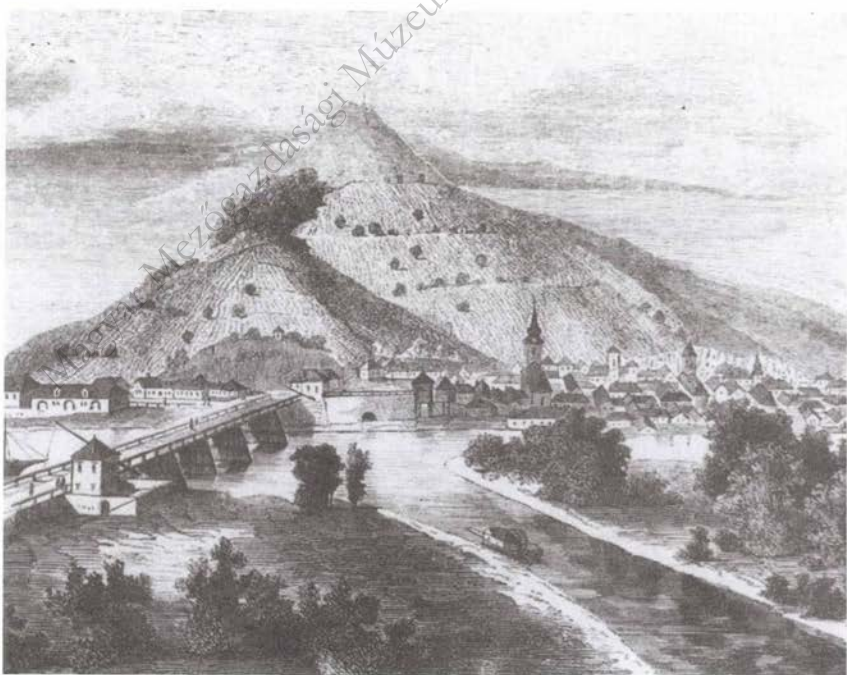
47. Ungarische Soldaten der Grenzfestungen zur Zeit der Türkenherrschaft mit Weinschlauchen, 16. Jh.
In: Magyarország Képekben. 1867. 253.

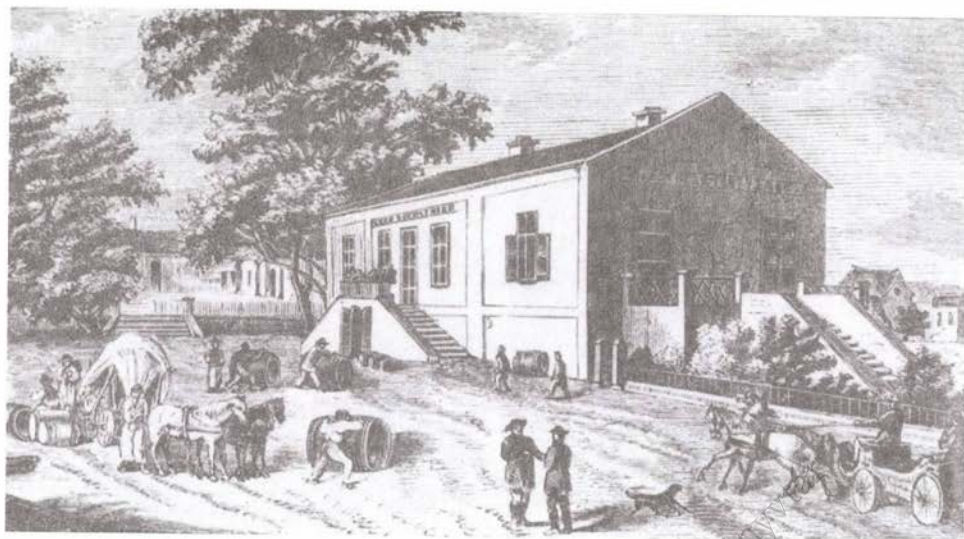
48. Die Kriegsverpflegung, die Versorgung mit Wein waren wichtige Fragen im Türkenkrieg. Karren mit Fässern in der Schlacht bei Nagyharsány im Jahre 1687.

49. Wein trinkende Händler in einem Reisewagen

50. Tokaj — Zentrum der weltberühmten Weingegend in Tokaj-Hegyalja. In: Vasárnapi Újság 1857. 245.

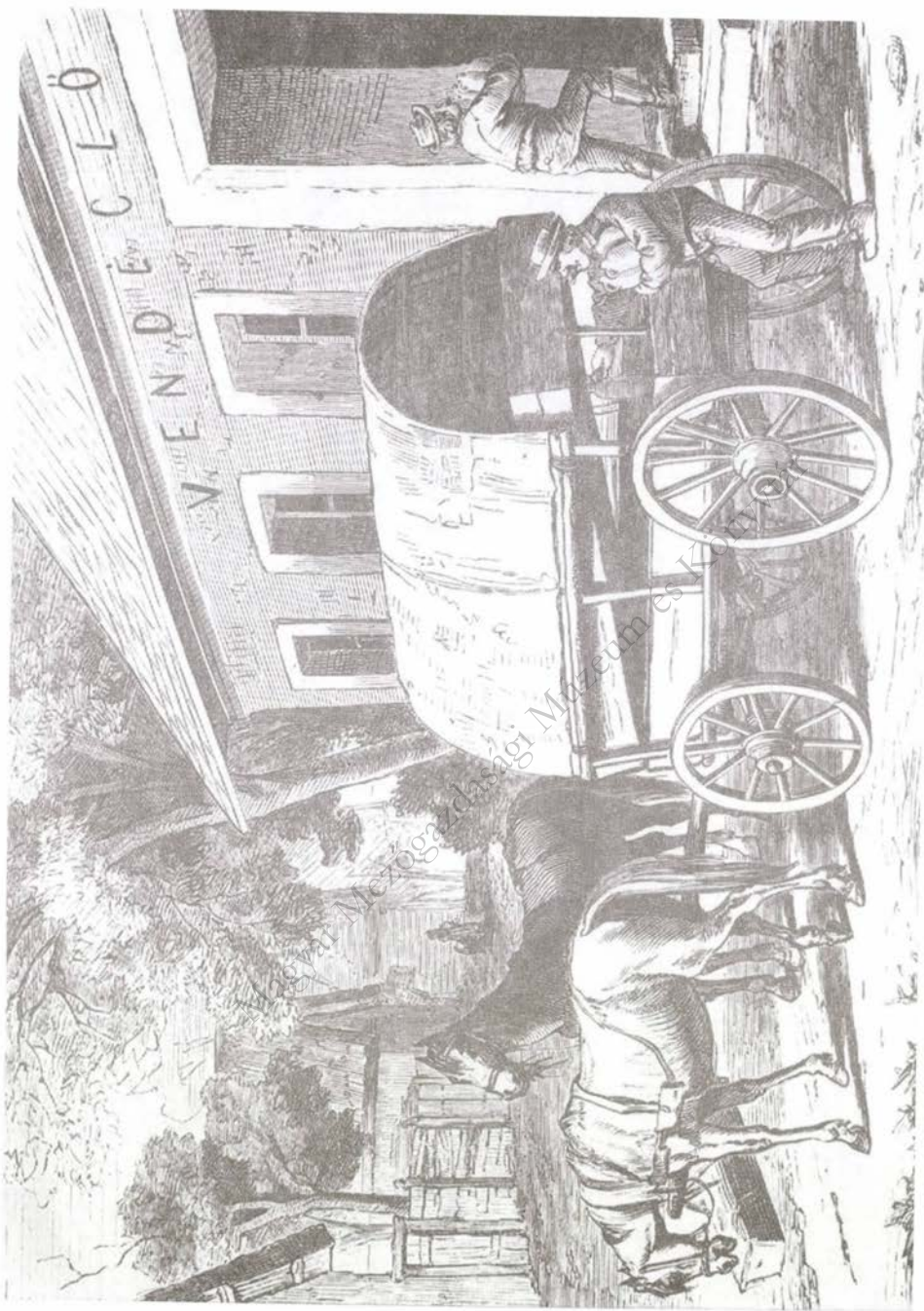
51. Anlage und Keller des Mäder Weinhändlers Selbstherr, 1868. In: Hazánk s a Külföld 1868. II. 697.

52. Hochzeitszug in Transdanubien in der Mitte des 19. Jahrhunderts. In: Ország Tükre 1862. 414-415.

53. Armer Bursche in der Tschárda. In: Magyarország Képekben. 1868. 191.

54. Gasthaus in Szeklerland (in Siebenbürgen), 1867. In: Hazánk s' a Külföld 1867. I. 409.

55. Wein- und Champagnerhändler, 1866. In: Magyarország és a Nagyvilág. 1866. II. 748.

Harmadik évi folyam.

6. szám.

Február 10. 1867.

Jálics András Ferenc.

Hazánk anyagi fölvirágzásának egyik s pedig legfőbb alapját külföldre való kereskedésünk képezi, mert csak ez uton remélhetjük termékeinket értékesíteni, s az itthoni termelésnek lendületet adni. Másrészt pedig az ország anyagi fölvirágzására egyszerűs mind leghatalmasb támasz annak szellemi kifejlődésére, a mi megint a legnagyobb gát minden elnyomatási szándék ellenében.

Ha tehát tisztelttel és elismeréssel szoktunk nyilatkozni azon férfainkról, kik a szellemi uton való haladás zászlóját élünkön lobogtatják, s ha ezeket minden alkalommal buzgító, követhető példakuligyekszünk bemutatni a közönségnek: hasonlóval tartozunk azok iránt, a kik hazánk anyagi fölvirágztatásán akár közvetlen, akár közvetett uton, de bármelyik esetben: eredményteljesen működnek.

Azon kitünőbb férfiak között, kik az ipar és kereskedelem mezején tanúsított tevékenységük, szorgalmuk, szakismeretük és okoldalu képzettségük által a haza elismerését és polgártársaik közbeesülését maguknak kivívták, elsőrendű helyet foglal el *Jálics András Ferenc*, a pesti kereskedelmi bank és a pesti Lloyd-társulat elnöke.

Jálics magyar nemesi családból származik, Budán 1795-ben született, s egyszerű borkereskedését „Jálics A. Ferenc és társa” cég alatt 1822-ben alapította Pesten, s ő az, ki hazánk nemesb-fajú borait legelső ismertetővén meg a legtávolabb fekvő idegen országokkal is, piacokat nyitott

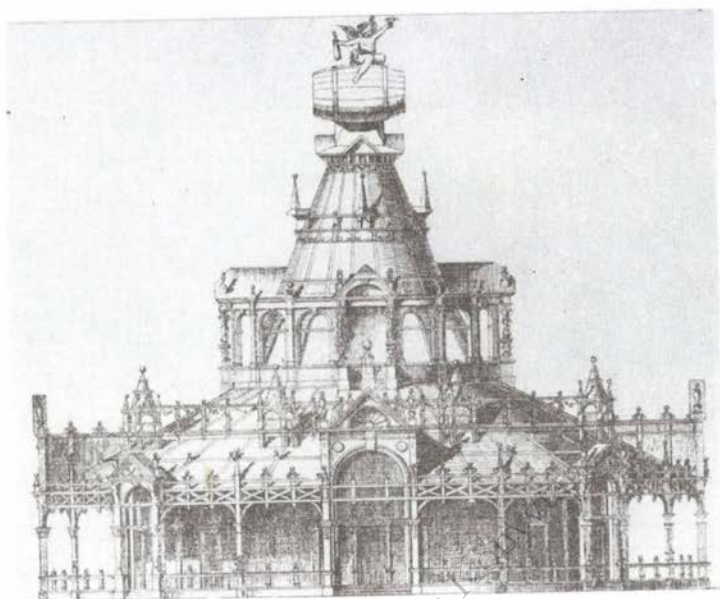
egyik legnevezetesebb termékeinknek. Ő volt az, ki már 1846-ban nagyobb mennyiséget szállított nemesb-fajú borainkból Afrika és Amerika partjaira; kinek borai a pesti, müncheni, párisi és londoni

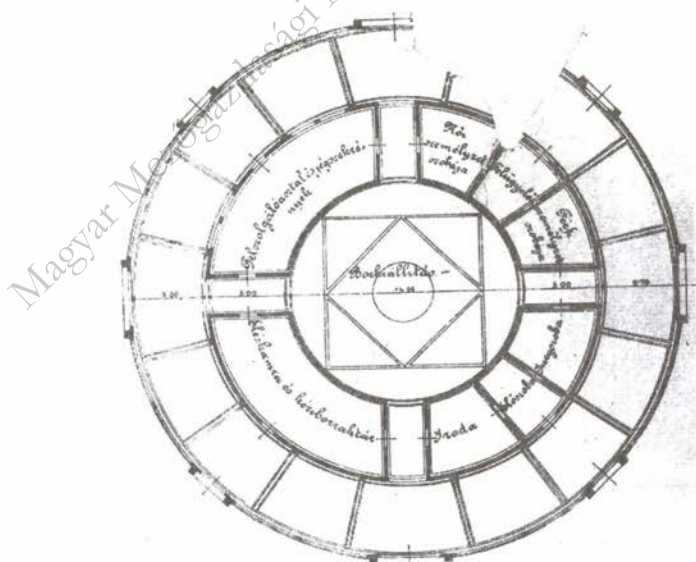
János A. Ferenc.

egyik legnevezetesebb termékeinknek. Ő volt az, ki már 1846-ban nagyobb mennyiséget szállított nemesb-fajú borainkból Afrika és Amerika partjaira; kinek borai a pesti, müncheni, párisi és londoni

56. Der Pester Weingroßhändler Jalic, größter Aufkäufer und Vertreter der in der Nähe von Pest und am Balaton geernteten Weintrauben. In: Hazánk s' a Külföld. 1867. I. 81-82.

57. Der Pavillon der Weinausstellung des Milleniums im Jahre 1896.

58. Der Pavillon der Weinausstellung (Innere) des Milleniums im Jahre 1896.

MAGYARORSZÁG RÉSZVÉTELE A LIPCSEI NEMZETKÖZI VADÁSZATI KIÁLLÍTÁSON

Bányai József

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum 1930-ban a kormánytól nagyszabású és megtisztelő feladatot kapott. A múzeum igazgatóságát megbízták a lipcsei nemzetközi vadászati kiállításon való részvétel megszervezésével és annak lebonyolításával. A későbbi pozitív visszajelzések azután egyértelműen igazolták, hogy a cseppet sem könnyű feladatot — a Nemzeti Vadászati Védegyelet bevonásával — a múzeum kollektívája sikeresen végrehajtotta. A részvétel történetének feldolgozásához azonban — az iratok és levelezések hiányában — ezidáig még a témában egyébként jártas kutatók sem tudtak hozzáfogni. Miután több évtized elteltével a dokumentumok előkerültek, elkezdődhetett a kiállítás történetének feldolgozása. Jelen írás a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattárában található forrásanyagra épült.¹ Publikálásával a szerzőnek kettős célja volt: egyrészt a lipcsei kiállítást megérdemelt helyére tenni az 1944-ig megrendezett vadászati kiállítások sorában, másrészt felidézni és emlékezni a múzeumban hajdan dolgozott elődök kiváló és odaadó munkájára, útmutatásul a jelen és a jövő nemzedékek számára.

Lipcseben 1930 májusától szeptemberig az IPA (Internationale Pelzfach-Ausstellung) nagyszabású Nemzetközi Vadászati Kiállítást rendezett, amelyen a kormány határozata értelmében Magyarország is részt vett. A földművelésügyi miniszter 1930. február 10-én 48.243. szám alatt kelt levelében értesítette a Magyar Mezőgazdasági Múzeum igazgatóságát a részvételről, és ennek végrehajtásával — a Nemzeti Vadászati Védegyelet bevonása mellett — az igazgatóságot bízta meg. Ugyanakkor a miniszter felkérte a Védegyeletet, hogy tagjai sorából válasszon bizottságot, melynek megtörténte után lépjen közvetlen érintkezésbe a múzeum igazgatóságával. A Védegyelet feladataként jelölte meg az egyes vadászok tulajdonában lévő, és kiállításra szánt trófeák beszerzését és a múzeumba történő beküldését. Az így összegyűlt anyagot szerették volna a múzeumban őrzött, bemutatásra méltó trófeákkal kiegészíteni.

Eközben az előkészítő tárgyalások már javában folytak. A Nemzeti Vadászati Védegyelet nevében báró PRÓNAY Gábor 1930. január 29-én Lipcseben megbeszélést folytatott a kiállítás építészeti vezetőjével és rendezőjével, LUCHS főhadnaggyal. Vele tisztázta a magyar kiállítás szempontjából fontos kérdéseket. A megbeszélés eredményét 11 pontban rögzítették. Ezek között kiemelt helyen szerepelt, hogy a kiállítási anyag ki- és visszaszállítása — szolt a megállapodás — értékük alapján történjék, s ez a jelentkezési lapon is szerepeljen. PRÓNAY báró ragaszkodott a sarvasagancsok Nadler "formula" szerinti

Vadászok!

*Akár mint látogatók, – akár mint kiállítók,
vegyetek részt a
Lípcsében 1930 májustól szeptemberig tartó*

NEMZETKÖZI PRÉMKIÁLLÍTASSAL
egybekötött
NEMZETKÖZI VADÁSZKIÁLLÍTÁSON!

59. A lipcsei kiállítás plakátja. In: Nimród. Folyóirat. Budapest. 1930. 139. p.

INTERNATIONALE PELZFACH-AUSSTELLUNG

MIT INTERNATIONALER JAGDAUSSTELLUNG

RECHTSFÄHIGER VEREIN GEMÄSS STAATLICHER VERLEIHUNG
(Verfügung des Staatlichen Wirtschaftsministeriums, Abteilung für Handel und Gewerbe, v. S. XI. 28. Wst. Nr. 23)
PRÄSIDIUM: Paul Hollander, Aladar Köhner, Dr. Friedrich König,
Walter Krause · DIREKTION: Hugo Ailfeld, Karl Frech

An die
Direktion des kgl. ung. Landwirtschafts-Museums,
B u d a p e s t / Ungarn
Stadtwäldchen, Szécheyi - Insel

HAUPTGESCHAFTSSTELLE:
LEIPZIG C1 · BRÜHL 70

INTERNATIONALE
JAGDAUSSTELLUNG
LEIPZIG 1930

Ehrenamtlicher Leiter:
H. v. BYERN
Rittergutsbesitzer

15. Febr. 1930

Am 14. cr. erhielten wir von Herrn Staatssekretär Baron v. Pronay die Nachricht, dass Ungarn beschlossen hat, an der Internationalen Jagd-Ausstellung teilzunehmen. Gleichzeitig wurden wir ersucht, unsere Verhandlungen unmittelbar mit dem Kgl. ung. Landwirtschafts-Museum und dem Nationalen Jagdschutzverein zu führen.

Ende Januar d. J. hatten wir die Freude, Herrn Baron von Pronay hier in Leipzig begrüßen zu können, der die Interessen des kgl. ung. Nationalen Jagdschutzvereins vertritt. Wir haben mit Herrn Baron von Pronay, alles nähere bereits besprochen.

Wir danken Ihnen auch, dass eine Eisenbahnfrachtvergünstigung für die zur Ausstellung gelangenden Gegenstände angestrebt worden ist.

Mit dem Ausdruck der

vorzüglichsten Hochachtung

Internationale Jagd-Ausstellung
Leipzig 1930

Ehrenamtlicher Leiter.

H. von Byern

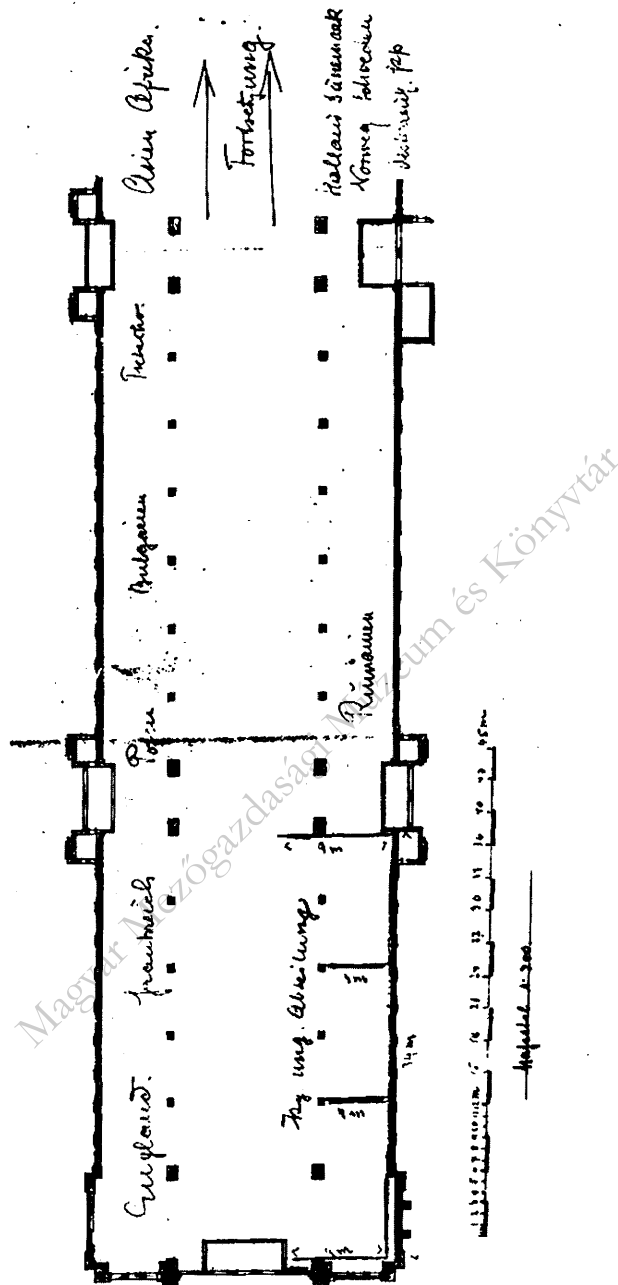
Einschreiben!

FERNRUF: 2000, 2000 TELEGRAMME: IPA LEIPZIG · POSTSHECKKONTO: LEIPZIG NR. 10979 · BANKKONTO: ADCA LEIPZIG

elbírálásához, mondván, azt a legtöbb vadász elismeri. Megfogalmazódott az a kívánság is, hogy minden ország a maga részéről díjazzon, premizáljon, és a legjobb tróféák azután a rekordtrófea címért egy szorosabb versenyben vegyenek részt.²

1930. február 14-én NADLER Herbert, a Nemzeti Vadászati Védegylet ügyvezető elnöke, telefonon értesítette a múzeum igazgatóságát, hogy a Védegylet február 13-i ülésén megválasztotta bizottságát; gróf RÁDAY Gedeon, báró PRÓNAY Gábor, felsőöri NAGY Pál, nemeskéri KISS Géza és NADLER Herbert személyében. A bizottság már másnap, február 15-én ellátogatott a múzeumba, hogy kiválassza a kiállításra szánt múzeumi tárgyakat. A múzeum vezetősége ugyanakkor CLEMENT Károly főerdőtanácsost bízta meg a kiállítás rendezésével. 1930. február 15-én szombaton délelőtt 11 órakor PAIKERT Alajos miniszteri tanácsos, múzeumi igazgató vezetése és elnöklete alatt gróf RÁDAY Gedeon, báró PRÓNAY Gábor, nemeskéri KISS Géza és NADLER Herbert a Védegylet kiküldöttei, továbbá CLEMENT Károly, illetve TOBORFFY Géza dr. — mint a kiállítás múzeumi résztvevői — megtekintették a vadászati osztályt. Ekkor válogatták ki és vették jegyzékbe a lipcei kiállításra szánt muzeális anyagot. A résztvevők ezután PAIKERT igazgatóval megbeszélést folytattak, melynek befejezéséért PAIKERT a következőket mondta: „A muzeális tárgyak végleges kiválasztása csak akkor történhetik, amikor a trófea anyag legnagyobb része együtt van, mert akkor látjuk csak miképpen tölthetjük meg ízlésesen és hatásosan a rendelkezésünkre álló területet.” Néhány nappal később, február 21-én LUCHS főhadnagy levélben elküldte a kiállítási csarnok tervrajzát, melyet annak idején báró PRÓNAY Gáborral együtt választottak ki. A helyiség 350 m², a falfelület 39 folyóméter, az oldalfalak 9 m és a térelválasztó falak egyenkint 4 méteresek voltak. Egy héttel később azonban a német rendezőség közölte, hogy a magyar részlegnek előnyösebb helyet jelölt ki, miután egy csoportba helyezték el hazánkat Európa legjobb „szarvasvadászati területeinek” birtokosaival. Így azután a meghívott országok számára biztosított hely nagyobbik felét a magyar vadászati csoport kiállítási tárgyai foglalhatták el. A felület ugyanis 400 m², a falfelület 81 folyóméter volt. A fennmaradó helyen Románia (332 m²), Csehszlovákia (222 m²), Jugoszlávia (155 m²) és végül Bulgária (105 m²)-n osztozott. A németek a változtatást a következőkkel indokolták: „Azért változtattunk a terven, mert jobbnak tűnt számunkra, hogy a tervben feltüntetett országokat a német vadászati kiállítással együtt mutassuk be, hogy a vadászok megfelelő összehasonlítást tudjanak tenni.”

PAIKERT Alajos igazgató február 26-án jelentette a földművelésügyi miniszternek, hogy a vadászati kiállítás magyar csoportjának rendezési feladatait átvette, mivel azonban a miniszter és az egyiptomi kormány óhajára a közeli napokban Kairóba utazik — és az őt helyettesítő SÁVOLY Ferenc dr. igazgatóhelyettes a múzeum vezetésével lesz elfoglalva — a lipcei kiállítás rendezési és megnyitási munkáival CLEMENT Károly főerdőtanácsost bízta meg, „...kit úgy az erdészeti és vadászati kérdésekben való tájékozottsága, mint kiállításrendezési ügyekben való gyakorlata és szakértelme ezen megbízásra a legteljesebb mértékben alkalmassá tesz.” Az anyag összegyűjtésével és leltározásával a múzeum vezetősége TOBORFFY Géza doktort bízta meg.

61. A kiállítási csarnok tervrajza. Adattár IX. 1585/1

1930. ÉVI LIPCSEI NEMZETKÖZI VADÁSZATI KIÁLLÍTÁS

Nagyságos

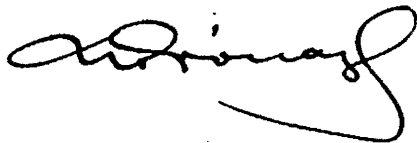
K ö s s G u s t á v u r n a k

N é m e t s z e n t p é t e r

A Nemzeti Vadászati Védőgyűlés megbízásából felkérem Nagyságodat, hogy az 1905. évi agganckiallításán I. díjjal kitüntetett Ögagganosot a f. évben Liposában rendezendő nemzetközi vadászati kiállításon lévő magyar csoport részére csatolt bejelentőlapon bejelenteni és a taloldalon közölt címre elküldeni méltóztatassék. Amennyiben Nagyságodnak más I. rendű trófeák is birtokában vannak, kérném azok szives bejelentését és beküldését is.

Budapest, 1930. március 24.

Vadászias üdvözléssel:

./.

62. Trófeákat kérő felhívás, Prónay Gábor aláírásával. Adattár IX. 1585/1

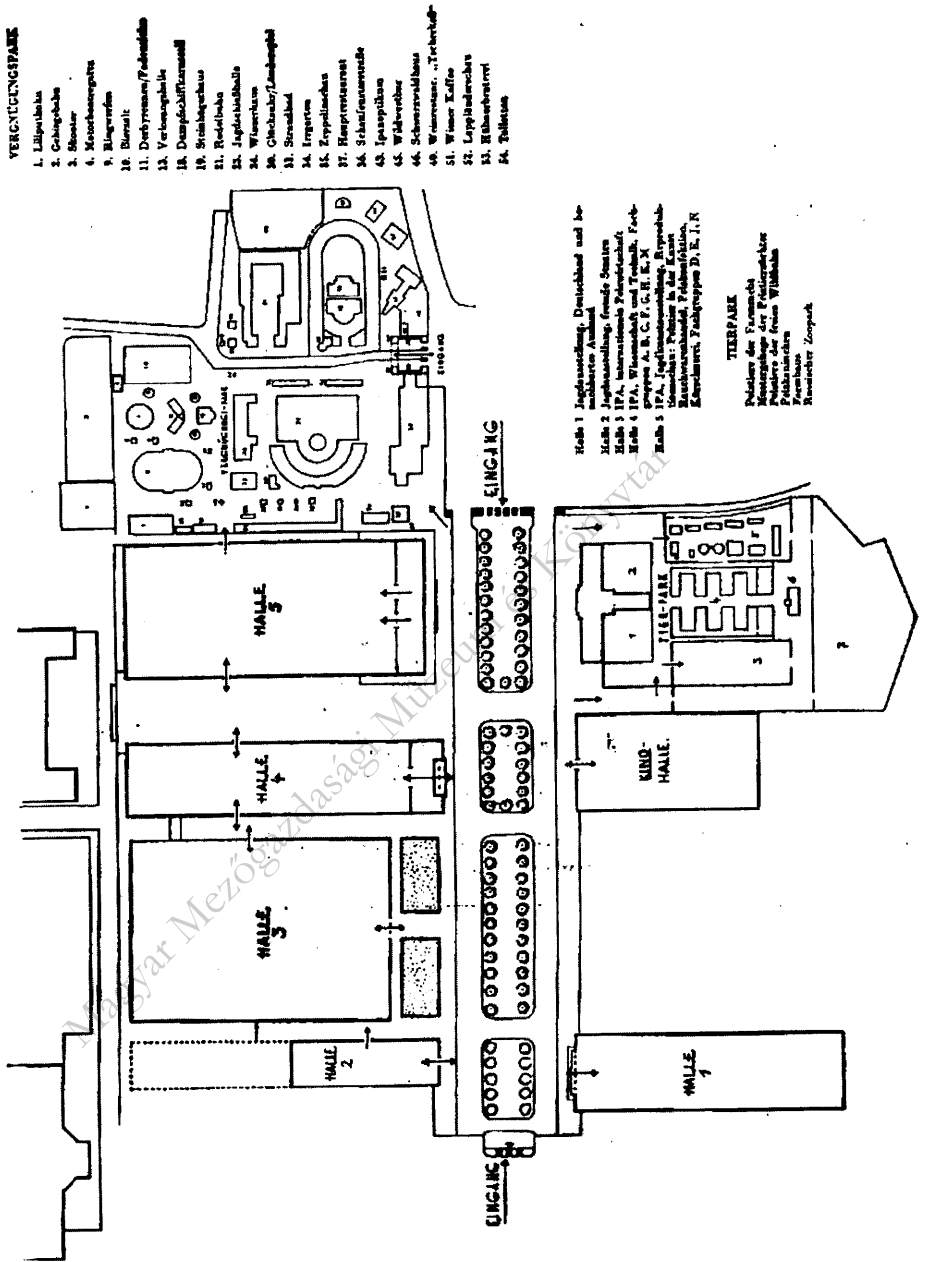
A magyar rendező bizottság március hónapban a „Pátira” R.T. nyomdájában elkészítette a kiállítási anyag begyűjtéséhez szükséges nyomtatványokat, és megkezdték a személy és trófea szerinti felkéréseket, amelyeknek intézését a bizottság felhatalmazásával NADLER Herbert és báró PRÓNAY Gábor vállalta. A szétküldött nyomtatványokból a vadászok megtudták, hogy a trófeáknak legkésőbb április 10-ig kell a Mezőgazdasági Múzeumba beérkezniük, továbbá a lipcei rendezőség az oda- és visszazállítás, illetve a biztositás költségeit magára vállalta, ezenkívül a kiállítók sem kiállítási, sem pedig területi illetéket nem fizetnek.

A felhívás hatására — elsősorban azonban báró PRÓNAY Gábor személyes, jó kapcsolatainak köszönhetően — egymás után érkeztek a bejelentések. A korabeli vadásztársadalom szinte valamennyi kiválósága képviseltette magát az általuk lőtt különböző vadfajok trófeáival. Neveiket az alábbi táblázat tartalmazza: 1-7. sz. táblázat. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum anyagából pedig — a magyar csoport rendező bizottságának javaslatára — 3 darab szarvasagancsot és 5 darab őzagancsot választottak ki, mint kiállításra alkalmasat.

A kiállítás német rendezőbizottsága a beérkező trófeák szállítmányozásával a KANTOR GOTTLIEB Nemzetközi Szállítványozási R.T.-ét (Bp. V., Rudolf tér 1.) bízta meg. A magyar rendező bizottság elképzelése szerint ugyanakkor CLEMENT főerdőtanácsos és NÁSZAY építész a magyar vadászati kiállítás művészeti kivitelezése céljából március 19-én Lipcsébe utaztak volna. CLEMENTék azonban elutazásuk előtt arról értesültek, hogy a csarnokok a lipcei vásár miatt foglaltak, és kiürítésük egy hetet vesz igénybe, s további három hétbe telik, mire a berendezéssel, illetve a felépítéssel — Dr. WALTHER Born építész vezetése alatt — a németek elkészülnek. Ezek után természetesen helyesebbnek tartották az utazás elnapolását. A németek már ekkor ráéreztek a magyar bemutató eljövendő sikerére, ugyanis március 19-én kelt levelükben a következőket írták: „Miatán az Önök értékes vadászati kiállítása valamennyi európai vadász rendkívüli érdeklődésére tarthat számot, engedtessek meg nekünk, hogy vadászati törvényüknek egy rövid kivonatanak elküldésére kérjük meg Önöket.” Egyúttal kérték a vadászok jelentkezési íveinek kiküldését, hogy a katalógus, illetve a falak kimérése a trófeák számára idejében megtörténhessék. A magyar rendező bizottság azonban a kérést csak április 5-10-e között tudta teljesíteni, hivatkozva arra, hogy „...a most itt üléselő trófeakiállítás vezetősége oly nagy mértékben igénybe lett véve, hogy a jelentkező ívek kiküldése a trófeatulajdonosok részére, szerte az országban, még csak ezután fog megtörténni.” A németek a magyar kiállítás megrendezésére szánt összeget 2000 birodalmi márkában állapították meg. A NÁSZAY építész tervei alapján elkészült költségvetés azonban 2832,20 márkát tartalmazott, s a különbözetet a németek a magyaroktól kérték.

A német rendezők 1930. április 10-én levélben értesítették a múzeumot, hogy a lipcei Nemzetközi Vadászati Kiállítás megnyitása május 31-én, szombaton lesz. Sok-sok levelezés és fárasztó munka eredményeként április közepére a magyar anyag szállításra készen állt. PRÓNAY báró fáradhatatlan propagandamunkája meghozta eredményét. Nagy mennyiségű szarvasagancson kívül tekintélyes számú őzagancs, zergekampó, muflon-

AUSSTELLUNGSGELÄNDE

- VERGLEICHUNGSPARK**
1. Lilienblücker
 2. Gehäusche
 3. Bunker
 4. Meistbrennplatz
 5. Blaupavillon
 10. Bismarck
 11. Dreibronnen/Palastbau
 12. Veronikapavillon
 13. Dampfdriffenbau
 14. Strickbauhaus
 15. Rodolphe
 16. Jagdschlösschen
 17. Wierhaus
 18. Giechauer/Landkapell
 19. Strahlbau
 20. Irigarten
 21. Zyprelliedchen
 22. Rappsteinpark
 23. Schauffmanstraße
 24. Isaschlösschen
 25. Wälderhaus
 26. Scherwäldchen
 27. Wasserrain „Tiereck“
 28. Lepidodendron
 29. Elisenbrunn
 30. Toiletten

- Halle 1 Jagdschlösschen, Dreibronnen und Bismarck
 Halle 2 Jagdschlösschen, Giechauer
 Halle 3 IPA, internationaler Polizeiverein
 Halle 4 IPA, internationaler Polizeiverein, Fachgruppe A. B. C. F. E. K. N.
 Halle 5 IPA, Jagdschlösschen, Dreibronnen, Bismarck, Scherwäldchen, Elisenbrunn, Kaminerei, Fachgruppe D. E. J. N.
- TIERFARE**
 Polizei der Furmachi
 Montenegro der Polizeiverein
 Polizei der Frau Wilhelm
 Polizeiverein
 Kaminerei
 Kaminerei Zempach

63. A kiállítási terület alaprajza. Adattár IX. 1585/1

Seltár

Az Turay Eörmund (Fard, u. p. Balaton-Lelle)
détel a lipcsei nemzetközi Védőnői Kiállításra
kiállított troféakerít:

- 1.) öbör löte Turay Eörmund, Mörk 1927. VII. 6.
- 2.) " " Turay Antal, Gökutva 1913. I. 14.
- 3.) " " " " Gorda 1886. III. 3.
- 4.) " " " " Biki 1901. E. 12.
- 5.) " " " " Mező 1899. I. 19.
- 6.) " " " " Botyás E. 1900. T. 10.
- 7.) " " " " Farkas 1894. E. 14.
- 8.) " " Turay Eörmund, Mörk 1925. VII. 13.
- 9.) kéndepít " " Gyulavári 1924. X. 20.
- 10.) Rongokumpó " Turay Antal, Botyás E. 1916. X. 25.
- 11.) " " " " Botyás E. 1896. III. 4.
- 12.) " " " " " " 1891. VII. 29.

Fard 1930. április 2-án.

Turay Eörmund

LIPCSEI NEMZETKOZI VADÁSZATI KIÁLLÍTÁS

1950. évi kiállítás szegedi kiállítás

A postocsa kiállítás bejelentő lap helyettesítő lapja, de legkésőbbi határideje 1950. május 15. napjára, a M. Kiz. Menegyezségi Múzeum igazgatóságának. A bejelentő lapok kiállítását legkésőbbi határideje 1950. május 10. napjára.

Bejelentő-lap.

Szám	A vad fajja	A vad előirányozott	A vad előirányozott	A vad előirányozott	A vad előirányozott	A vad előirányozott
1	Sergélymadár	Prof. Deganovich Zoltán	1904 aug. 15. Prof. Deganovich Zoltán			
2						
3						
4						
5						
6						

Magyar Nemzeti Múzeum és Képtár

Kelt: Szeged, 1950. május 10.

As adatok helyességét igazolva a bejelentő:

Sz. Deganovich Zoltán

Posta címe: Szeged, 20-200. 1950.

35. A vadászok által kitöltött bejelentő lap. Adattár IX. 1585/1

szarv, vadkanagyar, dámlapát, több kitömött preparátum, festmények, statisztikai kimutatások és különböző dekorációs tárgyak gyűltek össze. Az anyagot az Esterházy Hercegi Hitbizomány történelmi gyűjteménye — Ozorai vadászatok — egészítette ki, melyet a többi anyaggal együtt két nagyméretű, zárt vagonban szállítottak Lipcsébe. Ezzel egyidőben nyomatékosan kérték a német rendezőket, hogy a szállítmányt megérkezése után azonnal biztosítsák, ugyanis a kiállítók — az egyébként igen nagy értéket képviselő trófeákat — csak a biztosítás megkötésének feltétele mellett bocsátották a kiállítás céljaira. A németek válaszlevelükben — a kiállítási anyag megérkezése után azonnal — értesítették a magyar rendezőket, hogy kapcsolatba léptek saját biztosítási irodájukkal, és a kötvényekről hiteles másolatokat készítettek, melyeket rövidesen Budapestre elküldenek. Egyidejűleg őszinte köszönetüket fejezték ki az elküldött kiemelkedő kiállítási anyagért, majd így folytatták: „Szilárd meggyőződésünk, hogy kiállításuk, melynek az egész német vadásztársadalom örül, kiállításunk kiemelkedő fénypontja lesz.” Április 15-16-án báró PRÓNAY Gábor vezetésével a kiállítás felállítása céljából a következő személyek utaztak ki Lipcsébe: ÖRY Sándor preparátor a Nemzeti Múzeum, THURÓCZY Antal felvigyázó a Magyar Mezőgazdasági Múzeum alkalmazottja és FISCHER Károly asztalosmester.

A földművelésügyi miniszter 1930. április hó 24-én kelt levelében értesítette a múzeum igazgatóságát, hogy a vadászati kiállításon történő részvételünk összes költségére 5.000 pengő elszámolható előleget engedélyezett. Egyúttal figyelmeztette az igazgatóságot, hogy fenti összegből az előkészítési, rendezési, leszerelési és a hazaszállítással kapcsolatos összes kiadások fedezendőek, mivel további hitelt nem áll módjában folyósítani.

A trófeák bírálata és díjazása május 24-én kezdődött meg. Mivel a bizottságban minden országot csak egy fő képviselhetett, így Magyarországról NADLER Herbert vett részt a munkában. Május 24-én, szombaton délelőtt 10 órakor kezdődött a Nemzetközi Trófeabírálok munkája a Német Dohányipari Cégek Birodalmi Szövetségének épületében, mely a lipcsei főpályaudvar közvetlen közelében volt. A Birodalmi Vadászszövetség a trófeák elbírálására a következő képleteket javasolta: 1/ Az agancsok számára a Nadler félélt. 2/ A szarvak számára a Bieger félélt. 3/ A zergék számára a német és osztrák vadászati csúcászervek által elfogadottat. 4/ A dámlapátok számára pedig a magyar javaslatok szerint kimunkáltat. A bírálatok lebonyolítására három nap állt a tagok rendelkezésére, de az összejövetelek időpontjáról a bizottság tagjai szabadon dönthettek. A bírálat megkönnyítése, illetve a trófeák nagy száma, továbbá a rendelkezésre álló mindössze három nap miatt, egy feltétlenül megbízható személy bevonásával, a fenti képletek alapján a trófeák adatait előre felvették, és az így kapott eredményeket a bíráló bizottság elé terjesztették.

1930. május 31-én Németország, Ausztria, Magyarország, Románia, Jugoszlávia, Csehszlovákia, Bulgária, Dánia, Svájc, Svédország, Lichteinstein, Ausztrália és „Afrika” részvételével megnyílt a lipcsei Nemzetközi Vadászati Kiállítás.³ Már röviddel a megnyitás után a magyar rendezőség tudomására jutott, hogy a kiállítás magyar csoportjának átütő sikere van, és a német rendezőség több kiállítónkat díszoklevéllel tüntetett ki: gróf ESTERHÁZY László, gróf KÁROLYI László, gróf SZAPÁRY István, herceg ESTERHÁZY Pál, gróf WENCKHEIM Dénes ...stb. MONTENUOVÓ herceg százkai világrekord szar-

vasagancsa is díszoklevelet kapott, díjat azért nem ítélték meg a tróféának, mivel azt vadászó ejtette el. Az oklevelet — a magyarok kérésére — elküldték a Birodalmi Vadászszövetségnek is. Tőlük kérték, hogy igazolják: a szálkai a bírálók által ismert legerősebb adadtolt szarvasagancs. Emiatt azután az oklevél Magyarországra jócskán megkésve, december közepén érkezett meg.

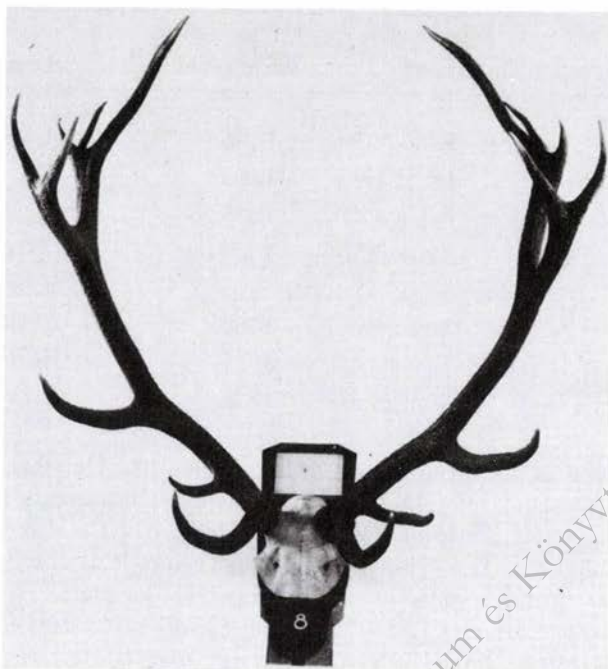
Nagy érdeklődés mutatkozott a báró SCHELL József által kiállított 12 darab vízfestmény és tollrajz iránt. Különösen egy bizonyos von Auloch úr Breslauból érdeklődött élénken a képek iránt, s miután közvetlen kapcsolatot teremtett a művésszel, annak 5 darab képét megvásárolta.

A nyitvatartási idő alatt egy, a vadászati kiállítások történetében egyedülálló, szokatlan esemény is történt. A PINTSCHOF László által kiállított máramarosi szarvasagancsot egy német vadász megakartá vásárolni, és az üzlet lebonyolításához báró PRÓNAY Gábor segítségét kérte. A vevő és eladó között lezajlott többszöri levélváltás befejezéseként a trófea árát a tulajdonos végül is 2000 pengőben állapította meg. Ekkorra azonban a vevő, CARL Speigel, warnsdorfi lakos elállt vételi szándékától, ugyanis időközben egy másik agancsot vásárolt. A szarvasagancs később — 1950-ben — a Magyar Mezőgazdasági Múzeum tulajdonába került, s ma is megtalálható a gyűjteménytarban.

1930. szeptember elején a múzeum megkapta az I.P.A. által kiadott részletes kiállítási katalógust, amely által a magyar vezetőség minden tagja betekintést nyerhetett a nagyszerűen szervezett és kivitelezett kiállításról. Az impozáns kiállításon bemutatták a vadászat történelmi fejlődését, közgazdasági vonatkozásait, szerepét a közéletben, a vadászati ipart és kereskedelmet, továbbá a vadászat ihlette irodalmi és képzőművészeti alkotásokat, végül pedig a tróféákat.

Mint hogy a zárás időpontja rohamosan közeledett, a múzeum vezetősége megbízta SZABÓ Ödön tisztviselőt a kinti anyag leszerelési munkáinak elvégzésével, illetve annak irányításával. Segítségül THURÓCZY Antal asztalosmestert és ÖRY Sándort, a Nemzeti Múzeum preparátorát jelölték ki. A munkák elvégzésére mindössze 10 napot kaptak. Miután a gyűjtemény rendben hazaérkezett, PAIKERT Alajos múzeumigazgató jelentést tett a földművelésügyi miniszternek a kiállítás sikeres végrehajtásáról, az elért kimagasló eredményekről, végül pedig a közreműködő szakemberek kimagasló munkájáról.⁴

A magyar csoport rendező bizottsága valóban igen jelentős és reprezentatív anyagot gyűjtött egybe, amely végül is 92 kiállító közreműködésével 358 darab trófeából, továbbá a herceg Esterházy Hitbizomány ozorai vadásztörténelmi gyűjteményéből, kitömött állatokból, vadászati témájú festményekből, grafikonokból és térképekből állt. A magyar kiállítás sikerére jellemző, hogy a nemzetközi bírálóbizottság egyedülállóan nagyszámú díjat ítelt oda a kiállított trófeáinknak. A nemzetközi díjazásnál kiosztott 55 nemzetközi díjból 29-et, tehát az összesnek több mint a felét a magyar gyűjtemény nyerte el. A magyarok által kiállított összes trófeából 190-en kapott díjat, ami kétszerese volt a többi nemzetek hasonló díjazási arányszámának. A német rendező bizottság ezenkívül 14 díszoklevelet is kiosztott a kiemelkedő vadászati teljesítmények elismeréseképpen. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum tulajdonában lévő — kiállított — trófeák közül az alábbiak nyertek érmet:⁵ IX. 1585/7. (Ezek a trófeák ma is a múzeum gyűjteményében találhatók.)

66. A Pintschof László által kiállított máramarosi szarvasagáncs. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, vadászati gyűjteménytár. Ltsz.: 51.484.1.

67. Trófeaérem. Lipcse 1930. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, numizmatikai gyűjteménytár. Ltsz.: 56.7.1.

Sor szám	Trófea	Elejtő neve	Elejtés ideje	Díjazás
1.	Szarvasagancs	gróf Erdődy Gy.	1886	I. országos díj
2.	Szarvasagancs	Dénes G.	1893	II. országos díj
3.	Szarvasagancs	Petényi V.	1893	II. országos díj
4.	Őzagancs	Drosdik S.	1854	IX. nemzetközi díj I. országos díj
5.	Őzagancs	Teszárs J.	1860	II. országos díj
6.	Őzagancs	Schnaubel F.	1859	II. országos díj
7.	Őzagancs	Wazlaw E.	1854	III. országos díj

A múzeum a kiállítás kimagasló megrendezéséért külön díszoklevelet is kapott.

PAIKERT jelentésének második részében kiemelten hangsúlyozta báró PRÓNAY Gábor áldozatkész munkáját, továbbá NADLER Herbert kiváló szaktudását, mellyel nagyban hozzájárultak a magyar gyűjtemény osztatlan nemzetközi sikeréhez. A múzeumi dolgozók munkájáról pedig a miniszternek a következőket jelentette: „A kiállítás előkészítésében tevékenyen résztvett CLEMENT Károly főerdőtanácsos úr, nagy gyakorlattal a kezdet nehézségeit segítette leküzdeni, és ezzel a múzeum igazgatóságának nagy háláját érdemelte ki. A kiállítás összes adminisztratív és titkári teendőinek, valamint a kiállítás leszerelési munkáinak elvégzésével SZABÓ Ödön múzeumi tisztviselő volt megbízva. SZABÓ Ödön nagy ambícióval, elismerésre méltó pontossággal és hozzáértéssel látta el feladatát, a kiállítás összes technikai és adminisztratív ügyeinek rendben történt lefolyása főleg neki köszönhető. A rendező bizottság és a múzeum igazgatósága nagy elismeréssel vette működését. THURÓCZY Antal múzeumi felügyelő szokott ügybuzgalmával, intelligenciájával és szorgalmával ismét bizonyosságát adta használhatóságának és segítségével nagy szolgálatot tett. Úgy ő, mint a múzeum altisztei, kik a csomagolásnál és a rendezésnél nagy és nehéz munkát teljesítettek, a legnagyobb elismerésre érdemesek.”

Végül PAIKERT elszámolt a minisztertől annakidején 1294/930. sz. alatt kelt rendelete értelmében — a kiállítás céljaira és a rendezéssel kapcsolatos költségek fedezéséül — kapott 5.000 pengő ellátmány felhasználásáról. A pénztári napló 1930. december 11-én történt lezárása után 221 pengő 34 fillér megtakarítás mutatkozott, melyet a Földművelésügyi Minisztérium házipénztárába visszafizettek.

Ezzel a kiállítással kapcsolatos — hónapokon át tartó — munka végérvényesen befejeződött. A múzeum sem azelőtt, sem azóta ilyen komoly és nagyszabású — legalábbis vadászati — kiállítási feladatot nem kapott. A maga helyén és területén minden résztvevő múzeumi dolgozó kiválóan és magas szinten végezte el a reá bízott munkát, nemzetközi elismerést és dicsőséget szerezve ezáltal hazánknak és a Magyar Mezőgazdasági Múzeumnak egyaránt.

JEGYZETEK

- ¹Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattára (továbbiakban MMgMA/IX. 1585/1)
- ²Ezúton szeretném megköszönni Földy Istvánné dr. Virány Juditnak a német nyelvű levelek fordítását.
- ³PRÓNAY Gábor Nemzetközi Vadászati Kiállítás Leipzigben. Nimród. 1930. 387-388.
- ⁴MMgMA. IX. IX. 1585/2
- ⁵MMgMA. IX. 1585/7

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

1. számú táblázat

	Felhívás ment: kinek	hová	Mit kértünk
1	Montenuovo Ferdinánd hg.	Németbóly	
2	Inkey Lajos	Sopron	
3	Baich Mihály br.	Alsószeleste	
4	Vay László gr.	Berkesz	
5	Pejacsevics M.-né, özv. gr.	Zsámbok	
6	Esterházy László, ifj. gr.	Sárosd	
7	Inkey Zsigmond	Tard	
8	Pappenheim P. gr.	München	
9	Biedermann Imre br.	Almamellék (Somogy m.)	927. II. aranyérem szarvasagancs egyéb
10	Fekete Antal	Galgó (Szilágy m.)	1911. III. díj. őzagancs
11	Egerváry Gyula	Budapest VII. Király u. 67.	1895. Orlovsky Gy. által lőtt I. díj. zergekampó egyéb
12	Farkas Ferenc	Budapest II. Hunyadi J. u. 3.	1925. II. díj. dámlapát egyéb

2. számú táblázat

	Felkérés ment: kinek	hová	Mit kértünk
13	Takáts Gyula gyöngyöshalászi	Budapest	925. VIII. ezüst. szarvasagancs egyéb
14	Bartos Gyula	Nagykanizsa Fő u. 5. v. (Zala m.)	I. rendű zergekampók egyéb
15	Károlyi Imre gr.	Budapest Margit rp. 9.	1902. I. díj dámlapát 1904. I-II. díj dámlapát 1906. I. díj dámlapát
16	Esterházy Móricz gr.	Csákvár (Fejér m.)	1928. I. arany őzagancs 1928. VI. ezüst őzagancs, egyéb
17	Rhédey György	Folyás (Szabolcs m.)	1929. I. díj vadkanagyar 1928. VII. díj őzagancs
18	Szávoszt Zoltán	Budapest V. Árpád u. 8.	1928. I. díj dámlapát
19	Koós István	Bódvaszilás (Abaúj m.)	1927. II. arany őzagancs (Horváth L. által löve), egyéb
20	Balogh Frigyes beódi	Budapest VI. Andrassy u. 35.	1927. VIII. ezüst őzagancs
21	Somssich Tihamér gr.	Budapest VIII. Német u. 31.	925. I. ezüst zergekampó 907. II. díj zergekampó, egyéb
22	Navratil Dezső dr.	Budapest	1925. I. díj vadkanagyar
23	Szőke Tibor dr.	Budapest	928. IV. ezüst vadkanagyar egyéb
24	Rátonyi István	Budapest V. Kádár u. 5.	927. II. arany dámlapát

3. számú táblázat

	Felszólítás ment: kinek	hová	Mit kértünk
25	Riedl Gyula pécsi püsp. urad.	Hosszúhetény (Baranya m.)	926. II. díj szarvasagancs
26	Pintschof László	Budapest Erzsébet tér 2.	925. IV. ezüstérem máramaros megyei szarvasagancs
27	Kelety Dénes	Budapest Andrássy út 88.	1925. II. arany szarvasagancs egyéb
28	Scheibler Emil	Petőszinnye (Abaúj m.)	1904. I. díj őzagancs egyéb
29	Koós Gusztáv	Németszentpéter	1905. I. díj őzagancs egyéb
30	Szél József	Sátoraljaújhely	1913. I-II. díj zergekampó egyéb
31	József fhg.	Budapest	928. VII. ezüst szarvasagancs
32	Merán János gr.	Csákberény (Fejér m.)	1929. II. díj őzagancs egyéb
33	Odescalchy özv. Zoárdné hg.	Budapest 1903. Vilma kir.né út 45.	I. díj zergekampó (Borza, szept. 31.)
34	Ráday Gedeon gr.	Budapest Fer. József rkp. 27.	I. rendű trófeák
35	Radvánszky br.	Sajóháza	
36	Almássy Alajos gr.	Gyula	

4. számú táblázat

37	Széchenyi Emil gr.	Lábod	
38	Horthy Jenő	Alag	
39	Kinszky Zdenko	Abbazia	
40	Bornemissza Elemér br.	Decs (Tolna m.)	I. rendű trófeák
41	Andrássy Sándor gr.	Budapest Vilma kirné út. 34.	I. rendű trófeák
42	Degenfeld-Schlomburg gr.	Téglás (Hajdú m.)	1903. III. díj zergekampó 1904. III. díj zergekampó egyéb
43	Inkey Pál	Iharosberény	
44	Sylva-Tarroucca F. gr.	Ercsi	(Fejér m.)
45	Wimpffen György gr.	Ercsi (Fejér m.)	1898. II. díj őzagancs egyéb
46	Esterházy Ferenc gr.	Tata (Komárom m.)	I. rendű trófeák
47	Károlyi György gr.	Zalaszentgrót (Zala m.)	925. I. díj mufloncsiga egyéb
48	Dietl Ágoston	Budapest V. Zoltán u. 7/9.	I. rendű trófeák

5. számú táblázat

49	Erdődy Sándor gr.	Vép (Vas m.)	1925. II. őzagancs egyéb
50	Lumniczer Sándor dr.	Budapest	
51	Mándy Samu	Budapest Apponyi tér 1.	
52	Igmándy Aladár dr.	Nagybajom	1902. II. díj dámlapát egyéb
53	Pongyeloki-Roth Lórántné	Rákospalota	maluzsinai agancs
54	Zichy — Meskó Jakab gr.	Boldogkőváralja (Abaúj m.)	I. rendű vadkanagyar
55	Zichy Kázmér gr.	Zichyújfalu (Fejér m.)	I. rendű trófeák
56	Fejérváry Imre br.	Budapest I. Döbrentei u. 6.	1925. III. arany szarvasagancs egyéb
57	Károlyi István gr.	Füzérradvány	1926. ritkasági díj szarvasagancs Lónyay M. által lőtt mufloncsigát, egyéb, I. r. őzagancs
58	Inkey József br.	Iharosberény (Somogy m.)	1906. I. díj őzbak 1930. I. arany vadaskerti szarvas levetett agancsa
59	Jeszenszky Tibor br.	Budapest Fhg. Sándor u 27.	1925. II. arany őzagancs (néhai Jeszenszky K. által lőtt)
60	Zichy István gr.	Zichyújfalu Hyppolitmajor	I. rendű őzagancsok

6. számú táblázat

61	Teleki Tibor gr.	Gyömrő (Pest m.)	1906. II. díj őzágancs
62	Walbott-Amerstein Kelemen br.	Tolcsva (Zemplén m.)	1925. I. aranyérem szarvaságancs egyéb
63	Nagy Gyula felsőöri	Kishantos (Fejér m.)	1928. ritkasági arany őzágancs egyéb
64	Kiss Géza nemeskéri	Göd	I. rendű tróféák
65	Rubidó — Zichy István gr.	London	1929. I. díj szarvaságancs
66	Széchenyi Zsigmond gr.	Budapest I. Úri u. 52.	1925. II. díj vadkanagyar 1927. ezüst mufloncsiga
67	Bottlik István br.	Tibolddaróc (Borsod m.)	I. rendű tróféák
68	Széchenyi Frigyes gr.	Somogytarnóca (Somogy m.)	I. rendű tróféák
69	Harkányi Sándor br.	Budapest Andrássy u. 4.	I. rendű tróféák
70	Károlyi Viktor gr.	Telkibánya (Abaúj m.)	1928. I. díj vadkanagyar
71	Pallavicini Alfons K. örgr.	Budapest Andrássy u. 98.	1927. I. ezüst vadaskerti őzágancs, 1929. IV. ezüst vadkanagyar egyéb
72	Esterházy János fraknói gr.	Marcaltő (Veszprém m.)	I. rendű tróféák

7. számú táblázat

73	Széchenyi Ferenc gr.	Aranyospuszta Középrigóc (Somogy m.)	I. rendű trófeák
74	Széchenyi Budapest Károly gr. I.	Pasaréti út 21.	I. rendű trófeák
75	Nádasdy Ferenc gr.	Budapest	
76	Khnen Henrick gr.	Nustár	
77	Hunyady László gr.	Ürmény	
78	Ratibor Victor hg.	Randen	1889. I. díj szarvasagancs
79	Odescalchy Béla hg.	Budapest	I. rendű trófeák

Ungarns Teilnahme an der Internationalen Jagdmesse zu Leipzig

Leipzig von Mai bis September eine grosszügige internationale Jagdausstellung an der, gemäss des Entschlusses der damaligen ungarischen Regierung, auch Ungarn teilnahm. Die Direktion des Ungarischen Landwirtschaftsmuseums wurde brieflich vom Landwirtschaftsminister über die Teilnahme verständigt und gleichzeitig, samt der Mitwirkung des Nationalen jagdschutzvereines, mit der Durchführung beauftragt. Das ungarische Organisationskomitee liess im Monat März in der Druckerei der "Patira" A.G. die nötigen Formulare für die Aufforderung zu einer Teilnahme verfertigen und begann die Auswahl der Trophäen und der persönlichen Aufforderung der Interessenten. Diese Arbeit haben Herbert Nadler und Baron Gábor Prónay übernommen. Nach dem Vorschlag des ungarischen Organisationskomitees wurden aus dem Bestand des Ungarischen Landwirtschaftsmuseums 3 Hirschgeweihe und 5 Rehgehörne ausgewählt, zu denen mittlerweile, der Aufforderung folgend, eine grosse Anzahl Trophäen mit Gehörnern und Geweihen von Hirschen, Rehen, Muffeltieren, Gamsen, bzw. Damwildschaufeln und Hautzähne von Wildschweinen eingereicht wurden. Das Ausstellungsmaterial bestand desweiteren noch aus verschiedenen Präparaten, Gemälden, statistischen Angaben und verschiedenen Dekorationsgegenständen.

Am 31.-sten Mai 1930 wurde mit der Teilnahme von Deutschland, Österreich, Ungarn, Rumänien, Jugoslawien, der Tschechoslovakei, Bulgarien, Dänemark, der Schweiz, Lichtenstein, Australien und Afrika die leipziger Internationale Jagdausstellung eröffnet. Das deutsche Organisationskomitee hatte dann recht bald mehrere ungarische Teilnehmer mit Ehrenurkunden ausgezeichnet. Ein grosses Interesse zeigte sich für die 12 ausgestellten Aquarelle und Federzeichnungen des Baron József Schell, von denen sich später der aus Breslau angereiste Herr von Auloch 5 Gemälde ankaufte. Den Erfolg der ungarischen Ausstellung beweist die weit grösste Anzahl der erworbenen Preise, die durch die Beurteilung eines internationalen Jurys anerkannt wurden. Von den 55 internationalen Preisen erhielt die ungarische Ausstellung 29, also mehr als die Hälfte. Aus den sämtlichen von Ungarn ausgestellten Trophäen bekamen 190 verschiedene Preise. Diese Zahl war das Doppelte der von den anderen Ländern insgesamt erreichten Preisen.

A SZÁZADFORDULÓN KÉSZÜLT URADALMI FÉNYKÉPEK A MAGYAR MEZŐGAZDASÁGI MÚZEUMBAN

Knézy Judit

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattárának ún. fényképarchívumáról korábban nem készültek részletező ismertetések, katalógusok, még egy-egy témakör kiemelésével sem. Kizárólag a Múzeum épületét, környezetét és kiállításait bemutató albumok kiadására került sor már az 1900-as években¹ és később is. Ismertek azonban rövidebb összefoglalók az adattári gyűjteményekről² az 1980-as évekből. A kiállításokban viszont elsősorban a saját fotógyűjtemény anyagát használták fel a rendezők.

Az elmúlt években, mióta az Adattár IX. számú ún. Múzeumdokumentációs Gyűjtemény leltározatlan kötegei közül előkerültek a Múzeum régi leltári naplói és szakleltárkönyvei, megindulhatott a Fotóarchívumba „régimúzeumi anyag” megjelöléssel, hiányos rovatokkal beletárolt képeknek adatpótlása, s ezzel annak a lehetősége, hogy egy-egy témakörre vonatkozó fényképsorozat, vagy egy-egy fotóművész gyűjteményünkben található anyaga tudományos feldolgozásra és publikálásra kerülhessen. Egy-egy téma kapcsán történtek adatkiegészítések a régi leltárkönyvek nélkül is. Pl. Ernst József a lófajtákról és lóversenyzésről, törzskönyvezésről való dokumentumok egy részénél pontosította, kiegészítette a tudnivalókat, s ezek rákerültek a leíró kartonra. Bányai József pedig a régi vadászati képanyag feldolgozását kezdte meg, de már a korábbi levelezés és leltárkönyvek felhasználásával.³ Tudományos feldolgozást más múzeumok anyagával való egyeztetést Szakács Margit végzett Isabella főhercegnő vadászati tárgyú fényképeiről⁴ a Legújabbkori Múzeum e vonatkozású sorozatát alapul véve, de egyeztetette más, többek között a nálunk lévő képanyaggal is. A gyűjtemény egészének első önálló összefoglalója⁵, valamint az Erdélyi Mór-féle felvételekből az alföldi mezőgazdasági munkásházak lakberendezéséről szóló elemzés⁶ 1993-ban készült el, mintegy előmunkálatképpen a jelen dolgozathoz. A feldolgozásokat a leltárkönyvi adatok pótlásával együtt, reprónegatívval és részletes leírókartonok kitöltésével végeztem. A munkát megkönnyítette az, hogy a múzeumalapítás évétől kezdődően, nagyjából 1944-ig — ugyan nem teljes számban meglévő — szakleltárkönyvek csoportosítását, elemzését Preininger Adolfné 1991-ben elkészítette,⁷ igaz, önálló fénykép szakleltárkönyv nem készült. A fényképek a különböző témát kutató vagy kiállításon bemutató osztályok között voltak elosztva.

A Fotóarchívumban szép számmal meglévő uradalmi fényképsorozatok közül a cselédek, időszakos munkások életkörülményeit, munkáját, ünnepeit, a majorok milieujét érzékeltető művészi és legalábbis hiteles dokumentumok számbavételét fontosnak tartottam. Mivel kb. 1890-1914 közötti időszakra vonatkozóan van a legtöbb és legszínvonalasabb anyag — amelyeket a fotótörténet is joggal számon tarthat — ezt az időszakot választottam.

A fényképek eredetisége, negatívak és reprodúciók kérdései

A Múzeum Fotóarchívumában fennmaradt fényképnagyításoknak általában nem maradtak fenn a negatívjai, illetve csak nagyon szórványosan. „Régi anyag”, vagy „régimúzeumi anyag”, vagy RMA rövidítéssel jelölt tételek között szerepelnek közvetlenül 1965 előtt gyűjtött dokumentumok (tárgyak is), tehát 1896-1965 közötti beszerzések, amelyeknek a negatívja nem volt kéznél vagy hagyatékként kerültek másolatokkal be, és egy helyre akarták leltározni. Így az Új Magyar Föld másolat-, dia- és részben negatív-együttese a Fotóarchívumba jutott,⁸ Khin Antal főként halászati, Kecskés Sándor törzskönyvezési gyűjteménye szintén.⁹ Külön kezelt együttes Waltner Berta állatfénykép-hagyatéka, melynek megvannak az üvegnegatívjai és mindegyikről leírókarton is (leltárkönyv nincs).¹⁰

A Múzeum az 1950-es évek előtt nem törekedett fényképnegatívok beszerzésére, mivel kiállítási célból vette meg csak a nagyításokat, többnyire maguktól az alkotóktól vagy másoktól. 1928-ban kialakítottak Toborffy Géza vezetésével fényképlaboratóriumot.¹¹ Ez idáig nem tudjuk, mit fényképeztek a múzeum épületén, környezetén, kiállításain kívül. Negatívanyaguk alig maradt fenn.

1950-ben viszont újra megalakult a fényképlaboratórium¹², és ettől kezdve az általuk készített negatívokat külön szakleltárkönyvbe vették, a tárgyakról való nagyítások a tárgy leírókartonjára, a többi nagyítás fényképleíró kartonra került. A negatívokkal rendelkező képek a VII/A, a negatív nélküliek a VII. csoportszámot kaptak.¹³ Szintén VII/A a száma a leírókartonoknak is.

A készítő a képeknek csak egy töredékére írta rá, vagy más módon szignálta (nyomtatott felíratos karton, beleütés stb.) a nevét. Mivel a különböző kiállításokra elég sok nagyítás készült, a fotóarchívumba a házilag reprodúciózott másolatok is bekerültek a korábbi időszakban. Így csak a szignált képekről állíthatjuk biztosan, hogy a szerző vagy műhelye nagyította.¹⁴ Elég szép számmal vannak duplumok is.

A fényképleltározás s a vele kapcsolatos felfogás változása

Már a Múzeum alakulásának évében gondoltak nyilvántartásra. Vezettek naplót az első két évben az ajándékozókról is.¹⁵ Egyébként az ún. bevételi naplóba írták be a muzeális értékű tárgyakat, dokumentumokat éppúgy, mint a fogyóeszközöket (irodabútor, képkeret, installáció pl).¹⁶ A rovatba általában beírták az ajándékozó vagy eladó nevét, címét, megnevezték a tárgyat, néha a készítőt is, olykor a méretét (képek esetében), feltüntették a darabszámot, de több tételnél már nem részletezték. Azt is jelezték, hogy melyik kiállí-

tásba került a beletározott dolog. A leltári naplókat minden év június elsejétől következő év május 31-ig vezették.¹⁷ Szakleltárkönyveket is vezettek kiállítási témánként, vagy ahogy ők nevezték, „osztályonként”. Eleinte majdnem minden évben újrakezdték, később egyre kevésbé. (Kb. az 1920-as évekig). A szakleltárkönyvekben még hiányosabbak voltak az adatok. Fényképek szinte minden osztályon voltak, és az albumok nagyrésze inkább a Könyvtárban. A leltári naplók szerencsére az 1944-es évekig fennmaradtak. A Múzeum vezetése annyira kiállítás- és oktatóközpontú volt, hogy minden valamirevaló anyagot a kiállításokba zsúfolt. Ami nem fért el ott vagy a kevés számú raktárban, abból egyetemeknek, szakiskoláknak, nevelőintézeteknek és a földművelésügyi tárcához tartozó kutató és más intézményeknek is ajándékozott, illetve selejtezés címén átadott. Így a bevételi naplókat provizórikusnak kell tartani,¹⁸ mert abból bármikor, bárkinek kiadtak — a minisztérium tudtával — értékes muzeális anyagokat is. Szerencsésebb esetben más múzeumok is kaptak (pl. Néprajzi Múzeum), de nem mindig ők voltak a legilletékesebbek az anyag témáját illetően.¹⁹ Sajnos ez a provizórikus leltározás még az 1950-60-as években is szokásban volt a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban fényképek, szobrok, festmények, grafikák esetében.²⁰ Ezeknek közös leltárkönyve volt a kiállítási installációt képező rajzokkal, festménymásolatokkal stb. De ez már fényképszakleltárkönyv volt, viszont nagyon sok tételnél a jegyzet rovatban rögzítették az elajándékozás tényét intézményeknek, magánszemélyeknek stb. 1959-60-ban szervezték meg az önálló Adattárat, egyelőre közös leltárkönyvvel. 1965-től viszont a régi fotóanyag külön leltárkönyvet kapott, és ekkor vette át annak az anyagnak a nagy részét, amely a képleltárkönyvben (1950-59) volt.²¹ Biztató lépés volt a különböző jellegű adattári anyagok szétválasztása. Viszont nem a fényképszakleltárkönyvet vezették, hanem mint régen, bevételi naplókat — sokkal kevesebb rovatval. Ez 1988-ig tartott, amikortól szakleltárkönyvbe vettük be a fotóanyagot,²² (a diát 1982-től) mint más múzeumokban azt már az 1950-es évektől megtették. Ma már régi fényképek esetében ez a leltárkönyv sem eléggé részletes a régi technikák megjelölésére (pl. dagerrotypia, albumin, sópapír stb), mert benne csak egy „egyéb” és egy esetleges „megjegyzés” rovat van.

Uradalmi majorok képeinek beszerzése 1896-1914 között

Archívumunkban megőrzött legértékesebb fotó- és egyben agrártörténeti dokumentumok jelentős része az első világháború előtt került be. Az első években történt a legtöbb ajándékozás. Később vételek útján gyarapították a gyűjteményeket. Kiemelkedő együtttest jelentettek mindig is az állami- és magán nagybirtokokra, majorépületekre, alkalmazottakra, a nagyüzemek díjnyertes állataira vonatkozó képek, albumok. Kezdetben önálló kiállítási részt képezett az állami birtokok és a gödöllői koronauradalom anyaga 1945-ig. A ménesbirtokok közül Mezőhegyesről maradt fenn a legtöbb felvétel,²³ aránylag sok a kisbéri, kevesebb a bábolnai és fogarasi fénykép a századforduló idejéből, illetve régebbiről. Mezőhegyesen, Bábolnán²⁴ Ellinger Ede nevéhez fűződtek a legszínvonalasabb munkák, aki már az 1870-es években Pest egyik leghíresebb fényképésze volt. Ezeknek a birtokoknak a tárgyait, dokumentumait többnyire a Földművelésügyi Minisztérium ajándé-

kozta a Múzeumnak. 1913-ban 46 lófelvétel került a gyűjteménybe, melyeket Erdélyi Mór, Ellinger tanítványa a négy ménesbirtokon készített, 1915-ben pedig fogatokról való sorozat.²⁵ A legkevesebb kép a gödöllői koronauradalom majorjairól maradt meg.

Egyes magánbirtokosok gazdaságai szintén remek sorozatokkal voltak képviselve; így pl. gróf Wenkheim Frigyes békési, székudvari, kigyósi, kocsóci, borossebesi birtokairól,²⁶ báró Schlossberger Henrik kartali majorjáról.²⁷ A fényképész nevét egyik esetben sem ismerjük.

A két világháború közötti beszerzések

Az első világháború után rendkívül megcsappant az adakozó kedv, de a bevásárlásokra szánt összeg is. A 41/045/818. II. számú rendelettel felosztatott fogarasi állami ménesbirtokra vonatkozóan mindössze nyolc fénykép érkezett adományképpen.²⁸ Az 1920-as évektől főurak, hercegek, agrárpolitikusok és más vezető emberek portréi kerültek be nagyobb számmal. Egyébként főhercegi, főúri vadászatokról vásároltak szívesen képeket, így 1928/29-ben Kallós Oszkár nagyméretű (50x60 cm) 38 db vadászfelvételét. Ezekből alig maradt meg, de későbbi vásárlásokkal szerencsére pótlódtak. Munkái egy része még a századfordulóról való, a későbbiek az 1920-30-as évekből. Utóbbiak főképp Horthy és vezérkara, magas vendégei közül kikerülő úri vadászok kedvteléseit örökítették meg.²⁹ Ezekből az időkből fennmaradt leltári naplók elég hiányosnak tűnnek, vagy nem rendelkezünk mindegyikkel. Az 1934. évi kiállításrendezéssel kerülhettek be újabb tárgyak, képek. Ennek alig van nyoma. Ekkor készült, de későbbi beszerzés lehet egy album, mely a „Devecseri uradalom beruházásai 1909-1928” címet viseli,³⁰ és nagyobbrészt Erdélyi Mór fotói illusztrálják. Hasonlóan értékes a Darányi Ignác-hagyaték kép- és könyvrésze, melynek elhelyezéséről 1938-ban leveleztek. Nemcsak saját birtokairól,³¹ hanem barátaiéről, mezőgazdasági kiállításokról, díjnyertes állatokról és más mezőgazdasági témákról is voltak benne fényképek, albumok.

Régi fényképek beszerzése 1945 után

A régi fényképfelvételek beszerzését az 1950-es években — mint a leltározási fejezetben szóba került — vezették egy provizórikus kép, szobor, illetve fényképleltárban, de ebben több volt a régi időből átletartozott fotó. 1959-től az Adattár beszerzéseit jobban figyelemmel lehet kísérni. Továbbra is fontos téma maradt mind a régi nagyüzemi gazdálkodás, mind a kialakulóban lévő, és mind az egykori paraszti. A századforduló körül készült uradalmi képek ezután is kerültek be. Csak néhányat említenék: Nagyszokolai Béla adta el gyűjteményéből nekünk (de pl. a Legújabbkori Történeti Múzeumnak is) a főhercegi (Bellye, Karapancsa stb) uradalmak vadászati anyagát. Ezek kb. az 1890-1930 közötti időből valók, melyeket jelentős részben Izabella főhercegnő, s talán kisebb részben Jelfy Gyula fotóművész készített.³² Vadászatok képei kerültek be a Fónagy-³³ és a Kallós-hagyatékkal, és Kallós Oszkár üvegnegatívjaival³⁴ és nagyjátásaival.

Az 1980-as évektől a volt gazdatisztek visszaemlékezéseinek gyűjtését kezdeményezte Für Lajos és Pintér János kérdőív kiküldésével. Sok kézirat érkezett be a pályázatkép-

pen, de helyenként fényképsorozat is. Pl. a budapesti Hitelbank különféle uradalmi bérle-
teiről 1900-1940 közötti időből,³⁵ a mernyei custodiátus majorjáról 1895-1945 között-
ről³⁶ stb. Ezeket már azonnal reopróztattuk és leíró kartonjaikat elkészítettük. Más anya-
gokat negatívval együtt sikerült megszerezni, vagy csak reopróztatásra kaptuk kölcsön.³⁷

Néhány jellegzetes uradalmi majorfelvétel csoport ismertetése

a/ Mezőhegyes

Pintér János megállapítása szerint³⁸ az 1896-1934 közötti időszak kiállítási témáit nagymértékben az határozta meg, hogy milyen tárgy- és dokumentumegyütteseket kapott a jándékba, amelyből egy-egy rész bemutatható. Részben így volt az állami ménesbirtokok anyagával is. De ennél a Földművelésügyi Minisztérium ajándékozási kedve mellett erőteljesen megnyilvánult példamutatási szándéka, agrárpolitikája is.³⁹

Az 1785-ben Mezőhegyesen, 1789-ben Bábolnán, 1853-ban Kisébren és 1874-ben Fogarason felállított ménesintézetek nemcsak a hadsereg lóállományát látták el legelővel, takarmánnyal, hanem a kiegyezés után feladatukká tették, hogy az országos közte-
nyésztés céljaira apaállatokat neveljenek, vetőmagot termeljenek, a gazdák részére min-
tagzdaságokul szolgáljanak és minél magasabb jövedelmet biztosítsanak. 1869 után vet-
te át a Földművelési- Ipari- és Kereskedelemügyi Minisztérium ugyanis a három ménes-
birtok igazgatását. Ekkor igen korszerűtlen gazdaságok voltak, igen elhanyagolt állapot-
ban, hiányos felszereléssel (elégtelen gép-, kézi és igaerő állomány, nem megfelelő üzem-
nagság hiányzó jó vetésforgó, gyenge szántóföldi termelés) — mint erről a Békés- és
Csanád megyei Gazdasági Egyesületek a sajtó útján beszámoltak. Ráadásul a munkákat a
rendes katonai szolgálatukat teljesítő közös hadseregbeli katonákkal végeztették. Kozma
Ferenc elkezdte, majd 1875-től Gluzek Gyula folytatta a ménesbirtokok felfejlesztését.
Az 1890-es évekre modern, európai szintű mezőgazdasági nagyüzemmé váltak a koráb-
ban kizárólag a ménes eltartására képes birtokok.⁴⁰ Az 1880-as évek végétől fennmaradt
fényképanyag már ennek a folyamatnak az állomásait és eredményeit tükrözi. Nemcsak a
nagyállattenyésztésben, de a gépesítésben, gépműhelyek működtetésében, gabona-, hüve-
lyesek, dohány-, komló- és takarmánytermesztésben, mezőgazdasági feldolgozóiparban
(szesz-, keményítő-, tégl-, alagsógyár, gőzmalom, péküzem, tejfeldolgozás) is példaér-
tékűek voltak ezek a birtokok.⁴¹

Az igényesen kialakított major képét adja az egyik mezőhegyesi felvétel (68. ábra),⁴²
melyen két hosszú cselédház látható, talán mindkettő téglafalú, a fedése cserép, nem
zsupp, nem nád. A két lakóház elé kis körülkerített (sövénykerítés) részen konyhakerteket
telepítettek, facsemetéket ültettek. A jobboldali lakóház előtt a fák alacsonyabbak, talán
a ház is újabb, mert stílusa más. Már nem kontyolt tetővégű és hosszanti tornáca felett
nincs megnyújtva a tető. A fényképezés alkalmával az asszony- és gyermeknép nagyobb
része a sövénykerítés mellett áll, szinte összébújva egy csoportban, csak néhányan húzó-
nak meg közülük külön-külön a háttérben. Az éppen munkára készülők szinte funkcióban
a középre kerültek szerepük jelzésével: az ökröskordé ökörvezetővel, mellette hátul ga-
tyás-csizmás-dolmányos béresféle; lovaskocsi tart éppen középre, ahol egy lovas csészán ül

a kocsis. Előkészítve az eke- és hosszúoldalas szekérsor mellett nadrágos előjárók és gatyás béresek, fiatal kisbéresek és egy úri pár is. Az egész kissé beállított, de mégis valószerű, s a gondozottság és mintaszerű rend képzetét kelti.

A répaegyelő munkásokat is megörökítette Mezőhegyesen Ellinger Ede, köztük kislólas korú lányokat, fiúkat is.⁴³ A kép valószínűleg 1890-ben készülhetett, amikor a cseledestrájkok letörésére az uradalom felvidéki szlovák summásokot hozatott — mint erről a Vasárnapi Újság az év májusi száma beszámolt Ellinger fényképével — és pótolta velük a kieső munkáskezeket.⁴⁴

A XIX. század végén meginduló agrárproletár mozgalmak tevékenységének visszazsorításában, sztrájkjainak letörésében ugyanis a Földművelésügyi Minisztérium szerepet szánt a ménesbirtokoknak. 1897 óta már önálló ügyosztálya is foglalkozott a mezőgazdasági munkásügyekkel. Annak biztosítására, hogy a szegődött munkások sztrájkjai esetén is biztosítva legyen az aratás, Mezőhegyesen 3000, Bábólnán 500, Kisbéren 1000, Szolyván 1000 munkás állt készenlétben, és felmérést végeztek és nyilvántartásba vettek még tartalékcsoportokat az ország északi részén. Ennyi munkást csak úgy tudtak elszállásolni, ha elég épület áll rendelkezésre. Külön gondot fordítottak az éves szolgálatra szerződött cselédek életviszonyainak javítására, a majorok külső és belső rendjére. Ezek az intézkedések kellő publicitást is kaptak, fényképek, cikkek jelentek meg — mint erről a Mezőgazdasági Múzeum 1907-ben megjelent kiállításismertetője is beszámolt.⁴⁵

„A nyári munkások asztagrakás közben” címmel jelölt fénykép (69. ábra) — Ellinger Ede művészetének egyik csúcspontja — nyári munkások és állandó alkalmazottak együttműködését ábrázolja impozáns, az élet által megrendezett jelenetben.⁴⁶ A négy- és a kétökrös szekerek vezetői bizonyára éves szerződésű béresek, az asztagon tevékenykedők summások. Külön szakértelmet kívánt ekkora asztagok rakása és jó munkaszervezést. Itt három lépcsőben történt ez. Legalulról négyen adagolták fel a kévét a szekerekről, a létráról hárman továbbították a tetőre, ahol hat-hét ember fejezte be, a középső résznél ketten, alul a völgyét hatan töltögették a kévékkel. Nem látszik, de többen dolgozhattak a tulsó oldalon is. A háttérben más asztagok is látszanak. Legalább 24 ember kellett e művelethez.

Az állami ménesbirtokok nemcsak a lótenyésztésben, hanem a szürke marha és tarka marha, mangalica sertés és merinó juh tartásában is számos díjat nyertek a különféle kiállításokon.⁴⁷ Egyik rendkívül szép Ellinger-kép szürkemagyar marhákat vett lencsevégre zsindeles tetejű hatalmas istálló előtt, köztük egy kis veresborjút is. Ez a kép Múzeumunknak több kiállításán, munkatársaink több cikkében szerepelt már mutatva nemcsak e tájfajta jellegzetességeit, de a fotóművész jó megfigyelőképességét, ahogy szinte az emberi portrék megjelenítő erejével ábrázolta e szép állatokat⁴⁸ (70. ábra).

b/ Mernyei uradalom

Az egyik jelentős fényképegyüttes az igen régi múltú mernyei uradalomé. Ez a birtok — mint ismeretes — a fehérvári társkáptalané, majd annak egyik örkanonoki méltósággal felruházott tagja volt a szent korona és a koronázási jelvények őrzője. E szolgálatokért a kapott birtokokat 1806-ig élvezhette a kusztodiátus. 1807-től a Kegyes Tanítórendnek

adta a király kolostorainak, iskoláinak fenntartására. 1818-tól nevezték a piarista kusztodiátust központjáról mernyei uradalomnak.⁴⁹ Történetéről, gazdálkodásáról az állami ménesbirtokokhoz hasonlóan több értékes feldolgozás jelent meg,⁵⁰ mivel kivételesen gazdag iratanyaga maradt fenn. Nemcsak a legkorszerűbb gazdaság és üzemtörténeti elemzés,⁵¹ hanem egy korszakának építkezéseiről,⁵² más korszakának mezőgazdasági gépészetéről szóló⁵³ munkák is születtek róla. Tanulmányomban a fentiekben eddig fel nem dolgozott, forrásértékű fényképanyagra szeretném felhívni a figyelmet. A Somogy Megyei Levéltár az impozáns részletességű irategyüttes mellett az 1895. évben vagy akörülében készített hatalmas fotóanyaggal is rendelkezik.⁵⁴ A Magyar Mezőgazdasági Múzeumba részben ugyanebből az időből való, azonos témájú sorozat, részben 1920-1945 között Ébinger József által készített album került be, fent nevezett szakembertől, az uradalom két világháború közötti gazdatisztjától. Ő a régi képeket 1905-el datálta. Tóth Tibor a századfordulón Somogyban is végbemenő szarvasmarha fajtaváltásról írt cikkében különösebb elemzés nélkül három fényképillusztrációt hozott a levéltárak anyagából („Sertésól, ököristálló és pajta Orcziban”, „Dobszai gulyásistálló”, „Göllei ló- és ököristálló” feliratúakat). Ennek az uradalomnak a századfordulón történt építkezéseiről adott tömör összefoglalójához viszont nem adott fényképillusztrációt.⁵⁶ A Somogy Megyei Levéltár 13. számú évkönyve két képet 1895-ös évszámmal datálva hozott, de csak térkitöltő jelleggel. Ezt a fényképegyüttest senki sem egyeztetette a máig fennmaradt többszörösen átalakított uradalmi épületekkel és az egykori épülettervekkel, leltárakkal.⁵⁷

A mernyei uradalom korszerűsítése sokkal nehezebb körülmények között ment végbe, mint az állami ménesbirtokoké. Tagosítási-, elhúzódó jobbágypercek, megoldatlan zsellérkérdés, tőkehiány jellemezte a jobbágyfelszabadítás után, ahogy az összes magánbirtokot. Az állami ménesek mindezt nélkülözték, és élvezték a minisztérium és idegen tőke támogatását is 1869 után.⁵⁸ A mernyei uradalom modernizálása hosszabb ideig tartott, de jóval előbb kezdődött. A századfordulóra már többé-kevésbé megközelítette a legelőbb tartó uradalmakat. Az épületállományban, a gazdasági célnak (istállók, pajták, magtárak) téglából, cserépfedéssel, nyeregtetővel készültek többnyire, mint ezt Taszár, Belsőmajor látképe is mutatja (71. ábra). Szépen, áttekinthetően tervezett ez a major nyárfasorral, az épületek között magasra nőtt fákkal, az állatoknak kifutóval, a deleléshez gémeskúttal és itatóval. A fényképrek készítőjét sajnos nem ismerjük, csak a készítőjük szándékát: lehetőleg minél többet és minél tetszetősebben bemutatni a birtokról; a cselédházakon, gazdasági épületeken kívül mind a gyönyörű merinó birkanyájgatyás pásztorával, a négylovas hintó, egy szürke magyar marhák vontatta négyökrös szekér is látható a kép előterében.⁵⁹ Egy másik felvételtől kiderül, hogy a cselédházak többnyire zsuppos, kontyolt tetejűek, igen apró ablakokkal, szabadkéménnyel, és egészen közel épült az istállóhoz és az állatok kifutójához. Mellette sokkal rangosabb az istálló. A kép előterében a bőszyknás cselédfeleségek és kislányok, kalapos-gatyás kisfiúk is megörökítésre kerültek⁶⁰ (72. ábra). A háttérben szintén láthatók zsuppos lakóházak. Ezen a képen is látszik egyfajta elrendezési elv, ami az alakok elhelyezését illeti, nem egy csoportban vannak, mint a legtöbb korabeli majorfelvételen, hanem kissé szétszórva, esetlenül állnak, hogy betöltsék a teret.

A fonói gőzmalmot viszont akkora tömeg vette körül a kocsikon, vagy amellett várakozó parasztagzádkkal, hogy nem kellett a fényképésznek elrendeznie. Ez már nem a majorok világa, bár a malom az uradalomé (73. ábra),⁶¹ de a várakozók főképp a környékbeli módos (bundás, kucsmás) vagy szegényebb parasztok a Kapos-mente paraszti viseletében. A malom mellett megint csak zsuppos, félig kontyolt a lakóépület, mögötte csúcsfalas hosszú istállóféle látható.

Ebből a képsorozatból kiemelendő egy igen ritka felvétel, Vadépusztáról szénégető boksákat ábrázol. A megyéből ebből az időszakból nincs tudomásom hasonló képről (74. ábra).⁶²

c/ Szolnok-Doboka vármegyei uradalmi sorozat képei

A millenniumi kiállításra kerülhetett be Gábre Árpád Dés városában élő fényképésznek az anyaga a vármegyei Gazdasági Egyesület ajándékaként, amelyet a Múzeum első beszerzései között tartották számon.⁶³ Sajnos nem tudni honnan, kinek a birtokáról való. Mindenesetre az építkezési mód távol áll az ország központi részén a XVIII. század második felétől elterjedt majorépítkezési technikáktól, formáktól. Sokkal többet őrzött meg a korábbi helyi kő- és faépítkezés hagyományaiból. A lilásra barnított fényképek szép halványszürke alapszínű, szecessziós virágdíszű paszpartúrára helyezve az egykori „gazdasági építészeti” című kiállításon igen jól mutathattak.

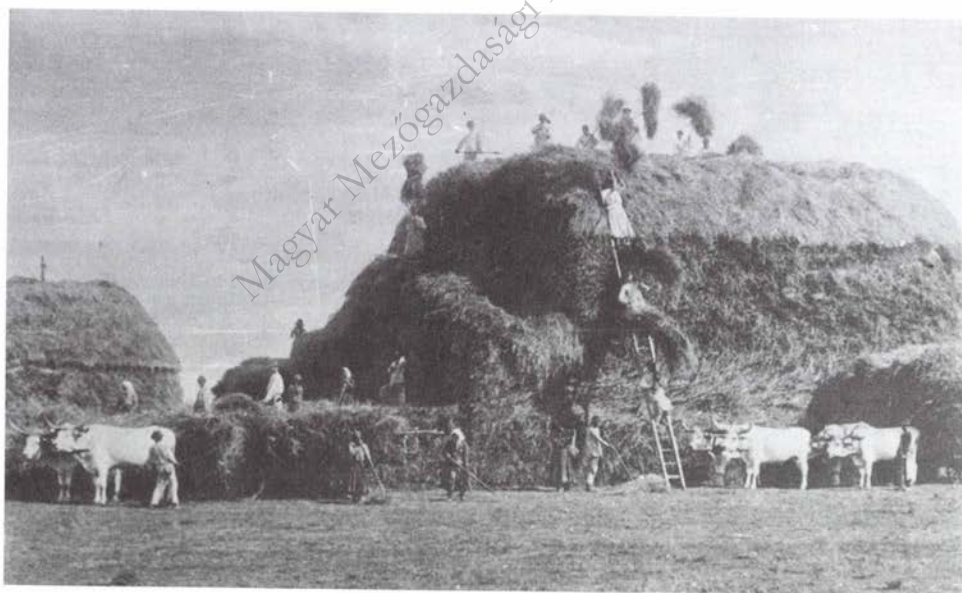
Egy hosszú cselédházat ábrázoló kép igazán nem mutatja azt a rendezettséget, mint amilyen a mezőhegyesi majorudvar. Ez az épület mintha fa talpakon állna, világosra festett a fala, alul sötétebb színű (zoklival) csikkal. A tető zszindellyel fedett, kontyolt mindkét végén. Négy bejárata valószínűleg a konyhába nyitott. Középen a padlásfeljárat lehet. A ház előtti kocsin kalapos, mellényes fiatal gyermek ül, a gatyás, kabátos kocsis állhat mellette. Látunk még a képen fehér vászon öltözkében libapásztor gyereket, egy kendős cselédasszonyt és egy kalapos úrinőt stb. A ház előtt legelésző néhány mangalicadisznó a cselédéke lehet. Az udvar deszkakerítéssel van körülvéve (75. ábra).⁶⁴

Ebből a sorozatból a másik legérdekesebb egy impozáns nagyságú hosszú kukoricagóré fényképe. Kő lábakra épült 18 rekeszből állt, gerendavázás, faszindelyes tetejű, amelyet jó hosszúra képeztek ki, hogy az eső minél kevésbé verje be az oldalfalakat. Egybeépült a góré egy fából való magtárfélével. (Egy másik felvétel is van más területről, ahol egybe van a góré a magtárral, illetve pajtaszerű épülettel szerkesztve⁶⁵). E bemutatott épületkép előtt is láthatók rendre az alkalmazottak: „harisnyás”, azaz fehér posztónadrágos, csizmás, sötét mellényes és sötét nyakravalós előljáró és hátrább négy vászongatyás cseléd. (76. ábra)

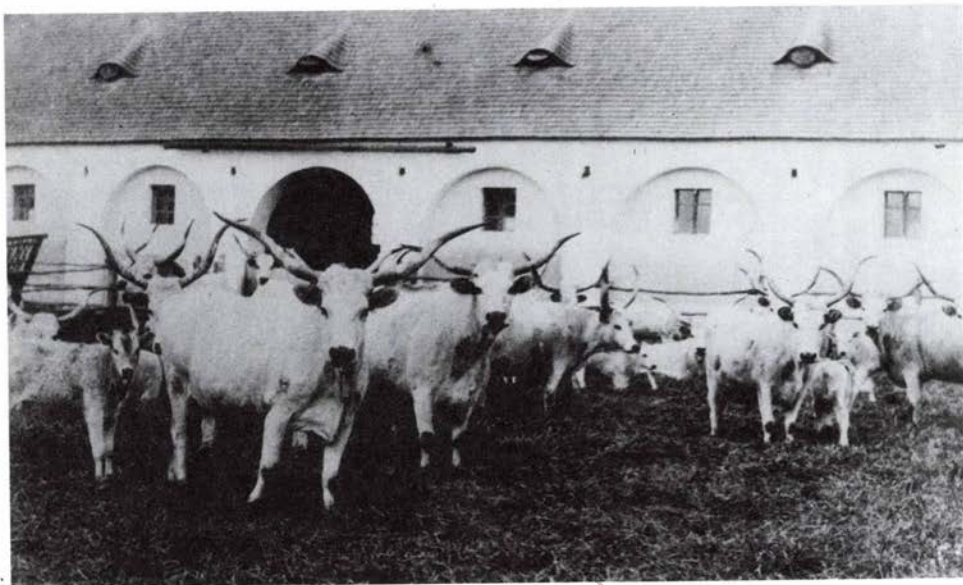
Istálló és jó hosszú csűr egyvégtében építve látható egy másik képen. Az istálló fehérre meszelt, szép mivesek a fa ajtajai. A csűr oldala tele van nyitható deszkaajtókkal. A kép külön értéke, hogy nincsenek különösebben elrendezve rajta az alakok. Két ökrösfogat, egy befogatlan kocsi, lajtoskocsi, kapálóeke, alkalmazottak és gyermekeik ácsorognak az épület előtt mindössze egy gazdatiszfélével (77. ábra).⁶⁶ Későbbi feladat lenne e képek helyszíneit kideríteni az egykori Szolnok-Doboka vármegyében járva, vagy az ottani levéltárban kutatva, korabeli sajtó, helytörténeti irodalom vizsgálatával összekapcsolva.

68. Mezőhegyesi major 1890 körül cselédházakkal, ekékkel, fogatokkal, alkalmazottakkal. (Békés megye, korábban Csanád m.)

69. Asztagok és asztagrakás Mezőhegyesen 1899-ben

70. Szürke magyar marhák Mezőhegyesen az istálló előtt

71. Taszár, Belsőmajor (Somogy megye) gazdasági épületekkel, birkanyájjal, fogatokkal és a major alkalmazottaival 1895.

72. Taszár, Palotapuszta látképe 1895.

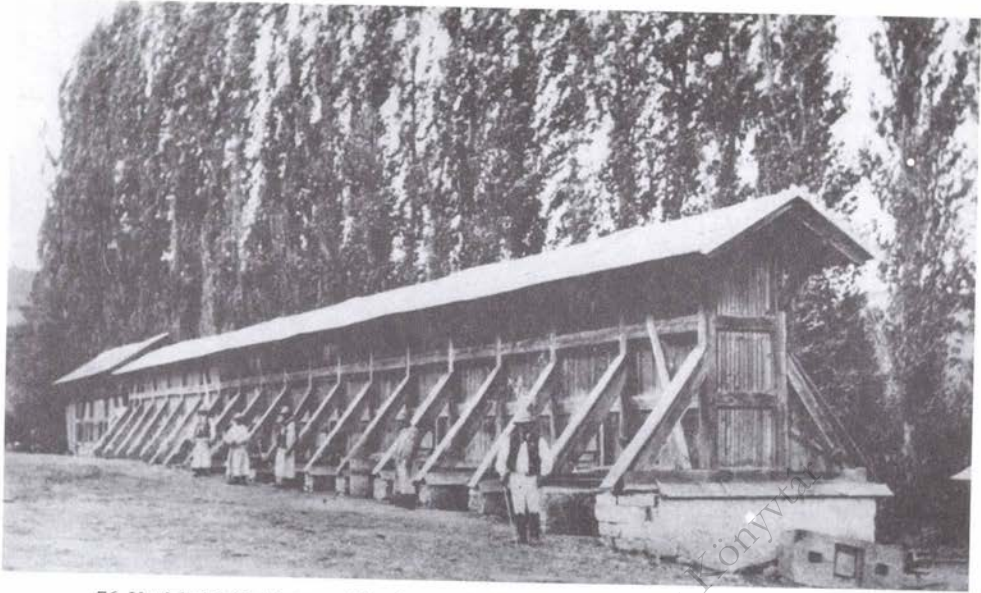
73. Fonó (Somogy megye) uradalmi hengermalom várakozó paraszttal

74. Szénégető boksák Vadépusztán (Somogy megye) a mernyei uradalom birtokán 1895.

75. Cselédház, libapásztor, kocsifogat, cselédek Szolnok-Doboka vármegyéből 1890 körül (ma Románia)

76. Uradalmi épületek: tengeri kas és magtár alkalmazottakkal. Szolnok-Doboka vármegye

77. Uradalmi istálló-szín és alkalmazottak. Szolnok-Doboka vármegye

78. Kartal (Pest megye) uradalmi majorépületek, munkások és lakók

79. Uradalmi major és halastó. Mezőcsokonya, Középnyerspuszta 1916. november (Somogy megye)

A Fotóarchívum legtöbb majorfelvételén fel van tüntetve hova való, esetleg kinek a birtoka. Ezek forrásértéke természetesen jóval nagyobb, mint a fent bemutatott mezősgieké. Többségük olyan uradalmakról való, amelyekről nem készültek történeti, gazdaságtörténeti feldolgozások, cseléd- és summásalkalmazottaik életéről tanulmányok. Ilyen munkákhoz fontos adalékul szolgálhatnának a Múzeumunk gyűjteményeiben található dokumentumok. Így pl. báró Schlossberger Henrik kartali uradalmának képei a századfordulóról mind épületekről, mind a majorban lakó cselédekről, mind az aratómunkásokról. Ebben az uradalomban is szokás volt más vidékekről hozni summásokat, pl. Heves megyei birtokaikról⁶⁷ vagy a felvidéki szlovákok köréből.⁶⁸ A kartali felvételeket készítő mester nevét egyelőre szintén nem tudjuk. Mindenesetre nagyon szerette a gyermekeket is lencsevégre venni; a rideg uradalmi épületkolosszusok, sáros udvar képét velük kissé elevenebbé tenni (78. ábra).⁶⁹

Hasonlóan semmiféle feldolgozást nem nyertek a Budapesti Hitelbank által a századfordulót követően az ország különböző területein bérelt birtokok. (Pl. Somogyban, Baranyában és Szabolcs megyében). Az egyik mezőcsokonyai (Somogy megye) tisztartó, Pfeiffer János fia, Pálvölgyi János amatőr fényképész készített felvételeket ezekről a birtokokról kb. 1905 és 1940 között. Ezek általában nem olyan nagyméretű uradalmi tablók, mint az 1880-1910-es évek között hivatásos mesterek által készítették, hanem több kisebb, meghittebb részletet közöltek a majorok népének belső életéről. Talán kivételt képez Közép-Nyírespuszta látképe (79. ábra) a halastóval, zsuppos, kontyolt tetejű cselédházzal és a gazdasági épületekkel, ahol talán inkább a vízben tükröződő fák ihlették meg a fotóst, de szépen látszik a major beépítettsége is. Fényképezett kaszás aratást, hadi aratást, orosz fogoly munkásokat, betyárból lett birkapásztort, legelésző nyájakat, uradalmi kovácsműhelyt, gémeskutat az 1910-es években. A képeken látszik, hogy otthonának tekintette ezt a világot és nem kívülről jött.⁷⁰

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Fotóarchívumából nyújtott töredékes bemutatóval inkább egy munka kezdeti eredményeit, első lépéseit kívántam érzékeltetni, néhány gazdaságtörténeti, népeleti vagy fotótörténeti szempontból nagyon jelentős kép bemutatásával. Mindezekon túl a figyelmet felhívni erre a nagyon értékes gyűjteményre.

JEGYZETEK

¹ A kiállítás ismertetőkben is voltak fényképek pl. 1899., 1907., 1913. stb. Album készült pl. 1911-ben id. Weinwurm Antal képeivel (Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattára: későbbiekben MMgMA VII. 9610 és 11560; valamint 1911-1918-ban (VII.10 414) stb.

² PINTÉR J. 1981. 33-36., KNÉZY J. 1986. 147-156.

³ Fónagy- és gróf Széchenyi Béla-féle hagyatékok pl.

⁴ SZAKÁCS M. 1988. 148.

⁵ KNÉZY J. 1993. Adattárunk Fotóarchívum gyűjteményének ismertetése. Kézirat 20. p. „Érték a fotóban” c. taitai kiállítás kiadványába.

⁶KNÉZY J. 1993. Mezővárosok paraszti lakásbelsői 1910-ben. Kézirat 37.p. Ház és Ember c. évkönyv 1993-
számába.

⁷P. ERMÉNYI M. 1991. A Mezőgazdasági Múzeum gyűjteményeinek szakleltárkönyvei. Kézirat MMgMA IV.
821.

⁸P. SZABÓ F. szerkesztő a Múzeum későbbi főigazgatója (1948-57) ajándékozta a Múzeumnak.

⁹KHIN Antal mentette át a felosztott dunaszerdahelyi múzeumból saját diáit, fényképeit, adatgyűjtéseit. Ezek
ma a dia (XII.A.), negatívár (VII.A.) és Kézirat (IV) gyűjteményben vannak nyilvántartva. KECSKÉS Sándor szar-
vasmarha törzskönyvezési és tejszövetkezeti témákból készített negatívjait és negatívait több részletben, külön-
böző időpontokban ajándékozta fotógyűjteményeinknek. Az első legnagyobb tétel 3180 db vétel volt 1973-ban
(VII.10 465).

¹⁰WALTNER Berta Budapesten élő fotóművész gyűjteményünkben lévő legkorábban készült képei 1919-ben
datálódtak. Az 1950-es évek elején munkatársa is volt a Múzeumnak, majd Ausztráliába disszidált, és ott is halt
meg. 1950-es években már leltároztak be anyagából.

¹¹Leltári napló (1917-34) 1927/28. évi 46-54. tétel „vétél Wancsa Józseftől...fényképlaboratórium felszerelé-
se...Dr. Toborffy vezetése alatt.”

¹²S. SZABÓ F. 1956. 1110-116.

¹³A gyakorlatban ez sokkal bonyolultabb, mert elvileg minden negatív egy fénykép szakleltárkönyvbe (VII.A-
val jelölt) került bejegyzésre. Egyes részlegeknél (vadászat pl.) még mindig vannak régi negatívok. Fénykép leíró
kartonok törzssanyaga (VII.A. ennek is a jelzése) mellett két külön kezelt leírókarton együttes is van az Agrártör-
téneti emlékeké (XVIII. sz. mintegy 500 db) és a jóval hatalmasabb Munkaeszköztörténeti Archívumé (VI.)

¹⁴Leginkább a fényképmásolat lenti sarkában pl. „Erdélyi 1910., Gábre Á, Deés, Weinwurm A. Stagl F. Sopron,
Klősz Gy. Plohn, Müllner János” stb. vagy a kartonon elől illetve hátlapján esetleg pontos címmel stb.

¹⁵MMgMA IX. 868/22. „Regiszter az ajándékozók neve szerint az Országos Gazdasági Múzeum Ideiglenes lel-
tárához 1896/97”.

¹⁶Már 1897-99-ben volt ilyen: „Tárgyak kiadása és bevétele”. MMgMA IX. 868/14.

¹⁷Az első évtizedekben bekerült fényképek némelyikének hátlapján év/ügyiratszám szerepel, másikon a bevétel-
li napló száma vagy a szakleltári szám, vagy egyik sem, esetleg a gyűjteményrészleg vagy kiállítás római számmal
jelzett jele stb.

¹⁸Már 1897-ben sor került selejtezésre pl. az aszódi nevelőintézetnek MMgMA IX.868/333.

¹⁹A Néprajzi Múzeum 1938-ban kapott két tárgye gyűjtést: 58 db-ból álló kubikusfelszerelést ruházattal, 31 db-
ból álló csikóskésztséget. Ld. P. ERMÉNYI M. 1986. 80.

„A mezőgazdasági munkásházak 1910” sorozatból az 1940-es évek elején a csongrádi vitézi szék és a Műszaki
Múzeum kapott fényképfelvételeket.

²⁰Az 1950-59. között vezetett „Fotó-, kép- szoborleltárkönyv” megjegyzés rovatában szerepel többnyire ügy-
iratszámmal jelezve, hogy mit ajándékoztak magánszemélyeknek, mit intézményeknek, iskoláknak stb. 1965/...
ügyiratszámmal jelezték, hogy milyen agrártörténeti vonatkozású képanyag, nagyjából fényképről fotó került az akkori-
ban már működő Adattárba. De sok fénykép maradt az állattenyésztési, halászati és vadászati osztályokon is a tár-
gyi raktárakban.

²¹Az Adattár megszervezésének tervezetét Balassa Iván készítette el 1964-ben, amelyben pozitív a különböző
műfajú, jellegű, témájú dokumentumanyag csoportosítása. A leltárkönyveknél viszont visszatértek a szükséztől,
kevés rovatallal rendelkező bevételi naplók vezetésére. Bár az Adattár munkatársai voltak tapasztalatcserén a Néprajzi
Múzeumban és megtették javaslataikat, a Magyar Mezőgazdasági Múzeum vezetősége mégsem az ott ki-
alakított és bevált rendszert vették át pl. részletes szakleltárkönyvek és a tárgyi anyag természetét figyelembe ve-
vő szakmutató rendszer. Az itt kialakított szakmutató rendszer az iratanyag természetéhez igazodott inkább.

²²Részletes irat- és regeszta leltárkönyvek is használatba kerültek.

- 23 Az első bejelentő sorozat 21 kisbéri, 25 fogarasi és 41 mezőhegyesről származó fénykép volt. L.d. Állategyésztési szakleltár 1896-1902. Ezenkívül Mezőhegyesről az ún. Dorsay gyűjtemény 30 db-bal.
- 24 Ellinger Ede bábolnai felvételeiből mai leltárunkban VII. 372, 400-417.
- 25 Leltári napló (1909-20) 1913-ból való 76-121. tétel és 1915-ből való 171-185 tételek.
- 26 Kígyósi fényképek mai gyűjteményünkben: VII. 148, 1906, 10 391-394, Békés: VII. 1805, 2975, 9826-28, 9890, 1 10 377, 10 545/1-4. Székudvar: VII. 1546, 10 397-9, Borossebes: VII. 10 384-6; Kocsóc: 10 412.
- 27 Kartali uradalom: VII. 1 547-56, 3879; 10 381-90. 1902-ben is csak 21 db volt leltárban.
- 28 Leltári napló 1918/19. évi bejegyzés 30-37. tétel az 1917-34. évszámú könyvben.
- 29 Kallós Oszkár (1875-1955) fényképész, az első magyar fotóriporterek egyike, aki 1890-től dolgozott önállóan Budapesten. Gödöllői vadászati fényképei 1932. I. 3.-án a Pesti Naplóban jelentek meg. Publikált még az Est és Budapest c. lapokban is. (L.d. SZILÁGYI G. 1979. I-III). A vadászati sorozat megvétele az 1917-34. évi leltári napló 1928/29. év 83-110 tétel.
- 30 1964-ben először III. 2356. lt. sz. utóbb VII. 9894.
- 31 Felterjesztés a Darányi-hagyaték elhelyezése... ügyében 325/1938. Dr. Badics igazgató levele. Darányi uradalmak albuma VII. 9948.
- 32 A Magyar Mezőgazdasági Múzeumban lévő anyag VII. 9571-78., 9959-61., 10 063-129, 10 179-213, 10 223-268. 1967-70-ben került be. A Legújabbkori Történeti Múzeumba 100 üvegnegatív 800 nagyítás 1976-ban. SZAKÁCSM. 1991. 45.
- 33 VII. 10 512/1-14.
- 34 Kallós László adta el 1970-ben VII. 10 416/1-16.
- 35 VII. 10 984-11 003. Somogy, Baranya és Szabolcs megyeiek.
- 36 VII. 10 891 album 83 felvétellel, és VII. 10 892-924. különálló kb. 1895-ből való barnított nagyítással.
- 37 Kégel Árpád volt gazdatiszt felvidéki és Somogy megye déli-nyugati feléből való képei Hohenlohe hercegi birtokról.
- 38 PINTÉR J. 1986. 36.
- 39 ERDÉSZ Á. 1986. 2-25. PERNEKIM. 1974. 146-58. 1976. 322-75.
- 40 ERDÉSZ Á. 1986. 20-25.
- 41 A MAGYAR kir. Mezőgazdasági ... 1907. 177.
- 42 VII 164. rebróneg. VII.A. 92 194.
- 43 VII. 869. rebróneg. 204 666. „Réparitkító nyári munkások” c. kép ugyanezt jelentheti az 1902-9. évi szakleltárkönyvben.
- 44 „Felvidéki tót munkások megérkezése Mezőhegyesre” a kép aláírása a Vasárnapi Újság 1890. május 25. számában megjelent Ellinger képnek. L.d. még Legújabbkori Történeti Múzeum Fotóarchívuma neg. 1 368.
- 45 A Magy. kir. Mezőg. Múz... ismertetője 1907. 298-301.
- 46 MMgMA VII. 166. Rebróneg. VII.A. 125 365. Eredetiben szerepelt Tatán 1993 októberétől az „Érték a fotóban” című kiállításon, technikája miatt celloidin átfestve.
- 47 VII. 8035 és 8085. lt. számon szerepelt a Fotóarchívumban, de 1991-ben az eredeti iratok gyűjteményébe adtam át (III)
- 48 MMgMA 368. Rebróneg. 204 672
- 49 MELHARD Gy. 1906. 50.
- 50 BOJTL. 1935; SZENTIVÁNYI B. 1943.
- 51 TÓTH T. 1977. Ezenkívül több munkája
- 52 H. CSUKÁS Gy. 1991 147-202. Az 1774-1859. évek közötti idő építkezését vizsgálta.
- 53 KIRÁLYI I. SZ. 1981. 1982.
- 54 TÓTH T. 1972. 183-214.

55. TÓTH T. 1977. 194-195.
56. Somogy Megye Múltjából 13. 1988. 312.
57. Mint pl. Szántódpusztá, esetében ÁGOSTHÁZI L.-BOROSS M. 1985.
58. ERDÉSZ Á. 1986. 13-19.
59. MMgMA VII. 10 899. repróneg. VII. A. 149 190
60. MMgMA VII. 10 898. repróneg. VII. A. 149 192. Taszár, Palotapuszta.
61. MMgMA VII. 10 896. repróneg. VII. A. 149 159.
62. MMgMA VII. 10 891. repróneg. VII. A. 149 220.
63. Bejegyzése: leltári napló 1896-1902. 1721. tétele. Eredetileg 159 db-ból maradt 36. Vannak közte paraszt-
iudvarok is.
64. MMgMA VII. 227. repróneg. VII. A. 204. 664. Az eredeti nagyítás technikája Kincses Károly meghatározása
alapján celloidin, ilyen az egész sorozat.
65. A csak említett kép VII. 231. repróneg. 204 648. A bemutatott reoprkép MMgMA VII. 226 neg. VII. A. 204
663.
66. MMgMA VII. 225. repróneg. VII. A. 204 662.
67. BOROVSZKY S. 1910. II. 81. írja pár évvel későbből.
68. A MMgMA VII. 1556. lt. sz. képén a majorudvarban felvidéki szlovák aratók csoportja látható.
69. MMgMA VII. 1551. repróneg. VII. A. 204 645.
70. MMgMA VII. 10 988/3. 4.
- Somogy megyében Mezőcsokonya, Alsó-, Felső- és Középnyerspuszták, Szomalyom, Alsó- és Felsőkaposfő, Pös-
telek puszták herceg Eszterházy hitbizományához tartoztak, a család birtokába 1726. illetve 1715-ben kerültek.
CSÁNKI D.é.n. 155.109.p. Somogyfajszon a Kund-család szolgálatában állt Pálvölgyi János édesanyja

IRODALOM

- ÁGOSTHÁZI László — BOROSS Marietta 1985. Szántódpusztá építéstörténete. Szántódi Füzetek X. Siotour.
Kaposvár.
- BOJTI Lajos 1935. A fejérvári örkanonokság (custodiátus) története a XVIII. század végétől 1833-ig. Gazdaság-
történeti értekezés. Budapest 151.
- BOROVSZKY Sándor dr (szerk.) 1910. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye monográfiája. II. Budapest.
- CSÁNKI Dezső (szerk.) é.n. Somogy vármegye monográfiája. Kaposvár.
- H. CSUKÁS Györgyi 1991. A mernyei uradalom épületei a 18-19. században. In: Dél-Dunántúl népi építésze.
Szerk.: CSERI Miklós—LANTOSNÉ Imre Mária. Szentendre-Pécs 147-202.
- ERDÉSZ Ádám 1986. A mezőhegyesi ménesbirtok gazdálkodása a két világháború között. Szerk.: ERDMANN
Gyula Kecskemét 245.
- P. ERMÉNYI Magdolna 1986. A Múzeum tárgygyűjtő tevékenysége. In: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum 90
éve. Szerk.: SZABÓ Lóránd. Budapest 69-104.
- KIRÁLY István Szabolcs 1981. 1982. A mezőgazdaság gépesítésének kezdetei Somogyban. Somogy Megye
Múltjából Levéltári évkönyv 12. 13. Szerk.: KANYAR József. Kaposvár
- KNÉZY Judit 1986. Az Adattár gyűjteményeinek története. In: A Magyar Mezőgazdaság Múzeum 90 éve.
Szerk.: SZABÓ Lóránd. Budapest 147-156.
- MAGYAR Királyi Mezőgazdasági Múzeum tájékoztatója és szak-katalógusa 1899. 1902. 1913. Budapest
- MAGYAR Királyi Mezőgazdasági Múzeum ismertetője 1907. 1913. Budapest.
- MELHARD Gyula 1906. A székesfehérvári örkanonokság története. Veszprém.

- PERNEKI Mihály 1974. Források a mezőhegyesi állami ménésbirtok és község történetéhez. Levéltári Szemle I. 146-158.
- PERNEKI Mihály 1976. A mezőhegyesi ménésbirtok gazdálkodása 1867-1900. Agrártörténeti Szemle 3. 4. sz. 322-375.
- PINTÉR János 1981. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattári Osztálya a tudományos kutatás és ismeretterjesztés szolgálatában. Agrármúzeológiai Füzetek. Budapest 35-36.
- PINTÉR János 1986. A Múzeum kiállításai az alapítástól napjainkig. In: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum 90 éve Szerk.: SZABÓ Lóránd. Budapest 35-68.
- SZAKÁCS Margit-HEISZLER Vilmos-VÖRÖS Károly 1988. Photó Habsburg. Frigyes főherceg és családja. Budapest 168.
- S. SZABÓ Ferenc 1956. A 60 éves Mezőgazdasági Múzeum. Budapest 242.
- SZENTIVÁNYI Béla 1943. A piarista kustodiátus gazdaságtörténete. Budapest.
- SZILÁGYI Gábor 1979. A magyar fotóművészek szakírói tevékenységének szakrepertórium. (1882-1978) I-III. Budapest.
- TÓTH Tibor 1972. A szarvasmarha fajtaváltás Somogyban a századfordulón. Somogy Megye Múltjából 3. 183-214.
- TÓTH Tibor 1977. Nagybirtoktól a nagyüzemig. A mernyei uradalom gazdálkodása a jobbágyfelszabadítástól az első világháborúig. Budapest.

Photoaufnahmen aus den Domänen der Jahrhundertwende im Ungarischen Landwirtschaftsmuseum

In der Studie befasst sich die Verfasserin mit den folgenden Themen: 1/ Artikel die sich mit dem Photoarchiv des ungarischen Landwirtschaftsmuseum befassen. 2/ Wie sich die Photosammlung von der Gründungszeit des Museums bis heute entwickelte. 3/ Wie die Sammlung registriert bzw. inventarisiert wurde. 4/ Welche wichtigen Ereignisse des Lebens auf den Domänen wurden representiert.

Ergebnisse bewusster Sammeltätigkeit zwischen 1896-1914 zeigen die Aufnahmen aus den staatseigenen Domänen (Mezőhegyes, Bábolna, Kisbér, Fogaras), aus dem Krongut von Gödöllő und aus einigen Privatgütern. In jener Zeit waren diese Aufnahmen in den Ausstellungen zu sehen. Zwischen 1914 und 1960 kaufte und erhielt das Museum weniger Bilder. Von den 1960-er Jahren an begannen die Museologen bewusst Dokumente von den Meierhöfen zu sammeln. Über den Staatsmeierhof von Mezőhegyes besitzt das Museum Photos bereits aus den 1880-er Jahren. Diese Aufnahmen beweisen: das Landwirtschaftliche Ministerium wollte durch die staatlichen Güter ein Muster, ein Modell zeigen, wieweit es möglich sei auf einem europäischen Niveau zu wirtschaften. Die Leiter der Gutshöfe bestellten die Bilder bei den bekanntesten Photographen, um mit künstlerischen Aufnahmen ihre Ergebnisse zu beweisen. Der Artikel zeigt vier Szenen des Lebens auf dem Meierhof von Mezőhegyes: 1/ Ein gut geordneter Meierhof (mit Gesindehäusern,

wirtschaftlichen Gebäuden, Gespannen, Pflügen und eine Gruppe der Knechte und Beamten.) 2/ Die durch Frauen und Kindern vollbrachte Rübenauspflückung. 3/ Das Schobern. 4/ Die sogenannte graue ungarische Rinderherde, alle sind Werke von Ellinger, Ede. Diese Photos haben einen Quellenwert, obwohl sie etwas theatralisch eingestellt sind. Es gibt im Photoarchiv eine Bilderserie vom Kirchengut bei Mernye, im Komitat Somogy. Leider kennen wir den Meister dieser prachtvollen Photos nicht, die zwischen 1880 und 1910 gemacht wurden. Sie sind ebenfalls recht künstlich eingestellt: wie z.B. 5/ Die Ansicht von Taszár, Belsőmajor, 6/ die Ansicht von Taszár, Palotapuszta mit Gebäuden, Herden und Gesindefamilien. 7/ die Zylindermühle aus Fonó mit wartenden Bauern nebst ihrer Gespanne. 8/ ein Kohlenmeiler im Walde von Vadépuszta.

Die Serie aus dem Komitat Szolnok-Doboka ist die Arbeit des Árpád Gábre von Deés aus den 1890-er Jahren. Leider ist es nicht registriert, welches Gut man auf diesen schönen Aufnahmen bewundern kann: 9/ ein Gesindehaus mit den Familien der Knechte, ein Gänsehirt, ein Gespann. 10/ Mais- und Kornspeicher. 11/ Holzställe und ein Schuppen mit Angestellten. Das Gut des Baron Schossberger, Henrik ist mit einem Bild in diesem Artikel vertreten. Es ist ein gutgebauter Meierhof in Kartal (12) Komitat Pest-Pilis-Solt-Kiskun aus dem Jahre 1890. Zwei spätere Photos zeigen ein Pachtgut der Budapester Kreditbank. János Pálvölgyi hat als Amateurphotograph diese Serie verfertigt: 13/ der Meierhof, und der Fischteich in Középanyirespuszta 14/ ein Ziehbrunnen eine Tränke auf der Weide von Mezőcsokonya, (Komitat Somogy).

Magyar Mezőgazdasági Múzeum

LIPPÓCZY NORBERT KÖNYVGYŰJTEMÉNYE A MAGYAR MEZŐGAZDASÁGI MÚZEUMBAN

Földyné Virány Judit

Nem mindenkinek adatik meg, hogy megérje 90. életévét. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum a hivatalos köszöntések után, ha csonkán és hiányosan, de még a jeles év folyamán tisztelettel és hálával kíván számat adni arról az egyedi és különleges gyűjteményről, melyet az évek folyamán Lippóczy Norbert a Magyar Mezőgazdasági Múzeum könyvtárának juttatott.

A közel egy évszázadnyi idő (a mienk meg különösképpen) a kiváló és hétköznapi emberekre egyaránt rányomja bélyegét, irányítja életfolyását, szenvedéseit és kedvteléseit egyaránt. Lippóczy Norbert mindezekén kívül magával hozza és törekvéseivel lényegében folytatja családjá maholnap három évszázados hagyományait. Ezek a tradíciók két ország történetében mélyen gyökereznek, és úgy tűnik, folytatódnak a következő generációban is, Magyarországon és Lengyelországban egyaránt.

A közel másfél évtized alatt alkalmanként és nem mindig könnyű körülmények között juttatta a régi-régi szőlőbirtokos, majd borkereskedő család sarja szülőházájába vissza, az ő szempontjai szerint legilletékesebb országos múzeumba, a mintegy 1000 egységnyi könyv- és aprónyomtatvány gyűjteményt. Erről az anyagról kívánok a teljesség igénye nélkül rövid áttekintést adni, addig is, amíg az elkészült címléírások, a szláv nyelvű anyaggal kiegészülve, legépelés után hozzáférhetőek lesznek. Reméljük, hogy a gazdasági helyzet javultával arra is sor kerülhet, hogy — az ugyancsak Lippóczy Norbert által a múzeumnak ajándékozott régi családi bútorok között — az egész anyag akár egy önálló helyiségben kutatható lesz.

Az anyag bemutatását követően pedig engedtessek meg, hogy közöljük Lippóczy Norbert és családja életútját. A közel 100 oldalas, az elmúlt évben kapott lengyel nyelvű gépírat az ismert nehézségek miatt még nem került lefordításra. Így egyelőre csak arra a töredékre hivatkozhatunk, amely magyarul rendelkezésünkre áll.

A folyamatosan érkezett anyag rövid áttekintése

A könyvgyűjtemény első pillanatra heterogénnek tűnik, mert szőlészettel, borászattal foglalkozó munkák mellett szépirodalmi, képzőművészeti műveket is magába foglal. Azonban az utóbbiak is mind, ha teljességükben nem is, valahol a szőlészethez és borá-

szathoz, szőlőskertekhez, gyümölcsösökhöz illetve Tokajhegyaljához kapcsolódnak. Ez alól csak a Bem Józseffel foglalkozó néhány mű kivétel, Lippóczy Norbert ugyanis lengyel feleségével ma lengyel állampolgárként, Tarnóuban, Bem szülővárosában él, és ennek következtében a magyar-lengyel kapcsolatokat — a hosszú időn át folyamatosan létezett borkivitelünk feltárásán kívül is — ápolja. A számszerű összeállítás alapján a témakörökre vonatkozóan nagyjából a következő kép rajzolódik ki:

Szőlőtermesztés	93 mű
Borkészítés	45 mű
Tokaj, Bodrogköz, egyéb Észak-Magyarországi borvidék	33 mű
A külföld borai	38 mű
Borkereskedelem	8 mű
Bor a szépirodalomban	136 mű
Bor a művészetben	7 mű
Kézikönyvek, zsebnaptárak, enciklopediák stb.	60 mű
Kertészet, gyümölcs, selyemhernyó, méz	20 mű
Néprajz, eszközök, konyha, szokások, nyelvészet, történelem stb.	153 mű
Egyéb (beleértve adót, törvényeket illető és a szláv nyelvű műveket)	339 mű
Egyéb magyar borvidékek (Dunántúl, Alföld, Erdély)	18 mű

Az 1900 előtt kiadott művek száma 50, (ezek közül 13 db 1850 előtti), 2 db 18. századi, és egy 1532-ből való német munka facsimile kiadása. Bár a munkák lapszáma nem feltétlenül mérvadó, hiszen 3 oldalas cikk is tartalmazhat felbecsülhetetlen értéket, összeállításom szerint 142 darab a 200 lapon felüli művek száma, melyek között persze 5-600 oldalas is van. A magyar nyelvű munkák mellett több százra tehető a német, francia, angol nyelven megjelentek száma, néhány olasz is akad közöttük. Ezekről készült címleírás. A szláv nyelvű anyag címleírásával azonban adós maradtam, ebből mintegy 240 a lengyel, a többi megjelenési helye: Csehország, Szlovákia, Horvátország, Szerbia és a volt Szovjetunió különböző köztársaságai.

Külön figyelmet érdemelnek a különlenyomatok és egyes folyóiratszámok, melyekben bizonyos szerzők cikkeit tartotta Lippóczy érdemesnek gyűjteményébe felvenni. Ezek száma mintegy 50, néhány gépirat is van közöttük. Nem túl terjedelmes, de érdekes, néhány cikkre kiterjedő része az anyagnak, mely az augsburgi Fugger család Lengyelországba szakadt ágával, a Fukierekkel foglalkozik, akik kereskedőházat tartva fenn, a lengyel-magyar borkereskedelemnek is részesei voltak. Nem kevésbé érdekes az a néhány cikk, sőt részben kéziratot anyag (számadáskönyvek, listák), melyek a Lippóczy család mintegy 200 évre visszamenő történetével, és így részben borkereskedői tevékenységével is foglalkozik.

A könyveken kívül kisebb terjedelmű, de nagyon egyedi és érdekes része a gyűjteménynek az aprónyomtatványok területére tartozik. Ezek közül kiemelkedik a 49 ex librist magába foglaló album, mely kizárólag Josua és Kaleb, a két kánaáni, szőlőfürtöt vivő ótestamentumi alak témájával foglalkozik. Továbbá az a 20 darabból álló, a Madonnát szőlőfürttel ábrázoló levelezőlapgyűjtemény, mely Karl Jung — a könyvgyűjteményben

is meglevő, hasonló témájú munkájának — mintegy kiegészítője. Van azonkívül, részben a századfordulóról származó, bor- és menükártyagyűjtemény, és számos ismert és kevésbé ismert művésztől származó bor-szőlő témájú grafika.

Engedtessek meg, hogy néhány általam különösen figyelemreméltónak tartott munkát részletesebben is ismertessek.

A szerző nélküli, 121 lapos, 1847-ben Gratz (sic) megjelent könyvecske tartalmát is eláruló hosszú címe a következő: *Der Wein am Stocke, in der Butte, in der Presse, am Keller und auf der Tafel, oder die Kunst einen guten Weinmost und Wein zu bereiten, zu behandeln und zu veredeln. Ein Hülfsbuch und Rathgeber für Alle, die Wein lieben und trinken; besonders für Weinhändler, Wirthe und Kellermeister, nebst Recepten vom berühmtesten Weinkünstler Theophr. Paracelsus Oenologus.* = A szőlő tőkén, puttonyban, prés alatt, a pincében és az asztalon, avagy annak művészete, miként kell jó mustot, és bort készíteni, hogyan kell kezelni és nemesíteni. Segéd- és tanácsadó könyv mindazok számára, akik a bort szeretik és isszák, kiváltképpen borkereskedők, kocsmárosok és pincemesterek részére, továbbá egynémely recept a leghíresebb bortudóstól (a borok leghíresebb szakértőjétől, vagy: a borok legnevesebb ismerőjétől) Theophr. Paracelsus Oenologustól. — Paracelsus 28 „receptje” a könyvecske 16 lapnyi függeléke. Közöttük ilyenek vannak: módszer annak megállapítására van-e víz a mustban vagy a borban, hogyan kell a borból a vizet kivonni, a bor hordószagának megszüntetése, ha a must nem akar forrni, ha túlforr a must, édes bor készítése azért, hogy egész év folyamán megtartsa ízét, zavaros vörösbor megtisztítása, olasz bor utánzása, citrom- és meggyborkészítés, megtört bor helyrehozása stb.

Az utóbbit hadd lássuk részletesen: „Végy egy boróka darabkát, kapard le a durvahéját; a következő héjréteget is kapard le, ebből egy maréknyit a napon vagy kályhán száríts meg, tedd a borba és hagyd is benne.” Más: „Hogyan kell a bort édesíteni? Annyi tejet végy, amennyit egy vén tehén reggelente ad, fölöld le, a maradékot öntsd egy száraz hordóba, azt jól görgesd meg; ezután önts rá bort azonmód, ahogy a prés alól kijön, akkor édes marad.” Íme a századok folyamán sokféleképpen értékelt, egyesek által az orvosi kémia úttörőjének tekintett tudós némely borászati tanácsa.

Johnson, Hugh. The World Atlas of Wine. A complete guide to the Wines and Spirits of the World. 1971. London. 272 p.

A számos nagyon szemléltető és kiváló minőségű színes és fekete-fehér rajzzal, fényképekkel, reprodukciókkal ellátott, statisztikákban is gazdag könyv azt nyújtja, amit címében ígér. A térképek nem csak az egyes országokra, hanem ahol ilyen van, a híres borvidékekre is kiterjednek, ismeretségük és fontosságuk arányában. A francia borok 72, a német borok 23 lapon önálló fejezetet kaptak. A Délkelet-Európa és a Földközi-tenger fejezeteken belül az olaszok 13, a spanyolok 11 lapon, a portugálok 8 lapon szerepelnek. A többi, ebbe a régióba tartozó ország közül Magyarországnak 4 lapot szentel a szerző, Tokajt tipográfiailag

is kiemelve, Ausztria ugyanannyi lapszámmal szerepel, a többi ország kevesebbel. A szerző hazájának, Angliának 1 lapot szánt. Külön fejezetet alkotnak az Újvilág borai (tulajdonképpen az Európán kívüli borokat érti ezalatt), továbbá a tömény italoké. Az összesen 7 fejezet mellett a 35 lapnyi bevezetés 15 pontban a történeti áttekintésen kívül sokmindenre kiterjed. A bor előállításán, időjárás, árkérdéseken stb. kívül kitér pl. a bor kiválasztására, a boros palackok formájára is, és bibliográfiát is ad.

Hellrung, Carl Ludwig: Atlas der Weinländer in Europa enthaltend in einer Auswahl von Spezialarten alle berühmte Weinberge mit ihren Gewächsen, geographisch, statistisch, öconomisch und merkantilisch dargestellt. A hosszú cím magyarítása: „Európa borvidékének atlasza, amely speciális térképekből nyújt válogatást statisztikai, gazdasági és kereskedelmi szempontokra való tekintettel, Európa valamennyi híres szőlővidékéről és szőlőfajtáiról.” Magdeburg 1838. illetve 1839.

Ezek közül csupán a római I-II., és III-al jelzett füzetek vannak birtokunkban. Az első füzet 4 borvidék (Rajna, Bajorország, Felső-Burgundia, Bordeaux), a második 5 borvidék (Champagne, Szilézia, Roussillon, Tavel, Herault, összefoglaló néven Languedoc), a harmadik pedig 6 borvidék: (Moselpart, Alsó-Burgundia, 3 Maconnais és Beaujolais) összefoglaló néven Burgundi borvidék, Bergerac és végül 24-es szám alatt: Magyar borvidék, alatta arab 1.: Tokaj avagy Hegyalja.

A térképek különböző számai is bizonyítják, hogy egy rangos válogatásról van szó. Az egyes füzetek (méretük kb. 60x50 cm) fedőlapján azonos szöveg mutatja a már felsorolt adatok után, hogy a térképeken kívül — melyek egyenként is vásárolhatók — mi mindenre tér ki a fekete-fehér rajzú térképek mellett (ezeknek léptékét mérföldben megadják) az azokat körülvevő szöveg. Ez a 12 pontból álló kísérő szöveg rangsorolja a szóban forgó borvidéket: a/ az európai mezőnyben, b/ szőlőfajták szerint, c/ évszám szerint, d/ minőség szerint, e/ hány helységben, mekkora területen, hány birtokosra vonatkoznak az adatok, f/ szőlőművelés, g/ különleges készítési mód, pl. pezsgő, itt az a megjelölés következik: Ungar, a továbbiak alapján feltételezhető, hogy az aszúról van szó, h/ a szőlőfajták jellegzetessége, pl. szín, buké, erősség, i/ nagyon egyedi tulajdonságok, k/ a jelzett vidék borkereskedelmi központjai, l/ a használt bormérték a legkiemelkedőbb kereskedelmi központokban.

A magyar borvidéket ismertető lapon (Das Ungar Weinland) először általánosságban sorolja fel, tárgyalja a különböző szőlőtermelő területeket (megemlítve, hogy csak a francia borok különbek a magyarokénál): Ruszt, Sopron, Neszmély, Somló, Visonta, Eger, Buda, Villány stb. Közli, hogy Magyarország területének 32-ed része szőlő, azaz 1 és 1/2 millió holdon (1200 négyszögöljével számítva) termelnek szőlőt. A második bekezdésben részletezi a Tokajhegyvidék szőlőit, felsorolva a gohért, muskotályt, aszút stb. A harmadikban kitér a tokaaji bor jellegzetes vonásaira, megemlítve, hogy a borok királya, és a 21 község borait egyenként jellemzi. A negyedik bekezdésben pedig leírja az aszúbor készítését. Végül közli a helységek nevét, ahol a tokaaji bornak lerakata van: Pest, Buda, Sopron,

Pozsony, Bécs és Hegyalján: Mád, Tarcal és Tokaj. Részletezi Magyarországon használt bormértékeket összevetve a bécsivel, illetve franciával. Borminőségi szempontból 5 csoportba osztva felsorolja a 24 bortermelő községet. Végül közöl néhány Hegyalján használt magyar szót a német fonetika szerint.

A térkép maga mintegy 12x10 cm, és a Tisza és a Hernád közötti területet foglalja magában. Legészakibb község Telkibánya, legdélibb Lök (Tiszalök). Bár a térkép fekete-fehér, 5 különböző színnel húzza alá az egyes helységek neveit, a fenti rangsorolás szerint: elsőrendű (piros) pl. Tarcal, másodrendű (kék) pl. Tállya, és érdekes módon Tokaj is. Harmadrendű (zöld) pl. Tolcsva, negyedrendű (sárga) Sátoraljaújhely és ötödrendű (bar-na) Gönz.

Younger, William. Gods, men, and wine. London 1966. 43 éves korában halt meg ennek a kultúrtörténeti könyvnek a szerzője, még mielőtt munkája korrektúráját kézbe kapta volna. Az amerikai vonatkozású fejezet már nem is az ő műve. Bár több mint öt évet szentelt könyve megírásának, ő maga nem szakember, munkássága, publikációi egész más irányúak. Ennek ellenére 516 oldalas, sok lábjegyzettel, idézettel, számos történeti színes és fekete-fehér illusztrációval, reprodukcióval díszített könyve rendkívül olvasmányos és tanulságos. 10 fejezetben foglalkozik a témával: Távol-Kelct, Egyiptom, Görögország, valamint az Égei-tenger vidéke, Róma, a középkor, a renaissance, a puritánok, a felvilágosodás, majd a viktoriánus kor zárják az időrendet. A kezdő fejezetet egy portugáliai szüretnek szánja, amely bár a legifjabb az európai szőlővidékek között, mégis ennek segítségével zökken vissza a múltba. Egy fejezetet pedig az alkímistáknak szentel az aqua vitae, a desztillált égetett szeszfélek történetének. Egy-egy index foglalkozik a bormértékekkel, pénzegségekkel, a fenti korok borainak elnevezéseivel, egy a szokásos űrmértékekkel és van egy 20 lapnyi tárgymutató is. A könyvet egyébként Magyarországon nyomták.

Jung, Hermann. Traubenmadonnen und Weinheilige. 1964. Duisburg.

A 64 lapos könyv, 76 fekete-fehér reprodukciójának kétharmada a szőlősmadonnákat ábrázolja, a hely-, az alkotó- (ha neve már ismert) és időmegjelöléssel. A többi kép pedig különböző szőlőhegyi szenteket, elsősorban Szent Orbánt és másokat is tárgyal. Rövid bevezetés foglalkozik a szimbolikával, történeti háttérrel, továbbiakban pedig érdekes képmagyarázatokkal szolgál. Ezzel a témával magyar vonatkozásban Ambrózy Ágostonnak egy füzeté, az 1933-ban Budapesten megjelent „Szőlőhegyek védőszentjei” foglalkozik.

A gyűjtemények értékes darabja a Posenban (sic!) és Kassán Landerer Mihály költségével és betűivel 1779-ben kiadott „Paraszi Majorság, melyet *Vanierből* hat lábball mérséklet magyar versbe foglalt Esztergom megyebeli pap, erdélyi, *baróthi Szabó Dávid*, a kassai fő iskolába a szelídebb tudományoknak első királyi tanítója.” A két rész egyenként 200 oldal. A verses szöveg margóján meglehetősen részletességgel ad számot a tartalomról, (tégla, méz, erdők, az ökörnek megszelidítése, fagy, jégeső, a fának sokféle veszedelme, trágyázás, őszi széna csinálás, s bornak dicsérete stb.).

Georg Scheiber 534 lapos — halála után 17 esztendővel — 1962-ben kiadott műve: *Deutsche Weingeschichte. Der Wein im Volksleben, Kult und Wirtschaft*. 28 rendkívül érdekes fejezetben tárgyalja azt, amit a címben jelez. A szerző hívatása szerint teológus, de a régi értelemben vett polihisztor. A 10-12 alcímre osztott fejezetek között ilyenek vannak: Vincellérfalvak, borvárosok, a bor szakrális szerepe, világi, egyházi és egyetemi tulajdonban levő borvidékek, a bor és a középkori kórház, a szőlőskertek őrzői, a bor és a dézsma, a bor mint gyógyszer, a szőlő mint szimbólum stb. Több mint 40 oldal bibliográfiát ad, és igen részletes személy- és helységnévmutatót, továbbá a számos illusztráció jegyzékét. Az ábrázolások rendkívül sokoldalúak: a kocsmacégérektől, a választó fejedelmek pincéin, címereken, kádárműhelyeken, szüreti bortaposáson át a szőlőhegyi kápolnáig és természetesen a szőlőművelés fázisáig még nagyon sok minden szerepel.

Értékes darabjai a gyűjteménynek a magyarországi latin nyelvű irodalom két hegyaljai vonatkozású műve: *Notitia Topographica inclyti comitatus Zempleniensis per Antonium de Szirma*. (Buda, 1805) A másik Bécsben jelent meg 1815-ben, orvosi vonatkozású ugyan, de szerzője hegyaljai: *Johannes Szabó Hungarus Tállyaniensis* (Dissertatio inauguralis medica Dysenteria.)

Szirmai 1798-ban Kassán megjelent másik munkája:

Notitia Historica, politica oeconomica et locorum Viniferum Comitatus Zempleniensis.

Íme néhány a kedves, részben magyar nyelvű idézeteiből:

Vinum de Zombor, már azt lehet mondani, hogy bor!

Vinum de Tarzall, a'mellytül az ember leborul artzal.

Vinum de Bényye; a'mellytül a'Lengyel azt mongya: Ennye!

Vinum de Szerents, Lengyelnek meg se jelents.

Továbbá közöl egy 12 soros rímes apoteózist a tokaji borról.

A fenti csoportosításban kiemelten, és a nagyobb lélekzetű könyvek között sem szereplő munkák között igen változatos témájú, terjedelmű, esetleg csak egy-egy cikkel, füzetrel jelentkező munkák is vannak. Színvonaluk olykor szintén igen különböző, de egyedi voltak miatt mégis figyelemre méltók lehetnek. A *nyelvészet* területén pl. Bakos József több hasonló témájú cikke között egy a tokajhegyaljai régi szőlőművelés szókincsével és történetével foglalkozik, Zöld-Kiss Lajos munkája szőlő és borfajtáink szláv eredetű neveiről szól. Tokajhegyalja számos települése közül Mádról, Tállyáról, Sárospatakról, Sátorajjájhelyről, Szerencsről találunk önálló monográfiákat. De a gyűjteménybe került a többi között Wellmann Imre egy rövid cikke a tokaji szőlőkultúra oroszországi meghonosításáról is. (Borsodi Szemle 1958) — Vagy egy évszám nélküli, 64 lapos könyvecske a magyar pohárköszöntőkről.

Borosedényekre vonatkozó anyagból érdekesség egy, a kulacs 3000 éves történetével foglalkozó, Hermann Jung könyv mellett egy egyszerű kiállítási katalógus (Moritzburg-Halle) a poharak múltjából Kr.e. 700-tól 1975-ig. A 15 lapra terjedő bevezető tanulmány a 40 kitűnő fénykép és a részletes bibliográfia mellett értékes áttekintést is ad. Az aprónyomtatvá-

nyok között szerepel a német Gühne család igen érdekes 15 generációra visszamenő *családfája*. A család felmenői 1526-tól 1965-ig bezárólag a borászathoz kapcsolódó foglalkozásokat üzték, melyeket, nevük mellett, fel is tüntettek. Találunk köztük, vincellért, pincemestert, szőlősgazdát, borkereskedőt, kádármestert, és a maiak közül: borászati laboránst is.

A gyűjtemény kétségén kívül legértékesebb darabja a bolognai születésű (1230-1310) *Perus de Crescentiis "Ruralim commodoru libri"* című művének 1571-ben Krakkóban lengyelül kiadott munkája.

A töredékes könyvet Lippóczy Norbert 1939-ben kapta ajándékba a tarnóvi püspöki múzeum akkori igazgatójától, Stanislaw Bulanda prelátustól. Bulanda talán rekopenzá-lásképpen adta múzeuma fejlesztése érdekében tett törekvéseiért. Lippóczy népi üveg-festmény és kerámia kollekcióját ajándékozta többek között a tarnóvi múzeumnak. Ugyanakkor Lippóczy ajándékként "polonica"-t juttatott fogadott hazájából szülőhazájába. Azzal nyugtatta azonban lelkiismeretét, hogy így egyrészt talán a legelső írásbeli emlék kerül a magyar bortermesztésről Magyarországra, másrészt Lengyelországban 9 hivatalosan is nyilvántartott példány maradt még. A fentiek felül és a saját példányán kívül még egy Tarnówban városában is maradt. A nekünk juttatott, töredékes mű hitelesítő adatait a számozatlan oldalak utolsójáról tudjuk meg ti. hogy Sarffenberg Stanislaw nyomdájában készült.

A 16. században nyomtatott művet számos földműveléssel és borászattal foglalkozó kiváló metszet díszíti. Lippóczy fordításában a 292. hasábon Magyarországra vonatkozó szöveg a következő:

Különfélék a szőlők, az országok különfelesége szerint, amelyekben más és más módon vannak művelve, a karók sorjába állanak, amelyekhez a szőlőt hozzákötözik és ennek is 2 féle módja van: az első-, amikor minden károhoz egy tőkét kötnek, általában teszik ezt Lombardiában és Romaniólában de a *Magyar földön* (Magyarországon) is, ahol a szőlő alacsonyan nő (de lehet úgy is értelmezni: hogy alacsonyan van nevelve). Ha ilyen móddal a szőlőt száraz (sovány) talajra ültetik, akkor a tőke oldalától 3 láb távolság legyen, kövéren 4 láb, közepesen 3 és fél lábra álljanak a tőkék...

Az így a múzeum tulajdonába került és lengyel nyelvű Crescentius példány töredékes. Címlapja és az első 18 oldal, ill. 36 hasáb, valamint a 700 hasábot követő oldalak hiányoznak. Az említett hiányokon kívül is mintegy 80 különböző lap (kétszer annyi hasáb, mert kéthasábosan nyomták) hiányzik. A hiányzó lapok pótlása és a meglévők restaurálása később elvégzendő feladat.

A könyv felbecsülhetetlen értéke az előzőekben ismertetett Európa-szerte ismert és becsült tartalmán kívül (a 14-18. század végéig számos kiadása jelent meg) az így, töredékében is több mint 200 igen kiváló metszet. Az 512. hasábig növényeket, munkafolyamatokat, mezőgazdasági jeleneteket találunk. Attól kezdve állatokat, elsősorban háziállatokat. Az egyes fejezetek elején a metszetek nagyobb méretűek, 14x11 cm, a képek zöme 9x7 cm, részben feliratos és részben keretezett, az állatokat ábrázolók között kisebb is van.

Néhány kép két ízben is szerepel a műben. Ezek jeleneteket, munkafolyamatokat ábrázolnak, és így több téma illusztrálására alkalmasak. Természetesen a teljesség igénye nélkül, íme néhány metszet témája: szántás lóval, ökrökkel, boronálás, sövénykészítés, cséplés, hordókészítés, főzés üstben. Számos kép foglalkozik a szőlőművelés különböző fázisaival: szüreti jelenet; metszés; homlítás; fára futtatás; taposás; kétágúzás; hordófeltöltés.

A birtokunkban került mű ismertetése után általános európai és magyar szerepére vonatkozóan a következő adatok tarthatnak érdeklődésre számot.

Petrus de Crescentiis (Crescenzi) Crescentius 1230-ban született Bolognában, és itt is halt meg 1310-ben. Törvénytudó ember volt, és városának legmagasabb méltóságát, "podesta"-t is betöltötte. Politikai okok miatt menekülnie kellett, így Itália legkülönbözőbb tájain élt. Csupán 30 év múlva tért vissza szülővárosába, amikor is szenátorrá választották. Mezőgazdaságról szóló munkája, a "Ruralium commodorum libri XII" 1305-1309 között íródott. Az ókori szerzők közül *Cato*-ra (Marcus Porcius Censorius, szül. 234.Kr.e., Műve "De agrocultura"), *Varro*-ra (Marcus Terentius, szül. 116 Kr.e., műve "Rerum rusticarum libri"), és a legnagyobb ókori polihisztorra, a negyedik századi *Palladius*-ra (Rutilus Taurus Aemilianus, 14 kötetes műve, "De re rustica"), de legfőképpen a Kr.u. 60-ban született Columella-ra (L. Junius Moderatus) műve "De rerustica") munkájára támaszkodott. Az utóbbi maga is gyakorló gazda volt, és a földművelésen kívül korának állattartásáról is leírást ad.

Crescentius műve nyomtatásban először 1471-ben Augsburgban jelent meg. Az első, mégpedig francia nyelvű fordítása 1371-ben készült — királyi utasításra —, az első olasz fordítás pedig 1478-ban Firenzében jelent meg. 1494-ben újból Augsburgban és Strassburgban, de német kiadás készült fametszetekkel díszítve is. A legszebb régi kiadás pedig Lorrainben látott napvilágot 1474-ben. A 18. század elejéig *folyamatosan* készültek újabb kiadások és fordítások, az említetteken kívül angol és lengyel nyelven is, sőt egy csch nyelvű, az 1486-os strassburgi latin nyelvű kiadás alapján készült példányról is van tudomásunk, amelyet Prágában őriznek, és amely az 1933-ban megjelent Crestcentius bibliográfiában még nem szerepel. (Crescenti Bohemi Eiderunt Vratislav Smelhaus et Kréta Neradova. Praga 1966.)

A mű megállapításai az elődök munkáján kívül tapasztalatokon nyugszanak és magasan fölülte állnak Crescentius saját kora tudásszintjének. A munka elterjedtségét bizonyítja — bár magyar nyelvű fordításról nincs tudomásunk — a latin nyelvűek közül az országunkban összesen 10 példányt őriznek. Az az 1471 és 1495 között készült augsburgi, strassburgi ill. speyeri kiadásokból, részben az egyházi könyvtárakban (Kalocsa, Esztergom, Székesfehérvár, Debrecen), részben pedig az Országos Széchényi Könyvtárban, a Tudományos Akadémia és a budapesti tudományegyetem könyvtáraiban. (Ld. Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur. Editerunt Géza Sajó et Erzsébet Soltész. Budapest. 1970. 350-351.p.)

Ezekhez a távolról sem kimerítő adatokhoz feltétlenül hozzá tartozik Lippóczy Norbert és családja történetének kivonatos ismertetése is. Annál is inkább, mert egyúttal az észak-magyarországi borexport történetének egy 200 évre visszamenő, igen érdekes rész-

letével ismerkedhetünk meg. Ennek alapját három forrás szolgáltatta. Két életrajzi ismeretetés, amely lengyelül jelent meg a tarnóvi könyvtár, ill. galéria kiadásában (magyarra fordította T. Kornyeckzy Katalin), és a fent már említett, mintegy 100 lapnyi, a felesége miatt lengyelül fogalmazott életrajzának gépírata. Ebből saját maga 14 lapot fordított le anyanyelvére, magyarra.

A Lippóczy család Sáros megyéből származik, ahol már a 17. században is földbirtokok volt, Lipócon. Innen ered családi nevük, mely mai formájában már az 1654-ben, a király által adományozott nemesi címet igazoló okmányon is szerepel. Lippóczy Norbert egyeneságú felmenői áttelepültek a Szepességbe, Podolin környékére, és itt is birtokosok lettek. Mint akkoriban sok felső-magyarországi családnak, nekik is volt — a család saját borszükségletének fedezésére — szőlőjük Tokaj környékén. A Szepesség történetét ismerve nem rendkívüli, hogy többszörösen rokonságba kerültek lengyel családokkal. A rokoni-baráti, jó tokaaji borral történő poharazgatásokból lassan kereskedelmi kapcsolatok is alakultak. Az első erről szóló írásbeli dokumentum egy 1768-ból származó borszállítást igazoló számla. Amikor a megrendelések sűrűsödtek, a család a Tokaj környéki Tállyán további szőlőket vásárolt és a pincéket bővítette. A járásbíró Lippóczy József (1787-1839), L.N. dédapja, valamint Lippóczy Ferenc (1812-1891), L.N. nagypja, aki Bécsben végezte a Kereskedelmi Akadémiát, és 50 évig Podolin polgármestere volt, már rendszeresen szállították a tokaaji bort Lengyelországba. Ezt Podolinig Tállyáról szekereken fuvarozták, és a vízállástól függően tutajokon úsztatták le a Poprádon és a Dunajecen, majd a Visztulán tovább a lengyel vevőkhöz. A vasút megépülte után a szállítás persze egyszerűsödött.

A múlt század nyolcvanas éveiben idősebb Lippóczy Norbert (1857-1932) — mint kassai agrárakadémián végzett szakember — vette át édesapjától a szőlőgazdaságot és a tokaaji bor külföldre — főleg Galíciába történő — szállításának tevékenységét. Az orosz cár által uralt területeken és az Osztrák-Magyar Monarchia országain (Galícia, Szilézia) kívül az Egyesült Államokba is szállított bort. A család a varsói híres "Fukier" (az augsburgi Fuggerek egyik utódja) céggel is kereskedelmi kapcsolatban állt. Az első világháború folytán megszűnt lengyel kereskedelmi kapcsolatokat most már az újból független Lengyelországgal 1929-ben idősebb Lippóczy Norbert immár fiával, ifj. L. Norbert bevonásával újította fel, főleg a lengyel papsággal való régi kapcsolatai révén. A misebort ugyanis hosszú éveken át a Lippóczyak szállították Lengyelországba.

A továbbiak részben már az adományozó, az idén 90 éves, ma is „ifjú” Lippóczy Norbert mozgalmas életének adatai.

Lippóczy Norbert 1902. március 11-én született Tállyán, hét testvér legidősebbjeként. A reálgimnáziumot Kassán végezte, és — mint valamikor édesapja — ő is a kassai Magyar Királyi Állami Gazdasági Akadémiára iratkozott be. De amikor Kassát Csehszlovákiához csatolták, átment Debrecenbe, és ott szerzett diplomát 1924-ben. Ezt egyéves mezőgazdasági gyakorlat követte Dániában és Finnországban.

Amikor 1929-ben huszonhét évesen Lippóczy Norbert a régi kapcsolatok újrafelvételének érdekében édesapjával Lengyelországba utazott, nem sejtette, hogy ez az út sok szempontból döntő lesz életében. Ekkor az oravkai Machay tisztelendő úr révén, továbbá a tőle kapott üvegre festett Szűzanyát és Szent Annát ábrázoló munkákon keresztül, érdeklődése a népi kerámiák iránt is.

A magyar borok kivitelét mintegy évtizednyi kényszerszünet után újra elindították. A kivitel központja Tarnów lett, melynek Tállyától való távolsága légvonalban 263 km. Lengyel részről Józef Baba prépost volt tanácsával a két Lippóczy segítségére, aki így már a harmadik generációval került kapcsolatba, 1890-ben Podolinban, 1910-ben pedig Tállyán élvezte a Lippóczyak vendégszeretét. 1929-1933 között a tarnóvi lerakatot a Mezőgazdasági Körök Lerakata vezette, amikor is az akkor harmincas éveiben járó Lippóczy Norbert átvette. További élete már Tarnówhoz kötődik, mert itt házasodott, lengyel aszszonyt véve feleségül. Munkája során évente többször is hazajött Hegyaljára, jövedelekor lehetőleg más-más útvonalat választva, mert a népi üvegfestés és kerámiák iránt vonzalma ekkorra már komoly érdeklődéssé, intenzív gyűjtéssé vált. A hegyi gorálok ebben nagy segítségére voltak. A 138 üvegre festett népies kép és ikon, és a 200 db hucul kerámiákból továbbá 40 "malapolski" szentből álló gyűjteménye szén alatt, majd padláson rejtve szerencsésen megmaradt a második világháború alatt is. Ma a népi üvegfestmény gyűjtemény 266 képet foglal magába.

Ezt 1956-ban a Tarnóvi Egyházmegye Múzeumának ajándékozta, hálából azért a segítségért, amit 1956-ban a lengyel társadalom a magyar nemzetnek nyújtott.

Bár Lippóczy Norbert többi gyűjteményéről még szó esik, vissza kell térnünk nem mindennapi életútjához. A békésnek tűnő életet, mely sok munkával, időnként gyűjtőutakkal (Erdély, Románia) és családi örömök közt telt (1935-ben született kislány), megszakította a háború. A 13 évnyi orosz fogság története még a tokaaji borokkal indul...

1939. augusztus 15-én Lippóczy Norbert repülőgépen utazott Krakkóból Budapestre, hogy 2 vagon tokaaji bor kiviteli engedélyét intézze. Ezzel a szállítmánnyal a következő idényre akart felkészülni. Először életében választotta a szokott Kassán át vivő vonat vagy autót helyett a légi utat, mert egész Csehszlovákia akkora már német kézre került. A kiviteli okmányokat megkapva, augusztus 19-én már megérkezett Tállyára, kiválogatta, végigkóstolta a pincékben a borokat. Augusztus 28-ára már majdnem valamennyi hordó vagonokban volt. De a rádió hírei egyre veszjóslóbbak lettek, úgyhogy a rakodást félbeszakította, a kirakodást már hűgára bízta, és azonnal visszaindult családjához a Szerencs-Ungvár (akkor Magyarországhoz tartozott) Lwów (Lemberg) útvonalon át Tarnóba. Az út már 2 napig tartott. A véletlen sors összehozta Lwów egyik vendéglőjében egy abaújszántói borkereskedővel, akivel még arról tárgyaltak, hogy annak 3 vagonnyi krakkói készletét átvenné, s szeptember 1-jére vagy 2-ára beszéltek meg a krakkói találkozót. Soha többé nem látták egymást...

80. Illusztráció a Crescencius-műben: a 289-290. sz. szöveghez tartozó ábrája

81. Illusztráció a Crescencius-műben: a 337. sz. szöveghez tartozó ábrája

82. Illusztráció a Crescentius-műben: a 340. sz. szöveghasáb ábrája

83. Illusztráció a Crescentius-műben: a 387. sz. szöveghasáb ábrája

84. Illusztráció a Crescentius-műben: az 508. sz. szöveghasáb ábrája

Augusztus 30-án érkezett vissza Tarnówba. Szeptember 1-jén kitört a háború. Katowiczból hamarosan megérkeztek hivatali autójukon apósáék és a család szeptember 4-én elhatározta, hogy Magyarországra menekül, Tállyára. A hadműveletek befejezése szeptember 17-én, Kelet-Lengyelországban, egy Dubnó melletti faluban érte őket, addig sok bombatámadást élve át. Autójukat elkobozták, ezért úgy döntöttek, visszatérnek Tarnówba lovas kocsin. November végén érték el a Bug folyót, de akkorra már lezárták a lengyel menekülők elől a hidat. 1940 januárjában illegálisan megpróbálták a befagyott Bugon a határt átlépni, de ez nem sikerült, és a szovjetek letartóztatták őket. Feleségét és négyéves kislfiát néhány nap múlva szabadon engedték, de Lippóczy Norbertet fogva tartották, és 5 évi börtönre ítélték. Dolgozott mint rajzoló, földmunkás, favágó, később mint suszter és varrómunkás is. A börtönből 1945-ben szabadult, addig nem is tudott családjáról, de nem térhetett vissza hozzájuk Tarnówba, mert magyar állampolgár volt, és a frissen kötött lengyel-szovjet konvenció ezt, nem tette lehetővé. Ettől kezdve a sarkkörön túl fekvő Komi-ban egy ruhagyárban dolgozott, most már mint „szabad” ember, minőségi ellenőr, majd a gyár vezetője lett.

1953-ban felesége konzuli útlevelet szerzett számára, és így 14 évi távollét után 1953-ban hazatért családjához. Fia ekkor érettségizett. Lippóczy Norbert hamarosan a "Povin" Élelmiszeripari Gyár ecetgyártó üzemének lett vezetője, innen is ment nyugdíjba 1968-ban.

Ennek is most már több mint egy negyedszázada... Azóta Lippóczy életét a gyűjteményei töltötték ki. Az idő haladtával azonban lassan számba véve őket, gondoskodni kívánt további sorsukról, visszajuttatva az anyagot, ami ezer és egy helyről került hozzá, lényegében oda, ahonnan vétetett: a társadalomhoz. Ami Lippóczy Norbert nélkül elszóródhatott volna, most intézményekben áll a köz rendelkezésére. Így jutott a tárgyalt gyűjteményeken kívül, bor témájú ex libris és borcímke gyűjteménye a Magyar Mezőgazdasági Múzeumnak, „két” hazája közös nagy alakjának, Bem apónak pedig a reá vonatkozó nagyszabású dokumentumgyűjteménye Bem szülővárosának, Tarnównak múzeumába.

Büchersammlung und andere Dokumente von Norbert Lippóczy im Ungarischen Landwirtschaftsmuseum

Der heute schon seine 90 Jahre überschrittene in der Tokaj-Weingegend gebürtige Diplomagrarier, ein ehemaliger Weinbergbesitzer und Weinkaufmann, der heute mit seiner polnischen Frau in Tarnow lebt, vermachte seine ganz einmalige Sammlung, die sich ausschliesslich auf das Thema Wein bezieht — obwohl aus verschiedenen Aspekten — dem Ungarischen Landwirtschaftsmuseum.

Die etwa 1000 Bücher von unterschiedlichem Umfang befassten sich mit dem Weinbau, mit der Weinverfertigung, mit den verschiedenen ungarischen und ausländischen Weingebenden, mit dem Weinhandel, mit dem Wein in der Belletristik und in der Kunst. Man findet Themen der Religion, der Ethnographie, der Sprachwissenschaft, der Geschichte, der Küche, der Gebräuche etc. aber alles und immer im Zusammenhang mit dem Wein. Zeitschriften, Artikel, Separate, Menükarten, eine Postkartensammlung über Traubenmadonne, grafische Werke der Jahrhundertwende ergänzen die Sammlung. Neben ungarischen Werken sind mehrere hundert in deutscher, englischer, französischer und über 200 in polnischer Sprache verfasst. In minderer Zahl sind auch andere Sprachen vertreten.

Um nur einige Titel aus dem Stehgreif hervorzuheben: Hellrung, Carl Ludwig: Atlas der Weinländer in Europa. Magdeburg 1838. Scheiber, Georg: Deutsche Weingeschichte. Der Wein im Volksleben, Kult und Wirtschaft 1962. Jung, Hermann: Traubenmadonnen und Weinheilige. Duisburg 1964. Younger, William: Gods, men and wine. London 1966. Johnson, Hugh: The World Atlas of Wine. London 1971. Zwei lateinisch geschriebene Werke über die Weingegend von Tokaj aus den Jahren 1798 bzw. 1805. von ungarischen Autoren. Das älteste und kostbarste Buch — obwohl fragmentarisch — das Werk von

Petrus Crescentius (1230-1310) aus dem 16. Jahrhundert mit schönen Kupferstichen versehen.

Die Familie von Lippóczy stammte, lebte und war begütert beinahe 300 Jahre lang in der Tokaj-Gegend und Oberungarn (heute teilweise zur Slowakei gehörend) Sie hatten schon immer familiäre und kaufmännische Beziehungen zu Polen, deshalb befinden sich auch handgeschriebene Geschäftsbücher in der Sammlung.

Ganz einmalige Zusammenstellung ist das Album mit 49 "Ex libris..." Es bezieht sich auf ein einziges Thema und zwar aus dem Alten Testament: Joshua und Kaleb die zwei, riesige Weinreben schleppenden Männer. Eine letzte Bemerkung zum letzten Thema: Etwa 10 verschiedene, eigens für Norbert Lippóczy entworfene und gedruckte "Ex libris..." an den ersten Seiten seiner Bücher zeugen für seine persönliche Neigung und Liebe zur Geschichte des Weines.

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

ALBUM A GÖRGÉNYI TUTAJOZÁSRÓL

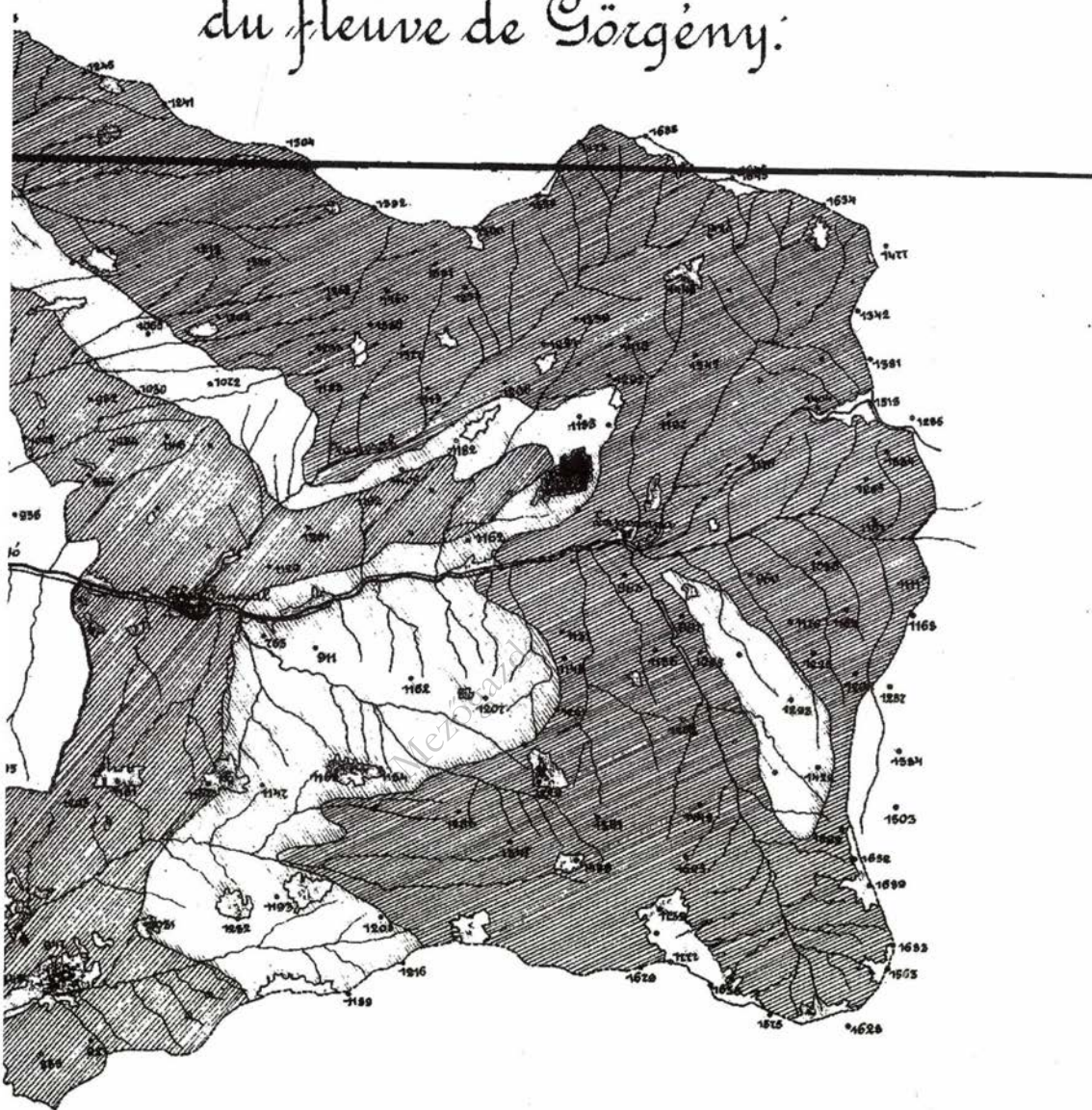
Oroszi Sándor

Amikor 1994 tavaszán az Országos Mezőgazdasági Könyvtárból múzeumunkba visszakerült az egykori múzeumi könyvtár anyagának egy része, benne örömmel fedeztünk fel több, elveszettnek hitt, lappangó kiadványt, albumot, kéziratot is. Erdészeti szempontból legjelentősebbnek az 1900. évi párizsi világkiállítás anyagából való, a kolozsvári erdőigazgatóság által összeállított, „A görgényszentimrei kincstári uradalomban dívó óriási tuta jozás és a bádeni vízduzzasztó leírása, fényképei és rajzai” című album tekinthető.¹ Benne a Magyarországon egykor alkalmazott erdei szállítási mód részletes leírását, rajzait és jó minőségű fényképeit találjuk, s az albumból mintegy rekonstruálható az igen érdekes műszaki megoldásokat tartalmazó *óriástutajozás*. Mielőtt azonban ennek részleteire rátérnénk, szólnunk kell a helyszínről, a görgényi kincstári erdőkről.

A görgényi uradalom

Az 1867. évi osztrák-magyar kiegyezést követően a korábbi kamarai, bányakincstári és egyéb állami erdők a *magyar pénzügyi kormányzat irányítása alá kerültek*. Az addig csekély hasznot hajtó, de már ekkor egyre értékesebbé váló erdők hasznosítását — többéves vita után — állami tulajdonban tartva, a korszerű erdőgazdálkodás igényeinek megfelelő módon kívánták megvalósítani. Görgényben a mintegy 70 ezer kh (kb. 40 ezer ha) erdő csak 1870-ben került az államerdészethez. DIVALD Adolf, aki 1871-ben tekintette át az erdélyi kincstári erdők helyzetét, a görgényi erdők szállítási viszonyainak megoldatlanságát, mint az ottani erdők hasznosításának legfőbb gátját, külön is kiemelte. Már ő utalt rá, hogy Görgényben csak komoly beruházásokkal, elsősorban a *víziberendezések* fejlesztésével lehet kiterjedt fakitermelésekbe kezdeni. Korábban a fahasználat ugyanis jobbára csak a hegyek felső régióira korlátozódott. A hegygerincek közelében kivágtott fákat átvonsolták a vízválasztón, és azokat Gyergyóból a Maroson tuta jozták le, mivel a Görgény folyó alkalmatlan volt a tuta jozásra.²

Bassin
du fleuve de G6rg6ny:

A Görgény folyó szállításra történő berendezése volt tehát a kulcsa a görgényi kincstári erdők hasznosításának. Magyarországon ugyan nem, de külföldön ismertek és alkalmaztak is olyan szállítási módot, amellyel a Görgény völgyét jellemző — később részletelesen kifejtendő — természeti viszonyok között is meg lehetett oldani a szállítást. PAUSINGER József Németországban, a Fekete-erdőben (Schwarzwald) alkalmazott *óriástutajozást* tanulmányozta, s annak magyarországi meghonosítására tett javaslatot. Mivel azonban egyetlen mérnök sem, így PAUSINGER sem volt képes a teljes munkafolyamatot egy tanulmányút tapasztalatai alapján itthon betanítani, német, bádeni munkások itteni letelepítését javasolta.³ (Ez korábban már bevált gyakorlat volt, hiszen a XVIII. századtól kezdődően Máramarosban és Erdély több részén is német, olasz és krajnai munkások tanították a helyi lakosságot az erdei munka mesterfogásaira.⁴) PAUSINGER, majd az ország vezetői erdészeinek javaslatára, a pénzügyminisztérium szervezésében 200 család érkezett⁵ a Fekete-erdő vidékéről, akik az óriástutajozást Ungvár környékén, Szászsebes mellett és Görgényben igyekeztek meghonosítani. A Sebes folyón és mellékvizein, valamint az Ungon azonban csak néhány évig folyt az óriástutajozás, Görgényben viszont legtovább, egészen a XX. század első éveig fennmaradt. Tehát az 1900-ban készült album egyben utolsó dokumentuma is az egykori magyarországi óriástutajozásnak.

Fakitermelés Görgényben

Mielőtt a fa tutajba került, azt meghatározott módon, az erdészeti üzemtervek által adott lehetőségeken belül kitermelték. Az 1870-es években induló nagyobb arányú fakitermeléseket a kincstár az ún. *házi kezelésben* végezte. Azaz a fát saját munkásaival kidöntette, a (tutaj-)bekötőhelyekig leszállította, majd az óriástutajokban a Maros mellett kiépített farraktárokig leúsztatta, s csak ott bocsátotta áruba. Mindezekben a munkákban a kezdeti időkben alapvető, meghatározó volt az idegen munkások szerepe, akiktől aztán fokozatosan megtanulta a vidék román és székely lakossága az egyes munkafolyamatokat, de a külföldi munkások egy része munkavezetőként még évtizedek múlva is ott dolgozott.

A *fakitermelést* eleinte olasz és krajnai munkások végezték. A kitermelés ideje a tavasz volt. Az erdészek által előre kijelölt fákat (először csak a tutajba fűrható, egészséges egyedeket vágták ki) fejsze és fűrész segítségével döntötték le, s a törzsét legallyagták. A csúcst, illetve a csúcshoz közel lévő gallyakat csak a döntés utáni 28-30. napon vágták le, mert a fennmaradó ágak (tűk) segítették a fatörzs kiszáradását.

Az egy hónap eltelte után a szálfat *bárdolták*, amellyel már a közelítést, majd a tutajozást kívánták megkönnyíteni. A vékonyabb végét legömbölyítették, míg a vastagabb végét annyira lefaragták, hogy az élben végződjen. Ezzel ugyanis a büttü peremét levágták, s így a csúsztatáskor az a földet nem szántotta. Szintén a közelítő műveletek megkönnyítését szolgálta a nagyobb törzsek alsó lapjának 4-5 m hosszban történő lebárdolása is. Ezzel mintegy csúszó(szán)talpat képeztek ki. A következő művelet, a *csúsztatás* ugyanis földutakon történt. A csúsztatással megvárták az őszt, amikor a fagyos földön a hegyoldalokról

a fák többnyire saját súlyuk hatása alatt leértek a völgyek felső végéig. (A csúztatútak ki-tűzésében, az esetleges ívek, netalán a hárítófák elhelyezésében meghatározó szerepük volt az olasz munkásoknak.)

Innen félig megemelten, szánkára, száncsóra rögzítve *vonszolták* le a tutajfúrás helyé-ig. Ezt télen, ló- és marhaigával végezték, többnyire románok. Balesetveszélyes, nehéz munka volt, mert a fagyos hó minden szánka után egyre síkosabbá vált. A szánka terhelése — írják az album készítői — „különös gondot igényel, mert a rosszul terhelt szánka könnyen felborul, és azáltal a vontatást, a vontató útnak a többi szán elöl való elzárásával, akadályozza.”

Még egy dolgot kell itt megjegyeznünk. Mind a csúztatás, mind a vonsolás alkalmá-
val a fa a vastagabb végével haladt előre. Ez azt is jelentette, hogy a fadöntést a legkedve-
zőbb módon, a hegy felé kellett végezni, hiszen a vastagabb vége akkor maradt a völgy felé.
A tutajba azonban már a vékonyabb végével előre került a fa.

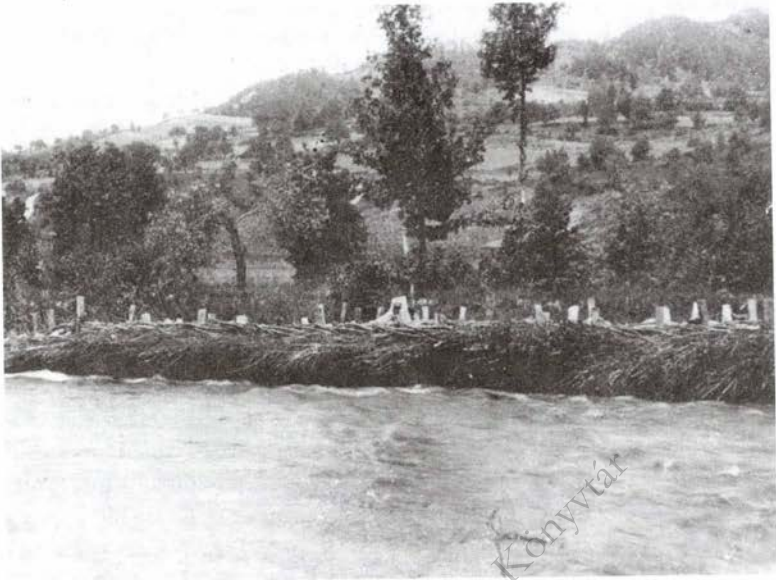
A *bekötőhelyeken* a szálfákat a megfelelő méretűre fűrészelték, hosszúság és vastagság szerint csoportosították, sorszámolták, köbölték és a tutajozási okmányokba bevezették. Ugyancsak szükség volt újabb faragásokra, bárdozásokra — immár a tutajozás igényei-
nek megfelelően. Ezeket a munkákat folyamatosan, az óriástutajozás időnyének kezdeté-
ig végezték el.

Kezdetben, az 1870-es években a Laposnya- és a Székely-patak völgyében két-két, a Fancsal-völgyben pedig három bekötőhelyet alakítottak ki. Az album készítésének idején azonban már a mellékvölgyekben nem, csak a fővölgyben folyt az óriástutajozás, ahol összesen három helyen fűrték a fákat tutajba.

Az óriástutajozás

Anélkül, hogy a különböző tutajozási rendszereket részletesen áttekintenénk, illetve az egykor hazánkban alkalmazott módokat felsorolnánk,⁶ mégis utalnunk kell rá, hogy az óri-
ástutajozás az *erdei tutajozás* egyik fajtája. *Mozgókötésű tutaj*, azaz a fák egymáshoz nem hevederekkel, hanem gúzsokkal kötődnek, így egymás mellett (fel-le, illetve oldalirányban) elmozdulhatnak. Ez a gúzsötés teszi lehetővé tulajdonképpen azt a műszaki megoldást, amellyel olyan természeti viszonyok között is lehet tutajozni, mint amelyet éppen a Gör-
gény-völgy kínált.

A mellékelt térképen látható, hogy a Görgény folyó két oldalán elhelyezkedő kincstári erdők faanyagának szállítását valóban csak ebben a völgyben lehetett megoldani. Igen ám, de a széles, sekély meder és a viszonylag kis esés (a felső részen 2%-os, a középsőn 1%-os, az alsón pedig csak 0,5%-os) a Felvidéken és a Máramarosban alkalmazott erdei tutajozá-
si módok meghonosítását lehetetlenné tették. Egyedül az óriástutaj képes a kisesésű, se-
kély, 30-50 cm-es vízben is úszni, ehhez azonban a mederben és környékén bizonyos *előkészítő munkákat kell elvégezni*. Ezek a feladatok szinte tutajozási időnyenként is-
métlődnek, de természetesen a legelső alkalommal, a víz tutajozhatóvá tételekor adták a legtöbb munkát.

87. Cölöpkarós rözsemű kisbakkal

88. Az alsó-fancsali bádendi szerkezetű duzzasztó vízfala

Legelőször *utat kellett építeni*, amelyen a vízszabályozáshoz, tutafozáshoz szükséges anyagot szállították, egyáltalán, az egész tutafozási üzemet működtették.

A *vízszabályozások* során a folyó éles kanyarulatait átvágták, és a sekély, kiszélesedett medret rőzseművekkel összeszorították. A rőzsefonatokból ún. *halászgátakat* készítettek. Ezek lehetnek egyszerűek vagy (kis- és nagy-)bakokkal megerősítettek. Fontos szempont volt, hogy a tutafo esetleges nekiütözésekor engedjenek, azt ne tartóztassák fel, illetve ne zúzzák szét.

A zátonyos helyeken *sarkantyúkat* vagy *lökőkosarakat* alkalmaztak. Itt a cölöpök állékonyságának fokozására azokat kőrakásokkal látták el, de természetesen ügyeltek a megfelelő rőzsefonatokra is.

Szükség volt még a mederbeli *sziklák, kövek*, a tutafozást különösen akadályozó kőpadok *eltávolítására* is.

A Görgényen a Maros folyóig több malomgát is volt, amelyen a tutafo áthaladását — rőzséből vagy deszkából készített — *surrantókkal* segítették. Ugyanitt alkalmaztak *terelő (bak)gerebeket* is.

Megemlítjük még, hogy a tutafozás megkezdése előtt komoly feladatot jelentett a Maros partján a megfelelő *kikörohelyek kialakítása* és a bádenni munkások *telepének a kiépítése* is.

Az erdei, így az óriástutafozás nélkülözhetetlen kelléke a *vízfogó*. A feladata: a vizet addig megtartani, amíg az a tutafozáshoz elegendő mélységet ér el. A víz a vízfogó felett, az ún. gátudvarban gyűlik fel, majd az ún. gátvíz leeresztésével a tutafo az adott folyószakaszon áthalad.

Miként már említettük, az óriástutafojának viszonylag sekély meder is elegendő volt, így a Görgény völgyében a legegyszerűbb, az ún. *bádenni rendszerű vízfogókat* építették — a bádenni munkások. Gátja fából épült, komolyabb alapozás nélkül, csak a mederbe beeresztett lét gerendasor tartotta. Az egész faácsolatot kövekkel töltötték ki, a víz felőli oldalon, az ún. vízfalat szintén fadeszkák, padlók védték a kimosódástól.

A víz átengedésére, de még inkább a tutafo áthaladásának biztosítására *surrantókat* építettek. Tölgyfacölöpökre helyeztek pallókat, amelyeket kő- és rőzserakással is védtek az elsodrás ellen. A tutafo átérésztésére 8 m széles kapu (és surrantó) szolgált, amely kaput egyszerű gerendaszerkezettel lehetett nyitni és elzárni. Például az alsó-fancsali-völgyben épített bádenni duzzasztó vízfala 4 m magas volt, s az általa megfogott 11.620 m³ víz mintegy 50-60 cm-rel duzzasztotta az alatta lévő folyót. Az említett vízmennyiség egy nap alatt gyűlt össze, s a kapun 2 órán át folyt le. Tehát az óriástutafojának ennyi idő alatt kellett áthaladnia, illetve elérnie a már nem duzzasztott, de mélyebb folyószakaszt.

A tutafozási idény kezdete előtt még egy nagyon fontos dologról, a *gűzsvevesszőkről* is gondoskodni kellett. Ezt télen vágott, esetleg már korábban szedett, de a fagyok beálltáig vízben áztatott, 3-4-6 m hosszú és 3-5 cm vastag fából, bokrokból készítették. A vastag gűzsra (a 8-asra, melyből az elkészítés után 8-at fogtak egybe) főképpen tölgyet és nyírt, gyertyánt, a közepesre (a 12-esre) jegenye- és lucfenyőt, míg a vékonyra (a 23-asra) mogyorósarjakat használtak. Télen gűzskemencékben megpörkölték, hajlításra, kötésre al-

kalmassá tették, majd az említett mennyiségeket egybefűzve, karikába kötve a felhasználásig gúzszínekben tárolták.

Térjünk most vissza a bekötőhelyig leszállított faanyaghoz, s a további útját onnan kövessük nyomon!

A bekötőhelyeken többnyire már télen elkezdték a gúzslyukak befűrésát. A fák első és hátsó végén — lyukasztófejsze és tutajfűró segítségével — lyukakat vágtak, ahová tavasszal elkezdték a gúzsokat befűzni. Magát a bekötést a folyó medrében végezték. Ehhez a mederben ászokfákat helyeztek el, amelyeket a patakhoz — az elsodrás ellen megvéden-dő — gúzsokkal rögzítették.

Míndegyik szálfát a vele szomszédos fával két helyen kötötték össze, míg az elejét rákötötték az előző talpra, s hátuljára pedig a mögötte lévő talp elejét rögzítették. A talpaikat úgy igyekeztek elrendezni, hogy a vékonyabb és rövidebb szálfából összeállítottak kerüljenek előre, a hosszabbak, vastagabbak pedig hátulra.

Az óriástutaj legelső részét a *vezértalp* (az album összeállítói szerint: a tutaj „ormánya”) képezte. Ezt 5 m hosszú, (13-)16 x (13-)16 cm-es 6 db ácsolt fából állították össze úgy, hogy a bükkfából készült hevederekkel három helyen is rögzítették, megkötötték. A fák elejére bükkfapallót erősítettek, amely a tutaj akadályokon való átjutását segítette. (Az összeállított, megerősített talp tehát akár merevkötésű tutajtalpnak is felfogható.) A vezértalpon volt még — elmozdíthatatlanul odaerősítve — a *kormányrúd* is.

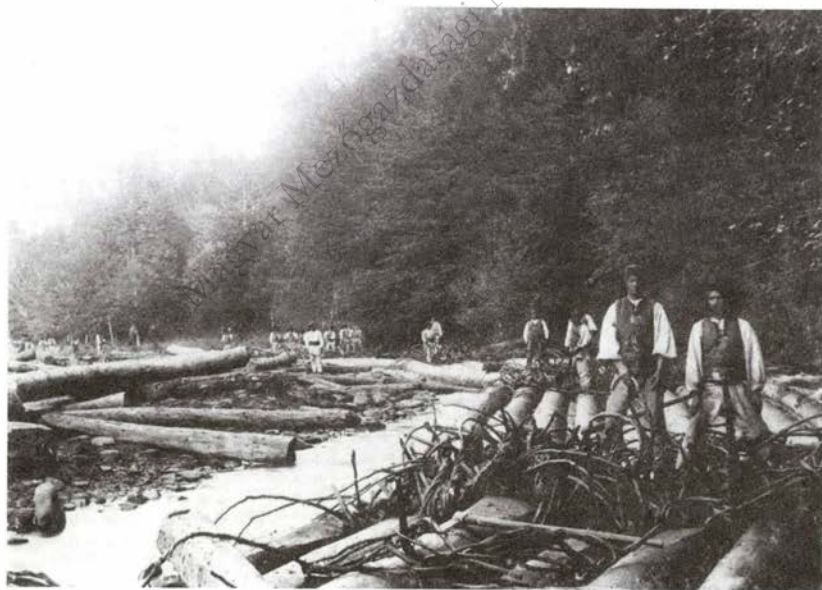
A kormányrudat, s így az egész tutaj mozgását a második részről, a *kormánytalpról* irányították. Ez is 6 m hosszú, merevkötésű tutajtalp volt, de már szélesebb, mint a vezértalp. Itt állt ugyanis a tutajvezető és egy vagy két segítője. Ők a kormányrúddal és más rudakkal, csákllyákkal igyekeztek a tutajt a folyó fősodrában megtartani, illetve a már említett kapukhoz, surrantókhoz odaterelni.

A tutajtalpak egymásutánosságában kitüntetett szerepe volt még a *tutajfék*ekkel ellátott talpaknak. Rendszerint három talpon helyeztek el fékeket, amelyek a szerelvényt elő-, közép- és utótutajra osztották. (Esetleg négy féket is felszerelhettek, s akkor két középtutaj volt.) Az utolsó tábla a „csikó”, ahová a különleges méretű fákat kötötték. Az első féktábla mindig a tutaj utolsó harmadában volt elhelyezve. (A fékek számozása hátulról kezdődött, mert a tutaj fékezését csak a hátsó végén szabad kezdeni.)

A fékező tábla rendszerint rövidebb szálfából állt, mint a többi tábla, s a közepére még a többinél is 4-5 méterrel rövidebb fát illesztettek. Így a tábla hátulsó részén kialakították a *féknyílást*. A féknyílásban két zárpallót helyezhettek el, amelyekről fékezőskor — a kötőfa segítségével — a 2 m hosszú dörzsfék belecsúszott a vízbe, illetve annak aljára, a mederbe. A dörzsféket felül egy-egy keresztfa támasztotta ki (amihez gúzsral kötötték hozzá), így az az alsó és a felső keresztfának nekifeszülve komoly ellenállást, fékezést tudott kifejteni. A fékezés megszüntetésekor a felső keresztfát egyszerűen kiütötték, mire a dörzsfék a mederből kiemelhető, s újra (a keresztfa visszahelyezésével) fékezésre kész helyzetbe hozható volt.

89. Gúzskötés az óriástutajon

90. Óriástutaj

A *tutaj fékezését a mozgó kötés* önmagában is *segítette*. Az egymáshoz kötött fák ugyanis elmozdulhattak, különösen a hátsó, vastagabb végük a meder aljáig leért, azt horzsolta. Ugyanakkor minden talpon két-két kötelet tartottak készenlétben, hogy a talpak egymáshoz torlódásakor, netalán kifutásakor a tutajosok a mögötte haladókat a part mentén fákhoz, bokrokhoz, kövekhez rögzíthessék. Megjegyezzük még, hogy ugyan nem minden talpon haladt tutajos, de egymástól látótávolságra elhelyezve mindenképpen időben észlelheték az akadályokat, s felkészülhettek a teendőkre. (Az egymáshoz rögzített talpakon a munkák idején előre és hátra tudtak menni.)

A legelső óriástutaj Felső-Fancsalról 1871 nyarán indult, s a mintegy 300 m^3 faanyagát az említett fancsali vízfogó építéséhez használták fel. 1872 nyarán aztán megindult az üzemszerű óriástutajosítás. A kezdetben mintegy 35 talpból álló, körülbelül 500 m hosszú, $300\text{--}350\text{ m}^3$ fatérfogatú óriástutaj a 45 km hosszú utat 5–6 nap alatt tette meg. Később, a XIX. század utolsó éveiben már 550–700, sőt 700 m^3 -nél nagyobb fatérfogatú tutajokat is kötöttek, amelyekkel azonban — kedvező vízviszonyok mellett — már 6–8 óra alatt lérték a Maros partjára. A tutajosítás gyorsulásához nemcsak a munkások nagyobb szakértelme járult hozzá, hanem az óriástutaj „medertisztítása” is. A meglóduló óriási tömeg ugyanis évről évre egyre jobban kijárta, „gyorsította” a medret, s így a lefutási idő valóban jelentősen rövidült. (A bekötött fa mennyiségének növelése pedig hosszúsági növekedéssel is járt. Így gyakran akár 1 km-es tutajokat úsztattak le a Marosig — sokkal rövidebb idő alatt.)

A tutajok a Görgény Marosba ömlésénél, Herbuson kialakított faraktárig úsztak. Ott a *kipartolást* egy külön erre a célra épített, három duzzasztóval ellátott csatornában végezték el. Itt került sor a tutajok szétbontására, majd a vízből a fát kivontatták, és méret szerint csoportosítva *máglyázták*.

A fa a továbbiakban — immár a favásárlók kívánságának megfelelően — vagy a herbusi fűrészüzemben került feldolgozásra, vagy továbbszállították. Ez utóbbira sor kerülhetett a Maroson, ahol merevkötésű tutajokba („fertálytutajokba”) kötötték át, de történhetett az időközben kiépült vasúton is. A marosi tutajok összeállítására azonban már csak a következő év tavaszán került sor.

A görgényi fa piacra jutásának *műszaki megoldása* után egyre jobban előtérbe került a *gazdaságosság* kérdése is. Láttuk, hogy kezdetben a kincstár arra törekedett, hogy *mindenáron* megoldja a görgényi erdők szállítási problémáját, s ennek érdekében a házi-ágos kitermelést, kezelést vezette be. A már felsorolt, óriási mennyiségű és nagyon költséges beruházásokon kívül a fa árában természetesen benne volt mind a külföldi munkások — igen magas, 3,50 frt-ot is elérő — napszáma, mind a helybeliek — csekélyebb, 1,50 frt körül alakuló — bére is. Ebből következett, hogy a kincstári fa kevésbé volt versenyképes a Maros partján, mert ott a fakereskedők a magánerdőkből származó fát könnyebben (kevesebb adminisztrációval, engedéllyel) és főleg pedig olcsóbban vehették meg.

Mindezt látta a kincstár 1876-tól kezdődően 10 évre szóló szerződést kötött az egyik fakereskedő céggel, tehát *lemondott a házi kezelésről*. A cég aztán igyekezett a korábbi, kincstári munkabéreket csökkenteni, főleg pedig a drága külföldi munkásoktól megsza-

dulni. Csak öt bádeni munkavezetőt tartott meg, az egész munkafolyamatot a helybeli székely és román munkásokkal végeztette.

A szerződés lejártakor azonban a kincstári erdészek úgy látták, hogy az államnak nem kellene lemondania a faüzletben rejlő haszon jelentős részéről, tehát a fát nem tővön, hanem ismét a herbusi faraktárban kellene értékesíteni. Így 1887-től kezdődően ismét *visszatértek a házi kezelésre*, illetve annak egy különleges módjára. A még Görgényben dolgozó bádeni munkásokkal kötöttek szerződést. Ezek szerint a kincstár a faraktárig leszállított fáért köbméterenként átlag 2,39 frt-ot fizetett, s a munkákat — mind a fakitermelést, mind a tutafozást — rábízta a bádeniekre. (Az óriástutafozás műszaki berendezéseinek a karbantartása azonban továbbra is a kincstárt terhelte.) A külföldiek azonban különböző alvállalkozóknak (fakitermelőknek, tutafojosoknak) adták tovább a munkát, tehát mintegy közvetítőkként működtek. A következő lépés már csak az lehetett, hogy a kincstár magához ragadta a munkák irányítását, s az alvállalkozókkal közvetlenül ő lépett szerződésbe. Ehhez azonban szükség volt arra, hogy az ott dolgozó erdészek valóban tudják szakmailag is irányítani és ellenőrizni a fakitermelést és a tutafozást, azaz a bádeniek egykor nélkülözhetetlen szakértelmét elsajátítsák.

Az album készítésének idején, 1900-ban a Herbusig leszállított fa köbméterenkénti költségét 3,60 frt-ban adták meg, amely már magában foglalta a tutafozási berendezések építésének, karbantartásának költségeit is. Mindezek alapján pedig megállapították: „állítható, hogy az óriási tutafozás mindenütt, ahol csak más szállítási mód lehetséges, mint egyik legdrágább és nagy tökebefektetést igénylő szállítási mód, mellőzendő, s csak azon esetben alkalmazandó, ha az évi fatermelés más módon le nem szállítható, illetőleg ha más szállítási mód a kedvezőtlen körülmények és viszonyok folytán még nagyobb befektetést és költséget igényelne”.

Az óriástutafozás vége

A gazdasági kérdések egyre sürgetőbb felvetése mellett a tutafozás *hátrányai* is századunkban már komoly gondot okoztak. Ezen hátrányok közül a szállított *fában keletkező* törési, felhasadási és egyéb, a felhasználhatóságot jelentősen befolyásoló *károkat* említhetjük meg. Ugyanakkor tudnunk kell, hogy a befúrási helyek, a faragások és egyéb, a fában végzett műveletek az adott szállítási mód rövidítették, a lyukak, ékelések helyét ugyanis ki kellett vágni, a felhasználható faanyag ezzel csökkent. Szintén komoly gondot okozott, hogy az óriástutafozás *függött az időjárástól is*. Egy-egy száraz időszakban akár hetekig le kellett állni, mert a vízgyűjtők nem teltek meg vízzel. S akkor még nem szóltunk az esetleges *bal-esetekről*, a berendezések, netán a munkások sérüléseiről. Szintén gondot okozott a *gúzsanyag előteremtése*. A gúzsoknak ugyanis legfeljebb felét lehetett még egyszer felhasználni, a többit nem. Az elérhető, gúzskészítésre alkalmas erdők kimerültek, így még a mogyoró mesterséges ültetésének a kérdésével is foglalkozni kellett.⁷ Még egy, a természeti környezet szempontjából jelentős kárt maguk az albumot készítő szakemberek a kö-

vetkezőképpen fogalmazták meg: az óriástutajozás „a haltenyésztést csaknem lehetetlen-
né teszi, s a Görgény folyó bő pisztráng állományát csaknem kipusztította, s a kisebb hegyi
patakokba szorította vissza.”

A szállítás megoldására a *vasútépítés* kínálkozott, amelyről tulajdonképpen már
1902-ben döntöttek, de akkor még csak erdei vasút építésére számítottak. DARÁNYI Ig-
nác földművelésügyi miniszter azonban a Görgény-völgyi vasútnak — szociális megfon-
tolásokból — korlátozott közforgalmi célokat is szánt, ezért állami beruházként kívánta
megvalósítani. Így nemcsak az ottani faanyag értékesítéséből remélt nagyobb hasznot,
hanem a vidék általános fejlődését is igyekezett elősegíteni. (Az óriástutajozás, egyálta-
lán, a rendszeres fakitermelés a Görgény-völgyben már korábban érezhető, a lakosság
széles rétegét érintő gazdasági felemelkedést jelentett.) Ahhoz azonban, hogy az említett
állami beruháshoz a megfelelő anyagi fedezetet előteremtsek, a Görgény-völgyben is-
mét *lábon kellett az erdőket eladni*. Egy fakitermelő, kereskedő cég 1904-től kezdődően
10 év alatt félmillió m³ fenyő- és bükkfa kitermelésének, értékesítésének a jogát vette
meg, s természetesen használhatta az 1905-ben átadott vasutat.⁸ Az utolsó óriástutaj le-
úszásának pontos idejét nem tudjuk. Csak feltételezzük, hogy arra 1903 nyarán került
sor. Ezzel egy különleges erdei szállítási mód szűnt meg Magyarországon.

Végezetül utalnunk kell rá, hogy a kézzel írt, 23 oldal terjedelmű album szöveges ré-
szének szerzőjét nem ismerjük. Ugyancsak ismeretlen a fényképek készítője is. Egyedül a
térkép- és műtárgyrajzokon szerepel az aláírás "Konok Tamás m.kir.erdész". A korabeli
címtár szerint Görgényszentimrén PELLION Lajos (Iszticsó), SZÉKELY József (Lapos-
nya) és PAUSINGER Károly (Mocsár) voltak az erdőgondnokok, a kolozsvári erdőgazda-
ságot pedig MJAZOVSKY Károly vezette.⁹ A mű szerzője feltehetően közülük került
ki, talán PAUSINGER Károly állította össze a leírást, de a fényképek készítőjére semmi-
féle támpontunk nincs. Egyedül azt tudjuk, hogy mind témájukban, mind kivitelükben ro-
konságot mutatnak a szintén Párizsban kiállított máramarosi albumokkal, amelyeket
PFALZ Károly készített. Akárhik is állították össze, küldték el a párizsi világkiállításra az
albumot, tudták, hogy egy letűnő világot örökítenek meg. Az utolsó sorokban írták: „Er-
dészeti szempontból az óriási tutajozás mint egyik legszebb és legérdekesebb szállítási
mód érdemel figyelmet; ügyes, erőteljes munkásokat feltételez és ugyanolyanokat nevel.
De bárminő szép és érdekes is, és bármily szép tere nyílik is az erdésznek az óriási tutaj-
ozásnál a munkálkodásra, mégis e szállítási mód most már idejét múlta a görgényi urada-
lomban is...”, s a tervezett vasút kiépülte után, „megszűnik az óriási tutajozás s megszűn-
nek az egyéb nehézkes erdei szállítási módok mindenütt..., úgyhogy a közel jövő erdészete
az óriási tutajozást csak mint a múltnak egyik igen szép, érdekes és látványos módját fog-
ja ismerni.”

JEGYZETEK

¹ Az album a párizsi világkiállításon a 266. katalógusszám alatt szerepelt (1900. évi... 143.). Később, a két világháború közötti erdészeti bibliográfiában mint a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban őrzött anyagot tüntették fel (lásd: GERLAI A.G. 1936. 501.), majd azután évtizedekig lappangott. A mezőgazdasági könyvtárban a nyilván tartási száma B. 2390. volt, s a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban most van feldolgozás alatt, így újszámot még nem kapott.

² DIVALD A. 1871. 118-133.

³ A görgényi uradalomról lásd bővebben: PAUSINGER J. 1885.

⁴ Lásd: OROSZI S. 1993. 123-132.

⁵ Külföldi... 1871.

⁶ Lásd erről: SZÉCSI ZS. 1894. 442-490.

⁷ Magyar Országos Levéltár K-184. 1889-25-4404. A kolozsvári erdőgazgatóság erdőtisztai értekezletének jegyzőkönyve.

⁸ Erdei...1902., Vasút...1903.

⁹ HORVÁTH S. 1899. 307.

¹⁰ Ezeket az albumokat szintén a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban őrizzük. Leltári számuk: 59. 271. 1-3.

IRODALOM

1900. évi ... 1900. 1900 évi párizsi nemzetközi kiállítás. A Magyar Korona Országai Erdészeti Kiállításának részletes katalógusa. Budapest.

DIVALD Adolf 1871. Jelentés Erdély kincstári erdősegeiről. Buda.

Erdei...1902. Erdei iparvasút Görgényben. Erdészeti Lapok 1902. 819-820.

GERLAI Arnold Gusztáv (összeáll.) 1936. A magyar erdészeti uradalom környezete 1934-ig. Sopron.

HORVÁTH Sándor (szerk.) 1899. Erdészeti Zsebnaptár az 1900-ik rendes évre. Budapest.

Külföldi...1871. Külföldi fausztatók. Erdészeti Lapok 1871. 235.

OROSZI Sándor 1993. Kincstári erdőgazdálkodás Erdélyben 1867-től 1918-ig (Erdészettörténeti Közlemények IX.) Budapest.

PAUSINGER József 1885. A görgényi kincstári erdők gazdasági viszonyainak leírása. Erdészeti Lapok 1885. 753-777., 842-863., 948-957., 1086-1120.

SZÉCSI Zsigmond 1894. Az erdőhasználatlan kézikönyve. 2. kiadás. Budapest.

Vasút...1903. Vasút a görgényi uradalomban. Erdészeti Lapok 1903. 295-296.

Ein Album über die Flösserei in Görgény

Dieses Jahr hat das Ungarische Landwirtschaftliche Museum ein Album, das früher schon einmal im Bestand der Sammlung des Museums war, erworben. Das Album wurde im Jahre 1900 für die Pariser Weltausstellung zusammengestellt. Die Kolozsvärer (Klausenburg; Cluj-Napoca — jetzt in Rumänien) Forstdirektion hat mit Fotos, Zeichnungen, Landkar-

ten und mit einem Text (im Album) die Flösserei im Tal des Flusses Görgény (Görgen; Gurghiu — jetzt in Rumänien) vorgelegt.

Im Görgen-Tal umfassten die ärarischen Wälder ein Gebiet von 40 tausend ha. Zwischen den Wäldern bot der Fluss eine natürliche Transportmöglichkeit. Görgen war aber für jene Flösserei, die in den anderen ungarischen Wäldern üblich war, nicht geeignet, so musste man eine neue Möglichkeit suchen. Das war die Schwarzwalder- die sogenannte Grossflösserei. In 1870-71 kamen aus dem Schwarzwald, aus Deutschland Facharbeiter, die Vorbereitungen zur Grossflösserei führten.

Sie bauten die Flosswege, Flossgassen, Flossdurchlässe, Flossplätze, Klausen aus, und sie waren anfangs auch die Flossmeister und Flösser. Ein Grossfloss bestand aus 35-40 Teilen und trug etwa 350-700 m³ Holz. Der Flossweg war aus den Wäldern bis zu dem Fluss Maros (Mieresch; Mures) 40-45 km lang, und die Flossfahrt dauerte anfangs 5-6 Tage, später nur einen Tag.

Die Grossflösserei war aber ziemlich teuer, so wurde eine Waldbahn in 1902-1905 auch im Görgen-Tal gebaut. Die Förster, die das Album zusammen- und ausgestellt haben wollten — wie Sie es auch in Worten niedergeschrieben haben — mit dem Erinnerungsalbum der Grossflösserei und den ehemaligen Flössern ein Andenken stellen.

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

KALÁSZFONATOK A MAGYAR MEZŐGAZDASÁGI MÚZEUM GYŰJTEMÉNYÉBEN (Egy hagyomány újjászületése)

Kovács Judit

Elhalványult aratószokásainkra — amelyek a múlt század közepén még általánosak voltak — DARANYI Ignác földművelésügyi miniszter egyik 1901. évi fölhívása irányította a közfigyelmet, amelyben a földbirtokos társadalmat az aratóünnep ősi szokásainak életre keltésére hívta fel. „A földművelésügyi miniszter fölhívása csakugyan ama bizonyos tizenkettedik órában jött, amikor még menteni lehetett, ami menthető” — írta erről MADARASSY László 1928-ban.¹

90 év múlva, immár a huszonnegyedik órában hasonló szándékkal született meg a törökszentmiklósi I. Országos Kalászfónó Pályázat felhívása. A törökszentmiklósi Városi Művelődési Központ 1991-ben hagyományteremtő szándékkal hirdette meg a pályázatot azzal a céllal, hogy felkutassa azokat az embereket, akik még ismerik és készítik gabonából a fonatokat, kötéseket. A pályázatra az ország harminc településéről 32 fő küldte el több mint 150 pályaművét. A pályázók átlagéletkora 45 év, a legfiatalabb 14 éves, a legidősebb 81 éves volt. 1991. augusztus 20-án került sor az ünnepélyes díjkiosztóra és a beérkezett pályamunkákból rendezett kiállítás megnyitójára a törökszentmiklósi Városi Művelődési Központ pincegalériájában. Ezt követően a kiállítási anyag egy éven keresztül vándorolt az országban, bemutatásra került Mezőtúron, Szolnokon, Egerben, Zagyvarékason s Martonvásáron.

A pályázat meghirdetői, eredeti szándékukhoz híven, a díjazott anyagot felajánlották a Magyar Mezőgazdasági Múzeum részére, gyűjteményének gyarapítására. E törekvny alkotások az egyéves vándoroltatás során megsérültek, rongálódtak, s hogy ismét teljes szépségükben és épségükben kerüljenek a múzeum gyűjteményébe, alkotótábort hozott létre a törökszentmiklósi Városi Művelődési Központ. Az alkotótábor a Jász-Nagykunszolnok Megyei Népművészeti Egyesület tiszavárkonyi alkotóházában rendezték meg 1992. július 13-18. között. E tábor keretében felújították, újrafonták a múzeum gyűjteményébe kerülő szalmafonatokat.

Mint egykoron a gazdának, földesúrnak is, ünnepélyes keretek között adták át az aratókoszorút, dallal, tánccal ünnepelve az aratás befejezését, s a sok szép alkotás így került 1992. augusztus 16-án a Magyar Mezőgazdasági Múzeumba megrendezett „Aratóün-

nep” alkalmával gyűjteményünkbe. Ezúttal múzeumunk kiállítás keretében mutatta be a pályázat díjnyertes munkáit.

Az aratásra készült kalászfonatok, koszorúk mellett jelentős helyet kaptak azok a szalmából font használati tárgyak, melyek a mai napig is jó szolgálatot tehetnek mindennapi életünkben (mint pl. szatyor, kalap, papucs stb.). Tanúi lehetünk továbbá a hagyományos formák, típusok továbbélése mellett az újabbak kialakulásának is, melyek funkcióikat illetően már elszakadtak eredeti rendeltetésüktől, s dísz tárgyakká válva idomultak a mai kor igényeihez. Nagy tetszést aratott a fővárosi közönség körében a mezőtúri Szociális Intézet lakóinak hagyományos aratóünnepi műsora, melyben felelevenítették az aratás befejezésének népszokását. Az is emelte a műsor hitelességét, hogy résztvevői olyan idős emberek voltak, akik valamikor még maguk is arattak.

A törökszentmiklósi Miklós Néptáncgyűttes és a Béke MGTSz népdalköre gondoskodott a zenés, táncos vigasságról. A pályázaton résztvevő alkotók pedig szalmafonás bemutatót tartottak a látogatók részére.

A gyűjteménybe került kalászfonatok

Régebben mind az első kalásznak, mind az első kévének jelentős szerepe volt az aratás megkezdésekor. Azonkívül, hogy Isten áldása jelképeként tartották, rendkívüli tulajdonságokkal, varázserővel is felruházták és a következő esztendő jó termésének jósolatát látták benne.

Az aratás befejezéshez is a szokások széles köre kapcsolódott. Az aratók nagy jelentőséget tulajdonítottak az utolsó kévének, amelyben hitük szerint valamilyen állat alakjában — medve, nyúl, farkas, kakas, fűrj — a gabona szelleme tartózkodott. Erre utalnak azok a kifejezések, szólások, melyek részben ma is ismertek a parasztság körében: „Medvét fogtunk!” — mondják, ha a szérűn a nyomtatókat eső lepi meg. A medve mint a vegetációs démon ősi alakja jelenik meg.

A magyar aratási, aratás végi szokásokban és szólásokban legáltalánosabban a nyúl fordul elő: „Kihatják a nyulat!” — Úgy vélték, hogy a nyúl a kaszáló elöl mindig előre húzódik és végül az utolsó csomóba kerül.

Az utolsó kévét hazavitték, kicsépeelt magját tyúkoknak adták, hogy jobban tojjanak. Az utolsó szálakból, az utolsó kévéből kötötték az aratókoszorút is, amit azután hazavitték, és a következő vetésig, illetve aratásig megőrizték. Ahol nem kötöttek díszes koszorút, az utolsó kalászkat ott is eltették kis csomóba kötve a következő aratásig.²

Az aratókoszrú tehát a megőrzésre hazavitt utolsó kalászkából készült művészi fonat, amely a középkor végén vált a feudális birtokon az aratás befejezésének, a termés betakarításának szimbólumává. Kialakulására nyilván hatással volt a reneszánsz szellemisége is, amely nemcsak a képzőművészetben és az irodalomban hozott létre új formákat, új mondanivalót, hanem közvetve a népszokásokban és a folklórban is.³ Kialakultak az aratókoszorú elkészítésének az egyes vidékekhez, falvakhoz, aratócsoportokhoz kapcsolódó

módjai, formái. Míg a koszorút általában annak a gazdának készítették, akinél arattak, addig maguknak, hazavitelre általában egyszerűbb „keresztet”, csigát fontak.

MADARASSY László nyolc típusba sorolta az általa vizsgált aratókoszorúkat és kalászfonatokat, megteremtve ezzel a rendszerezés alapját, módot nyújtva az egyazon típusba tartozó különböző elnevezésű fonatok azonosításához.⁴ A múzeumunkba bekerült kalászfonatok zöme besorolható ezekbe a típusokba, kivéve néhány újabb keletű formát, melyek a jelen kor eseményeinek krónikásaként hirdetik a népművészet újjáteremtő erejét. Továbbá külön kell szólnunk azokról a használati tárgyokról, melyek a paraszti háziipar termékeként — régi formákat követve — ma is helyet követelnek mindennapi életünkben.

Az ajándékba kapott anyagból 33 db szalmafonat került leltározásra, ezek különböző típusokat képviselnek, továbbá érzékeltetni tudják az egy típuson belüli — néhol jelentős — eltéréseket is, melyek közül néhányat, a teljesség igénye nélkül, bemutatunk.

1. Aratókoszorúk

Gyűjteményünkbe négy különböző nagyságú és díszítésű koszorú került, amelyek közül a legnagyobb 85 cm, a legkisebb pedig 19 cm átmérőjű.

A legnagyobb, s egyben a legdíszesebb aratókoszorú BENKŐ Barnabásné (Martonvásár) munkája, mely nagy ügyességről és jó ízlésről tanúskodik. (91. kép⁵) Megjelenésében követi a hagyományos formákat. A koszorú függeszthető, a bronzcsa vasváz, amelyet függőlegesen ráfont kalászos búza fed. Az a bronzcsából 4 borda indul felfelé a központba, spirális technikával henger alakúra fonva, (melyet a készítők gömbölyű fonásnak neveznek) a tetején, a bordák találkozásánál különböző fajta toklászok kalászsokat szedett csokorba. Az a bronzcsaon a sűrűn elhelyezett kalászsok között 8 kisebb csiga helyezkedik el, rajtuk szintén 8 db drótvázra font hatszögletű, enyhén homorú lapocskák helyezkedik el. Ezt néhol a készítők „csillagnak” is nevezik. Fölöttük az a bronzcsához rögzítve 8 db kalászsokor található, nemzetiszínű szalaggal átkötve. A négy borda találkozási pontjánál, a koszorú közepébe belógatva egy nagyméretű csiga függ, a végén kalászsokkal.

Magassága: 53 cm, átmérője: 85 cm.

(Leltári száma: 92.65.2.)

A „Pázmándi aratókoszorú” elnevezésű kalászfonat készítője KOVÁCS Erika (Pázmánd).

A függeszthető aratókoszorú 24 cm átmérőjét a drótvázra fonott a bronzcsa adja. Ennek belsejét szinte kitélti a nagyméretű csiga, amelyhez négy spirális technikával fonott henger alakú borda csatlakozik. A nagy csigán 4 kisebb csiga lóg. Az a bronzcsa 4 csigát és 4 csengő formájú szalmadíszt, továbbá 2 hosszú szalmaláncot kötött fel készítője (ez a szalmagyűrűk egymásba kapcsolódása révén alakult láncná).

Magassága: 54 cm, átmérője: 24 cm.

(Leltári száma: 92.65.8.)

2. Kalászkoszorú

Falra akasztható koszorúforma, amelyet a készítő, GYENGE Károly (Kaba) elmondása alapján a legjobb aratópár kapott az aratás befejezésekor. Az ünnepi menetben résztvevő ló nyakára is ilyen akasztottak, átmérője elérte a 150 cm-t is. Szárukkal egymáshoz kötött búzakalászból áll (nincs külön váza), nemzetiszínű szalaggal átkötve.

Átmérője: 19 cm.

(Leltári száma: 92.65.3.)

3. Kalászszeptségtartó

A három lábon álló szeptségtartó, kör alakú drótvázra ráerősített kalászos búzaszálakból áll, koszorú formára kötve. Közepén egy kisebb kör, melyet kitölt a ceruzával papírra rajzolt Mária alak, túloldalán pedig az áldozó ostya rajza látható.

Készítője ANDRÉKÓ Pálné (Kardoskút).

Mérete: magassága 60 cm talppal együtt,

szélessége: 50 cm.

(Leltári szám: 92.65.15.)

4. Talpon álló aratókoszorú

Készítője, a kardoskúti ANDRÉKÓ Pálné „aratóház”-nak nevezte a favázra rákötött süveg formájú aratókoszorút. A szálak búzaszálakból font koszorú abroncsáról három borda indul, s csúcsban találkoznak. Az abroncsról 3 csiga és 3 borona lóg le, ezeket rafiával rögzítették.

Mérete: magasság: 68 cm, legszélesebb átmérő: 40 cm.

(Leltári szám: 92.65.16.) (92. kép)

A talpon álló koszorú és a kalász szeptségtartó érdekessége, hogy készítője könyvből tanulva a koszorúfonást.

5. Kalászcsigák

Hét különböző méretű és eltérő formájú, 5-6 szálak fonással készült csiga került a gyűjteménybe az ország különböző részeiből. Megtalálható ezek között az egyszerű, kisméretű csigától kezdve a több csigából álló, a függeszthető és az asztalra állítható változat is.

SZERENCSI Imre (Kenderes) „Csigákompozíció” elnevezésű munkája egy nagyobb központi és öt kisebb csigából áll. A legnagyobb csiga 45 cm hosszú, a kisebbik 28 cm-esek. (Leltári szám: 92.65.12.)

FENYVESINÉ HOVODZÁK Erzsébet (Tiszavárkony) „Körte” elnevezésű csigája egy nagyméretű búzaszalmából font csigából áll, melynek éleihez az alsó harmada fölött az 7 db apróbb csigát rögzített. Felül az akasztó alatt kisméretű csigák csokra helyezkedik el, nemzetiszínű szalaggal átkötve.

Mérete: hossza: 73 cm, átmérője: 25 cm.

(Leltári szám: 92.65.13.)

6. Búzaboronák

Két változata került gyűjteményünkbe e legismertebb kalászfonatnak, egy négyszögletes és egy trapéz alakú. Mindkettő kalászos búzaszalmából készült.

A négyszögletes hossza 25 cm, szélessége 15 cm. Készítője GYENGE Károly, Kaba.

(Leltári szám: 92.65.14.)

A lépcsőzetesen font trapéz alakú hossza 37 cm, szélessége 23 cm. Készítője FENYVESINÉ HOVODZÁK Erzsébet.

(Leltári szám: 92.65.14.)

Az eddigiekben ismertetett aratókoszorúk, aratójelvények főbb vonásaikban nem tértek el a hagyományosaktól, inkább az apróbb díszítésekben követhetők nyomon az egyéni ízlés egyes megnyilvánulásai. Az alábbiakban ismertetésre kerülő kalászfonatok már nem sorolhatók be az eddig ismert típusok közé, s az aratáshoz fűződő kapcsolatuk is — ha egyáltalán beszélhetünk ilyen kapcsolatról — másként értelmezendő. Ünnepeink díszei, jelképei ezek is — mint aratóünnepkor az aratókoszorú —, de nem nevezhetők sem dísz- sem használati tárgyakként.

A szalmával bánni tudók kiapadhatatlan alkotókedvének és újat teremtő erejének bizonyítékai ezek az alkotások. Mint minden, ami létünket, érzélemvilágunkat megérintette, s mindennapjainkat befolyásolta, átfogalmazva, az alkotók saját ízlésére formálva bekerült népművészetünkbe.

Ennek egyik megnyilvánulása RESZEGI Sándorné (Hajdúnánás) alkotásaiban is tükröződik, aki szalmából elkészítette a Szent Koronát, az országalmát és a jogart, ezeréves államiségünk jelképeit.

A korona abroncsa drótvázra ráfont „koszorúkötéssel” készült, ehhez erősített vízszintesen 8 db csigafonású kúpot. A korona boltozata vastag szalmából készült, tetejét körbefogja egy 1,5 cm átmérőjű „gömbölyű fonás”. Az abroncsra a tetején összefutó 3 db kalászos

bordát kötött, amelyeket egy csúcsdísz fog össze, s innen 4 db kicsiga lóg lefelé. Mérete: magassága: 37 cm, átmérője: lent 45 cm, fent 14 cm.
(Leltári szám: 92.65.19.1.)

Jogar: búzaszalmából spirális fonással készített alul gömb alakú, belül gömb alakúra fonott szalma labdával kitömött forma, fogója sűrű spirális kötéssel fonott.
Mérete: hossza: 41 cm, átmérője: 9 cm.
(Leltári szám: 92.65.19.2.)

Országalma: búzaszalmából spirálisan fonott, gömb alakú (belül szalmából fonott nehezéssel), felül szintén spirálisan fonott kettős keresztel. (93. kép)
Mérete: magassága: 20 cm, átmérője: 13 cm.
(Leltári szám: 92.65.19.3.)

Másik hasonló alkotás **Magyarország címere** szalmából, melyet HORÁK Mihályné (Kiskunlacháza) készített. Az ovális alakú, kék selyemmel bevont formára, körben hatszögű lapos szalmafonású „csillagokat” erősített fel s nemzetiszínű szalaggal fűzött át. Közepén műbőr alapon szalmával díszítve a koronás címer színes nyomata, melyet körülölel egy kalászos szalmafonat.
Mérete: hossza: 54 cm, szélessége: 46 cm.
(Leltári szám: 92.65.23.)

A tárgy gyűjteménybe kerülése óta a címer elkészítése némileg módosult, erről HORÁK Mihályné beszél a későbbiekben ismertetett interjúban.

A lakásdíszek közül említésre méltó HANCZ Péternek (Kóny), a pályázat egyik legfiatalabb alkotójának munkája, aki a hagyományos formákat ötvözve falidíszeket készít. Munkái geometrikus elemekből álló lapok, melyeket csigákkal díszít. Egyik ilyen falidísz: botrácsra szerelt 6 db négyzet alakú szalmafonatos lapból áll, s ezt alul 5 db szalmacsiga díszíti, lelógó kalászokkal. (94. kép) A csigákat „gömbölyűen fonott” díszítő pánt rögzíti.
Mérete: hossza: 72 cm, szélessége: 42 cm.
(Leltári szám: 92.65.20.)

Gyermekjáték, dísz, figurális ábrázolás ötvözetét láthatjuk PLAVECZ Jánosné (Gádoros) szalmafiguráin, melyek a paraszti élet egy-egy mozzanatát elevenítik meg. „Magvető” szalmafigurája egy kerek talpra ráfont nőalakot ábrázol, aki kezében levő kosarából búzát szór. Talpátmérő: 11 cm, magassága: 12 cm.
(Leltári szám: 92.65.25.)

Szalmafigurái közül a gyűjteménybe került még a „Család”, a „Baromfietetés” és a „Páva”. (95. és 96. kép)

A használati tárgyak közül két szalmakalap (egy keskeny és egy széles karimájú) s kalapdíszek kerültek a gyűjteménybe.

Az 1993. évi Kalászfónó alkotótábor

Az országos pályázat életre hívói nemcsak a kétévente meghirdetésre kerülő pályázattal kívántak hagyományt teremteni, lehetőséget adni azoknak akik még ismerik a kalászfónás tudományát, hanem gondoltak azokra is, akik szívesen elsajátítanák a kalászfónás fortélyait. Számítva ebben arra, hogy az alkotók jó szívet továbbadják ismereteiket, technikájukat minden tanulni vágyónak. Így jött létre 1993. július 12-18. között Törökszentmiklós-Szenttamáson a kalászfónó alkotótábor. Múzeumunk a kezdetektől fogva támogatta a kezdeményezést, így jelen lehettünk születésénél és kibontakozásánál is.

A szenttamási alkotótáborban módunk nyílt néhány résztvevővel elbeszélgetni. Ennek során megtudhattuk, ki, mikor és hol tanulta a kalászfónást, milyen típusokat készítenek és valójában mit jelent számukra ez a pályázat.⁷ E beszélgetésekből szeretnénk néhányat ismertetni. Beszélgetőpartnereink között a különböző korosztályok képviselői szerepeltek, hiszen a legidősebb 78 éves és a legfiatalabb 16 éves volt. Az idősebbek még maguk is részt vettek az aratáson, többen már — vízholdként, marokszedőként — gyerekkorukban.

HORÁK Mihályné, 78 éves peregi születésű⁸ néni mesélte, hogy 12-13 évesen marokszedőként dolgozott HAJÓS János uraságnál, Pereg határában. Ha egy kis idejük volt, beültek a „keresztlúk”-ba és kis „csüngőket” (csiga) készítettek. Az aratás befejezésekor — 26-30 aratópár dolgozott akkoriban — az uraságnak aratókoszorút vittek, amit a szomszédjukban lakó idős néni készített. Így átjárogatott segíteni válogatni és adogatni a kalászokat. Ekkor ismerkedett meg az aratókoszorú készítésével, melyet nem fűzfavessző vázra kötöttek, hanem úgy fonták, minden merevítő nélkül: „saját magának kellett merevnek lennie”. Minden évben más színű szalaggal díszítették, de ennek nem volt külön jelentése, csak annyi, hogy különbözzék az előző évitől. Az idős néni halála óta mindig ő készítette az aratókoszorúkat. 1960-tól a TSZ-ben is mindig megünnepelték augusztus 20-át és az aratókoszorút, aratódíszeket az elnökök és a patronáló gyárak vezetőinek adták át.

A múzeumba került címer történetéről mondta: „Tervebe vettem magamnak, hogy címert rakok a búzakaralász koszorúba, de azután rájöttem, hogy abban nem mutat olyan jól, így aztán külön megcsináltam.” 1962 óta készít címert — akkor még „csillagosat” — most pedig az új címert. Az országban több helyen volt kiállításon, s sok helyen mondták neki, hogy a címer közepe ne legyen színes papírból (gyűjteményünkben is ilyen található), hanem csak szalmából. Így elhatározta, hogy csak szalmából készíti és semmi idegen anyagot nem tesz bele. (Reméljük a jövőben gyűjteményünk is majd gazdagodik egy ilyen darabbal, melyen a fejlődés fokozatai már jól szemléltethetők.) Általában rozsszalmával dolgozik — a búzának csak a kalászát használja — mivel a rozsszalma acélosabb, fehérebb, vékonyabb és szálai hosszabbak, mint a búza szalmájé. Az aratókoszorún, címeren

kívül készít még kis kosarakat — húsvét táján a piros tojásnak, nagyobb kosarat száraz virágnak, kézimunkás kosarat — és szalmából lámpát. „Az ötlet csak úgy jött, mert valamikor voltak azok a húzós petróleumlámpák, gondoltam megpróbálom ezt is megcsinálni.”

GYENGE Károly 73 éves, kabai születésű, ma is ott él. A szalmafonást még a nagyapjától tanulta 9-12 éves korában. Búzaboronát, „bokrétát” (csiga) készítettek, aratókoszorút akkoriban azonban nem. Fiatal korában az ottani 100-150 holdas kis uradalomban dolgozott. Ott is tartottak aratóünnepet, és a bérlőnek a ajándékba csigát meg boronát készítettek. A nyertes aratópár fejére búzakoszorút tettek (ez egyszerű kis koszorú, a virágkoszorúhoz hasonló), sőt a ló nyakába is akasztottak egy nagyobbat. A fiatalok — „mikor leventébe jártak” — szalmából készült kalapdíszet viseltek. Ez két-három szál szalma ös-szefonva, melyért akkor 10-20 fillért adtak.

VIDA Jánosné, 69 éves, kunszentmiklósi születésű, ott is lakik. 14-15 évesen marokszedő volt, s délidőben egy vele egyidős kislánnyal fonogattak. Senki nem tanította, „magamtól rájöttem, hogy lehet nagyítani, toldani, alakítani.” Nálunk nem volt szokás az aratókoszorú készítése, inkább a nagyobb gazdaságokban, pl. Apajon, ahol summások arattak. Náluk két pár arató volt, ott csak kicsi csigát készítettek.

ANDRÉKÓ Pálné 36 éves, kardoskúti lakosnak már nincsenek ilyen közvetlen élményei az aratásról, hisz' mindössze 9 éve tanulta meg a szalmafonást.

Egy újságban olvasta, hogy egy közeli faluban egy néni csinál csigát, boronát. Érdeklődni kezdett a falujában, s kiderült, hogy az 50 év körüli férfiak közül néhányan csináltak csigát a lányoknak ajándékba. Így kezdett el próbálkozni, de balkezes lévén eleinte nagyon keservesen haladt. A borona készítését Csorváson tanulta meg egy nénitől, aki akkoriban 67 éves lehetett és még bandában aratott. Mivel tovább nem tudott tanulni senkitől, gondolta, hogy utána néz a szakirodalomban. MADARASSY László gyűjtése volt számára az „alapanyag”, utána végigkérdezte a falut, hogy milyen volt régen az aratókoszorú. Így az irodalom és az elmondás alapján a „saját szakállára” tanulta meg az aratókoszorú fonását.

KOVÁCS Erika, 30 éves, Pázmándról. A fonást 7-8 éves korában tanulta PÁLINKÁS Dezsőtől, aki akkor már elmúlt 70 éves és csak a saját kedvtelésére készített aratókoszorút, szalmafonatokat. Valamikor Lika Döme uraságnak készített aratás végén koszorúkat. „A koszorúkat karácsony és szilveszter között bontották el, de legkésőbb a hálaadó mise után, újévre már nem tartották meg, s a kimorzolt szemeket az újévi első kenyérbe belesütötték.

A nála látott koszorú átmérője 70 cm volt, négy oszlopon állt, mely a négy évszakot jelentette. Ha a koszorú nagyon dús volt, akkor a következő évre bő termést reméltek, ezért egészen vastagra kötötték. Búzából, rozsból készítették — a rozs tartósabb —, de semmilyen idegen anyagot nem használtak. Nemzetiszínű szalaggal vagy piros-fehér-zöld cérnából sodort kötővel díszítették. Díszre volt még a gyűrűsor, csipke (ez négy szálás laposfonás), harangok, csigák, melyeket felkötözték a koszorúra. Erika nem tud róla, hogy Pázmádon más is készítene kalászfonatokat.

A tábor legfiatalabb résztvevője volt HANCZ Péter, aki 16 éves és Kónyból jött. A szalmafonást 4-5 éve tanulta a nagypapjától, aki most 64 éves. Csigát tud fonni és négyzeteket, amiből a faldiszkek készülnek (leírása a gyűjtemény ismertetésében található).

Valamennyiükben közös az, hogy lakóhelyükön egyedül csak ők foglalkoznak kalászfonással. Ezért is örültek annyira a pályázati felhívásnak, mely lehetőséget teremtett arra, hogy munkájukat, tudásukat megmutathassák, továbbá találkozhassanak kalászfonó társaikkal, megismerve így más-más típusú fonatokat, maguk is továbbfejleszthessék ismereteiket. A legfiatalabbtól a legidősebbig elevenen él bennük a tanulás iránti vágy. GYENGE Károly bácsi, aki eddig még nem készített aratókoszorút, tavaly már csinált, mert eltanulta. A 16 éves HANCZ Pétertől is tanul valamit. Immár második éve vesznek részt a pályázaton és a táborban, ahova idén is nagyon szívesen jöttek, mert egy jó közösség alakult ki, akikkel jólesik elbeszélgetni, tréfálkozni. Fontosnak tartják továbbá a pályázatot azért is, hogy ne menjen feledésbe ez a szép hagyomány, továbbadhassák tudásukat. „Annyi mindent lehet szalmából készíteni, és nem kerül pénzbe, mint azok a drága ajándékok.” „A gyerekek is jobban eljátszanak ezzel, mint a műanyag játékokkal. A variációs lehetősége is számtalan, készíthető pl. szalmagyűrű, szék, asztal, békamerettyű, karácsonyfadiszek. Csináltunk a télen hajót, tutajt és egy lavór vízben fújtuk ide-oda és a gyerekek nagyon élvezték.” KOVÁCS Erika szerint még az is elképzelhető, hogy rövidesen újra rendeznek majd aratóünnepet, hiszen a földnek visszaadásával sok gazdának nem lesz meg minden gépe, s előfordulhat, hogy kézzel aratnak és az aratás befejezését valamilyen módon megünneplik.

A tanítás, tudásunk továbbadásának vágya mindannyiunkban megvan, s ennek érdekében sokan tanítanak is lakóhelyükön — már ahol erre van igény — iskolákban, művelődési házakban.

VIDA Jánosné a kunszentmiklósi művelődési házban tanítja a gyerekeket, tanárokat. ANDRÉKÓ Pálné az újságban hirdette, hogy szívesen okítana gyerekeket szalmafonásra. Ősztől talán egy orosházi iskolában taníthat majd. HORÁK Mihályné nyári táborokban tanítja a szalmafonást, de hívták már Kenderesre a mezőgazdasági szakközépiskolába is. GYENGE Károly is javasolta otthon, hogy a gyerekeket tanítani kellene, kiállításon bemutatni, hogy milyen is a szalmafonás, akkor biztos kedvet kapnának tőle. HANCZ Péter a nagypapjával együtt a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumba jár bemutatót tartani.

Reméljük, hogy nekik — és az itt nem említett többi kalászfonónak — köszönhetően egyre többen és többen ismerkednek meg a szalmafonással, és így e szép hagyomány tovább élhet, mindannyiunkat gazdagabbá tehet, s örömet nyújthat egy szépen alkotott tárgy, mind a szemnek, mind a szívnek.

A törökszentmiklósi kalászfonó táborban készített díjnyertes pályamunkák 1993-ban a Néprajzi Múzeumba (Budapest) kerültek.

Hagyományaink, népszokásaink jövője

Az aratókoszorúk, kalászfonatok az ünnep tartozékai, egy munkafolyamat befejezésének tárgyiasult jelképei, melyek csak a végeredményt tükrözik. Ezért tartjuk nagyon fontosnak, hogy egy hagyomány felélesztésekor folyamatában láthassuk annak kialakulását is. Törökszentmiklós városa a Szentmiklósi Napok (1993. július 16-18.) rendezvénysorozatával megtette ehhez a lépéseket (1993. július 16-18.). E napok keretében hagyományos aratási bemutatót tartottak (kézi kaszás aratás), régi arató ételeket készítettek, bemutatták az alkotótáborban készült kalászfonatokot, arató műsort rendeztek a mezőtúri „Summások”, a Népdalkör és a Citerazenekar részvételével. Mindezek átfogó képet adtak aratási népszokásainkról, élményszerűvé tették e hagyomány felelevenítését. Példájuk nyomán talán máshol is kedvet kapnak a hagyományok ápolásához, s közösségek kovácsolódhatnak ismét össze.

A magunk részéről fontosnak tartjuk, hogy már kisgyermekkorban megteremtjük a lehetőségét a néphagyományok, szokások megismertetésének. Ennek érdekében múzeum-pedagógiai munkánk során kézműves foglalkozásokat, népszokás bemutatókat, pedagógus továbbképzéseket tartunk.

Jelen ismertetésünket nem szántuk tudományos igényű elemzésnek (nem is a mi feladatunk), inkább egy kis művelődéstörténeti adaléknak, mely egy hagyomány felélesztésének állomásait kívánta rögzíteni.

JEGYZETEK

¹MADARASSY L. 1928. 89-93.

²ÚJVÁRY Z. 1964. 129-152.

³MANGA J. 1977. 241-276.

⁴MADARASSY L. 1931. 161-167.

⁵A felvételeket Csecsetka Ferenc, a Mezőgazdasági Múzeum munkatársa készítette.

⁶Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Sülye Károlynénak, a törökszentmiklósi Városi Művelődési Központ igazgatójának, aki munkámat segítette.

⁷A magnófelvételek a törökszentmiklósi alkotótáborban készültek. Kovács Judit gyűjtése, 1993.

⁸Kiskunlacházával egyesítették a falut.

IRODALOM

MADARASSY László 1928. Magyar aratószokások. Ethnographia. 83-93.

MADARASSY László 1931. Az aratókoszorú. Ethnographia. 161-167.

MANGA János 1977. Aratószokások, aratóénekek. Népi kultúra — Népi társadalom. 241-276.

ÚJVÁRY Zoltán 1964. A magyar agrárrítusok zoomorf démonjaihoz. Műveltség és Hagyomány, szerk. Gunda Béla, 129-152.

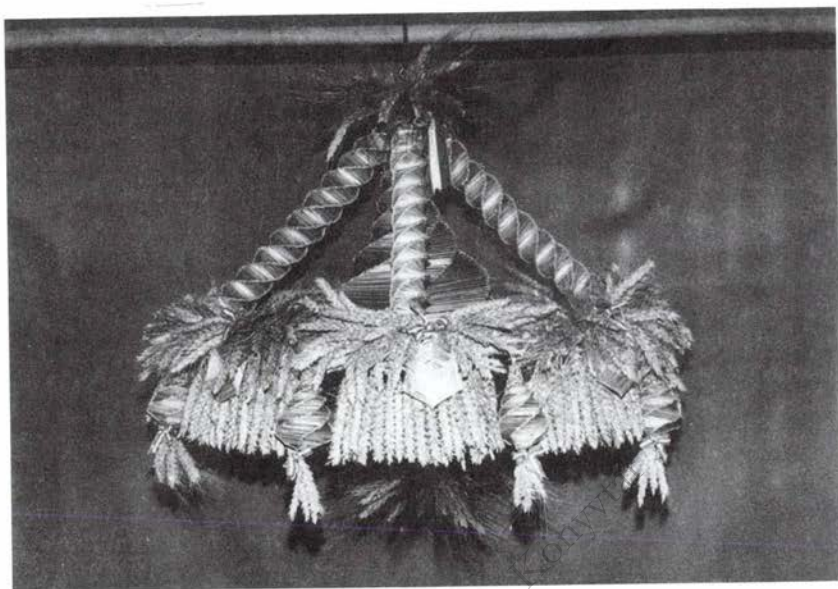
CORN-BABIES
in the collection of Hungarian Agricultural Museum
(Revival of a tradition)

In 1991 the Town Cultural Centre in Törökszentmiklós invited tenders for a nationwide competition of corn-baby makers. The object of the competition was to find those people who still know and practise corn weaving and knotting.

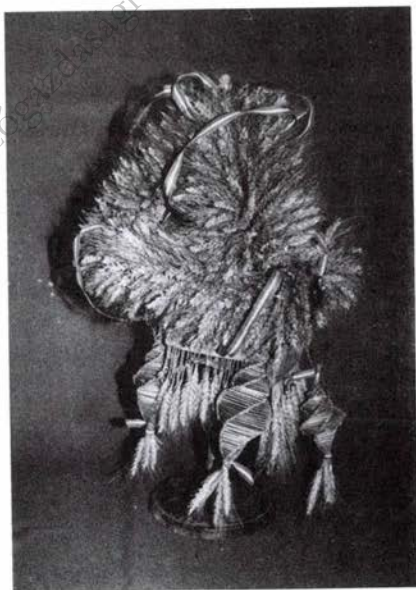
Prize-winner works of this competition got to the collection of the Hungarian Agricultural Museum in August 1992. The author is presenting some types from among these works while making perceptible alterations of their forms in the course of times and the evolvement of new forms. Within the frame of interviews the makers spoke about when and how they had learned ear weaving, what types they were making and what made them to foster this tradition getting gradually forgotten. Their narrations are interesting also because the youngest of them was 16, and the oldest 76 years old.

The author also touches upon the importance of making these traditions and customs known and continued by the new generation.

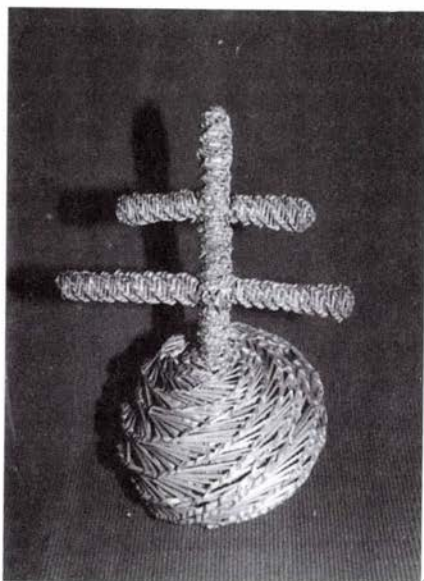
Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

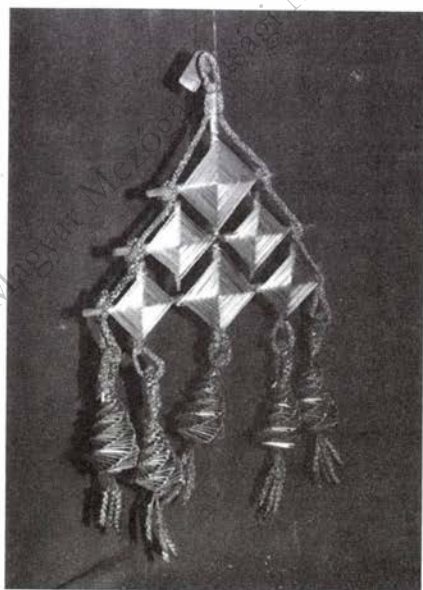
91. Martonvásári aratókoszorú

92. „Aratóház”

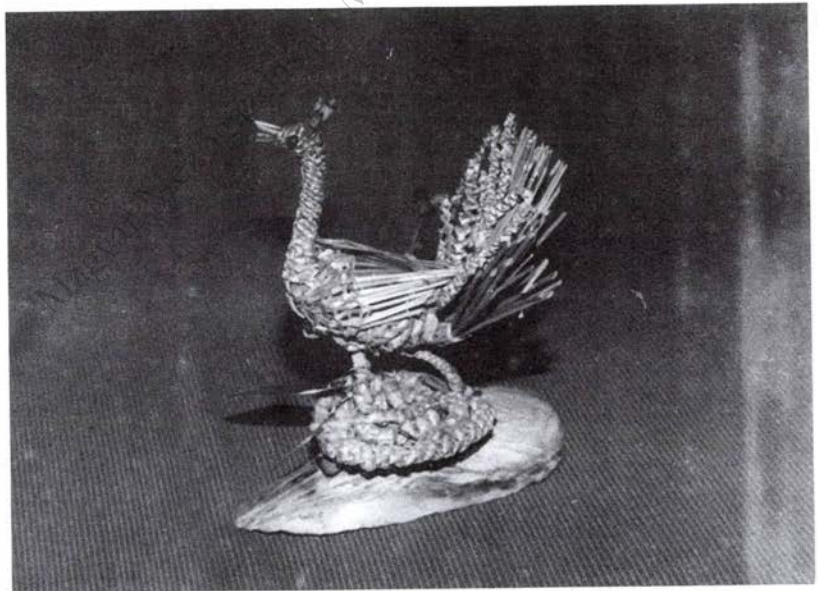
93. Országalma

94. Falidísz

95. „Család”

96. „Páva”

KÖRNYEZETKULTÚRA, KÖRNYEZETI NEVELÉS A MÚZEUMPEDAGÓGIÁBAN

Darvasné Molnár Anna

A Vajdahunyadvárat az Országos Műemléki Felügyelőség 1991-ben nyilvánította műemlékké. Tanulmányom kései tisztelgés ALPÁR Ignác munkássága előtt, és művelődéstörténeti bevezetője, megalapozója egy, az épített és a természeti környezetet egységes egészként kezelő, azt megismertetni, értékeit tudatosítani szándékozó múzeumpedagógiai programnak. E téma választására természeti környezetünk pusztulása mellett a Vajdahunyadvár műemlékké nyilvánításának visszhangtalansága is késztetett. A Hősök terétől vezető autóút mellett sorakozó, megcsontított platánfák látványa, a bővíjárások hada, a tömegrendezvények után mindent elborító szemét, a kutyaúsztatónak használt Városligeti-tó a tehetetlenség és a tenniakarás felemás érzését kelti bennünk. Meggyőződésem, hogy a környezetkultúra alacsony szintje mindenfajta fejlődés gátja, és kulturális örökségünk értékeinek megismerése nemzeti azonosságtudatunk része.

A Városliget történetéből

Az egymást követő korok építészeti stílusai jellemző kertépítészeti stílust is vonzottak, a kastélyok és a hozzájuk tartozó kertek tervezésekor együttes hatást kívántak elérni. Ma a parképítés, a kertrekonstrukció jelentősége nő Magyarországon is. A településfejlesztési koncepciók kidolgozásakor a térségi, területi szemlélet,¹ az ökológiai és építészeti ismeretek együttese felértékelődik; szükséges lenne, hogy ezeket a szakmai követelményeket széleskörű társadalmi igény erősítse. A „házyári építkezés” korszakának kísérő jelensége a fantáziátlan (és a tárgyilagosság kedvéért, sokkal olcsóbb) lakótelepi parkosítás. Ennek következtében a parkokról, közkertekről eléggé szegényes, kialakulatlan kép él a társadalmi tudatban.

A Városligetet ma is meghatározó kertépítészeti stílus a reformkor szellemiségéhez vezethető vissza. Az akkor kialakított parkba később, a millenniumi kiállítás idején több mint kétszáz épületet emeltek. A nagyszabású építkezés sok fa kipusztításával járt. A Városliget építészeti alkotásait mégis a természeti környezetbe tervezték, az épületek és környezetük ma is harmonikus egészként, együttesen hatnak. Idézzünk néhány forrást a Városliget történetéről! „A tájkerteket ebben az időben — írja a kérdés alapos ismerője, BALOGH András — rendszerint előfásított területből formálták. Így született a Mária Terézia uralkodása alatt ültetett Stolz féle városerdőből a Városliget, amely ténylegesen városi közparknak épült, s amelyet a város zöldterületi igénye hozott létre a kor parkjai közül oly

korán, hogy többen ezt tartják az ismert közkertek közül az első igazán közkerti célú parknak Európában”.²

„Városligetnek, vagy Újnépkertnek neveznek — szól SCHAMS Ferenc tudósítása 1822-ből — a város birtokában levő 308 holdnyi sík földet. A Király utca végén kezdődik. A Terézváros szélső házait elhagyva, nyomban belépünk a nagy, lombos nyárfasorba, amelyet mindkét oldalán megnyírt vadgesztenyefák szegélyeznek. A fasorban nemcsak a fakoronák pompás árnyékát élvezzük, hanem a kilátást is a kétoldalt elterülő szép szőlő, gyümölcs és díszkertekre, amelyek az új, száz öl átmérőjű köröndig húzódnak... 1808-ban a Királyi Szépítő Bizottmány vette gondjaiba,...ez a mindent megszeépítő intézmény szigorú feladatának tüzte ki, hogy a mulatóhelyet újabb területtel bővítse, újabb ültetvényekkel kösse meg a futóhomokot, és kiszárítsa a mocsarakat,... A Nádor javaslatára pályázatot írtak ki, amely 200 arannyal jutalmazza a mulatóhelyről készítendő legjobb tervet. A jutalmat Nebbien Henrik gazdasági tanácsos kapta, aki a helynek megfelelő, s a kivitelre legalkalmasabb tervet készítette. A nagylelkű szerző maga is a terv megvalósítására ajánlotta fel a neki kínált munkadíjat, majd a nemesség és a tehetősebb polgárság önkéntes adományokkal segítette a munka támogatására, s így végül 1818 őszén megkezdheték a nagyarányú terv megvalósítását...”³

„Ha egy korabeli térképen — olvassuk ismét BALOGH András könyvében — a Városmajort, a Margitszigetet, a Városligetet, az Orczy-kertet és a hajdani Nádorkertet zöldre színezzük, akkor egy hatalmas ív elemeit kapjuk, a 19. század első évtizedeiben Pestet körülölelő ligetekkel, a budai hegyek zöld koszorújának folytatásaként fogja körül a várost.”⁴

Szomorú látvány fogadna bennünket, ha egy mai térképen jelölnénk zölddel az előbb idézett térkép alapján azokat a területeket, ahol még most is összefüggő zöldterületek vannak, beleértve a budai hegyek mára már ugyancsak megtépázott zöld koszorúját is. Nem valószínű, hogy első közparkunk, a Városliget létrejötté óta kétmillió lélekszámúra nőtt fővárosunk zöldterületi igénye kisebbé vált volna. Csak mintha a közpark nagyobb közösséget boldogító szerepét nem vennénk figyelembe, s a fejlődés és fenntartható fejlődés különbségét szem elől tévesztve, rövidtávú vagy vélt érdekeinket helyeznénk előtérbe. A Liget — a megtartásukért tett erőfeszítések, a ráfordított nagy összegek ellenére — más zöldterületeinkkel együtt pusztul.

Meggyőződésem, hogy a Liget változásait, gyönyörűségét és romlását is azok érzékelik igazán, akik itt dolgoznak, éveken át, nap mint nap erre járnak. Szót emelni érte kötelességük! A Városliget belső részén nincsenek lakóházak, itt többnyire kulturális intézmények, múzeumok épültek. A kérdés tehát önmagunkhoz: Mi a Liget megőrzésének módja, lehet-e ebben a kultúráközvetítőknek komoly feladata?

”A hely szelleme”

Melyik a Liget igazi arca, mi tartozik védendő értékei közé? Tényként fogalmazható-e meg, hogy pusztul a Liget, vagy esetleg a saját értékrendemben kitüntetett helyen szereplő dolgokat váltják fel mások számára értékesek? A Városliget egyike első közparkjaink-

nak, Európa-hírű közgyűjteményeket őrző műemlék épületekkel, kultúrtörténeti, városképi jelentősége egyértelmű. A hely ismerete, mely annak szeretetéhez és megóvásához vezethet, nem ismerethalmoz. A lényeg sokkal inkább a hely „lelkéént” vagy „szelleme-ként” határozható meg. Feladatunk nem vált egyszerűbbé.

A hely a Vajdahunyadvár és a Városliget, kiindulva a várat körülölelő részből. Az ismertető kedvelt fordulata szerint: A Városliget Széchenyi-szigetén emelkedik a Magyar Mezőgazdasági Múzeum soktornyú épületsorozatja, a Vajdahunyadvár. A műemlék épületegyüttes, mely ALPÁR Ignác tervei alapján a honfoglalás ezredik évfordulójára rendezett ünnepségsorozat részeként, a történeti kiállítás bemutatására épült ideiglenes csarnokként, a hazánkban fellelhető jellegzetes építészeti stílusokat (román, gótikus, barokk, reneszánsz) vonultatja fel, helyenként átvéve egy-egy épület jellegzetes részeit, elemeit. Építészeti emlékeink között sok példát találunk arra, hogy egy-egy vár, palota, kastély több korszak stílusának jegyeit viseli magán, de közben évszázadok telnek el, míg az az egymást követő nemzedékek szándéka, keze nyomán eggyé ötvöződik.

Itt viszont egy évezred építészeti stílusai néhány év alatt kerültek egymás mellé. Tehát ALPÁR Ignác áttételesen, jelképpé sűrítve idézi a honfoglalástól a századfordulóig eltelt évezredet.

Ez a tény a „hely szellemének” egyik forrása. A századforduló minden ellentmondá-
sosságán kívül magán hordozza ez az épület azt is, hogy monumentális díszletnek készült.

Rossz megközelítés elszántan keresni azt, amit nem sugallhat: elődeink a bennélők hétköznapjait. Lépcsőit nem koptatták várurak és szolgálók, fényes termeiben nem báloztak. A Kerengőben sem sétáltak csendes léptű apácák, s a Jáki-kápolna, a Jáki-templom „mása” is könyvtárnak épült. Az első világháború alatt szentelték templommá. Mint díszlet, az ideiglenes csarnok eredeti rendeltetése kiállítóhely volt, s a maradandó anyagból létrehozott végleges épület közel száz éve a Magyar Mezőgazdasági Múzeum kiállításainak ad helyet. Így a múzeum és a benné dolgozó múzeumi munkatársak tevékenysége mintegy másik forrását jelentik a „hely szellemének.”

Az épületegyüttes stílusa és a múzeum gyűjteményei, a kiállítások tárgyi anyaga között azonban nagy a távolság. Az „építészeti szép” és a „természeti szép” együttesének eszméje, mely a gótikus szentélybe helyezi a bögő szarvast, nem a mi korunké. A kérdés azonban minden idők minden műzeológusához szól, aki itt kiállítást tervez: a kiállítások mit vállalnak az épület stílusából? Mert lehet a kiállítás összhangban a hellyel, lehet kontraszthatásra törekvő, csak a hely szellemétől független nem. A kiállításlátogatás nem a terem ajtajánál kezdődik. A látlat nem választható el a környezetétől, létrehozásakor a hely ismerete nélkül bizonytalan, esetlegessé válik az ahhoz való viszonyulás.

Alpár Ignác és a századfordulós építészet

Az Ezredéves Kiállítás történelmi főcsoportjának épületét ALPÁR Ignác műépítész tervezte. A „hely szellemének” nagyon is nehezen megragadható lényegét kutatva, végig kell gondolnunk az épület keletkezésének szélesebb körben is ismert történetén kívül azt, hogy az épületegyüttes milyen jelentőségű ALPÁR Ignác munkásságában, s a századfor-

duló építészetében. GERLE János, a századforduló magyar építészeti törekvéseinek kiváló ismerője így ír erről: „Az ezredéves évforduló és az első világháború közötti időszak nem tekinthető egységes stíluskorszaknak. Az építészeti irányzatok is sokfélék. Egymás mellett és egymást áthatva vannak jelen a romantika utolsó megnyilvánulásai, a historizmus különféle ízlésváltozatai, a kialakulóban lévő neobarokk és a kialakulóban lévő neoklasszicizmus, a külföldi példák nyomán tért hódító és azokat követő modern áramlatok (a Jugendstil, a szecesszió, az art nouveau), a funkcionalista építészetet előlegező konstruktív törekvések és azok a különféle kísérletek, melyek a független magyar nemzeti stílus megteremtését szolgálták, maguk is különböző előzményekre támaszkodva. Az új építészeti törekvések összességének megnevezésére a dr. Kubinszky Mihály által régen javasolt kifejezést, a („századfordulós építészet”) meghatározást használják.”⁵

A századforduló építészetében keresve az épületegyüttes jelentőségét, megállapíthatjuk, hogy annak megítélése nem egyértelmű. Egyetlen példa ennek alátámasztására. HAÁSZ András fotóművész Magyarországot bemutató reprezentatív albumának 125 színes felvétele közül ugyan nem maradhatott ki a Vajdahunyadvár, de a képaláírás elgondolkodtató: „A tér mögött, a Városligetben furcsa épületegyüttes található, az ún. Vajdahunyadvára, mely a történelmi Magyarország nevezetes építészeti emlékeinek ötvöze- te.”⁶ A Magyar Értelmező Kéziszótár szerint a furcsa a megszokottól (érdeklődést vagy megütközést keltő módon) eltérő, különös.

Az épületegyüttesben az Ezredéves Kiállítás bezárta után a Magyar Mezőgazdasági Múzeum kezdte meg, és lassan száz éve folytatja tevékenységét. A reneszánsz-barokk épületrész déli, hátsó homlokzatának középső, ún. német tornya előtti részen helyezték el DARÁNYI Ignácnak, a múzeum alapítójának hatalmas ülőszobrát. A KISFALUDI STROBL Zsigmond alkotta szobron a következő latin nyelvű felirat állt: „Si monumentum Quaris, circumspice!” (Ha emlékművét keresed, tekints körül!) DARÁNYI Ignác méltó, nagy emlékműve a Magyar Mezőgazdasági Múzeum, de éppoly méltó, nagy emlékműve ALPÁR Ignác műépítésznek, az épület alkotójának. A Vajdahunyadvár épületét 1991-ben nyilvánította az Országos Műemléki Felügyelőség műemlékké, de ezt a DARÁNYI-szobor már nem érte meg. A századfordulón, az ALPÁR Ignác vezette építészeti irodában sok díjnyertes pályamű, bérházak és középületek terve készült, többségében historizáló, eklektikus stílusban. Műtermében a kor sok jelentős építész dolgozott több-kevesebb ideig. Irodaépületeire jellemző a tágas, korszerű, funkcionálisan kiváló belső téralkítás. Életművének mégis legjelentősebb állomása az Ezredéves Kiállítás történelmi főcsoportja épületére kiírt pályázat mindkét fordulójának megnyerése. ALPÁR Ignác az első pályázathoz készített jelentésében írja: „...a történelmi kiállítást különböző koroknak megfelelően egy román, egy gót egy reneszánsz és egy keleti formájú épületesoportba kellene foglalni, annak a törekvésnek az igazolására, hogy a jövő ezredév működését azzal kezdjük meg, hogy egy speciális magyar stílt megalkotását megkíséréljük.

A Keletre kell törnünk, ha magyar stílt akarunk alkotni. Én kötelességet akarok teljesíteni, amikor ezredéves fennállásunk alkalmával ezen eszméhez szerény tehetséggel hozzájárulok.”⁷

ALPÁR Ignác műhelyéből a már említett bankokon, irodaházakon kívül is sok korszerű középület terve került ki, s arra utal a fent idézett jelentés is, hogy a jövő ezredévet kezdő megújulás, a korszerű és egyszerre jellemzően magyar építészeti stílus megalkotásának részesévé kíván válni. A „századfordulós építészeti” néven összefoglalt megújulási törekvéseket LECHNER Ödön neve fémjelzi. Ez az időszak ellentmondásoktól sem volt mentes, de mi inkább azt emeljük ki belőle, hogy ekkor egyszerre volt jelen mind az új, modern kor kezdete, mind a letűnő, hősi múlt. ALPÁR Ignác élete fő alkotása, a Vajdahunyadvár ez utóbbihoz kötődő műalkotás. Művét GERLE János „a historizmus eszméjének csúcsteljesítményeként értékeli.”⁸

Az Építőmesterek Ipartestülete a főváros támogatásával 1931-ben ALPÁR Ignác emlékére szobrot állíttatott, mely ma is látható a Mezőgazdasági Múzeum előtt. 1958 óta ALPÁR-éremet adományoznak az építőiparban kimagasló műszaki, gazdasági, tudományos vagy oktatási eredményt elérő személyeknek.

Módszerek (gondolatok a módszerekről)

Múzeumpedagógiánk célja a helyi környezet megismertetése, illetve az ehhez vezető utak keresése. Néhány eddigi, most folyó, vagy a közeljövőre tervezett kiscsoportos foglalkozás során próbáljuk ki a gyakorlatban ennek figyelembevételével tervezett módszereinket, és az ezekhez készített eszközeinket. E munka során kristályosodott ki a szándék parttalanságából megfogalmazott cél: Korcsoportonként megfogalmazni az elérhető ismereteket, és meghatározni a cél elérését segítő eszközrendszert. Az óvodai környezeti nevelés kézikönyvében olvassuk: „A környezettel kapcsolatos mindennapi emberi viselkedések elemzése alapján meg kell állapítanunk, hogy a környezetkultúra területén Magyarország igen alacsony színvonalon van. Szemben például a skandináv országokkal, ahol az emberek gondolkodásától, a társadalom szellemiségétől igen távol áll a természet tisztítása, pl. a virágszedés, növénygyűjtés vagy az állatok befogása. Nekünk még meg kell tanulnunk, el kell fogadnunk azt a tényt, hogy a természetben való viselkedés, a környezetünk élőlényeivel szemben tanúsított magatartás is része a társadalmi beilleszkedés folyamatának. Éppen ezért e viselkedési magatartás bizonyos alapelemei korai gyermekkorban alakíthatók ki. Ha ebben az időszakban elmulasztjuk ezt, akkor társadalmi szempontból hiányos személyiségjegyekkel bíró generációk nőnek fel.”⁹

A múzeum és közvetlen környezetének megismertetésével a környezetkultúra, a környezettudatos, kulturált magatartás fejlesztésére törekszünk, nem szeretnénk, ha múzeumpedagógiánk e része kis „Városliget-tanná” zsugorodna. Ezért környezetünk, a Vajdahunyadvár és a Városliget megismertetése szemléletében és módszereiben is messze túlmutat tárgyán. Az épület eredetileg is a jelentős európai építészeti stílusok magyarországi megvalósulását volt hivatva bemutatni, a liget, angol- vagy tájkert, szellemisége szintén az európai kertépítészeti történetébe ágyazva, az európai stílusokkorokkal összefüggésben értelmezhető. A Vajdahunyadvár természeti környezete, a Városliget tájképi kert, melynek legjellemzőbb növénye a fű, a fa, a „természeteshez” közelállóként harmonizál a korstílusokat ötvöző épülettel.

Lényeges módszerbéli elv a környezet egységes egészként való felfogásának segítése, az épített és természeti környezet együttes védelme.

Ha ugyanis egészként, harmonikus egységében észleljük, a megismertetés, megőrzés szándékának is együttességében kell vonatkoznia az egészre. Azokat a megközelítési módokat kell megtalálnunk, amelyek szintetizálnak, és a szétválasztás helyett az egészként való felfogást segítik. Kiindulópontunk olyan etika, tehát olyan értékrendet fogadunk el és törekszünk elfogadtatni, melyben az élet tisztelete mellett az emberiség kultúrájának tisztelete is bennfoglaltatik, minthogy az emberi élet az emberi alkotásokkal válik teljessé.

A természetvédelem középpontjában a természeti értékek megőrzése áll, az épített környezet, maga az építés változtatást jelent (első lépése éppen a természet megváltoztatása), az együttes védelem alapja e feloldhatatlannak tűnő ellentmondásnak a feloldása. A fenntartható fejlődés eszméje a megőrzés és változtatás olyan egyensúlyát tételezi fel, melynek során az egyik nem jelenti a másik ellehetetlenülését. Ez a megközelítés is emberközpontú, de mivel a változtatás az ember létével egyidejű, az emberiség létezésének feltétele is. Törekedni a változtatás teljes megszüntetésére nem, csak a megtartás-változtatás harmóniájára lehet, innen közelíthető meg az ember alkotta környezet és a természeti környezet még épségben őrizhető részének elfogadható egyensúlya, s megvan az ember alakította természeti környezet jelentősége, helye is ebben az egyensúlyban.

A felfedezés, megfigyelés, megismerés, környezetalkotás, környezeti tudatosság, környezetkultúra folyamatában a tervezés, a tudatosság lépésről lépésre egyre nagyobb jelentőségű. A felfedezés a véletlen találkozás, rácsodálkozás következménye is lehet, illetve múzeumpedagógusként magunk teremtjük az alkalmat a felfedezésre, az élményt, a hatást „rábízhathatjuk” az épületegyüttesre és a Ligetre.

A múzeum elsősorban vizuális élmény, és a látvány élménye a továbbiakat meghatározó motiváció. Természetesen a megfigyelés lehet a felfedezést követő, és van csak egyéni érdeklődésből eredő folyamat, de itt már megnő a nagyobb összefüggések ismeretének jelentősége és a környezet alaposabb ismeretében történő rendszerezés szerepe. Az előbbiekből következően fokozottan érvényes ez a megismerés folyamatára, melyben nagyobb az irányító pedagógus szerepe.

Környezetpedagógiánk ökológiai rendszerszemléletű. Az iskolarendszerű oktatás-nevelés és a múzeumpedagógia szoros összefüggése természetes, az iskolai képzést figyelmen kívül hagyó múzeumpedagógia nincs, vagy olyan rossz hatásfokú, hogy kár beszélni róla. A gyerekek, akiknek múzeumpedagógiai programunkat tervezzük, iskolarendszerű oktatásban vesznek részt, életkori sajátosságaik mellett neveltségi szintjükről, tárgyi ismereteikről és a világról alkotott képükről is kell, hogy fogalmunk legyen. A mi munkánk ehhez kapcsolódik, és az iskolapedagógusokéval közösen alakul. Fontosnak tartom a kölcsönösséget: az iskolában dolgozó pedagógusoknak tájékozottaknak kell lenniük a múzeum nyújtotta lehetőségekről. Szükség lenne olyan folyamatos pedagógus továbbképzésre (minden régióban), mely a múzeumok gyűjtőkörével, működésének alapjaival, kiállításai-val, az iskolarendszerű oktatás és a múzeumpedagógia főbb eltéréseivel ismertetne meg.

(Iskola: kötelező részvétel, kötött óraszám, kerettanterv, tanterv, osztályra vonatkozó követelmény és értékelési rend, stb. Múzeum: az egyéni érdeklődésre nagyobb tér, élményszerű, elsősorban vizuális élmény, az ismeretátadás, értékelés, számonkérés megegyezően alapuló, kötetlenebb módja, nagyobb lehetőség az egyéni különbségek figyelembevételére, stb.). Ezek az eltérő hatások, ha tudatosan, jól építünk rá, egymást erősítik. A korszerű pedagógia a hagyományos kereteken túllép, a környezeti nevelés — lényegéből adódóan — sem szorulhat az iskola falai közé.

Eszköz, eszközzrendszer

A vizuális megismerésnek itt — a megismerés tárgyának sajátosságai folytán — elsődleges szerepe van. Az ember élménycinek közel háromnegyede vizuális élmény, miközben vizuális kultúránkon, neveltetésünkön és nevelésünkön ugyancsak érezhető a verbális kultúra hagyományos túlsúlya.

A környezeti nevelés módszertani kultúrája is most van kialakulóban, ezért fontosnak tartom a legkiválóbb hazai és külföldi gyakorlattal megismerkedni. A tapasztalatok alkalmazásának a helyi környezet megismertetésében meghatározó szerepe lehet.

A helyi környezet a megismerésnek nemcsak tárgya, de meghatározó kiindulópontja is. Ezt fontos szemléleti kérdésnek tartom. Tehát nem Európa gótikus építészetének remekői (a Mont Saint-Micheltől a prágai St. Vitus-templomig) vezetnek el a környezet megismerésének dolgozatomban vázolt szemlélete szerint a múzeum épületének megismeréséig, hanem a látvány, a valóságos élmény feldolgozása, elemzése során jutunk el általánosabb, bővülő körben a gótikus épületrészre, az erdélyi Vajdahunyadvárig, és ahhoz a szellemiséghez, mely a gótikus építészet szülője. De hasonlóképp, nem a brazil esőerdők pusztulása kell, hogy rádöbbsen, lám, valamitől a Liget fája is pusztulnak...

A megismertetés eszközeinek egy része rendelkezésünkre áll, más részét be kell szereznünk, illetve el kell készítenünk. Maga a megismerés tárgya is, elemeiben, a szemléltetés eszköze. Az eszközök sokasága, halmaza eszközzrendszerre csak a cél elérése érdekében választott módszer (módszerek) szerint csoportosítva válik. A járatlan úton haladásnak szigorú szabályai vannak, nem vezérelhet a megszokás. Az eddigeből (is) következően olyan módszereket kell választanunk, melyek a helyi környezet élményéből, annak megismerésétől vezetnek a környezetkultúrához, s eszközzrendszerünk ezt a folyamatot kell, hogy segítse. A „szigorú szabályok” igazán nem merevséget jelentenek. A tevékenységek tervezésekor tág teret adunk az egyéni érdeklődés, alkotókészség, képesség megnyilvánulásainak. A zenei improvizáció sem a szabályozatlanságon, a zene nyelvének nem ismerésén alapul.

Eszközzrendszerünk fejlesztésénél egyrészt figyelembe kell vennünk, hogy egyéni megközelítés szerint sokféle variációs lehetőséget biztosítson, másrészt, hogy a múzeum nyitott intézmény, látogatását főleg — különösen a felnőtt korban — egyéni érdeklődés motiválja. Látogatóink különböző korú, műveltségű, érdeklődésű emberek, s míg szívünk szerint igen széles körben szeretnénk megismertetni épített és természeti környezetünket, nyilvánvaló az is, hogy nem alkothatunk minden korcsoportnak külön eszközzrendszert. A

szemléltetés eszközei itt variációk egy témára, és a variálhatóságra az előbb mondottak miatt figyelniük is kell.

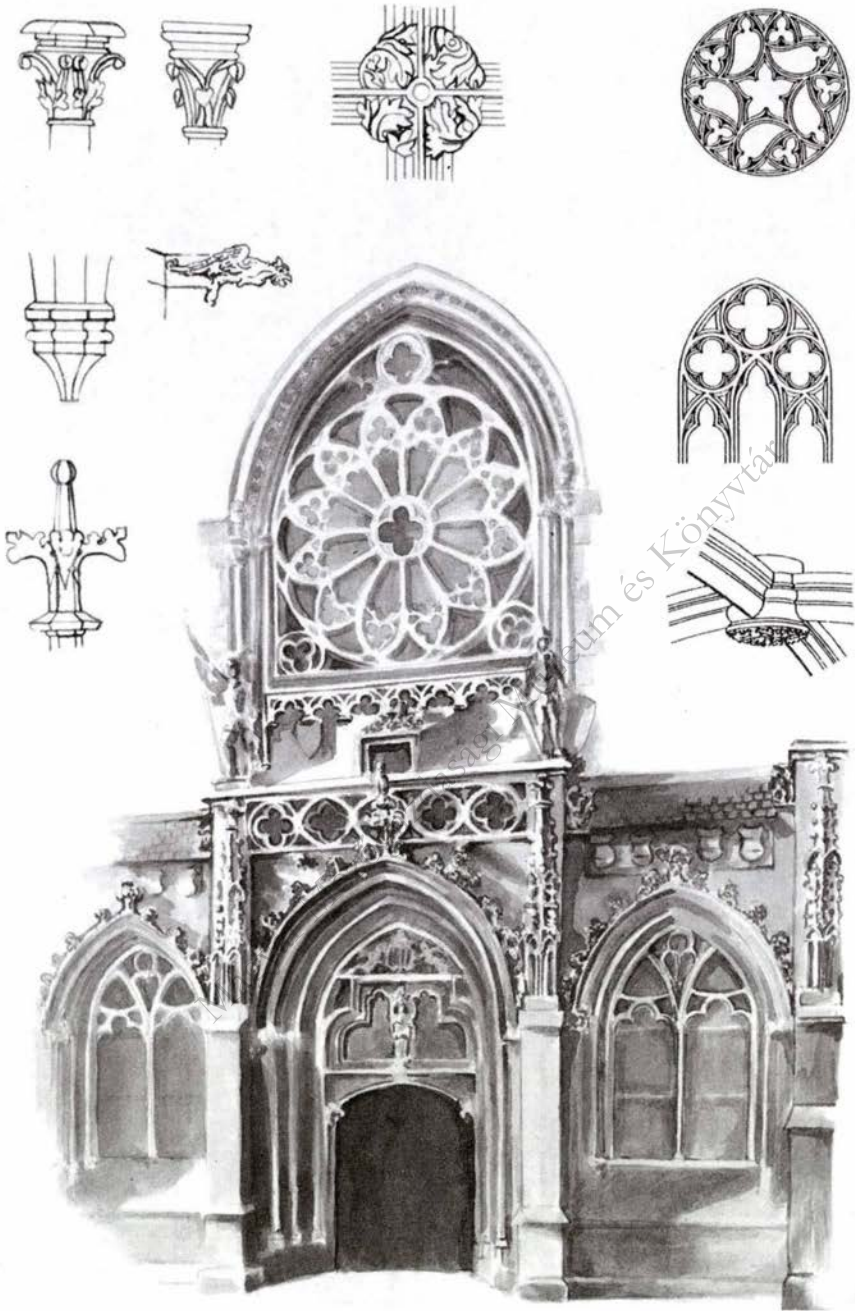
Ismerve a látogatói szokásokat, tudjuk, hogy az iskolás csoportokon kívül, ahol a rendszeres látogatás szervezett formában, és gyakran a csoportot vezető tanár pedagógiai elképzelése alapján történik, a Mezőgazdasági Múzeum visszatérő látogatói a kisgyerekes családok is, és azok a felnőttek, akiknek szabadidős szokásai közé tartozik a hétvégi ligeti séta. Ez egy együttes program: séta a ligetben és betérés a múzeumba.

Legáltalánosabban azt a mód- és eszközrendszert szeretnénk megvalósítani, mely számukra teszi lehetővé a Vajdahunyadvár épületegyüttese és a Városliget mélyebb megismerését. Kiinduló élmény a látvány: nekünk arra kell lehetőséget adnunk, hogy aki a témával kapcsolatos további ismeretekhez szeretne jutni, hozzájusson a múzeumban. A lehetőségek, feltételek egy része adott, csak a figyelmet kellene ráirányítani, az összefüggéseket feltárni. Ennek egyik jelenleg is gyakorlott módja a tárlatvezetés. Arra gondolok, hogy kiállításaink történeti folyamat részeként, vagy a kialakulás történetének háttérét is megjelenítve bemutatják pl. a kertek, parkok létrejöttét, alakulását (A kertészet története Magyarországon), a védett természeti értékeinket és a védelem szabályainak, törvényeinek alakulását (Természetvédelem Magyarországon), jellemző fafajákat, hazánk őshonos állatait (Az erdőgazdálkodás története Magyarországon, Vadgazdálkodás és vadászat Magyarországon). Környezetvédelmi-nevelési munkánkhoz hiányzik az a kamarakiállítás, mely az épület történetét, ALPÁR Ignác munkásságában elfoglalt helyét mutatná be. Talán a millicentenárium évében, mely a Vajdahunyadvár felépítésének századik évfordulója is, megvalósul.

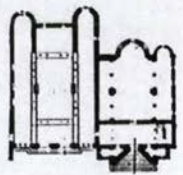
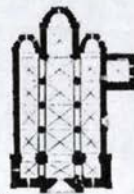
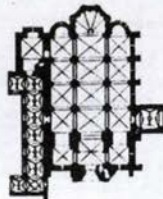
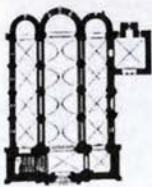
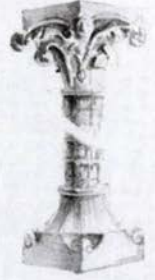
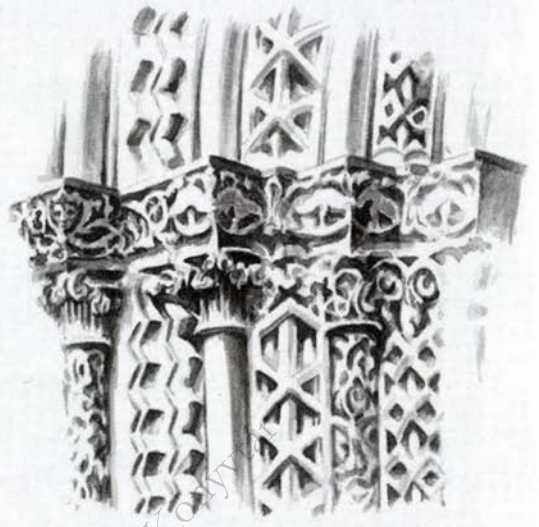
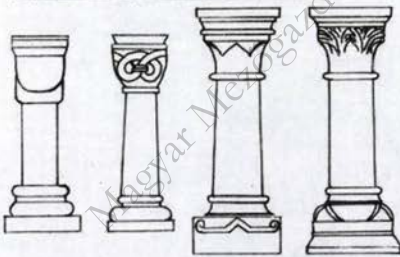
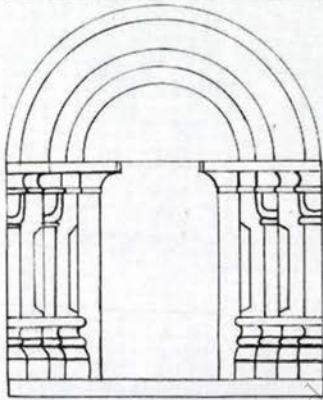
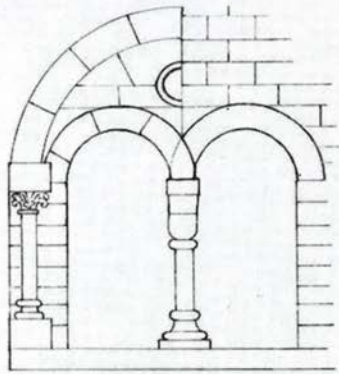
Nagyon fontosnak tartom továbbá, hogy — a kiállítási térben vagy azon kívül — legyen a múzeumban olyan pihenőhely, ahol nyitott polcokon sorakozhatnának az épület keletkezésének korát, a századvég Budapestjét bemutató kötetek, helytörténeti, építészeti könyvek, növény- és állathatározók, a „zöld könyvtár” más kötetei. Múzeumi kiadványok, programfüzetek mellett diaképek és képzőművészeti lapozók segíthetnének az épületegrészetek, épületelemek, ligeti fák cserjék, madarak alaposabb megfigyelésében.

Ezt a szemlélődésre alkalmas kis sarkot, három-négy asztallal, néhány székkal abban a komplex foglalkoztató teremben alakítanánk ki, ahol a technikai eszközök és a manuális foglalkozások eszközei és nyersanyaga, műtárgymásolatok és a korszerű múzeumpedagógia más eszközei is helyet kapnának.

Korszerű múzeumok, szerte a világon, rendelkeznek ilyen termekkel. Nálunk még a szándék sem mondható általánosnak. Érdemes elgondolkodni a Természettudományi Múzeum foglalkoztató termékének egyhangúlag lelkes fogadtatásán, növekvő népszerűségén. Módszerbeli megfontolások is a mellett szólnak, hogy a tanterv szerint megvalósuló rendszeresebb, kötöttebb kiscsoportos foglalkozás és az egyéni érdeklődésen alapuló önművelés színtere ne különüljön el. Ez nemcsak az eszköztár egy részének közös használata miatt fontos, hanem azért is, mert a korszerű pedagógia, s még inkább a korszerű múzeumpedagógia szabad átjárást biztosít a cselekvés-megismerés: irányított és egyéni érdeklődés által motivált formái között.

97.

98.

99.

A múzeumi közművelődés, és ezen belül az igényes múzeumpedagógia, nem mondható a tématervrrel és követelményrendszerrel, foglalkozási és számonkérési módszerekkel együtt végiggondolt, hosszabb időszakot felölelő, rendszeresen megvalósuló kiscsoportos foglalkozási formákról, lehetőleg több korcsoportban. Dolgozatomban csak a helyi környezet és a kiállításainknak helyet adó épület, a „hely szellemének” megismertetése lehetőségét öleli fel. Alapfeladatunk a múzeumi közművelődési munka során a múzeum tudományos tevékenységének megismertetése.

Ezt a célt jól szolgálhatják a kiscsoportos foglalkozások, ahol a muzeológus és a csoportok között kialakuló párbeszéd lehetővé teszi az alkalmazott módszerek felülvizsgálatát.

A Nemzeti Alap Tanterv (NAT) természetismeretre, környezeti nevelésre vonatkozó fejezetein kívül ismernünk kell a szemléletünkhöz közelálló alternatív környezetismereti tanterveket, terveket. Ismernünk kell a helyi környezetet megismertető foglalkozási formákat és lehetőségeket is, hogy a szemléltetés eszközeit, a variációs lehetőségekre is ügyelve, tervezni tudjuk¹⁰ (97-99. kép). Helyi környezetünk megismertetésének egyedi értékei mellett kell, hogy általánosítható tapasztalatai is legyenek, s remélem, az eszközök használhatóságának tapasztalatai is túlnőnek saját felhasználási körünkön.

JEGYZETEK

¹Magyarországon 1964 óta folyik önálló egyetemi szakon tájépitészképzés, nagyon kis keretszámmal.

²BALOGH András 1983 MTV Mnérvá 70. p. (Magyar Televízió Pusztuló műemlékeink nyomában és Történeti kertek című adássorozatai alapján.)

³SCIAMS Ferenc uo. 71. p.

⁴BALOGH András 1983. MTV Mnérvá uo. 72. p.

⁵GERLE J. — KOVÁCS A. — MAKOVECZI. 1990. 11. p.

⁶HAAÁSZ András 125 színes kép Magyarországról.

⁷GERLE J. — KOVÁCS A. — MAKOVECZI. 1990.

GERLE János: Gondolatok a magyar századfordulós építészetéről 11. p.

⁸GERLE J. — KOVÁCS A. — MAKOVECZI. 1990.

GERLE János: Gondolatok a magyar századfordulós építészetéről 11. p.

⁹ACSAI G. — HEGEDŰS A. — VIZYI. 1990. 3. p.

¹⁰Képek jegyzéke:

I. Vajdahunyadvár. Jáki kápolna épületmotívumai és román kori stílusjegyek.

II. Vajdahunyadvár. Gótikus épületrész (rózsaablakkal) és gótikus építészeti elemek.

III. Vajdahunyadvár. Díszítőelemek a barokk- reneszansz épületrészből.

A tusrájakat DARVAS Péter grafikus készítette, a Művészeti és Szabaművelődési Alapítvány pályázati támogatásával.

IRODALOM

- BENDA Kálmán 1991. Történelem. In: Népfőiskola tegnap, ma, holnap. Szerk.: Harsányi István (200-203 p.) ACSAI Gézáni, Hegedős Anikó, Vízay Istvánné dr. 1990. Környezeti nevelés az óvodában.
- DARVAS Lászlóné 1993. A Városliget. Új Pedagógiai Szemle 93/10. sz. Folyóirat. Budapest.
- DERCSÉNYI Balázs 1992. Műemlékvédelem In: Környezetvédelem. Természetvédelem Település- és területfejlesztés. Épített környezet védelme. 1992. Szerk.: Szunyoghné Révbíró Judit Budapest KGI (91-95 p.) Ember és környezete. Választható középiskolai tankönyv 1990. Szerk.: Kohl Ágnes OPI.
- GERLE János — KOVÁCS Attila — MAKÓVÉCZ Imre 1990. A századforduló magyar építészet. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
- GODET Jean-Denis 1986. Baume und Straucher Hinterkappelen/Bern 1993. Fák és cserjék Budapest.
- Harmadik Környezetvédelmi „Nyílt Nap” 1991. november 14. Szerk.: A Környezetvédelmi Bizottság megbízásából dr. Pirityi Ottó.
- HAVAS Péter 1991. Alternatív környezetismeret 1-4. osztály tanterve. Budapest.
- JUHÁSZ-NAGY Pál 1992. Vázlatok az ökológiai kultúra tematikájához. Budapest.
- JUHÁSZ-NAGY Pál, ZSOLNAI László 1992. Humánökológia. Az ökológia reménytelen reménye. Főtűvös Loránd tudományegyetem Természettudományi Kar. Budapest.
- KÁRÁSZ Imre 1990. Ökológiai és környezetvédelmi alapismeretek. Tanári segédkönyv. KTM Magyar részvételű nemzetközi egyezmények. Természetvédelem. 1989 KVM Nemzetközi Kapcsolatok Főosztálya Szerk.: Lakosné H. Alojzia.
- MATOLCSI János 1971. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum működésének 75 éve. Budapest.
- Pusztuló műemlékeink nyomában 1983. Készült a Magyar Televízió Pusztuló műemlékeink nyomában és Történeti kertek című adássorozatai alapján Szerk.: Ézsaiás Anikó és Szakály István RTV-MINERVA Budapest.
- SCHAMS. Franz Vollständige Beschreibung der... Stadt Ofen in Ungern. Ofen. 1822. Universitäts Druckerei.
- TAKÁCS Imre 1967. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum rövid története. Mgm Füzetek 19. sz. Budapest.

ENVIRONMENTAL CULTURE, ENVIRONMENTAL EDUCATION IN MUSEUM-PEDAGOGY

Present study is a belated homage to architect Ignác Alpár, builder of the Vajdahunyad Castle, and, at the same time, it is the theoretical introduction of a museum-pedagogical project setting out from the particularities and values of local surroundings. People perceive the surrounding world as a whole, without separating its natural and man-made elements. Our immediate surroundings are the art memorial group of buildings of the Hungarian Museum of Agriculture, the nearly one hundred year old Vajdahunyad Castle with the City Park, one of Europe's first public gardens around it. Both are our national cultural inheritances. Knowledge of our cultural treasures is a part of the awareness of our national identity and also forms the basis of our intention to preserve it. One can reveal these values and make them widely known only after having understood the genius loci. Our approach may have several aspects: that of history, cultural history, esthetics, ecology, etc.

Many contradictions of the subject make this task difficult but, at the same time, interesting. Is the Vajdahunyad Castle a summit of Hungarian romantic architecture or merely a monumental scenery, a "strange" building? Is there any tie between the building representing architectural styles of thousand years and the busy bustle of the turn of the century? Is it possible to bridge over the contrast between the sphere of collection, the exhibitions of the museum and the style of the building housing them? A big contradiction of the man-made environment to the natural one is, that building activity is always carried on to the detriment of nature, it disturbs the undisturbed environment. Notwithstanding, can one trace the builder's intention to harmonize the building with the natural environment, the endeavour to achieve a common esthetic impression? The paper induces pondering over the possible contradictions, what may contribute to understanding the "genius loci". This is the starting point of our museum-pedagogical project, which is based methodically on the particular opportunities offered by museum-pedagogy, while observing the interaction of school and museum. Visualization is in the foreground of the planned system of means including variable means helping in different stages of acquisition of knowledge, utilizable with several age-groups, as well as a combined classroom, this latter being an essential condition of our educational project.

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

11. NEMZETKÖZI GAZDASÁGTÖRTÉNETI KONGRESSZUS, 1994. MILÁNÓ (11TH INTERNATIONAL ECONOMIC HISTORY CONGRESS)

Ez év szeptember 11-16. között Milánóban rendezte meg a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság (International Economic History Association) 11. kongresszusát. A világ gazdaságtörténészeinek e fontos fórumán a Magyar Mezőgazdasági Múzeum részéről Dr. Fehér György főigazgató és Dr. Fülöp Éva főtanácsos vettek részt.

Fehér György előadást tartott a kongresszus koordinátora, P. Subacchi és S. Fontana, a Bocconi Egyetem Gazdaságtörténeti Intézete munkatársai által vezetett szekcióban (C 41 Economic associations in late 19th century Europe — Gazdasági egyesületek Európában a 19. század utolsó évtizedeiben): "Agricultural associations in late 19th century Hungary" — „Agrárcegyesületek Magyarországon a 19. század végén” (I.) címmel.

Fülöp Éva két szekcióban is vállalt előadást: a G. Kotovsky (Moszkva) és H. Winkel (Németország) által vezetett szekcióban (C 1 Agricultural labour: genesis, forms of employment, changing roles in agricultural production) "Changing forms of employment at the landed property of Benedictine Monastery of Tihany (Hungary) after the liberation of serfs (1848-1949)" — „Az alkalmazás formáinak változásai a Tihanyi Bencés Apátság birtokán a jobbágyfelszabadítás után (1848—1949)” (II.); illetve a T. Mérey Klára által szervezett szekcióban (C 57 Aspects économiques de l'immigration et de l'exode en Europe centrale après l'expulsion des Turcs (1699—1815) — A betelepítés és kivándorlás gazdasági vonatkozásai Közép-Európában a törökök kiűzése után (1699—1815) "German peasants settled in a feudal estate in Transdanubia (Hungary) in the middle of the 18th century. A case-study of Tata-Gesztes domain" — „Német telepített jobbágyok egy dunántúli feudális uradalomban a 18. század közepén. Esettanulmány a tata-gesztesi uradalomból” (III.) címmel.

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

I. AGRICULTURAL ASSOCIATIONS IN HUNGARY IN THE LATE 19TH CENTURY

György Fehér

Hungary, lying in the Central East European region, owing to its bourgeois revolution at the middle of the last century took the way of social and economic development that West European countries had already chosen several decades before. Acceleration of this process was beneficially aided by the fact that from 1867 on the country threw off the shackles of political dependence hindering its progress. In Hungary beginning from the second half of the 19th century — with bourgeois possession and land property conditions gradually gaining ground — elements of traditional farming disappeared. They were replaced by market-oriented capitalistic type estates among which the number of large estates, latifundia, with areas of several thousands, in some cases several ten thousands hectares was unhealthily high from economic point of view.

In Hungary the first organizations for safeguarding agriculturist's interests were established as early as beginning from 1825. Decisive services in their establishment were rendered by a highly talented personality of Hungarian aristocracy, count Istvan Széchenyi. This politician who played an outstanding role in modernizing the country, organized in 1835 — based on his experience gained in England — the first organization for safeguarding and representing agrarian interest in its modern sense, the Hungarian National Agricultural Association (Magyar Országos Gazdasági Egyesület). In the decades between the 1820s and the bourgeois revolution of 1848, called reform era, the early economic organizations — due to the situation of the country, namely the concerted appearance of the claim to political independence and social and economic modernization — formulated political aims in addition to their professional programs, and their activity was therefore limited in some cases.

This limitation happened in the most drastic way after the bourgeois revolution and liberation war of 1848/49, suppressed by foreign military forces. The military regime established in the period called absolutism forbade the activity of associations in Hungary. However, the leaders of the Association asked the monarch already in spring of 1850 to make an exception in the case of agricultural associations and education, and to agree to permit their activity. The imperial and royal council of the governor-general in its answer given a year later essentially refused the request, so between 1851 and 1857 the Association could maintain legal continuity but through its committee. Its activity was limited chiefly to disseminating farming experience, and it was authorized by the monarch to publish the high level weekly "Gazdasági Lapok" (Farming News). The year 1857 brought about a radical turn in the life of the organization

named from that time "Országos Magyar Gazdasági Egyesület" (National Hungarian Agricultural Association) (further: OMGE) — namely, it was then that the emperor Francis Joseph assured it full liberty of activity. Moreover, he contributed with a significant donation to the establishment of a viticultural school on the Gellért hill in Buda, as a spectacular gesture of reconciliation.

After the rehabilitation of OMGE local and regional associations began to revive, too. Activity was best organized undoubtedly in the centre, where the high level professional work went on divided into 7 trade departments and 14 subdepartments. In the period called absolutism (between 1850 and 1867) the Association had to come up to two expectations: a/ to give agriculture professional aid in its transition from traditional to modern farming; b/ as the only legal public forum during a long period, to make a home for the very cautious political movements. This latter expectation — due to the gradual consolidation of internal situation — gradually faded away from the early 60s, while, on the other hand, the number of purely professional, interest-safeguarding duties increased. The task was gigantic: establishing the conditions for a market-oriented capitalistic farming based on modern bourgeois property.

After the attainment of the country's independence (reckoned from 1867) local and regional professional interest-safeguarding organizations with various number of members were established at a quick pace in the sphere of agriculture. If not by the number of members but considering its professional recognition and influence, OMGE played undoubtedly a decisive role in the determination of the trends of Hungarian agrarian production and in deciding questions of agrarian policy. Further on in my lecture I wish to make more detailed investigations first of all into the activity of this association. An association which undertook solving the problems concerning nearly every field of the transformation of Hungarian agriculture, where almost each of these problems was of such a great importance that the work involved in solving them would have been enough even for several offices and governmental organs.

OMGE was the most significant interest-safeguarding and representing organization of Hungarian big and medium landowners throughout the period under investigation, and this limited social basis decisively determined its tasks and margin. Consequently, the number of its members was never high: 890 in 1858, 1221 in 1862, but statistical records from the year of the Austro-Hungarian compromise, 1867, show merely 1019 foundation and yearly due-paying members. The transitory decline is due to the fact — as we have already referred to it — that those considering the Association as political forum in the years of absolutism discontinued their membership when legal channels of political activity were opened. This explains the fact that even in 1888 only 930 members were registered, and it was only by the end of the century that their number amounted to 3000, while before the world War I. the double of this figure was registered.

However, owing to the social position of its members, that is, the great number of big landowners having great influence in social and political life, and their decisive influence within the Association, OMGE had greater reputation than it would follow from

the numerical ratio of its membership. The Association extensively contributed to the development of Hungarian agriculture, in some cases as official or semi-official adviser of the government, as well as through its publications, press, meetings, exhibitions and professional knowledge.

According to the statutes modified in 1882 the duty of the Association can be summarized as follows: a/ coordination of the work of country agricultural associations; b/ publication of agricultural journals and books; c/ making expert's opinions for the government; d/ arranging exhibits; e/ establishment of an agricultural and horticultural museum; f/ founding and granting awards; g/ organizing study-tours at home and abroad; h/ introduction of model farms; i/ purchase of machines and implements, seeds from abroad; j/ carrying on comparative experiments; k/ inviting applications for competitions; l/ organization of model farms; m/ establishment of new agricultural educational institutions and support of the existing ones. In addition to all these, the Association took care of the relics and memory from the past of Hungarian agriculture, fought for worthy acknowledgement of outstanding representatives of agrarian life. It always responded rather promptly to the changes taking place in the sphere of agriculture, and if they were of great importance, the Association made suggestions for solving the problem, in case of necessity modifying the statutes.

Beginning from the '90s — when co-operation movement, having had moderate results as compared to West European developments, could at last show success — the statutes of 1896 stated that the Association "assists with moral, and, in the case of new enterprises, financial support the establishment of credit, consumer's, sale, insurance and other co-operations, associations, societies, movements, aiming at the promotion of agricultural interests."

Further on we are going to investigate into the internal structure of OMGE, the mechanism of its functioning and try to get answer to the very important question of how it could fulfil the willingly undertaken duty of interest-safeguarding and how it could enforce political and economic interests of the class of big and medium landowners making up the majority of its membership.

According to the statutes of the Association, every individual or legal entity having landed property or practising in agriculture could be member of OMGE. The membership consisted of life members, foundation members and members paying yearly due. They were only distinguished according to the sum of the grant offered to the Association and their staff was supplemented by the honorary members elected by the general assembly. Main decision-making board of the Association was the general assembly, where the honorary members were not entitled to vote. At the request of at least 50 members — giving their motives in writing — an extraordinary general assembly had to be convoked. The general assembly elected the president heading the Association and fulfilling usually protocol tasks, who, without exception, came from the aristocracy. However, not only his descent but also professional knowledge and devotedness to the development of agriculture made the president suitable for fulfilling this office. His work was assisted by three vicepresidents, also elected by the general

assembly. For the offices of the president and vice-presidents only landowning members could compete, and they were elected with majority of votes for 6 years. In the period between ordinary and extraordinary general assemblies corporate rights were exercised by the board of management having 90 members, while operative work was performed by the council of management, in which the great part of work was done by paid clerks of the Association. The staff of leading officials consisted of the director, secretaries, legal counsel and the chief accountant, they were supplemented by the administrative staff. Professional work carried out in the trade departments — headed by the chairman and the secretary — and in the standing committees was co-ordinated by the Council of the Association. At the end of the century nine standing committees functioned within four trade departments (economic, technical literature and education, tillage and plant growing, animal husbandry).

Primary and unconcealed aim of OMGE was to contribute to raising the level of agricultural production in Hungary, and to fight for the adoption of a national economic policy providing protection and favours for domestic producers. In order to realize its objects it considered to the greatest extent — beside the interests of big landowners representing the predominant part of the members — those of medium landowners, too. Nevertheless, decisive role within the Association was played by the representatives of big landowner aristocracy possessing lands of several thousand, often several ten thousand hectares, and having great influence in political life as well. At the same time, great importance was attached to having as members of the Association the most excellent theoretical and practical experts of Hungarian agrarian society.

As it was already mentioned above, the Association always endeavoured to urge the governments of different periods to adopt a direction of economic policy effectively representing the viewpoints of agriculture and, first of all, those of big landowners. In Hungary this group having strong ascendancy did not establish a political party in the period under investigation, it took other opportunities to assert its interests, for example, tried to realize its conceptions through professional organizations such as OMGE. For this purpose excellent opportunities presented themselves at the different farmer's meetings and congresses. A year after the Compromise of 1867, being a milestone in contemporary history of the country, delegates of agricultural associations assembled together in the city of Pest for a three-day meeting. The appearance in organized form of agrarian interest-safeguarding was proved by the events of the farmer's meeting held in Székesfehérvár in 1879, in the organization of which decisive role was played by OMGE. According to the general opinion this event, formulating conservative criticism of capitalistic phenomena, can be considered as the beginning of Hungarian agrarian movement. The loosely congregated movement, and the Association being one of its professional bases, fought all the time for the technical/technological reformation of agriculture, but they held it acceptable only while taking the interests of the stratum of big landowners into consideration to the greatest extent. At the meeting of 1879, among others, claims serving the interests of the whole of agri-

culture were in question, such as: establishment of a separate ministry of agriculture, organization of a national agricultural council, reinforcement of the regional agricultural associations, governmental support for the production and marketing. At the same time, behind the proposal aiming at preventing the dismembering of landed property, the obvious interests of the big landowners' strata could be revealed, which resulted in further increase of the already unhealthy great number of estates of restricted alienability. This way a relatively narrow stratum of society possessed — in many cases inalienable — estates of large area, while there were too much people employed in the agriculture having no land or not enough to sustain the family. This fact, causing severe social tensions, hindered the West-European or Danish type modernization of Hungarian agriculture as well.

The institution of the National Federation of Agricultural Associations also belonged to the events of the mentioned conference of the 1879 year. The founders of the federation hoped the realization of a more fruitful professional work and more efficient safeguarding of interests from the new organisation. In the new unification a leading role was played by the OMGE, the general staff of which snatched its management as well. The agricultural associations functioning in the territory of the country could join the federation while preserving their autonomy. In our knowledges the number of joined member societies reached the thirty-two in 1895.

Namely after 1867 began the foundation of agricultural societies of counties, undertaking the agrarian safeguarding of interests of an administrative unit (county). Before 1914 in Hungary such societies worked in every county. In loose organizational relation with them were the societies, working in smaller geographical regions, the farmer's unions. The latter were strong organisations of a settlement which regarded as their main task to modernise sale of products. In the interest of this they made efforts to obtain at a reduced price the farming means, machines, seeds, mineral fertilizers, breeding animals, they endeavoured to develop the professional knowledge of members, they took care of the extension training of members. The local small, and medium holders gave the majority of membership of the village circles, but in them the biggest holder of the settlement fulfilled in general the leading position. These societies were kept under a strong control, their professional supervising authority was the Ministry of Agriculture, but for licensing their functioning the approval of the Ministry of Home Affairs was necessary. The petitioners received the permission of foundation only, if they accomplished there exclusively professional and not political activity. Most of the farmers' unions laid down in the statutes: "The farmers' union does not deal with politics, and the discussion of such questions is fully closed out."

Another motive of organizing societies, unions was the demand for special professional safeguarding of interests. The societies founded for this purpose extended their activity to larger regions, in some cases to the whole country. The gardeners, beekeepers, poultry breeders, vine-growers, distillers, forestry officers established their organisations for safeguarding of interests bearing in their name the attributes: national and Hungarian to mention the most distinguished ones only. Most of them

possessed potential financial basis, professional background — independent scientific review and had influence to the state decision making organs, their professional remarks were taken into consideration in the field of agrarian education and research as well.

Returning to examining the role of OMGE we think important to pay attention to presenting the economic situation of the country, because only knowing this can we say opinion of the ambitions of the Society and can qualify the direction of economic policy followed by him. From the 1880 years the USA and Russia flooded with cheap corn in large quantity the European market and so created insuperable competition with the continent, among them with Hungarian producers. This caused the agrarian crisis lasting several years in Hungary as well, which caused decline in prices and prolonged sales troubles for the producers — mostly relating to wheat. The maintenance of competitiveness of the agriculture became reality only with its modernization, which could be realized only with the assistance of active state intervention. The liberal economic policy practice followed till that time — as it could be observed in other European countries — was followed by the stronger form of state intervention Hungary as well. Therefore the OMGE required the introducing of favourable tariff policy at railway rates for the agriculture and the promotion of technical modernization of the branch. Owing to the efforts we can observe the moving of Hungarian agriculture towards intensive farming: soil improvements, the renewal of cattle stock, establishing of agricultural model farms, arranging of the national animal health service, organisation of the agricultural experimental stations. These steps made into the direction of development were initiated by the Society and it supported all thoughts, which enhanced the level of agricultural production and increased the competitiveness.

The OMGE forcefully entered upon a campaign for the support of national agriculture by customs, and later it demanded again and again to introduce such customs tariff rates, which finally created a monopolistic position for the national producers, depriving this way the agriculture from the competitive situation stimulating the development. The Society played a leading role in forming the situation this way and acted according to the demands of group represented by him, what did not serve in this case the long range demand of the development of whole agriculture.

In the 19th century the convocation of the III. National Farmers' Congress of 1895 and the decisions accepted here was an outstanding event organized to represent the agrarian interests. Here was decided to establish the professional organisations for safeguarding of interests in a form differing from the former one. Namely the National Federation of Agricultural Associations organized in 1879 did not fulfil hopes, it congregated only insignificant percent of land proprietors. The solution could only be searched into the direction of expanding the social basis. After such precedents came into existence the Hungarian Farmers' Association, whose mentality was determined by the decisive role of OMGE in its management, in spite of the opening. Its first president was given by the Association, in the person of count Sándor Károlyi. Founders of the new organisation saw the hour has come to demonstrate also nume-

rically the social importance of agrarian interests and to accept as members — alongside the big and medium estate owners — the smallholders as well, whose number was the greatest among land proprietors. However not giving up the possibility of management they announced a program, offering a convenient alternative already not only for the biggest land owners.

It is very illuminating to compare the program of the association accepted in 1895 with the statutes of OMGE and at once it appears that the editors formulated it showing not only professional accuracy, but greater sense of agrarian policy and social sensitivity. The most important things to be done were summarized as follows: 1./ reduction of the land tax and other taxes concerning the agriculture, 2./ reduction of burdens of the mortgage, the support of agricultural credit co-operatives, 3./ promoting of the reconstruction of melioration works, 4./ plantations, partitions, establishing of minor tenures of land, 5./ reform of the agricultural workers' question and servants act, 6./ customs policy according to the interests of agriculture, 7./ reform of the institutions overtaking the agricultural prices (cartel, stock exchange), 8./ spreading of agricultural knowledges, establishing an agricultural college, promoting the co-operative matter. The content of the program approached a broader layer of Hungarian agrarian society, than the former one, and outlined for them a solution.

However the Federation was doubtless successful in that comparing with the former similar organisations it had larger membership, since before the World War I. the number of joining associations reached 2500, but the members 300 000. However the Federation finally did not fulfil the hopes — i. e. to represent the whole class of land proprietors, because only 5-7 percent of the farmers were among its members.

In Western Europe the chambers proved to be one of the most efficient interest enforcement organisations, which were established in various areas of economic life and branches. In Hungary the malcontents with the agricultural safeguarding of interests formed a judgement that the failure was caused by the deficiencies of organizing. They believed to find the key of solution in establishing an agrarian chamber following the German model. A group of representatives of agrarian interests demanded that the government, the legislation and the public administration should support actively the agriculture and together with it the agrarian chamber, as an agrarian organisation for safeguarding of interest established on the base of compulsory union, prescribed by the legislation. In their conceptions every land owner would have been obliged to pay a sum adequate to 1 percent of the land tax for the chamber. The enlightened representatives of home agriculture able to be superior to their own interests, thinking in long term agitated in words and in writings using all forums for the establishment of the chamber. Their foundation was not realized yet in the 19th century, this took place after the lost World War I. among considerably more unfavourable and different economic policy circumstances compared with the previous period.

Summing up the associations organized to develop agriculture as well as to safeguard and to enforce the agrarian interests in Hungary in the 19th century we can state that the National Hungarian Agricultural Association (OMGE) had the greatest

influence among them. The Association was built on firm professional basis, because among its members were the most outstanding theoretical and practical experts of home agriculture in addition to the big land owners playing a leading role in the home agrarian production and policy. Regarding its agrarian policy and economic philosophy it represented a mentality that can be said conservative reflecting with this the basic group interests of its membership. Along with the preservation of the unhealthy predominance of large estate, the limitation of free alienation of land property, it required to enhance the supports for the agriculture, to increase the state assistance. At the same time in most cases its views maintained on the development, technological renewal of the home agriculture and its actions can be regarded as very progressive. However it is necessary to emphasize that it supported every change only within the existing property structure, absolutely considering the interests of big landowners. If this basic interest became damaged, than it made concessions rather in professional questions. It played a leading role among the home agrarian associations, it was the initiator in organizing the various occasional interest groups — living for shorter or longer time. These groups had been formed around him and it had decisive influence on them.

Summarizing the activity of agrarian associations in Hungary in the 19th century, like some contemporary critics we also consider the efficiency of home associations, as insufficient. We miss mostly the sharp safeguarding of interests. However, we cannot agree with the sentences criticising in their work that they made efforts "only" to increase the standard of agriculture, instead of safeguarding of interests, since this was a general interest of the changing Hungarian agriculture. Examining the work of mentioned societies we can formulate as criticism that they could win in general only a low percent of land owners and even in the management of village societies, wher the farmers owning minor lands were predominant, the will of big estate owners came across. The unconcern and indifference of the big estate owner layer impressed against the safeguarding of interests through the agrarian societies. At the same time it did not really permit the self-organizing of minor estate owners, or if it did, than it occupied the organisation handling its management. This occurrence can be well observed at the formation and activity of home co-operative movement.

Reviewing the history of home agricultural associations we can state that one part of our agrarian society — mostly the smallholder peasantry being in majority — directly could not enjoy the benefit of activity of these organisations qualified for spreading of the professional values, safeguarding of interest. In the lack of middle class peasantry having strong financial basis the representatives of big estates occupied the leading role in the agrarian societies, who used these organisation first of all for enforcing their own interests. However, these ambitions from time to time did not coincide with the universal interests of modernization of our agrarian economy.

MEZŐGAZDASÁGI EGYESÜLETEK A 19. SZÁZAD VÉGÉN MAGYARORSZÁGON

A kelet-közép-európai térségben fekvő Magyarország — a század közepén lezajló polgári forradalmának köszönhetően — rátért a nyugat-európai országok által már több évtizede kiválasztott társadalmi és gazdasági fejlődés pályájára. A folyamat felgyorsulását jótékonyan segítette, hogy az ország 1867-től levetette politikai függőségének az előrelépést gátló béklyóit. A 19. század második felétől Magyarországon — a polgári tulajdon- és birtokviszonyok fokozatos térnyerése mellett — a mezőgazdaságban eltűntek a tradicionálisnak nevezett gazdálkodás elemei, és helyüket a piacorientált tőkés üzemtípusok vették át, amelyben gazdasági szempontból egészségtelennek mondhatóan magas számban találunk több ezer, esetenként több tízezer hektáros kiterjedésű földbirtokot, latifundiumot.

Magyarországon már igen korán, 1825-től megalakultak az első agrárérdekvédelmi szervezetek, s ezek létrehozásában döntő érdemeket szerzett a hazai arisztokrácia kimagasló tehetségű alakja, gróf Széchenyi István. Az ország modernizálásában kiemelkedő szerepet játszott politikus angliai tapasztalataira alapozva 1835-ben *Magyar Országos Gazdasági Egyesület* néven megszervezte az első modern értelemben vett agrárérdekvédelmi- és érdekképviseleti szervezetet. Az 1820-as évek és az 1848-as polgári forradalom közötti reformkornak nevezett évtizedekben az ország helyzetéből fakadóan — tehát, hogy a politikai függetlenség és a társadalmi-gazdasági modernizáció igénye együttesen jelentkezett — a korai gazdasági szerveződések szakmai programjaik mellett politikai célokat is megfogalmaztak ezért működésüket esetenként korlátozták.

Erre a legdrasztikusabb formában a külső katonai erővel levert 1848/49-es polgári forradalom és szabadságharc után került sor. Az abszolutizmusnak nevezett időszakban bevezetett katonai kormányzat megtiltotta a magyarországi egyesületek működését. Az Egyesület vezetése azonban már 1850 tavaszán kérte az uralkodót, hogy a gazdasági egyesületek és a gazdasági oktatás esetében tegyen kivételt, és járuljon hozzá működésének engedélyezéséhez. A cs. és kir. helytartóság egy évvel később fogalmazott válaszában a kérést lényegében elutasította, így az 1851 és 1857 között csak egyesületi bizottságán keresztül biztosította jogfolytonosságát. Munkája főleg a gazdasági ismeretek terjesztésére korlátozódott, és az uralkodó engedélyével kiadhatta közlönyét, a hetente megjelenő, nagyon színvonalas „Gazdasági Lapok”-at. Az 1857-es év gyökeres fordulatot hozott az immár *Országos Magyar Gazdasági Egyesület* (továbbiakban: *OMGE*) nevet felvevő szervezet életében, ekkor ugyanis Ferenc József leiratában biztosította működésének teljes szabadságát, sőt — a megbékélés látványos gesztusaként a gellérthegyi szőlőiskola berendezéséhez tekintélyes pénzzadománnyal járult hozzá.

Az *OMGE* rehabilitációja után megindult a helyi és a regionális egyesületek újjáéledése. A legszervezettebb munka kétségtelenül a központban folyt, ahol 1867 előtt 7

szakosztályra és 14 alszakosztályra bontva végeztek magas színvonalú szakmai munkát. Az Egyesület előtt az abszolutizmusnak nevezett időszakban (1850 és 1867 között) két elvárásnak kellett megfelelnie: a/ szakmailag segíteni a tradicionálisról a modern gazdálkodásra áttérő mezőgazdaságot; b/ hosszú ideig mint egyetlen legális közéleti fórum, a rendkívül óvatosan megfogalmazott politikai megmozdulásoknak is otthonul szolgálni. Ez utóbbi elvárás iránti igény a belpolitikai helyzet fokozatos normalizálódásának köszönhetően, a 60-as évek elejétől fokozatosan csökkent, annál inkább növekedett viszont a tisztán szakmai, érdekvédelmi tennivalók száma. A feladat nem volt kisebb, mint a modern polgári tulajdonon nyugvó piacorientált tőkés gazdálkodás feltételeinek megteremtése.

Az ország függetlenségének 1867-től számított kivívása után az agrárszférán belül gyors ütemben szerveződtek a különböző taglétszámú helyi és regionális szakmai érdekvédelmi szervezetek. Tagságának pusztá számarányát illetően nem, de szakmai elismertségét és befolyását tekintve az OMGE minden kétséget kizáróan meghatározó szerepet játszott a magyar agrártermelés irányának kialakításában, az agrárpolitikai kérdések eldöntésében. A továbbiakban előadásomban elsősorban ennek az egyesületnek tevékenységét kívánom alaposabb vizsgálat alá venni. Egy olyan szervezetét, amelyik a hazai mezőgazdaság átalakulásának szinte minden területét érintő probléma megoldására vállalkozott, s ezek szinte mindegyike olyan horderejű volt, hogy elvégzése több hivatalnak és kormányzati szervnek is elegendő munkát jelentett volna.

Az OMGE az általunk vizsgált korszakban mindvégig a hazai nagy- és középbirtokok legjelentősebb érdekvédelmi és érdekképviseleti szervezete volt, s ez a szűk társadalmi bázis döntő mértékben meghatározta feladatát és mozgásterét. Taglétszáma ennek következtében sohasem volt magas: 1858-ban 890, 1862-ben 1221, de a statisztikák a kiegyezés évében 1867-ben mindössze 1019 alapító és évdíjas taglétszámot rögzítettek. Az átmeneti visszaesés oka abban keresendő — miként erre már korábban is utalást tettünk —, hogy az egyesületet az abszolutizmus éveiben politikai fórumnak tekintők — a politizálás legális csatornáinak ismételt megnyílása után megszüntették tagsági viszonyukat. Ezzel magyarázható, hogy 1888-ban még mindig csak 930 tagot tartották nyilván, s számuk a század végén 3000-re emelkedett, míg az I. világháború kitörése előtt ennek a dupláját regisztrálták. Az OMGE azonban éppen tagságának társadalmi helyzeténél fogva — azaz hogy a társadalmi, politikai életben nagy befolyással rendelkező nagybirtokos osztály képviselőit nagy számban tudhatta sorai között, és ők az egyesületen belül döntő befolyásra tettek szert — pusztá számarányánál sokkal nagyobb tekintéllyel rendelkezett. Esetenként a kormány hivatalos vagy félhivatalos tanácsadóként, valamint kiadványaikkal, sajtójukkal, értekezleteikkel, kiállításokkal, szakmai felkészültségükkel sokoldalúan szolgálták a hazai mezőgazdaság fejlesztését.

Az 1882-ben módosított alapszabály értelmében az Egyesület feladata az alábbiakban foglalható össze: a/ vidéki gazdasági egyesületek munkáinak összehangolása, gazdaggyűlések szervezése; b/ gazdasági folyóiratok, szakkönyvek kiadása; c/ a kormány részére szakvéleményezés; d/ kiállítások rendezése; e/ gazdasági és kertészeti múzeum létesítése; f/ kitüntetések alapítása és odaítélése; g/ kül- és belföldi tanulmányutak szer-

vezése; h/ mintagazdaságok ismertetése; i/ külföldi gépek és eszközök, vetőmagvak beszerzése; j/ összehasonlító kísérletek végzése; k/ pályamunkák kiírása; l/ mintagazdaságok szervezése; m/ új gazdasági tanintézetek felállítása és a meglévők támogatása. S mindezekon túl ápolta a hazai agrármúlt emlékeit, és harcolt az agrárélet kiemelkedő képviselőinek méltó megbecsüléséért. Az Egyesület mindig meglehetősen gyorsasággal reagált az agrárszférában bekövetkezett változásokra, s ha azok olyan horderejűek voltak, akár alapszabályát módosítva is tett javaslatot a kérdés kezelésére.

A 90-es évektől — amikor is a nyugat-európai fejlődéshez mérten egyébként szerényebb eredményeket magáénak mondható szövetkezeti mozgalom nálunk is végre sikereket mutatott fel — az 1896. évi alapszabályban már rögzítették, hogy az Egyesület „erkölcsi, sőt kezdő vállalatoknál anyagi támogatással is elősegíti, hitel-, fogyasztási-, értékesítési-, biztosítási s egyéb a mezőgazdaság érdekeit előmozdítani célzó szövetkezetek, egyesületek, társulatok és mozgalmak létesülését.”

Az alábbiakban tegyük vizsgálatunk tárgyává az OMGE belső szerkezetét, működésének mechanizmusát, és keressük meg a választ arra a rendkívül fontos kérdésre, hogy miként látta el önként vállalt érdekvédelmi feladatát, és miként volt képes tagságának túlnyomó részét kitevő nagy- és középbirtokos osztály politikai, gazdasági érdekeinek érvényesítésére.

Az egyesületi alapszabály értelmében az OMGE tagja lehetett minden földbirtokkal rendelkező vagy a mezőgazdasággal gyakorlatban foglalkozó egyén és jogi személy. A tagság örökalapító, alapító és évdíjas tagokból állt, őket csupán az Egyesületnek tett pénzadomány nagysága szerint differenciálták, ezt egészítette még ki a közgyűlés által választott tisztebeli (tiszteleti) tagok névsora. Az Egyesület legfőbb döntéshozatali testülete a közgyűlés volt, amelyben a tiszteletbeli tagok nem rendelkeztek szavazati joggal. Az Egyesület 50 tagjának írásban is indokolt kívánságára rendkívüli közgyűlést kellett összehívni. A közgyűlés választotta az Egyesület élén álló, általában protokolláris feladatokat ellátó elnököt, aki kivétel nélkül a hazai arisztokrácia soraiból került ki. Az elnököt általában nemcsak származása, de szakmai ismeretei és a mezőgazdaság fejlesztése iránt megnyilvánuló elkötelezettsége is alkalmassá tette a tisztség betöltésére. Munkáját ugyancsak a közgyűlés által választotta három alelnök segítette. Az elnöki és az alelnöki tisztségekre azonban csak az egyesület földbirtokos tagjai pályázhattak, őket szavazattöbbséggel 6 évre választhatták. A rendes és rendkívüli közgyűlések közötti időben a 90 tagú igazgató-választmány gyakorolta a testületi jogokat, az operatív munkát pedig az igazgató-tanács végezte, amelyben azonban már az Egyesület fizetett tisztviselőire várt a tennivalók elvégzésének zöme. A vezető tisztviselők kara az igazgatóból, a titkárokból, az ügyészből, a pénztárosból és a főkönyvelőből tevődött össze, őket egészítette ki az adminisztratív állomány. Az egyesületi tanács fogta össze a szakosztályokban — élükön elnökkel és titkárral — és az állandó bizottságokban folyó szakmai munkát. A század végén négy szakosztályon belül (közgazdasági, irodalmi és tanügyi, földművelési és növénytermelési, állattenyésztési) kilenc állandó bizottság tevékenykedett.

Az OMGE elsődleges és nem titkolt célja volt, hogy a hazai mezőgazdasági termelés színvonalát segítse, és az ország számára olyan gazdaságpolitikai irányvonal elfogadásáért harcoljon, amely védelmet és kedvezményt nyújt a hazai termelőknek. Céljait úgy kívánta megvalósítani, hogy maximálisan figyelembe vette tagságának túlnyomó többségét kitevő nagybirtokosok mellett a középbirtokos réteg érdekeit is. Az Egyesületen belül azonban domináns szerephez jutottak a több ezer, de nem ritkán több tízezer hektárral rendelkező, a politikai életben is nagy befolyással rendelkező nagybirtokos arisztokrácia képviselői. Ugyanakkor rendkívül nagy súlyt fektettek arra, hogy az Egyesület tagjainak sorában tudhassák a hazai agrártársadalom legkiválóbb elméleti és gyakorlati szakembereit.

Mint már említettük, az Egyesület olyan gazdaságpolitikai irányvonal elfogadására igyekezett ösztönözni a mindenkori kormányokat, amelyik igen markánsan képviselte a mezőgazdaság, s elsősorban a nagybirtokos érdekesoport szempontjait. Magyarországon ez az erős befolyással rendelkező csoport az általunk vizsgált időszakban nem hozott létre pártot, az érdekérvényesítés más lehetőségeivel élt, így például szakmai szervezeteken keresztül — mint például az OMGE — próbálta elképzeléseit megvalósítani. Erre nagyszerű lehetőséget nyújtottak a különböző gazdatanácskozások és kongresszusok. Az ország modernkori történelmében mérőöldkönek számító 1867. évi kiegyezés után egy évvel Pesten három napos országos tanácskozásra gyűltek össze a gazdasági egyesületek delegáltjai. Az agrárérdekvédelem szervezett formában történő megjelenését bizonyították az 1879. évi székesfehérvári gazdakongresszus eseményei, amelynek megszervezésében döntő szerepet vállalt az OMGE. Általánosan elfogadott nézet szerint ez az esemény tekinthető a hazai agrárius mozgalom zászlóbontásának, amely a kapitalista jelenségek konzervatív kritikáját fogalmazta meg. A laza tömörülésű mozgalom és ennek egyik szakmai bázisát adó Egyesület mindvégig kiállt a hazai mezőgazdaság technikai-technológiai megújítása, modernizációja mellett, de mindezt csak a nagybirtokos réteg érdekeinek maximális figyelembevételével tartotta elfogadhatónak. Az 1879. évi tanácskozáson megfogalmazottak között szerepeltek a mezőgazdaság egészének érdekében álló követelések, így: külön földművelésügyi minisztérium felállítása, országos gazdasági tanács szervezése, regionális gazdasági egyesületek erősítése, a termelés és értékesítés számára kormánytámogatás elérése. Míg a földbirtok elaprózódásának megakadályozására tett javaslat mögött a nagybirtokos réteg jól kitalálható érdeke húzódott meg, amely a kötött forgalmú birtokok egyébként is egészségtelenül nagy számának további növekedését vonta maga után. Ily módon a társadalom egy viszonylag szűk rétege rendelkezett nagykiterjedésű — sok esetben elidegeníthetetlen — földbirtokkal, és emellett egészségtelenül nagy számú volt a mezőgazdaságban foglalkoztatott, de földdel egyáltalán nem, vagy a család eltartásához kevésnek bizonyuló földterületet birtoklók száma. Ez a tény az általunk vizsgált korszakban komoly szociális feszültségeket okozva a mezőgazdaság nyugat-európai, vagy dániai típusú és ütemű modernizációját is hátráltatta.

Az említett 1879. évi tanácskozás eseményei közé tartozott a *Gazdasági Egyesületek Országos Szövetségének* megalakítása is. A szövetség létrehozói az új szervezet-

től az eredményesebb szakmai munka és hatékonyabb érdekvédelem megvalósulását remélték. Az új tömörülésben vezető szerepet kapott az OMGE, amelynek vezérkara egyszersmind annak vezetését is megkaparintotta. Az ország területén működő gazdasági egyesületek autonómiájukat megőrizve csatlakozhattak a szövetséghez. Ismereteink szerint a belépett tagegyesületek száma 1895-ben elérte a harminckettőt.

1867 után ugyanis sorra alakultak a regionális, egy-egy közigazgatási egység (megye) agrárérdekvédelmét felvállaló megyei gazdasági egyesületek. Magyarországon 1914 előtt minden megyében működött ilyen egyesület. Velük állottak laza szervezeti kapcsolatban a tevékenységüket kisebb földrajzi régióban kifejtő egyesületek, gazdakörök, ez utóbbiak egy-egy település markáns szervezetei voltak, amelyek legfőbb feladatuknak a termelés korszerűsítését és a termékek előnyös értékesítésének megszervezését tekintették. Ennek érdekében erőfeszítéseket tettek a gazdasági eszközök, gépek, vetőmagvak, műtrágyák, tenyészállatok stb. kedvezményes beszerzésére, törekedtek a tagok szakmai ismereteinek fejlesztésére, gondoskodtak a tagok szakmai továbbképzéséről. A falusi egyletek, körök tagságának döntő többségét a helyi kis- és középbirtokosok adták, de azokban a vezetői tisztviselést általában a helység legnagyobb birtokosa töltötte be. Ezek az egyesületek erős kontroll alatt állottak, szakmai felügyeleti szervük a földművelésügyi minisztérium volt, de működésük engedélyezéséhez a belügyminisztérium jóváhagyására is szükség volt. A kérelmezők csak abban az esetben kapták meg az alapítási engedélyt, ha ott kizárólag szakmai és nem politikai irányú tevékenységet végeztek. A legtöbb gazdakör alapszabályában rögzítette: „Politikával a gazdakör nem foglalkozik, s ilyen kérdések tárgyalása teljesen ki van zárva.”

Az egyesületek, egyletek szerveződésének másik mozgató rugója a speciális szakmai érdekvédelem iránt megnyilvánuló igény volt. Az ilyen célból alapított egyesületek működésüket nagyobb régiókra, esetenként az egész országra kiterjesztették. A nevükben az országos és magyar jelzöt viselve hozták létre érdekvédelmi szervezeteiket a kertészek, méhészek, baromfitenyésztők, szőlősgazdák, szesztermelők, erdészek, hogy csak a legtekintélyesebbeket említsem. Ezek többsége tekintélyes anyagi bázissal, szakmai háttérrel — önálló szakfolyóirattal — rendelkezett, s befolyással voltak az állami döntéshozatali szervekre, szakmai észrevételeiket figyelembe vették az agrároktatás és -kutatás területén is.

Visszatérve az OMGE szerepének vizsgálatához, fontosnak tartjuk, hogy az ország közgazdasági helyzetének bemutatására is fordítsunk egy kis figyelmet, hiszen csak ennek ismeretében mondhatunk véleményt az Egyesület törekvéseiről, és minősíthetjük az általa követett gazdaságpolitikai irányvonalat. A 80-as évektől az USA és Oroszország nagy mennyiségben olesó gabonával árasztotta el az európai piacot, és teremtett ezáltal szinte legyőzhetetlen konkurenciát a kontinensbeli, s köztük a hazai termelőknek. Ennek következménye lett Magyarországon is a több évig elhúzódó agrárválság, amely a termelőknek áresést és tartós értékesítési gondokat — főleg gabona esetében — okozott. A mezőgazdaság versenyképességének megőrzése csak korszerűsítésével vált elképzelhetővé, ami csak aktív állami beavatkozás segítségével valósulhatott meg. Az addigi liberális gazdaságpolitikai gyakorlatot — miként ez más európai országokban is

megfigyelhető volt — nálunk is az állami beavatkozás erőteljesebb formája követte. Az OMGE ezért követelte a vasúti díjszabásnál a mezőgazdaság számára kedvező tarifapolitika bevezetését, és az ágazat technikai korszerűsítésének elősegítését. Az erőfeszítéseknek köszönhetően megfigyelhető a magyar mezőgazdaságnak a belterjesség irányába történő elmozdulása: talajjavítások, szarvasmarha-állomány megújítása, mezőgazdasági kísérleti állomások létesítése, az országos állategészségügyi szolgálat megszervezése, mintagazdaságok felállítása. Ezeket a fejlődés irányába tett lépéseket az Egyesület kezdeményezte, és támogatott minden olyan elképzelést, amelyek növelték a mezőgazdasági termelés színvonalát és fokták versenyképességét.

Az OMGE erőteljesen sikraszállt a hazai mezőgazdaságnak vámok útján történő védelme mellett, s a későbbiek során újból és újból követelte olyan vámtételek bevezetését, amely végül is a hazai termelők számára monopolhelyzetet teremtett, megfosztva ezzel a mezőgazdaságot a fejlődést ösztönző versenyhelyzettől. Az Egyesület a helyzet ilyen irányú alakításában döntő szerepet vállalt, s az általa képviselt érdekcsoport igényeinek megfelelően járt el, ami ez esetben nem szolgálta az egész mezőgazdaság fejlődésének hosszú távú igényét.

A 19. században az agrárius érdekek képviseletében szervezett kiemelkedő eseménynek számított az 1895. évi III. Országos Gazdakongresszus összehívása, és az itt elfogadott határozatok. Ezen döntés született a szakmai érdekvédelmi szervezeteknek a korábbitól eltérő formában történő létrehozására. Az 1879-ben életre hívott Gazdasági Egyesületek Országos Szövetsége ugyanis nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket, a földtulajdonnal rendelkezőknek csupán elenyésző százalékát tömörítette. A megoldást csak a társadalmi bázis kiszélesítésének irányában lehetett keresni. Ilyen előzmények és megfontolások után jött létre 1896-ban a *Magyar Gazdaszövetség*, amelynek szellemiségét a nyitás ellenére alapvetően meghatározta, hogy irányításában döntő szerep jutott az OMGE-nak, első elnökét is — gróf Károlyi Sándor személyében — az Egyesület adta. Az új szerveződés megálmodói az agrárérdekek társadalmi fontosságának számszerű demonstrálása végett is elérkeztnek látták az időt, hogy a földbirtokkal rendelkezők soraiból a nagy- és középbirtokosság mellett a legnagyobb számban jelenlevő kisbirtokosokat is tagjai sorába fogadják. A vezetés lehetőségét nem átadva azonban olyan programot hirdettek meg, amelyik már nemcsak a legnagyobb birtokkal rendelkezők számára kínált megfelelő alternatívát.

A szövetség 1895-ben elfogadott programját igen tanulságos összevetni az OMGE alapszabályában foglaltakkal, és mindjárt kitűnik, hogy azt a szerkesztők nemcsak szakmai alapossággal, de nagyobb agrárpolitikai és szociális érzékenységet is tanúsítva öntötték formába. A legfontosabb tennivalókat az alábbiakban foglalták össze: 1/ földadó és más mezőgazdaságot érintő adók csökkentése; 2/ a jelzálogkölesönök terheinek mérséklése, a hitelszövetkezetek felkarolása; 3/ a talajjavítási munkák rekonstrukciójának előmozdítása; 4/ telepítések, parcellázások, kisebb bérletek kialakítása; 5/ a mezőgazdasági munkáskérdés és eselédttörvény reformja; 6/ a mezőgazdaság érdekeinek megfelelő vámpolitika; 7/ a mezőgazdasági árakat sújtó intézmények (kartell, tőzsde) reformja; 8/ gazdasági ismeretek terjesztése, gazdasági főiskola felállítása, a szövetkezeti ügy

előmozdítása. A program tartalmában a hazai agrártársadalomnak korábbinál szélesebb rétegét szólította meg, s vázolt fel számukra egyfajta megoldási lehetőséget. Az egyesülés annyiban mindenképpen sikeresnek volt mondható, hogy a korábbi hasonló szervezetekhez viszonyítva nagyobb taglétszámmal rendelkezett, hiszen az I. világháború kitörése előtt a csatlakozó egyesületek száma elérte a 2500-at, a tagoké pedig a 300 000-et. Az egyesülés azonban végső soron mégsem váltotta be a hozzá fűzött reményeket — azaz hogy az egész birtokos osztályt képviselje —, mert a parasztgazdáknak csupán 5-7%-át tudhatta tagjai sorában.

Nyugat-Európában az érdekvédelemért egyik leghatékonyabb szervezeteinek a *kamarák* bizonyultak, amelyek a gazdasági élet különböző területein ágazatonként szerveződtek. Magyarországon a mezőgazdasági érdekvédelemmel elégedetlenkedők úgy ítélték meg, hogy a kudarc okát a szervezkedés hiányosságai okozták. A megoldás kulcsát a német mintára létrehozandó agrárkamara felállításában vélték megtalálni. Az agrárius érdekek képviselőinek egy csoportja követelte, hogy a kormányzat, a törvényhozás és a közigazgatás aktívan támogassa a mezőgazdaságot, s vele együtt a mezőgazdasági kamarát, mint a törvényhozás által kötelező társulás alapján életre hívott mezőgazdasági érdekvédelmi szervezetet. Elképzeléseik szerint minden birtokosnak a földadó 1%-ának megfelelő összeget lett volna köteles a kamara részére befizetni. A hazai mezőgazdaság felvilágosult, a saját érdekeken felülemelkedni képes és távlatokban gondolkodó képviselői minden fórumot felhasználva szóban és írásban agitáltak a kamara létrehozása mellett. Felállításuk a 19. században már nem valósult meg, erre majd csak az elveszített I. világháború után, az előző időszaktól lényegesen eltérő és kedvezőtlenebb gazdaságpolitikai körülmények között került sor.

Áttekintve a 19. századi Magyarországon a mezőgazdaság fejlesztésére, valamint az agrárérdekek védelmére és érvényesítésére szerveződött egyesületeket, megállapíthatjuk, hogy ezek közül a legnagyobb befolyással az *Országos Magyar Gazdasági Egyesület* rendelkezett. Az Egyesület szilárd szakmai bázisra épült, hiszen tagjai sorában tudhatta a hazai agrártermelésben és politikában domináns szerepet játszó nagybirtokosokon túl a honi mezőgazdaság legkiválóbb elméleti és gyakorlati szakembereit. Gazdaságpolitikáját, gazdaságfilozófiáját tekintve konzervatívnak mondható szellemet képviselt, tükrözve ezzel tagságának alapvető csoportérdekeit. A nagybirtok egésztelen túlsúlyának konzerválása, a szabad birtokforgalom mérséklése mellett követelte a mezőgazdaságnak nyújtandó támogatások növelését, az állami segítségnyújtás fokozását. Ugyanakkor az esetek többségében a hazai mezőgazdaság fejlesztéséről, technikai és technológiai megújításáról vallott nézetei és tettei igen progresszívnak tekinthetők. Még egyszer szükséges azonban hangsúlyozni, hogy minden változást csak a meglévő birtokstruktúra keretein belül, a nagybirtokosság érdekeinek feltétlen figyelembevételével pártfogolt. Ha ez az alapvető érdek sérült, akkor inkább szakmai kérdésekben tett engedményeket. A hazai agrár egyesületek között vezető szerepet játszott, a különböző — rövidebb-hosszabb ideig élő — alkalmi érdekeszervezetek szervezésében kezdeményezőként lépett fel, azok körülötte formálódtak, és döntő hatással volt rájuk.

Összefoglalva a 19. századi magyarországi gazdasági egyesületek tevékenységét, miként néhány korabeli kritikus, úgy mi is elégtelennek ítéljük a hazai egyesületek hatékonyságát, és legfőképpen a markáns érdekvédelmet hiányoljuk. Nem érthetünk azonban egyet azokkal a bírálókkal, amelyek működésükben azt kifogásolták, hogy érdekvédelem helyett „csak” a gazdálkodás színvonalának emelésére tettek erőfeszítéseket, ez ugyanis az átalakuló magyar mezőgazdaság egyetemes érdekében állott. Az említett egyesületek működését vizsgálva sokkal inkább kritikaként fogalmazható meg, hogy általában a birtokkal rendelkezőknek csak alacsony százalékát tudták megnyerni, és még a falusi egyesületek vezetésében is, ahol pedig a kisebb birtokkal rendelkezők voltak túlsúlyban, a nagybirtokos tagok akarata érvényesült. A gazdasági egyesületeken keresztül érvényesülő érdekvédelem ellen hatott a nagybirtokos réteg érdektelensége és közömbössége. Ugyanakkor valójában nem engedte a kisebb birtokosok önszerveződését, vagy ha igen, akkor a szervezetre rátelepült, kezébe vette annak irányítását. Ez a jelenség egyébként jól megfigyelhető a hazai szövetkezeti mozgalom kialakulásánál és tevékenységénél.

A magyarországi mezőgazdasági egyesületek történetét áttekintve megállapíthatjuk, hogy ezek a szakmai értékek terjesztésére, érdekek védelmére hivatott szervezetek tevékenységének hasznát agrártársadalmunk egy része — főként a nagyszámú kisbirtokos parasztság — közvetlenül nem élvezhette. Erős anyagi bázissal rendelkező polgárosult parasztság hiányában az agráregyesületekben a vezető szerep a nagybirtokok képviselőinek jutott, akik e szervezeteket elsősorban saját érdekeik érvényesítésére használták fel. Ezek a törekvések esetenként azonban nem estek egybe agrárgazdaságunk modernizációjának egyetemes érdekeivel.

II. CHANGING FORMS OF EMPLOYMENT AT THE LANDED PROPERTY OF A BENEDICTINE MONASTERY IN HUNGARY AFTER THE LIBERATION OF SERFS

A case-study of Benedictine Abbey of Tihany (1848-1949)

Éva Mária Fülöp

The economic history of large domains is extremely important concerning the agricultural development of Hungary. This type of landed-properties was the most significant one in the pre-war period of our country.

The period we are dealing with includes the capitalist development of Hungarian agriculture: the emancipation of serfs, the transition to capitalism and the modernisation of the agricultural technique as result of the developing capitalism, finally the attempt accommodating the changed conditions between the two world wars.

As for the age of capitalism in Hungary a great part of the written materials were destroyed after the World War II and so there are monographs only about a very few landed-properties. In the above mentioned period there were five Benedictine monasteries in Hungary, their economic and administrative centre was in the Arch-Abbey of Pannonhalma. Fortunately, the five Benedictine monasteries had their archives in the arch-abbey being protected in 1945 by the Red Cross. Moreover the Benedictine order was not suppressed by the state in the post-war period — for this reason its monasteries have an almost complete written material about the whole financial, economic and administrative management of their estates.

The landed-property of the Order was about 60 thousand cadastral yokes (1 yoke is a cadastral measure equalling about 0.76 hectares). This landed-property as a trust was the base to maintain the monasteries and religious houses for the members of the Order teaching in their 8 grammar schools their 2 high-schools (for theology and a teacher's training institute) as well as 36 vicarages and chapels and some elementary schools. Among the abbeys Tihany had the largest estate with 16 thousand cadastral yokes situated on the northern and southern shore of lake Balaton. We have the basic economic records of their management including the number of employees (*officiales, oeconomici, servitores*), their salaries, payment in kind and it is possible to investigate their living, housing and sanitary conditions. The order had a very comprehensive and advanced pension regulation and they helped their farm-managers' children with education financially.

At the beginning of the above mentioned period there are the laws of 1848: the emancipation of serfs. The agricultural cultivation of the abbey was continued in farmsteads since then. The main task was to provide the necessary labour power. (That was why motorization became important, too.)

Although in Hungary it were the above mentioned laws of April of the year 1848 that laid the foundations for the bourgeois development: it took place inconsistently — considering that the situation of cotters having not land remained unsolved, the fulfilment of commassations and the solution of the matter of vine-tithe dragged on — the abrogation of villain socage and seigniorial soke and the enactment of the right of possessing landed estate by commoners assured the possibility of the evolvement of capitalist development in Hungarian agriculture.

After 1848 — within the triplet function of feudal latifundium — the importance of management became conspicuous simultaneously with gradual decrease of the role of public administration and jurisdiction. After having lost the services rendered by the serfs in the form of crops, money and unpaid labour, the secular latifundia established producing farms of capitalist character with own management only on a part of their territory while in a considerable part of the domains capitalist tenures were established. On the other hand, in the estates of the church — with few exceptions — tenures had far lesser role, own management dominated.

The lands of the Benedictine Abbey of Tihany were situated in counties Veszprém and Zala on the northern shore of Balaton lake, and in county Somogy on the southern shore of Balaton. Tihany, Aszófő, Fülöp, Kis-Szőlős, Örvényes, Tósok (till its sale in 1886) as well as Balatonfüred belonged to the formers, farm-steads Szántód, Kapoly, Tóköz, Jaba and Endréd, Teleki belonged to the latter. The landed-property was divided into two districts: that of Zala, with the centre Tihany and the estates situated in Somogy county. The area of the property amounted to about sixteen thousand cadastral yokes (9000 ha).

War events of the war of independence in 1848-49 did not cause serious damages in the property at all. Radical change was brought by the above mentioned laws of April, i. e. the abrogation of feudal services. According to contemporary calculations in consequence of the abrogation of socage system the incomes of the Benedictine Abbey of Tihany decreased by thirty-four thousand forints. The serfs claims were more radical all over the country than the laws enacted; in November 1848 at their farm-stead Jaba several serfs did not fulfil their contractual debt.

The replacement of lost socager labour meant the greatest worry for the monastery. At the central farm-stead Szántód already in May it had to employ several wage farm labourers in the estate. At Jaba seven further farm labourers, in the farm-stead Tóköz two further workforce with four-oxen yokes became necessary to employ (it was from the latter place that the manor of Endréd was cultivated as well). In 1855 in the manor of Szántód beside the farm-bailiff and chief hunter among the farm employees 12 farm-labourers, 7 foot-labourers, one shepherd, one herdsman and one stableman, among the craftsmen one cartwright and a cooper supervising the cellar as well, beside him at the vineyard further two vineyardists, while among the forestry staff 3 foresters were in the service of the monastery. A liveried attendant, a coachman and the fieldguard of Tóköz complemented the staff. They were paid in cash and in crops. The proportion of this latter practically remained significant over the whole period un-

der examination. Meat, wheat-, and salt-allowances were among the payment in kind. In 1857, 122 persons lived at Szántód regarded as the centre of farm producing.

Beside the farm employees day-labourers and part-time workers were also employed. Labourers from Zamárdi accomplished traditionally the harvest and threshing at Szántód for a determined crop share. Harvesters received a tenth part from autumn and spring crops, and twelfth part from rape. The share of threshers was of similar rate. In many cases the domain demanded gathering and mowing day labour in return for the redemption of censual (*census*) lands of Zamárdi and Endréd and for the wood sold from the forest of Szántód. In the period under examination day labour gained this way — actually belonging to the East-European category of "pay off in labour system" — was used up first of all in forage growing: for mowing of clover, vetch, Hungarian grass and millet on the meadow-lands of Szántód and Zamárdi, for cleaning of meadow-lands, for gathering of hay and other forage crops, for hoeing of potato and fodder beet. At corn (maize) growing a part of hoeing, collecting and stalk cutting and the shelling made with machine were performed by day-labourers. It was necessary to employ external work-force beside the permanent farm employees at the spreading of manure as well.

The second half of the last century was the period of the spreading of intensive animal husbandry and plant growing in Hungary. More intensive farming demanded more labourers. Parallel with the switch-over from three-course farming to crop rotation the suitable labour force necessary for the labour intensive forage production and for the more careful fertilisation required by the intensive crops had to be assured. However, in lack of the necessary capital the latifundia in Hungary could not employ paid work generally, they only complemented the above mentioned forms with the paid labourers. But at the time of larger agricultural operations not only the lack of capital, but also the insufficient number of day-labourers absorbed in their own farm impeded suitable work. Therefore it was necessary to increase the number of labour force being at disposal permanently in the course of the year, i.e. the number of labourers contracted for the whole year.

After the difficulties of switch-over, from the 1880s on a gradual economic strengthening can be observed in the properties of the monastery. The number of farm buildings was increased: for example at Szántód a blacksmith shop, a pigsty and a poultry-house were built in 1882, a sheepfold in 1886, a pigsty and a poultry-house in 1887. It was in this period that from among the domains the farm-stead Tököz near Szántód was equipped: a farm labourers' dwelling was built, in which the head shepherd, the shepherd, the shepherd boys and the field-guard lived. Ploughs and draught animals were bought, the cartwrights of Szántód and Jaba, respectively the blacksmiths of Jaba and Zamárdi made carts (they all were permanently employed labourers). In 1885 a new farm-stead was established at Kapoly on the lands taken back from lease. Farming demanded new buildings here, too, and the new building attached to the brick-works during the construction process served as dwelling of the forest-guard.

From among the properties in Zala county the religious order sold the estate of Tó-sok in 1886 to the parish that had been leasing the monastery's properties up to that time as well. As for the tenancies, the so-called „minor royal benefits” (*regale*) were often given to Jewish leaseholders. For example, the Löwentritt brothers, selling timber and iron-wares, leased a ground from the Abbey at the railway station of Szántód, for the transfer and storing of their consignments.

Salamon Löwentritt took by lease the ferry-tavern at Szántód as well. He undertook to build a new inn near the railway, which he would lease himself for 13 years after its construction. After the expiry of this contract the building would devolve without compensation to the domain. But the monastery also supported the construction: by providing it with stone, bricks burnt at Szántód and timber at limited price. In some cases the leased out deforestations brought an additional benefit, beyond the cash paid per area unit, by imposing on the leaseholder in the contract the reforestation of the field after the termination of time. For example, in 1871 Ferenc Ney and Antal Weisz, also Jewish tenants, paid a sum determined per cadastral yoke for the 205 yokes deforestation taken by lease during the 3 years of tenure of land and in the last year they were obliged to plant the field with acorn received from the monastery. The Order also leased out the right of fishing on the water surface of Balaton being due to the Monastery of Tihany while reserving a certain part of the catch — beside the rent — for the needs of this monastery and for the Hungarian centre of the Benedictine Order, the Arch-Abbey of Pannonhalma.

At the end of the century labour demand of the estates can be said already balanced from the point of view of the yearly, permanent employees. The number of craft-workers and farm labourers dealing with animals increased and their skill became specialised. Unlike the neighbouring secular estates, it was a rare occurrence when the farm labourers moved off the domain and looked for a new place at the termination of the contract's period. One cause of this was the pension, which the old-aged, unable to work farm labourers, in certain cases their widows or sick labourers could get. But this was not a regulated allowance, each case was judged separately. Medical attention of the permanent employees was performed by the doctor of the domain. The monastery bore the cost of officinal accounts as well. On the other hand, the farm labourers' dwelling situation can be said resolved only partly. Although there were several modern buildings, too, in the domains, in certain farms dwellings lodging several families in one room with common kitchen also remained.

At the turn of the century and in the 1910s labour paid in proportion to yield was employed in the domain at reed cutting, grain harvesting and threshing, share cropping was employed to cultivate hoed plants (potato, fodder beet, corn) with a half or third share system while day-labourers were employed first of all for collecting rough fodder. The rate of labour paid in proportion to the yield and share cropping was endeavoured to be kept at low level. In 1911 at Szántód almost all the potato fields cultivated in half yield system, and all the beet fields cultivated on a third part basis were given to farm labourers. For the lands cultivated in share cropping system by leasehol-

ders outside of the domain the contractors were generally obliged to perform day labour in mowing or hay gathering, this way lightening the lack in day-labourers and reducing the expenses. In 1905 for example the domain gained 168 days in mowing and 112 days in different operations against the corn lands cultivated in half yield system, demanding 6 mowing and 4 collecting days per cadastral yoke.

The — however slow — progress of mechanisation was partly connected with labour force problems. It was at the end of the 1860s, rather late, that the steam-engine appeared at threshing in the territory of the monastery's estate, replacing the former treading out and manual threshing. Domanial machinist-smith appeared among the employees and „carving” farm labourers (making different implements and tools) slowly disappeared. From the beginning of our century machine power was employed, too, beside the work of farm labourers and day-labourers to harvest forage, a labour absorbing operation: in 1900 a gathering machine was bought, in 1903 a hay mower, in 1912 a hay gathering machine. The year 1912 shows for example the utilisation of many kinds of work opportunities: harvesters had to mow the meadow at Tótorok; farm hands harvested green maize by manual power, the harvest of clover and lucerne was accomplished similarly with own workforce, but with machine and the mixture of oat and vetch was gathered by contractual work. Paid day labour was mostly employed in vineyard operations demanding special knowledge as well.

After the booming developing stage of farming the World War I meant an especially sharp breakage. Callings up caused heavy workforce problems concerning the stewards, yearly and seasonal labourers alike. In the first year of the war the Benedictine estates continued to give the families left home by the permanent employees their allowance. From 1915, when the state started granting subsidy to these families, the payment of allowance was suspended, but they were not evicted from the domanial dwellings.

Beginning from 1916 Russian prisoners of war appeared in the farms placed there to perform agricultural work. On the other hand, a more significant change was that the mechanisation of forage harvesting was continued among the sensibly more difficult purchasing conditions as well. From 1916 the production of fermented feedstuffs began and a silo was bought for this purpose.

In the period between the two world wars labourers paid in kind were strong relegated to the background among the seasonal workers employed beside the permanent employees. Lack in day-labourers ran through the whole period. In the years of the World War II monthly workers appeared on the territory of the domain (mostly from Zala county, and according to remembrances, not yet verified by our sources, from Upper Northern Hungary as well). The lack in day-labourers in the domain was caused on one hand by the concurrence of other job opportunities, on the other hand by the decline of labour in the war years and the resulting increase of daywages. Many day-labourers were won over by the state nursery garden established near Szántód, which was leased by the state forest directorate of Kapuvár.

At that time, from among the properties of Benedictine Abbey of Tihany, the tenancy of Balaton fishing, namely, of the more than seven thousand cadastral yoke wa-

ter surface belonging to the monastery continued. Hunting right in the Szántód was leased out as well. It was than that the lavender growing at Tihany, becoming later famous, started on the basis of the production agreement concluded with the perfumery manufacturer Gyula Bittera. Growing was performed by the domain, processing and sale by Bittera. In the years of the World War II his farm rent followed the current wheat prices: in 1941 he had to pay the price of 1 quintal wheat per cadastral yoke to the cashier's office of the estate.

In this last stage of the history of the landed-property the farm-steads of Benedictine Order of Tihany specialized in different branches, and the circle of agricultural workers employed in a farm evolved accordingly: at Szántód pig breeding, dairy farming and viticulture, at Tóköz similarly pig fattening and dairy farming, at Tihany dairy farming and forestry were the most significant farming branches. In the central farm-stead of Somogy, at Szántód, mentioned many times, 39 persons worked in 1914, 42 persons in 1925. However, behind the similar numerical data there were significant economic changes: the number of craftsmen increased significantly, dairy farming became stronger, market pig fattening appeared, sheep farming declined.

Examining the data of renewal of the yearly contracts, there were no significant variations among the permanent employees in this period either. In some cases several generations of a family served the monastery. However, the proportion of crop and money allowance did not change: the 70/80 percent rate of the former remained and this refers to a certain preservation of traditional economic conditions.

A MUNKAERŐ ALKALMAZÁSÁNAK VÁLTOZÁSAI EGY MAGYARORSZÁGI BENCÉS MONOSTOR BIRTOKAIN A JOBBÁGYFELSZABADÍTÁS UTÁN

Esettanulmány a Tihanyi Bencés Apátság birtokairól (1848-1949)

Az előadás a magyarországi agrárfejlődésben kiemelkedő szerepet játszó nagybirtokok történetének kutatásához kapcsolódik. Egy egyházi birtok, a Tihanyi Bencés Apátság uradalmának példáján keresztül azt a kérdést vizsgálja, hogy milyen kihívásokkal kellett szembenézniük a jobbágyfelszabadítás után, a szükséges munkaerő biztosítása terén, a feudális nagybirtokból fokozatosan kapitalista nagyüzemmé alakuló uradalmaknak.

A Tihanyi Bencés Apátság egyike volt a török hódítás korszaka után kialakult magyarországi bencés kongregáció öt apátságának. A Pannonhalmi Főapátság és a négy fiókapátság (Bakonybél, Celldömölk, Tihany, Zalavár-Zalaapáti) birtokállománya csaknem hatvanezer kataszteri holdat tett ki. Mint szerzetesrendi birtok, célvagyonként ala-

pul szolgált a Rend által fenntartott egyházi és kulturális-oktatási intézmények számára. Az apátságok birtokai közül — a maga mintegy tizenhatezer kataszteri hold kiterjedésével — Tihanyé volt a legnagyobb. A monostor birtoka a Balaton két partján, Zala és Somogy megyékben helyezkedett el. Az északi oldal mezőgazdálkodásának központja Tihany, a délié Szántódpuszta volt, az erdészeti pedig Endréden alakult ki.

Ismeretes, hogy az itt vizsgálat alá vett időszakot tekintve, a nagybirtokok iratanyaga jelentős pusztulásokat szenvedett. A bencés rend uradalmi gazdasági iratanyaga viszonylag teljesebb fennmaradását annak köszönhetjük, hogy azt a második világháború utolsó időszakában a Nemzetközi Vöröskereszt védelmét élvező főmonostorban helyezték el.

Az 1848. évi jobbágyfelszabadítást követően az uradalmak gazdálkodása az uradalmi puszták keretében folyt tovább. A fő feladatot az elvesztett robotos munkaerő pótlása és a szükséges gazdasági felszerelések megteremtése jelentette. Az egyházi nagybirtokok zöméhez hasonlóan, a bencés rend birtokain is a saját kezelés volt jellemző, a bérlet csak kis szerepet játszott. A gazdaságokban növekedett az állandó éves alkalmazottak, a konvenciók eselédék (közülük először is a béresek) száma, nőtt a gazdasági eszközök (kezdetben főként a talajművelő eszközök) beszerzésére fordított összeg. Emellett szükséges volt a napszamosok és a részért dolgozók munkájának igénybevétele is, főként a munkaerőigényes aratás, cséplés és az intenzív gazdálkodás erősödését jelző takarmánytermesztés területén. Az arató- és cséplőszerződések sok esetben tartalmaztak gyűjtő-, illetve kaszás napszámokat is, a ledolgozási rendszer keretébe sorolható módon. Az irtásföldek bérlete hasonlóképp valamely, az uradalom számára végzett mezőgazdasági munkával kapcsolódott össze. Az erdei irtások, a holdanként fizetett bérleti díj mellett azzal is hasznot hoztak, hogy a bérlet utolsó évében a bérlők kötelesek voltak azokat az apátságtól kapott esemetékkal vagy makkal beültetni. A magyarországi nagyüzemek tőkeszegénységéből következően azonban a bérmunka mindvégig csak kiegészítette az éves alkalmazottak munkáját, és a fentebb említett további formákat.

Az uradalomban a kisebb királyi haszonvételek, a regálék bérlete általában zsidó bérlők kezén volt. Kisebb irtásföldbérletek mellett ez elsősorban a vendégfogadók és a szántódi rév bérletét jelentette. Ugyancsak bérbe adták az őket illető balatoni rész halászati jogát is, a bérlet összege mellett a tihanyi apátság és a főmonostor hallal történő ellátása fejében.

Részben a munkaerő-problémákkal függött össze a gépesítés megindulása is. Az apátsági birtokokon azonban erre meglehetősen későn került sor, a gőzgépek például csak az 1860-as évek végétől jelentek meg a gazdaságokban.

Az átállás nehézségeit követően, az 1880-as évektől fokozatos gazdasági erősödés figyelhető meg a bencés uradalmakban. A monasztikus rend sajátos, erősen centralizált szervezetének birtokigazgatásra gyakorolt kétségtelen hatása felerősítette az 1848 után, a magyarországi uradalmakban jelentkező centralizációs törekvéseket. A rendi gazdaságok szoros egységbe fogva, a központi gazdasági szervek vezetésével elsősorban

belső gazdasági kapcsolataikra építve biztosították a rendi és az általuk fenntartott intézmények ellátását.

Az intenzív gazdálkodás erősödését jelzi — az állattartás szerkezeti átalakulásának megfelelően — az állatokkal foglalkozók körének változása (a lefejő-tehenészet, a sertéshizlalás megjelenése); a faragóbéreseket helyét elfoglaló mesteremberek számának növekedése, a gépészek megjelenése. A vizsgált korszak utolsó periódusában, a második világháború éveiben az időszakos munkások mellett megjelentek a hónaposok is az apát-sági földeken.

Az állandó alkalmazottak körében, a vizsgált korszak egészét tekintve jellemző a konvenciók év letelte utáni kevés mozgás. A természetbeniekből és pénzből álló fizetés mindenkor biztosítása mellett, ennek oka a kegydíjrendszer korai kiépítése, illetve méltányos biztosítása volt. A bérek összetételét vizsgálva azonban még a két világháború utáni korszakot is a természetbeniek 70-80 százalékos túlsúlya jellemzi. Ez a gazdasági fejlődés megtorpanását, tradicionális elemeinek továbbélését mutatja.

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

III. GERMAN PEASANTS SETTLED IN A FEUDAL ESTATE IN TRANSDANUBIA (HUNGARY) IN THE MIDDLE OF THE 18TH CENTURY

A case-study of Tata-Gesztes domain

Éva Mária Fülöp

After the Turkish conquest and the fights against the Habsburgs in the 16th and 17th centuries, the early beginning of the 18th century was the period of reorganisation of the normal way of life and the agricultural production in Hungary. The large feudal estates that had decisive role in our country's economy could increase their production by extensive way. They had to enlarge their territory and the number of serfs (*subditi*).

Originating from Csallóköz (it is a plain between the rivers Danube and Small-Danube) the Protestant Esterházy-family of lower nobility in the course of the 17th century advanced to the rank of the high nobility and held important constitutional dignities. After having taken up the Catholic faith Miklós Esterházy (1583-1645), the count-palatine (*palatinus regni*) was raised to the rank of count and one of his sons was the founder of the branch of princes and the other one of the branch of counts. It was from this second, so called younger, line of the counts Esterházy from Fraknó that József Esterházy (1682-1748), the Lord Chief Justice (*iudex curiae regiae*) descended. His constitutional, administrative and military career at the court emerged from the 1710s on. (He became the Lord lieutenant (*comes supremus*) of county Komárom in 1711; he was the governor (*ban*) in Croatia-Slavonia-Dalmatia between 1733-1741). He had one of the largest complex of domains. The complex of estates he owned took shape between 1702 and 1738: through the family possessions, donations and purchases. In the row of his estates the Tata-Gesztes estate in Transdanubia had a central role. (He bought it in 1727.) It was situated on the territory of the Vértes and Gerecse mountains, partly in that part of the 18th century Komárom county that could be found on the right bank of the Danube and partly in the neighbouring Fejér and Győr counties. This territory had overgone important devastating during the Turkish conquest and later during the fights for liberation.

From the 1740s the marketing opportunities due to the Austrian-Prussian wars and the industrial development of the Austrian and Czech provinces as well as the increasing inner market — were attractive enough to be a major incentive to the grain farmers and Hungarian agriculture began to gear its production in an increasingly market-oriented manner.

The large feudal estates among them the above mentioned Tata-Gesztes located near the market of Vienna, Pozsony (Pressburg) and the towns of Komárom and Győr (Raab) were in an advantageous position not to mention the huge military store-houses for food in the two latter towns. There was a natural road to transport the agricultural products — mainly the grain and the timber —: river Danube.

In that period of our history the extensive method was the only possible way to enlarge the production. In order to get larger territories for ploughing they began — with the financial support of the state — to dry up marsh-lands from 1747 and a drainage-system (canalisation) took place between Tata and the Danube. They increase the number of cut-over (clearing) lands, too. For the above mentioned complex of estates the count tried to increase the number of his serfs. As József Esterházy wrote: „*Ubi Populus, ibi Obulus*”. He issued a letter's patent (*patens*) on 4. February 1733 in order to get more workers for his domains. Several villages were settled with German peasants. They came from Frankish and Alsatian territories (from the dioceses of Würzburg and Strasbourg). The main reason for them was the special way of succession in the southern part of Germany: only the eldest son of a peasant family could inherit the land in villein tenure so there were not enough plough-lands for the serfs. Some German peasants came from county Moson from the western part of our country or from other Hungarian villages hoping better conditions for themselves in József Esterházy's estates (for instance from the village Vörösvár /county Pest-Pilis-Solt/ to the count's other village Szár /county Fejér/. Moreover sometimes the first settlers left a settlement because of the unfavourable growing and weather conditions and only the second group of serfs began the cultivation (that was the case in a small clearing (cut-over area) in Vértes mountain at Kozma /county Fejér/.

There were 7 villages settled with German peasants in the Tata-Gesztes estate that had a so-called „permanent contract” (*contractus*): Agostyán, Baj, Alsó- and Felső-Galla, (Duna)Szentmiklós, Tolna, Zsemlye (Vértessomló). It meant free (exempt) years from the state and manorial taxes (*contributio*). As for the state regulation there was an act in 1723: these settlers had got 6 (ploughmen) or 15 (craftsmen) free years from state taxes. They have a permission to change their residence. During these years they were obliged to build a house but they were allowed to sell it as well after paying some money („*Erbführgeld*”). There were other 6 villages in the estates with German and Hungarian inhabitants: Kecskéd, Környe, Szomód, Tarján (Tata domain) and Boglár, Mezőörs (Gesztes domain). These German newcomers served as the Hungarian serfs except that they have the right for leaving the domain and for selling their houses.

The requirement of the domain regarding the settlers' implements and their livestock was different. They never noticed data about the tools (e. g. ploughs, harrows) but the newcomers were expected to have draught animals. Young, healthy people having at least a yoke of draught animals could meet the domain's requirements only. Considering the rate of oxen and horses it is a well-known fact that there have usually been more horses in German settlements than in Hungarian ones. There were ma-

inly German tenants in the domain for sheep-farming and for the new dairy-farming (they called it „svájceráj”). As for the method of cultivation it is true that German serfs usually divided the plough-lands into 3 parts: but in the villages peopled by the state it was prescribed for them and the landowners — among them József Esterházy, too — gave them territories similarly divided. As it is widely known there were lots of craftsmen (first of all toolmakers) among the Germans. Dealing with wood-carving was really important considering the Vértes and Gerecse mountains.

We must refer to the works of Imre Wellmann dealing with the question of agricultural production of German serfs. He says that the stereotype ideas of industrious, hardworking, well-off German serfs respectively their villages generally take their origin from these serfs' better position (free years, required three-course rotation) and not only from their „fully developed methods taking along with them”. József Esterházy — as the state and the other landowners — trusted the „Catholic, dutiful” German serfs. From some villages he resettled the Protestant, Hungarian peasants and gave the lands to the new settler (e. g. in Szomód /county Komárom/). It was the same case Imre Wellmann quoted: „.... *emotis, qui sapere detrectebant rectius, Helvetiae confessionis subditis, devoti ecclesiae romano-catholicae cultures Mossonio cumprimis collecti ex agro substituuntur*”. But the first reason for these cases was always the Catholic faith and not economic matters.

There is a field within the agriculture that has always needed special knowledge: vini- and viticulture. It is indisputable that German peasants brought along some new types (e. g. Riesling of Rhine) and new techniques (e. g. regular fertility).

There are two data of great importance for the economic development not only of Tata-Gesztes domain in question but of the whole country preserved in the written material of this domain.

These are the first mentioning of potato cultivation in our country and a very early trial for coal-mining. (Both of them took place in 1745.)

There were no trustworthy data available so far regarding potato cultivation in Hungary before 1760s. As it is well-known in the spread of the potato cultivation great significance was attributed to state campaigns and the initiative role of the manorial estates, but the presumed role of the German peasants settled in Hungary in the 18th century has not been proved. We could verify the latter hypothesis. One of the villages of this domain called Kozma was settled (it was the second trial for it as we have already written about) with German peasants coming from various regions (mainly from Bavaria and Saxony as the register of births shows). While the village was inhabited, its land was used by the neighbouring villages. After the settlement there were frontier incidents, during which it is described, that the inhabitants of the adjacent village demolished the potato in the Kozma Germans' gardens. (The gardens were surveyed in one block not far from the village similarly to the cabbage-gardens.) In the count's head manager's (*regens, praefectus*) letter the word „grundbeer” stood for this word „potato”. The first names of this plant (e. g. in written form in a state order in

1767) were „Erdäpfel” and „Grundbeeren” in our country. These names were translated into Hungarian in the beginning of the 19th century.

As for coal it was quite a new almost unknown material in our country in the 18th century. When some German peasants of Somló wanted to find some of their wandering domestic animals in 1745 they found a coal-bed having been very near the surface. These peasants knew coal because in Germany they saw a coal-mine, too. They knew what it was good for but the head-manager of the domain had to look it up in an encyclopaedia. As he wrote to the count: „*Stein Kohl*” was used for heating and cooking in the Netherlands. József Esterházy ordered to extract it because it was shown two German locksmiths, a German blacksmith and the German armourers („*Schverdfeger*”) in the estates and they claimed it to have been good. The count wanted to sell coal in Vienna and Pozsony (Přessburg). Naturally, there were not technicians for coal-mining in Hungary. They could find a specialist in 1748 but József Esterházy died that year. His ungifted son inherited the estates and they did not deal with mining for a long time.

NÉMET TELEPESEK EGY DUNÁNTÚLI URADALOMBAN A XVIII. SZÁZAD DEREKÁN

Esettanulmány a tata-gesztesi uradalomról

A török hódítás korszaka és a kuruc háborúk lezárulta után, a XVIII. század eleje a gazdasági élet újjászervezésének időszaka volt Magyarországon. A korabeli gazdálkodásban meghatározó szerepet játszó nagybirtokosok termelésüket extenzív úton, azaz a termőterület és az uradalmi alattvalók, a jobbágyok számának gyarapításával tudták fokozni.

Az előadás a korszak jelentős birtokszerzői közé tartozó gróf Eszterházy József (1682-1748) országbíró birtokkomplexuma kiépítését és annak benépesítését vizsgálja, előtérbe helyezve a birtokok sorában központi szerepet betöltő tata-gesztesi uradalmat, s az ide telepített német jobbágyok gazdálkodását.

Eszterházy József családi javakból, királyi adományokból és vásárlás révén szerzett uradalmi a Dunántúlon helyezkedtek el, az 1727-ben vásárolt tata-gesztesi domínium a korabeli Komárom vármegye Duna-jobbparti részén, s a szomszédos Fejér és Győr vármegyékben. Az 1733. február 4-én kibocsátott telepítő patens nyomán megindult a földszükétől és a kötött öröklési rendtől szenvedő délnémet területekről a német jobbágyok betelepülése.

Az Eszterházy József által telepített németek a korabeli feljegyzések tanúsága szerint főleg frankok és elzásziak voltak. Érkeztek azonban német telepesek Moson me-

gyéből is, sőt az is előfordult, hogy a mostoha természeti viszonyok következtében az első telepesek tovább vándoroltak, s a falut csak a második telepescsoport népesítette be.

A német települések közül a tatai uradalom héttel „örökös szerződést” kötött. A contractus legjelentősebb pontjai közé a négy év adómentesség, az úrbéri szolgáltatások alóli hat év felmentés és a szabad költözés tartoztak. A mentelmi évek alatt a települők kötelesek voltak házat építeni, ezeket azonban „garaspénz” lefizetése ellenében szabadon adhatták-vehették. A tata-gesztesi uradalomban további hat faluba is települtek németek, azonban a vegyes lakosságú falvakban szolgáltatásaik megegyeztek az ottani régebbi lakosokéival, azoktól helyzetük csak a szabad költözést tekintve különbözött.

A német telepesektől az uradalom azt várta, hogy fiatalok, munkabíróak, kellő igyekezzel rendelkezők legyenek. A földeket — az állami telepítésekhez hasonlóan — három nyomásban mérték ki számukra, így ez nem a magukkal hozott fejlettebb termelési ismereteket tükrözte. Nincs azonban feljegyzés a magukkal hozott mezőgazdasági eszközökre vonatkozó előírásokról, vagy az itt használt talajművelő eszközök fejlettebb voltáról.

Főként németek voltak az uradalmi birkanyájak és a lefejő-tehenészetek, a „svájcerájok” bérlői. Ismeretes, hogy sok kézműves volt a német telepesek közt, s kiváltképp fontosak voltak a Vértes és Gerecse erdőségeiben a fafaragó mesteremberek.

A speciális szaktudást kívánó szőlőművelésben és bortermelésben vitathatatlan a német telepesek újat adása: magukkal hozott új szőlőfajták, új módszerek meghonosítása, elsősorban piacorientált termelői magatartása révén.

A fennmaradt uradalmi iratanyag a német telepesek vonatkozásában őriz két, korántsem lokális jelentőségű adatot is. A betelepítettekhez fűződik a vértessomlói szénkibúvás felfedezése 1745-ben, s az uradalmi tisztségviselők figyelmének felhívása erre az itteni környezetükben még ismeretlen új anyagra. Továbbá, ugyancsak az 1745. évből, egy Csákvár és Kozma közötti határvita leírása őrizte meg számunkra a burgonya spontán paraszti kölcsönzését bizonyító első írásos hazai feljegyzést is.

RAOUL H. FRANCÉ- EMLÉKÜLÉS A MAGYAR MEZŐGAZDASÁGI MÚZEUMBAN

1993. szeptember 30.

W. Nagy Ágota

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum és a Nagyváthy János Gazdaképző Egyesület kezdeményezésére Raoul H. Francé halálának ötvenedik évfordulóján emlékülést rendeztünk. A megemlékezés helyszínéül a múzeum román stílusú épületcsoportjának tanácsterme szolgált.

E század első harmadában a kiállításokban még megcsodálhatták a látogatók a kalandos sorsú tudós saját kezű növényrajzait. Francét később az akkori ideológiai nézetek miatt "persona non grata"-nak nyilvánították Magyarországon, s csak most halálának ötvenedik évfordulója táján kezdik újra elismerni, „megismerni”.

A bécsi születésű (1874. május 20.) Francé tízéves korában került Magyarországra, itt járt egyetemre is. Egy, már idősebb korában készült újságcikk (riport) tanúsága szerint külföldi születése, és későbbi hosszas külföldi tartózkodása ellenére is magyarnak vallotta magát. Számos könyve jelent meg magyar nyelven. Munkássága formálón hatott a talajtan, biológia, botanika, zoológia számára. Nevéhez fűződik az "Edafon" elmélet megalkotása. Budapesten, 1943. október 3-án halt meg.

Az emlékülés célja a tudós méltatása, munkásságának ismertetése volt. A következőkben talajtani, kertészeti, biogazdálkodási, botanikai, zoológiai és művészettörténeti szakemberek itt elhangzott előadásszövegei olvashatók. Mindannyian azzal a meggyőződéssel tartották meg előadásukat, hogy hozzájárulhatnak ahhoz, hogy Francé a Magyarországon valaha élt és alkotott tudósok sorában méltó helyét elfoglalhassa.

A tudós kiemelkedő munkásságát támasztja alá az a tény is, hogy a magyarországi konferenciával szinte egyidőben a németországi Dinkelsbühlben, valamint Ausztriában, Salzburgban is Francé emlékülést tartottak. (Ez utóbbin a múzeum és a Nagyváthy Egyesület szintén részt vett.)

100. Raoul H. Francé (1874—1943)

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum

és a

Nagyváthy János Gazdaképző Egyesület

szívesen meghívja

Önt

az 1993. szeptember 30-án, csütörtökön

a Vajdahunyadvár

tanácstermében

10 órákor kezdődő

RAOUL H. FRANCÉ EMLÉKÜLÉSRE.

Raoul H. Francé tudós, ismeretterjesztő 1874-ben Bécsben született, 1943-ban Budapesten halt meg. Magyarországon is több évig élt és alkotott, számos könyve magyar nyelven is megjelent. A talajtan, biológia, botanika kiemelkedő szakembere volt. Írásait gyakran művészi szintű sajátkező illusztrációival kísérte.

A halálának ötvenedik évfordulója alkalmából rendezendő emlékülés célja a tiszteletadáson felül a Magyarországon eddig alig ismert tudós méltatása, munkásságának ismertetése.

Nagyon örülnénk, ha meghívásunkat elfogadná, s személyes jelenlétével tisztelné meg-ez összejövetelt, hozzájárulva ahhoz, hogy Raoul H. Francé méltó helyét elfoglalhassa a valaha Magyarországon élt és alkotott tudósok sorában.

Raoul H. Francé emlékülés
Budapest
Magyar Mezőgazdasági Múzeum

Vajdahunyadvár
1993. szeptember 30.

Program

- 10.00 A rendezők nevében dr. Fehér György a Mezőgazdasági Múzeum mb. főigazgatója és dr. Bálint György, a Nagyváthy J. Gazdaképző Egyesület elnöke köszönti a megjelenteket.
- 10.10 Dr. Stefanovits Pál elnöki megnyitója
- 10.20 Dr. Bálint György: Raoul H. Francé, a tudós és ismeretterjesztő
- 10.50 Georg E. Siebeneicher (Neu-Ulm, Németország): Justus Liebig, R. H. Francé und Sir Albert Howard - drei Begründer ökologischer Landbaues
- 11.20 Dr. Stefanovits Pál: Raoul H. Francé kapcsolata a magyar talajtani szakemberekkel
- 12.00-
13.30 Szünet. Hidegtál és frissítő a tanácsterem melletti kerengőben
- 13.30 Dr. Mezei Ottóné: A talajélet ápolásának lehetősége Raoul H. Francé idejében és a mai Magyarországon
- 14.00 Horváth Csaba: Francé Rezső magyarországi barátai (Francé levelei tükrében)
- 14.30 Dr. Priszter Szaniszló - Bunke Zsuzsanna: XIX. századi növényábrázolások. Francé Rezső növényrajzai. (vetített-képes előadás)
- Dr. Kádár Zoltán (felkért hozzászóló): Francé zoológiai ábrái
- Kb.
15.00 Földyné dr. Virány Judit, a Magyar Mezőgazdasági Múzeum munkatársa tárlatvezetése a Vajdahunyadvár műemlék épületegyüttesében.

103. Dr. Stefanovits Pál elnöki megnyitója

104. Francé sírja az ausztriai Oberalmban

Raoul Francé, a tudós és ismeretterjesztő

Bálint György

Engedjék meg, hogy személyes gondolattal kezdjem ezt a rövidre szabott megemlékezést R.H. Francé tudományos munkásságáról és ismeretterjesztő tevékenységéről.

Korom voltaképpen lehetővé tette volna, hogy személyesen is ismerhessem Francét, hiszen Budapesten élt azokban az években, amikor magam a m. kir. Kertészeti Akadémia hallgatója voltam. Nem ismertem, és ezt a mai napig nagy mulasztásnak tartom. Könyvei azonban már akkor ott sorakoztak könyvespolcomon, és nekem éppen úgy, mint diáktársaimnak mindennapos olvasmányok voltak. És nemcsak olvasmányok, hanem a beszélgetések, vitatkozások tárgyai is éppen úgy, mint Liebig, Humboldt, Darwin, vagy éppen a magyar Rapaics Rajmund és Herman Ottó írásai.

A II. világháború befejeztével azután új szelek kezdtek fújni. A *Micsurin és Liszenkó* nevével jegyzett korban kezdett veszedelmessé válni akár csak említeni is Francé nevét. Az 1960-ban megjelent *Új Magyar Lexikon* nyolc sort szentel neki: „Bécsi születésű biológus, természetrajzi író és idealista filozófus, aki egy ideig hazánkban élt. A talaj élőlényeit elsőként foglalta edafon néven életközösségbe (sic!). 1902-ben Németországba költözött, ahol számos népszerű növénytani munkát írt. Később természetbölcséleti műveiben a neolamarckizmus hirdetője volt.”

Az élet keserű grimasza, hogy ebben a rövid ismertetőben Francé legfontosabb tudományos leleményét, az edafont tévesen (*edaton*) nyomtatták.

Nem az életrajzát szeretném ismertetni, de azt elmondom, hogy több nyelven beszélt, írt és olvasott, hiszen Bécsben született, rokonai franciák, anyja pedig cseh volt — nem is beszélve a magyar nyelvről, amelyet ugyancsak elsajátított.

Tanulmányai se mondhatók egysíkúnak. Apja kívánására végezte el a kereskedelmi akadémiát, majd 8 szemesztert hallgatott az orvosegyetemen. Ezt követően *Entz Géza* tanítványa volt a műegyetemen. Reneszánsz ember, valódi polihisztor volt.

Azt szokták mondani, hogy a feltáró és elemző kutatómunkához nyugodt életkörülményekre, kiegyensúlyozott magánéletre és jó egészségre van szükség. Francénak mindezek nem adták meg: már gyerekkorában hányatott élete volt, kora fiatalságától betegeskedett, és anyagi helyzete se állott mindig szilárd alapokon. Csak a tudományos elhivatottsága és az ismeretterjesztés fontosságába vetett hite volt megingathatatlan.

Első önálló témája a Balaton élővilágának kutatása volt. Eközben szerzett maláriája, valamint a gyerekkori tbc-je egész életében kínozza.

1894-ben a m. kir. Természettudományi Társaság pályázatán a *végvényekről írt győztes pályamunkájával* tünt fel, és ennek hatására bízta meg a magyar kormány és

a magyar geológiai társaság a tőzeglápok kutatásával. Ez volt az első találkozása a táljajjal, amiről Stafanovits akadémikus úr itt még részletesebben fog szólni.

Négy évvel később, 1894-ben helyettes vezetője volt a Magyaróvári Gazdasági Akadémia növényvédelmi állomásának, ahol részt vett *Linhart György* ott folyó munkájában és *Hegyi Dezső*, *Doby Géza*, *Kern Herman* munkatársaként kidolgozták a korszakalkotó jelentőségű kosaras csávázási módszert, amely a búzatermesztésben, a gabonarozsda elleni védekezésben sorsforduló volt.

Az 1906-os esztendő már Münchenben találja, ahol megalapítja a Német Mikrológiai Társaságot, amelynek igazgatója is lett. Az ő nevéhez fűződik a rendkívül népszerű *Mikrokozmosz* c. természettudományi folyóirat megindítása is.

1907-ben látott hozzá nyolckötetes, monumentális művének, a *Növények élete* című sorozatának megírásához. Ez lett a növénytermesztők és növénybarátok Brehmje. A művet és rövidített, egykötetes kivonatát — ismereteim szerint — húsz nyelvre fordították le; természetesen magyarul is megjelent, és több kiadást élt meg.

Francé 1916-ban ismerte meg Annie Harrar írónőt, későbbi feleségét, aki jóban és rosszban hűséges társa volt. Néhány év múlva *Dinkelsbühlbe* költöztek, ahol nyugalmas körülmények között, távol a nagyvárosok zajától és viszályaitól kezdte el kidolgozni az objektív filozófiának, később *biocentrikus filozófiának* nevezett rendszerét.

Következő lakóhelye *Salzburg* volt, ahonnan kétéves, világkörüli tanulmány útra indultak. Ennek eredménye tucatnyi könyv, számtalan cikk és nyilvános előadás lett.

Hányatott életét *Dubrovnikban* folytatta, ahová beteg tüdeje kényszerítette, majd ismét visszaköltözött második, választott hazájába, Magyarországra, *Budapestre*, ahol 1943. október 3-án halt meg.

A Farkasréti temetőben, állami tiszteletadással temették el, de felesége 1971-ben bekövetkezett halála után hamvait exhumálták, és együtt helyezték őket örök nyugalomra a *Salzburg* melletti *Oberalm* községben.

A 19. század elejéig a tudósok természetesnek tartották, hogy a növények kizárólag vízből és levegőből táplálkoznak. Ekkor még nem ismerték fel az ásványi sók jelentőségét a növények táplálkozásában. *De Saussure* és *Albrecht Thaer* munkássága mutatott rá a humusz jelentőségére, bár még akkor is úgy vélték, hogy a humuszképződés tisztán kémiai folyamat, egyszerű következménye annak, hogy a növények föld alatti és föld feletti maradványai az oxigén és a víz hatására szétesnek, elkorhadnak.

Ebben a munkában volt korszakalkotó Francé felismerése. Ő a talaj élővilágát vizsgálta, és meghatározta a szabad szemmel nem látható, mikroszkópikus élőlények fontosságát. Ezek összességét *edafonnak* nevezte el, és bebizonyította, hogy nélkülük nem jöhet létre az a körfolyamat, amely a Földön az élet folyamatosságát biztosítja.

Bizonyára hatással volt rá Darwin munkássága, aki — többek között — a földgiliszták életét és tevékenységük hatását tanulmányozta, de Francé is kiemelkedő jelentőséget tulajdonított a gilisztáknak, amelyeket — szellemesen — eleven ekének titulált.

Francé az algák, a korallok és a talaj élőlényei alapján az *ökológia újságát* alapozta meg, amelyet *biocönézisnek* nevezett, és megállapította, hogy a környezet nem csupán az élőlények összességéből, hanem az ott ható élettelen környezeti tényezők

együttes hatásából tevődik össze. Ezzel megteremtette a *naturalis, ökológikus, biocentrikus*, de mindenesetre *környezetbarát* gazdálkodás szükségességének elméletét.

Az élet igazságtalansága, hogy elméletének gyakorlati eredményeit sokáig nem ismerték el, sikereit később pedig erre kevésbé méltó kutatók aratták le.

Néhány mondatot szeretnék még szólni R. Francé ismeretterjesztő munkásságáról is.

Az ismeretterjesztés nem könnyű feladat, mert az e műfajt választónak mindig két sziklaszirt, Scylla és Charibdis között kell hajóznia, nevezetesen abban kell okos kompromisszumot kialakítania, hogy amit mond és tanít, az érthető, befogadható legyen a nagyközönség számára, de ugyanakkor tartalmazza a legfontosabb tudományos téziseket, ne profanizálja a tudományt. Aki ismeretterjesztésre vállalkozik, annak mindig szembe kell néznie azzal a veszéllyel, hogy hol a nagyközönség vádolja nagyképűséggel és érthetlenséggel, hol meg a tudósok azzal, hogy lealacsonyítja, primitivizálja a tudományukat.

Francé nagy mestere volt a szellemes, olvasmányos, érdekes, de ugyanakkor emelkedett színvonalú ismeretterjesztésnek.

Nem restellte — igényes tudós létére — első írásait a *Pester Lloyd* és a *Deutsche Budapester Tageblatt* hasábjain közreadni, és ezt a szokását egész életében megtartotta. Éppen olyan jelentőséget tulajdonított a széles tömegek természettudományi kultúráját gazdagító ismeretterjesztésnek, mint a tudományos publikációknak.

Engedjék meg, hogy befejezésül felolvassak néhány sort a *Növények élete* című munkájából, amely egyben Francé életének *ars poeticája* is:

„A művelődés az én szememben az a képesség, hogy harmonikusan simuljunk a világegyetemhez. Ezért értjük műveltségen a tudományok ismeretét, mint a világ tulajdonságainak leírását. Ezért öleli azonban fel a művészetet is, mert ez nem egyéb, mint finomabb beszéd, amelyhez a tudomány aprópénze, a szó nem elégséges. A műveltség azonban a vallást sem nélkülözheti, mert a vallás nem egyéb, mint az én és a világegyetem közötti kapcsolat felismerése. A művelt embernek azonban filozófusnak is kell lennie, nem a szó tudományos, hanem görög értelmében: a bölcsesség kedvelőjének, ami arra való, hogy a tudományból, művészetből és vallásból megtalálja a magasabb egységet, az élet szabályait, amelyekre szükségünk van, hogy létünk körét harmonikusan fejthessük be.

Aki ezeken az utakon keresi a művelődést, annak a növény az szilárd támasza, segítője. ...Láttuk a legkülönbözőbb alakokban, mint egysejtűt, mint algát és gombát, mint mohot és zúzmót, mint harasztot és pálmát, gyomot és cserjét, bokrot és fát... Belseje leírhatatlanul szellemes állammá alakult, amelyben egyetlen lépés ezer kapcsolatot vált ki, az egyes visszahat az egészre, ez pedig minden egyes sejt előnyét és létét biztosítja. A növény az emberi technikánál lényegesen tökéletesebben tudta szolgálatába állítani a világegyetem fizikai és kémiai erőit, sőt felül is múlta az embert ... motort csinált a fényből és szolgálatába állította a szelet és a vizet, a madarakat és rovarokat, csigákat és emlősállatokat, mintha csak ő volna a föld igazi szuverénje, nem pedig a teremtés koronája!

Ez a botanika filozófiája az én számomra. A növény tanított meg rá, ezért veszem le a kalapomat az erdőben...” — fejezte be Francé.

Hölgyeim és Uraim! Én is leveszem képzeletbeli kalapomat, és meghajtom fejemet az 50 évvel ezelőtt elhunyt Raoul Francé emléke előtt.

R. H. FRANCÉ, DER GELEHRTE UND DER POPULÄRWISSENSCHAFTLER

Nach der Geschichte der Wissenschaften soll es heissen, dass man zur analytischen und entdeckungsreichen Forschungsarbeit ruhiger Lebensverhältnisse, ausgeglichenem Privatleben und guter Gesundheit bedarf. Diese Bedingungen wurden R. Francé nicht gewährt; schon seine Kindheit war bewegt, von seiner Jugend an war er kränklich und seine finanziellen Verhältnisse waren unsicher. Nur der Glaube an seinem wissenschaftlichen Beruf war fest und sicher.

Seine Forschungsarbeit hatte er mit der Untersuchung der Lebewesen des Balatons begonnen und erst später richtete sich seine Aufmerksamkeit dem Leben im Erdboden zu. Alle Ergebnisse seiner Forschung kann in dem von ihm konstruiertem Worte: *Edaphon* zusammengefasst werden. (Übrigens kann man darin gar nichts merkwürdiges finden, sobald man an ähnliche Wort-order eher Begriffspaare denkt sei es denn: Newton-Gravitation, Einstein-Relativität, Fleming-Penicillin usw.)

Francé war mit seinen Untersuchungen, Experimenten und auf deren Basis gegründeten Theorie seinem Zeitalter voraus. Er war es der das Fundament der heute schon wissenschaftlich anerkannten und in der Praxis sich immer weiter verbreitenden ökologischen Bewirtschaftung und ökologischen Gartenbau geschaffen hat. Seine Gedanken hatte er in etwa zwei dutzend Büchern und zahllosen Fachartikeln dargelegt.

Seine Bedeutung ist auch im öffentlichen Leben sehr wesentlich. Seine Erwägungen, praktische Vorschläge übermittelte er nicht bloss einem verhältnismässig engem wissenschaftlichen- und Fachkreise sondern formte die Lebensphilosophie einer breiten Schicht der Gesellschaft die sich für die Naturwissenschaften interessierte. Das war ihm umso mehr möglich da er in verschiedenen Sprachen schrieb und seine Werke wurden in etwa 20 Sprachen übersetzt.

Sicherlich wurde das letztere zu seinem Verhängnis: der in 1943 verschiedene Gelehrte wurde wegen seiner idealistischen Weltanschauung in den sogenannten sozialistischen Staaten, also auch in seiner zweiten Heimat in Ungarn als Folge der offiziellen Wissenschaftspolitik *persona non grata*. So wurden dann die praktische Ergebnisse seiner aus ungarischem Boden stammenden Theorie von anderen verwirklicht und verwendet.

Justus Liebig, Raoul H. Francé, Sir Albert Howard — drei Begründer biologischen Landbaues

Georg E. Siebeneicher

Warum gerade diese drei? — Weil sie auf vier Ebenen bedeutend waren: 1. Grundlagenforschung. 2. Wirkung auf Wissenschaft und Praxis. 3. Lehre und Publizistik (Bücher, Vorträge). 4. Weltweites Wirken.

Justus Liebig und der Kreislauf der Stoffe

Ist das Thema dieses Vortrages — mit Justus Liebig als erstgenanntem nicht provozierend? Gilt Liebig nicht als Begründer der "Mineraltheorie", der Grundlage der 'modernen', chemisch überfremdeten Landwirtschaft?!

Welches sind die wichtigsten Grundsätze biologischen Landbaues? Und was hat Liebig damit zu tun?

1. Ausgegliche Fruchtfolgen mit Ackerfrüchten und Futterpflanzen, darunter vor allem Leguminosen; 2. planmässige, sorgfältige Nutzung von Stallmist und Jauche; 3. Kreislaufwirtschaft durch Kompostierung, einschliesslich städtischer Abfälle (Schlachthof, Gewerbe); 4. Gründüngung; 5. Verwendung von Gesteinsmehl — alle diese und weitere Verfahren, wie Anbau tiefwurzelnder Pflanzen zum Aufschluss von Mineralien aus dem Unterboden, sind in Liebig's Schriften wohlbegründet, vor allem in "Naturgesetze des Feldbaues" (2. Teil der 7. Auflage der "Agrikulturchemie") und volkstümlich in "Chemische Briefe".

Wie Liebig diese Regeln begründete

In zahllosen Analysen der Aschen organischer Stoffe fand Liebig immer nur mineralische Elemente wie Kalium, Phosphor und Magnesium, aber niemals Kohlenstoff und Stickstoff. Deshalb unterschied er grundsätzlich die unverbrennlichen, mineralischen Elemente aus dem Boden und die gasförmigen Elemente Kohlenstoff bzw. Kohlendioxid und Stickstoff aus der Atmosphäre, mit anderen Worten feuerfeste und verbrennliche Elemente, nährnde und treibende Elemente. In seinen Schriften formuliert er diese Gegensatzpaare in vielfältiger Weise. Alle seine Ratschläge für den praktischen Landbau gehen zurück auf diese wissenschaftliche Erkenntnis und auf die dementsprechende Erfahrung: Nach Futter- und Gründüngungspflanzen wie Klee, Wicken, Luzerne ist ein Feld immer fruchtbarer als nach Getreidearten. Liebig führt sogar den Begriff der Stickstoff-Ernte ein! Seine Regeln für Fruchtfolge, Gründüngung

und Futterpflanzen beruhen auf dieser grundlegenden Vorstellung vom Stickstoff- und Kohlenstoffkreislauf. (Obwohl die biologische Stickstoffbindung noch nicht entdeckt war!)

Pflanzenernährung und Qualität

Liebigs Vorgänger hatten die Pflanzenphysiologie weitgehend erforscht; doch er fügte die Einzelheiten zu einem geschlossenen Bild zusammen und ergänzte die Erkenntnisse, indem er die Rolle der einzelnen Elemente aufklärte: Kalium festigt die Gewebe, Phosphor fördert die generativen Prozesse wie Befruchtung und Blütenbildung. Deshalb forderte er, die durch Verkauf von Getreide und Vieh vom Hof weggeführten ("exportierten") Mineralien durch Rücklieferung städtischer Abfälle zu ersetzen — siehe z.B. die Kapitel "Ursprung und Assimilation des Stickstoffs" und "Ursprung und Verhalten des Humus" in seiner "Agrikulturchemie" und den 47. seiner "Chemischen Briefe". Hier stoßen wir auch auf die "Kunstdünger": organische Dünger aus Horn, Knochen und Blutmehl, durch Vermahlung und Mischung in Fabriken hergestellt. Sogar die Frage der Qualität im heutigen Sinne erwähnt Liebig bereits: stark mit Stickstoff (zu seiner Zeit Guano oder Chilesalpeter) gedüngte, getriebene Pflanzen haben keine Zeit, ausreichend Kali aufzunehmen, um feste Gewebe bilden zu können.

Von der alten zur neuen Humustheorie

Schon Carl Sprengel und andere hatten die alte Humustheorie, nach der die Pflanze Humussäuren und Kohlenstoff aus dem Humus unmittelbar aufnehme, widerlegt. Aber erst Liebig verhalf dieser Erkenntnis zum Durchbruch — und wies auf eine andere, nicht weniger wichtige Rolle des Humus hin: Humus ist eine im Boden stets gegenwärtige Stickstoffquelle und gibt langsam und stetig Kohlensäure ab, die wiederum Bodenmineralien löslich macht.

Wirtschaftliche und politische Aspekte

Liebigs Unterscheidung zwischen Stickstoff und Kohlenstoff einerseits und den Bodenmineralien andererseits und ihre unterschiedliche Rolle beim Pflanzenwachstum war die Ursache für seinen langjährigen Kampf gegen die Befürworter der Stickstoffdüngung. So erklärt er die gegensätzlichen Interessen von Pächter und Eigentümer: durch Stickstoffdünger als dem "Antreiber" des Pflanzenwuchses wird der Boden seiner Mineralien beraubt. Liebig nennt dies "Raubbau" oder verschwenderische Ausbeutung. Selbst den Untergang des Römischen Weltreiches erklärt er durch Verfall der Bodenfruchtbarkeit als Folge der Latifundienwirtschaft ohne Rückführung der Mineralien wie in bäuerlicher Wirtschaft. China dagegen bringt er als grosses Beispiel für dauerhaften Landbau mit Rückführung der Bodenmineralien und Gründüngung — siehe Brief 49 "Landbau in China".

Wie kam Liebig zum entgegengesetzten "Image"?

Erst eine Generation nach Liebig, hauptsächlich erst im 20. Jahrhundert, begann die industrielle Herstellung von Stickstoffdüngern: durch Elektrizität in Norwegen, später durch das Haber-Bosch-Verfahren. Ammonium und Salpeter wurden für industrielle und militärische Zwecke gebraucht. Diese Interessen bestimmten immer mehr die Forschung. Doch noch zu Beginn unseres Jahrhunderts wurden Liebig-Begriffe benutzt, beispielsweise in dem berühmten "Gartenbuch für Anfänger" von Böttner, 1908: "Mineralien aus dem Boden wie Kalium und Phosphor werden als Dünger benutzt, während der Humus Stickstoff in organischer Bindung enthält — als Gegensatz zu allen anderen, in der Asche nachweisbaren Elementen".

EG-Politik

Die Regeln biologischen Landbaues, die Liebig begründet hatte, also waren "vergessen" worden. Intensiver Getreidebau und intensive Grünlandwirtschaft wurden im EG-Raum angefacht durch Preisgarantie und Intervention, und sie wurden möglich durch kombinierte Anwendung von synthetischen Stickstoffdüngern und Pestiziden. Heute jedoch sind die dadurch verursachten Umweltschäden unübersehbar geworden. Weniger intensive Landbaumethoden werden befürwortet und organischer Landbau wird sogar finanziell gefördert. Liebig hatte die breite theoretische Grundlange geschaffen — nicht zu vergessen der fesselnde Stil seiner in viele Sprachen übersetzten Bücher.

Raoul H. Francé und das Leben im Boden

Der Stickstoff-Kreislauf war für Liebig eine unumstößliche Tatsache — obwohl die biologische Stickstoffbindung noch nicht entdeckt war. Erst 15 Jahre nach Liebigs Tod veröffentlichten Hellriegel und Wilfarth ihre Entdeckungen über die symbiontische Stickstoffbindung der Leguminosen. Weitere grosse Mikrobiologen wie Beijerinck und Winogradsky bestimmten und beschrieben viele Arten von Mikroorganismen als Stickstoffbinder.

Warum aber sehen wir gerade Francé als einen der wissenschaftlichen Begründer des biologischen Landbaues an? Francé begann seine Laufbahn — in Budapest — als Mikrobiologe und Botaniker und Zoologe und Geologe und gewann so die Grundlagen für sein Konzept der Lebensgemeinschaft, des Ökosystems im Boden — kurz des Edaphons. Er ist der Begründer der Bodenökologie. Er erkannte die vielfältigen Wechselbeziehungen zwischen den lebenden Organismen im Boden und den unbelebten Stoffen "drumherum": Mineralien, Luft, Wasser und nicht zuletzt dem Klima. Er untersuchte den Prozess der Humusbildung durch dieses Geflecht von Wechselbeziehungen. Nur er entwickelte diese Zusammenschau, so dass er 1910/1911 sein wissenschaftliches Werk "Das Edaphon, eine neue Lebensgemeinschaft" veröffentlichen konnte.

Francé wirkte auf Wissenschaft und Praxis

Eine ganze Reihe von Schülern setzten sein Werk fort. In Deutschland unter anderen F. W. Pauli. In Österreich wurde eine Gruppe von Wissenschaftlern durch das Ökosystem "Edaphon" angeregt: die Professoren Franz, Kühnelt und Sekera; denken wir nur an den Titel einer Arbeit von Prof. Franz: "Die Rolle kleiner Tiere bei der Verrottung von Stallmist und Kompost" (1945). Margarete Sekera setzte das Lebenswerk ihres Gatten Franz Sekera fort, indem sie Bauern beriet und über den Zusammenhang zwischen Fruchtfolgen und Bodengesundheit schrieb.

Als Ergebnis aller dieser grundlegenden Forschungen wurden die Verfahren des biologischen Landbaues beeinflusst:

a/ Flache Bearbeitung der Humusschicht, möglichst ohne Bodenwendung, wenn notwendig mit Untergrundlockerung;

b/ Anwendung frischen Materials als Bodendecke (Mulchen) oder kompostierter organischer Substanz, um verrottendes Material ohne Fäulnis zur Ernährung des Bodenlebens zu erhalten;

c/ Nutzung des Bodenlebens im Sinne des Pflanzenschutzes; beispielsweise die Rolle der Regenwürmer, die mit Rost infiziertes — aber nicht mit Pestiziden behaftetes! — Herbstlaub in den Boden ziehen. Siehe Dr. Kennel, Institut für Obstbau, Bavenndorf/Ravensburg in "Organischer Landbau" Nr.2/1981.

Aber auch praktische Landwirte fussten auf Francé, so Ewald Könemann, einer der früheren Begründer biologischen Landbaues zwischen den beiden Weltkriegen: Ewald Könemann bringt in seinem 400-Seiten-Werk "Biologische Bodenkultur und Düngewirtschaft" (2.A. 1939) Zeichnungen von Francé aus "Das Leben im Ackerboden", und er zitiert Francé, um seine Empfehlungen zur Bodenpflege zu erläutern. Er unterscheidet vier Bodenschichten: Bodendecke — Humusschicht — gelockerte Bodenschicht — Untergrund.

Francé — der glänzende Schriftsteller

Er veröffentlichte die Ergebnisse seiner Forschungen sowohl in wissenschaftlichen Zeitschriften als auch in volkstümlichen Blättern und Büchern, von denen manche Bestseller wurden, wie "Das Leben im Ackerboden" oder "Spaziergänge durch den Hausgarten" und vielen anderen, immer illustriert mit eigenen Zeichnungen. Die Leser erhielten viele Ratschläge zum Kompostieren, zur Nutzung von Stallmist und Gesteinsmehl, zur Bodenbearbeitung und zur Vermehrung von Regenwürmern. Francé entwarf eine Methode zur Messung der biologischen Aktivität im Boden, um die chemische Bodenanalyse zu ergänzen. So gewann er viele Anhänger, die die praktischen Kenntnisse, die sie Francé verdankten, anwandten.

Nehmen wir als Beispiel den ungarischen Landwirt und Gärtner A. von Gothard aus Herény, der Francé zu seinem 50. Geburtstag gratulierte (1924) und schrieb, er praktiziere Francés "bodenbiologische Methode". Wörtlich erklärte er: "Obwohl mich niemand dazu anspornte, habe ich meine kleine Landwirtschaft, insbesondere aber meinen grossen Garten, in den Jahren 1922 und 1923 ausschliesslich auf "bodenbio-

logische Art" bestellt. Während dieser Jahre habe ich dieser grossartigen und wichtigen Methode Anhänger geworben, mit denen ich dann gemeinsame Versuche und Studien unternahm, und ich bin durch die erzielten Erfolge zu der Überzeugung gelangt, dass die Mehrproduktion in der Landwirtschaft leicht und sicher einzig auf Grund der neuen Edaphon-Lehre zu erreichen ist." Er zitiert eine Broschüre, die mit 10 000 Auflage vom Königlich Ungarischen Handelsministerium herausgegeben wurde.

Francé und Liebig

In "Das Leben im Ackerboden" nennt Francé Liebig den "unvergänglichen Wohltäter der gesamten Menschheit", weil er den Kampf gegen den Raub am Boden und für den Ersatz der Mineralien aufgenommen habe. Es fällt auf, dass Francé hier nur vom Ersatz der Mineralien spricht - nicht vom Humus und vom Stickstoff-Kreislauf. Wir müssen annehmen, dass er Liebig's Arbeiten nach der Periode von etwa 1848 bis 1856, als dieser die öffentliche Diskussion mied und Landwirtschaft studierte, nicht kannte, insbesondere nicht den 2. Teil "Die Naturgesetze des Feldbaues" der 7. Auflage der "Agrikulturchemie".

Hätte Francé Liebig's vollständig entwickelte Vorstellung von der Rolle des Humus und des Stickstoff-Kreislaufes gekannt, wäre das für ihn vermutlich ein überwältigender Eindruck gewesen.

Sir Albert Howard — Boden und Gesundheit

Sehen wir Liebig als den Pionier, ja als Mitbegründer der modernen Ökologie, Francé als ihren Vollender auf dem Gebiet der Bodenökologie so Sir Albert Howard als den grossen Praktiker der angewandten Agrarökologie.

Diese drei haben aber recht unterschiedliche Wurzeln: Kam Liebig von der Philosophie (nämlich als Erlanger Student) und dann entscheidend von der rechnenden, mathematisch begründeten Naturwissenschaft, Francé von der beobachtenden und integrierenden Naturwissenschaft, so Howard von der wissenschaftlich begleiteten landbaulichen Praxis. Geboren wurde Howard am 8. Dezember 1873, im Todesjahr Liebig's, auf einem Hof in der bäuerlich geprägten westenglischen Grafschaft Shropshire mit gemischter Landwirtschaft (nicht im ostenglischen Suffolk der Grossbetriebe). Im Leben auf dem Hof beobachtete er von Kindheit an, wie Pflanze, Tier und Mensch miteinander gedeihen.

Der ehrgeizige Schüler war mit zwanzig Student in South Kensington, später im Cambridge. Sein Studium legte er zunächst breit an, mit Physik, Chemie, Geologie, er spezialisierte sich aber bald auf Biologie und erwarb 1898 zwei Diplome als Landwirt. Er wurde Lehrer auf Barbados, später Spezialist für Pilzkrankheiten in Westindien, und mit 29 Jahren erschien seine erste Arbeit "Die Behandlung von Pilzkrankheiten". Angeregt durch seinen Lehrer Marshall von Cambridge weist er schon hier hin auf die natürliche Widerstandsfähigkeit von Pflanzen: "Gesunde Pflanzen besitzen eine beträchtliche Widerstandsfähigkeit gegenüber Parasiten, auch Pilzen".

Nach Lehraufträgen in Indien und Britisch Guiana war Howard von 1902-1905 Botaniker am Wye College im Hopfenanbauggebiet der südenglischen Grafschaft Kent. Immer geht es ihm um die Wechselwirkungen zwischen Kulturverfahren und Pflanzengesundheit: in Indien ging es um die vorbeugende Behandlung von Zuckerrohr-Jungpflanzen gegenüber Pilzkrankheiten, in Kent beim Hopfen um die bessere Entwicklung und Widerstandsfähigkeit gegenüber Krankheiten allgemein. Ein Ergebnis: "Bestäubte weibliche Pflanzen waren widerstandsfähiger als nicht bestäubte".

1905 beginnt Howards grosse Zeit als Forscher, beginnt das Vierteljahrhundert bis 1930 als "Erster Regierungs-Botaniker der Regierung von Indien" mit Sitz in Pusa. Das dort 1904 begründete Institut bestand aus 13 Abteilungen — Howard bekam die botanische Abteilung. Er wusste schon damals: Boden und Pflanzengesundheit gehören zusammen. Er hielt sich an die seiner Ansicht nach widersinnige Trennung nach Abteilungen, arbeitete aber so eng wie möglich mit allen Abteilungen zusammen, beim Anbau von Obst und Hopfen, Leguminosen und vielen tropischen Pflanzen wie Tabak und Indigo, Tee, Kaffee und Kakao, Baumwolle und Kautschuk, aber auch Reis und Weizen.

Sein Interesse galt auch hier der Frage: Wie hängen Pflanzengesundheit und Kulturverfahren miteinander zusammen? Beispielsweise bei der Bewässerung: Überwässerung begünstigte den Befall durch die Grünfliege. Oder die Frage des Graswuchses unter Forst- und Obstbäumen: Obstbäume brauchen gut durchlüfteten Boden, Forstpflanzen vertragen Graswuchs.

Das Indore-Kompostverfahren

Berühmt wurden die in Pusa gezüchteten Weizensorten, an deren Zucht Howard mitgearbeitet hatte. Ein Hauptvorzug der Pusa-Sorten war ihre Resistenz gegenüber Rost. Bei dieser Arbeit hatten sich für Howard zwei Dinge bestätigt: Erstens, es ist nutzlos, Pflanzenkrankheiten ohne den Zusammenhang zwischen Boden und Pflanze zu studieren; zweitens, die Art, wie die Völker des Ostens ihren Boden behandeln ist zu respektieren!

Bei der Entwicklung des Indore-Kompostverfahrens konnte Howard diese Grundsätze anwenden. 1924 wurde in Indore ein unabhängiges Institut gegründet, nach der Erkenntnis: Pflanze und Boden stehen in Wechselwirkung miteinander, vor allem hinsichtlich Pflanzengesundheit. Diese Gründung wurde möglich durch Pacht einer Fläche von rund 150 ha auf 99 Jahre und grosszügige Unterstützung durch das Baumwoll-Institut. Die Jahre in Indore bestätigten Howard endgültig: Das bisherige System der landwirtschaftlichen Forschung ist veraltet.

Die Grundregeln des Indore-Kompostverfahrens

Pflanzliche und tierische Stoffe gehören zusammen. Die pflanzlichen müssen zerkleinert, insbesondere Rinden aufgebrochen werden, damit Pilze leicht Zugang haben; das C/N-Verhältnis sollte ungefähr bei 33:1 liegen; tierische Rückstände sind notfalls durch Blut-, Horn- oder Hufmehl zu ersetzen; überschüssige Säure ist abzubinden, um

den optimalen pH-Bereich von 7 bis 8 zu erreichen; die einleitende Pilzstufe ist zu begünstigen; Luft- und Wassermangel sind zu beheben, an-aerobe Zustände zu vermeiden; Stadtabfälle sind nutzbar zu machen, um dem Gesetz des Kreislaufs der Stoffe zu genügen; Kompostrohstoffe sind wenn notwendig durch Gründüngung mit Ernte der oberirdischen Pflanzenteile zu ergänzen.

1930, nach dem Tod seiner Frau und langjährigen Mitarbeiterin, liess sich Howard pensionieren, jedoch dokumentierte er noch die Forschungsarbeiten am Indore-Verfahren und ihrer Anwendung: "The Waste Products of Agriculture: Their Utilization as Humus (Oxford University Press 1931, 167 pp.)

Opposition in der Heimat

Als solche erwiesen sich die staatlichen Forschungsinstitute und die Düngerindustrie. Howard hielt viele Vorträge vor wissenschaftlichen und fachlichen Gesellschaften über das Indore-Verfahren, die Rolle des Humus in der Natur und über Stadtkompost. Er gewann führende Landwirte, wie den Rennpferd-Züchter Friend Sykes und den Gewächshaus-Gärtner Bower. Teilnehmer der Studienreise von "Organischer Landbau" in den Jahre 1959 und 1977 lernten diese Praktiker und Howard-Schüler kennen. Howard schrieb das Vorwort zu einer Neuauflage des berühmten Regenwurm-Buches von Charles Darwin, vor allem aber brachte er sein Buch "An Agricultural Testament" heraus. (Die deutsche Übersetzung erschien 1948 in 1. und 1979 in 2. Auflage. 1993 in Restauflage noch lieferbar.) Nicht zu vergessen seine Zeitschrift "Soil and Health".

Howard und Liebig

Auch Sir Albert kannte Liebig anscheinend nur nach der 1. Auflage der "Agrikulturchemie" von 1840; er spricht wiederholt von der "NPK-Mentalität" der Schüler Liebig's. Hätte er Liebig's "Naturgesetze des Feldbaues" gekannt und damit dessen Grundvorstellung vom Kreislauf der Stoffe und "neue Humustheorie", hätte er in Justus Liebig vermutlich einen Geistesverwandten gesehen, denn er hätte bei ihm seine eigene Überzeugung vom "Gesetz der Wiederkehr" (Law of Return) wiedergefunden. Gekürzt, nach einem Vortrag anlässlich der 50. Wiederkehr des Todestages (3.10.1943) von Raoul H. Francé, gehalten am 30.9.93. in Budapest und am 9.10. in Dinkelsbühl.

QUELLENANGABEN

Justus von Liebig: Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agricultur und Physiologie. 7. Auflage 1862. (Zwei Bände, 2. Band: "Die Naturgesetze des Feldbaues".)

Justus von Liebig: desgleichen — 9. Auflage, 1876. erscheint als Fotoprint im Frühjahr 1994. mit einem Ergänzungsband, bei Buchedition Agrimedia Hils oHG, Potfach 1151, 25421 Pinneberg

Justus von Liebig: Boden, Ernährung, Leben. Texte aus vier Jahrzehnten. Edition Siebeneicher. Restauflage bei E.V.A., Edinburgher weg 10, 67069 Ludwigshafen (25.— DM)

Raoul H. Francé: Das Leben im Boden / Das Edaphon. Edition Siebeneicher. Neuauflage 1981. Vergriffen
Sir Albert Howard: Mein landwirtschaftliches Testament. 2. Auflage 1979. 256 S. 22.— DM. ISBN 3-922201-01-6. Pietsch Verlag, Stuttg.

Justus Liebig, R. H. Francé és Sir Albert Howard — az ökológiai földművelés megalapozói

Liebig (1803-1873) végleg megerősítette azt az elméletet, amely szerint a növények nem közvetlenül a humusból, hanem egyszerű „ásványi” közvetítés útján veszik fel a táplálékot. Ezért helytelen őt a mai „konvencionális” földművelés megalapozójának tartani. A „Mezőgazdasági kémia” című, első ízben 1840-ben megjelent könyvében már megkülönböztette a levegőből származó éghető elemeket, tehát a nitrogént és a szenet, valamint a talajból származó el nem éghető „ásványi” elemeket. Liebig szerint szükség esetén csak ezeket a mineráliákat kell pótolni, míg a nitrogén a természetes körforgás által a takarmánynövényekből kinyerhető. Ezzel a biológiai talajművelés egyik fő szabályának alapját fektette le: Semmi nitrogén utánpótlás! Könyvének 7. kiadásától fogva (1862) ezt az elvet, és a biológiai talajművelés egyéb alapszabályait részletesen megalapozta, jóllehet a biológiai nitrogénkötést még nem ismerte. Ezt a hiányt Hellriegel és Wilfarth csak 12 évvel Liebig után pótolták.

Raoul H. Francé (1874-1943) mint mikrobiológus, botanikus, zoológus, geológus ezen egyes megállapításokat az „Edafon — a talajlakó mikroorganizmusok ökológiája” (1910/1911) című művében foglalta egységbe, és ezzel lefektette a földművelés és kertészet talajbiológiai módszereinek alapjait. Ez a következő fő szabályt tartalmazza a biológiai talajművelés számára: A talajmegmunkálás lehetőleg talajforgatás nélküli, sekély legyen, mély talajlazítás biztosítása a növények táplálékfelvételében közvetítő szerepet játszó talajélet ápolását. Ezáltal a komposztálás — legyen az komposztprizma vagy felületi — módszeres tudományos alapokra helyeződik.

Francé Liebiget az emberiség „örök jótévőjének” nevezi, mivel Liebig a talajrablás ellen és a mineráliák pótlásáért harcolt. Sajnos feltehetően nem ismerte a „Mezőgazdasági kémia” 7. kiadását, különben Liebig tanait a saját egyéni elgondolásai sarkkövének tekintette volna.

Végül Sir Albert Howard (1874-1947) számos kultúrnövénynél a gyakorlatban alkalmazta e két úttörő tanait, főleg az alatt a kereken harminc év alatt, amit Indiában töltött. A növényeknek a betegségekkel és kártevőkkel szembeni jobb ellenállására — melyet a legfontosabbnak tartott — kidolgozott „Indore”-eljárásának lényege: a komposztálás során minden növényi és állati hulladékot értékesíteni kell.

Raoul H. Francé kapcsolata a magyar talajtani szakemberekkel

Stefanovits Pál

A tudományos munka értékelésekor két mutatót vehetünk alapul, a megjelent munkák (publikációk) számát, az ezekben közölt új megállapításokat és adatokat, valamint a tudományos közlemények hatását más szakemberekre, amit ma a citációs indexekkel fejezünk ki, vagyis, hogy a közölt eredményekre mely munkákban történik hivatkozás. Raoul Francé munkásságát a szakirodalmi jegyzékekből ismerjük, most annak a hatásnak erdünk nyomába, melyet a magyar talajtani szakemberekre kifejtett. Mindezt pedig az alapvető talajtani könyveink alapján tesszük.

Elsőként Ballenegger-Finály A magyar talajtani kutatás története 1944-ig című könyvet vesszük alapul, mint e szakterületnek hiteles történeti feldolgozását. Ebben „A talajbiológiai kutatások fejlődése” című részt Varga Lajos állította össze, melyben a következőket olvashatjuk: „...a kutatók egész sora foglalkozik a talajlakó mikroorganizmusokkal. Fokozatosan kiderítik a nitrifikáció, cellulózbontás, denitrifikáció mikrobiális folyamatát; A vizsgálatokat kiterjesztik a talajlakó mikroszkopikus gombák talajalakító szerepének felderítésére is. Századunk elején már igen élénk talajbiológiai vizsgálatok folynak az egész világon. A hazánkban nevelkedett Francé R. kiterjedt kutatásai alapján megírja jelentős könyvét, amely 1911-ben jelent meg első kiadásban. A talaj élőlényeinek összességét edaphon-nak nevezte el. Rámutat arra, hogy a talajlakó baktériumok, mikroszkopikus gombák, moszatok mellett a protozoonok, férgek, főként a földigiliszták, rovarok álcái, a vakondok stb. igen fontos működést fejtenek ki a talaj élete és termelékenysége szempontjából. Fizikai úton porhanyítják a talajt, hozzájárulnak a növénytermelés szempontjából annyira fontos morzsás szerkezet kialakításához. Táplálkozásuk során végzik a talajba jutott vagy juttatott, elhalt szerves növényi maradványok elemi felbontását, végeredményben a humusz képzésének folyamatát” (280. old.).

Ebből az idézetből is megállapítható, hogy Francé munkássága a biológiai szemléletű talajismeret kialakulása tekintetében megalapozó jellegű volt. Ugyanezt erősíti meg a továbbiakban: „A talajlakó egysejtű állatkák biológiai kutatása az 1920-as években indult meg nagyobb lendülettel. Új vizsgálati módszereket dolgoztak ki, amelyeket azután tovább tökéletesítettek. Sokan azt állították, hogy a protozoonok a talajban nem élnek aktív életet, s ott csak betokozódott állapotban mint cysták fordulnak elő... Ámde a világ számos kultúrállamában megindult rendszeres protisztológiai vizsgálatok kiderítették, hogy a rendes nedvességű talajokban eleven életet élő (aktív) protozoonok

mindig találhatók. Nyugalmi, betokozódott alakjaik száma csak akkor növekedik meg, a népesség csak akkor tokozódik be, ha a talaj gyakorlatilag kiszárad.

Ezekből a vizsgálatokból, már aránylag eléggé korán, a magyar kutatók is kivették részüket. Némi joggal ide sorolhatjuk a legelsőik közé Francé Rezsőt is (1874-1944). Életének mintegy harmadát töltötte Magyarországon. Bécsben született ugyan, de nálunk nevelkedett és itt Budapesten végezte a Kereskedelmi Akadémiát. Hamarosan áttért a biológia területére, amelynek élete végéig szorgalmas művelője és az egész világon ismert népszerűsítője volt” (305. old.).

Elcinte a budapesti műegyetemen id. Entz Géza mellett dolgozott, aki már akkor a protozoonok nagyírú kutatója volt. Francé is protisztológiai kérdésekkel foglalkozott, és idevágó vizsgálatairól értékes tanulmányokat tett közzé. Később a műegyetem növénytan intézetében Klein Gyula professzor tanársegédje lett. 1898-ban a magyaróvári Növénytan Állomásra nevezték ki, s itt a kórokozó gombák vizsgálatát végezte. Századunk elején elhagyta Magyarországot, Münchenbe került, ahol a biológiai intézet vezetője lett. Élete végét Budapesten töltötte, és itt is halt meg.

Talajbiológiai kutatásait 1903-ban kezdte meg, de az előzetes tanulmányok után rendszeresen 1910 és 1919 között intézetének munkatársaival együtt először kertjük talajainak, majd az egész Németország, Ausztria, Svájc, Franciaország, Hollandia, Olaszország, Oroszország, Turkesztán, Közép-Afrika, Egyiptom és Arábia talajainak élővilágával foglalkozott. Már 1911-ben kiadta *Das Edaphon* c. kis könyvét, melynek II. kiadása 1921-ben jelent meg. Ennek címe magyarul: „Az edafon. Vizsgálatok a talajlakó mikroorganizmusok ökológiájáról”. Ebben a munkában az egykori magyar protisztológus igen értékes adatokat szolgáltat a talajlakó egysejtű állatokról. Mivel vizsgálatai a talajlakó mikroorganizmusok egész együttességét, életközösségét, azaz az algákat, baktériumokat, mikroszkopikus gombákat, protozoonokat és ezek egymással való kapcsolatait is felölelték, azért az első talajbiológiai és talajökológiai könyvnek számíthatjuk munkáját. Ő adta ennek az életközösségnek (biocönózis) az edaphon nevet, amelyet azóta is mindenütt használnak, és jelenti a talajlakó élőlények összességét.

Francé munkájának érdekes eredményei, a talajlakó élőlények és a talaj közötti kapcsolatok érintése, ökológiai szemlélete nagy hatással voltak a talajbiológia fejlődésére. Meggyőző erővel hangoztatta a tudomány gyakorlati jelentőségét is” (306. old.).

De nemcsak ez a tudománytörténeti munka őrzi munkásságának emlékét. Egy olyan egyéniség, mint Francé Rezső nem maradhat meg a bezárt laboratórium falai között. Még kevésbé maradhat egy szűk szakma művelője, hiszen polihisztor volt, aki elkötelezte magát a természettudományos ismeretek széleskörű ismertetésével. Személyiségének varázsa, nyelvismerete természetszerűen magával hozta a magyar szakemberekkel való kapcsolatának kiépülését és folyamatos fennmaradását. Kutatási eredményei, szintetizáló munkái megtalálták a megfelelő hazai partnert akkor is, amikor tevékenységét már német földön folytatta.

A magyar talajbiológia nemzetközi hírű professzora, Fehér Dániel *Talajbiológia* című könyvében így mutatja be Francé munkásságát: „A tulajdonképpeni korszerű ta-

lajbiológia fogalmának első szabatos és a talaj egész növényi és állati mikro- és makro-élőszervezeteit komplex értelemben átgondolt fogalmát Raoul Francé vezette be 1911-ben. Tőle származik a ma is szélleiben-hosszában használt edaphon elnevezés, amely alatt a talajban élő növényi és állati szervezetek összességét értjük” (15. old.).

Majd később:

„Az edaphon elnevezés alatt tehát szorosabb értelemben a talajban élő mikro- és makroszervezetek életközösségét, biocönózisát értjük. Tágabb értelemben véve azonban ide soroljuk azokat az alacsonyabb, vagy magasabbrendű növényi és állati szervezeteiket is, amelyek úgy magában a talajban, mint annak felszínén megélhetnek, vagy pedig életműködésüket egyidejűleg a talajban és annak felszínén folytatják le” (222. old.).

Ugyanezen könyv 976. oldalán Varga Lajos írja a következőket: „Francé (1921) a talaj életközösségére (edaphon) vonatkozólag a következő jellegzetes bélyegeket sorolja fel:

1/ Az edaphon minden tagja a földgolyó elmállott felszíni rétegében, a mezőgazdasági talajtan meghatározása szerinti termőtalajban (erdőtalajban) él tartósan.

2/ Táplálkozásukban teljesen és tartósan vagy a talaj és a talajlevegő táplálékanyaira, főként annak nitrogéntartalmára, vagy pedig a biocönotikai lánc más tagjaira vannak utalva.”

Továbbá:

„A talaj baktérium- és gombaflórájának közösségi (cönológiai) vizsgálata sokkal régebb időre nyúlik vissza, mint a talajban lakó állatvilágé. Egyes talajlakó állatcsoportokat feldolgoztak ugyan, ... de az egész faunát együttesen eddig még igen csekély mértékben kutatták fel. Francé (1921) tette az első kísérletet ebben az irányban, aki 1903-ban megkezdett és 1910-től rendszeresen folytatott vizsgálataival a talaj egész életközösségét igyekezett felderíteni (970. old.).

De nem csak a talajbiológiával eljegyzett magyar szakemberek idézik Francé gondolatait, hanem a szűkebb értelemben vett talajtan klasszikusa 'Sigmund Elek is, aki az *Általános talajtan* (1934) című könyvében így ír:

„A talajok tehát a nyers kőzetektől lényegesen különböznek éppen azért, mert állandó változások mennek bennük végbe. De abban is eltérnek a holt kőzetektől, hogy a talajokban rendszeren élénk szerves élet megy végbe. Ezt nevezik edafonnak (a görög edaphos = talaj után), vagyis a talaj életének, népességének (Soil population), mikrokozmoszának, stb.” (18. old.).

Ugyanezen könyv biológiai fejezetét Telegdy Kováts László írta, aki így hivatkozik Francé munkájára: „A talajban élő állatvilág a talaj fizikai és kémiai állapotával, valamint növényi szervezeteivel kölcsönösen összefüggő egységet képez, melyet Francé a víz planktonjának analógiájára edaphonnak nevezett el” (412. o.).

Ezen kívül még a könyv két helyén idézi Francé vizsgálati adatait.

De nemcsak az írott anyagban mutatható ki Francé hatása, a reá való hivatkozások alapján, hanem azoknak a szakembereknek a munkásságában is, akik talajkémiai és növénytermesztéssel foglalkozva elismerték a talajban élő szervezetek elsődleges szerepét a talajok képződésében és termékenységük alakulásában.

Így Kreybig Lajos — aki talajtérképezési pályám első szakaszán irányítóm és tanítóm volt —, sokszor utalt a Francéval való jó személyes kapcsolatára. Erre a kapcsolatra vezethető vissza Kreybig magánkezdeményezése, amikor birtokán talajmikrobiológiai laboratóriumot rendezett be és működtetett. Itt volt munkatársa Ébényi Gyula, aki később a szőlőtalajok térképezésének kezdeményezője és irányítója lett. Kreybig és Francé kapcsolata hatott Kreybig növényáplálási nézetének kialakulására, melyben a talaj trágyázásának és művelésének célját a talajban élő mikroszervezetek életfeltételeinek kedvezőbbé tételében határozta meg. Ez a szemlélet hatotta át, amikor az 1950-es években a szerves trágya-kezelés és általában a szerves trágyázás fontosságát hirdette országszerte, és megszervezte a trágyamester-képző tanfolyamokat.

Őszintén be kell vallanom, hogy a magam gyermekkori olvasmányai között is szerepelt Francé kis könyve, és lehet, hogy tudat alatt ez is befolyásolt akkor, amikor mint vegyész mérnök a talajtan irányába fordultam.

De hogy munkássága ma is hat, azt bizonyítja Szabó István Mihály professzor 1986-ban megjelent könyve, *Az általános talajtan biológiai alapjai* címmel, melyben Raoul Francéról így ír: „A talaj élővilágának összességét a magyar származású talajbiológus, Francé Rezső (Raoul Francé) után edafonnak nevezzük” (16. old.).

Azt hiszem, hogy a felsoroltak elegendők ahhoz, hogy bizonyítottnak vegyük Francé Rezső hatását a magyar talajtan képviselőire, lássuk azt, hogy e hatás ma is eleven és az utódokra is átöröklődik.

IDÉZETT SZAKIRODALOM

Ballenegger R. és Finály I.: A magyar talajtani kutatás története 1944-ig. Akad. Kiadó, Budapest, 1963.

Fehér D.: Talajbiológia. Akad. Kiadó, Budapest, 1954.

Signond E.: Általános talajtan. A szerző kiadása, Budapest, 1934.

Szabó I. M.: Az általános talajtan biológiai alapjai. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1986.

RAOUL FRANCÉ'S VERBINDUNGEN ZU DEN UNGARISCHEN FACHLEUTEN DER BODENKUNDE

Eine Persönlichkeit wie Raoul Francé kann unmöglich sein Leben zwischen den engen Wänden eines Laboratoriums fristen. Umso weniger kann er sein Wirken auf einen einzigen Beruf beschränken. Er war ja ein Polyhistor der sich der Verbreitung der weitreichenden naturwissenschaftlichen Kenntnisse verpflichtete. Seine persönliche Anziehungskraft, seine Sprachkenntnisse trugen ganz selbstverständlicherweise dazu bei, dass seine Verbindung zu den ungarischen Fachleuten bald sehr rege wurde und mit der Zeit sich vertiefte. Seine Forschungsergebnisse, nach Synthese strebenden Werke, späterhin seine populärwissenschaftlichen Arbeiten trafen immer den entsprechenden einheimischen Partner. Somit konnte seine Wirkung leicht und effektiv zur Geltung

gebracht werden. Um Beweis zu Bieten gestatten Sie mir einige von den etlichen Beispielen hervorzuheben, sie werden die Wechselwirkung die zwischen Raoul Francé und den ungarischen Vertretern der Bodenkunde und Bodenbiologie bestand überzeugend bekräftigen.

Dániel Fehér, Professor der ungarischen Bodenbiologie von internationalem Ruf erwähnt in seinem Buch über Bodenbiologie sechzehnmal den Namen Raoul Francé's in dem er seine Tätigkeit würdigt. Professor Lajos Varga, Nestor der ungarischen Algologie betont seinen Vorrang in der Edaphonforschung. Der Einfluss Raoul Francé's ist nicht nur beiden sich ausschliesslich mit Bodenbiologie befassenden Forschern nachweisbar, sondern auch bei Wissenschaftlern, die sich mit Bodenchemie und Pflanzenproduktion befassen, die wie auch Lajos Kreybig die Rolle der im Boden lebenden Organismen in der Entstehung des Bodens und seiner Fertilität anerkennen. Der Anregung von Raoul Francé zufolge hatte Kreybig auf seinem Gute ein Laboratorium für Bodenmikrobiologie eingerichtet, das eine entschiedene Auswirkung auf die künftige Entwicklung der Bodenkunde hatte. Wenn ich heute auf meine eigene Laufbahn zurückdenke, so war was meine Berufswahl anbetrifft, sein Buch, das ich in meinen Fleckjahren gelesen habe, von entscheidener Wirkung.

Dass seine Wirkung noch heutzutage weiterbesteht, dafür zeugt das in 1986 publizierte Buch des Professors István Mihály der im Vorwort seines Werkes die Einführung des Begriffes Edaphon und seine diesbezügliche Wirkung betont. Der Einfluss Raoul Francé's auf die Repräsentanten der Bodenkunde bestand nicht nur in der Vergangenheit, sondern hat seine Wirkung auch in der Gegenwart.

A talajélet ápolásának lehetősége Raoul Francé idejében és a mai Magyarországon

Mezei Ottóné

Raoul Francé elmélyült figyelme, az a mód, ahogyan a növények morfológiájában, az élőlények egymásra hatásában mutatkozó, a jelenségen átsűrítő bölcsességet figyelte, megragadja az olvasót még egyszerű laikusoknak szóló írásaiban is. Francé a látottakat finom vonásokkal le is rajzolta, a mélységet keresve mikroszkóphoz, nagyítóhoz nyúlt. A szeretet, amivel vizsgálata tárgyához fordult, kimondatlanul is betölti könyveit. Ez a szakmai jelleg tette érzékelő képességét élessé és gondolkodását olyan összefüggések meglátására alkalmassá, ami kutató szellemének elevenségét mutatja. Az étellel áthatott természetben lelki elemek működését is feltételezte. Amit felfedett, azt belevitte filozófiájába, de a mezőgazdasági gyakorlatra is alkalmazni tudta.

Raoul Francé korában az évszázados gazdálkodási hagyomány még élt, s ő bizonyára támaszkodott erre is, mikor az új természettudományos korszak intellektuális eszközeit alkalmazta. Mára mezőgazdaságunkban az utóbbi jelleg óriássá fejlődött, s az előző teljesen eltűnt. Kérdés, hogy mai természettudományos vizsgálati módszereink elegendők-e az élet és a lelki jelleg összefüggéseiben működő tevékenységének elgondolására.

R. Francé maga e két entitás létét direktre nem tapasztalta, s ezt le is írja: „Mi az élet? Mi a protoplazma? A sejt élő tartalma, amely nélkül még soha nem találtak életmegnyilvánulásokat. Eredete arra a területre esik, mely kivülesik a megismerés saját élménycineinek határán.” Így szemléletét sejtésekre és következtetésekre építi, ami magát az életet illeti. Bár az az odaadás, amivel kutatása tárgyaihoz fordul, némileg hiányzik a természettudományos eredmények mai megfogalmazásából, sejtésekre már nem hallgatunk. A kutató ember konkrét tapasztalatainak kitért területére van szükségünk.

Ahogy az a megnyitó előadásban elhangzott: az élet több, mint fizikai és kémiai jelenségek összege, sőt több, mint a sejtélet. Hozzátehetjük: a jelenségekben megnyilatkozó életet magát kell vizsgálat tárgyává tennünk. Erre kevés kutató képes. Ha mégis, akkor érdekes kutatási eredményekre jut. Ilyen kutatás eredménye pl. az a gyógynövény-preparátum rendszer, mellyel a biodinamikus gazdaságok dolgoznak.

Hogy a talaj szelíd humusztartalma jó megközelítéssel jelzi a talaj termékenységét, az tudós és gyakorlati gazda számára egyaránt érthető. A humusztartalom el kell érje

a 2,5-3%-ot ahhoz, hogy a termőföld ne minerális módon viselkedjék, hanem az eleven és az ásványi jellegű faktor átmenetére jellemző módon. A középkor óta kialakult európai típusú mezőgazdálkodás során a jól kezelt földeken nem pusztult el a talajok eredeti humusza, sőt, egyes vélemények szerint (M. Klett) gyarapodott is. Annál ijesztőbbek a hazai felmérések nemrégii eredményei (Baranyai és tsa. 1984), melyek szerint talajaink humusztartalma 30 év alatt szinte felére csökkent. Azt gondoljuk, hogy ennek oka elsősorban az istállótrágyázás hiánya. Francé szépen írta: „Miért olyan nélkülözhetetlen az istállóganéj a gazdának? Lelke ez a gazdaságnak, azért, mert edafont tartalmaz; a komposzt is semmi más, mint valóságos edafon kultúra!”

Mindemellett, jellemzően a század első negyedének felfogására, Francé a műtrágyázást nem vetette el. Mai szóval „az integrált mezőgazdálkodás hívének” nevezhetnénk. Nem csoda ez, hiszen a műtrágyázás kezdeti eredményei valóban kápráztatóak voltak. Ma már tudjuk, hogy a műtrágyák és a szintetikus vegyszerek erőteljes használata talán visszafordíthatatlan károkat okozott.

A talajból elsősorban maga az élet fogyott ki. Épp az, ami sokunknál „ívülesik a megismerés saját élményeinek határán”. De az eredmény könnyen felismerhető. Például azon, hogy a talajélőlények „elefántja”, a giliszta sokhelyt eltűnt a szántóföldekből. Fontos tehát, hogy visszatérjünk a szervestrágyázásra. Kérdés, hogy elegendő-e ez ma. A megoldáshoz szükség lenne az állatlétszám jó clostására, minden gazdaságban minimum 0,8-1,00 istállózott számos állatra hektáronként. Nagyüzemeinkben az istállótrágya minősége sem kielégítő, elsősorban az egyoldalú takarmányozás és a hanyag kezelés miatt.

Az előadó úgy gondolja, hogy ha a kívánalmaknak megfelelően trágyázna is egy gazdaság, a megindult pusztulási folyamatnak nem biztos, hogy gátat tudna vetni. Nem pedig azért, mert a környezet új típusú károsodásával szemben mitsem tudna felmutatni. Valóban új típusú trágyázásra van szükség ahhoz, hogy a talajból az élet végleg meg ne szökjék. Az irány, amelyben a XX. századi fejlődés haladt, már látható volt a huszas években, amikor Rudolf Steiner megtartotta Koberwitzben a biodinamikus mezőgazdálkodási eljárásról szóló előadásait. Ez egy, a mai Lengyelország területén fekvő cukorrépa-termelő nagyüzemben történt. „A trágyázás célja: a talajt feltölteni étellel” — mondta. S ugyanakkor Francé: a komposzt — tiszta edafon! Francé az élőlények tömegességét figyelte, Steiner az alapokokat, melyek következtében egyáltalán megjelenhetnek.

A biodinamikus preparátumok biokatalizátorok. Közülük hatfélét használnak a trágya kezelésére (egyszerre), s ezek gyógynövényekből készülnek. Az egyes növényeket a nekik megfelelő állati szervekben preparálják. Ezáltal a készítményben az „élő növény” és a „lelkes állat” hatása összegződik. A jól felrakott trágyát, szerves hulladékot, melyben egyszerre van jelen víz, levegő és talaj is (5%-ban) még friss állapotban oltják. Az oltást követően a gázkibocsátás szűnik, a felmelegedés mérséklődik, a földde-érés lefolyása négy szakaszban és gyorsan történik. Végül a komposztált anyag megtelik étellel — és edafonnal, ilyen értelemben szinte túltelített trágyázó anyagot szolgáltat. Kihordás előtt még egyszer beoltva aránylag kis mennyiség: 8-10 t/ha kerül kiszórás-

ra. Néhány év kezelés után remélhető, hogy a leromlási folyamat megszakad, természetesen csak akkor, ha egyébként is jó a gazdálkodás.

Az oltott trágya hatásának kiegészítője a két permetező preparátum. Az ún. humuszpreparátumot (Hornmist) a talajra, a kvarcliszt preparátumot (Hornkiesel) a zöld növényekre permetezik ki. Utóbbi az asszimilációt, előbbi a talajéletet és a gyökérfejlődést segíti. Így a növény mind a telluris, mind a kozmikus erők kihasználására egyre inkább képes lesz. Ha e rendszer használata mellett a gazda mellőzi a műtrágyákat és a szintetikus szereket, és az ellenőrzésnek egyébként megfelel, termelt áruja megkaphatja a „Demeter” elnevezésű világ-védjegyet.

Mivel a növény fokozott életteljességu talajban fejlődik, maga is életteljesebb lesz, vagyis a takarmány, az emberi táplálék minősége javul. Ezért a módszer nem „egy a sok közül”, hanem lehetőség a jelen gazdálkodás pusztulásra érett helyzetében termékenységüket vesztő talajok újraélesztésére. A hazai tudomány még adós azokkal a vizsgálatokkal, melyek kimutathatnák a talaj és a táplálék minőségének változását a biodinamikus gazdálkodásra való átállás során. Igaz, hogy a biodinamikusan kezelt területek ma még nem számlálnak többet, mint jó 3000 hektárt hazánkban. (Ilyen vizsgálatoknak szívesen ad helyet az 1993-ban alapított modellgazdaság Ivánca községben.)

Reméljük, hogy lassan megjelennek hazánkban azok a fiatal kutatók, akik Raoul Francé nyomába lépve, hozzá hasonló odaadó szeretettel foglalkoznak tárgyukkal, a termőfölddel, de tapasztalatuk határán belül van már maga az élet. S munkájuk nyomán felébred a remény, hogy Magyarország lassú sivatagosodása megállítható.

Pflege des Bodenlebens in der Zeit von Raoul H. Francé und im heutigen Ungarn

Die Grundgedanken meines Vortrages:

- Lob des Humus
- Verminderung des Humusgehaltes auf den bewirtschafteten Bodenflächen unserer Heimat während der vergangenen dreissig Jahre
- Unterschied zwischen den Begriffen "Bodenleben" und "Bodenlebewesen"
- Hindernisse im Entstehen einer neuen Humusschicht bei den heutigen üblichen Anbaumethoden
- Erklärung der Schäden: Trennung der tellurischen und kosmischen Prozesse im Boden
- Die biologische Landwirtschaft wendet sich der von altersher bewährten Methoden des Ackerbaus zu
- Neben den heutigen Umweltsschäden müssen zur Förderung des Bodenlebens spezielle Heilmethoden eingeführt werden
- Über die biodinamischen Präparate für Düngerfermentation und Spitzen

- Siebzigjährige Ergebnisse des biodinamischen Landbaues
- Beginn der biodinamischen Bewirtschaftung in unserer Heimat
- Die Arbeit in Ungarn des Vereines für Biolandbau und des Demeter Bundes in diesem Jahre

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

Ungarische Pflanzenabbildungen im XVIII. und XIX. Jahrhundert

Sz. Priszter — Zs. Bunke

Ogleich im Mittel- und West-Europa die ersten, gedruckten und auch mit Holzschnitten versehenen Kräuterbücher schon in dem XVI. Jahrhundert ausgegeben wurden, war ähnliches in Ungarn wegen der 150 Jahr lange dauernden türkischen Besetzung nicht möglich. Erst nach der Begründung der ärztlichen Fakultät der ungarischen Universität zu Tyrnau (Nagyszombat, heute: Trnava, Slowakei), und nach der Übersiedlung in Buda bzw. Pest (1774, 1784) eröffnete sich die Möglichkeit solche Werke zu publizieren.

In den folgenden Zusammenfassung erwähnen wir in chronologischer Folge diejenige bedeutendere ungarische Werke, die (wenigstens zum Teil) illustriert sind.

Einige Abbildungen teratomischen Pflanzen (z.B. Fasziationen) stammen schon aus den 1670-80-er Jahren (Spillenberger und Vette, in Vollgnad 1688). Mehrere ungarische Pflanzenzeichnungen findet man in den Reisebeschreibungen der deutschen F.E. Brückmann (1730-40). Die erste genaue Beschreibung und Abbildung der tatarischen Kohl (*Crambe tataria*) erscheint in der Dissertation von S. Sebeók (1779). Mehrere neue Arten der damals noch unerforschten slawonischen Flora (und Fauna) sind in der Reisebeschreibung von Piller und Mitterpacher erschienen (1783). In 25 Kupfertafeln von J. Winterl findet man die ersten naturtreuen Abbildungen mehreren ungarischen endemischen Pflanzen (1788). In der Flora Posoniensis von S. Lumnitzer (1790) erscheint eine schöne Kupfertafel von *Smyrnum perfoliatum*. Die Reisebeschreibungen des französischen B. Hacquet (1790-96) und des englischen R. Towson (1797, 1803) enthalten Bilder von mehreren karpatischen Pflanzen. Illuminierte Abbildungen ungarischer Giftpflanzen sind im Werk von P. Kolbányi (1791) und später von Á. Kubinyi (1842) zu finden. Eine Fülle neu entdeckten ungarischen und kroatischen Pflanzen wurden in dem dreibändigen Prachtwerk von Waldstein und Kitaibel auf 280 farbigen Kupfertafeln veröffentlicht (1799-1812). Ähnliche — aber unkolorierte — Neuigkeiten enthalten die 40 Foliotafeln von A. Rochel aus dem Banatgebiet (1828). Paar Pflanzenbilder aus dem Hohen Tatra illustriert das Florenwerk des schwedischen Botanikers G. Wahlenberg (1814), und eine gut gelungene Abbildung des *Ruscus hypoglossum* ist zu dem pressburger Florenwerk von S. Endlicher beigelegt (1830). 30 naturtreue Aquarellen aus der Umgebung von Keszthely verfertigte P. Wierzbicki (1820), sein Werk blieb aber leider unveröffentlicht. Die Expeditionen der damaligen Turkey, welche durch den Museologe und Zoologe I. Frivaldszky auf dem Balkanhalbinsel, später auch nach Kleinasien geschickt wurden, entdeckten eine Menge neuer Pflanzen- bzw. Tierarten. Ein grosser Teil dieser Neuigkeiten (besonders aus Bulgarien) wurden in

mehreren Abhandlungen veröffentlicht, und auch auf schönen lithographiertentafeln dargestellt (1836-40).

Mit etwaiger Verspätung sind in Ungarn um die Mitte des XIX. Jahrhunderts die Forschungen über mikroskopische Kryptogamen begonnen. Schon im 1846 erschien eine illustrierte Abhandlung über die mikroskopischen Pilze der menschlichen Haut von A. Láng. Ihn folgten die farbigen Abbildungen vieler Grosspilzen (Kalchbrenner — Schulzer 1873-77: 40 Farbtafeln; Istvánffy 1899: 42 Farbtafeln; die Monographien der ungarischen Gasteromyceten und der unterirdischen Pilze von L. Hollós 1904, 1911) und viele mikroskopische Pilzbilder von F. Hazslinszky (1886-95). — Besonders eifrig war die Erforschung der Algen im letzten Drittel des XIX. Jahrhunderts (L. Jurányi 1866-74; Gy. Klein 1871-82; G. Entz sen. 1872-83 und jr. 1902-; Gy. Istvánffy 1883-98; N. Filarszky 1893; A. Scherfel 1900-08; J. Pantocsek 1902).

Im Gebiet der Paläobotanik sind die Forschungen (besonders in Oberungarn) schon um die Ende des XVIII. Jahrhunderts begonnen. Die ersten Illustrationen fossiler ungarischer Pflanzen findet man in den Werken von J. Kováts (1856), J. Pantocsek (1886-92), und besonders von M. Staub (1877-90). Auch gut gelungene Fotos sind schon in einigen solchen Werken zu finden.

Um die Jahrhundertwende beieferten sich viele Botaniker mit der Beschreibung der Pflanzenabnormitäten. Mehrere Abhandlungen sind auch illustriert worden (V. Borbás 1881, N. Filarszky 1890, K. Schilberszky und Gy. Klein 1892).

Im zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts erschienen über die Phanerogamen zwar weniger Bilder, aber die widerspiegeln auch die Forschung exotischer Pflanzen. So die Bearbeitungen von A. Kanitz (brasilianische und ostasiatische Pflanzen, 1879-91). Besonders schöne Zeichnungen finden wir in der Eichenmonographie von L. Simonkai (1890). Lebensechte Aquarellen publizierte in diesen Jahren J. Wagner (1903, 1908). Am Beginn des XX. Jahrhunderts erschienen die ersten hervorragenden Abbildungen des späteren grossen Mykologen G. Moesz (1907).

Im letzten Jahrzehnt des XIX. Jahrhunderts beginnt die Tätigkeit von R. Francé. Seine erste illustrierte Arbeiten beziehen sich seit 1892 grösstenteils auf die Algenforschung Ungarns, dann kam eine kurze Periode, wann er sich mit pathogenen Pilzen beschäftigte; und seit 1902 beginnt seine weltberühmte populärwissenschaftliche Tätigkeit, welche bis zu seinem Tod dauerte.

ERWÄHNTE LITERATUR

- Borbás, V. 1893: (Zwillingsblätter.) — Pótf. Term. tud. Közl. 25
Brückmann, F. E. 1730-1740: Centuriae Epistolarum Itinerarium. — Wolfenbüttel
Endlicher, S. 1830: Flora Poseniensis. — Posenii
Entz, G. jr. 1902: (Peridineen). — Növ. Közlem. 1.; Math. Nat.wiss. Ber. 20.
— 1913, 1921: (Gymnodinium; Ceratium.) — Arch. Prot. kde. 29, 43

- Entz, G. sen. 1872, 1883: (Chytridium; Flagellatae.) — *Értek. term.tud. kör.* 3; *Biol. Cbl.* 1, 2; *Termr. Füz.* 7
- Filarszky, N. 1890: (*Galanthus nivalis*.) — *Termr. Füz.* 13
— 1893: *Die Characeen.* — Bp.
- Francé, R. 1892-93: (Chlamydomonadinae, Scenedesmus, Flagellatae.) — *Termr. Füz.* 15-16; *Bot. Cbl.* 55
— 1896: *Carteria.* — *Termr. Füz.* 19
— 1897: *Craspedomonadinae; Protozoa.* — Bp.; *Chlorogonium.* — *Termr. Füz.* 20
— 1901: *Monilia.* — *Kísérl. Közlem.* 4
- Frivaldszky, I. 1836-1840: (*Naturgeschichtliche Reise auf dem Balkan.*) — *M. Tudós Társ. Évk.* 2, 3, 4
- Hacquet, B. 1790-1796: *Neueste ... Reise.* 1-4. — Nürnberg
- Hazslinszky, F. 1886, 1892, 1896: (*Discomycetes; Agaricales; Hymenomycetes.*) — *Math. Term.tud. Közlem.* 21, 24, 26
- Hollós, L. 1904: *Die Gasteromyceten Ungarns.* — Leipzig
— 1911: *Fungi hypogaei Hungariae.* — Bp.
- Istvánffy, Gy. 1883-1885: (*Algae.*) — *M. Növényt. Lapok* 7, 8; *Math. Term.tud. Közlem.* 18
— 1898: *Die Kryptogamenflora des Balatonsees.* — Bp.
— 1899: (*Essbare und giftige Pilze Ungarns.*) — Bp.
- Jurányi, L. 1866, 1871: (*Vaucheria; Oedogonium.*) — *MTA Értes.* 4, 5
— 1874: *Beitrag zur Morphologie der Oedogonium.* — *Pringsheims Jahrb.* 9
- Kalchbrenner, K. — Schulzer, S. 1873-1877: *Icones selectae Hymenomycetum Hungariae.* — Bp.
- Kanitz, A. 1879, 1882, 1885: *Lobeliaceae; Halorageae; Campanulaceae;* in: *Martius: Flora Brasiliensis.* — Lipsiae
— 1891: *Plantarum in expeditione B. Széchenyi in Asia Centralis collectarum enumeratio.* — Bp.
- Klein, Gy. 1871-1882: (*Floridae; Vampyrella.*) — *Flora* 29, 35; *Bot. Ztg.* 11; *Pringsheims Jahrb.* 13; *Biol. Cbl.* 2
— 1892: *Bildungsabweichungen an Blättern.* — *Pringsheims Jahrb.* 24
- Kolbányi, P. 1791: *Ungarische Giftpflanzen.* — Pressburg
- Kováts, J. 1856: (*Fossile Flora von Tállya und Erdőbénye.*) — *Földt. Társ. Munkái* 1
- Kubinyi, Á. 1842: (*Giftpflanzen Ungarns.*) — Buda
- Láng, A. 1846: (*Mikroskopische Pilze der menschlichen Körper.*) — *M. Orvosok Vándorgyűl. Munkái* 6
- Lumnitzer, S. 1790: *Flora Posoniensis.* — Lipsiae
- Moesz, G. 1907: *Aldrovanda vesiculosa.* — *Ann. Mus. Nat. Hung.* 5
- Pantocsek, J. 1886-1892: *Fossile Bacillarien. I-III.* — *Nagytapolcsány*
— 1902: *Die Bacillarien des Balatonsees.* — Wien
- Piller, M. — Mitterpacher, L. 1783: *Iter per Poseganam Sclavoniae ...* — Buda
- Rochel, A. 1828: *Plantae Banatus Rariores.* — Pestini
- Scherffel, A. 1900-1901: *Phaeocystis globosa.* — *Kiel-Leipzig; Bot. Ztg.* 59/1.
— 1908: *Asterococcus.* — *Ber. D. Bot. Ges.* 26/a.
- Schilberszky, K. 1892: (*Fruchttatomen.*) — *Kert. Lapok* 1; (*Abnormale Blüten.*) — *Értek. Term.tud. Köréből* 22
- Sebeók, S. 1779: *Dissertatio ... de Hungarica Tataria.* — Viennae
- Simonkai, L. 1890: *Quercus et querceta Hungariae.* — Bp.
- Staub, M. 1879, 1887, 1890-96: (*Fossile Flora.*) — *Termr. Füz.* 2; *Mitt. Geol. Anst.* 7; *Földt. Közl.* 20-21, 26
- Towson, R. 1797: *Trawels in Hungary.* — London
— 1803: *Voyage en Hongrie.* 1-3. — Paris
- Vollgnad, H. 1688: *Rariora quaedam naturae ...* — *Miscell. Curiosa* 6-7

- Wagner, J. 1903: (Ungarns Blütenpflanzen.) — Bp.
— 1908: (Ungarns Unkrautpflanzen.) — Bp.
Wahlenberg, G. 1814: Flora Carpathorum Principalium. — Göttingae
Waldstein, F. — Kitaibel, P. 1799-1812: Descriptiones et icones plantarum rariorum Hungariae. 1-3. —
Viennae
Wierzbicki, P. 1820: Plantae rariores ... Keszthelyensi ... (Manuscript.)
Winterl, J. 1788: Index Horti Botanici ... — Pestini

MAGYAR NÖVÉNYÁBRÁZOLÁSOK A XVIII-XIX. SZÁZADBAN

Míg Közép- és Nyugat-Európában, már a XVI. század óta jelentek meg nyomtatott és fapapírokkal is ellátott füveskönyvek, addig Magyarországon — főleg a 150 éves török megszállás miatt — nem jöttek létre hasonló művek. Mindössze a nagyszombati (ma: Trnava, Szlovákia) magyar alapítású egyetem orvosi karának megalapítása (1770), majd annak Budára, ill. Pestre költöztetése (1774, 1784) után nyílt lehetőség egyes illusztrált magyar flóraműveknek a kiadására.

A német szövegben azoknak a fontosabb kiadványoknak a felsorolása olvasható, melyek a leírásokon felül a virágos (majd később a virágtalan és a fosszilis) növények ábrázolásait is tartalmazzák, a XVIII. és XIX. században. A tömör áttekintést a szövegben említett műveknek rövid bibliográfiai jegyzéke egészíti ki.

Die naturwissenschaftliche Illustrationstätigkeit von Raoul Francé

Sz. Priszter — Z. Kádár

Neben seiner wissenschaftlichen Tätigkeit hat sich Francé's hervorragendes Talent der Naturdarstellungen schon in seinen ersten Werken gezeigt. In seinen jugendlichen ungarischen Facharbeiten (in den Periodiken "Természetrázi Füzetek; Kísérletügyi Közlemények; Természettudományi Közlöny" usw., zwischen 1892 und 1902) veröffentlichte er eine Anzahl gut gelungener, naturtreuer und zugleich auch naturwissenschaftlich authentischer Pflanzen- und Tierbilder, besonders aus dem Gebiet der Algen und Protisten. Er war ein eifriger Teilnehmer der — durch G. Entz sen. im Gang besetzten — Planktonforschungen des Plattensees. Eine Menge pflanzlichen und tierischen Flagellaten, Grünalgen (teils auch neue Arten) hat er auf mehreren Farbtafeln dargestellt. Binnen seiner kurz dauernder pflanzenpathologischer Tätigkeit (in Magyaróvár) gab er schöne Aquarellen über Obstbäume- und Rübenkrankheiten aus, zeichnete aber auch gute Abbildungen einiger höheren Pflanzen (so z. B.: Eichhornia crassipes und eine, durch ihn entdeckte neue Form der Hirschzunge: Scolopendrium vulgare var. hemionitiforme).

In seiner späteren Periode in Deutschland, besonders aber im Laufe seiner zahlreichen Reisen (Europa, Mittelmeerraum, Arabien, Äthiopien, Somalien, Indien, Malaysien, Indonesien, Australien, Melanesien, Ozeanien, Mittel-Amerika, Sargasso-Meer, später auch Florida) forschte er unermüdlich besonders die Mikroorganismen des Ackerbodens, der Wälder, der Süßwasser und der Meeren. In den 1920-30-er Jahren veröffentlichte er viele exotische Repräsentanten der Meeresfauna (Korallen, Medusen, Schwämme, Rhizopoden usw.), aber auch gut gelungene Fotos, über seine Weltrundreise. Besonders reich illustriert sind seine (in vielen 100 000 Exemplaren erschienene) populärwissenschaftliche Bände: demonstrative mikroskopische Schnitte, anatomische und morphologische Einzelheiten, physiologische und ökologische Abbildungen, zoologische und botanische Habitusbilder usw. Eigenartige Spezialitäten bedeuten jene viele Originalzeichnungen, die die technologische Beziehungen der Organismen der Lebewesen darstellen. Letztere demonstrieren seine bahnbrechende Leistungen auf diesem — heute Bionik benannten — Gebiet der Wissenschaft. Auch die zöologische Beziehungen der Lebewesen nehmen schon früh Platz in seinen Werken (Abbildungen mehrerer Pflanzen- und Tierassoziationen).

Ausserhalb seiner Fotos, Aquarellen und Zeichnungen abweichenden Inhalts (Landschaften, Siedlungen, Gebäude, Ethnographie usw.), wovon leider nur eine kleine An-

zahl erschienen sind, bringen wir hier einige Proben seiner Zeichnungen botanischen und zoologischen Inhalts, um seine ausgezeichnete Beobachtungs- bzw. Darstellungsfähigkeit zu demonstrieren.

FRANCÉ REZSŐ TERMÉSZETÁBRÁZOLÁSI TEVÉKENYSÉGE

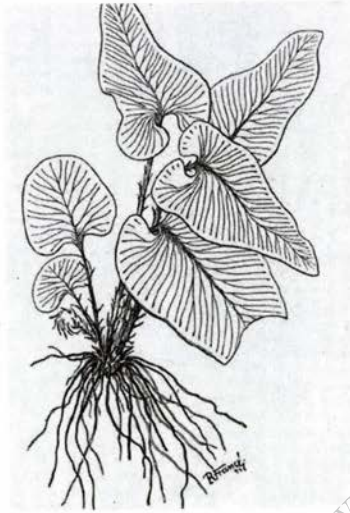
Francé Rezső tudományos és közismert népszerűsítő munkásságát kezdettől fogva kiegészítette kiváló megfigyelő- és ábrázolóképesége. Már magyarországi korai publikációihoz is (1892-1902) mellékel művészi és tudományos hitelességű akvarelleket, elsősorban a vízi mikroszervezetek (zöldmoszatok, növényi és állati ostorosak), továbbá a kórokozó mikrogombák köréből. Későbbi németországi tartózkodása, különösen pedig számos utazása (elsősorban az 1926-27. évi világszerte utja) során bő alkalma nyílt az európai élőlények tanulmányozásán kívül az egzotikus fauna és flóra alapos megismerésére is. Rengeteg ceruza- és tusrajz, színes krétarajz mellett már korán megjelentek instruktív fényképfelvételei is. Szakcikkein kívül elsősorban a nagy kedveltséget elért, több százezer példányban kiadott népszerűsítő könyveit illusztrálta gazdagon, jórészt saját anyagával. A hagyományos képeken és rajzokon túl úttörő munkát végzett egyes növény- és állattársulások ábrázolásában, főleg pedig az élőlények szervezeteinek technológiai vonatkozásai bemutatásában (ez a mai bionika tudományterülete).

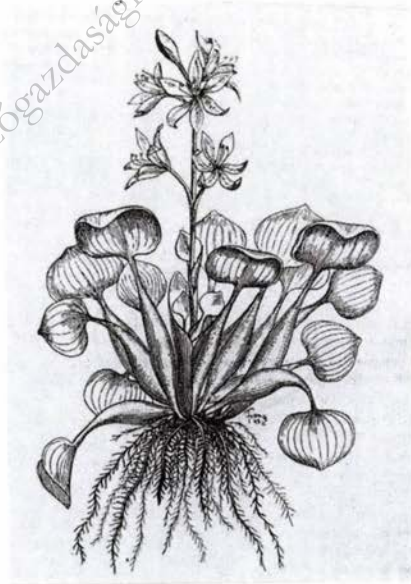
105. Hallimasch (*Armillariella mellea*) auf einem Weinstock

106. Wetterdistel (*Carlina acaulis*) in den Hochgebirgen

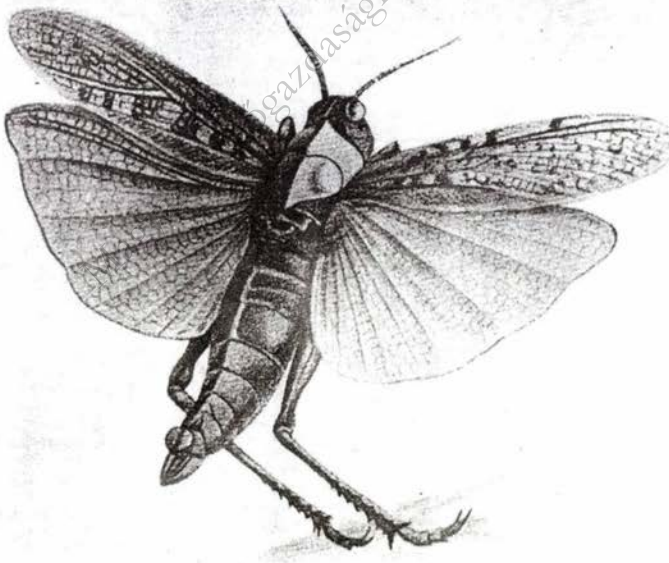
107. Habitusbild einer neuen Varietät der Hirschzunge (*Phyllitis scolopendrium*)

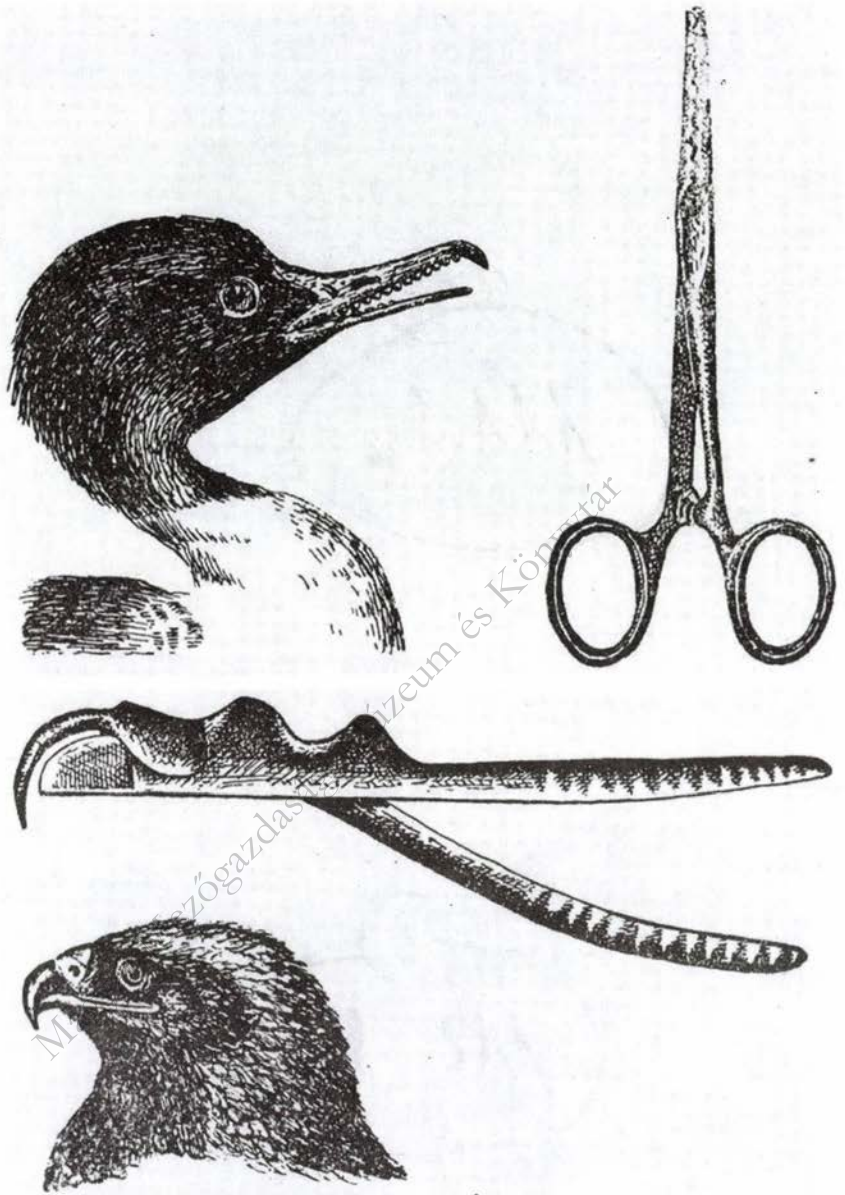
108. Die amerikanische Wasserhyazinthe (*Eichhornia crassipes*)

109. Foraminiferen aus dem Roten Meer

110. Marokkanische Heuschrecke

111—112. Vogelschnäbel als Vorbilder verschiedener ärztlicher Geräte

Die Freunde von Raoul Francé in Ungarn

(Aufgrund der Korrespondenz von Francé)

Csaba Horváth

Im Archiv des Ungarischen Naturwissenschaftlichen Museums ist die Korrespondenz von vielen ungarischen Biologen aufbewahrt. In diesem Vortrag versuche ich aufgrund bisher unbekannter, aus diesem Archiv stammenden Briefe und von mir erforschter bibliographischer Angaben die Beziehungen von Raoul Francé (1874-1943) und einiger ungarischer Forscher vorzustellen und analysieren.

Raoul Francé hatte die nächste Beziehung und gute Freundschaft mit Lajos Bíró, der später ein berühmter Neu Guinea-Forscher wurde. Er hat Bíró noch als junger Mann kennengelernt und respektierte ihn immer als einen seiner Lehrmeister, der ihm in die Methoden der naturwissenschaftlichen Beobachtungen und Forschungen eingeführt hatte. Ihre Freundschaft blieb ungebrochen auch während dieser sieben Jahre, als Bíró in Neu Guinea arbeitete. Beweise dafür liefern die Briefe aus den Perioden zwischen 1896 und 1897, und zwischen 1926 und 1930. Aus diesen, für die Nachwelt sehr wertvollen Dokumenten erschliessen Einzelheiten aus dem Leben von Francé, und man kann interessante Daten über die Ereignisse der ungarischen Zoologie finden. Neue Einzelheiten stellen sich über die Resonanz Bíró's Tätigkeit in Neu Guinea, über den auch damals tobenden fachlichen Neid. In der Reihe der Dokumente folgte ein Stillstand bis 1926. Die langen Briefe waren dann zu Begrüßungskarten reduziert, nach denen man den Stationen der Weltreisen von Francé nachkommen kann. In seiner Arbeit "Die Entdeckung der Heimat" hat Francé seinem Freund eine Erinnerung gemacht, als er eine Episode über die Vaterlandsliebe von Bíró hervorgerufen hat.

Géza Entz (senior), der berühmte Zoologe, Protistenforscher, Professor an der Technischen Universität in Budapest spielte eine entscheidende Rolle im Leben von Francé. "Neben ihm bewältigte Francé Enthusiasmus gegenüber die Welt mikroskopischer Wesen." Er bekannte sich auch zu Géza Entz (sen.) als seinem Meister. "Zum Teil dankte er ihm, dass er aus der Eintönigkeit des Stadtlebens in dem schaffenden Schosse der Natur flüchten konnte: das Leben des Waldes, Wiesenlandes und des Süßwassers zu beobachten."

Diese Interesse begleitete ihm bis zum Ende seines Lebens. Die Verbindung mit seinem Professor wird durch einen Brief aus 1908 und einige Korrespondenzkarten klar gestellt. In dem langen Brief schrieb er über die Möglichkeit der deutschsprachigen Veröffentlichung der Mimikry-Studie von Entz, über sein eigenes Leben, über psycho-

biologische Fragen. Die Postkarten bieten Informationen auch über kleinere persönliche Sachen.

Francé mag in der 1890er Jahren Jenő Daday, den weltberühmten ungarischen Zoologen kennengelernt haben. Die wissenschaftliche Forschungstätigkeit von Daday fasst die Anatomie, Histologie und Ökologie der aquatischen wirbellosen Mikrofauna um, er hat sich aber auch mit der Taxonomie und Faunistik dieser Organismen beschäftigt. Auf Grund seiner intensiven Arbeit wurde die Zoologische Abteilung des Ungarischen Nationalmuseums um die Jahrhundertswende ein Zentrum der hydrobiologischen Forschungen der Welt. Die Diagnosen von Daday hat Francé mit eigenen, hauchzarten Abbildungen illustriert. Francé interessierte sich damals hauptsächlich für Protistologie; und durch sein ausgezeichnetes Zeichnertalent konnte er ihm bei der schnellen und ansprechenden Verfertigung der Illustrationen helfen. So verfertigte er einige Werke von Daday, wie die Monographie "Die natürliche Nahrung der Fische der ungarischen Seen" und die Arbeit über die Wassermilben (Hydrachnidae) aus der Serie "Resultate der wissenschaftlichen Erforschung des Balatonsees" (1897).

Raoul Francé mag Kálmán Lambrecht (1889-1936) am Anfang der 1920er Jahren kennengelernt haben. Lambrecht war Verfasser des später weltberühmten Werkes "Handbuch der Paläoornithologie", ein Paläontologe, ausgezeichnete Forscher der ungarischen Mühlen, Ethnograph, Journalist und Schriftleiter. Er hatte reges Interesse auch für die aktuellen Probleme der Wissenschaftspolitik. In Zusammenhang mit diesem Interesse und aufgrund seiner radikalen Ansichten schloss er sich an die Kulturpolitik der revolutionären Periode von 1918 bis 1919 an. Nach der Niederschlag der Revolution wurde er von seinen politisch vorurteilsvollen Gegnern verdrängt und später pensioniert. Zu dieser Zeit arbeitete er hauptsächlich als Journalist, um — nicht zuallerletzt — seinen Unterhalt zu sichern. Er war wissenschaftlicher Schriftleiter bei verschiedenen Zeitungen und arbeitete auch für den Dante Verlag in Budapest. Damals übersetzte er einige Bücher von Francé ins Ungarische. Diese waren: Lebenswunder der Pflanzenwelt (1925); Das Buch des Lebens (1925); Der ewige Wald (1926); Vergleichende Biologie (1926); Spaziergänge durch den Hausgarten (1926); Der Mensch und das Universum (1932); Die Quellen des Lebens (1929), und ebenso übersetzte er mehrere populärwissenschaftliche Publikationen. Das letztere Buch "Die Quellen des Lebens" enthält zwei deutsche Werke von Francé, und zwar "Die Entdeckung der Heimat" und "Bilder aus dem Leben des Waldes".

Im Juni 1926, besuchte Francé mit seiner Frau Ungarn, nach einer beinahe dreisigjährigen Abwesenheit. Damals konnte er Kálmán Lambrecht persönlich kennenlernen. Mehrere von seinen ungarischen Freunden besuchten damals Francé. An diesem Treffen, zur Erinnerung der Heimkehr von R. Francé und seiner Frau, Annie Harrar, wurde in Budapest der Kreis der Freunde der objektiven Philosophie begründet. Die Mitglieder des Kreises waren die bedeutenden Persönlichkeiten der ungarischen Wissenschaft: Lajos Bíró (Entomologe); Elemér Vadász (Geologe), Kálmán Lambrecht (Paläontologe), Raymund Rapaics (Botaniker), Péter Treitz (Agrargeologe), József Szabó-Patay (Entomologe), Lajos Soós (Zoologe), Gusztáv Moesz (Mykologe).

Lambrecht erwähnte Francé in mehreren Artikeln im Laufe seiner journalistischen und populärwissenschaftlichen Tätigkeit, er rezensierte Francé's neueste Bücher und wissenschaftliche Ergebnisse. Die bedeutendsten Artikel waren: Francé und Bölsche, Poet der Pflanzenwelt, Ungarischer Wissenschaftler im Ausland — Das Jubiläum von Francé, Francé's Vision über Deutschland in 1988, Ein ins Ausland geratener ungarischer Genius, Raoul Francé bleibt ungarischer Staatsbürger, Ein Nachmittag in der Gesellschaft mit Raoul Francé. Die fünfzigjährige Tätigkeit seines Freundes fasste er in seinem — als ein Teil der Serie "Bibliothek der Kultur" — erschienenen Buch "Die Pioniere des Denkens" zusammen.

Ihre Bekanntschaft und spätere Freundschaft beweisen die aus der Periode zwischen 1923 und 1926 stammenden Briefe mit Francés dekorativen Buchstaben. Zum Schluss möchte ich einen von diesen Briefen zitieren, indem sich Francé über seine ungarischen Freunde äussert:

"Es leben noch zu viele von denen, mit denen ich in "Freud und Leid" daheim in Ungarn verbunden war, als dass ich mich rückhaltlos über Fragen äussern könnte, wie die warum ich Ungarn verlassen habe. Jedenfalls bewahre ich Treue und Dankbarkeit Vielen die mich gefördert haben als Lehrer und Freunde, allen voran mein unvergesslicher Entz Géza (sen.), dazu Lóczy Lajos und mein Freund Bíró Lajos, dazu noch von der Handelsakademie der Chemiker Dr. Koós Gábor, der erste Mensch, der an meine Zukunft glaubte und sie vorbereiten half, genau so wie Paszlavszky József in der Königlichen Naturwissenschaftlichen Gesellschaft. Mit ihnen allen stand ich solange sie lebten, in regem Briefwechsel, dazu noch heute mit Treitz Péter, der mein Münchner Institut besuchte, mit Gothard Sándor in Herény, der meine Edaphontheorie in die Praxis umsetzte, mit dem jüngeren Entz Géza, der mein lieber Gast in München war, mit dem Leiter der pflanzenphysiologischen Station in Budapest Hegyi Dezső, mein gewesener Kollege und Freund in Magyaróvár, und noch viele, viele andere. Denn mein Verkehr mit Ungarn ist niemals abgerissen, trotz der fünfundzwanzig Jahre, die ich weg bin und noch heute sehr rege." (Salzburg, 23. 11. 1925.)

FRANCÉ REZSŐ MAGYARORSZÁGI BARÁTAI (Francé leveleinek tükrében)

Több magyar biológus levezése található a Magyar Természettudományi Múzeum Tudománytörténeti Gyűjteményében. A szerző az itt található, eddig ismeretlen levelek alapján igyekszik fényt deríteni Francé Rezső (1874-1943) és két magyar kutató kapcsolatára.

Francé leghosszabb kapcsolatban és szoros barátságban Bíró Lajossal (1856-1931), a későbbi Új-Guinea kutatóval állt. Még fiatalemberként ismerkedett meg Bíróval. Ta-

nítómesterét tisztelte benne mindig, aki bevezette őt a természettudományos vizsgálatok titkaiba. Bíró hétéves távolléte alatt sem szakadt meg barátságuk. Ennek bizonyítékai az 1896-ból és 1897-ből fennmaradt levelek. Ezekben részletes beszámolókat találunk Francé életviszonyairól és a magyar zoológia eseményeiről, Bíró munkásságának hazai visszhangjáról, szakmai féltékenységről stb. A dokumentumok sora 1926-ban megszakad. A terjedelmes levelek ezután lecsökkennek üdvözlőlappokká, amelyekből Francé utazásainak állomásait követhetjük nyomon.

R. Francé az 1920-as évek elején ismerkedett meg Lambrecht Kálmánnal (1889-1936). Lambrecht a későbbi világhírnevet jelentő "Handbuch der Paläornithologie" című mű szerzője, paleontológus, a magyarországi malmok kiváló kutatója, etnográfus, újságíró, szerkesztő. Élénken foglalkoztatták a tudománypolitika aktuális kérdései. Ezzel kapcsolatban és radikális meggyőződése alapján bekapcsolódott az 1918-19-es forradalmi idők kultúrpolitikájába. A forradalom leverése után a politikailag elfogult ellenfelei kiszorították a tudományos közéletből, majd kényszernyugdíjazták. Ebben az időben élénk újságírói tevékenységet fejtett ki, már csak megélhetési okokból is. Tudományos rovatvezető volt több napilapnál, és a Dante Könyvkiadó háziszerzőjeként dolgozott. Ekkor fordította le Francé hét könyvét magyar nyelvre. Ezek voltak: A növények élete (1925); Az örök erdő (1925); Az élet könyve (1926); Kerti séták (1926); Összehasonlító biológia (1926); A lét forrása (1929); Az ember és a mindenség (1929); továbbá fordította és sajtó alá rendezte népszerűsítő cikkeit.

Francé feleségével együtt, közel harmincéves távollét után, 1926 júniusában látogatott haza. Ekkor ismerkedett meg Lambrecht Kálmánnal személyesen is. Több hazai barátja kereste fel ebből az alkalomból. Ezen a találkozón alapították meg Francé Rezső és felesége, Annie Harrar hazatérésének emlékére az Objektív Filozófia Híveinek Budapesti Körét. A kör tagjai a magyar tudomány olyan jelesei voltak, mint Bíró Lajos, Vadász Elemér, Lambrecht Kálmán, Rapaiics Raymund, Treitz Péter, Szabó-Patay József, Soós Lajos, Moesz Gusztáv.

Lambrecht újságírói és ismeretterjesztő tevékenysége során több cikkében megemlékezett Francéról, ismertetve legújabb könyveit, tudományos eredményeit. A „Műveltség könyvtára” sorozat részeként megjelent „A gondolat úttörői” c. kötetben pedig összefoglalta barátja ötvenéves munkásságát.

Ismeretségükről, majd későbbi barátságukról az 1923 és 1926 közötti időszakban keletkezett levelek tanúskodnak.

113. Bíró Lajos (1856—1931)

114. Lambrecht Kálmán (1889—1936)

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

Bibliographie der Werke von Raoul H. Francé

Zusammengestellt von

Csaba Horváth und Szaniszló Priszter

Anlässlich des 50. Todestages von R. H. Francé wurde eine Bibliographie seiner Werke durch Prof. R. Roth (Kanada), Prof. F. Pichler und E. Aeschl (Linz) verfertigt. Diese enthält diejenige Daten über die selbständige Werke und andere Publikationen von Francé, welche im Besitz der Zusammenstellern oder in ausländischen zugänglichen Bibliotheken zu Verfügung standen. Francé führte seine berühmte wissenschaftliche und volkstümliche Tätigkeit aber in seinem früheren Lebensjahren und am Ende seines Lebens in Ungarn aus. Die vorgenannte Liste enthält zwar die überwiegende Mehrheit Francé's Werke, seine ungarische Publikationen blieben jedoch — letztgenannten Grundes wegen — unvollständig.

Die vorliegende Liste basiert sich auf die genannte Bibliographie, korrigiert bzw. ergänzt deren Daten besonders in ungarischen Beziehungen, fügt ausserdem noch mehrere, neu entdeckte Publikationen von Francé dazu. Wir haben uns bemüht so die schon mitgeteilten, wie die neuen Daten möglichst immer nach Autopsie beschreiben bzw. kontrollieren. Durch uns nicht gesehene Publikationen sind mit [n.v.] gekennzeichnet.

Die einzelnen Sätze sind in chronologischer Reihenform, im Laufe eines Jahres sind aber die in den gleichen Periodikum erschienenen Publikationen alphabetisch geordnet. Selbständige (also nicht in Periodika erschienene) Werke sind fett gedruckt. Die nicht gesehenen Werke sind mit [n.v.] markiert. Wir haben uns bemüht so die schon mitgeteilten wie die neu eröffneten Daten möglichst immer nach Autopsie abzuschreiben. Die Abkürzungen sind im allgemeinen aufgelöst. Die verkürzten ungarischen Periodika:

Földr. Közlem.	= Földrajzi Közlemények
Földt. Közl.	= Földtani Közlöny
Termr. Füz.	= Természetrajzi Füzetek
Term.tud. Közl.	= Természettudományi Közlöny
Term.tud. Közl. Pótf.	= Pótfüzetek a Természettudományi Közlönyhöz

Auch diese Bibliographie lässt die vielen buchbesprechungen Francé's unbeachtet, enthält dagegen eine Liste diejeniger Publikationen, welche über ihn in ungarischen Zeitungen erschienen sind.

FRANCÉ REZSŐ MŰVEINEK BIBLIOGRÁFIÁJA

Összeállították

Horváth Csaba és Priszter Szaniszló

Raoul H. Francé műveinek jegyzékét halála 50. évfordulója alkalmából Prof. René Roth (Kanada), Prof. F. Pichler és E. Aesch (Linz) állították össze. Ez Francénak az összeállítók birtokában levő, vagy a számukra hozzáférhető külföldi könyvtárakban rendelkezésre álló önálló művek és egyéb publikációk adatait tartalmazza. Francé hírneves tudományos és népszerűsítő munkásságát élete korai szakaszában és annak végén Magyarországon fejtette ki. Az előbb említett jegyzék tartalmazza ugyan Francé műveinek döntő többségét, magyar publikációi azonban abban — éppen az előbb említett okokból — hiányosak maradtak.

A jelenlegi jegyzék a fent említett bibliográfián alapul; azok adatait átvettük, javítottuk, ill. kiegészítettük (különösen magyar vonatkozásokban), továbbá Francénak még több, újonnan felfedezett cikkével gyarapítottuk. Mind a már közölt, mind az újabb adatokat igyekeztünk mindig autopszia alapján leírni, ill. javítani. Az általunk hozzá nem férhető publikációkat [n.v.] formában jelöltük.

Az egyes tételek kronológikus sorrendben követik egymást, egyazon éven belül azonban az azonos periódikában megjelent cikkeket betűrendben közöljük. Az önállóan (nem periódikában) megjelent műveket kövér szedés jelzi. A rövidítéseket általában feloldottuk. (A rövidítve közölt magyar folyóiratok jegyzékét l. a német szövegben.)

Francé nagyszámú könyvismertetését ebben a bibliográfiában is figyelmen kívül hagytuk, közöljük viszont azoknak a publikációknak a jegyzékét, amelyek róla magyar folyóiratokban jelentek meg.

1892

Nehány chlamydomonadinea systematikájáról. Zur Systematik einiger Chlamydomonaden. = Termr. Füz. 15: 241-253., 273-285.

Adatok a Scenedesmus morphológiájához. Beiträge zur Morphologie des Scenedesmus. = Termr. Füz. 15: 63-83., 144-165.

1893

Új ostoros ázalék állatkák a Balatonból. Neue Flagellaten des Plattensees. = Termr. Füz. 16: 89-97., 159-168.

A gánóczi mésztufában talált confervitesek mikroskopos vizsgálata. Die mikroskopische Untersuchung der "Conferviten" aus dem Kalktuffe von Gánócz. = Földt. Közl. 23: 4-13., 71-78.

Über die Organisation der Choanoflagellaten. = Zoologischer Anzeiger, Leipzig. 16: 44-46.

Zur Morphologie und Physiologie der Stigmata der Mastigophoren. = Zeitschrift für wissenschaftliche Zoologie, Leipzig. 56: 138-164.

Über die feinere Structur der Spermatozoen von Chara fragilis. = Botanisches Centralblatt, Cassel-Jena. 53: 273-276.

Studien zur Systematik der Chlamydomonadineae. = Botanisches Centralblatt, Cassel-Jena. 55: 392.

Ueber einige niedere Algenformen. = Österreichische Botanische Zeitschrift, Wien. 43: 202-205., 247-252., 282-286., 346-350., 381-386.

Az Ophidomonas jenensis és Chromatium Okeni baktériumokról. [Über die Bakterien Ophidomonas jenensis und Chromatium Okeni.] = Term.tud. Közl. 25: 495.

Szagos anyagok a véglények körében. [Duftstoffe im Reich der Protozoen.] = Term.tud. Közl. 25: 202-203.

Az édesvízi tavak planktonja. [Das Plankton der Süßwasserseen.] = Term.tud. Közl. 25: 302-311.

A chlamydomonadineák rokonsága. [Die Verwandtschaft der Chlamydomonadineen.] = Term.tud. Közl. Pótf. 25: 86-91.

Az édesvízi állomások és haltenyésztésük. [Die Süßwasserstationen und unsere Fischzucht.] = Köztelek, Bp. 3: 562.

1894

Recherches sur le genre *Phythelios* Frenz. = La Notarisia. 1-5.

Die Polytomeen, eine morphologisch-entwicklungsgeschichtliche Studie. = Jahrbücher für wissenschaftliche Botanik, Berlin. 26: 295-378.

Zur Biologie des Planktons. Vorläufige Mittheilung. = Biologisches Zentralblatt, Leipzig. 14: 33-38.

Adatok Budapest Rotatoria faunájához. Beiträge zur Kenntniss der Rotatorien-Fauna Budapests. = Termr. Füz. 17: 112-129., 166-184.

Adalékok Biharmegye flórájának ismeretéhez. Beiträge zur Floristik des Biharer Comitates. = Termr. Füz. 17: 162-164., 205-208.

A Balaton iszapjáról. — Über den Schlamm des Plattensees. = Földt. Közl. 24: 111-116., 142-147.

A pókok hallása. [Das Hören der Spinnen.] = Term.tud. Közl. 26: 82-83.

A choanoflagelláták szervezete. [Die Organisation der Choanoflagellaten.] = Term.tud. Közl. Pótf. 26: 122-127.

Hordozható zoológiai állomás. [Tragbare zoologische Station.] = Term.tud. Közl. Pótf. 26: 226-229.

1895

A cukorrépatermelés újabb haladása. [Der neuere Fortschritt der Zuckerrübenanbau.] = Köztelek, bp. 5: 1779.

A kolozsvári lignit mikroszkópos növény- és állatvilága. Die mikroskopische Pflanzen und die Thierwelt des kolozsvärer Lignites. = Földt. Közl. 25: 116-118., 150-151.

1896

Adatok a Carteria-félék ismeretéhez. Beiträge zur Kenntniss der Algengattung Carteria. = Termr. Füz. 19: 66-79., 105-113.

A Morva forrásvidéke. Das Quellgebiet der March. = Földr. Közlem. 26: 225-242., 43-61.

A Challenger-expedíció és tudományos eredményei [Die Challenger-Expedition und ihre wissenschaftliche Resultate.] = Term.tud. Közl. 28: 1-21.

Gombavirágok [”Pilzblumen”.] = Term.tud. Közl. 28: 378-381.

A cukorrépa törzsnövénye. [Die Urpflanze der Zuckerrübe.] = Term.tud. Közl. Pótf. 28: 13-17.

A kávé hamisításáról. [Über die Verfälschung des Kaffees.] = Term.tud. Közl. Pótf. 28: 183-191.

1897

A craspedomonadinák szervezete. Der Organismus der Craspedomonaden. Királyi Magyar Természettudományi Társulat, Budapest VIII +1-248.

Véglények (Protozoa). = A Balaton Tudományos Tanulmányozásának Eredményei 2. köt. A Balaton tónak és partjainak biológiája. 1. rész. A Balaton faunája. 1. szakasz. 1. szakasz. A Magyar Földrajz Társaság Balaton-Bizottsága. Budapest. 1-56.

Protozoen. = Resultate der wissenschaftlichen Erforschung des Balatonsees 2. Band. Die Biologie des Balatonsees und seiner Umgebung. 1. Sek. Balaton-Ausschusse der Ungarischen Geographischen Gesellschaft. Wien. 1-64.

A Chlorogonium-félék szervezete. Ueber die Organisation der Chlorogonium Ehrb. = Termr. Füz. 20: 222-247., 287-308.

A rovarok mint haltáplálék Insecten als Fischnahrung. = Rovartani Lapok, Bp. 4: 194-197., 17.

A rovarok emésztése. Verdauung der Insecten. = Rovartani Lapok, Bp. 4: 155., 14.

A rovarok növényi ellenségei. Pflanzenfeinde der Insecten. = Rovartani Lapok, Bp. 4: 93-95., 9.

A ritka rovarok oltalma. Schutz seltener Insecten. = Rovartani Lapok, Bp. 4: 154., 14.
A halak emlékező tehetségéről. [Über das Gedächtnistalent der Fische.] = Term.tud. Közl. 29: 370-371.
A verebek kártékonyága. [Die Schädlichkeit der Spatzen.] = Term.tud. Közl. 29: 371.
Tolvaj rák. [Ein Diebkrebs.] = Term.tud. Közl. 29: 483-485.
Az eleven halották birodalma. [Das Reich der lebendigen Toten.] = Term.tud. Közl. Pótf. 29: 113-124.
A Brachionus quadratus Rouss szervezete. [Der Organismus von Brachionus quadratus Rouss.] = Term.tud. Közl. Pótf. 29: 206-218.

1898

Hypnotizált szitakötők. Hypnotisierte Libellen. = Rovartani Lapok, Bp. 5: 21., 2.
A rovarok mint az ember kísérői. Insecten als Begleiter des Menschen. = Rovartani Lapok, Bp. 5: 45-47., 5.
A pestis és az állatok. [Die Pest und die Tiere.] = Term.tud. Közl. 30: 156.
Elisée Reclus De Gerando Attiláról. [E. Reclus über A. de Gerando.] = Term.tud. Közl. 30: 211-212.
Az emberszabású majmok lélektanából. [Aus der Psychologie der Menschenaffen.] = Term.tud. Közl. 30: 449-464.

1899

A Collodictyon triciliatum Cart. szervezete. Über den Organismus von Collodictyon triciliatum Cart. = Termr. Füz. 21: 1-26., 19-26.
A búza pondrósodásának (Tylenchus scandens Schn.) terjedése hazánkban. [Die Verbreitung von Tylenchus scandens in Ungarn.] = Kísérletügyi Közlemények, Bp. 2: 34-38.
A dohány mozaikbetegségéről. [Über die Mosaikkrankheit des Tabaks.] = Kísérletügyi Közlemények, Bp. 2: 198-204.

1900

Der Wert der Wissenschaft. Aphorismen zu einer Natur- und Lebensphilosophie. Schröter, Zürich-Leipzig. 1-157.
A répamag betegségei és répabetegségek. [Die Krankheiten der Rübensamen und die Rübenkrankheiten.] = Kísérletügyi Közlemények, Bp. 3: 177-204. (Linhart György írta, Hegyi Dezső és Francé Rezső közreműködésével.)
Az amerikai vízi jácint. [Die amerikanische Wasserhyazinthe.] = Term.tud. Közl. 32: 25-29.

Zur Frage der Präparation des Rübensamens. = Blätter für Zuckerrübenbau. No. 9. Sonderabdruck 1-6.

1901

A gyümölcsfák *Monilia*-betegsége. [Die *Monilia*-Krankheit der Obstbäume.] = Kísérletügyi Közlemények, Bp. 4: 350-364.

A gyümölcsfák *Monilia*-betegsége. [Die *Monilia*-Krankheit der Obstbäume.] = Kertészeti Lapok, Bp. 16: 297-298.

A természetrajzi faj problémája. [Die Problematik der Art in den Naturwissenschaften.] = Term.tud. Közl. Pótf. 33: 49-67.

1902

A répasérülések kórtani jelentősége. [Die pathologische Bedeutung der Rübenvertletzen] = Kísérletügyi Közlemények, Bp. 5: 252-254.

Az árpa foltos betegsége és védekezés ellene. [Die Fleckenkrankheit der Gerste und deren Bekämpfung.] = Köztelek, Bp. 12: 104.

A legegyszerűbb érzékszervek. [Die einfachsten Sinnesorgane.] = A Természet, Bp. (1901/1902.) 5/22: 2-5.

Fonálféreg mint szőlőellenség. [Nematode als Weinrebekrankheit.] = Term.tud. Közl. 34: 214-218.

A tájkép szépsége. [Die Schönheit des Landschaftsbilde.] = Term.tud. Közl. 34: 547-558.

A rozsdakérdés. [Die Rostfrage.] = Term.tud. Közl. Pótf. 34: 49-67.

1903

A véznaújú makiról (*Chiromys madagascariensis* E. Geoffr.) [Über den schmalfingerigen Maki (*Chiromys madagascariensis* E. Geoffr.).] = Term.tud. Közl. 35: 579-581.

A fajkeletkezés elméletének fejlődése. [Die entwicklung der Theorie der Artbildung.] = Term.tud. Közl. Pótf. 35: 49-66.

1904

Die Weiterentwicklung des Darwinismus. Ein Wertung der neuen Tatsachen und Anschauungen. Breitenbach, Odenkirchen. 1-136. (Gemeinverständliche Darwinistische Vorträge und Abhandlungen. 12.)

Der Blitz als Waldverderber. = Naturwissenschaftliche Wochenschrift, Jena. N.F. 3. [n.v.]
Der gegenwärtige Stand der Mykoplasmatheorie. = Naturwissenschaftliche Wochenschrift, Jena. N.F. 3: 859.

A rádium hatása az élő lényekre. [Die Wirkung des Radiums auf die Lebewesen.] = A Természet, Bp. (1903/1904.) 7/21: 245-246.

Az életerő elmélete. [Die Theorie der "Lebenskraft".] = Term.tud. Közl. 36: 97-124.

A mimicry és álrüházkodás újabb példája. [Die Mimikry und eine neuere Beispiel der Verkleidung.] = Term.tud. Közl. 36: 339-341.

A legkisebb élő lényekről. [Über die kleinsten Lebewesen.] = Term.tud. Közl. 36: 543-544.

Újabb vizsgálatok a sejt szerzetéről. [Neuere Untersuchungen über die Struktur der Zelle.] = Term.tud. Közl. Pótf. 36: 98-104.

Az élet kutatásának módszere. [Die Methode der Erforschung des Lebens.] = Term.tud. Közl. Pótf. 36: 185-189.

A darwinismus jelen állapota. [Der heutige Stand des Darwinismus.] = Uránia. Bp. 5: 348-350.

1905

Das Sinnes-Leben der Pflanzen. Kosmos, Gesellschaft der Naturfreunde, Stuttgart. 1-90.

Germes of mind in plants. — Kerr C. H. & Co., Chicago. [n.v.]

Die Fühlpapillen der Blütenpflanzen. = Natur und Schule 4: 367-371.

A házi állatok származásáról. [Über den Ursprung der Haustiere.] = Term.tud. Közl. 37: 38-47.

A biochemiai folyamatok finomsága. [Die Feinheit der biochemischen Prozesse.] = Term.tud. Közl. 37: 407.

A timsófaról. [Über Symplocos spicata.] = Term.tud. Közl. 37: 524-525.

Az „állati lélek” [Die "tierische Seele".] = Term.tud. Közl. Pótf. 37: 49-82.

A folyók tisztulása. [Die Reinigung der Flüsse.] = Uránia, Bp. 6: 507-509.

1906

Das Liebesleben der Pflanzen. Kosmos, Gesellschaft der Naturfreunde, Stuttgart. 1-84.

Das Leben der Pflanze. Band 1. I. Abteilung: Das Pflanzenleben Deutschlands und seiner Nachbarländer. Band 1. Kosmos, Gesellschaft der Naturfreunde, Stuttgart. 1-564.

Der Werth der Wissenschaft. Freie Gedanken eines Naturforschers. Reissner, Dresden. 1-162.

A folyók tisztulása. [Die Reinigung der Flüsse.] = A Természet, Bp. (1905/1906.) 9/3: 34-35.

Földalatti barátaink. [Unsere unterirdische Freunde.] = Köztelek, Bp. 16: 2233.

Noch einmal über Darwinismus und Lamarckismus. = Allg. Zeitung. Beilage. 114: 1-2. (unpag.)

1907

Das Kausalitätsprinzip in der Biologie. = Zeitschrift für den Ausbau der Entwicklungslehre, Stuttgart. 1: 236-239.

Der heutige Stand der Mutationslehre. I. = Zeitschrift für den Ausbau der Entwicklungslehre, Stuttgart. 1: 53-59.

Der heutige Stand der Mutationslehre. II. = Zeitschrift für den Ausbau der Entwicklungslehre, Stuttgart. 1: 87-93.

Der heutige Stand der Zellenpsychologie. = Zeitschrift für den Ausbau der Entwicklungslehre, Stuttgart. 1: 331-335.

Die Aufgaben der Deutschen mikrobiologischen Gesellschaft (D. m. G.) = Mikrokosmos, Stuttgart. 1: I-IV.

Die praktische Bedeutung der Entwicklungstheorien. = Zeitschrift für den Ausbau der Entwicklungslehre, Stuttgart. 1: 61-62.

Ein neuer anatomischer Beweis für die tierische Natur des Menschen. = Zeitschrift für den Ausbau der Entwicklungslehre, Stuttgart. 1: 374-375.

Gegenseitige Hilfe in der Mikroskopie. = Mikrokosmos, Stuttgart. 1: 23-26.

Grundriss einer Pflanzenpsychologie, als eine neue Disziplin induktiv forschender Naturwissenschaft. = Zeitschrift für den Ausbau der Entwicklungslehre, Stuttgart. 1: 97-107.

Das Leben der Pflanzen. Band 2. I. Abteilung. Das Pflanzenleben Deutschlands und seiner Nachbarländer. Band 2. Kosmos, Gesellschaft der Naturfreunde, Stuttgart. 1-596.

Der heutige Stand der Darwin'schen Fragen. Eine Wertung der neuen Tatsachen und Anschauungen. Zweite, völlig umgearbeitete und vermehrte Auflage von: Die Weiterentwicklung des Darwinismus. Thomas, Leipzig, VI, 1-168.

Jesuitische Entwicklungslehre. = Zeitschrift für den Ausbau der Entwicklungslehre, Stuttgart. 1: 295-298.

Neue Studien zur Frage des "tierischen Chlorophylls". = Mikrokosmos, Stuttgart. 1: 1-4.

Praktische Mikroskopie. I-II. = Mikrokosmos, Stuttgart. 1: 15-18., 38-43.

Streifzüge im Wassertropfen. Kosmos, Gesellschaft der Naturfreunde, Stuttgart. 1-96.

Theistische Naturphilosophie. = Zeitschrift für den Ausbau der Entwicklungslehre, Stuttgart. 1: 376-377.

Zum gegenwärtigen Stand der pflanzlichen Sinnesphysiologie. = Allgemeinen Zeitung, München. Nr. 121. [Sep. 1-1.]

Zur Kritik der Pflanzenpsychologie. = Zeitschrift für den Ausbau der Entwicklungslehre, Stuttgart. 1: 262-264.

Zur Reform wissenschaftlicher Bücherbesprechungen. = Zeitschrift für den Ausbau der Entwicklungslehre, Stuttgart. 1: 299-300.

Über Lebensanalogien im Unbelebten. = Zeitschrift für den Ausbau der Entwicklungslehre, Stuttgart. 1: 240.

1908

Das neue Erklärungsprinzip in der Pflanzenbiologie. = Zeitschrift für den Ausbau der Entwicklungslehre, Stuttgart. 2: 386-387.

Der Bildungswert der Kleinwelt. Gedanken über mikroskopische Studien. Franckh'sche Verlagshandlung, Stuttgart. 1-45. = Sonderabdruck aus Francé, das Leben der Pflanze. Band III. (Mikrologische Bibliothek 3.)

Die Fortschritte der Pflanzenpsychologie im Jahre 1907. I. = Zeitschrift für den Ausbau der Entwicklungslehre, Stuttgart. 2: 56-60.

Die Fortschritte der Pflanzenpsychologie im Jahre 1907. II. = Zeitschrift für den Ausbau der Entwicklungslehre, Stuttgart. 2: 237-240.

Die Lichtsinnesorgane der Algen. (Studien zum Ausbau der vegetabilen Reizphysiologie I.) Kosmos, Gesellschaft der Naturfreunde, Stuttgart. 1-79. (Monographien zum Ausbau der Entwicklungslehre.)

Experimentelle Untersuchungen über Reizbewegungen und Lichtsinnesorgane der Algen. = Zeitschrift für den Ausbau der Entwicklungslehre, Stuttgart. 2: 29-43.

Funktionelle Selbstgestaltung und Psychomorphologie. = Archiv für Entwicklungsmechanik der Organismen, Leipzig. 25: 715-719.

Gemeinverständliche Fachausdrücke. = Mikrokosmos, Stuttgart. 1. (1907/1908.) 57-60.

Haberlandt's Stellung zur Pflanzenpsychologie. = Zeitschrift für den Ausbau der Entwicklungslehre, Stuttgart. 2: 327-330.

Lamarck elméletének hatása az újabb élettudományban. [Der Einfluss der Theorie Lamarcks auf die neuere Biologie.] = Term.tud. Közl. Pótf. 40: 81-120.

Das Leben der Pflanze. Band 3. II. Abteilung: Floristische Lebensbilder. Band 1. Kosmos, Gesellschaft der Naturfreunde, Stuttgart. 1-526.

Mikrologische Zentralbibliothek. = Mikrokosmos, Stuttgart. 1. (1907/1908): 79-81.

Mikrologische Winke für die Schule. = Mikrokosmos, Stuttgart. 1. (1907/1908): 81-82.

Schutz der Leuchtmoose. = Mikrokosmos, Stuttgart. 1. (1907/1908): 64-65.

Neue psychobiologische Literatur. I. = Zeitschrift für den Ausbau der Entwicklungslehre, Stuttgart. 2: 306-308.

Neue psychobiologische Literatur. II. = Zeitschrift für den Ausbau der Entwicklungslehre, Stuttgart. 2: 395-396.

Ostwalds Stellung zur Psychobiologie. = Zeitschrift für den Ausbau der Entwicklungslehre, Stuttgart. 2: 300.

Untersuchungen über die Sinnesorganfunktion der Augenflecke bei Algen. = Archiv für Hydrobiologie und Planktonkunde, Stuttgart. 4: 37-48.

1909

Bilder aus dem Leben des Waldes. Kosmos, Gesellschaft der Naturfreunde, Stuttgart. 1-94.

Darwin als Forscher, in: W. Bölsche et al. (eds.): Charles Darwin, Gedenkschrift. Franckh'sche Verlagshandlung, Stuttgart. 5-7.

Das Biologische Institut in München. = Mikrokosmos, Stuttgart. 2. (1908/1909): 106-107.

Das Reaktionsvermögen der Pflanze. Zannichelli, Bologna. 1-16. = "Scientia" Rivista di Scienza. 6.

Das Zeichnen mikroskopischer Objekte. = Elementarkurs der Mikrologie. Hrsg. R. H. Francé — F. W. Goldschmidt — R. Pritzsche [et al.]. Franke'sche Verlagshandlung, Stuttgart. Mikrobiologische Bibliothek. 1: 60-61.

Die Fortschritte der Mikrologie im Jahre 1909. = Jahrbuch für Mikroskopiker, München. 1. (1910): 58-68.

Die geotropen Bewegungen von Parnassia palustris L. = Zeitschrift für den Ausbau der Entwicklungslehre, Stuttgart. 3: 23-29.

Im Ursumpf. = Mikrokosmos, Stuttgart. 2. (1908/1909): 7-10.

Katalog der mikrobiologischen Zentralbibliothek in München. Franckh'sche Verlagshandlung, Stuttgart. [n.v.]

Mikrobiologische Winke für die Schule. 3. Demonstrationen des zelligen Aufbaues der Tiere. = Mikrokosmos, Stuttgart. 2. (1908/1909): 12-14.

Mikrobiologische Winke für die Schule. 4. Das Schulaquarium. = Mikrokosmos, Stuttgart. 2. (1908/1909): 45-46.

Pflanzenpsychologie als Arbeitshypothese der Pflanzenphysiologie. Franckh'sche Verlagshandlung, Stuttgart. 1-108.

Praktische Mikroskopie. III. Das Mehl und seine Verfälschungen. = Mikrokosmos, Stuttgart. 2. (1908/1909): 100-102.

Reizbarkeit und Sinnesleben der Pflanzen. = Umschau, Frankfurt am Main. 13: 201-202.

Umschau über die Fortschritte der Mikrologie. I., II. = Mikrokosmos, Stuttgart. 2. (1908/1909): 73-75., 120-123.

Wege zur Natur. Eine Einführung in mikroskopische Studien für Anfänger. Mikrobiologische Bibliothek 4: 1-42.

1910

Aus der Jugendzeit der Mikrobiologie. = Jahrbuch für Mikroskopiker, München. 1: 1-14.
Bestimmungsschlüssel für die wichtigsten Formen der Studelwürmer des Süßwassers. = Kleinwelt (Zeitschrift der Deutschen mikrobiologischen Gesellschaft), Bamberg. 1. (1909/1910): 159-160.

Das Stereoskop als Hilfsmittel der Mikrologie. = Kleinwelt, Bamberg. 1. (1909/1910): 116-117.

Die Fortpflanzungsverhältnisse unserer einheimischen Copepoden. = Kleinwelt, Bamberg. 1. (1909/1910): 68-70.

Die Unzulänglichkeit der Planktonnetze. = Kleinwelt, Bamberg. 1. (1909/1910): 100-102.

Die Verlandungspflanzen. = Kleinwelt, Bamberg. 1. (1909/1910): 89-90.

Die Wasserlinsen. = Kleinwelt, Bamberg. 1. (1909/1910): 45-47.

Praktische Mikrologie: Kaffeeverfälschungen. = Kleinwelt, Bamberg. 1. (1909/1910): 199-201.

Aus dem Leben der Herzblume. = Natur, Leipzig. 1: 258-259.

Bilder aus der Heimatkunde. I. Das Demeljoch. = Natur, Leipzig. 1: 69-73.

Denkmäler der Natur. Thomas, Leipzig. 1-79.

Die Kleinwelt des Süßwassers. Ein Lehr- und Lesebuch. Thomas, Leipzig. 1-160.

Die Lüneburger Heide, ein deutscher Naturpark. = Natur, Leipzig. 1: 205-206.

Die Natur in den Alpen. Thomas, Leipzig. 1-84.

Die Schönheit der Mittelgebirge. = Natur, Leipzig. 1: 417-418.

Ein neuentdecktes Naturdenkmal in Deutschland. = Natur, Leipzig. 1: 91-93.

Kunstformen der Kammerlinge. = Natur, Leipzig. 1: 229-230.

Psychologie der Naturfreunde. = Natur, Leipzig. 1: 2-5.

Unsere Feldfrüchte. Eine Einführung in das Leben der Pflanze. Grunow, Leipzig. [n.v.]

1911

Das Sinnesleben der Pflanzen. Kosmos, Gesellschaft der Naturfreunde, Stuttgart. 1-90.

Die Mikrofauna des tertiären Meeressandes in Nieder-Bayern. = Kleinwelt, Bamberg. 2. (1910/1911): 60-62.

Das Mikroskop im Unterricht. Die Wahl der mikroskopischen Objekte im Biologieunterricht. = Kleinwelt, Bamberg. 2. (1910/1911): 7-10., 28-31.

Schimmel- und Hefepilze. = Kleinwelt, Bamberg. 2. (1910/1911): 141-143., 156-157., 174-175.

Studien über edaphische Organismen. = Zentralblatt für Bakteriologie, Parasitenkunde, Infektionskrankheiten und Hygiene, Jena-Stuttgart. II. Abt. (1912) 32. No. 1-2. (Sep. Fischer, Jena. 1-7.)

Untersuchungen über die Gelenke der Pflanzen. = Kleinwelt, Bamberg. 2. (1910/1911): 172-173.

Aus der Formenwelt der einheimischen Schnecken. = Natur, Leipzig. 2: 131-133.

Aus der mikroskopischen Käferwelt. = Natur, Leipzig. Beilage Heft 5. 2: 37-38.

Bilder aus der Heimatkunde. II. Das Vamperloch. = Natur, Leipzig. 2: 5-9.

Das Blut der Pflanzen. = Natur, Leipzig. 2: 49-50.

Das Gesetz der funktionellen Anpassung. = Natur, Leipzig. 2: 33-34.
 Das Kaprunthal. = Natur, Leipzig. 2: 68-69.
 Die Entstehung des Rheines. = Natur, Leipzig. 2: 124-126.
 Die Palmen. = Natur, Leipzig, 2: 278-282., 296-299.
Pflanzenkunde für jedermann. 2. umgearb. Aufl. von Die Welt der Pflanze. Ullstein, Berlin. 1-128.
 Dr. M. Wilhelm Meyer † (1853-1910) = Natur, Leipzig. 2: 97-98.
 Giftpflanzen Deutschlands. = Natur, Leipzig. Beilage Heft 10. 2: 84.
 Großstadtnebel. = Natur, Leipzig. 2: 83-84.
Das Leben der Pflanze. Band. 4. II. Abteilung: Floristische Lebensbilder. Band 2.
 Kosmos, Gesellschaft der Naturfreunde, Stuttgart. 1-544.
 Neue Reisewerke. = Natur, Leipzig. Beilage Heft 11. 2: 91.
 Sprechende Tiere. = Natur, Leipzig. 2: 135-136.

1912

Das Edaphon — eine neue Lebensgemeinschaft. = Kleinwelt, Bamberg. 3. (1911/1912): 147-153.
 Das Wiedererwachen der Naturfreunde. = Kleinwelt, Bamberg. 3. (1911/1912): 27-29.
 Die Streifenkrankheit der Gerste und ihre Bekämpfung. = Kleinwelt, Bamberg. 3. (1911/1912): 66-68.
 Vom Leben der Obstblüte. = Kleinwelt, Bamberg. 3. (1911/1912): 1-3.
 Anpassungskünstler im Pflanzenreich. = Natur, Leipzig. 3: 457-463.
 Antarktika. = Der Naturforscher, 1: 25-27.
 Der Bau der Biene. = Natur, Leipzig. 3: 340-341.
Die Alpen. Ein volkstümliche Darstellung der Natur in den Alpen. Thomas, Leipzig. 1-964.
 Die Geobionten des Waldbodens und der Ackerkrume. = Natur, Leipzig. 3: 141-144.
 Die Magnolien als Zeugen der Erdgeschichte. = Der Naturforscher, 1: 6-7.
 Die neue Mechanik. = Der Naturforscher, 1: 17-20.
Die silbernen Berge. Herold, Stuttgart. [n.v.]
Die Welt der Pflanze. Eine volkstümliche Botanik. Ullstein, Berlin-Wien. 1-455.
 Ein neues Ziel der Naturliebe. = Der Naturforscher, 1. [n.v.]
 Neue Untersuchungen auf dem Gebiete der Bodenkunde. = Monatshefte für Landwirtschaft, Wien-Leipzig. 5: 304-307.
 Weltentod und Weltenwerden. = Der Naturforscher, 1: 9-12.
 Winterneben im Walde. = Berliner Morgenpost, Siebente Beilage. Nr. 354. Mittwoch, 25. Dezember.

1913

Der "Queckett Microscopical-Club". = Kleinwelt, Bamberg. 4. (1912/1913): 97-99.

A növények érzéki és szerelmi élete. [(Das Sinnesleben der Pflanzen., Das Liebesleben der Pflanzen); (Fordította: Pogány József)]; **A darwinizmus mai állása.** [(Der heutige Stand der Darwinischen Fragen); (Fordította: Kovács Sándor).] (Természettudományi könyvtár.) Athenaeum, Budapest, 1-311.

Das Edaphon. Untersuchungen zur Oekologie der bodenbewohnenden Mikroorganismen. Deutsche mikrobiologische Gesellschaft, München. Arbeiten aus dem Biolog. Institut München. 2: 1-99.

Der Geist der Zeit und die Naturwissenschaften. = Natur, Leipzig. 4: 97-100.

Neue Untersuchungen auf dem Gebiet der biologischen Bodenkunde. = Pedologie. Petersburg. [n.v.]

Wert und Unwert der Naturwissenschaft. Sachs Verlag, München-Leipzig. 1-62. (Probleme unserer Zeit. Beiträge zur Geschichte der Gegenwart. 6.)

1914

Das Edaphon als Lebensgemeinschaft bodenbewohnender Mikroorganismen. = Die Naturwissenschaften, Berlin. 2/5: 111-112.

Spaziergänge im Hausgarten. Thomas, Leipzig. 1-85.

Újabb vizsgálatok a termő talaj életéről. [Neuere Untersuchungen über das Leben der Ackererde.] = Term.tud. Közl. 46: 93-100.

(mit Küstner, C.) Untersuchungen über tropisches Edaphon. = Kleinwelt, Bamberg. 5: [n.v.]

1916

Die Transpirationsorgane der Pflanzen. = Mikrokosmos, Stuttgart. 9. (1915/1918): 296-303.

Edaphon. = Öst. Rundschau. 47: 10.

1917

Neue technische Möglichkeiten der Biologie. = Öst. Rundschau, 51: 168-173.

1918

Die Aufhebung der Chemie. = Öst. Rundschau, 52: 126-129.
Die Prinzipien der Biotechnik. = Technik und Industrie, Zürich. 11: 143-145.

1919

Das Liebesleben der Pflanzen. Kosmos, Gesellschaft der Naturfreunde, Stuttgart. 1-80. (Kosmos-Bändchen)

Die technischen Leistungen der Pflanzen. [Grundlagen einer objektiven Philosophie. II. Teil] Veit Verlag, Leipzig. 1-296.

Eine noch ungeklärte Erfindung der Pflanze. = Natur, Leipzig. 10: 169-172.

Rückläufige Entwicklung. = Öst. Rundschau, 53: 73-76.

Hundert Jahre Schopenhauer. = Öst. Rundschau, 59: 69-73.

1920

(mit Gambera) **Einführung in die wissenschaftliche Photographie.** Franckh'sche Verlagshandlung, Stuttgart. [n.v.]

Das Gesetz des Lebens. Thomas, Leipzig. [n.v.]

Der Weg der Kultur. Dürr & Weber, Leipzig-Gaschwitz. 1-76. (Zellenbücherei 2.)

Die Gewalten der Erde. Eine Geschichte der Entfaltung des Lebens. Ullstein, Berlin. 1-281.

Die Pflanze als Erfinder. Kosmos, Gesellschaft der Naturfreunde, Stuttgart. 1-76.

München. Die Lebensgesetze einer Stadt. (Grundlagen einer objektiven Philosophie. III. Teil). Bruckmann, München. 1-346.

Wanderungen in der Umgebung von München. Bruckmann, München. [n.v.]

Zoësis. Eine Einführung in die Gesetze der Welt. Hanfstaengl, München. 1-59.

1921

Bios. Die Gesetze der Welt. (Grundlagen einer objektiven Philosophie. IV-V. Teil.) Band 1-2. Seifert, Stuttgart-Heilbronn. 1-288., 1-309.

1922

Das Leben im Ackerboden. Kosmos, Gesellschaft der Naturfreunde, Stuttgart. 1-77.

Das Sinnesleben der Pflanzen. Jubiläums Ausgabe. Kosmos, Gesellschaft der Naturfreunde, Stuttgart. 1-80.

Die Kultur von morgen. Ein Buch der Erkenntnis und der Gesundheit. Reissner, Dresden. 1-173. (Schöpferische Kulturen.)

Ewiger Wald. Ein Buch für Wanderer. Eckstein, Leipzig. 1-202. (Die Bücherei von Berg und Wald, vom Weidpfad und vom Schuppenwild. 17.)

Süd-Bayern. Junk, Berlin 1-423. (Junk's Naturführer)

1923

Das Leben im Ackerboden. Kosmos, Gesellschaft der Naturfreunde, Stuttgart. 1-76.

Das wirkliche Naturbild. Tatsachen zur Neugestaltung der Lebenslehre. Huhle, Dresden. 1-100.

Der unbekannte Mensch. Seifert, Stuttgart-Heilbronn. [n.v.]

Die Entdeckung der Heimat. Franckh'sche Verlagshandlung, Stuttgart. 1-77.

Die Welt als Erleben. Grundriss einer objektiven Philosophie. [Grundlagen einer objektiven Philosophie. VI. Teil] Huhle, Dresden. [n.v.]

Mindennapi kenyérünk add meg nekünk... [Geb uns unser tägliches Brot ...] = Világ, Bp. 14/157: 3-4.

A virágok művészete. [Die Kunst der Blumen.] = Világ, Bp. 14/163: 7.

Plasmatik, die Wissenschaft der Zukunft. Seifert, Stuttgart-Heilbronn. 1-203.

1924

Das Buch des Lebens. Ein Weltbild der Gegenwart. Ullstein, Berlin. 1-553.

Der Wert der Wissenschaft. Seifert, Stuttgart-Heilbronn. 1-111.

Die Seele der Pflanze. Ullstein, Berlin. 1-135.

Grundriss der vergleichenden Biologie. [Grundlagen einer objektiven Philosophie. I. Teil] Thomas, Leipzig. 1-224.

Richtiges Leben. Ein Buch für jedermann. Voigtländer, Leipzig. (Bios-Bücherei 1.) [n.v.]

Telos, die Gesetze des Schaffens. Reissner, Dresden. [n.v.]

1925

A Föld élete. [Das Leben der Erde.]; (Ford.: Vadász Elemér) Pantheon, Budapest. 1-304. (A Pantheon ismerettára)

A növények élete. [Die Welt der Pflanze.]; (Ford.: Lambrecht Kálmán) Dante, Budapest. 1-439. (Műveltség)

Das Land der Sehnsucht. Dietz, Berlin, [n.v.]
Der Dauerwald. Telos 3. [n.v.]
 Neue Wege des Naturschutzes. = Der Pflug, 1: 83-89.
Az örök erdő. [Der ewige Wald. (Az "Urwald" c. mű fordítása.)] (Ford.: Lambrecht Kálmán) Dante. Budapest. 1-190.
 Az örökerdő. [Der ewige Wald.] = Szabad Egyetem, Bp. 3: 3-10.
Das Gesetz des Kalkes. Kalk-Verlag, Berlin. [n.v.]
Der Ursprung des Menschen. Seifert, Stuttgart-Heilbronn. 1-79. (Telosbücher. Band 1.)
 Der funktionelle Bau des Plasmas. = Mikrokosmos, Stuttgart. 19. (1925-1926): 161-165.
Harmonie in der Natur. Kosmos, Gesellschaft der Naturfreunde, Stuttgart. 1-77.

1926

Az élet könyve. [Das Buch des Lebens.] (Ford. Lambrecht Kálmán.) Dante, Budapest. 1-586. (Műveltség)
Bios. Die Gesetze der Welt. Kröner, Leipzig. 1-284. (Kröners Taschenausgabe 51.)
Összehasonlító biológia. [Vergleichende Biologie.] (Ford.: Lambrecht Kálmán) Athenaeum, Budapest. 1-245.

1927

Der Weg zu mir. Der Lebenserinnerungen erster Teil. Kröner, Leipzig. 1-236.
Élet a termőföldben. [Leben in Erdboden.] (Ford.: Gothard Sándor.) + **Kerti séták.** [Spaziergänge im Garten.] (Ford.: Lambrecht Kálmán.) Athenaeum, Budapest. 1-150.
 Korallváros. [Korallenstadt.] = Term.tud. Közl. 59: 598-606.
 Levelek földkörüli utamról. 1. Vásár Djiboutiban. [Briefe aus meinem Erdenrundfahrt. 1. Market im Djibouti.] = Magyarság, Bp. 8/169 (1940): 6.
 Levelek földkörüli utamról. 2. Élő kőszénerdők. [Briefe aus meinem Erdenrundfahrt. 2. Lebendige Steinkohlenwälder.] = Magyarság, Bp. 8/175 (1946): 4.
 Levelek földkörüli utamról. 3. Az alvó Buddha. [Briefe aus meinem Erdenrundfahrt. 3. Der schlafende Buddha.] = Magyarság, Bp. 8/191 (1962): 4.
 Levelek földkörüli utamról. 4. Bádováros. [Briefe aus meinem Erdenrundfahrt. 4. Blechstadt.] = Magyarság, Bp. 8/197 (1968): 6.
 Levelek földkörüli utamról. 5. Anti-Európa. [Briefe aus meinem Erdenrundfahrt. 5. Anti-Europe.] = Magyarság, Bp. 8/203 (1974): 10.
 Levelek földkörüli utamról. 6. Trópusi vulkánok az éjszakában. [Briefe aus meinem Erdenrundfahrt. 6. Ein tropischer Vulkan in der Nacht.] = Magyarság, Bp. 8/217 (1988): 6.
 Levelek földkörüli utamról. 7. A délamerikai lázerdő. [Briefe aus meinem Erdenrundfahrt. 7. Der südamerikanische Fieberwald.] = Magyarság, Bp. 8/229 (2000): 11.

Levelek földkörüli utamról. 8. A Déli-tenger varázsvilága. [Briefe aus meinem Erdenrundfahrt. 8. Die Zauberwelt des Südmeeres.] = Magyarság, Bp. 8/235 (2006): 6.
Levelek földkörüli utamról. 9. Az utolsó kannibálok. [Briefe aus meinem Erdenrundfahrt. 9. Die letzten Kannibalen.] = Magyarság, Bp. 8/238 (2009): 7.
Levelek földkörüli utamról. 10. A cristobalt vasemberek. [Briefe aus meinem Erdenrundfahrt. 10. Die Eisenleute des Cristobalts.] = Magyarság, Bp. 8/252 (2023): 9.
Levelek földkörüli utamról. 11. Tahiti szép asszonyai. [Briefe aus meinem Erdenrundfahrt. 11. Die schönen Frauen von Tahiti.] = Magyarság, Bp. 8/255 (2026): 8.
Phoebus. Drei Masken Verlag. München. [n.v.]
Vom deutsche Walde. Deutsche Buch-Gemeinschaft, Berlin. 1-290.

1928

Der Organismus. Organisation und Leben der Zelle. Drei Masken Verlag, München. VIII., 1-296. (Münchener naturwissenschaftliche Bücherei 1. Lebensforschung 1.)
Der erste Wald auf Erden. Franckh'sche Verlagshandlung, Stuttgart. [n.v.]
Die Chromatophoren der Pflanzen. = Mikrokosmos, Stuttgart. 21. (1927/1928): 89-91.
Ein deutsches Naturkundmuseum. = Das Ziel, 4: 779-780.
Emberek között a Fekete-szigeteken. [Zwischen Menschenfressern in den Schwarzen-Inseln.] = Term.tud. Közl. 60: 345-354.
Lebensrätsel und Sagentiere. = Das Ziel, 4: 776-778.
Naturgesetze der Heimat. Österr. Bundesverlag, Wien-Leipzig. 1-100.
Steifzüge im Wassertropfen. Kosmos, Gesellschaft der Naturfreunde, Stuttgart. 1-95. (Kosmos Bändchen)
Urwald. Kosmos, Gesellschaft der Naturfreunde, Stuttgart. 1-77.
Welt. Erde und Menschheit. Eine Wanderung durch die Wunder der Schöpfung. Ullstein, Berlin. 1-268.

1929

A lét forrása. [Die Quelle des Daseins.] (1. A szülőföld felfedezése. Die Entdeckung der Heimat.; 2. Képek az erdő életéből. Bilder aus dem Leben des Waldes.); (Ford.: Lambrecht Kálmán.) Dante, Budapest. 1-220. (Műveltség)
A növények élete. [Die Welt der Pflanze. 2. kiad.] (Ford.: Lambrecht Kálmán.) Dante, Budapest. 1-488.
A tengeri plankton, mint őstáplálék. [Das Meeresplankton als Urnahrung.] = Term.tud. Közl. 61: 65-74.
Az ember és a mindenség. [Mensch und Weltall.] (Fordította: Lambrecht Kálmán.) Dante, Budapest. 1-240. (Műveltség)
Die Urnahrung der Weltmeere. = Kosmos, Stuttgart. 26: 221-226.

Íté! az élet. [Das Urteil des Lebens.] (Fordította: Benedek Marcell.) Dante, Budapest. 1-272. (Műveltség; Az írás mesterei)

Die Waage des Lebens. Eine Bilanz der Kultur. Kröner, Leipzig. VIII, 1-247. (Kröners Taschenausgabe. Band 68.)

So musst du leben! Eine Anleitung zum richtigen Leben. Reissner, Dresden. 1-184. (Neugestaltung des Lebens. 1.)

1930

Das Leben vor der Sinnflut. Oestergaard, Berlin-Schöneberg. 1-208.

Élet a nagy tengermélységekben. [Leben in grossen Meerestiefen.] = Term.tud. Közl. 62: 33-39.

Korallenwelt. Der siebente Erdteil. Kosmos, Gesellschaft der Naturfreunde, Stuttgart. 1-79. (Kosmos Bändchen)

Íté! az élet. [Das Urteil des Lebens.] (Fordította: Benedek Marcell.) [2. kiad.] Dante, Budapest. 1-272. (Műveltség)

1931

A lét forrása. [Die Quelle des Daseins.] (1. A szülőföld felfedezése. Die Entdeckung der Heimat. — 2. Képek az erdő életéből. Bilder aus dem Leben des Waldes.; (Fordította: Lambrecht Kálmán.) [2. kiad.] Dante, Budapest. 1-220. (Műveltség)

A talaj apró férgei. [Die winzigen Würmer des Bodens.] = Term.tud. Közl. 63: 97-99.

Az élet könyve. [Das Buch des Lebens.] (Ford.: Lambrecht Kálmán.) [Új lenyomat] Dante, Budapest. 1-590.

1932

Lebender Braunkohlenwald. Eine Reise durch die heutige Urwelt. Kosmos, Gesellschaft der Naturfreunde, Stuttgart. 1-79. (Kosmos Bändchen)

Naturbilder. Österr. Bundesverlag. Wien. [n.v.]

1934

Braunkohle — Sonnenkraft. Hillger, Berlin. [n.v.]

Von der Arbeit zum Erfolg. Ein Schlüssel zum besseren Leben. Reissner, Dresden. 1-240.

1935

Das kleine Buch der Alpenpflanzen. Styria, Graz-Wien. 1-93. (Die Deutsche Bergbücherei. 4.)

Őszi virágnász. [Herbstliche Blumenhochzeit.] = Búvár, Bp. 1: 649-652.

1936

Hogyan segít magán az elhagyott virág? [Wie hilft sich die verlassene Blume?] in: Benedek Marcell (szerk.): [Dante] Emlékkönyv, 1919-1935. Dante, Budapest: 34-42. [Részlet "A növények élete" c. műből.]

1937

A hegyek élettani tényezője. [Der physiologische Faktor der Berge.] = Búvár, Bp. 3: 913-914.

1938

Az ősz vándorútja. [Tárca.] [Das Herbstes Wanderweg. Ein Feuilleton.] = Pesti Napló, Bp. 89/201: 6.

Höhler — älter, als ihr Berg. = Volk & Welt, 3: 95-104.

(mit Annie Francé-Harrar) **Sehnsucht nach dem Süden.** J. Kittls Nachfolger, Leipzig — M.-Ostrau. 1-278.

Tenger, hol senki sem járt. [Unbesuchtes Meer.] = Búvár, Bp. 4: 631-632.

1939

Die Pflanzenwelt der Subtropen. Kosmos, Gesellschaft der Naturfreunde, Stuttgart. 1-79. (Kosmos Bändchen)

Intelligens e a növény? [Ist die Pflanze intelligent?] = Az Élet, Bp. 2: 476-477.

Luft als Rohstoff. = Die Propyläen, 36: 387.

1940

Az állatok csodálatos világa. [Die wunderbare Welt der Tiere.] Franklin, Budapest. 1-303. (A Búvár könyvei 14.)

Lebenswunder der Tierwelt. Eine Tierkunde für jedermann. Deutscher Verlag, Berlin. 1-308.

1941

Der interstellare Weltenraum. = Die Propyläen, 38: 83.

Földünk kincsei. [Die Schätze unserer Erde.] Franklin, Budapest. 1-240. (A Búvár könyvei 15.)

Künstliche Lebewesen. = Deutsche Allg. Zeitschr., Beiblatt 26. 11. Nr.586/7.

Lebenswunder der Pflanzenwelt. Eine Pflanzenkunde für Jedermann. (3. umgearb. und neubebilderte Ausg.) Deutscher Verlag, Berlin. 1-332. [Az előző kiadások "Die Welt der Pflanzen" címen jelentek meg.]

1942

Az élet titka. [Das Geheimniss des Lebens.] Béta Irodalmi R.T., Budapest. 1-327. (Az emberi alkotás regényei [4.]

A növények élete. [Lebenswunder der Pflanzenwelt.]; (Fordította Lambrecht Kálmán. A fordítást átdolg. Feliczián Vilmos.) Bőv. és átdolg. kiad. Dante, Budapest. 1-332.

1943

(mit Annie Francé Harrar) **A kék tenger csodái.** [Sehnsucht nach dem Süden.] (Ford.: Örley István.) Franklin, Budapest. 1-194.

A növények élete. [Lebenswunder der Pflanzenwelt.] (Ford. Lambrecht Kálmán. A fordítást átdolg. Frenyó Vilmos.) Bőv. és lényegesen átdolg. kiad. Dante, Budapest. 1-332.

Az élet titka. [Das Geheimniss des Lebens.] 2. kiad. Béta Irodalmi R.T., Budapest. 1-328. (Az emberi alkotás regényei [4.]

Az állat a történelemben. [Das Tier in der Geschichte.] Dante, Budapest. 1-360.

Az állatok csodálatos világa. [Die wunderbare Welt der Tiere.] [Utánnymás; Nachdruck.] Franklin, Budapest. 1-303.

Leben und Wunder des deutschen Waldes. Arnold, Berlin. [n.v.]

1944

Az állatok csodálatos világa. [Die wunderbare Welt der Tiere. Utánnymás; Nachdruck.] Franklin, Budapest. 1-303. (A Búvár könyvei 14.)

1945

A növények élete. [Das Leben der Pflanzen.] (Fordította: Lambrecht Kálmán. A magyar kiadást a szerző által átnézett és kiegészített újabb szöveg alapján átdolg. Frenyó Vilmos.) 2. bőv. és lényegesen átdolg. kiadás. Dante, Budapest. 1-332.

Posthume Werke

1959

Das Edaphon. Franckh'sche verlagshandlung, Stuttgart. [n.v.]

Die Welt der Tiere. Ein Buch vom Lebenswunder der Tierwelt. Südwest Verlag, München. 1-320.

Die Welt der Pflanzen. Ein "Pflanzen-Brehm". Südwest Verlag, München. 1-320.

1982

Das Leben im Boden. Das Edaphon. Siebeneicher Volkswirtschaft, München. [n.v.]

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

Anhang: Publikationen über Raoul H. Francé

1893

(* *): [Magyarhoni Földtani Társulat] VII. szakülés 1893. december 6-án. ... Francé (sic!) Rezső "A Balaton iszapjáról" értekezett. [Der Schlamm des Plattensees.] = Földt. Közl. 23: 373.

(* *): Természettudományi mozgalmak a hazában. [A M. Földtani Társulat] Az 1893. március 1-én tartott szakülésen ... Francé (sic!) Rezső ... a gánóczi ... confervitesekről értekezett. [Die Conferviten von Gánócz.] = Term.tud. Közl. 25: 207.

(* *): Társulati ügyek. Állattani értekezéslet 1893. márczius 9-ikén. Francé (sic!) Rezső ... Choanoflagelláták szervezetéről. [Der Organismus der Choanoflagellaten.] = Term.tud. Közl. 25: 272.

(* *): Társulati ügyek. Növényteni értekezéslet. 1893. május 10-ikén. Francé (sic!) Rezső bemutatja Bütschli O., "Ueber den Bau der Bacterien und verwandten Organismen" c. dolgozatát. [Az Ophidomonas jenensis és Chromatium Okeni baktériumokról.] [Über die Bakterien Ophidomonas jenensis und Chromatium Okeni.] = Term.tud. Közl. 25: 495.

1894

(* *): [Magyarhoni Földtani Társulat] VI. szakülés 1894. november 7-én. ... Francé Rezső a „kolozsvári lignit diatomacea-flórájá”-ról értekezett. [Die Diatomazeenflora des Lignits von Kolozsvár.] = Földt. Közl. 24: 393.

(* *): Természettudományi mozgalmak a hazában. A Magy. Földtani Társulat ... Az 1893. december 6-ikán tartott ülésén ... Francé Rezső ... A Balaton iszapja ... [Der Schlamm des Plattensees ...] = Term.tud. Közl. 26: 41.

(* *): Társulati ügyek. Állattani értekezéslet 1893. december 14-ikén. Francé (sic!) Rezső ismerteti ... a Balatonon végzett planktológiai vizsgálatait. [Planktonologische Untersuchungen im Plattensee.] = Term.tud. Közl. 26: 157.

(* *): Társulati ügyek. Növényteni értekezéslet 1894. márczius 14-ikén. Francé Rezső „Karyokinetikus folyamatok a rajzók párosodásában.” c. előadása ... [Karyokinetische Prozesse in der Kopulation der Schwärmer.] = Term.tud. Közl. 26: 288.

(* *): Természettudományi mozgalmak a hazában. A M. Földtani Társulat 1894. november 7-ikén tartott szakülésén. Francé Rezső bemutatta a „Kolozsvári lignit mikroszkópi vizsgálatának eredményét.” [Die Resultate der mikroskopischen Untersuchungen des Lignits von Kolozsvár.] = Term.tud. Közl. 26: 645.

(* *): Társulati ügyek. Állattani értekezéslet 1894. márczius 8-ikán. Francé Rezső "A Plön melletti zoológiai állomás működéséről és eredményeiről." [Tätigkeit und Ergebnisse der Zoologischen Station bei Plön.] = Term.tud. Közl. 26: 648.

ENTZ G.: A Balaton-bizottság állattani kutatásainak eredményéről. [Die Ergebnisse der zoologischen Forschungen des Balaton-Ausschusses.] = Földr. Közlem., Bp. 22: 154-160.

LÓCZY L.: Jelentés a „Balaton-bizottság” 1892. és 1893. évi munkálkodásáról. [Bericht über die Tätigkeit des Balaton-Ausschusses in den Jahren 1892 und 1893.] = Földr. Közlem., Bp. 22: 113-122.

1895

(* *): Társulati ügyek. Állattani értekezéslet 1894. november 15-ikén. ... Francé Rezső „Újabb adatok Budapest vidékének rotatoria-faunájához.” [Neuere Angaben zur Rotorienfauna von Budapest.] = Term.tud. Közl. 27: 48.

(* *): Társulati ügyek. A növényteni szakosztály ülése. 1895. februárius 13-ikán. ... Francé Rezső „Barlanglakó gomba.” [Höhlenbewohnender Pilz.] = Term.tud. Közl. 27: 274.

1896

(* *): Társulati ügyek. A növényteni szakosztály ... Az 1896. évi márczius 11-ikén tartott ülésén ... Francé Rezső „Új moszatok hazánk flórájában.” [Neue Algen der ungarischen Flora.] = Term.tud. Közl. 28: 392.

1898

(* *): Társulati ügyek. Az állattani szakosztály 1898. évi januárius 8-ikán tartott ülésén ... Francé Rezső [bemutatta a Cerva féle növényi készítményeket, továbbá a Craspedomonadikát tárgyaló magánrajzát.]; A növényteni szakosztály ... 1898. évi januárius 12-ikén tartott ülésén ... Francé Rezső [Saccharomyces cerevisiae-ből és S. Pastorinusból készített kultúrákat mutatott be.] [Demonstration der Pflanzenpräparate von Cerva; Monographie der Craspedomonadinen; Kulturen von Saccharomyces cerevisiae und S. pastorinus.] = Term.tud. Közl. 30: 163.

(* *): Társulati ügyek. A növényteni szakosztály 1898. évi márczius 9-ikén tartott ötvenedik ülésén ... „Egy amerikai új átokhínár.” [Eine neue amerikanische Wasserpest.] = Term.tud. Közl. 30: 276.

1903

SZILÁDY Z.: A magyar állattani irodalom ismertetése. III. 1891-1900. Királyi Magyar Természettudományi Társulat, Bp. 1-505. [Francé: pluribus locis]

1913

(* *): A Természettudományi Könyvtár új kötetei. (Athenaeum kiad. I. köt. R. H. Francé: A növények érzéki és szerelmi élete. — A darwinizmus mai állása. ford. Pogány József és Kovács Sándor) [Zwei übersetzte Werke von R. H. Francé: Das Sinnesleben der Pflanzen; Der heutige Zustand des Darwinismus.] = Darwin, Bp. 2/21: 336.

1914

SCHMID, B. — THESING, C.: Biologen-Kalender; Erster Jahrgang. Teubner, Leipzig-Berlin. 1-513. [Francé: 200-201.]

1915

PAPP D.: Francé R.-Kovács S.: A Darwinizmus mai állása. [Der heutige Zustand des Darwinismus.] = Uránia, Bp. 14: 508-509.

1921

LAMBRECHT K.: A növények írása és idegei. Bose kalkuttai botanikus crescographja. [Das Schreiben und die Nerven der Pflanzen. Crescograph des Botanikers Bose aus Kalkutta.] = Magyarország, Bp. 2. évf. július 24. : 9.

1923

LAMBRECHT K.: Magyar tudós oldotta meg a többtermelés kérdését. Az edafon gyakorlati alkalmazása. [Die Frage der Mehrproduktion durch einen ungarischen Wissenschaftler gelöst. Die praktische Anwendung des Edaphons.] = Magyarország, Bp. 4. évf. szeptember 7. : 4.

1924

BRONSART, H.: Die Lebenslehre der Gegenwart. Eine Einführung in die objektive Philosophie. Seifert, Stuttgart-Heilbronn. [n.v.]

FISCHER, H.: Raoul H. Francé. Das Buch eines Lebens. Voigtländer, Leipzig. 1-191. [LAMBRECHT K.]: A növényvilág költő tudósa. Raoul H. Francé jubileuma. [Der poetische Dichter der Pflanzenwelt. Das Jubiläum von Raoul H. Francé.] = Ma Este, Bp. 2. évf. május 29. : 31.

[LAMBRECHT K.]: Egy idegenbe szakadt magyar lángelme. [Ein ins Fremde gelangter ungarischer Genie.] = Világ, Bp. 15. évf. december 7. : 25.

WAGNER, A. — GOTHARD, A. — LIENHARD, F. [et al.]: Der Begründer der Lebenslehre Raoul H. Francé. Eine Festschrift zu seinem 50. Geburtstag. = Die Fahne. Ein Führer zu Dichtern und Denkern. 5/3:1-48. Seifert, Stuttgart-Heilbronn.

Inhalt:

WAGNER, A.	: Biotechnik und Plasmatik.
GOTHARD, A.	: Die Entdeckung des Edaphons und ihre Folgen.
LIENHARD, F.	: Ein Gruss an Raoul H. Francé.
ETZEL, Th.	: Religion, Kunst und Francé.
GRAEDENER, H.	: Ein Gespräch am 20. Mai 1924.
HOLZ, A.	: Festgruss.
LA ROCHE, J.	: Die ethische Wirkung der Francé'schen Philosophie.
BRONSART, H.	: Francé als philosoph.
SCHWANER, W.	: Raoul H. Francé und die deutsche Heimat.
GINSKEY, F. C.	: Festgedicht.
ZWEIG, S.	: Francé als Bildner.
ENGEL-HARDT, R.	: Francé als Graphiker.
BACHMANN,	: Francé und die Heilkunde.
SCHNELL, A.	: Raoul H. Francé und die Schule.

Francé-Anekdoten.

1925

(* *): Francé, Raoul. = Világlexikon. A tudás egyeteme. Enciklopédia R. T., Bp. 286.

(* *): Mit kell tudnia a modern embernek? Raoul France (sic!) Az élet könyve. [Was muss ein moderner Mensch wissen.] = Magyarország, Bp. 6. évf. december 6. : 36.

ENGEL-HARDT, R.: Francé als Graphiker. Ein Weg zum "wirklichen Naturbild". Seifert, Stuttgart-Heilbronn. 1-119.

ENTZ G., ifj.: Daday Jenő rendes tag emlékezete. [Erinnerung an den ordentlichen Mitglied Jenő Daday.] = A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek, Bp. 19/4. : 7.

KARINTHY F.: Francé: Növények élete. [Pflanzenleben.] = Nyugat, Bp. 3: 176-178.

LAMBRECHT K. (szerk.): A gondolat úttörői. Második sorozat. Dante, Bp. 1-188. [Francé: 137-152]

LAMBRECHT K.: A növények lelke. Francé védelmében. [Die Seele der Pflanze. Im Schutze von Francé.] = Nyugat, Bp. 3: 266.

1926

(* *): Francé Rezső (Raoul), természettudományi író és filozófus ... = Tolnai Új Világlexikona, az általános műveltség tára. Tolnai R. T., Bp. 5: 133.

[LAMBRECHT K.]: Látogatóban Raoul Francénál. Az élet könyvének szerzője nyilatkozik önmagáról és munkáiról. [Im Besuch bei Raoul Francé. Der Verfasser des Buches von Leben erklärt über sich und über seine Werke.] = Literatura, Bp. 1. évf. január : 27.
LAMBRECHT K.: Francé Rezső magyar állampolgár marad. Egy óra a tudós és felesége társaságában. [Raoul Francé bleibt ungarischer Staatsbürger. Eine Stunde in Gesellschaft des Wissenschaftlers und seiner Gattin.] = Magyarság, Bp. 7. évf. június 26. : 4.

1927

(* *): Francé Rezső megnyerte a világhírű edafonpört. [Raoul Francé gewann den weltberühmten Edaphonprozess.] = Magyarság, Bp. 8. évf. július 24. : 15.

(* *): Francé Rezső visszaérkezett földkörüli útjáról. — Útlevelei a Magyarság hasábjain jelennek meg. [Raoul Francé kehrte aus seinem Weltrundreise zurück. Seine Reiseberichte erscheinen in den Spalten des „Magyarság“.] = Magyarság, Bp. 8. évf. július 26. : 11.

(* *): Francé, Raoul, természetrajzi író ... = Révai Nagy Lexikona. Révai, Bp. 20: 264-265.

(* *): Kunstwerk Ausstellung der salzburger Künstler. Schloss Mirabell, Salzburg. [Herausgeber): Wirtschaftsverband der bildenden Künstler des Landes Salzburg] [Zaunrith'sche Buch- und Kunstdruckerei, Salzburg.] [26 p.]

Inhalt:

Raoul H. Francé: Skizzen und Bilder von der Weltreise eines Naturforschers
1926/1927.

SCHOSSLEITNER, K.: Der neuen Sonderausstellung zum Geleit

Verzeichnis der Federstiche, farbigen Ölkreide- und Schwarz-weiss-Zeichnungen.

MESSER, A.: Francé als Thronfolger Haeckels. = Philosophie und Leben, 3:10-19.

SZILÁDY Z.: Die Geschichte der Zoologie in Ungarn. (Übers. v. Eugen Rothsneck. Hrsg. v. der "Stephan Tisza" Wissenschaftlichen Gesellschaft, Debrecen.) 1-115. [Francé: 109-110.]

1928

KREYBIG L.: A talaj, élete, javítása és trágyázása biológiai szempontból. Egyetemi Ny., Bp. 1-260. [Francé: pluribus locis]

[LAMBRECHT K.]: Milyennek látja Francé Németországot 1980-ban? [Wie stellt Francé Deutschland im 1980 vor.] = Magyarság, Bp. 9. évf. január 21. : 8.

(s. g.): Két magyar tudós nekivág az életnek. — Raoul H. Francé három könyve magyarul. [Drei Bücher von Raoul H. Francé in ungarischer Sprache.] = Literatura, Bp. 4. évf. december. : 478.

1929

TÖRÖK S.: A lét forrása. Raoul Francé könyve. [Die Quelle des Daseins. Ein Buch von Raoul Francé.] = Nyugat, Bp. 2: 745-747.

1933

(* *): La vita meravigliosa di Raoul H. Francé. = Al corrente ... Questioni, libri e scrittori d'oggi. 11. Nr. 2. : 1.

GELEI J.: Sejtekre nemtagoltak (Acclulata). Állati véglények (Protozoa) törzse. — A kutatások történelme. = Brehm, A.: Az állatok világa. Gutenberg, Bp. 18: 1-452. [Francé: 338.]

HUZELLA T.: Általános biológia. Az orvostudomány alapjai az élettudományban. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, Bp. 1-349. [Francé: 125.]

KOTLÁN S.: I. osztály: Fonálférgek (Nematoda Rud.) = Brehm, A.: Az állatok világa. Gutenberg, Bp. 18: 1-452. [Francé: 75.]

1935

(* *): Francé, Raoul Heinrich, természetrajzi író... = Révai nagy lexikona. Révai, Bp. 21: 360.

SZÉKÁCS K.: Egy délután Raoul H. Francé társaságában. [Ein Nachmittag in Gesellschaft von Raoul H. Francé.] = Ünnepek, Bp. 2. évf. május 8. : 19-20.

(1.) [TAMÁS I.]: „Testvéreim a fák, füvek és a virágok.” Raoul H. Francé világkörüli útja élményeiről beszél. [„Meine Geschwister: die Bäume, Kräuter und Blumen.” Raoul H. Francé spricht über die Erlebnisse seiner Weltrundreise.] = Ünnepek, Bp. 2. évf. május 15. : 29.

1936

(* *): Raoul H. Francé (1874). = Benetdek M. (szerk.): [Dante] Emlékkönyv 1919-1935. Dante, Bp.: 218.

GOMBOCZ E.: A magyar növénytan irodalom bibliográfiája 1901-1925. [Die Bibliographie der ungarischen botanischen Literatur, 1578-1900.] Egyetemi ny., Bp. I-XIII., 1-440. (A magyar tudományos irodalom bibliográfiái 1901-1925. 4. Növénytan) [Francé: pluribus locis.]

1938

(* *): Francé Rezső (Raoul), természettudományi író ... = Új Idők Lexikona. Singer és Wolfner R.T., Bp. 10:2565.

1939

(* *): A Fekete hegy országában. Jugoszláviai úti emlékek. [Im Reich des Schwarzen Berges. Reiseerinnerungen aus Jugoslawien.] = Dunántúl, Pécs. 29. évf. június 25. : 7.

(* *): Raoul France (sic!) és felesége Budapestre érkezett. [Hír.] [Raoul Francé und seine Gattin nach Budapest angelangt. (Nachricht.)] = Magyar Nemzet, Bp. 2. évf. augusztus 11. : 3.

(* *): Látogatóba jött Budapestre Raoul France (sic!) és felesége. [Hír.] [Raoul und seine Gattin auf Besuch in Budapest angekommen. (Nachricht.)] = Magyar Nemzet, 2. évf. augusztus 12. : 9.

GOMBOCZ E.: A magyar növénytani irodalom bibliográfiája 1578-1900. [Die Bibliographie der ungarischen botanischen Literatur, 1901-1925.] Kiad. az Országos Természettudományi Múzeum Növénytára, Bp. 1-360. [Francé: pluribus locis.]

1940

(* *): Raoul Francé magyarul írta legújabb könyvét. [Raoul Francé schrieb sein neuesten Buch in ungarischer Sprache.] = Magyar Nemzet, 3. évf. december 13.

1941

(* *): Raoul Francé előadása Ragusa délies éghajlatáról. [Hír.] [Raoul Francé's Vortrag über das südliche Klima von Ragusa.] = Magyar Nemzet, 4. évf. febr. 15. : 6.

GOMBOCZ E.: A Királyi Magyar Természettudományi Társulat története 1841-1941. [Die Geschichte der Kgl. Ung. Naturwissenschaftlichen Gesellschaft, 1841-1941.] Királyi Magyar Természettudományi Társulat, Bp. 1-467. [Francé: 223.]

HONTI J.: Raoul Francé: A csillagok csodálatos világa. [Die wunderbare Welt der Sterne.] = Magyar Kultúra, Bp.: 15-16.

1942

(* *): „Sok asszony volt, van és lesz, aki nemesak egyenrangú a férfival, de gyakran különb is nála.” — mondja Raoul Francé, a Budapesten tartózkodó világhírű tudós. [„Es

waren, sind und werden viele solche Frauen, die nicht nur gleichrangig, sondern hervorragender einem Mann sind", spricht Raoul Francé, der in Budapest verweilter weltberühmter Wissenschaftler.] = Film Színház Irodalom, Bp. 5. évf. október 23-29.

HONTI J.: Raoul Francé: Földünk kincsei. [Die Schätze unserer Erde.] = Magyar Kultúra, Bp.: 63.

HUDYMA E.: Raoul Francé: Az élet titka. [Das Geheimniss des Lebens.] = Magyar Kultúra, Bp.: 189.

1943

ANDORKÓ K.: Névjegyzék és tárgymutató a K. M. Természettudományi Társulat folyóirataihoz 1841-től 1941-ig. [Namensverzeichnis und Sachverzeichnis zu den Zeitschriften der Kgl. Ung. Naturwissenschaftlichen Gesellschaft, 1841-1941.] [Kiad. a] Királyi Magyar Természettudományi Társulat, Bp. 1-618. [Francé: 54-55.]

(* *): Raoul H. Francé. = Búvár, Bp. 9: 394.

(* *): Raoul Francé meghalt. [Hír.] [Raoul Francé gestorben. (Nachricht.)] = Szabadság, Bp. 16. évf. október 8. : 4.

G. M.: Utolsó beszélgetés Raoul Francéval. {[Letztes Gespräch mit Raoul Francé.]} = Film Színház Irodalom, Bp. 6. évf. október 8-14.

(MTI): Meghalt Raoul Francé, a világhírű magyar biológus és író. [Raoul Francé, der weltberühmte ungarische Biologe und Schriftsteller gestorben.] = Magyar Nemzet, Bp. 6. évf. október 5. : 6.

(MOT): Raoul Francé temetése. [Das Begräbniss von Raoul Francé.] = Magyar Nemzet, Bp. 6. évf. október 9. : 7.

PONGRÁCZ S.: Raoul Francé emlékezete. [Erinnerung an Raoul Francé.] = Búvár, Bp. 9.: 452-455.

SUPKA G.: Raoul Francé meghalt. [Raoul Francé gestorben.] = Mai Nap, Bp. 20. évf. október 4. : 3.

SZABÓ Z.: Szakosztályi ügyek. Az 1943. október hó 14-én tartott 468. ülés. [Raoul H. Francéről elhangzott megemlékezés.] [Erinnerung an Raoul H. Francé.] = Botanikai Közlemények, Bp. 40: 413-414. — Gestorben. = Ibidem: 416.

1944

(* *): Az 1943-ban elhunyt természettudósok nekrológja. = A Királyi Magyar Természettudományi Társulat Évkönyve 1944-re. Királyi Magyar Természettudományi Társulat, Bp. 101-107. [Francé: 103-104.]

HOLLÓ J.: Csendes percek. Elmélyedés Pascal, James Jeonc, Raoul Francé, Maugham, Kant és Du Prel műveibe. [Ruhige Minuten, Vertiefung in die Werke von Pascal, James

Jeone, Raoul Francé ...] [Stachora soksz.] Bp. 1-12. (Cornellus Társaság kiadványsorozata 31.)

HUDYMA E.: Raoul és Annie Francé: A kék tenger csodái. [Die Wunder des Blauen Meeres.] = Magyar Kultúra, Bp.: 48.

1946

SZEDERKÉNYI A.: Segítsünk az anyaföldnek, hogy többet teremjen. Beszélgetés egy világgjáró magyar asszonnyal földünk megjavításáról. [Beszélgetés Annie Francé-Harrarral.] [Helfen wir dem Mutterboden für Mehrproduktion. Ein Gespräch mit einer weltbereister ungarischer Frau über die Verbesserung unser Erde. Gespräch mit Annie Francé-Harrar.] = Kis újság (Fővárosi kiadás), Bp. 60. évf. április 28. : 3.

1949

R.[APAICS] R.: A növénylélektől a fasizmusig. [Von der Pflanzenseele bis zum Faschismus.] = Természet és Technika (Term.tud. Közl., új sorozat), Bp. 108: 744-745.

1950

FRANCÉ-HARRAR, A.: Die letzte Chance für eine Zukunft ohne Not. Bayerischer Landwirtschaftsverlag, München. 1-690.

1953

RAPAICS R.: A magyar biológia története. Akadémiai K., Bp. 1-304. [Francé: 253, 269-270.]

1954

VARGA L.-HANK O.-FEHÉR D.: Talajbiológia. Akadémiai K., Bp. 1-1263. [Francé: pluribus locis.]

1955

SEBESTYÉN O.: A magyar hidrobiológia útja. A magyar limnológiai kutatás 1944-ig és 1945-1954-ig. = Hidrológiai Közlöny, Bp. 35: 385-390. [Francé: 386, 387.]

UBRIZSY G.: A Növényvédelmi Kutató Intézet 75 éves jubileuma. = Növénytermelés, Bp. 4: 383-384. [Francé: 384.]

FRANCÉ-HARRAR, A.: Humus, Bodenleben und Fruchtbarkeit. Bayerischer Landwirtschaftsverlag, Bohn-München-Wien. 1-148.

UBRIZSY G.: A Növényvédelmi Kutató Intézet 75 éves jubileuma 1880-1955. = Annales Instituti Protectionis Plantarum Hungarici, Bp. 7: 3-14. [Francé: 6.]

1958

ALLODIATORIS I. (összeáll.): A Kárpát-medence anthropológiai bibliográfiája. Akadémiai K., Bp. 1-158. [Francé: pluribus locis.]

1960

(* *): Francé [frászé], Raoul (1874-1943) ... = Új Magyar Lexikon, Akadémiai K., Bp. 2: 419.

1961

BOTNARIUC, N.: Din istoria biologiei generale. Științifică, Bucuresti. 1-757. [Francé: 453.]

1962

FRANCÉ-HARRAR, A.: So war's um Neunzehnhundert, Mein Fin de Siecle. Langen & Müller, München-Wien. 1-222.

FRANCÉ-HARRAR, A.: Raoul Henry Francé Lebenslehre für Jedermann. Ein Brevier zu harmonischer Lebensgestaltung. Telos, Berlin. 1-116.

1963

(* *): Francé Raoul ... = Muraközi T.-Okályi I.-Tímár Zs. (szerk.): Kertészeti Lexikon. Mezőgazdasági, Bp. : 329.

BALLENEGGER R.-FINÁLY I.: A magyar talajtani kutatás története 1944-ig. Akadémiai K., Bp. 1-318. [Francé: pluribus locis.]

SEBESTYÉN O.: Bevezetés a limnológiába. A belvizek életéről. Akadémiai K., Bp. 1-235. [Francé: 11, 79.]

1966

ALLODIATORIS I.: Bibliographie der Zoologie im Karpatenbecken 1900-1925. Akadémiai K., Bp. 1-574. [Francé: 23, 58, 76, 96, 422, 444.]

1967

(* *): Francé, Raoul, ill. Rezső. = Kenyeres Á. (szerk.): Magyar Életrajzi Lexikon. Akadémiai K., Bp. 1: 535-536.

1968

UBRIZSY G.-CSORBA Z.: Növényvédelmi Kutató Intézet, Budapest. Research Institute for Plant Protection. [Mezőgazdasági K.], Bp. 1-115. [Francé: 7.]

1972

BENEDEK I.: A tudás útja. Gondolat, Bp. 1-309. [Francé: 258.]

1975

CSORBA Z.: Linhart György kiváló munkatársa: Francé Rezső. [Ein hervorragender Mitarbeiter von G. Linhart: Raoul Francé.] = Növényvédelem, Bp. 10: 474-476.

HUSZTY S.: A magyar rovarani szaksajtó biobibliográfiája 1883-1973. I. r. A-J. = Friwaldszkya, Bp. 2: 83-182. [Francé: 152-153.]

KÁDÁR Z.: 100 éve született Francé Rezső. [Raoul Francé 100 Jahre geboren.] = Természet Világa, Bp. 106: 23.

SEBESTYÉN O.: Megemlékezés Francé Rezső (1874-1943) limnológiai munkásságáról. [Erwähnung die biologische Tätigkeit von Raoul Francé.] = Hidrológiai Tájékoztató, Bp.: 5-6.

1977

BORBÉLY L.: Ki tud róla adatokat? [Wer weisst Angaben über ihn?] = Magyar Hírlap, Bp. december 13.: 11.

ÉDER Z.: Hová lett Raoul Francé (Francé Rezső) sírja a Farkasréti temetőből? [Was wurde aus dem Grab von Raoul Francé (Rezső Francé) aus dem Friedhof Farkasrét?] = Botanikai Közlemények, Bp. 64: 279, 282.

TENSCHERT, G.: Sechs Jahrzehnte Biotechnik. = Bild der Wissenschaft, Stuttgart. 11. [n.v.]

1978

BOLGÁR F.: Egy elfelejtett biológus, Raoul Francé. [Ein vergessener Biologe: Raoul Francé.] = Kertészet és Szőlészet, Bp. 27: 20.

BRETTENTHALER, J.: Ein Grosser im Reiche der Naturwissenschaften. = Marktgemeinde Oberalm (Hrsg.) Oberalm Ein Salzburger Markt einst und jetzt, Salzburg.: 86-87.

1983

ROTH, R. R.: The foundation of bionics. = Perspectives in Biology and Medicine, Chicago. 26: 229-242.

1984

WEBER, W.: Ungehörte Warnungen. = Kronenzeitung 15. 12. 1984: 16. [n.v.]

1987

BORSA K.: Az agrárfelsőoktatás története Magyaróvárott, 1818-1970. Agrártudományi Egyetem, Mosonmagyaróvár. 1-81.

P. HARTYÁNYI B.: Francé Rezső (Raoul) (1874-1943). = Für L.-Pintér J. (szerk.): Magyar agrártörténeti életrajzok. A-H. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Bp.: 573-576.

1988

BORBÉLY L.: Éltre kel egy nagy biológus feledésbe merülő emléke. [Ein, in Vergessenheit geratenes Andenken eines grossen Biologen kommt zum Leben. (Mscr.)] 8 fol. [Kézirat a Magyar Természettudományi Múzeum Tudománytörténeti gyűjteményében, Bognár Sándor fondja; A magyar növényvédelem története. Adatgyűjtemény.]

1989

LAMBRECHT M.: Francé Rezső (Bécs, 1874. máj. 20. — Budapest, 1943. okt. 3.) = Nagy F. (főszerk.): Magyarok a természettudomány és technika történetében. Életrajzi Lexikon (második gyűjtés A-tól Z-ig.) és tanulmányok. MVSZ-MTESZ-MTA ..., [Bp.]: 58-59.

1992

GULYÁS P.: Francé Raoul Henrik [Rezső], ... = —: Magyar írók élete és munkái. Argumentum, Bp. 9: 592-595. col.

LAMBRECHT M.: Francé Rezső ... = Nagy F. (főszerk.): Magyarok a természettudomány és a technika történetében. BME-MMÉV-MTA ..., Bp.: 155-156.

1993

(**): Raoul H. Francé emlékülés. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest. 1993. szeptember 30. [6 p.]

AESCHT, E. (Red): Raoul H. Francé, 1874 Wien—1943 Budapest. Leben und Werk. Salzburg. 1-100.

BOGNÁR S.: Mosonmagyaróvár és a magyar növényvédelem kapcsolata. III. Francé Rezső (= Raoul H. Francé) életútja. [Beziehungen zwischen Magyaróvár und dem ungarischen Pflanzenschutz. III. Lebenslauf von Raoul Francé.] = Acta Agronomica Óváriensis, Mosonmagyaróvár. 35: 269-271.

BOGNÁR S.: Emlékezzünk azokra, akik ötven évvel ezelőtt hunytak el. Francé Rezső (1874-1943). [Erwähnung der vor 50 Jahren hingschiedenen. Raoul Francé (1874-1943)] = Növényvédelem, Bp. 29: 203-205.

KOVÁCS J.: Minden nap jeles nap. A biológia és a környezetvédelem úttörői. Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium, Bp. 1-259. [Francé: 107-108.]

WALLESHAUSEN GY.: A magyaróvári agrárfelsőoktatás 175 éve (1818-1993). [Die 175 Jahre (1818-1993) der agrarischen Hochschulunterricht in Magyaróvár.] Mosonmagyaróvár. 1-314, XLVII. tab. [Francé: 71, 260, 290, 296.]

1994

BOGNÁR S.: A magyar növényvédelem története a legrégebbi időktől napjainkig (1030-1980). Mosonmagyaróvár. 1-783. [Francé: 190, 328-330, 344-345, 375, 380, 382-383.]

PRISZTER SZ.: Raoul Francé emlékezete (1874-1943). [Erinnerung an Raoul Francé.] = Botanikai Közlemények, Bp. 81. [in Press]

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár